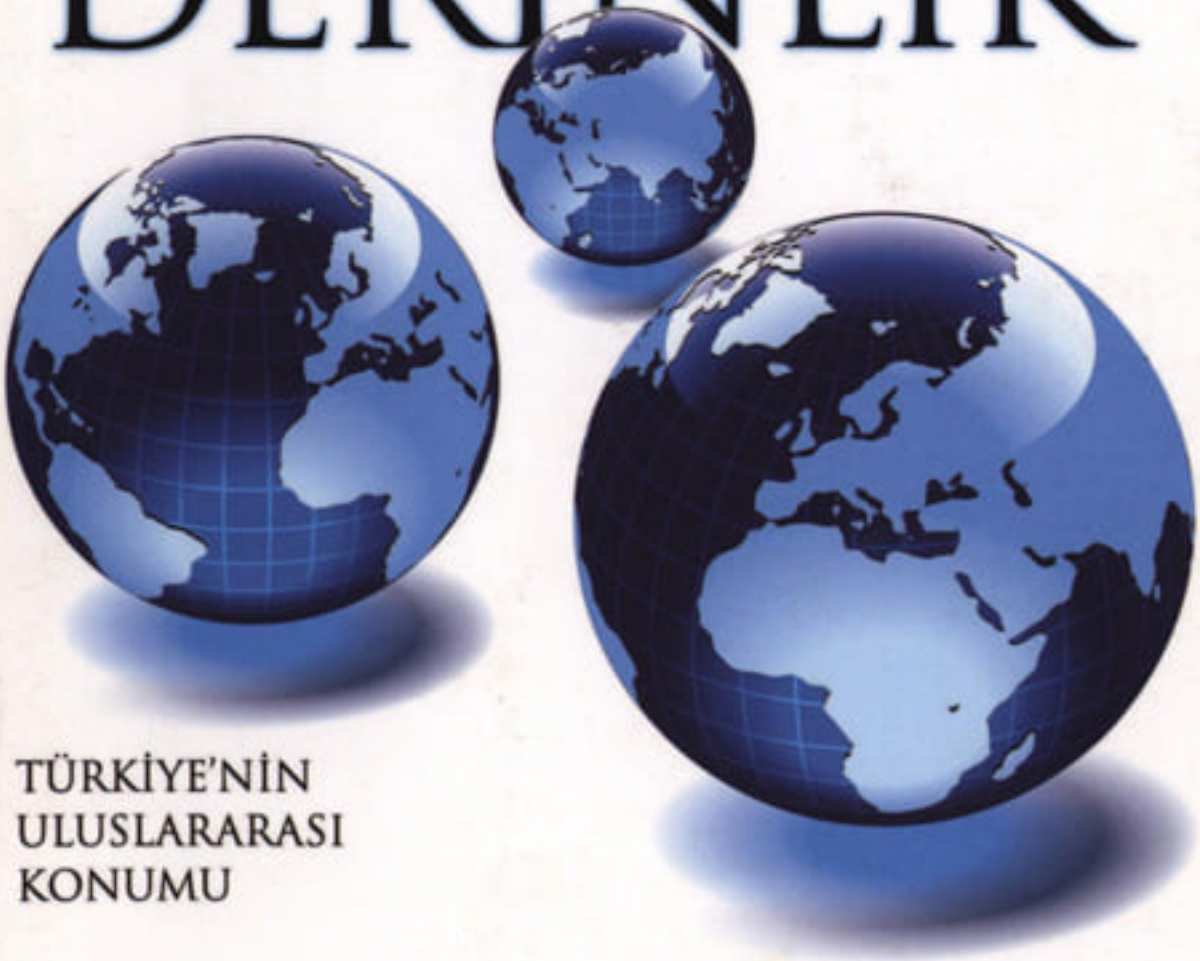
AHMET DAVUTOĞLU

STRATEJİK DERİNLİK

TÜRKİYE'NİN
ULUSLARARASI
KONUMU

88. baskı

KÜRE YAYINLARI

Stratejik Derinlik

Türkiye'nin Uluslararası Konumu

Ahmet Davutoğlu

KÜRE YAYINLARI / 1. Kitap
Ahmet Davutoğlu Kitaplığı 1

Stratejik Derinlik
Türkiye'nin Uluslararası Konumu

Ahmet Davutoğlu

© Ahmet Davutoğlu, 2001
© Küre Yayınları, 2001, 2011

Editör **Mustafa Demiray**

Birinci Basım Nisan 2001
Seksensekizinci Basım Eylül 2013

ISBN 978-975-6614-51-8

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika no: 15813

Tasarım/Kapak **Salih Pulcu**

Baskı/Cilt Kurtiş Matbaacılık
Sertifika No: 12992
Tel: 0212 613 68 95
Fatih Sanayi Sitesi No: 12/74
Topkapı-İstanbul

KÜRE YAYINLARI

Vefa Cad. No: 48 Kat: 3
Vefa/İstanbul
Tel 0212 520 66 41-42
Faks 0212 520 74 00
www.kureyayinlari.com
kure@kureyayinlari.com
facebook.com/kureyayinlari
twitter.com/kureyayinlari

ÖNSÖZ

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasındaki stratejik konumunu belirlemeye ve yeniden değerlendirmeye çalışmanın en zor yanı, kendisi de son derece dinamik olan bir yapının yine son derece dinamik bir çevre içindeki konumunu anlama çabası olmasıdır. Tarihinin belki de en önemli dönüşümlerini yaşayan Türkiye, yine tarihin belki de en yoğun değişimine sahne olan bir uluslararası çevre içinde yeniden şekillenmektedir. Bunun ortaya çıkardığı dinamik süreç, kitabımızın giriş bölümünde tanımladığımız tasvir, açıklama, anlama, anlamlandırma ve yönlendirme safhalarının her birini tek tek ve hepsini bir bütün halinde son derece yoğun bir zihnî faaliyetin parçası kılmaktadır.

Bütün bu çetin metodolojik zorluklara rağmen mantıkî açıdan tutarlı, zaman-mekan idraki içinde anlamlı ve konjonktürel açıdan geçerli bir stratejik analizi diğerlerinden farklı kılacak olan özellikler de bu zorlukların kendi bünyesinde yatmaktadır. İstikrarlı bir yapının statik bir çevre içindeki konumunu tanımlamak yüzeysel bir zihnî faaliyet ile de gerçekleştirilebilir. Böylesi analizler daha çok konjonktürel istikrarın sürdüğü dönemlerle sınırlı geçerlilik alanı oluştururlar. Tarihî etki bakımından kalıcı olacak stratejik anlamlandırmalar ise dinamik dönüşümlerin yaşandığı bunalımlı geçiş dönemlerinde önem kazanır. Bugün herşeyden daha çok, ülkenin geleceğine alternatif bakış açıları getirecek stratejik analiz çerçevelerine ihtiyaç vardır. Elinizdeki eser de temelde bu doğrultuda mütevazı bir katkı olma iddiası taşımaktadır.

Toplumların yoğun dönüşüm geçirdikleri dönemlerde bu metodolojik zorlukları ciddi uğraşlar vererek aşmaya çalışan stratejik yaklaşım, analiz ve teoriler, toplumların tarih sahnesine çıkışlarını da, tarih sahnesindeki mevcudiyetleri-

ni koruyuşlarını da, bu mevcudiyetleri bir atılım gücüne dönüştürebilme kabiliyetlerini de bir çarpan etkisiyle hızlandırabilirler. Modern Alman gücünü ortaya çıkaran Alman stratejik yönelişinin esaslarının Alman birliğinin sancılı oluşum döneminde belirginleşmesi, istikrarlı ve tutarlı İngiliz stratejik zihniyetinin tohumlarının İngiliz İç Savaşı sonrasında atılması ve bu zihniyetin yükselişini emperyal yayılma döneminde yaşaması, Rus stratejik zihniyetinin bütün parametreleri ile 19. yüzyılın dinamik güç dengeleri içinde şekillenmesi, Amerikan yüzyılını ortaya çıkaracak stratejik birikimin I. ve II. Dünya Savaşları sonrasındaki belirsizlik dönemlerinde temerküz etmesi kesinlikle bir tesadüf değildir.

Dinamik bir süreçten geçen bir toplumun bireyi olarak o toplumla ilgili stratejik analizler yapmak, hızla akan ve debisi yüksek bir nehrin içinde seyrederken o nehrin yatağı, akış hızı, akış istikameti ve başka nehirlerle olan ilişkisi konusunda fikir yürütmeye benzer. Hem incelediğiniz nehrin içinde siz de akmaktasınızdır, hem de bu akışın özelliklerini anlama ve bu özelliklere göre nehrin bütünü hakkında bir tasvir, açıklama, anlamlandırma ve yönlendirme çerçevesi oluşturma sorumluluğu taşımaktasınızdır. Nehrin dışına çıkarak baktığınızda sizinle birlikte akan zerreciklerin ruhuna ve kaderine yabancılaşarak ahlâkî kayıtsızlık içindeki sıradan bir gözlemci durumuna düşersiniz; nehrin akıntısına kendinizi bırakarak sürüklendiğinizde ise ne varolan gerçekliği hakkıyla anlayabilirsiniz ne de bu gerçeklikle ilgili kendi iradenizi oluşturarak tarihe ağırlık koyabilirsiniz. Sosyal bilim metodolojisinde bu ikilem, bir araştırmacının "kendi test tüpü içinde yaşaması" şeklinde tasvir edilir.

Bu ikilem içinde nehrin ruhuna ve kaderine yabancılaşmak ahlâkî sorumluluk, nehrin akıntısına kapılmak ise bilimsel sorumluluk alanını daraltır. Ahlâkî sorumluluk ile bilimsel sorumluluk alanı arasında anlamlı bir bütünlük kuramayan bir araştırmacı, düşünür ya da akademisyenin kendi içinde kişisel tutarlılık sağlayabilmesi de, sosyal ve kültürel bir aidiyet alanı oluşturabilmesi de, evrensel gerçeklik alanına nüfuz edebilmesi de çok güçtür. Bir düşünür ve bilim adamı da bir zamana ve mekana, yani bir tarihî ve coğrafî an-

lamlılık dünyasına herkes gibi ve hatta herkesten fazla aidiyet hisseder ve içinde akageldiği nehrin ve diğer nehirlerin akışına o aidiyet ile yaklaşır.

Bir insan olarak evrensel olana hissedilen aidiyet, bir varoluş bilincini ve derinliğini; bir medeniyet öznesi olarak belli bir zaman akışına hissedilen aidiyet, tarih bilincini ve derinliğini; bu bilinçlerin yansıdığı düşünülen bir mekana hissedilen aidiyet de bir strateji bilincini ve derinliğini gerektirir. Kişisel düzeydeki mikro bilinçten, toplumlar, medeniyetler ve tarih düzeyindeki makro bilince yükseliş ve nüfuz, bir kemal arayışıdır ve her kültür havzası bu arayışı kendi gerçeklik tanımlamaları ile ortaya koyar.

Elinizdeki eser bu bilinç düzlemlerinin en görüneni olan stratejik derinliği, ahlâkî ve bilimsel sorumluluk dengesi içinde incelemeye çalışmaktadır. Bir seri olarak düşündüğümüz bu kemal serüveninin tarih derinliği ve varoluş bilinci ile ilgili olan cüzlerini önümüzdeki dönemde aynı nehirde aktığımızı düşündüğümüz okuyucularımıza sunmayı planlıyoruz.

Bu eser muhtemel zaaflarının sorumluluğu açısından bir şahsa ait olmakla birlikte, taşıdığı iddia ve eğer varsa sahip olduğu değer açısından aynı nehirde akan bir neslin serüvenini yansıtan anonim bir kültür atmosferinin ürünüdür. Bu nedenledir ki bu eserin yazarı her şeyden önce bu kültür atmosferinin tarihî sürekliliğini sağlayan hocalarına, ailesine ve bu kültür atmosferinin her yönünü paylaşageldiği dostlarına teşekkür ve vefa borçludur.

Bu eserin zaman idraki açısından tarihten geleceğe, mekan idraki açısından da merkezden çevreye stratejik bir köprü oluşturması dileğiyle...

Ahmet Davutoğlu

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 1

BİRİNCİ KISIM

KAVRAMSAL VE TARİHÎ ÇERÇEVE

Birinci Bölüm

Güç Parametreleri ve Stratejik Planlama 15

I. Güç Denklemi ve Unsurları 17

1. Sabit Veriler: Coğrafya, Tarih, Nüfus ve Kültür 17
2. Potansiyel Veriler: Ekonomik, Teknolojik ve Askerî Kapasite 24
3. Stratejik Zihniyet ve Kültürel Kimlik 29
4. Stratejik Planlama ve Siyasî İrade 31

II. İnsan Unsuru ve Strateji Oluşumunda Çarpan Etkisi 34

III. Örnek Bir Uygulama Alanı: Savunma Sanayii 37

1. Güç Parametreleri ve Savunma Sanayii 37
2. Türkiye'nin Güç Parametreleri ve Savunma Yapılanması 41

İkinci Bölüm

Stratejik Teori Yetersizliği ve Sonuçları 45

I. Türkiye'nin Güç Unsurlarının Yeniden Yorumlanması 45

II. Stratejik Teori Yetersizliği 47

1. Kurumsal ve Yapısal Arkaplan 48
2. Tarihî Arkaplan 52
3. Psikolojik Arkaplan: Bölünmüş Benlik ve Tarih Bilinci 59

Üçüncü Bölüm

Tarihî Miras ve Türkiye'nin Uluslararası Konumu 65

I. Tarihî Süreç İçinde Türkiye'nin Uluslararası Konumu 65

II. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Uluslararası Konumun Dış Parametreleri 74

III. Siyasî Kültür ve Uluslararası Konumun İç Parametreleri 79

1. Tarihî Miras ve Siyasî Kültür Altyapısı 79
2. Tarihî Süreklilik ve Siyasî Akımlar 83
3. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Siyasî Akımlar 90

İKİNCİ KISIM

TEORİK ÇERÇEVE: KADEMELİ STRATEJİ VE HAVZA POLİTİKALARI

Birinci Bölüm

Jeopolitik Teoriler: Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Türkiye 97

I. Mekan İdraki, Coğrafî Tanımlamalar ve Haritalar 97

II. Jeopolitik Teoriler ve Küresel Stratejiler 102

III. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Jeopolitik Boşluk Alanları 109

IV. Türkiye'nin Jeopolitik Yapısının Yeniden Yorumlanması 115

İkinci Bölüm

Yakın Kara Havzası
Balkanlar-Ortadoğu-Kafkaslar 119

I. Tarihî/Jeopolitik Zorunluluklar ve Balkanlar 120

II. Asya'ya Açılan Kapı ve Kafkaslar 124

III. Kaçınılmaz Bir *Hinterland*: Ortadoğu 129

IV. Yakın Kara Havzasındaki Sınır Esneklikleri ve Komşu Ülkelerle İlişkiler 143

Üçüncü Bölüm

Yakın Deniz Havzası
Karadeniz, Doğu Akdeniz, Körfez, Hazar 151

I. Tarihî Arkaplan 151

II. Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye'nin Deniz Politikaları 154

III. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Yeni Deniz Stratejisinin Unsurları 158

1. Karadeniz Havzası ve Bağlı Su Yolları 159
2. Avrasya'nın Stratejik Düğümü: Boğazlar 161

3. Doğu Akdeniz Havzası: Ege ve Kıbrıs 169
4. Basra Körfezi ve Hint Havzası 180
5. Hazar Havzası 181

Dördüncü Bölüm

Yakın Kıta Havzası
Avrupa, Kuzey Afrika, Güney Asya, Orta ve Doğu Asya 183

I. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Kıta Ölçekli Politikalar ve Tanımlamalar 184

II. Küresel ve Bölgesel Güçlerin Yakın Kıta Havzası Politikaları 189

III. Türkiye'nin Yakın Kıta Havzasının Ana Unsurları 193

1. *Avrupa* Kavramındaki Dönüşüm ve Türkiye 199
2. Asya Derinliği 202
3. Afrika Açılımı 206
4. Kıtalararası Etkileşim Bölgeleri: Atlantik, Stepler, Kuzey Afrika, Batı Asya 208

ÜÇÜNCÜ KISIM

UYGULAMA ALANLARI:
STRATEJİK ARAÇLAR VE BÖLGESEL POLİTİKALAR

Birinci Bölüm

Türkiye'nin Stratejik Bağlantıları ve Dış Politika Araçları 221

I. NATO'nun Yeni Stratejik Misyonu Çerçevesinde Atlantik Ekseni ve Türkiye 225

1. Amerikan Stratejisi ve NATO 225
2. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve NATO'nun Yeni Misyon Arayışı 229
3. Kosova Operasyonu ve NATO'nun Küresel Misyon Tanımlaması 231
4. NATO'nun Yeni Stratejik Misyonu ve Türkiye 232

II. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) 240

III. İKÖ: Afro-Avrasya'nın Jeopolitik ve Jeokültürel Etkileşim Hattı 247

1. 20. Yüzyılda İslam Dünyası: Kavramsal ve Siyasal Değişim 247
2. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve 21. Yüzyılda İslam Dünyası 250
3. Türkiye ve İslam Dünyası 256
4. İKÖ'nün Geleceği ve Reorganizasyonu 264

IV. ECO: Asya Derinliği 268

V. KEİ: Stepler ve Karadeniz 275

VI. D-8 ve Asya-Afrika Bağlantıları 281

VII. Uluslararası Ekonomi-Politik ve G-20 282

İkinci Bölüm

Stratejik Dönüşüm ve Balkanlar 291

I. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Sistemik Çelişkiler ve Balkanlar 292

II. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Bölge-içi Dengeler 301

III. Bosna Bunalımı ve Dayton Anlaşması 303

IV. NATO Müdahalesi ve Kosova'nın Geleceği 308

V. Türkiye'nin Balkanlar Politikasının Esasları 314

1. Tarihî Miras ve Balkanlar 316
2. Bölgelerarası Bağımlılık 318
3. Bölge-içi Dengeler 319
4. Bölgeyi Kuşatıcı Politikalar 320
5. Balkan Politikasında Küresel Stratejik Araçlar 321

Üçüncü Bölüm

Ortadoğu: Ekonomi-Politik ve Stratejik Dengelerin Kilidi 323

I. Ortadoğu'nun Uluslararası Konumunu Etkileyen Faktörler 323

1. Coğrafi ve Jeopolitik Faktör 324
2. Tarihî ve Jeokültürel Faktör 327
3. Jeoekonomik Faktör 332

II. Küresel Güçler ve Ortadoğu 338

1. Amerikan Stratejisinin Temel Parametreleri ve Ortadoğu 341
2. Avrupa Güçleri ve Ortadoğu 347
3. Asya Güçleri ve Ortadoğu 352

III. Bölge-içi Dengeler ve Ortadoğu 353

1. Bölge Jeopolitiği ve Stratejik Üçgen Mekanizması 353
2. Arap Dünyasının İç Dengeleri:
   Arap Milliyetçiliğinin Bunalımı ve Siyasî Meşruiyet Meselesi 360
3. İsrail'in Yeni Stratejisi ve Ortadoğu 372
4. Bölgesel Dengeler ve Ortadoğu Barış Süreci 390

IV. Ortadoğu Politikasının Temel Dinamikleri ve Türkiye 396

1. Uluslararası Konjonktür Açısından
   Türkiye'nin Kuzey Ortadoğu Politikası 396
2. Ortadoğu Jeopolitiğindeki Değişim ve Türkiye'nin Kuzey Ortadoğu
   (Doğu Akdeniz-Mezopotamya) Politikası: Türkiye-Suriye-Irak 397
3. Türk-Arap İlişkileri Açısından Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 406
4. Türkiye-İsrail İlişkilerinin Küresel ve Bölgesel Boyutları 417
5. Tarihî Derinlikten Jeopolitik Etkileşime Türkiye-İran İlişkileri 426
6. Küresel ve Bölgesel Dengeler Açısından Kürt Meselesi,
   Kuzey Irak ve Türkiye 437

Dördüncü Bölüm

Avrasya Güç Denkleminde Orta Asya Politikası 455

I. Orta Asya'nın Uluslararası Konumunu Etkileyen Faktörler 456
1. Coğrafî ve Jeopolitik Faktör 456
2. Tarihî ve Jeokültürel Faktör 458
3. Demografik ve Jeoekonomik Faktör 462

II. Sovyet Sonrası Dönem ve Orta Asya'daki Dönüşüm 465

III. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası Güçler Dengesi ve Orta Asya 468
1. Küresel Güçler ve Orta Asya 469
2. Asya-içi Dengeler, Bölgesel Güçler ve Orta Asya 479
3. Bölge-içi Dengeler 483

IV. Türk Dış Politikası ve Orta Asya Stratejisi 486
1. Söylemden Stratejiye Türkiye'nin Orta Asya Politikası 486
2. Türkiye'nin Orta Asya'ya Yönelik Stratejik Öncelikleri 492

Beşinci Bölüm

Avrupa Birliği: Çok Boyutlu ve Çok Düzlemli Bir İlişkinin Tahlili 501

I. Diplomatik/Siyasî İlişkiler Düzlemi 503

II. Ekonomik/Sosyal Analiz Düzlemi 509

III. Hukukî Analiz Düzlemi 514

IV. Stratejik Analiz Düzlemi 517
1. Küresel Boyut 518
2. Kıtasal Boyut 521
3. Bölgesel Boyut 523
4. İkili Bir Stratejik Analiz Örneği: Tarihî Derinlik ve Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Almanya İlişkileri 527

V. Medeniyet/Kültür Dönüşümü Düzlemi 533
1. Yeni-Gelenekçi Bir Tepki Olarak AB'nin Tarihî Arkaplanı 533
2. Cepheleşme/Bütünleşme Sarkacında Tarihî Arkaplan ve AB-Türkiye İlişkileri 536
3. Medeniyetlerarası Etkileşim ve Türkiye-AB İlişkileri 539

VI. Tarihî Reflekslerin Kıskacında Türkiye-AB İlişkileri 547

SONUÇ 551

DİZİN 565

Giriş

Uluslararası ilişkiler alanını da bünyesinde barındıran sosyal nitelikli çalışmalar temelde beş boyutludur: *Tasvir* (betimleme), *açıklama, anlama, anlamlandırma* ve *yönlendirme.* Tasvir boyutu incelenen nesneyi görüldüğü şekliyle resmetmeye dayanırken, açıklama boyutunun temel hedefi, yaşanan bir sürecin ya da gözlenen bir olgunun görünen dinamiklerini sebep-sonuç ilişkileri çerçevesinde ortaya koymaktır. Tasvir ile açıklama arasındaki bağlantı, tutarlı bir kavramsallaştırmayı gerekli kılar. İncelenen olgunun sıradan bir tasviri günlük kullanımdaki kelimelerle basit bir düzeyde yapılabilecekken, bu tasvirin açıklama düzeyine taşınması mutlaka özgün bir kavramsal çerçevenin geliştirilmesine bağlıdır. Temelde bilimsel bir tasvir ve açıklama çabasını sıradan bir gözlemden ayıran fark da sağlam ve tutarlı bir kavramsallaştırma çerçevesinin kullanılmış olmasıdır. Özellikle sebep-sonuç ilişkilerini açıklama çabasını bir sonraki sürece ya da diğer olgulara bağlayacak olan temel şart da bütün bu olgular ve süreçler için geçerli bir araç olarak kullanılabilecek bir kavram setinin oluşturulmasıdır.

Açıklama boyutuna derinlik kazandıran anlama boyutu ise olguların bir süreç mantığı içinde kavranabilmesini gerekli kılar. Açıklama, incelenen olgular arasındaki sebep-sonuç ilişkisini tesbit, anlama ise incelenen olgunun gerçekliğine zihinsel imgelerimizle nüfuz edebilme çabasıdır. Bu ise tutarlı ve sistematik bir soyutlama işlemini gerektirir. Soyutlama işleminin olmazsa olmaz şartı olgudan zihinsel sürece, zihinsel süreçten olguya geçişi sağlayabilmesidir. Anlama boyutu, bu karşılıklı geçişlerin sağlıklı yapılmasını sağlayan bir soyutlama işlemi ile güç kazanır.

Bir kıyas ile ortaya koymak gerekirse görüneni açıklamak bir düzlem geometrisi mantığını işletmek gibidir. Olayların yalın

mantık ilişkileri çerçevesinde ortaya konması kendi içinde doğru unsurlar ihtiva edebilir. Ancak olguların gerçekliğine ve arkaplanına nüfuz edebilmemiz için yeterli değildir. Anlamak ise nüfuz edebilmek ile başlar ve mutlaka bir derinlik, dolayısıyla da perspektif gerektirir. Bu ise düzlem geometrisine kıyasla uzay geometrisinin parametreleri ile zihinsel bir işlem yapabilmek anlamına gelir.

Anlama, incelenen nesneleri derinliğine kavrayan bir perspektif; *anlamlandırma* ise perspektife yön kazandıran bir duruş sahibi olmak demektir. Olguların tek tek resmedilmesi ya da bir ileri boyutta açıklanabilmesi anlamak olmadığı gibi olguların tek tek anlaşılması da bir bütün içinde anlamlandırılabilmesi demek değildir. Anlamlandırabilmek önce özgün bir duruş, sonra özgün bir teorik çerçeve gerektirir. Bu da sadece nüfuz edebilmek değil, aynı zamanda hissedebilmek, gelişmeleri sezebilmek ve bir bütün içinde yerli yerine oturtabilmek demektir. Her anlamlandırma çabası kendi içinde tutarlı bir teorik çerçeveye dayanmak zorundadır. Gözlemden kavramsallaştırmaya, kavramsallaştırmadan soyutlamaya, soyutlamadan teoriye geçiş, tasvirden açıklamaya, açıklamadan anlamaya ve anlamadan anlamlandırmaya geçişin metodolojik anahtarlarıdır.

Yönlendirme ise anlamlandırma çerçevesinden sonuç çıkarabilmek ve bu sonuçlara dayalı olarak olguları ve süreçleri etkileyebilmektir. Bu etkileme çabası kaçınılmaz bir şekilde siyasî/sosyal sorumluluk alanını, dolayısıyla da bilimsel çabanın etik boyutunu devreye sokar. İlk dört boyut zihinsel bir zeminde kalabilirken beşinci boyut bu zihinsel süreçlerle pratik arasında bir köprü oluşturur. Bu durum özellikle uluslararası ilişkiler alanı için büyük ölçüde geçerlidir. Aslında kendi ülkelerinin stratejik yönelişlerinde etkide bulunmuş birçok stratejisyen için önceki dört boyut bu son boyuta ulaşmanın zihinsel ara kademelerini oluşturur. Değişik varsayımlardan ve anlamlandırma zeminlerinden hareket eden Mackinder, Mahan, Spykman, Paul Kennedy ve Huntington gibi dönemsel etkilerde bulunmuş teorisyenlerin çoğu nihaî noktada resmetmeden açıklamaya, açıklamadan anlamaya, anlamadan anlamlandırmaya ve bütün bu zeminlerden hareketle de yönlendirmeye dönük fikirler üretmişlerdir. İlk dört boyut ne ölçüde mantıkî olarak tutarlı ve tarihî olarak geçerli bir zemine sahipse son boyut da o ölçüde kalıcı etkiler yapmıştır.

Tasvir düzleminden yönlendirme düzlemine doğru gidildikçe zihniyet parametreleri daha çok devreye girmeye başlar. Tasvir, kendisiyle sınırlı kalındığında nesnelliğin en üst düzeyde sağlanabildiği boyuttur. Açıklama boyutunda tasvir çabasının nesnelliği içinde kalınması daha kolayken, anlama boyutunda algılama ve semboller devreye girmektedir. Anlamlandırma boyutu ise incelenen nesneden ziyade inceleyen özneyi öne çıkarmakta ve bu öznenin kavramsal dünyası (dolayısıyla da zihniyet parametreleri) ile anlamlandırma zemini için geliştirdiği teorik çerçeve arasındaki bağımlılık ilişkisini pekiştirmektedir. Yönlendirme ise öznenin ait olduğu toplum/devlet/medeniyet ile aynîleşerek baktığı ve olguları ve süreçleri yorumladığı bir çaba haline dönüşmektedir. Bunun son dönemdeki en çarpıcı misallerinden birisi, kariyerine sosyal bilimci olarak başlayan Huntington'ın, *Medeniyetler Çatışması* teziyle ortaya koymaya çalıştığı teorik çerçeve ile Amerikan stratejik bakışı arasında kurduğu irtibatta gözlenebilir. Huntington'ın tezindeki *West/Rest* (Batı/Diğerleri) kategorileri bir zihniyet parametresi olarak onun anlamlandırma çerçevesini de, çalışmasının sonunda ABD yöneticilerine yaptığı stratejik tavsiyelerdeki yönlendirme çerçevesini de doğrudan belirlemiştir.

Açıklayıcı tasvirin nesnelliği ile *yönlendirici anlamlandırmanın öznelliği* arasındaki ilişki aynı zamanda stratejik analizlerin en kırılgan noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu öznellik-nesnellik sorununu aşamayan çalışmalar ya daha tasvir düzeyinde başlayan bir öznelliğe mahkum olup geçerliliğini ya da yönlendirme düzeyinde de nesnellik iddiasını sürdürüp inandırıcılığını kaybetmektedir.

Aslında bütün bu süreci bir bütün içinde görmek gerekmektedir. Tasvir yapmaksızın açıklayabilmek, açıklayabilmeksizin anlamak, anlamaksızın anlamlandırmak, anlamlandırmaksızın da yönlendirebilmek mümkün değildir. Tersinden bir mantıkla söylersek de, bir duruş sahibi olmaksızın bir yön sahibi olmak, bir yön sahibi olmaksızın bir anlamlandırma çerçevesi oluşturabilmek, bir anlamlandırma çerçevesi oluşturmaksızın olgulara nüfuz edecek şekilde onları anlamak ve nihayet görüneni görünmeyen boyutları ile açıklayabilmek mümkün değildir. Sağlam ve kalıcı bir analiz bütün bunları kendi içinde barındırmak durumundadır. Bizim ***derinlik***ten metodik anlamda kasdettiğimiz de temelde bu iç

bütünlüğü sağlayan ve bu metodik derinlik boyutundan hareketle olgusal ve jeopolitik/stratejik derinliği anlamlandırabilen bir yaklaşım benimsemektir.

Bu anlamda derinliğe sahip stratejik bir analiz yapabilmenin öncelikli şartı statik resimlerin aldatıcı görüntülerinin tesiri altında kalmamaktır. Olguların anlık tasvirlerine dayalı statik resimler çizmek ve bu resimlerin renklerini, çizgilerini ve perspektifini mutlaklaştırmak, tasvirden yoruma, açıklamadan anlamaya, anlamadan anlamlandırmaya geçişin önünde aşılması son derece güç anlam engelleri oluşturur. Belli aralıklarla çekilen statik resimlerin birbirlerinden bağımsız bir şekilde ele alınışları da stratejik analizi zaman boyutunu ihmal eden yüzeysel ve yavan bir tasvire dönüştürür.

Bu metodolojik zaaftan kurtulabilmek için tek boyutlu tasvir kolaylığından kaçınarak çok boyutlu süreç analizini benimsemek gerekmektedir. Fizik bilimi için hareket kanunu ne ise, strateji analizleri için de süreç odur. Hareketin geçersiz olduğu statik bir dünya tasavvurunda fizik anlamını kaybeder. Böyle bir tasavvur çerçevesinde mesela güç formüllerine işlerlik kazandırmak mümkün olamaz. Aynı şekilde tarihî akışı ve süreci ihmal eden stratejik analizde de stratejik kaymaları gözleyebilmek ve anlamlandırabilmek imkansız hale gelir.

Mesela ellili, altmışlı ve yetmişli yıllardaki güç dağılımını gösteren bütün statik resimlerde SSCB çift kutuplu sistemin süper güç odaklarından birisi olarak görülüyordu. Afganistan işgalinin gerçekleştiği seksenli yılların başlarında da, Yıldız Savaşları senaryolarının gündeme geldiği seksenli yılların ortalarında da çekilen tek tek stratejik resimler aynı tabloyu ortaya koyuyordu. Buna karşılık doksanlı yılların başlarında çekilen stratejik ve ekonomi-politik resimler, SSCB'yi ve onun varisi olan Rusya'yı birçok açıdan bu güç hiyerarşisinin çok daha alt sıralarına yerleştirmeye başladı. Çok daha kısa aralıklarla çekilmiş olsa da statik tasvirlerin, değişimin dinamiklerini ortaya koyabilmesi imkansızdır. Günlük değişimleri de yansıtabilen çok sayıda resim oluşturulsa dahi bunları birbirine bağlayan bir süreç mantığı devreye girmeksizin bir stratejik analiz ve yorum yapılamaz.

Sosyal olguların parçalara ayrılarak analizi ve bu analizin uluslararası ilişkilere yansıyan yönlerinin ortaya konması başlıbaşına

önemli olmakla birlikte özgün bir uluslararası ilişkiler yaklaşımının geliştirilebilmesi için yeterli değildir. Analiz edilen stratejik parçaların sistematik bir bütün halinde yorumlanabilmesi ve bu bütünden tekrar anlamlı parçalara dönülebilmesi gerekir. Analiz sürecinde mikro parçalara indikçe sistematik bütünden kopan ya da tersine sistematik bütüne doğru yöneldikçe reel mikro alanları ihmal etmeye başlayan yaklaşımların teori-olgu ilişkisini sağlıklı bir şekilde kurabilmesi çok güçtür.

Uluslararası ilişkiler alanında derinlemesine analiz ile sistematik bütünlüğün birlikte sağlanabilmesi, disiplinlerarası bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Daha çok siyasî ve diplomatik bir alan olarak görülen uluslararası ilişkilerin gittikçe artan dozda belli bir alanla sınırlandırılamayacak niteliklere bürünmesi bu gerekliliğin bir sonucudur. Bir uluslararası ilişkiler olgusunun görünen siyasî/diplomatik yüzü aslında bir buzdağının su yüzeyinin üstünde kalan parçası gibidir. Buzdağının görünen parçasından hareketle bütünü hakkında yargılara ulaşmak ne derece güçse uluslararası ilişkiler alanındaki olguların görünen yönleriyle kalıcı sonuçlara ulaşmak da o derece güçtür.

Bir misal ile ortaya koymak gerekirse, Ortadoğu Barış Sürecinin diplomatik/siyasî boyutu ve bu boyuttaki gelişmeler, bu uluslararası ilişkiler olgusunun hemen farkedilebilen ve sonuçları da takribî bir şekilde gözlenebilen kısmını yansıtır. Ancak Ortadoğu Meselesinin bir bütün olarak kavranabilmesi buzdağının derinlemesine algılanabilmesini sağlayacak köklü bir altyapıyı gerekli kılar. Buzdağının daha yüzeye yakın bölümlerini oluşturan petrol-merkezli ekonomi-politiği, kıtalararası etkileşimi yoğunlaştıran jeopolitik yapılanmayı ve nihayet tarihin derinliğinden gelen kültürel unsurları gözönünde bulundurmaksızın ve bu unsurların Ortadoğu toplumlarının sosyolojik ve psikolojik yapıları üzerindeki etkilerini anlamaksızın bir stratejik analiz yapmaya çalışmak görünenin yüzeyselliğine mahkum olmak demektir. Bir Yahudinin ya da Müslümanın Kudüs ile ilgili semboller dünyasını kavramadan, bu semboller dünyasının renklerini dokuyan tarihî ve psikolojik unsurları göremeden, her iki toplumu yönlendiren sosyolojik motivasyonların dinamizmini anlamadan Ortadoğu Meselesi üzerinde fikir yürütmeye kalkışmak, buzdağının görünen kısmıyla bütün hacmini hesap etmeye kalkışmak gibidir. Görünen olgunun ar-

kaplanındaki görünmeyen köklü sebepleri kavramak için dinler tarihi, siyasî tarih, ekonomi-politik, siyaset sosyolojisi, din psikolojisi gibi birbirinden ayrı gibi görünen alanlardaki birikimleri sentez edebilen bir yaklaşımı benimsemek zarurîdir. Aksi takdirde tek boyutlu statik resimlerden çok boyutlu süreç anlamlandırmalarına geçebilmek mümkün olamaz.

Bir akışın ya da sürecin anlamlandırılması ise zaman idrakine dayanan bir tarih derinliğini ve mekan idrakine dayanan bir coğrafya derinliğini gerektirir. Tarih derinliği olayların ruhuna, coğrafya derinliği de bu ruhun üzerinde tecessüm ettiği maddî alanın kıvrımlarına nüfuz edebilmemizi sağlar. Hele hele gerek tarihî gerekse fiilî etki alanı itibarıyla bulunduğu coğrafya ile sınırlandırılması güç toplumların uluslararası konumlarını tesbit etmeye çalışmak, bu çift yönlü derinliği analitik ve sistematik bir bakış açısının merkezine yerleştirir. Tarihî derinlikten yoksun bir analiz birbirleriyle irtibatlandırılması güç, kopuk kopuk olguları, coğrafî derinlikten yoksun bir analiz de mikro-makro bağlantısını kuramayan yüzeysel genellemeleri beraberinde getirir. Bu kopuk kopuk mikro ünitelerden sistematik bir bütünlüğe ulaşabilmek de sözkonusu olamaz.

* * *

Türkiye'nin uluslararası konumunu ortaya koymayı hedef edinen her çalışma bu metodolojik gereklilikleri gözönünde bulundurmak zorundadır. Herhangi bir ülke sözkonusu olduğunda geçerli olan bu zorunluluklar Türkiye sözkonusu olduğunda daha da kapsamlı bir şekilde gündeme gelmektedir. Biraz önce üzerinde durduğumuz boyutlar açısından bakıldığında mesela "Türkiye 20. yüzyılda tarih sahnesine çıkmış modern bir ulus-devlettir" tanımlaması bir tasvir olması açısından doğru unsurlar barındırmaktadır. Ancak bu tasvirin açıklayıcı bir çerçeveye zemin teşkil edebilmesi için Türkiye'nin niçin 20. yüzyılda tarih sahnesine çıkmış olan diğer modern ulus-devletlerden çok daha fazla ve kapsamlı uluslararası ilişkiler problemleri ile yüzleşmek zorunda olduğu sorusunun cevaplandırılması gerekir. Türkiye'yi bu tasvire uygun nitelikler taşıyan ve dünyanın değişik bölgelerinde bulunan mesela Romanya, Filipinler, Brezilya ve Fas gibi ülkelerden tefrik eden tasvirler ortaya konmadıkça Türkiye'nin uluslararası konumu ve bu

konumun tek tek bunalım alanları üzerindeki etkisi ile ilgili açıklayıcı sonuçlara ulaşmak güçtür.

Mesela bu tanıma yeni boyutlar ekleyerek "Türkiye bu asrın başında Avrasya üzerinde egemen olan sekiz çok-uluslu imparatorluk yapısından (diğerleri İngiltere, Rusya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, Çin ve Japonya'dır) birini oluşturan Osmanlı Devleti'nin mirası üzerinde kurulmuş modern bir ulus-devlettir" şeklinde bir tasvir yapıldığında Türkiye'yi benzer birçok ülkeden tefrik etmeyi sağlayacak tarihî bir kriter barındıran ve bu yönüyle açıklayıcı çerçevelere zemin teşkil edebilecek bir tasvir yapılmış olur. Yine mesela "Türkiye dünya anakıtası üzerindeki ana jeopolitik kuşakların etkileşim alanında bulunan modern bir ulus-devlettir" dendiğine tefrik edici niteliğiyle açıklama boyutunun önünü açan bir tasvir yapılmış olur. Bu tasvirlerden birincisi jeokültürel ve tarihî, ikincisi ise jeopolitik bir kavramsallaştırmayı beraberinde getirir.

Bu tasvirler, barındırdıkları kriterler ve kavram araçları ile tek tek bunalım alanları hakkında açıklayıcı cevaplara zemin teşkil etmeye başlarlar. Mesela Türkiye'nin niçin Bosna, Kafkasya ve Ortadoğu'daki bunalım alanlarına bîgâne kalamadığı ve kalamayacağı sorusu bu tasvirlerden hareketle açıklayıcı cevap çabalarının önünü açabilir. Denilebilir ki, tefrik edici ve özgün unsurlar barındırmayan tasvirler, açıklama boyutuna geçebilmeyi sağlayacak metodolojik araçlar sunamaz.

Dikkat edilirse her iki tasvir biraraya getirildiğinde tekil olayların sebep-sonuç ilişkilerini göstermeye çalışan sıradan bir açıklama çabasının ötesinde Türkiye ile ilgili zaman ve mekan derinliği barındıran kapsamlı bir anlama çerçevesi oluşmaya başlamaktadır. Zaman ve mekan derinliğine doğru başlayan bir süreç kaçınılmaz bir şekilde soyutlama işlemini devreye sokar. Kısa bir tanım ile ortaya koymak gerekirse; anlamak, zaman ve mekan derinliğine nüfuz etmek ve bu derinlik ile zihinsel imajlar arasında bir tür irtibat kurmakla başlar.

Anlamlandırma çerçevesi ise bu mekan ve zaman derinliğine nüfuz etmekle kalmaz; getirdiği teorik çerçeve ile bu derinliğe yeni anlam boyutları katar. Mesela cari tarih ve coğrafya paradigmalarını sorgulayarak Türkiye'nin özgün konumunu tanımlamaya çalışmak böylesi bir anlamlandırma çabasının teorik çerçevesini ortaya koymaya başlamak demektir.

Türkiye ile ilgili bu örnekte tasvirler ve bu tasvirlerin açıklama, anlama, anlamlandırma ve yönlendirme boyutları üzerindeki etkileri daha da çeşitlendirilebilir. Mesela "Türkiye ilk anti-sömürgeci mücadelenin neticesinde kurulmuş bir ulus-devlettir" denildiğinde ya da "Türkiye kıtalar ve bölgelerarası geçiş alanlarında bulunan bir ulus-devlettir" tasviri yapıldığında da benzer süreçler devreye girer. Böylesi örnek tasvirlerin kapsamlılığı, yapılacak analizin boyutlarını da zenginleştirir.

Bu metodolojik zorunlulukların Türkiye ile ilgili analizlerde diğer ülkelerle ilgili analizlerden daha kapsamlı bir şekilde gündeme gelmesi, Türkiye'nin dünya anakıtasının etkileşim alanlarını barındıran merkezî bir coğrafyaya sahip olması kadar tarihin kırılma ve dönüşme noktalarının tesirlerini yoğun şekilde yaşamış bir insan unsurunu barındırması ile de ilgilidir. Türkiye'nin coğrafî derinliğini kavramaya çalışmak birçok kara ve deniz havzasını doğrudan ilgilendiren kapsamlı bir stratejik alan üzerinde analiz yapabilmeyi ve korelasyonları görebilmeyi gerektirmektedir.

Türkiye'nin barındırdığı insan unsurunun tarihî tecrübe derinliğine nüfuz edebilmek ve bu tecrübenin yol açtığı siyasî, sosyal ve kültürel özelliklerin nabzını tutabilmek ise medeniyet-eksenli ve derinlikli bir tarih analizini kaçınılmaz kılmaktadır. Türkiye'nin insan unsurunun dayandığı tarihî derinliği bir başka eserimizde kapsamlı bir şekilde ele almak üzere bu çalışmada temelde dış politika yapımının üzerinde seyrettiği stratejik derinlik incelenmeye çalışılacak ve tarihî derinlikle ilgili referanslar bu çerçeve ile sınırlı tutulacaktır. Bu stratejik derinliğin jeokültürel, jeopolitik ve jeoekonomik yönleri bir bütünlük içinde ele alınmaya ve bu derinliğin, stratejik yönelişi etkilemesi gereken özellikleri ortaya konmaya gayret edilecektir.

Türkiye ölçeğinde bir ülkenin stratejik derinliğini ortaya koymaya çalışan tasvir etme, açıklama, anlama, anlamlandırma ve yönlendirme boyutlarını bir bütün olarak görme çabası, sözkonusu olan metodolojik zorunlulukları gözönünde bulundurmayı gerektirmektedir. Türkiye'nin uluslararası konumu ile ilgili bu zorunluluklar uluslararası ilişkilerin son derece dinamik bir geçiş sürecini yaşadığı dönemlerde kendini daha da çarpıcı bir şekilde göstermektedir. Soğuk Savaşın çift kutuplu statik yapılanmasında farkedilmesi güç olan birçok özellik Soğuk Savaş sonrası dönemin

dinamik konjonktüründe bütün yönleriyle tebarüz etmiş bulunmaktadır. Daha istikrarlı ve durağan dış politika yapılanmasına imkan tanıyan Soğuk Savaşın statik uluslararası konjonktürü, tarih ve coğrafya derinliklerinin stratejik alanı tümüyle belirlemesine engel teşkil etmekteydi. Buna karşılık jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel faktörleri her an harekete geçirebilen Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik uluslararası konjonktürü tarih ve coğrafya derinliklerinin stratejik alan üzerindeki etkilerini ani ve seri hamlelerle su yüzüne çıkarmaktadır. Soğuk Savaş süresince Balkanlar'da gözlenen istikrarın kısa sürede çatışma-yoğunluklu son derece kaotik bir belirsizliğe dönüşmesi bu ilişkinin en çarpıcı misallerinden birisini oluşturmaktadır.

Bütün bu dinamik değişimlerin ya merkezinde ya da kıyısında; ama mutlaka etki alanı içinde bulunan Türkiye ile ilgili olarak Soğuk Savaş sonrası dönemde yapılan stratejik öngörülerin uç noktalarda dolaşmasının temel sebebi de Türkiye'nin dinamik özelliklerinin dinamik bir uluslararası konjonktür ile ivme kazanarak tarih sahnesine çıkmasıdır. Eserin değişik bölümlerinde de üzerinde durulacağı gibi, Türkiye'nin bir taraftan küresel ve bölgesel stratejilerin odağındaki pivot bir ülke, diğer taraftan da kimlik düzleminde parçalanmış bir ülke (Huntington'ın deyimiyle *torn country*) olarak görülmesi, daha küçük ölçekli bir dinamik yapının daha büyük ölçekli bir dinamik yapı bünyesinde sürekli kabuk değiştirmek zorunda kalmasının bir sonucudur. Bu durum birbiriyle tamamıyla zıt, iki farklı tasvir ve açıklama çerçevesini beraberinde getirmekte ve farklı noktalarda duran stratejisyenlerin anlama ve anlamlandırma düzlemlerinin radikal bir şekilde farklılaşması sonucunu doğurmaktadır.

Türkiye'de gerek siyaset yapımcıları gerekse aydınlar düzeyinde yaşanan zihin karışıklığında da temelde bu iki dinamik yapının etkileşiminden kaynaklanan kaotik görünümün ortaya çıkardığı resmi tasvir etme düzleminde gerekli coğrafî ve tarihî derinlik boyutlarına ulaşamamanın ve sistematik bir anlamlandırma bütünü oluşturamamanın önemli bir payı vardır. Dinamik bir dönüşüm yaşayan uluslararası sistemin içinden geçtiği her yeni süreç Türkiye'nin stratejik tanımlamalarını yeni bir intibak problemi ile karşı karşıya bırakmaktadır. Her yeni intibak ihtiyacı Türkiye'nin tarihî ve coğrafî derinliklerini yeniden anlamlandırma zorunluluğunu

beraberinde getirmektedir. Statik tanımlamalara alışkın zihinler bırakın bu yeni anlamlandırma ihtiyacını sistematik bir bütünlük içinde karşılayabilmeyi, statik tasvirler arasında açıklayıcı bir bağ dahi kuramamaktadırlar. Tasvir ve açıklamadan anlama ve anlamlandırma boyutuna ulaşamayan statik yaklaşımların yapmaya çalıştığı yönlendirme çabası ise sloganik bir statikliğin ya da statik bir sloganizmin sınırlarını aşamamaktadır. Uluslararası sistemdeki hızlı dönüşümün anaforuna kapılan zihinler anlamlandırma momentumunu kaybederek sürekli iniş çıkışlar yaşarken, bu anafora kapılmamak için direnen zihinler ise içe kapanmaya yönelmekte ve oluşturdukları statik anlamlandırma çerçevelerinin uluslararası konjonktür içindeki geçersizliklerini görememektedirler.

Dinamik bir uluslararası çevrede kendileri de dinamik bir değişim süreci içinde bulunan toplumların önünde temelde üç farklı psikolojiye dayanan üç farklı alternatif vardır: *Birincisi*, kendi dinamizmini sınırlayan statik bir tavrı benimseyerek uluslararası yapının dinamizminin geçmesini beklemek ve bütün tanımlama ihtiyaçlarını uluslararası sistemin istikrara kavuşmasına kadar ertelemektir. Eğer bir toplum kendi dinamizmini yönlendirme konusunda özgüvene sahip değilse, kendi dinamizminden korkuyorsa ve kendisini bu nedenle statik tanımlamalar içinde tutmaya çalışıyorsa bu yolu tercih edecektir.

İkincisi, kendi dinamizminin odaklandığı güç unsurlarını anlamlandırmaksızın kendini uluslararası dinamizmin akışına kaptırmaktır. Bu da kendini tarih içinde bir özne olarak tanımlama sıkıntısı çeken ve tarihi akan bir nehir, uluslararası güç merkezlerini bu nehri yönlendiren etken unsurlar, kendini de bu akışa kapılmak zorunda kalan sıradan bir nesne olarak gören bir bakış açısının ürünüdür.

Üçüncüsü ise kendi dinamizminin potansiyelini uluslararası dinamizmin potasında bir güç parametresi haline dönüştürebilme çabası içine girmektir. Bu tercih her iki dinamizmin kaynaklarını da, mekanizmasını da, akış seyrini de resmedebilen, açıklayabilen, anlayabilen ve anlamlandırabilen bir yaklaşımın ürünü olabilir.

Birinciler bir özgüven, ikinciler bir kimlik tanımlaması problemi ile boğuşurken üçüncüler kendi tarih ve coğrafya derinliklerinden kaynaklanan bir özgüvene sahip olmanın psikolojik gücü

ile sadece diğer iki yaklaşımca risk unşuru gibi görünen kendi dinamizmlerini bir güç oluşturma kanalına akıtmayı bilmekle kalmaz, aynı zamanda uluslararası dinamizmin dengeye dönüşmesi sürecinde belirleyici olabilen bir strateji performansı da gösterebilirler. Bu çerçevede birinciler vakit kazanmaya ve dinamizmi geçiştirmeye, ikinciler dinamizmin sarhoşluğunda vakti unutmaya yönelirken, üçüncüler vaktin her anını geleceği şekillendirme potansiyeli taşıyan bir büyük değer olarak telakki eder ve hakkıyla değerlendirilmeden geçen her anı kaçırılan bir büyük fırsat olarak görürler. Birinciler kendi toplumsal potansiyellerini kontrol altında tutmaya, ikinciler kendi toplumları ile yabancılaşarak küresel trendlerin trenini kaçırmamaya çalışırken, üçüncüler kendi toplumları ile tarihî bir yürüyüşe çıkmış olmanın kararlılığı içinde toplumun kendi bünyesinde barındırdığı her dinamik unsuru gerektiği anda ve gerektiği şekilde kullanmaya çalışırlar. Birinciler kendi yerel varoluş alanlarını korumaya, ikinciler yerel varoluş alanlarından koparak mümkün olduğunca kısa bir zamanda küresel varoluş alanlarına ulaşmaya çalışırken, üçüncüler kendi yerel varoluş alanları ile küresel varoluş alanları arasında yeni bir anlamlılık ilişkisi kurarak gelecek nesillerini tarihte onurlu birer özne kılacak zemini hazırlamaya çalışırlar. Birinciler kaosun anaforundan korunmaya, ikinciler bu anafora kapılmaya çalışırken, üçüncüler kaostan kozmosa geçişin aktörleri olmaya gayret ederler.

Bu çerçevede Türkiye de tarihin önemli yol ayrımlarından birinin önünde durmaktadır. Türkiye'nin kendi tarih ve coğrafya derinliğini rasyonel bir stratejik planlama ile bütünleştirebilmesi bu çift yönlü dinamizmin bir atılım potansiyeli haline dönüşebilmesine imkan tanıyacaktır. Gerek Türkiye'nin kendi iç dinamizminin gerekse uluslararası ilişkilerdeki küresel, kıtasal ve bölgesel ölçekli dinamik unsurların tasvir, açıklama, anlama, anlamlandırma ve yönlendirme boyutları ile bir bütün olarak incelenmesi, Türkiye'de hissedilen stratejik teori eksikliğinin giderilmesini ve alternatif bakış açılarının ortaya konabilmesini sağlayacaktır.

Elinizdeki eser bu eksikliği giderme yönünde bir katkı olma iddiası taşımaktadır. Eser temelde üç ana kısım olarak kurgulanmıştır. Birinci Kısım temel kavramların ve soruların ortaya konduğu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölümde ulusal güç parametreleri ile ilgili tanımlar ve örneklendirmeler yapılmakta;

İkinci Bölümde Türkiye'deki stratejik teori eksikliğinin arkaplanı, Üçüncü Bölümde ise tarihî mirasın uluslararası ilişkileri yönlendiren iç ve dış siyasî parametreler üzerindeki etkisi incelenmeye çalışılmaktadır.

Stratejik analizin teorik çerçevesinin ortaya konmaya çalışıldığı İkinci Kısım da kendi içinde dört bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölümde stratejik analizin yöneldiği coğrafî derinliğin anlaşılmasını ve anlamlandırılmasını sağlayacak ana kavramsal ve teorik araçlar, cari jeopolitik paradigmanın eleştirel bakış açısıyla yapılmış bir özetine dayalı olarak sunulmaktadır. Bu çerçevede özgün bir kavramsallaştırma çerçevesi olarak geliştirilen "yakın kara", "yakın deniz" ve "yakın kıta" havzaları tanımlamaları açıklanmaktadır. Daha sonraki üç bölümde sırasıyla Türkiye'nin yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta havzalarının özellikleri, Soğuk Savaş sonrası konjonktürün bu havzalara kattığı yeni stratejik anlamlar ve Türk dış politikası üzerindeki etkileri tartışılmaktadır. Bu analiz çerçevesinde bu havzalar arasında sistematik ve tutarlı bir strateji geliştirilmesinin ana unsurları belirlenmeye çalışılmaktadır.

Bu teorik çerçevenin dış politika alanlarına uygulandığı Üçüncü Kısım da kendi içinde beş bölüm ihtiva etmektedir. Bu kısmın birinci bölümünde Türkiye'nin dış politika oluşumunda kullanabileceği temel stratejik araçlar olarak NATO, AGİT, ECO, İKÖ, KEİ, D-8 ve G-20 ele alınmaktadır. Müteakip bölümlerde de sırasıyla Balkanlar, Ortadoğu, Orta Asya ve Avrupa Birliği politikaları değerlendirilmekte ve muhtemel gelişmeler çerçevesinde yürütülmesi gerektiği düşünülen dış politika esasları, tarihî ve coğrafî analizlere dayalı stratejik derinlik yaklaşımı ile ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Birinci Kısım

Kavramsal ve Tarihî Çerçeve

Birinci Bölüm

Güç Parametreleri ve Stratejik Planlama

Thucydides'ten İbn Haldun'a, Clausewitz'den Morgenthau'ya kadar siyasî tarihin seyri ve siyasî aktörlerin bu seyir içindeki konumları konusunda çalışmalar yapan düşünürlerin odaklandıkları temel soru gücün tanımı, tezahürleri ve eksen değişimi ile ilgili olmuştur. Antik dönemden bugüne kadar siyaset felsefesi güç-değer ilişkisini anlamlandırmaya ve yorumlamaya yönelirken, siyasî gerçeklik ile ilgili tahliller gücün eksen değişimini anlamayı ve bu değişimin dinamiklerini tanımlamayı amaçlamışlardır. Bu çerçevede Sokrat ile Thyrasymakhos arasındaki adalet-güç ilişkisi tartışması siyaset felsefesinin en temel tartışmalarından birini başlatmış, Thucydides'in Peloponez Savaşları ile ilgili tahlilleri ise gücün bir siyaset gerçekliği olarak taşıdığı merkezî önemi göstermeye yönelmiştir. Aynı şekilde Fârâbî *el-Medînetü'l-fâzıla* arayışı ile ideal siyasetin değer boyutunu ortaya koyarken, İbn Haldun *asabiyet* kavramı ile siyasî gücün eksen değişimini sağlayan dinamik unsurları tesbit etmeye çalışmıştır.

Kadîm kültürlerin güç ile değer arasında bir tür uyum kurma çabasına karşılık, Makyavel ile başladığı kabul edilen modern anlayış, reelpolitiği değer boyutundan bağımsız olarak ele alan bir yaklaşımı öne çıkarmıştır. Kadîm kültürlerin kesişim alanında *Pax Ottomanica*'yı kuran Osmanlı Devleti'nin önemli düşünürlerinden Kınalızade'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si ile Batı'da feodal düzenden ulus-devlet oluşumuna geçişin sembol ismi kabul edilen Makyavel'in *Prens*'i arasındaki anlayış farkı bu değişimin çarpıcı bir göstergesidir.

Otuz Yıl Savaşları sonrasında 1648 Vestfalya Anlaşması ile ortaya çıkan Vestfalya düzeni, ulus-devlet oluşumunun ve bu oluşuma dayalı güç tanımlamalarının hukukî bir çerçeve kazanmasını sağlamıştır. Fransız Devrimi sonrasında 19. yüzyılda geliştirilen büyük ölçekli teorik çerçevelerle felsefî altyapısına kavuşan ulus-devlet yapılanması, yine bu yüzyılda yaşanan birlik hareketleri ve sömürgeci rekabet ile en temel reelpolitik güç birimi ve aktörü niteliği kazanmıştır.

Klasik emperyal hanedanlıklara son veren I. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da, sömürge imparatorluklarının sonunu getiren II. Dünya Savaşı sonrasında da Avrupa-dışı alanda, değişik ölçekte ve çok sayıda ulus-devletin ortaya çıkması, bu birimin güç unsurlarının tahlili konusunu uluslararası ilişkiler teorisinin temel meselesi haline getirmiştir. Güç tanımlamasını çıkar ve egemenlik kavramları ile bütünleştiren *realist ekol* uluslararası düzenin ulus-devletler arasındaki reel güç dengeleri üzerinde kurulabileceğini savunurken, uluslararası ilişkilere hukuk ve değer boyutu kazandırmak isteyen *idealist ekol* ulus-devletleri bu hukukun muhatapları olarak görmüştür. Klasik realist ekolün en önemli temsilcisi olan Morgenthau'nun güç tanımlaması ulus-devlet biriminin modern dönemdeki en kapsamlı tahlillerinden birisi olmuştur.

20. yüzyılın üçüncü çeyreğinde başlayan ve son çeyreğinde ivme kazanan ekonomi-politik faktörlerle birlikte artan karşılıklı bağımlılık, ülkelerin güç tanımlamalarını çok daha karmaşık bir niteliğe büründürmüştür. Ulus-devletlere meşruiyet zemini sağlayan modern ideolojilerin etkilerini kaybetmesi ve geleneksel kültür değerlerinin yeni unsurlarla birlikte uluslararası alana taşınmaları da ülkelerin uluslararası konumlarını etkileyen bir yeniden tanımlama süreci başlatmıştır.

Böylece küresel ekonomi-politik gelişmeler ülkeler arasındaki karşılıklı egemenlik ilişkisinde ortaya çıkan gri etkileşim alanlarını genişletirken, reelpolitik alana yansıyan tarih ve kültür parametreleri ülkelerin iç ve dış güç yapılanmalarını doğrudan etkilemektedir. Bu durum daha önce yalın kavramlarla ifade edilen güç parametrelerini yetersiz kılmakta ve birçok parametrenin etkileşimini yansıtan kavramların öne çıkmasına yol açmaktadır. Ekonomi-politik, jeopolitik, jeokültür, jeoekonomi, jeostrateji gibi kavramların ülkelerin güç tanımlamalarında daha sık bir şekilde kullanılmaya

başlanması Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarının getirdiği özel konjonktür ile birlikte daha da belirgin bir nitelik kazanmıştır.

Bu nedenledir ki, ülkelerin güç parametreleri artık birbirinden bağımsız yalın unsurlar değil, her biri yeni fonksiyonlarla birbirini etkileyen dinamik unsurlar olarak görülmelidir. Bu dinamik unsurlar da insan unsurunun devreye girdiği çarpanlarla birlikte ele alınmalıdır.

I. Güç Denklemi ve Unsurları

Bir ülkenin uluslararası ilişkilerdeki göreceli ağırlığı ve gücü konusunda bu kaygıları da gözönünde bulunduracak şekilde değişik tanımlamalar geliştirilebilir. Sabit verileri (SV) tarih (t), coğrafya (c), nüfus (n) ve kültür (k) olarak; potansiyel verileri (PV) ekonomik kapasite (e_k), teknolojik kapasite (t_k) ve askerî kapasite (a_k) olarak tanımlarsak bir ülkenin gücünü şöyle bir formülle gösterebiliriz:

$G=(SV + PV) \times (SZ \times SP \times Sİ)$

Bu formülde SZ stratejik zihniyete, SP stratejik planlamaya, Sİ siyasî iradeye tekabül etmektedir.

$SV=t + c + n + k$ ve $PV= e_k + t_k + a_k$ olduğu için formülün açılımı;

$G=[(t + c + n + k) + (e_k + t_k + a_k)] \times (SZ \times SP \times Sİ)$ şeklindedir.

1. Sabit Veriler: Coğrafya, Tarih, Nüfus ve Kültür

Bu formül içindeki unsurları tek tek ele alırsak, *sabit veriler* ülkelerin mevcut parametreler içinde kısa ve orta vadede kendi iradeleriyle değiştirmelerinin mümkün olmadığı unsurlardır. Ancak, bu durum bahsi geçen unsurların ülkelerin güç denklemindeki ağırlıklarının değişmez olduğu anlamına gelmez. Aksine, değişen uluslararası konjonktür, bu sabit unsurların ülkelerin güç dengeleri içindeki özgül ağırlıklarının değişime uğramasına yol açar.

Bu değişimi doğru bir zamanlama ile tutarlı bir yeniden değerlendirmeye tâbi tutan ülkeler, bu sabit unsurları dinamik bir dış politika yapımının destek zemini haline dönüştürürler. Mesela Türkiye'nin sabit bir verisi olan ve Hatay'ın ilhakı dışında son 75

yıldır değişmemiş olan coğrafyasının Soğuk Savaş dönemindeki stratejik ağırlığı ile Soğuk Savaş sonrası dönemdeki stratejik ağırlığı önemli farklılıklar göstermektedir.

Böylesi teorik bir çerçeve oluşturma çabası bazı temel jeopolitik kavramların tanımlanmasını ve mukayeseli anlam çerçevelerinin oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Ulus-devlet olgusunun uluslararası sistemin ana unsuru haline gelmesi ile birlikte bir siyasî topluluk olan *ulus*, bu topluluğun egemenlik şeklindeki örgütlenmesi olan *devlet* ve bu siyasî egemenliğin yayıldığı alanı kapsayan *ülke* kavramları içiçe geçen bir iç anlam bütünlüğü ve bağımlılığı kazanmışlardır. Coğrafî alanların, egemenlik nesnesi olarak devletler arasında bölüşülmesi ve bu bölüşümün bir uluslararası hukuk normu haline dönüşmesi modern *sınır* kavramının temelini oluşturmaktadır. Bu açıdan *sınır* kavramı, bir siyasî topluluğun etkinlik alanı açısından biri içe dönük egemenliği tanımlayan pozitif, diğeri dışa dönük egemenlik sınırını tanımlayan negatif olmak üzere iki anlam alanı oluşturmaktadır.

Uluslararası ve bölgesel nitelikli jeopolitik çatışma alanları, bu sınır tanımlamalarının öngördüğü egemenlik alanları ile fizikî, ekonomik ve kültürel coğrafyanın oluşturduğu iç-bağımlılık alanları arasındaki farklılaşmanın yansımalarıdır. Bu çerçevede sınırlar ile jeopolitik kuşaklar ve hatlar arasındaki ayırım özel bir önem kazanmaktadır. Fizikî ve ekonomik coğrafya açısından birbirini tamamlayan alanların oluşturduğu *jeopolitik kuşak*ların karşılıklı sınır tanımlamaları ile birbirinden ayrılan birimler haline dönüşmesi, bu kuşaklar boyunca her an tırmanabilecek egemenlik çatışması potansiyelini beraberinde getirir. Özellikle sömürge imparatorluklarının dağılması ile birlikte ortaya çıkan ulus-devletler arasındaki sınır çatışmalarının çoğunda hukukî sınır ile jeopolitik kuşak uyumsuzluklarının önemli bir payı vardır.

Bir toplumun kültürel ve tarihî birikimi ile desteklenen *jeopolitik ön-hat*lar ise bir toplumun uluslararası vizyonunun şekillenmesinde önemli rol oynarlar. Mesela Alman kimliği ve Kutsal Roma-Germen tarihi ile dokunan Alman stratejik zihniyetinin öngördüğü jeopolitik ön-hat ile fiilî/hukukî Almanya sınırları arasındaki farklılaşma geçmişte iki dünya savaşına sebep olmuştur. Aynı farklılık II. Dünya Savaşından sonra ise barışçı yöntemlerle AB'nin

ilk oluşturucu etkenleri arasında yer almıştır. ABD'yi bir süper güç olarak tarih sahnesine çıkaran ana unsur da, 19. yüzyılda Atlantik'ten Pasifik derinliğine doğru sürekli genişletilebilen bir sınır üzerinden hukukî/siyasî bir egemenlik alanı haline dönüştürülebilen jeopolitik ön-hat vizyonudur.

Bu kavramların İngilizce karşılıkları, semantik alan itibariyle açıklayıcı nitelikler taşımaktadır. Sınırın karşılığı olan *boundary/territory*[1] kavramı, muhtevasından da anlaşılacağı gibi, ülkeleri bağlayan bir anlam taşımakta iken; bizim jeopolitik *ön-hat* olarak tanımladığımız, ilerleyen bölümlerde de kısaca *hat* olarak kullanacağımız *frontier* kavramı toplumların yöneldikleri ön alanları ortaya koymaktadır. Stratejik *belt* kavramı ise hem sınırlayan hem de egemenlik kaymalarına göre esneyebilen bir kuşak için kullanılmaktadır.[2] Bu çerçevede bir kıyas ile ortaya koymak gerekirse ABD'nin Amerika kıtası boyunca engin bir *frontier* vizyonu oluşturabilmesi, bu devlete, kıtayı doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde kesen jeopolitik kuşakları bir sınır bütünlüğü içinde toplama imkanı vermişken,[3] Avrupa içindeki farklı ulusların stratejik zihniyet oluşumunda öngördükleri *frontier* algılaması ile cari cepheleşmelerin doğurduğu fiilî sınırlar arasındaki gerilim kıta-içi savaşların kaynağını oluşturmuştur. Hukukî sınır (*boundary*) ile jeopolitik hat (*frontier*) arasındaki bu farklılaşma bugün de Avrasya jeopolitiğindeki dinamizmin ana sebebini teşkil etmektedir.

İç egemenlik alanını tanımlarken aynı zamanda dış egemenlik mücadelelerinin hukukî sınırlarını da ortaya koyan *sınır*lar ile, özellikle yeni alanlara açılan ya da bir güç merkezi oluşturmaya başlayan toplumların stratejik yayılım alanlarına dair algılamala-

• • • •

1 Bu kavramın jeopolitik açıdan taşıdığı özel anlam alanları için bkz. David B. Knight, "People Together, Yet Apart: Rethinking Territory, Sovereignty, and Identities", *Reordering the World: Geopolitical Perspectives on the 21st Century* içinde, ed. George J. Demko and William B. Wood, Oxford: Westview, 1994, s. 71-86.

2 Jeopolitik kırılma alanları için kullanılan *shatterbelt* kavramının bir örnek uyarlanması için bkz. Saul B. Cohen, "Geopolitics in the New World Era: A New Perspective on an Old Discipline", *Reordering the World: Geopolitical Perspectives on the 21st Century* içinde, s. 32-35.

3 *Frontier* kavramı ve bu kavramın Amerikan tarihi içindeki algılanış biçimi için bkz. Walter Prescott Webb, *The Great Frontier*, Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1986, s. 1-8.

rını yansıtan *jeokültürel ve jeopolitik hat*lar arasındaki farklılaşmanın, merkezî alanlarından (*core areas*) hareketle stratejik kademelendirme gerçekleştirmek isteyen güçleri karşı karşıya getirmesi durumunda *jeopolitik çatışma kuşakları* (*shatterbelt*) ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla jeopolitik kuşakların kesiştiği alanlar ile hukukî sınırlar arasındaki farklılaşmanın yoğunlaştığı bölgeler çok yönlü çatışma potansiyelinin varolduğu bölgelerdir.

Yeni alanlara açılan güçler genellikle kendilerini bağlayan sınır kavramını aşarak bir ön-hat ve ufuk oluşturma çabası içine girerler. Mesela Tarık bin Ziyad'ın İspanya'ya çıkmasından sonra gemileri yakması, idaresindeki ordunun Kuzey Afrika'dan Cebelitarık'a uzanan sınır algılamasını yeniden kurmaya yönelik bir çabadır. Böylece daha önce Cebelitarık'ın oluşturduğu su engeli ile zihinlerde yer eden sınır algılaması ön hat olarak Pireneler'e uzatılmıştır. Benzer bir durum Pasifik'e doğru ön-hattını sürekli genişletmeye çalışan ABD'nin kuruluş ve yayılma sürecinde yaşanmıştır. Bu tür açılımlarda stratejik yayılma hatlarında ciddi bir direniş ile karşılaşmayan güçler, merkezî alanları ile yeni kuşaklar arasında stratejik tutarlılığı olan bir bütünlük kurarlar.

Bazı ülkelerin merkezî alanları, jeopolitik/jeokültürel hatları ve hukukî sınırları arasında tabiî bir uyum ve dış dünya ile tabiî bir ayırım çizgisi bulunmaktadır. Bu ülkelerin en tipik misalleri İngiltere ve Japonya gibi ada ülkeleridir. Bu ülkelerin ada konumu kendi merkezî alanlarını tanımlamalarını kolaylaştırırken, komşu kıta içindeki stratejik dengelere ayarlı politikalar bu merkezî alan ile komşu kıta arasındaki ilişkilerin belirlenmesini sağlamaktadır. Komşu kıta içinde bir gücün sivrildiği ya da ada ülkesinin stratejik bir açılım içine girdiği dönemlerde merkezî alandan kıtaya yönelik ilgi ve müdahale artmakta; stratejik daralma dönemlerinde ise bir tür merkezî alana çekilme yaşanmaktadır. İngiltere'nin Yüz Yıl Savaşlarından başlayarak Otuz Yıl Savaşları, Veraset Savaşları, Napolyon Savaşları ve I. ve II. Dünya Savaşlarında Avrupa kıtasına yönelik geliştirdiği stratejilerde bu tabiî ayırım hatlarının önemli bir tesiri vardır. Büyük bir ada-kıta ülkesi konumundaki ABD'nin Avrasya'ya yönelik politikalarında da daha büyük ölçekli olmakla birlikte benzer özellikler sözkonusudur.

Bazı ülkelerin ise merkezî alan ve jeopolitik/jeokültürel hat tanımlamaları ile hukukî sınırları arasında tabiî bir ayrım yapmak mümkün değildir. Bunun en tipik misali de Almanya'dır. Almanya'nın, tarihî Brandenburg ve Prusya bölgesi eksen olmakla birlikte sürekli esneyebilen bir merkezî alan algılamasına sahip olması ve bu algılamanın Germen akraba topluluklarının yaşadığı bölgelere uzanan değişken bir jeopolitik/jeokültürel hat ile bir bütün içinde düşünülmesi, Almanya'nın son iki yüzyıl içindeki hukukî sınırları ile bu stratejik algılama arasında onulmaz bir çelişki doğurmuştur. Almanya'nın sahip olduğu ve bu ülke stratejisyenlerince çok sık kullanılan *Mittellage* (merkez konum)'den kaynaklanan bu durum Avrupa-içi stratejik çatışmaların odağını oluşturmuştur.

Jeopolitik ve jeokültürel ön-hatlarla uyumlu hukukî sınırların belirlendiği bölgelerde ve dönemlerde genellikle istikrarlı siyasî ilişkiler doğmaktadır. Mesela, asırlar boyu süren Osmanlı-İran savaşlarından sonra 1639'da Kasr-ı Şirin Anlaşması ile oluşturulan Osmanlı-İran sınırının değişmeden bugüne kadar ulaşabilmiş olması tabiî bir jeopolitik hattın hukukî sınır haline dönüşmesinin sonucudur. Buna karşılık sınırlar ile ön-hatların çatıştığı ve uluslararası sınırlar ile jeopolitik hatlar üzerinde farklılaşmaların doğduğu durumlarda iki ya da daha çok siyasî aktörün etki alanı mücadelesine girdiği çatışma kuşakları oluşmaktadır. Bu durumun en çarpıcı misali Türkiye ile Irak sınırı üzerinde son yıllarda yaşanan bunalımlardır. Bu bunalımların kökeninde iki ülke arasındaki hukukî sınırın bölgenin jeopolitik ve jeokültürel yapısı ile uyumlu olmaması yatmaktadır. Tarih boyunca bu hat üzerinde hiçbir kalıcı sınırın görülmemiş olması da jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik temelden yoksun sınırların bunalım kaynağı olmasına önemli bir delil teşkil etmektedir. Hindistan ile Pakistan arasında Keşmir üzerinde süregelen mücadele, bu çelişkinin doğurduğu çatışmaların bir başka çarpıcı misalini teşkil etmektedir.

Bu çalışmada sık sık geçeceği için tanımlanması gereken diğer önemli bir kavram ise *havza*dır. Birçok jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik hattın kesişerek oluşturdukları, iç stratejik bütünlüğe sahip bölgeleri *havza* olarak tanımlamaktayız. Alman jeopolitik havzası, Rus step havzası gibi tanımlamalar bu ülkelerin coğrafî konumlarının tabiî sonucu olarak ortaya çıkan geniş ölçekli stratejik manevra alanlarını yansıtmaktadır.

Bu çerçevede, kıtalar ve bölgelerarası *etkileşim bölgesi* tanımlamasını büyük güçlerin havza algılamalarının kesişim alanı için kullanmaktayız. Mesela Asya ve Avrupa'yı ayıran Doğu Avrupa stepleri modern diplomasi tarihi içinde genelde Slav ve Germen, özelde Rus ve Alman havza algılamalarının etkileşim alanını oluşturmuştur. Ortadoğu bölgesinin gerek kavram olarak ortaya çıkışı gerekse fiilen bir çatışma alanı olması da, Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarını birleştiren birçok havzanın kesiştiği bir etkileşim hattı oluşturmasındandır.

Merkezî alan, sınır, hat, kuşak, havza, etkileşim bölgesi gibi kavramların bir iç bütünlük içinde anlamlandırılmaları her bir ülkenin strateji ve dış politika yapım sürecini anlamak bakımından da büyük bir önem taşımaktadır. Reelpolitik açıdan bakıldığında; *havza* algılaması stratejik manevra alanını, *etkileşim bölgesi* bu manevra alanlarının çok yönlü stratejik mücadeleye dönüştüğü coğrafî alanı, *hat* ve *kuşak* tanımlamaları stratejik hedeflerin taktik kademelendirme ve uygulama alanını, *hukukî sınırlar* defansif ve ofansif stratejik pozisyonlara meşruiyet kazandırılmasını sağlayan ayırım çizgilerini, *merkezî alan* ise stratejik varoluş temelini belirlemektedir. Bu çerçevede bahsi geçen tanımlar statik ayırım hatlarını değil, uluslararası ve bölgesel konjonktüre göre dinamik bir şekilde tanımlanması gereken coğrafî mekan idraklerini yansıtmaktadır.

Bu jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik tanımlamalar, toplumların zaman ve tarih idrakleri ile de bir bütünlük oluşturmaktadır. Bir toplumun medeniyet aidiyetinin, kültürel kimliğinin, kurumlarının ve dışa yansıyan biçimsel formlarının oluştuğu tarihî süreç de sabit bir veridir. Mesela, Üçüncü Bölümde daha detaylı bir şekilde ele alacağımız üzere Türkiye'nin sabit bir verisi olan Osmanlı tarih mirasının Soğuk Savaş dönemindeki ağırlığı Soğuk Savaş sonrası dönemde önemli bir değişim geçirmiş ve Türkiye'nin gerek Balkanlar'da gerekse Kafkaslar'da çok daha aktif bir dış politika yapımına yönelmesine yol açmıştır. Son on yıl içinde Türkiye'nin gerek Balkanlar gerekse Kafkaslar'da müdahil olduğu birçok bölgesel mesele temelde bu tarih mirasının izlerini taşımaktadır.

Bu bölgelerdeki Osmanlı bakiyesi unsurlar, ortaya çıkan jeopolitik boşluğun doğurduğu baskılarla tarihî güvenlik alanı olarak

gördükleri Balkanlar/Anadolu eksenli Osmanlı merkez alanına (*Heartland*) yönelmişlerdir. Asrın başında Osmanlı tarih mirasından yeni tanımlara dayalı bir ulus-devlet olarak çıkan Türkiye Cumhuriyeti, asrın sonunda bu mirasın jeokültürel ve jeopolitik sorumlulukları ile tekrar yüzleşmek zorunda kalmıştır. Türk dış politikasına önemli yüklerle birlikte yeni ufuklar ve imkanlar da kazandıran bu sorumluluklar, önümüzdeki dönemde, Türk stratejik zihniyet ve kimliğinin yeniden şekillenmesindeki en belirleyici unsurlar olarak devreye girecektir.

Türkiye'nin genç ve dinamik *nüfus yapısı* da önemli bir güç parametresi olduğu için özellikle Avrupa Birliği ile olan ilişkilerde sürekli gözönünde tutulan bir unsur olagelmiştir. Soğuk Savaş süresince Rusların sıcak denizlere inmesinin önündeki en önemli askerî/demografik engel olarak görülen bu nüfus unsuru, Soğuk Savaş sonrası gelişmelerde Avrupa-içi insan hareketliliklerini etkileyebilecek en önemli ekonomik/demografik unsurlar arasında görülmeye başlanmıştır. Başta Almanya olmak üzere Türkiye kaynaklı göç hareketlerine sahne olan Avrupa ülkelerinin Avrupa Birliği ile entegrasyon sürecinin tabiî uzantısı olan serbest dolaşım hakkı konusunda takındıkları tavır, bu nüfus unsurunun güç parametreleri içindeki yerinin bir sonucudur.

Belli bir insan unsurunun (nüfus) belli bir mekan içinde (coğrafya) ve belli bir zaman boyutunda (tarih) sahip olduğu kimlik ve aidiyet hissi ile ürettiği değerler dünyasına dayalı psikolojik, sosyolojik, siyasî ve ekonomik yapı taşlarından oluşan *kültür*, bir ülkenin sabit güç verilerini potansiyel güç verilerine bağlayan en önemli unsurdur. Bu unsur bir taraftan sabit verilerin yaşanan süreç içinde tezahür etmesini sağlarken, diğer yandan potansiyel verileri harekete geçiren temel muharrik rolü oynamaktadır.

Ortak zaman-mekan idrakinden kaynaklanan güçlü bir kimlik ve aidiyet hissine sahip olan ve bu his ile psikolojik, sosyolojik, siyasî ve ekonomik unsurları harekete geçirebilen kültürel yapısı oturmuş toplumlar sürekli yenilenebilen stratejik açılımlar gerçekleştirme imkanına sahiptir. Buna karşılık kimlik bunalımı yaşayan ve bu bunalımı bir kültür buhranı haline dönüştüren toplumlar psikolojik, sosyolojik, siyasî ve ekonomik dalgalanmaların kıskacında stratejik bir açmaz içine düşerler.

2. Potansiyel Veriler: Ekonomik, Teknolojik ve Askerî Kapasite

Bir ülkenin *potansiyel verileri* ise kısa ve orta vadede değişebilir nitelikte olan ve ülke potansiyelinin kullanım kapasitesini yansıtan unsurlardır. Ekonomik kaynaklar, teknolojik altyapı ve askerî birikim ülkenin güç denkleminde değişken unsurlar olarak yer alır. Bu değişken unsurların dış politika yapımında koordineli ve verimli bir şekilde devreye sokulması, ülkenin uluslararası güç dengeleri içindeki ağırlığının artmasını sağlar. Buna karşılık bu unsurların iyi bir planlama ile yeterince etkin bir tarzda yeniden yapılandırılmadığı ülkelerin uluslararası ilişkilere yansıyan gücünde ciddi zaaflar ortaya çıkmaya başlar.

Uluslararası ilişkilerin Soğuk Savaş sonrası dönemdeki en önemli gerilim alanları *jeopolitik* ve *uluslararası ekonomi-politik*tir. Bu çerçevede dış ekonomik ilişkileri yönlendiren ekonomi-politik tercihler genel stratejinin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Bu durum küresel ekonomi-politik rekabetin tarafı olan büyük güçler kadar, bu rekabetin hem aktörü hem de edilgen sahası konumundaki bölgesel güçler açısından da geçerlidir. II. Dünya Savaşının hemen sonrasında bağımsızlıklarını kazanan ve Soğuk Savaş süresince genellikle ithal ikamesi politikalarıyla bağımsız bir ulusal ekonomik alan oluşturmaya çalışan bu bölgesel güçler, seksenli yıllarda başlayan ve Soğuk Savaş sonrası dönemde gittikçe ivme kazanan ihracata dayalı kalkınma modelleri ile küresel ekonomik dengelerde yer edinmeye çalışan politikalara yönelmişlerdir. Bu değişim süreci *ekonomi-politik* ile *strateji* arasındaki bağımlılık ilişkisini artırmış ve ekonomik çıkar alanlarını diplomasinin ana unsurları haline getirmiştir.

İç ve dış ekonomik politikalar arasındaki uyum meselesi dış politika yapımını ve bu politikaların uygulama sürecini klasik diplomatik kulvarın dışına taşırmıştır. II. Dünya Savaşından sonra askerî/diplomatik alanı daralmış olan Japonya'nın ekonomiyi bir strateji parametresi olarak dış politikanın merkezine oturtması bu gelişmenin en çarpıcı misallerinden birini oluşturmaktadır. De Geaulle'ün Fransız Frangının gücünü dış politika oluşumunun ana unsuru olarak görmesinden bu yana finansal alanda büyük ekonomi-politik güçler arasında yaşanan rekabet, ekonomi-poli-

tik rekabetin uzun dönemli stratejik rekabet içindeki konumunu sürekli teyit eden bir seyir izlemiştir. Önümüzdeki dönemin uluslararası ekonomi-politik dengelerini belirleyecek gibi görünen Euro-Dolar finansal rekabetinin AB ile ABD arasındaki stratejik ilişkilerin tabiî bir parçası olarak devreye girmesi bu konumun son çarpıcı misalini oluşturmaktadır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde *ekonomik kapasite*nin ulusal güç parametreleri içindeki konumunda önemli bir mahiyet değişimi yaşanmıştır. İletişim teknolojisindeki olağanüstü sıçrama ile yüksek bir ivme kazanan küresel ölçekli karşılıklı bağımlılık ilişkisi devlet-dışı aktörlerin ulusal strateji içindeki önemlerini artırmıştır. Bugün çokuluslu şirketler arasındaki ilişkiler devlet-ölçekli ilişkilerin de ötesinde etkiler yapabilmektedir. Bölgesel entegrasyon faaliyetleri ile birlikte daha da karmaşık bir nitelik kazanan bu durum ithal ikamesi politikalarına gerekçe oluşturan *ulusal ekonomik bağımsızlık* kavramını temelinden sarsmaktadır.

Bugün resmî ve gayriresmî aktörlerin birlikte oluşturdukları ulusal total etkinlik, sadece devlet kontrolüne dayanan ulusal bağımsızlığın önüne geçmiş bulunmaktadır. Çokuluslu şirketler, sivil toplum kuruluşları, bölgesel ve uluslararası kuruluşlar gibi ulus-devlet yapılanması dışındaki aktörlerin artan etkisi, küresel ölçekli makro stratejiler ile yerel ölçekli mikro stratejiler arasında önemli bir uyum problemi doğurmuş bulunmaktadır. Böylesi çok aktörlü dinamik bir konjonktürde ülkelerin göreceli güçleri bu uyum problemini aşabilme kabiliyetlerine bağlıdır.

Bu çerçevede ülkenin *bilim ve teknoloji* alanındaki üretkenliği ve etkinliği de güç parametrelerinin değişken unsurlarının başında gelir. Bir örnek alan olarak üzerinde duracağımız gibi bir ülkenin savunma sanayiinin altyapısı da, ekonomik gelişme düzeyi de, sabit kaynakların etkin bir şekilde değerlendirilebilmesi de bu alanlarda *yetişmiş insan unsuru*na bağlıdır. ABD'nin hegemonik güç olarak ortaya çıkışında bilim ve teknolojik kapasite konusunda yaptığı atılımların rolü büyüktür. Son zamanlarda gerçekleşen ekonomik zirvelerde sürekli gündem maddeleri arasında yer alan telif hakları ve lisans uygulamaları da aslında bilim ve teknoloji konusundaki gelişmelerin denetim gücünü elinde tutma gayretinin bir ürünüdür. Japonya'yı ekonomi-politik bir dev haline geti-

ren temel faktör de teknoloji uygulama alanında gerçekleştirilen atılımların ticarî bir hüviyetle piyasa unsuru haline dönüştürülebilmiş olmasıdır.

Bu nedenledir ki, bilim ve teknolojik üstünlük konusunda süren rekabet, Soğuk Savaş sonrası dönemin perde gerisindeki ana gerilim alanlarından birisi olmuştur. Bunun sebebi de teknolojik savaşın sonuçlarının sıcak savaşın sonuçlarından daha belirleyici olmasıdır. Sıcak savaşı bugün kazanmış görünenler teknolojik savaşın uzun dönemli galiplerine boyun eğmek zorunda kalacaklardır. Bu açıdan dünya-sisteminin merkezini oluşturan güçlerin en öncelikli hedefi teknolojik üstünlüğü elden bırakmamaktır. Bu da sistemik güçler arasındaki mücadeleye acımasız bir iç rekabet niteliği kazandırmaktadır. Sıcak savaşlarda geçici ittifak ve koalisyonlar oluşturan güçler teknolojik savaşta karşı karşıya gelmekte ve en yoğun ittifak dönemlerinde bile karşılıklı markajı sürdürmektedirler. *Askerî ittifaklar geçici, teknolojik üstünlük kalıcıdır.*

Uluslararası ilişkilerdeki hegemonik güç konumunu sürdürmek isteyen ABD bu gücün temel dayanağı olan teknolojik üstünlük ve kontrol kabiliyetini kaybetmemek için bir taraftan uluslararası hukuk düzenlemeleri yapmaya gayret ederken, diğer taraftan başta Çin, Japonya ve AB olmak üzere rekabet gücü olan güçlerle kıyasıya bir rekabeti göze almıştır. Japonya ile multimedya ve iletişim teknolojisi, Çin ile telif hakları ve uluslararası patent anlaşmaları, Fransa ile teknoloji casusluğu konusunda karşı karşıya gelen ABD'nin hedefi gelecekteki teknolojik oluşumun nabzını ve kontrolünü elinde tutmaya devam etmektir.

Doksanlı yılların ortalarına doğru bir taraftan Japon pazarının Amerikan mallarına açılması için baskılarını artıran ABD, diğer taraftan da gelecekteki iletişim teknolojisinin öncülüğünü elinde tutmak için ciddi bir atılım başlatmıştır. 1995 yılı başında başkan yardımcısı Al Gore'un ABD hükümetini ve Amerikan firmalarını küresel ekonomik hakimiyeti sürdürmek üzere ulusal bilgi ve iletişim altyapısı kurmak için işbirliğine davet etmesi ile başlayan bu atılım temelde özellikle bilgi otobanları, bilgisayar iletişim ağı ve multimedya alanlarında tekel olmak hedefini gütmektedir. Bu konuda geri kalmakta olduğunu farkeden Japonya karşı bir atakla

2010 yılını hedefleyen ve ekonomiye 2.5 milyonluk iş kapasitesi ve yılda 1.23 trilyon dolarlık ek kaynak sağlayacak bir projeyi uygulamaya koymuştur.

ABD ile Çin arasında son yılların en önemli bunalımına yol açan telif hakları ve uluslararası patent anlaşmaları konusu da teferruattaki bir uluslararası hukuk anlaşmazlığından çok daha derin önem taşımaktadır. Mesele sadece bazı Amerikan firmalarının uluslararası piyasadaki hukukunu korumak değildir. Geçtiğimiz yirmibeş sene içinde kendi oluşturdukları teknolojinin Japonlar tarafından büyük bir beceri ile piyasa değeri olan emtia haline dönüştürülüp Amerikan ekonomisini kendi pazarında bile mahkum etmesi ABD yönetimini Çin'e karşı büyük bir teyakkuza sevketmiştir. Uluslararası ekonomik savaşta mesele bir teknolojiyi sadece geliştirmek değil, o teknolojiyi aynı zamanda pratik kullanım değeri yüksek bir piyasa malzemesi haline de getirebilmektir. Japonya mucizesi bu becerinin üstünde yükselmiş ve birçok alanda Amerikan firmalarının uluslararası piyasalardaki etkisini kırmıştır.

ABD'nin Çin üzerindeki baskısının bir diğer önemli sebebi ise özellikle Doğu Asya'da yoğunlaşmakta olan yeni teknolojik gelişmeleri kontrol altında tutabilmektir. Uluslararası telif hakları ve patent anlaşmaları konusunda sahip olduğu etkin ve merkezî konum ABD'ye diğer ülkelerdeki yeni teknolojik gelişmelerin uluslararası nitelik kazanmasında önemli bir ayrıcalık ve öncelik sağlamaktadır. Son yıllarda özgün buluşlar konusunda Doğu Asya'nın rolünün gittikçe artması teknolojik merkez kayması riskini beraberinde getirmiştir. Bugün ABD içindeki önemli teknolojik atılımlarda da Amerika kökenli olmayan araştırmacıların payı artmaktadır. Atlantik-eksenli dünya-sisteminin oluşturduğu uluslararası hukuk bu teknolojik kaymanın kontrol altına alınmasının en önemli aracı olarak devreye sokulmuştur. Bunun içindir ki ABD bu patent hukukunun tanınmasına Çin'deki insan hakları ihlallerinden daha büyük önem vermiş ve Tianenmen olayında uygulandığından daha büyük bir baskı oluşturmaktan çekinmemiştir.

Yine 1995 yılı başlarında tırmanan ABD ile Fransa arasındaki teknolojik casusluk bunalımı da farklı bir alanda benzer bir hakimiyet kavgasını aksettirmektedir. Uluslararası ekonomik ve politik hakimiyetin en stratejik alanlarından birisi olan uçak sanayiinde-

ki Boeing-Airbus rekabeti bir ABD-Avrupa rekabetine dönüşmüştür. Zamanla tam bir ticaret savaşına dönüşen bu rekabet Avrupa'nın Amerika'ya karşı gösterdiği en önemli başarılardan biri olmuştur. İletişim teknolojisinde ABD ve Japonya karşısında gerileyen Avrupa, Airbus ile uçak sanayiinde ciddi bir atılım yapmıştır. Fransa'daki ABD diplomatlarının da adının karıştığı teknolojik casusluk skandalı büyük güçler arasında süren amansız mücadelenin önemli bir göstergesidir.

Gittikçe yoğunlaşan bu teknolojik savaş gelecekteki ekonomik, siyasî ve askerî savaşların da kaderini belirleyecek nitelikler taşımaktadır. ABD'nin birçok cephede sürdürmekte olduğu bu savaş aynı zamanda Amerikan hegemonyasının gelecek yüzyıldaki kaderini de ortaya koyacaktır.

Bu unsurların tümünü fiilî güç haline dönüştüren *askerî kapasite*, ülkelerin gerek barış dönemlerindeki potansiyel kapasitesinin gerekse savaş dönemlerindeki reel güç yansımasının temel göstergelerinden biridir. Askerî kapasite, değişen konjonktüre uygun bir tarzda kendini yenileyebilen bir parametre olarak hem ekonomik, diplomatik ve politik kararlardan etkilenmekte hem de bu kararların yöneliş ve uygulanış biçimini belirleyebilmektedir. Ülkenin güvenlik parametreleri ekonomik kaynakların kullanım ve aktarım biçimini etkilerken, diplomatik ve siyasî ilişkilerin seyrini de önemli ölçüde belirlemektedir.

Yeni teknolojik gelişmelere ve konjonktürel değişimlere ayak uyduramayan askerî yapılar zamanla içe dönük politik hesapların ve kaynak israfının aracı haline dönüşme riski taşırken, yerinde ve zamanında alınan stratejik kararlarla kendini yenileyebilen ve toplumsal doku ile bütünleşen askerî kapasite kullanımları ülkelerin uluslararası güç hiyerarşisinde daha üst basamaklara çıkabilmelerinin ve politik/ekonomik etki alanı oluşturabilmelerinin önünü açar. Mesela Bismark'ın demir yumruklu idaresinin güç kaynağını oluşturan askerî kapasite aynı zamanda siyasî alanda Alman birliğinin, ekonomik alanda ise Alman atılımının hem sonucu hem de dışa yansıyan boyutudur. Aynı şekilde Deli Petro'nun askerî yapıda gerçekleştirdiği reformlar, steplerle sınırlı Moskova Prensliğini, Avrasya'yı bir bütün olarak stratejik hakimiyet alanı haline getirmeye yönelen Rus emperyal yayılmacılığına dönüştü-

ren siyasî, ekonomik ve diplomatik unsurların fiilî güç zeminini oluşturmuştur. Bugün de Amerikan askerî yapılanması ile Amerikan ekonomisi ve diplomasisi arasında doğrudan bir ilişki vardır ve bu ilişki dünya anakıtasından uzakta bir coğrafî konuma sahip olan ABD'yi uluslararası ilişkilerin belirleyici hegemonik gücü haline dönüştüren ana unsurlardan biridir.

3. Stratejik Zihniyet ve Kültürel Kimlik

Bir toplumun *stratejik zihniyeti*; içinde kültürel, psikolojik, dinî ve sosyal değer dünyasını da barındıran tarihî birikim ile bu birikimin oluştuğu ve yansıdığı coğrafî hayat alanının ortak ürünü olan bir bilincin, o toplumun dünya üzerindeki yerine bakış tarzını belirlemesinin ürünüdür. Bu açıdan bakıldığında, zihniyet ile strateji arasındaki ilişki, coğrafî verilere dayalı mekan algılaması ile tarih bilincine dayalı zaman algılamasının kesişim alanında ortaya çıkar. Farklı toplumların farklı stratejik bakış açılarına sahip olmaları, aslında, bu mekan ve zaman boyutlarına dayanan farklı dünya algılamalarının ürünüdür.

Toplumların kendi coğrafî konumlarını eksen edinen mekan algılamaları ile kendi tarihî tecrübelerini eksen edinen zaman algılamaları, yönelişleri ve dış politika yapımını etkileyen zihniyet altyapısını oluşturur. Milleti ezelî bir siyasî birlik ya da hemen değişebilir bir insan topluluğu olmaktan çok, istikrarlı bir tarih sürecinin ürünü olan ve uzun tarih dilimleri içinde oluşan bir birliktelik olarak kabul edersek stratejik zihniyetin aynı zamanda bir kimlik bilincinin tarihî süreç içinde biçimlenmesinin ve yeniden şekillenmesinin sonucunda ortaya çıktığını ve geçici siyasî dalgalanmaların ötesinde bir süreklilik arzettiğini görürüz.

Mesela Alman stratejik zihniyeti, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun, kökenleri 9. yüzyıla kadar giden tarihî serüveni ile modern ulus-devletin felsefî temellerinin, tarihî gerçeklik alanıyla buluşarak ideolojik bir altyapı kazandığı 19. yüzyıla kadar uzanan bir tarihî bilincin eseridir. Bu bilinç Ortaçağ feodal-dinî birikimi ile modern seküler-ideolojik birikimin unsurlarını birlikte barındırır. Hegel'in Alman bilincinin tarihî kökenlerini ortaya koyduğu tarih yorumu ile Hitler'in *III. Reich* kavramı arasındaki paralellik böylesi bir stratejik zihniyet sürekliliğinin ürünüdür.

Aynı şekilde Ortodoks Rus Çarlığı ile ateist Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin stratejik öncelikleri arasındaki paralellik ve süreklilik de toplumların stratejik zihniyetlerinin tarih ve coğrafya gibi sabit veriler tarafından ne ölçüde belirlenmekte olduğunun bir göstergesidir. Rus kimlik bilincinin evrensel ideolojik kimlik tanımlamaları öngören sosyalist ideolojiye rağmen varlığını sürdürebilmesi ve Soğuk Savaş sonrası dönemde eski Marksistlerin yönlendirdiği yeni milliyetçi akımlarda kendini tekrar siyasî bir kimlik olarak üretebilmesi bu stratejik zihniyet sürekliliğinin sonucudur. Siyasî kariyerini bir sosyalist olarak oluşturan Miloseviç'in Soğuk Savaş sonrası dönemde radikal ırkçılığa dönüşen Sırp milliyetçiliğinin lideri konumuna gelmesi de bu açıdan ilginç bir misal teşkil etmektedir.

Kendi tarihimizden misal vermek gerekirse, Söğüt civarında göçer Türkmenlerin oluşturduğu küçük bir beylikten başlayarak zamanla antik yerel medeniyet havzalarının tümüne yayılan ve insanlık tarihinin en renkli, sinkretik ve karmaşık siyasî yapılarından biri haline dönüşen Osmanlı Devleti'ni kuran ana unsur da böylesi bir stratejik zihniyetin altyapısını dokuyan zaman ve mekan bilincidir. Bu stratejik zihniyet hem Osmanlı Devleti'nin atılım gücünü hem de bu atılım gücünün oluşturduğu Osmanlı düzeninin (*Pax Ottomanica*) istikrarını sağlamıştır. Geçmişi kuşatan ***kadîm*** kavramı da, geleceği belirleyeceği iddiasını taşıyan *Devlet-i Ebed-müddet* kavramı da bu stratejik zihniyetin muhtevasını dokuyan bir tarih ve kimlik bilincini yansıtmaktadır.

Gerek Osmanlı Devleti'nin çözülme sürecinde gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana karşı karşıya kalınan uluslararası problemlerde ortaya çıkan en önemli gerilim alanı, bu stratejik bilincin süreklilik unsurları ile cari uluslararası güç dengelerindeki konum arasındaki farkın doğurduğu psikolojik gerilim ve bu gerilimin kimlik bilinci üzerindeki yıpratıcı etkisidir. Bu açıdan Osmanlı-Türk stratejik bilincinin ana unsurlarının süreklilik ve değişim yönleriyle yeniden tartışılması, yüzleşmemiz gereken en önemli meselelerden birisidir.

Kimlik, mekan ve zaman bilincinin tarihî birikim ve carî gerçeklikler çerçevesinde yeniden kurulması tarih içinde varoluşun ve insanlık birikimine katkıda bulunabilmenin olmazsa olmaz şar-

tıdır. Stratejik zihniyet bir varoluş iddiasına dayanmadıkça edilgenlikten kurtulabilmek mümkün değildir. Bunun içindir ki, stratejik zihniyeti oturmuş olan ve bu zihniyeti değişen şartlara göre yeni kavramlar, araçlar ve formlar ile yeniden üretebilen toplumlar uluslararası güç parametrelerine de ağırlık koyabilme kabiliyeti kazanırlar. Bunun aksine, stratejik zihniyette radikal bir kırılma yaşayarak kimlik bilincini yıpratan toplumlar tarihî varoluşlarını tehlikeye atarken, bu zihniyeti diğer toplumları dışlayıcı bir araç olarak görerek donuklaştıran toplumlar ise ortak insanlık bilincinden kopmakta ve kendileri dışlanmaktadırlar.

4. Stratejik Planlama ve Siyasî İrade

Stratejik zihniyet ile stratejik planlama arasında bir muhteva-şekil ilişkisi vardır. Sabit verilerin belirlediği stratejik zihniyetin muhtevası, potansiyel verilerle rasyonel bir kurguya oturtulan stratejik planlama aracılığıyla elle tutulur ve algılanabilir bir şekle bürünür.

Meşhur stratejisyen Carl von Clausewitz taktik ile strateji arasındaki ilişkiyi tanımlarken "*Taktik, askerî birlikleri muharebeler için, strateji ise muharebeleri nihaî savaş için kullanma sanatıdır*"[4] demektedir. Hangi askerî birliğin, hangi küçük muharebede ve hangi ölçekte kullanılacağının tesbiti, bu muharebelerin neticesi olan nihaî savaş ile ilgili bir hedef belirlemesiyle yapılabilir. Bu çift yönlü bir ilişkidir. Stratejik yönelişi belirlenmemiş bir ordunun birbirinden bağımsız küçük muharebelerde tek tek başarılar kazanması savaşın nihaî kaderini belirleyici olamaz. Aynı şekilde stratejik yönelişi teorik olarak ortaya konmuş olmakla birlikte, bu yönelişinin küçük muharebeler şeklindeki taktik altyapısı kurulamamış olan bir ordunun da başarılı olması mümkün değildir.

Diplomaside de durum pek farklı değildir; sadece nihaî hedefe ulaşmak için kullanılan araçlar farklıdır. Taktik nitelikli adımların stratejik bir yöneliş içinde biraraya getirilememiş olması zamanla stratejik yönelişin anlamını ve çapını önemli ölçüde değişikliğe uğratır, çünkü bu taktik adımları atan diplomatlar kendi taktik

• • • •

4 Carl von Clausewitz, "Bemerkungen über die reine und angewandete Strategie des Herrn von Bülow", *Neue Bellona*, 1805: 9/3, s. 271.

adımlarını stratejik hedefler olarak görmeye başlarlar. Kendi birliğinin yürüttüğü muharebeyi savaşın tüm stratejisi olarak değerlendiren bir subay, ordunun nihaî savaş ile ilgili stratejisi üzerinde ne derece yanlış bir yönlendirmeye yol açarsa, kendi taktik tercihini ülkenin dış politika ekseninin merkezi haline getirmeye çalışan bir diplomat da o derece ciddi yanılgılara sebep olabilir. Osmanlı ordularının I. Dünya Savaşında değişik cephelerde sağladıkları üstün başarılara rağmen nihaî savaşı kaybetmeleri bu gerçeğin en güzel misalidir. Kendi stratejik yönelişlerini tesbit edememiş olmak yüzünden Osmanlı ordularını Alman stratejisinin destek unsuru haline getiren askerî/diplomatik liderlerin bu stratejik bağlantı üzerindeki etkinliklerini yitirdikleri andan itibaren savaşın nihaî kaderi Osmanlı Devleti'nin aleyhine seyretmeye başlamıştır.

Özellikle ittifakların geçici ve çıkar temelli olduğu, kısa dönemli taktik adımların belirleyicilik kazandığı dinamik güç dengesi yapılanmalarında başarılı olmanın en öncelikli şartı, uzun dönemli stratejik tanımlama ile kısa dönemli taktikler arasındaki dengeyi sağlayabilmektir. Her türlü dinamik değişime açık olan güç dengesi yapılanmasında stratejik hedeflerini kısa ve anlık taktiklere dönüştürebilme becerisi gösteren ülkeler büyük atılımlar yaparlar. Bu da diplomatik konumları mutlaklaştırmaksızın kararlı, ve değişik stratejik hedefler arasında bocalamaksızın esnek olmayı gerekli kılar. Bu yolla kendi hareket alanlarını genişletebilen ülkeler bu güç dengesinin uzun dönemli hale dönüşmesi sürecine büyük avantajlar sağlayarak başlarlar. Soğuk Savaş döneminin bitmesinden sonra kısa süreli olarak Amerika eksenli tekelci bir yapılanmaya giren uluslararası ilişkiler bugün gittikçe hızlanan bir biçimde güçler dengesi özellikleri göstermeye başlamış bulunmaktadır. Bunu önceden farkeden bölgesel güçler çok alternatifli politikalara ve esnek diplomasilere yönelmişlerdir.

Böyle durumlarda bütün bu taktik adımları denetimi altına alabilecek ve askerî/diplomatik birlikleri bir maestro edası ile ahenge sokacak bir *stratejisyen siyasî irade* yoksa, taktik nitelikli tek tek başarılar nihaî savaşın kazanılmasına yetmez. Bir ülkenin kendisine güveni ve gelecekle ilgili ufku; uluslararası ilişkilerdeki zamanlaması, müzakere sürecindeki psikolojik üstünlüğü ve inisiyatif gücü ile ölçülür. Gelecekle ilgili ufuk derinliğine sahip ülkele-

rin siyasî öncüleri, belirlenmiş gündemlerin esiri olmazlar. Aksine gündem onların elinde şekillenir ve bu şekil alış o ülkeyi üçüncü ülkelerin ilişkilerinde bile etkin bir unsur haline getirir.

Siyasî irade yetersizliği dolayısıyla dış siyasetini konjonktürel dalgalanmaların akışına bırakan ve zamanlama kabiliyetini kaybeden ülkeler ise, başkaları tarafından belirlenmiş gündemlere gösterilen anlık tepkilerin oluşturduğu karmaşık ve çelişik bir tablonun esiri olurlar. Bu tür ülkelerin siyasî elitinin, ne çıkış noktaları ile ilgili birikimi ne de varış noktaları ile ilgili ufku vardır. Atak ve belirleyici değil, savunmacı ve tepkicidirler. "Çözüm için ben varım" ataklığına değil, "Bunalımlarda ben yoktum" savunmasına ayarlı bir psikoloji içinde davranırlar.

Bu kimliksiz seçkinler, kritik dönemlerde ön plana çıkıp belirleyici olmaktan çok, farkedilmemeye ve inisiyatif kullanmamaya şartlanmışlardır. Ülkelerini dünya gündeminde etkin bir konumda tutmak yeni mesuliyetler getireceği için edilgen olmayı daha emin ve risksiz bir siyaset olarak görürler. Gündemler belirlendikten sonra sahneye çıkarak müzakere masasının bir ucuna ilişmeye çalışırlar. Sürecin başında önde görünmekten kaçınırlar, ama bir kere de trenin kaçmakta olduğu vehmine kapılırlarsa o telaşla yerli yersiz her tür kontrolsüz ilişkiye girmeye çabalarlar. Ne olayların merkezinde olmanın güven hissine ne de seyirci olmanın rahatlığına sahiptirler. Olaylarda merkez konumuna doğru kaydıklarında mesuliyetten kaçma yollarını ararken, devre dışı kaldıklarını hissettiklerinde merkeze bir nebze olsun yaklaşabilmek için bütün değer ve önceliklerinden taviz vermeye hazır, kaypak bir psikolojiye bürünürler. Davranışlarına, saygı görmenin getireceği mesuliyetlerden kaçınmak ile kaale alınmamaktan korkmak arasında gidip gelen ürkek bir tavır hakimdir.

Satrancın taşlarını yönlendiren bir oyuncu mu, yoksa bir satranç taşı mı oldukları konusunda gizli bir kimlik çelişkisi yaşarlar. Oyunu yönlendiren bir satranç oyuncusu olarak atabilecekleri adımların sonuçlarından tedirgin, başkalarının oyunlarında taş olmaktan da rahatsızdırlar. Keşke ne taş, ne oyun ne de oyuncu olsaydı diye düşünmeye başladıklarında elleri ayaklarına dolaşır ve en güçlü oyuncunun gölgesinde kalmanın en güvenilir yol olduğuna kendilerini inandırırlar. Ondan sonra da oyunlarını en güçlü

oyuncunun eksenindeki piyonlar savaşı kurgusuna oturturlar. Piyonlar savaşındaki ufak başarıları bir zafer edasıyla kutlayarak atların, vezirlerin, şahların arenasında olamamanın getirdiği kimlik zaafını gizlemeye çalışırlar. Oyunun ölçeklerini değiştirebilecek nitelikte olan kimlik ve güçlerini hatırlatan her olgudan ürkerler. Risk korkusuyla, kendi potansiyel güçlerinin dalgasını arkalarına almaktansa, başkalarının reel güçlerinin akıntıları doğrultusunda yüzmeyi daha emin görürler. Kendi tarih ve coğrafyalarının engin ufkunda vakur, hesaplı ve kararlı bir yürüyüşe çıkmaktansa, başkalarının strateji gölgelerinde yalpalamayı tercih ederler. Onlar için tarihin birikimi değil "fatura"sı, coğrafyanın stratejik potansiyeli ve zenginliği değil, büyük oyunların oyuncularına sunulacak kozları vardır.

II. İnsan Unsuru ve Strateji Oluşumunda Çarpan Etkisi

Güç formülündeki sabit ve değişken unsurlar birbirlerini toplam olarak etkilerler. Yani tarihî, coğrafî, demografik ve kültürel unsurların bir diğeri üzerindeki etkisi toplam güce yaptıkları etki ölçüsündedir. Bunun için formülde toplama işareti ile gösterilmişlerdir. Stratejik zihniyet, stratejik planlama ve siyasî irade ise bütün bu unsurları *çarpan etkisi* ile etkiler. Yani sabit ve değişken unsurları ne ölçüde büyük avantajlar sağlarsa sağlasın, stratejik zihniyeti oturmayan, stratejik planlaması ve siyasî iradesi yeterince güçlü ve tutarlı şekilde devreye giremeyen ülkelerin güç oluşturmaları imkansızdır. Hatta bazen menfî stratejik planlama ve siyasî iradenin oluştuğu durumlarda eksi çarpan dolayısıyla sabit ve değişken unsurların toplam güç üzerindeki etkileri negatif olarak gerçekleşir.

I. Dünya Savaşında özellikle Kafkasya ve Filistin cephelerindeki stratejik planlama yetersizliğinin yol açtığı felaketlerin Osmanlı Devleti'nin güç denklemini eksi çarpan etkisiyle büyük ölçüde dumura uğratmış olması bunun çarpıcı bir misalidir. Allahüekber Dağlarında yetmiş bin askerin donarak ölmesi, kötü bir stratejik planlamanın, değişken bir unsur olan askerî birikimi çarpan etkisiyle zaafa uğratmasının en acı misallerinden biridir. Aynı bölgede

birkaç sene sonra Kâzım Karabekir tarafından gerçekleştirilen ve Kars ve Ardahan bölgesinin kurtarılmasını sağlayan Doğu Harekâtı ise yenik düşmüş bir devletin son derece zayıflamış olan askerî birikim unsurunun doğru ve tutarlı bir stratejik planlama ile nasıl normal güç denkleminin üzerinde bir performans göstermiş olduğunun güzel bir misalidir.

Aynı şekilde II. Abdülhamid dönemindeki siyasî irade oluşumunun sağladığı diplomatik araçların ülkenin tarihî ve coğrafî sabit verilerini artı çarpan etkisiyle etkileyerek bölünmeyi engellemiş olduğu da aşikârdır. Buna mukabil siyasî irade bunalımının yaşandığı II. Meşrutiyet dönemindeki dalgalanmaların aynı sabit ve potansiyel verileri eksi çarpan etkisi yaparak tarihin en uzun ömürlü devletinin sonunu getirmiş olduğu da bir gerçektir.

Weimar Cumhuriyeti ile Hitler dönemi Almanya'sı arasındaki güç farklılaşması da aynı sabit ve değişken unsurların stratejik planlama ve siyasî irade ile nasıl farklı bir güç denklemine yol açabileceğinin diğer çarpıcı bir misalidir. Bu gerçeği bölgemizden bir misalle de teyit edebiliriz. Suudi Arabistan'ın güç denklemindeki en önemli unsuru olan petrol-merkezli ekonomik potansiyel değişkenin Faysal dönemindeki siyasî irade oluşumu ile önemli bir güç unsuru haline gelmişken, daha sonraki dönemlerde siyasî irade yetersizliği dolayısıyla nasıl bir yıpranma yaşamış olduğu gözler önündedir.

Özetle, bir ülkenin güç denklemindeki ağırlığı, sabit ve değişken verilerinin stratejik planlama ve siyasî irade çarpanları ile belirlenmesi sonucunda ortaya çıkar. İyi bir stratejik planlama ve siyasî irade oluşumu, sabit ve değişken unsurları zayıf bir ülkeye kendi potansiyelinin üzerinde bir güç oluşumu sağlarken, tutarsız bir stratejik planlama ve zayıf bir siyasî irade, potansiyeli güçlü bir ülkenin kendi ölçeğinden daha düşük seviyelerde bir güç denklemine sahip olmasına yol açabilir.

Bu durum bir ülkenin en temel stratejik gücünün *insan unsuru* olduğunu ortaya koymaktadır. Sabit stratejik unsurlar olan coğrafya ve tarihi değiştirmek mümkün değildir; ancak kaliteli insan unsuru bu coğrafya ve tarihe yeni ve ufuk açıcı anlamlar kazandırabilir. Kalitesiz insan unsuru ise aynı tarih ve coğrafya unsurlarını ülkenin zaafları haline dönüştürür.

Almanların Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu içindeki dağınıklığı Şarlman'dan 18. yüzyıla kadar tarih ve coğrafya unsurlarından kaynaklanan büyük bir zaaf idi. Aynı tarih ve coğrafya verileri II. Frederik'in elinde yoğrulmaya hazır bir hamur, Bismark'ın demir yumruğu altında sütunları yükselmiş bir bina, II. Wilhelm'in elinde küresel bir güç haline dönüştü. Bu birikimden yenilmez bir armada çıkaran Hitler aynı coğrafya ve tarih unsurlarını kötü kullandığı için büyük bir yıkımın önünü de açmış oldu. Benzer misaller büyük stratejiler geliştirmiş her toplum için geçerlidir.

Tarih ve coğrafyanın aksine stratejinin değişken unsurları arasında yer alan ekonomik kalkınma, teknolojik ve askerî kapasite gibi unsurlar ise doğrudan insan unsurunun kalite ve gücüne bağımlıdır. *Nitelikli, iyi yetiştirilmiş ve millî strateji ile meşruiyet ilişkisi kurabilmiş insan unsuru* bir harabeden muazzam bir ekonomik güç çıkarabilir. Almanya ve Japonya'nın II. Dünya Savaşı sonrası gerçekleştirdikleri ekonomik atılım, ABD'nin 1929 Ekonomik Bunalımını aşarken gösterdiği performans insan unsuru ile millî stratejik bütünleşme arasındaki ilişkinin en çarpıcı misalleridir. Büyük ekonomik hammadde potansiyeline sahip Ortadoğu ülkelerinin bu potansiyeli bir stratejik güç haline dönüştürememesinin en temel sebebi de sahip olunan insan unsurunun donanımsızlığı ya da donanımlı insan unsuru ile siyasî sistemin stratejik tercihleri arasında sağlıklı bir meşruiyet bağının kurulamamış olmasıdır.

Türkiye'nin stratejik yönelişindeki en ciddi mesele insan unsuru ile ilgilidir. Türkiye tarih ve coğrafya verileri ve bu verilerin tezahürünü sağlayan kültürel altyapı açısından küresel stratejiler geliştiren birçok ülkeyi kıskandıracak bir birikime sahiptir. Ancak bu yeterli değildir. Bir stratejik gücü oluşturan bütün unsurları dinamik bir şekilde yorumlayabilecek, değişen uluslararası konjonktüre uyumlu hale getirebilecek, değişik güç unsurları arasındaki koordinasyonu sağlayabilecek, kademeli güç stratejileri geliştirebilecek donanımlı ve ufku açık bir insan unsuru olmaksızın bütün bu potansiyellerden kinetik bir enerji çıkarabilmek mümkün olamaz. Bu donanımda yeterli insan unsuruna sahip olunsa bile, bu insan unsuru ile siyasî sistemin stratejik tercihleri arasında tam bir anlamlılık ve meşruiyet ilişkisi kurulamazsa, bu yetiş-

miş insan unsuru verimsiz alanlarda düşük kapasite ile çalıştırılmış olur.

Bir ülkenin stratejik açılımındaki en hassas ve en önemli unsur, sistemin merkezindeki siyasî irade ile toplumun donanımlı sivil insan unsuru arasındaki *meşruiyet* ilişkisidir. İçinde bulunduğumuz dönemde sıkça kullanılan deyimlerle ifade edilirse, derin devletin derin millet ile buluştuğu noktadır. Milletin derinliğine ulaşamamış ve o derinlikte ortak değer sisteminden kaynaklanan bir ruh bütünlüğü sağlayamamış bir devletin derinliği kaba güç haline dönüşmekten başka bir sonuç doğurmaz.

İnsan unsuru ile siyasî sistem arasındaki meşruiyet ilişkisinin en önemli boyutu ise *güven* unsurudur. Kendi insan unsuruna güvenmeyen bir devletin stratejik ufuklara açılması, toplumun potansiyelini motive edecek taktik hedefler ortaya koyması, bu hedeflere uygun araçları doğru bir zamanlama ile devreye sokabilmesi mümkün değildir. Aynı şekilde, ülkenin karar verici siyasî mekanizmalarına yabancılaşmış bir insan unsurunun da stratejik bir planlamanın yönlendiricisi ya da parçası olma imkanı yoktur. Stratejik güç, o gücü uygulayacak millete güven ile gerçek hüviyetini kazanır.

III. Örnek Bir Uygulama Alanı: Savunma Sanayii

1. Güç Parametreleri ve Savunma Sanayii

Bir ülkenin savunma sanayii o ülkenin güç denkleminin hem sonucu hem de önemli bir parametresidir. Bu çerçevede, bir ülkenin savunma sanayii temelde değişken verilerin ürünü olmakla birlikte yukarıda geliştirmeye çalıştığımız güç formülünün bütün unsurlarının etkileşim alanında ortaya çıkar. Sabit veriler açısından ele aldığımızda bir ülkenin tarihi, dış politikasındaki genel ağırlığı nisbetinde savunma sanayiinin gelişme seyrini ve yönünü de doğrudan belirler. Almanya'nın Şarlman'ın Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'ndan bu yana Kıta Avrupası'nın kuzeyden merkeze doğru gelişen ekseni ile bu eksenin Doğu Avrupa steplerindeki hinterlandının gerektirdiği kara ağırlıklı savunma yapılanması, tarihî verilerin savunma yapılanmasını ne şekilde etkilemiş

olduğunun güzel bir misalidir. Aynı şekilde kıtasal nitelikli Avrupa ve küresel nitelikli dünya politikalarını Avrasya kıtasını çevreleyen denizler üzerindeki denetim yoluyla kurma geleneğine sahip olan İngiltere'nin deniz ağırlıklı bir savunma yapılanmasına gitmesi de tarihî verinin strateji ve savunma üzerindeki ağırlığını ortaya koymaktadır.

Tarih, güç formülündeki sabit bir veri olarak ülkelerin savunma yapılanmalarına doğrudan etkide bulunmaktadır. Bu açıdan Osmanlı bakiyesi olan Türkiye'nin ya da hâlâ imparatorluk yapısını değişik formlar içinde sürdürme çabası gösteren Rusya'nın, böylesi bir mirasın yükümlülüklerini devralmayan bir Romanya'dan ya da tarihî sınırları pek az oynamış olan Danimarka'dan çok daha farklı bir savunma stratejisine yönelme zorunluluğu vardır.

Sabit veriler içinde yer alan coğrafya da savunma yapılanmasına ve sanayi oluşumuna doğrudan etkide bulunmaktadır. Mesela hiçbir deniz bağlantısı olmayan ve kara nitelikleri ağır basan Avusturya gibi bir ülkenin deniz stratejisi geliştirmesi de, bu stratejinin gereği olan donanma gücüne sahip olması da sözkonusu değildir. Ancak ve ancak Tuna dolayısıyla su geçiş yolları üzerinde işleyebilecek bir mekanizma geliştirebilir. Buna karşılık binlerce adadan oluşan Endonezya'nın deniz filosunu ihmal ederek kara ağırlıklı bir savunma stratejisi ile varlığını sürdürmesi imkansızdır. Dünya üzerindeki hegemonik hakimiyetini Afroavrasya anakıtası ile uzak deniz mesafesine sahip Amerika kıtasından yürütmek zorunluluğu da ABD'yi deniz, kara ve hava stratejilerinin ortak kullanımına dayalı özel askerî stratejiler oluşturmaya yöneltmiştir. Seri nakliye ve lojistik destek imkanına sahip deniz filosunun oluşturulması ve uçak gemilerinin taşıdığı öncelik ABD'nin bu özel coğrafî konumunun zorunlu kıldığı bir husustur.

Kısa dönemde hemen değişmeyen sabit unsurlar arasında yer alan nüfus da savunma yapılanmasını ve sanayi oluşumunu etkileyen faktörler arasındadır. Bu hem savunma sanayiinin üretim safhası hem de üretilen silahların kullanım alanları ile ilgili olarak kendini göstermektedir. Yetmiş milyonluk bir Türkiye'nin savunma ihtiyaçları ile üç milyonluk Arnavutluk'un savunma ihtiyaçlarının aynı olması sözkonusu değildir. Savunma sanayii stratejisi, bu nüfus faktörünün genel ekonomik kalkınma stratejisi ile tutar-

lı şekilde optimum bir tarzda kullanılması sonucunda ortaya konabilir.

Bu sabit verilerin çok yönlü etkisine rağmen savunma sanayii yapılanmasını doğrudan belirleyen ana unsurlar ekonomik, teknolojik ve askerî kapasiteden oluşan değişken verilerdir. Bir ülkenin tarihi, coğrafyası ve nüfus gücü ne ölçekli bir savunma sanayii gerektirirse gerektirsin bunu gerçekleştirecek olan değişken veriler ulaşılan ekonomik gelişme düzeyi ve teknolojik kapasitedir. Ekonomik kalkınma stratejisini savunma ihtiyaçları ile uyumlu ve bütüncül bir tarzda gerçekleştiremeyen bir ülkenin savunma sanayiinde genel ekonomik dengelerden bağımsız bir şekilde önemli atılımlar yapabilmesi mümkün değildir. Bu tür ülkeler ancak ve ancak silah kaçakçılığının sağlayabildiği ölçekte silah üretimine ve sevkine uygun ülkeler konumuna sahip olabilirler.

Ekonomik kalkınmanın mı güvenlik parametrelerinin mi öncelikli olduğu tartışmasının kıskacına saplanıp kalmış ülkelerin her iki alanda da ciddi ve tutarlı adımlar atabilmesi çok güçtür. Bu konuda en verimsiz uygulamalar yapan ülkeler de güvenlik parametresinin gerektirdiği harcamalar için ekonomik kalkınmayı ikinci plana ittikten sonra, güvenlik için gerekli silah ve savunma sistemlerinde tam anlamıyla ithalata bağlı bir yapılanmaya giden ülkelerdir. Bu ülkeler bir taraftan kıt kaynaklarını ekonomik açıdan getirisi olmayan silah alımına yöneltirken, diğer taraftan kendi başına ekonomik bir sektör olan savunma sanayiini ihmal etmenin cezasını genellikle dış ödemeler dengesizlikleri ve silah üretiminde bağımlılık gibi bir ülkenin ekonomik ve askerî geleceğini tehdit eden sonuçlar suretinde görmektedir. Bu konuda en verimli çalışan ülkeler, savunma sektörünü başlı başına bir ekonomik alan şeklinde değerlendirerek bu sektörü hem kendi savunma ihtiyacını karşılayacak hem de ürettiği silahlar ve savunma sistemleri ile ekonomik getiri sağlayacak şekilde planlama yapan ülkelerdir. Üçüncü dünya ülkeleri bu tasnif içinde birinci kategoride yer alırken, gelişmiş ülkeler ikinci kategoride bulunmakta ve bu yolla yeni-sömürgeci yapılanmayı garanti altına almaktadırlar.

Savunma sanayii konusunda ekonomik kapasite ve kalkınma düzeyine paralel ikinci önemli unsur ise teknolojik kapasitedir. Askerî ihtiyaçlar ile ekonomik kalkınma ve teknolojik sıçrama arasın-

da sanıldığından daha yakın bir ilişki sözkonusudur. Ekonomik gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan teknolojik sıçramalar askerî stratejiyi önemli ölçüde etkilemiş olmakla birlikte tersine bir süreç de sözkonusudur. Birçok önemli teknolojik buluş ve sıçrama ilk önce askerî ihtiyaçlar dolayısıyla geliştirilmiş ve bu anlamda savunma sanayii teknolojik gelişmenin motor gücünü oluşturmuştur. Amerikan İç Savaşında kullanılan birçok yeni teknolojik aygıtın daha sonra günlük kullanım için de üretildiği ve bu sahada katedilen mesafelerle de I. Dünya Savaşında savaş teknolojisi açısından çok önemli değişiklikler yaşanmış olduğu unutulmamalıdır. Aynı şekilde özellikle uçak üretiminde II. Dünya Savaşı süresince sağlanan gelişmelerin daha sonra önemli teknolojik unsurlar olarak günlük hayata girmiş olduğu da bir gerçektir. Savunma sanayiine, teknolojik katkıda bulunmaksızın sadece geçici güvenlik konjonktürlerinin zorlaması ile giren ülkeler üretim safhasındaki bağımlılıklarını kısa dönemli olarak aşsalar bile uzun dönemli teknolojik bağımlılıktan kurtulamamaktadırlar.

Bir ülkenin savunma stratejisi ve buna uygun sanayi yapılanması, sabit verilerin gerektirdiği maksimum ideal düzey ile ekonomik, teknolojik ve askerî kapasite arasında optimum uyum sağlanması sayesinde belirlenebilir ki, bu uyumu zaman içinde derinlemesine gerçekleştirecek olan unsurlar da *siyasî irade* ve *stratejik planlama* aktif faktörleridir. Dolayısıyla bu çok yönlü veriler arasındaki irtibatı sağlayan ana unsur stratejik planlama ve bu planlamayı hem geliştirip hem de uygulayacak olan siyasî iradedir.

Böyle bir siyasî irade ve stratejik planlama olmaksızın atılacak adımlar kısa dönemli parlamalar olarak kalır ve uzun dönemde ülkenin genel dengelerini yönlendirebilen bir dinamo haline dönüşmez. Uzun dönemli bir stratejik planlama içinde davranabilen ülkeler kalıcı birikimler sağlarken, kısa dönemli konjonktürel tepkilerle davranan ülkeler sürekli bir strateji sapması yaşamaya mahkum olurlar. Bu strateji sapmaları zamanla ülkenin genel savunma yapılanmasını yok eder ve dışa bağımlılığı beraberinde getirir. Savunma konusunda dışa bağımlı olan bir ülkenin bağımsız ve kalıcı bir siyasî irade oluşturması da mümkün değildir.

Uzun dönemli ve kalıcı unsurlara dayanan Amerikan, Alman ve Rus stratejilerinin bu ülkelerin savunma sanayii yapılanmalarını

sabit ve değişken verilerle ne ölçüde sıkı bir şekilde irtibatlandırmış olduğu aşikârdır. ABD'nin kıta-ötesi stratejilerinin dayandığı temel ilkeler hâlâ deniz jeopolitikçisi Mahan'ın bu asrın başında formüle ettiği ana esaslara dayanmaktadır. Bu stratejik süreklilik ve oturmuş siyasî otorite, ABD'yi, güç denkleminin sabit ve değişken unsurlarının verimli kullanımıyla bir hegemonik dünya gücü haline getiren temel unsurlardır. Buna karşılık kendi aralarındaki rekabet yüzünden büyük silah alımlarına girişen petrol zengini Ortadoğu ülkelerinin stratejik planlama ve kalıcı siyasî iradeden yoksun savunma politikaları, bu ülkeleri silah karşılığı petrol geliri pompalanan bağımlı istasyonlar haline getirmiş bulunmaktadır.

2. Türkiye'nin Güç Parametreleri ve Savunma Yapılanması

Yukarıda verdiğimiz güç formülü açısından ele aldığımız zaman Türkiye'nin, kendini diğer ülkelerden ayıran önemli unsurları gözönünde bulunduran bir savunma yapılanması göstermesi gerektiği açıktır. Bu savunma yapılanmasındaki tarihî faktörler, Türkiye'yi cari uluslararası sınırların konjonktürel etkisinin ötesinde bir savunma stratejisi geliştirme zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmaktadır. Osmanlı Devleti'nin tarihî ve jeopolitik zemininde doğmuş bulunan ve o mirası devralan Türkiye'nin savunmasını sadece sahip olduğu sınırlar içinde düşünmesi ve planlaması imkansızdır.

Bu tarihî miras, Türkiye'nin kendi sınırları ötesinde de her an müdahil olması gereken *de facto* durumlar doğurabilir. Bosna ve Kosova bunalımları bunun en canlı misalleridir. Balkanlar politikasını Soğuk Savaş parametrelerinin getirdiği çift kutuplu yapı etrafında NATO çerçevesinde oluşturan Türkiye, doğrudan sınır komşusu olduğu Bulgaristan ile olan ilişkilerini bloklar-arası çelişkiler açısından, Yunanistan ile olan ilişkilerini de blok-içi tehdit açısından değerlendirmiş ve hava kuvvetlerinin yapılanmasını buna göre geliştirmiştir. Bunun için de bir gün Yugoslavya'nın dağılması ile birlikte Drava-Sava jeopolitik eksenli Bosna bunalımına ve Morava-Vardar jeopolitik eksenli Kosova-Makedonya bunalımına müdahil olabileceği ihtimali üzerine bir savunma yapılanması planlamamıştır. Bu nedenledir ki bu bunalım ortaya çıktığı

zaman Türkiye'nin elinde bulunan uçakların Bosna semalarına vardıktan sonra o bölgede ancak birkaç dakika kalabilecek kapasitede oldukları ortaya çıkmış ve havada ikmal yapabilecek uçakların alımına yönelinmiştir. Buradan gerekli dersleri çıkarmamız halinde Türkiye'nin savunma stratejisini de, savunma sanayiini de sahip olduğu tarihî mirasın yüklediği sorumlulukları gözönünde bulundurarak oluşturma zorunluluğunu görebiliriz.

Türkiye'nin coğrafyası savunma sanayii yapılanmasını doğrudan etkileyebilecek önemli unsurlar barındırmaktadır. Üç tarafı denizlerle çevrili bir yarımada olmakla birlikte derinlemesine bir kara unsuru üzerine oturan Türkiye coğrafyası, birçok ülkenin aksine kara, deniz ve hava savunma stratejilerinin ortak ve tutarlı bir şekilde geliştirilmesi ile savunulabilir. Bu coğrafî konum da savunma sanayii ihtiyaçlarını ortak kesişim alanında belirler. 1964 ve 1967 Kıbrıs bunalımlarında ortaya çıkan amfibik harekât ihtiyacı için gerekli donanma altyapısına sahip olunmamasının doğurduğu dış politika opsiyon daralması bunun en çarpıcı misalini oluşturmuştur. Bu askerî yetersizlik ve Johnson Mektubu, Türkiye'yi 1974 Çıkarmasını yapacak deniz gücünü oluşturmaya sevketmiştir. Bu coğrafî faktörün en çarpıcı yansıması Türkiye'nin Ege politikasında kendini göstermektedir. Ege'deki irili ufaklı üç bin civarındaki ada ve adacıktan çok küçük bir kısmını elinde bulunduran Türkiye böylesi bir coğrafyanın gerektirdiği deniz gücünü oluşturma zarureti ile karşı karşıyadır.

Nüfusu hızla artarak asrın başlarındaki on beş milyondan asrın sonunda yetmiş milyonluk bir nüfus potansiyeline ulaşan ve önümüzdeki otuz-kırk sene içinde bu nüfusu ikiye katlayabileceği tahmin edilen Türkiye'nin bu önemli veriyi değerlendirebilmek için ekonomik kapasite ile savunma ihtiyaçları, sistemleri ve yapılanması arasında kalıcı ve tutarlı bir bağlantı kurması zorunludur. İyi değerlendirildiğinde ve sağlam bir eğitimle teçhiz edildiğinde ülkenin motor gücü olabilecek olan nüfus faktörü, gerekli planlamanın ve hazırlığın yapılmadığı durumlarda ciddi bir istikrarsızlık kaynağı da olabilir. Türkiye gibi büyük nüfus potansiyeli ile dünyanın en istikrarsız bölgesinin jeopolitik kavşak noktasında bulunan bir ülkenin konjonktürel tedbirlerle ayakta kalabilmesi mümkün değildir.

Türkiye'nin güç denklemindeki sabit verilerin sağladığı olağanüstü imkanlar aynı zamanda savunma yapılanması açısından önemli riskler de barındıran unsurlardır. Bu riski asgariye indirerek, imkanların oluşturduğu potansiyeli harekete geçirebilmek tarih, coğrafya ve nüfustan oluşan sabit verileri, tarım, sanayi yapılanması, ulaşım, doğal kaynaklar gibi ekonomik kapasite unsurlarını ve teknolojik kapasiteyi buluşturan bir stratejik planlama ile mümkündür.

Bu noktada ekonomik kalkınma stratejisi ile savunma stratejisi arasındaki irtibat kalıcı üst stratejik unsurların ürünü olmak zorundadır. Türkiye şu ana kadar bunu yapmamış olmanın sıkıntısını çekmektedir. Seksenli yıllara kadar ithal ikamesine dayalı kalkınma stratejisini benimseyen Türkiye bu strateji ile uyumlu bir savunma sanayii stratejisi geliştirememiştir. Türkiye'nin, böyle bir irtibat kurulamamış olması dolayısıyla 1974 Barış Harekâtı öncesinde Kıbrıs konusunda büyük sıkıntılar yaşaması da, edilgen ve tepkici stratejik yapılanmasının bir sonucudur. Yine de bu zorunluluklar, ekonomik ve teknolojik kapasite ile savunma yapılanması arasındaki yakın ilişkinin farkedilmiş olması açısından önemli katkılarda bulunmuştur.

Seksenli yıllardan sonra ihracata yönelik kalkınma stratejisinin benimsendiği dönemlerde de savunma sektörünün ihracat potansiyeli yeterince değerlendirilememiş ve sektördeki teknolojik atılım istenilen ölçülerde gerçekleştirilememiştir. Son yıllarda denizaltı gibi bazı ürünlerle Uzak Doğu pazarına girme çabaları bu eksikliğin geç de olsa farkedilmiş olduğunu göstermektedir. F-16'ların montaj bazında üretimine geçilmesi önemli bir adım olarak değerlendirilebilirse de, gerçek ve kalıcı başarı yerli teknolojik katkı artırılabildiği ölçüde gerçekleşecektir. Bu uçakların modernizasyonu için hâlâ dış desteğe ihtiyaç hisseden Türkiye'nin ithalat yoluyla elde ettiği uçak stokunun modernizasyonu için de sabit ve değişken güç kapasitesi açısından kendisinden çok geride olan ülkelere kendini muhtaç hissetmesi, içinde bulunulan açmazın önemli bir göstergesidir.

Türkiye Soğuk Savaş sonrası dönemle ilgili, kendi içinde tutarlı bir stratejik planlamayı hâlâ geliştirememiştir. Savunma sanayiini de kapsayacak şekilde yeni bir stratejik planlama yapılmaksızın

gittikçe artan bölgesel ve küresel nitelikli bunalımların getirdiği meydan okumalara hazırlıklı olabilmek mümkün değildir. Bugün güç unsurları ile stratejik planlama arasındaki koordinasyon konusunda yapılan en ciddi hata sabit güç unsurlarının dinamik yorumlanmasında atıl ve geç kalınmasıdır. Dış politika yapımında önemli sapmalara yol açan statik yorumlamalar ve gecikme de aslında sabit ve değişken unsurların koordineli şekilde uzun dönemli bir stratejik bütünlük içinde ele alınmamış olmasının bir sonucudur. Bu da bizi stratejik planlama ve siyasî irade yetersizliği problemleriyle karşı karşıya bırakmaktadır. Toplumun siyasî, ekonomik ve zihinsel birikimini harmanlayan yeni bir stratejik planlama yapılması ve savunma sanayiinin bu çerçeve içinde, sabit güç unsurlarını dinamik bir yoruma tâbi tutacak ve değişken güç potansiyellerini harekete geçirecek şekilde yeniden yorumlanması temel hareket noktası olmalıdır.

İkinci Bölüm

Stratejik Teori Yetersizliği ve Sonuçları

I. Türkiye'nin Güç Unsurlarının Yeniden Yorumlanması

Son yıllarda sık sık Türkiye'nin uluslararası ilişkilerdeki gerçek güç potansiyelinin ne olduğu ve bu güç potansiyelinin diplomatik açıdan ne ölçüde kullanılabilir nitelikte bulunduğu ile ilgili tartışmalara şahit olmaktayız. Bu noktadaki tesbitler ve yaklaşımlar iki uç arasında gidip gelmektedir. Kimi zaman statik ve konjonktürel bir değerlendirme ile, Türkiye'nin ulaşabileceği güç potansiyeli, olabileceğinden daha düşük düzeyde gösterilerek Türkiye dışında oluşmuş bulunan güç merkezlerine endeksli politikalar meşru kılınmaya çalışılmakta; kimi zaman da Türkiye'nin sabit ve potansiyel güç unsurları yeni uluslararası konjonktüre göre dinamik bir şekilde yeniden yorumlanmaksızın ani ve ciddi bir güç patlaması yapabileceği konusunda çok fazla iyimser tahminlerde bulunulmaktadır.

Doksanlı yıllara damgasını vuran istikrarsız koalisyon hükümetlerinin kısa dönemli değişken manevraları ile dış politika bürokrasisinin risksiz dış politika anlayışı arasında gidip gelen taktik adımların stratejik bir bütünlük oluşturamaması biraz da bu konudaki ortak bakış eksikliği nedeniyledir. "Uzun ince bir yol" ile başlayan AB serüveni, "Ya gireceğiz, ya gireceğiz" tavrıyla "Girmesek de olur, bizim tek alternatifimiz AB değildir; onlar düşünsün" resti arasında gidip gelmiş; hasret ve iddia yüklü bir söylemin yükselttiği "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk dünyası" sloganı zamanla Orta Asya ülkelerini bile tedirgin eden bir belirsizliğe ve özür dile-

meye dönüşmüş; İslam dünyasına yönelik kardeşlik ve kültürel bağlar nutku doğudan ve güneyden gelebilecek tehdit algılamalarına karışmış; sloganik Batıcılık ile hissî üçüncü dünyacılık arasına sıkışan dış politika söylemi dışişleri bakanlarının şahsına göre değişen bir seyir takip etmiştir.

Bu strateji eksikliğinin en önemli sebebi, dış politika yapımının ana unsurları olan sabit ve potansiyel verilere bakış açılarındaki tutarsız farklılaşma ile bu verileri çarpan etkisiyle dış politika etkinliğine dönüştüren stratejik zihniyet, siyasî irade ve stratejik planlama konusundaki eksikliklerdir. Kısa dönemde radikal bir değişiklik göstermesi mümkün olmadığı için dış politika yapımındaki sabit verileri oluşturan tarih, coğrafya, kültür ve nüfus unsurlarına bakış, gerek siyasî elit, gerek bürokratik yapılanma gerekse sıradan halk arasında ciddi bir farklılaşma göstermektedir. Bir kesim tarafından dış politikadaki en önemli dayanak noktaları arasında gösterilen tarihî ve kültürel unsurlar başka bir kesim tarafından en büyük ayakbağları olarak telakki edilmektedir. Aynı şekilde ortak bir bakış açısı ile yorumlanması gereken Türkiye'nin coğrafyası da ciddi bir farklılaşmanın odak noktası olmaktadır. Türkiye'nin kendi yakın havzası ile daha derin bir bütünleşmeye gitmesi gerektiğini düşünenler ile bu havzanın etki alanından mümkün olduğunca uzaklaşarak bölge-ötesi unsurlarla bütünleşmek gerektiğini söyleyenler arasındaki gerilim de bir başka ayırıcı unsur haline gelmektedir. Daha objektif nitelikler taşıyan nüfus konusunda bile tutarlı bir tavır sergilenmemektedir. Yeri geldiğinde Türkiye'nin en önemli kozu olarak gösterilen genç nüfus, kimi zamanlar da en büyük engeli olarak değerlendirilmektedir.

Potansiyel veriler açısından da durum pek farklı değildir. Siyasî irade ve performansa bağlı olarak kısa dönemde bile değişim gösterebildiği için *potansiyel veriler* olarak adlandırılan ekonomik, teknolojik ve askerî kapasite konularında da ciddi farklılaşmalar gözlenmektedir. Potansiyel kapasitenin en stratejik unsurları arasında yer alan enerji konusunda sergilenen farklı tavırlar bunun en güzel delilidir.

Bütün bu verileri çarpan etkisiyle etkileyen siyasî irade konusunda ise son on yıl içinde yaşanan siyasî istikrarsızlığın getirdiği kısa ömürlü hükümetler nedeniyle önemli iniş çıkışlar yaşanmış-

tır. Hükümetlere bağlı olarak gidip gelen siyasî irade oluşumu hükümet-dışı faktörlerin devreye girmesi ile daha da girift bir hal almıştır. Nasıl fizikte ayrı yönlerde uygulanan güçler hareket ettirilmek istenen nesneyi ya hareketsiz bırakmakta ya da kararsız bir istikamete doğru yönlendirmekteyse, Türk dış politika yapımı da doksanlı yıllarda ritmik ve harmonik özellikten uzak bir görüntü sergilemiştir. Dış politika tercihlerindeki ani değişimler stratejik sürekliliği önemli ölçüde zaafa uğratmaktadır. Doksanlı yıllarda Türkiye'nin dış ilişkilerinde süreklilik arzeden tek unsur, dışişleri bakanlarının sürekli değişimidir. Bu da diğer unsur olan stratejik planlamayı derinden etkilemektedir. Etkin bir planlamadan çok edilgen bir dalgalanmanın tesiri altına giren dış politika yapımı iç tutarlılığını ve dolayısıyla dış itibarını yitirmektedir.

Bugün bu güç unsurları konusunda yapılan en ciddi hata sabit güç unsurlarının dinamik yorumlamasında atıl ve geç kalınmasıdır. İdeolojik tercihler tarih ve kültür parametrelerini, Soğuk Savaş döneminde geçerli olan jeopolitik önkabuller coğrafya parametresini statik bir çerçeveye mahkum kılmıştır. Dış politika yapımında önemli sapmalara yol açan statik yorumlamalar ve gecikme de aslında sabit ve potansiyel unsurların koordineli bir şekilde uzun dönemli bir stratejik bütünlük içinde ele alınamamış olmasının bir sonucudur. Bu da bizi stratejik planlama ve siyasî irade yetersizliği problemleriyle karşı karşıya bırakmaktadır.

Doksanlı yıllara girerken kullandığımız iddialı dış politika söyleminin doksanlı yılların sonuna doğru gizli bir sukût-ı hayale dönüşmesinin temel sebebi bu stratejik tutarlılık eksikliğidir. İkibinli yıllarda benzer sukût-ı hayallerin yaşanmaması da dış politika yapımındaki temel unsurlar konusunda ortak bir stratejik teori zemini geliştirilebilmesine bağlıdır.

II. Stratejik Teori Yetersizliği

Türk dış politikasının en önemli zaaflarından birisi stratejik ve taktik adımların tutarlı bir teorik çerçeve içinde terkip edilememiş olmasıdır. Böylece gerek değişik bölgelerdeki taktik adımları birbirleriyle uyumlu hale getiren bir üst strateji oluşturulmasında, gerekse taktik kademelendirme yapılmasında ciddi zaaflar sözko-

nusu olmuştur. Bunun neticesinde de taktik nitelikli adımları, bu adımları atanlar nezdinde stratejik nitelikler kazanarak ülkenin önünü tıkayan ve hareket alanını daraltan sonuçlar doğurmuştur.

Türkiye'nin, iç tutarlılık açısından süreklilik arzetmekle birlikte değişen şartlara uyum gösterebilen stratejik teori geliştirme konusunda karşı karşıya kaldığı zaafın tarihî, psikolojik, kültürel ve kurumsal sebepleri vardır.

1. Kurumsal ve Yapısal Arkaplan

Stratejik teori yetersizliğine yol açan zaafın en çabuk ve doğrudan farkedilebilen yönü kurumsal yapılanma ile ilgili olanıdır. Kurumsal olarak bu tür çabalara zemin teşkil edebilecek güçte yapılar Dışişleri Bakanlığı, TBMM, dış politika yapımı ile irtibatı olan MGK, Genelkurmay ve ilgili bakanlıklar gibi diğer resmî kurumlar, üniversite ve akademik kuruluşlar, siyasî partiler, resmî, yarı-resmî ve bağımsız araştırma kurumlarıdır.

Dış politika yapımının siyasî ve bürokratik sorumluluğunu üstlenen Dışişleri Bakanlığı bu sorumluluğun doğal sonucu olarak stratejik analiz, yorumlama ve alternatifler oluşturma konularında merkezî bir konuma sahiptir. Ancak, stratejik araştırma ve geliştirme konularında iyi örgütlenmiş ve zengin kaynaklara sahip ülkelerde bile Dışişleri bakanlıklarının siyasî ve bürokratik niteliği, alternatif bakış açılarını da ihtiva eden farklı teorik çerçevelerin ortaya konmasını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Dış politika yapımının bürokratik niteliğinden kaynaklanan günlük işleyişin rutin ritmi, geniş kapsamlı ve derinlikli stratejik analiz çabasının önüne geçmesi sonucunu doğurabilmektedir.

Ayrıca, dış politika yapımının siyasî boyutu kısa dönemli siyasî sonuçların uzun dönemli stratejik sonuçlardan daha etkin ve öncelikli olduğu bir süreci hakim kılabilmektedir. Bu durum diğer resmî kurumlar için de geçerlidir. Öte yandan ortaya konan dış politika tercihinin sosyopolitik meşruiyet zeminini oluşturma çabası, resmî kurumları, stratejik yaklaşımları bu tercihler doğrultusunda şekillendirme çabasına yönlendirebilir ki, bu durum zihinsel ve rasyonel bir süreç olması gereken stratejik teori arayışının bürokratik ve resmî bir niteliğe bürünmesi sonucunu doğurabilir. Bu da stratejik bir tekdüzeliğe ve durağanlığa yol açabilir.

Stratejik teoriler ve bu teorilere dayalı analizler alternatif dış politika gerekliliklerine cevap oluşturabildikleri ölçüde geçerlilik taşırlar. Tekdüzeleşmiş ve resmîleşmiş strateji analizleri kendi kendini sınırlayan bir kısır döngüye dönüşebilir. Bu resmî yaklaşımın ideolojik bir çerçeve ile bütünleşmesi ise bu kısır döngüyü statik bir açmaz ile sonuçlandırabilir.

Soğuk Savaş dönemi boyunca Amerikan ve Sovyet stratejilerinin oluşum seyrindeki farklılaşma bu çerçevede son derece öğretici bir mukayese oluşturmaktadır. Katı ideolojik gerekçelere indirgenmiş resmî stratejik analizlere dayanan Sovyet dış politika yapımının tekdüzeliği, değişik kaynaklardan beslendiği için farklı senaryolara açık Amerikan dış politika yapımının esnekliği karşısında tutunamamıştır. Sovyet dış politika bürokrasisinin her bir statik hamlesi, bağımsız araştırma kurumlarının ve strateji analistlerinin farklı açılar barındıran yaklaşımlarını da görebilen ve buna göre olgu-temelli tavır alabilen Amerikan dış politika yapımının çok alternatifli dinamik hamleleri ile karşılaşmıştır. Bu da zamanla Sovyet dış politika yapımcılarının manevra alanını daraltırken, Amerikan dış politika yapımcılarının yeni manevra alanları ve bu manevra alanlarına uygun aktörler bulmalarını kolaylaştırmıştır.

Türk dış politika yapım süreci açısından bakıldığında herşeyden önce başta Dışişleri Bakanlığı olmak üzere resmî kurumların stratejik araştırmalar yapabilmek için yeterli maddî ve kurumsal altyapı ile donatılmadıkları bir gerçektir. Dışişleri Bakanlığı bünyesinde mütevazı imkanlarla bu ihtiyacı karşılamaya çalışan Stratejik Araştırmalar Merkezi aynı anda birçok bölgesel olgu ile, çoğu zaman da beklenmedik bir şekilde karşı karşıya kalabilen Türkiye ölçeğinde bir ülke için gerek insan unsuru gerekse altyapı açısından son derece sınırlı kalmaktadır. Başta Dışişleri Bakanlığı olmak üzere karar alma sürecinde stratejik analize ihtiyaç hisseden diğer resmî kurumların bu ihtiyacı karşılayacak araçlarla donatılması ve bunlar arasında bürokratik tekdüzeliği engelleyecek sağlıklı bir koordinasyonun kurulması stratejik teori ve analiz yetersizliğini aşabilmenin olmazsa olmaz kurumsal şartıdır.

Farklı siyasî tercihleri barındıran siyasî partilerin kendi tercihleri doğrultusunda üretken ve uygulanabilir dış politika alternatifleri geliştirmeleri ve bunu TBMM platformuna taşımaları da Tür-

kiye'nin alternatif strateji arayışlarını olumlu yönde çeşitlendirebilecek önemli bir kaynak olacaktır. Bunun için de siyasî partilerin kendi bünyelerini rutin güncel siyasetin ötesinde kalıcı ve uzun dönemli çabalara zemin teşkil edecek şekilde yapılandırmaları ve bir anlamda siyaset ve diplomasi okulu hüviyetine bürünmeleri gerekmektedir.

Siyasî partilerin böylesi bir yapı içinde kendi kadrolarını uzun dönemli bir perspektif ile ülke gündemine hazırlamaları muhtemel iktidar değişikliklerinde bürokrasi ile siyasî irade arasındaki söylem ve yaklaşım iletişimini de kolaylaştıracaktır. Hiçbir hazırlık döneminden geçmemiş muhalefet kadrolarının siyasî gücü kullanma imkanına kavuşmaları bürokratik kadrolar ile siyasî irade arasındaki iletişimi bozarak, son derece hassas bir söylem ve taktik kademelendirme süreci gerektiren dış politika yapım sürecini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Farklı dış politika anlayışlarına sahip siyasî partilerin iyi tanımlanmış stratejik yaklaşımları parlamento çatısı altında dile getirebilmeleri ülkenin daha seviyeli ve daha rasyonel dış politika tartışmalarına yönelmesini sağlayacaktır. Bazı ülkelerde görülen gölge kabine uygulamaları ancak ve ancak süreklilik arzeden stratejik ve politik araştırma faaliyetleri ile başarılı olabilir.

Üniversite ve bağımsız araştırma kurumlarının strateji oluşumuna katkıda bulunması bu konularda yerleşik bir geleneğin vücut bulmasını ve bu katkıyı sürekli kılacak sağlıklı bir altyapı ile finansal desteğin sağlanmasını gerektirir. Bu kurumların bilgi üretiminin ve analiz kapasitesinin artışı, küresel ölçekli stratejiler geliştiren ülkelerde dış politika yapımının en önemli destek unsurlarından birisi olarak görülür. Uluslararası ilişkilerde yaşanan radikal değişim ve dönüşüm dönemlerinde ülkenin stratejik ufkunu açan küresel ölçekli ve kapsamlı teorik çerçevelerin oluşması ve bu çerçeveleri tamamlayan bölgesel uzmanlık alanlarının doğuşu, hem dinamik şartlara daha hızlı bir şekilde intibak edilmesini hem de ani gelişmelere sağlıklı dış politika reflekslerinin gösterilmesini sağlar. Bu kurumların, oluşan dış politika tercihlerinin sosyopolitik meşruiyet zeminlerinin teşekkülüne yaptıkları katkı da gözardı edilmemelidir. Üniversitelerin sadece birer eğitim kurumu değil aynı zamanda araştırma kurumları olarak görüldükleri, bağımsız

araştırma merkezlerinin de kalıcı finansal destek bulabildikleri ortamlarda sözkonusu olabilecek bu katkılar dış politikanın toplumsal kurumsallaşmasının altyapısını oluşturur.

Türkiye'de gerek ekonomik darboğazlar gerekse artan demografik baskının eğitim talepleri dolayısıyla üniversitelerin araştırma kurumu olma niteliğinden uzaklaşarak gittikçe vatandaşlık eğitiminin ve meslek edinmenin sağlandığı lise-üstü eğitim kurumları haline dönüşmesi, üniversitelerin stratejik teori ve analiz oluşumuna süreklilik arzeden katkılarda bulunmasını engellemektedir. Üniversiteler bünyesinde değişik alanlarda ihtisaslaşmak üzere kurulan enstitülerin yeterli maddî kaynağa ve bir enstitü için gerekli olan fizikî altyapıya sahip olmamaları bu birimlerin kurumsallaşmasını geciktirmekte ve bu alanlardaki boşluğun sürmesine yol açmaktadır. Bunun en çarpıcı misallerinden birisi, AB'ye tam üyelik müracaatının yapıldığı 1987 yılından bu yana çok sayıda Avrupa Topluluğu Enstitüsü kurulmuş olmasına rağmen, AB ile ilgili değişik alanlarda hâlâ uzman sıkıntısı çekiliyor olmasıdır.

Türkiye'de gözlenen stratejik teori yetersizliği aynı zamanda siyaset teorisyenleri ile siyaset yapımcıları arasındaki kurumsal kopukluğun da bir işareti sayılmalıdır. Üniversite ve akademik çevreler ya bu tür teorik çalışmalarda yetersiz kalmış ya da siyaset yapımcıları olan bürokrat ve diplomatlar ile sağlıklı bir ilişki kanalı kuramamışlardır. Bu sebepledir ki, Mahan ve Spykman'ın[1] Amerikan küresel stratejisi, Haushofer'in Alman,[2] Mackinder'in[3] İngiliz ve Rus stratejileri üzerindeki etkilerine benzer tarzda teori-pratik ilişkisi kuran bir yaklaşım Türkiye'de ortaya çıkamamıştır. Son olarak Fukuyama[4] ve Huntington'un[5] yeni dünya düzeni fikri ve küre-

• • • •

1 N.J. Spykman'ın Rimland teorisi etrafında geliştirdiği stratejik çerçeve için bkz. *The Geography of the Peace*, New York: Harcourt Brace, 1944.

2 Karl Haushofer'in görüşleri için bkz. *Bausteine zur Geopolitik*, Berlin 1928; *Weltmeere und Weltmächte*, Berlin: Zeitgeschichte Verlag, 1941; *Geopolitik des Pazifischen Ozeans*, Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1938.

3 H.J. Mackinder'in özellikle Avrasya-eksenli kara jeopolitiği tezi için bkz. "The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal*, 1904/23, s. 421-42.

4 Bkz. F. Fukuyama, "The End of History?", *The National Interest*, 1989/16 (Yaz): 3-18 ve *The End of History and the Last Man*, New York: The Free Press, 1992. Fukuyama'nın *Tarihin Sonu* tezinin tenkidi ve stratejik sonuçları için 1991 yılında International Studies Association tarafından tertib edilen *New Dimensions in International Relations* konulu yıllık kongrede tarafımdan sunulmuş olan "Civilizational Transformation and Political Consequences" başlıklı tebliğimize ve bu tebliğ

sel çatışmaların Amerikan stratejisi açısından kullanımı konusunda Amerikan siyaset yapımcılarına sundukları meşruiyet sağlayıcı teorik destek ve gerek Kissinger[6] gerekse Brzezinski[7] gibi teori-pratik uyumu konusunda özel tecrübe sahibi stratejisyenlerin çizdiği projeksiyonlar bu ilişkinin ne ölçüde önem taşıdığını bir kez daha ortaya koymuştur.

2. Tarihî Arkaplan

Bu küresel yaklaşım ve stratejik teori eksikliğinin kurumsal yapılardaki zaafları da besleyen daha derinlikli sebeplerini tarihî tecrübe birikiminde aramak gerekmektedir. Bu tarihî tecrübenin en ayırdedici özelliklerinden birisi olarak Osmanlı-Türk dış politika geleneğinin emperyal/sömürgeci bir strateji yürütmemiş olması gösterilebilir.

Büyük devletlerin klasik ulusal stratejilerini geliştirdikleri 19. yüzyıl bir sömürge yüzyılı idi ve bu yüzyıl içinde Osmanlı Devleti'nin tek bir kaygısı vardı: İç bütünlüğü muhafaza edebilmek ve daha fazla toprak kaybedilmesini önlemek. Bu da sınır hatları boyunca savunma stratejisine dayanan statik bir yaklaşımın zamanla bir dış politika geleneği niteliği kazanmasına yol açmıştır. Büyük devletlerin teorik çerçevelere dayalı stratejilerinin sonuçları ortaya çıkmaya başladıkça bu hatlar geriye çekilmiş ve yeni bir statik konumu koruma gayreti içine girilmiştir.

Böylece kaybedilen her toprak parçasından sonra elde kalanın korunması telaşı içine girilmiş ve sınır hatlarının ötesindeki alanlarla ilgiler koparılmıştır. Mehter marşlarının "Alalım düşmandan eski yerleri" nakaratının nostaljik havası dışında stratejik planın

••••

çerçevesinde kaleme aldığımız *Civilizational Transformation and the Muslim World*, (Kuala Lumpur: Quill, 1994) başlıklı esere başvurulabilir.

5 Bkz. S. Huntington, "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, 1993/72 (Yaz), 22-49 ve *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon & Schuster, 1996. Bu tezin stratejik arkaplanı ve tenkidi için bkz. Ahmet Davutoğlu, "The Clash of Interests: An Explanation of the World (Dis)Order", *Perceptions, Journal of International Affairs*, Dec. 1997 - Feb. 1998, 11/4, s. 92-121.

6 Kissinger'in Soğuk Savaş sonrası dönemin Amerikan stratejisi açısından yorumlanması ile ilgili görüşleri için *Diplomacy* (New York: Simon & Schuster, 1994) isimli eserinin "The New World Order Reconsidered" başlıklı bölümüne başvurulabilir.

7 Bkz. Zbigniew Brzezinski, *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, New York: Basic Books, 1997.

iki aşırı ucu arasında tercih yapılmıştır: Ya mutlak hakimiyet ya da mutlak terk. Hakimiyetin kaybedildiği topraklar hemen terk edilmiş ve yeni hatları savunma telaşı içine girilmiştir. Bu da mutlak hakimiyet ile mutlak terk arasında kalan etki alanları oluşturma, sınır hatlarını sınır-ötesi diplomatik manevralar ile koruma, kendi stratejisini merkez edinen koalisyonlar kurma, terkedilmek zorunda kalınan topraklarda kendi stratejisine yakın siyasî elit bırakma, büyük güçler arasındaki çıkar çatışmalarını kullanarak taktik manevra alanı oluşturma gibi ara taktik formüllerin geliştirilmesini engellemiştir.

Bunun Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki önemli istisnalarından birisi II. Abdülhamid'in takip ettiği sömürgeler politikasıdır. II. Abdülhamid'in sömürge Müslümanları üzerinde etki kurmak suretiyle oluşturduğu sınır-ötesi faktörün, büyük güçlerin Osmanlı aleyhine yayılma politikalarını ne derece engelleyip geciktirdiği açıktır. Bu nedenledir ki, Abdülhamid'in 33 yıllık idaresinde 93 Harbi dışında ciddi toprak kayıpları yaşanmamışken bu ara formülleri terkederek "Ya mutlak hakimiyet ya da mutlak terk" politikasını tekrar hayata geçiren İttihat ve Terakki döneminde Osmanlı'nın büyük ölçekli bir güç olma hususundaki son dayanağı olan Balkanlar-Ortadoğu ekseni de kısa bir süre içinde kaybedilmiştir.

Bu iki aşırı uç arasındaki gidiş-gelişin bir sonucu olarak Osmanlı-Türk dış siyaset geleneğinin küresel stratejik ufku daralmış, taktik opsiyonları azalmış, yakın bölge üzerindeki etkinliği devre dışı kalmış ve iç siyasî çekişmeler ile dış tehditlerin yönlendirdiği bir kısır döngü yaşanır hale gelmiştir. Daha da önemlisi dış politika gereklilikleri ile iç siyasî kültür arasındaki uyum bir türlü sağlanamamıştır. Bu nedenledir ki iç siyasî kültürde hakim olan ideolojik söylem ve pragmatizm dış politika gerekliliklerini devre dışı bırakmıştır.

Bu konu Osmanlı-Türk dış politikasının son yüz yıllık uygulamalarından hareketle örneklendirilebilir. Bu dönemdeki Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu politikaları mutlak hakimiyet ile mutlak terk arasına sıkışmış bu taktik donukluğun en canlı misalleridir. Mesela Balkanlar'ın terkinden sonra Osmanlı-Türk dış siyasî geleneğinin bu bölgeye yönelik ilgisi mutlak terkin tipik göstergesi sayılabilecek göçlerle sınırlı kalmıştır. Zengin doğal kaynaklara sahip

bulunan Ortadoğu ve Arap bölgelerinin terkinden sonra ideolojik kurguyla da desteklenen Doğu'ya sırtını dönme politikası uygulanmıştır. Şeyh Şamil'in ardından Kafkaslar'ın Ruslara bırakılması ile Kars, Ardahan ve Erzurum yaylasının savunulması telaşına düşülmüş; Musul ve Kerkük'ün uluslararası hukuk açısından bile tartışmalı sayılan terkinden sonra bu bölge üzerinde ara formülleri hayata geçirmektense tamamen terkedilen bölgenin, mutlak hakimiyetin korunmaya gayret edildiği Doğu Anadolu üzerindeki menfî tesirleri önlenmeye çalışılmıştır. Nihayet sömürgecilere karşı verilen Trablusgarb direnişi ile Kuzey Afrika'nın kaybını müteakip bu bölge ile yegâne ilgi, elli yıl sonra komünist blok karşısında Batı'nın sadık üyesi olduğumuzun tescili için Cezayir Müslümanlarına karşı Fransız sömürgecilerini desteklemek şeklinde tezahür etmiştir.

Balkanlar'ın terkinden sonra Osmanlı bakiyesi unsurların kültürel ve siyasî anlamda varlıklarını sürdürmesi konusunda yeterli gayret gösterilmediği gibi iç siyasî kültür değişimini menfî yönde etkiler düşüncesi ile Osmanlı tarih mirasının ve İslam kültürünün özellikle Bulgaristan ve Yunanistan'daki etkisinin yok edilmesi karşısında da etkisiz kalınmıştır. Bulgaristan'da Osmanlı bakiyesi kültürün dayanak noktaları olan dinî müesseselerin yok edilmesi karşısında sessiz kalınması Türkiye'deki dış siyaset yapımcılarının iç siyasî kültür ile sınır ötesi etki alanları arasında kurduğu yanlış ilişki tarzının bir sonucudur ve bunun ortaya çıkardığı menfî neticeler ancak Jivkov döneminin nihaî asimilasyon hareketi sonucunda farkedilebilmiştir.

Bu tavrın Soğuk Savaş sonrası dönemdeki uzantısı Bosna politikasında tezahür etmiştir. Dış politika üzerinde etkili olan bazı çevreler Bosna bunalımının ilk safhasında İzzetbegoviç'in İslamî kimliğinden rahatsızlık duymuş ve Türkiye'nin Fikret Abdiç benzeri seküler kimlikli liderleri desteklemesini önermiştir. Daha sonra Abdiç'in Sırpların safında yer alması Balkanlar'daki İslam kimliği ve Osmanlı mirası ile Türkiye'nin bölge politikası arasındaki kaçınılmaz bağımlılık ilişkisini ortaya koymuştur. Balkanlar'da yıkılan her cami, eksilen her İslamî müessese, kültürel anlamda yok olan her Osmanlı gelenek unsuru Türkiye'nin bu bölgedeki sınır ötesi etkinliğinden sökülen birer temel taşıdır. Türkiye artık Bal-

kanlar'da mutlak terkin sembolü haline gelmiş olan göçler politikasının yerini alacak alternatif ara politikalar üretmek zorundadır. Bu ara politikaların temelinde Balkanlar'daki Osmanlı-İslam kültürünün canlı tutulmasının yer alması kaçınılmazdır. Özellikle Balkanlar'daki Osmanlı bakiyesi iki temel unsurun, yani Boşnak ve Arnavutların, bağımsız devletler olarak varlıklarını sürdürme çabaları, bu tabiî müttefikler ile Türkiye arasındaki ortak tarihî kültür bağı temelinin desteklenmesini gerekli kılmaktadır.

Türkiye artık Balkanlar politikasını Balkan Savaşları faciasının acı hatıralarının dokuduğu ve Soğuk Savaş parametrelerinin pekiştirdiği Doğu Trakya ve İstanbul'u koruma psikolojisinden de sıyrılarak değerlendirmek zorundadır. Yeni bölgesel şartlar içinde Doğu Trakya ve İstanbul'un savunması Doğu Trakya'ya konuşlandırılmış konvansiyonel birliklerden değil, Balkanlar'da sınırlarötesi oluşturulacak etki alanlarının diplomatik ve askerî anlamda aktif bir şekilde kullanılmasından geçmektedir. Bugün Balkanlar-'da bölgesel çapta dinamik bir güçler dengesi yapılanması oluşmaktadır ve bunun doğal sonucu olarak ara formülleri esnek ve dinamik bir tarzda kullanma becerisi gösteren ülkeler etkinliklerini artıracak; statik ve atıl kalan ülkeler ise bölge üzerindeki belirleyici niteliklerini kaybederek gittikçe yalnızlaşacaklardır.

Mutlak hakimiyet-mutlak terk açmazı Kafkaslar için de büyük ölçüde geçerlidir. Erzurum yaylasının kuzey ve doğusu ile irtibatımızın fiilen kesildiği 93 Harbinden bu yana Kafkaslar'da da benzeri bir kader yaşanagelmiştir. O zamandan bu yana Osmanlı-Türk dış politikasının en önemli meselesi, Rus-Sovyet yayılmacı stratejisinin Anadolu'nun jeopolitik kilidi olan Erzurum yaylasının güney ve batısına inişine engel olmak şeklinde ortaya konmuştur. Bu konumun biri başarısızlıkla, diğeri başarı ile neticelenen iki önemli istisnası olmuştur. Enver Paşa'nın maceracı tutumu Allahuekber Dağları faciasını doğurmuş; Kâzım Karabekir'in Rusya içindeki kargaşayı değerlendirerek gerçekleştirdiği harekât sonucunda ise son iki asır içinde Kafkaslar istikametindeki yegâne ilerleyiş sağlanmış ve Kars-Ardahan hattı geri alındığı gibi Nahcıvan konusunda da belli garantiler elde edilmiştir. Bu iki misalin ortaya çıkardığı sonuçlar macera ile basiretli ataklık arasındaki farkı ortaya koyması bakımından bugünkü dış politika yapımcılarına önemli bir tarih dersi oluşturmaktadır.

Kâzım Karabekir'in başarısı mutlak hakimiyet kurmaya çalışan büyük çaplı askerî harekâtlar ile mutlak terki temsil eden geniş çaplı göç hareketleri arasına sıkışmış dış politika geleneğinin temel eksikliğini de ortaya koymaktadır: Konjonktürü iyi değerlendiren, zamanlaması ve kurgusu iyi oluşturulmuş, diplomatik ve askerî koordinasyonu sağlanmış, etkin ve basiretli bir tavır alış.

Türkiye'nin Kafkaslar politikasındaki uzun dönemli ihmalinin en önemli sebebi Erzurum yaylasının kuzey ve doğusunda tekrar etkin olunabileceğine dair inancın kaybolması ve yeni bir 93 Harbi faciası yaşamama kaygısından kaynaklanan psikolojik çekingenliktir. Onun içindir ki Soğuk Savaş dönemi boyunca NATO'nun belirlediği askerî strateji sadece Erzurum yaylasının güney ve batısını savunma üzerine oturtulmuş; ilerleyen Rus birliklerinin Konya ovasına kadar ne ölçüde yıpratılabileceğinin hesapları yapılmıştır.

Türkiye bu psikolojik savunma hissi içinde Kafkasya içlerindeki doğal müttefik unsurlarını güçlendirmenin ve Rusların iç çelişkilerini kullanabilmenin hayalini bile kuramamıştır. Kafkaslar ve Orta Asya konusunda görülen politika çelişkilerinin ve hazırlıksızlığın en önemli sebebi bu psikolojik yetmezliktir.

Türk dış politika yapımcıları bu psikolojik yılgınlığı atarak Kafkaslar'da da dinamik ara formüllere dayalı atak bir politika izlemek zorundadırlar. Konya ovasına inebileceği düşünülen Ruslar Çeçenistan'da bile tutunmakta güçlük çekmişlerdir. Ama bu durumun ilanihaye süreceği düşünülmemelidir. Uygun konjonktürel şartlarda basiretli bir atak politika ile ele geçirilecek kazanımlar ihmal edilirse gelecekte Doğu Anadolu'yu savunmak için üstlenilecek masraflar daha ağır olacaktır. Balkanlar ile bir kıyaslama yapılırsa artık Doğu Trakya ve İstanbul'un müdafaası Adriyatik ve Saraybosna'dan, Doğu Anadolu ve Erzurum'un savunması Kuzey Kafkasya ve Grozni'den başlamaktadır.

Türkiye'nin Ortadoğu politikası da mutlak hakimiyet-mutlak terk açmazının ve stratejik planlama yetersizliğinin izlerini taşımaktadır. Birinci Dünya Savaşı sonunda Ortadoğu ile bütün politik, kültürel ve stratejik köprüleri atarak sırtını dönme politikası uygulayan Türkiye bu bölgenin bütün küresel ilişkileri belirleyecek güçteki tabiî kaynaklarının paylaşım süreci içinde orada beş

yüz sene süren hakimiyetinin getirdiği avantajları yeterince kullanamamıştır. Bunun tek istisnası Fransa'nın terki ile ortaya çıkan boşluğu ve II. Dünya Savaşı öncesi belirsizlik konjonktürünü iyi bir zamanlama ile değerlendiren Atatürk'ün Hatay politikası olmuştur.

Türkiye Ortadoğu ile ilgili uygulanagelen sırtını dönme politikasının özellikle jeoekonomik çerçevedeki kayıplarını farkettiğinde bu bölge ile ilgili kaynak ve güç paylaşımının belirlenmiş statik parametreleri ile karşı karşıya kalmış, ne kültürel anlamda yabancılaşmış olduğu bölge halkı üzerinde ne de siyasî elit üzerinde yeterince etkili olabilmiştir. Halbuki Türkiye bu bölgeyi terkettiğinde Osmanlı bakiyesi bir entellektüel-siyasî elit ve bu tarihî birikimin ürünü toplumlar-arası bir jeokültürel bütünlük sözkonusu idi ve ara formüller ile bu avantajlar başlıbaşına bir Ortadoğu stratejisinin temel taşları olabilecek nitelikler taşıyordu. Şam ve Bağdat gibi birçok Arap başşehrinde yakın zamana kadar Türkçeyi rahatlıkla konuşabilen bir toplumsal kesim varlığını sürdüregelmiştir. Türkiye bu kesimler ile bağlarını iyi kurmuş etkin ve tarihî prestije sahip bir bölge ülkesi imajını yaratmaktansa küresel güç merkezlerinin Ortadoğu'daki temsilcisi konumunu vurgulamaya özen göstermiş, bölgeye karşı gittikçe yoğunlaşan bir yabancılaşma sürecine girmiştir.

Bu yabancılaşma süreci Türkiye'yi bölge üzerinde etkili olmak konumundan çıkardığı gibi Güneydoğu Anadolu'nun savunması gerçeği ile de karşı karşıya bırakmıştır. Sınırlar-ötesi avantajlarını etkin bir şekilde kullanamayan Türkiye kendi iç bütünlüğü ve sınırları konusunda Avrupa-merkezli baskılara muhatap hale gelmiştir. Daha da kötüsü, bölgeyi beş yüz yıl elinde tutan güçlü tarihî birikimine rağmen Türkiye bugün bölge ile ilgili politikalarını, bölgede sadece elli yıllık geçmişe sahip İsrail'in stratejilerine endeksleyen bir görüntü vererek bölge ile yeni bir yabancılaşma süreci içine girmiştir. İsrail'in Suriye ile yürüttüğü barış görüşmelerinde Türkiye'nin su kaynaklarının barışın unsurları arasında yer alması bölgede dinamik çıkar ilişkilerinin ne derece esnek bir dış politika pozisyonu gerektirdiğini bir kez daha ortaya koymuştur.

Bütün bu dış politika zaaflarının oluşturduğu buzdağının arkasında psikolojik hazırlıksızlık, stratejik teori ve ufuk yetersizliği,

değişen dinamik şartlara intibak etmekte engel oluşturan statik diplomatik söylem ve iç siyasî kültür ile dış politika arasındaki uyumsuzluk problemleri yatmaktadır. Dış politika yapımcıları her şeyden önce sınırlar ötesi taktik oluşumlar ve iddialar konusunda psikolojik bakımdan hazırlıklı olmak zorundadır. Bu psikolojik hazırlık, iç kamuoyunu bu yönde etkileyebilecek bir sosyopsikolojik kültür meşruiyeti temeli ile bütünleşmelidir.

Bu psikolojik temel Türkiye'nin jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik gerçeklerinden hareket eden bir stratejik teori çerçevesinin hareket noktası olmalıdır. Şu ana kadar eksikliği hissedilen stratejik teori yetersizliğini aşabilmek için araştırma kurumları ile siyaset yapımcıları arasında sağlıklı ilişki kanalları oluşturulmalıdır. Bu stratejilerin uygulama sürecinde ise her türlü ideolojik söylem bağnazlığından kurtulmak en öncelikli şarttır. Balkanlar'daki Müslüman azınlık topluluklarını rejim muhaliflerinin sığınak yerleri, her Rusça öğreneni komünist ajanı, her Arapça bileni rejim muhalifi ya da gerici olarak gören zihniyetin bizi olaylara intibakta ne derece hazırlıksız bıraktığı aşikârdır. Bu yüzdendir ki seksenli yıllarda Ortadoğu'ya yönelik ihracat seferberliğinde Arapça bilen eleman yetersizliği çeken Türkiye, bugün de Kafkaslar ve Orta Asya ilişkilerinde Rusça bilen elemanların ve Rusya uzmanlarının eksikliğini her düzeyde hissetmektedir. Rusya ile asırlar süren bir mücadele tarihi olan bir toplumda çekilen Rusça bilen uzman kıtlığı Soğuk Savaş dönemi boyunca Türkiye'nin siyasî elitinin, toplumuna duyduğu güvensizliğin tipik bir göstergesidir. Bu noktada Türkiye herşeyden önce iç güven problemini aşarak temas halinde olduğu bütün bölge ve toplumları tahlil edebilecek yetişmiş bir insan unsurunu çıkarmak zorundadır.

Bu durum iç siyasî kültür ile dış politika yapımı arasındaki uyumun yeniden ayarlanması gerektiğinin en önemli delilidir. Halkına güvenmeyen ve içinden çıktığı toplumun kültürü ile bütünleşemediği için ondan güç alamayan bir siyasî elit ne sınırlar-ötesi küresel ufuklara açılabilir ne de toplumun sınırlar-içi güvenlik ve birliğini sağlayabilir. Bunun içindir ki, tarihî sürekliliğin önemli göstergelerinden birisi olan stratejik zihniyetin psikolojik unsurları meselesi strateji oluşumunun merkezinde yer almaktadır.

3. Psikolojik Arkaplan: Bölünmüş Benlik ve Tarih Bilinci

Stratejik teori yetersizliğinin önemli unsurlarından birisi, psikolojik hazırlık zaafının da temelini dokuyan kimlik ve tarih bilinci konusunda yaşanan çelişkiler ve bu çelişkilerin stratejik zihniyet üzerindeki etkileridir. Laing'in psikolojide artık klasikleşmiş olan *The Divided Self*[8] (*Bölünmüş Benlik*) başlıklı eseri bu konuda aydınlatıcı bir başlangıç noktası oluşturabilir. Bölünmüş benliklerin yol açtığı psikolojik bunalımları inceleyen bu eser, psikoloji dışında ele alındığında da, değişik bunalım alanlarını tanımlayabilecek önemli kavramsal ve metodolojik araçlar sağlamaktadır. Laing'in özellikle ontolojik güvenlik ile benlik arasında kurduğu ilişki ve mücessem/dışa yansıyan (*embodied*) benlik ile mücessem olmayan (*unembodied*) benlik farklılaşması konusunda tesbit ettiği kritik alan, başta siyasî alan olmak üzere birçok bunalım alanını da anlamamızı kolaylaştırıyor.

Laing psikolojik bunalımların kökeninde, kişinin vücudu ile benliği arasındaki bağın kopuşunun bulunduğunu söylemekte ve bu kopuşun kaçınılmaz bir benlik bölünmesini beraberinde getirdiğini ifade etmektedir. Kendi vücudu ile yabancılaşan kişi zaman içinde kendi şahsî süreklilik unsurlarını da kaybetmekte ve kendini sürekli olarak kendi dışında tanımlanmış bir sahte benlik (*false-self*) ile algılamaya çalışmaktadır. İç benlik (*inner self*) ile dışa yansıyan benlik (*embodied self*) arasındaki uçurum açıldıkça bunalımlar artmakta ve kişi hem kendisiyle hem de çevresiyle yaşadığı bir bunalım labirentinin içine girmektedir.

Türkiye'de yaşanmakta olan çok yönlü bunalımda da iç benlik ile dışa yansıyan benlik arasındaki farklılaşmanın izleri görülmektedir. Kişinin vücudunun toplumlar düzeyindeki karşılığı tarih/mekan boyutudur. Toplumların kendi tarih/mekan boyutu ile yabancılaşması, kişinin kendi vücudu ile yabancılaşarak sahte benlik içine girmesi gibidir. İtiraf edelim ki, ilkokuldan itibaren verilen yoğun tarih ve coğrafya bilgisine rağmen bir tür tarihsizleşme sürecinin içinde yaşayageliyoruz. Kutladığımız yıldönümleri ve bayramlar bizdeki tarih bilincini güçlendirmek yerine tarih-ötesi alanlara yönelmemize yol açıyor. 1998 yılında Cumhuriyet'in 75.

• • • •

8 R.D. Laing, *The Divided Self*, Harmondsworth: Penguin, 1966.

kuruluş yıldönümü, 1999 yılında da Osmanlı'nın 700. kuruluş yıldönümü kutlandı. Ancak, Cumhuriyet'in Onuncu Yıl marşını da, Osmanlı'nın mehter marşını da metahistorik bir düzlemde algılamanın ötesinde, bugünkü benliğimizi de dokuyan hangi süreklilik unsurlarını tutarlı bir benlik bilinci ve toplumsal bütünlük ile ortaya koyabiliyoruz?

Süreklilik unsurları ile yüzleşemediğimiz için, kendi benliğimizin dışa yansımasını, ancak karşı kutuplar oluşturdukça sağlayabiliyor ve iç benlikten kopmuş o sahte benliğin süregelmesi için sürekli başkaları ile özdeşleştirdiğimiz "diğer"ler -hatta düşmanlar- üretiyoruz. Kendi sembollerimizin kutsiyetine sığınabilmek için başkalarının sembollerine savaş açarak kendi bölünmüş benliklerimizin arasındaki uçurumları kapatmaya çalışıyoruz. Ama, tarih/mekan boyutundaki her kopuşun yeni bir benlik bölünmesi doğurduğunun farkına varamıyoruz.

İç benlik ile dışa yansıyan benlik arasındaki uçurumu örtbas edebilmek için ucuz zaferlerin sarhoşluğu ile ucuz yenilgilerin sukût-ı hayaline aynı ölçüde kapılıp gidiyoruz. Bir futbol maçında Almanya'yı yenişimizi Onuncu Yıl Marşının cezbesine bağlarken, Finlandiya hezimetini hakemin taraflı tutumuna indirgiyoruz. Bunun için de, ne başarılarımızı disiplinli bir çalışmanın kaçınılmaz sürekliliği ile irtibatlandırabiliyor ne de yenilgilerimizden dersler çıkarabiliyoruz. Gerçeklerden ziyade gerçek-ötesi psikolojilere yöneldikçe, kişisel düzeyde yaşanan bunalımlarda görüldüğü gibi, kendi vücudumuza yani kendi tarihimize yabancılaşıyor, kendi çevremizden yani kendi mekan boyutumuzdan kopuyoruz.

Tarih hafızası ve bilinci zayıf olan bir toplumun tarihe kendi varoluş çizgisini ve damgasını vurabilmesi çok güçtür. Tarihî akışı belirleme konusunda iddialı ve etken toplumlarla tarihî akış tarafından belirlenen iddiasız ve edilgen toplumlar arasındaki en önemli fark da tarihi algılayış biçimleridir.

Tarih bilinci ve hafızası derin toplumlar olağanüstü zafer söylemlerine de sukût-ı hayal psikolojilerine de değer vermezler; tarihî tecrübenin kendilerine sunduğu veriler ile reel güç konfigürasyonu arasında stratejik rasyonalite ve planlama ihtiva eden bir anlamlılık ilişkisi kurarlar ve geleceği bir nakış hassasiyeti ile dokurlar. Tarih bilinci ve hafızası zayıf, edilgen ve iddiasız toplumlar ise

geride kalmış ya da yaşanan küçük zaferlerin sarhoşluğu ile küçük yenilgilerin ezikliği arasında gidip gelen psikolojik zaafın stratejik kararları belirlemesinin önüne geçemezler; bu yüzden de hep bu gelgiti yaşayan ve zaferleri de hezimetleri de başkalarının iradesine bağlı olan bir konumda kalırlar.

Bu açıdan bakıldığında sık sık gündeme gelen Sevr senaryosu tartışmalarının Cumhuriyet'in 75. yılı kutlamaları ile Osmanlı'nın 700. yıl kutlamaları arasına denk gelmiş olması çok manidar bir tesadüftür. Sevr Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin bir dar boğazıdır. Bu dar boğaz yaşanmış ve aşılmıştır. Artık yaşanmış olması ne bizim sürekli bir şekilde bu darboğazın ürküntüsü içinde yaşamamızı ne de bu dar boğazın aşılmasını sağlayan zaferin kazanımlarını hatırlayarak rehavete düşmemizi gerektirir.

Fransızlar bugünkü varlıklarını sürdürürken ve stratejik planlama yaparken ne Napolyon'un zaferlerini sürekli yad ederek kendilerini bir zafer sarhoşluğuna kaptırırlar, ne de Napolyon'un hezimetinden sonra Fransızları zapt u rapt altına alan Viyana Kongresi'nin ürküntüsünü nesilden nesile aktarılan bir psikolojik zaaf olarak sürdürürler. Aynı şekilde Almanlar ne Bismark ve II. Wilhelm'in Alman kimliğini ve birliğini sağlayan emperyal zafer sembollerini Alman strateji söyleminin merkezine oturturlar ne de onları Sevr'in bizi soktuğu dar boğaza benzer bir dar boğaza sokan Versay Anlaşmasını başlarının üstünde sürekli sallanan bir Demokles kılıcı gibi görürler. Daha yakın dönemden misal verirsek, Hitler'in hem olağanüstü askerî zaferlerini hem de bu zaferlerden sonra gelen ve Alman milletini tüm dünya önünde tahkir ederek bölen ve lanetleyen hezimetini bizzat yaşayan Adenauer, Brandt, Schmidt ve Kohl gibi Alman liderler bu zafer-hezimet sarkacının onulmaz gelgitini sürekli yaşasalardı acaba Almanya bugün tarih sahnesine ve tarihî akışa tekrar ağırlığını koyabilen bir ülke olabilir miydi?

Stratejik bilinç tarihe, stratejik planlama bugünkü realitelere dayanmak zorundadır. Sevr'i hatırlamamız ve bilmemiz, Sevr'e giden süreçteki zaaflarımızı soğukkanlı bir tahlille değerlendirmemizi sağlıyorsa bir anlam taşır; bilakis bizi pasifize eden ve defansif tavra sürükleyen psikolojik bir eziklik duygusu doğuruyorsa atılım gücümüzü kırar ve yeni Sevr'lerin önünü açar. Olayları tarihî

süreklilik çizgisi içinde görebildiğimiz ölçüde bu zaafları aşacak direnç noktalarını da güçlendirebiliriz.

Küresel ya da bölgesel "iddia" taşıyan ülkeler çoğu zaman asırların yoğurduğu tarihî, coğrafî ve kültürel bir zemin üzerinde, sabit unsurlara dayalı olmakla birlikte dinamik bir şekilde tekrar tekrar yorumlanan uzun dönemli vizyonlara dayalı bir stratejik zihniyet temelinde geleceğe yönelik stratejik planlama yaparlar. Dış tehdit tanımlamaları ise bu uzun dönemli stratejinin kısa dönemli taktik adımlarının hukukîleştirilmesini sağlar. 19. yüzyılda *üzerinde güneş batmayan* Britanya İmparatorluğu'nun uzun dönemli iddia taşıyan bir stratejisi vardı; yükselen Alman gücü bu stratejiye meydan okuduğu ölçüde bir tehdit tanımlaması içinde ele alınmıştı. II. Dünya Savaşından sonra küresel iddia taşıyan bir Amerikan stratejisi oluşturulmuştu; komünist Sovyet tehdidi bu stratejinin önüne engel koyduğu ölçüde bir tehdit tanımlaması olarak taktik bir değerlendirilmeye tâbi tutulmuştu. Japonların bir Pasifik stratejisi, Almanların 7B (Berlin-Budapeşte-Belgrat-Bükreş-Boğazlar-Bağdat-Bombay) esasına dayanan bir Avrasya stratejisi vardır ve ne Almanlar ne de Japonlar kökü asırlara uzanan bu iddialı stratejilerini geçici tehdit tanımlamaları ile güdükleştirmişlerdir. *Araçlar değişmiş ama stratejik esaslar ve öncelikler sabit kalmıştır.*

İddialı ülkeler kendi stratejilerine göre tehdit tanımlamaları yaparken iddiasız ve edilgen ülkeler kendi tehdit tanımlamalarına göre güdük stratejiler oluştururlar. Hele hele bir ülkenin hangi gerekçe ile olursa olsun kendi iç çelişkilerini stratejisinin esası olarak ilan etmesi kadar zaaf göstergesi olan ikinci bir durum olamaz.

Diğer ülkelerin tecrübelerinden hareketle şu soruları sormak bu çelişkiyi daha açık bir şekilde ortaya koymamızı sağlayabilir: IRA'nın varlığı en az üç asırlık İngiliz Millî ve Askerî Strateji Konseptinin bu tehdit ile tanımlanmasına yol açmış mıdır? Oklahoma saldırısını yapan aşırı Hristiyan beyaz ırkçısı milis unsurların varlığını gerekçe göstererek, küresel nitelikli Amerikan Millî ve Askerî Stratejik Konseptinin bu milislere göre yeniden düzenlenmesi gerektiğini söyleyen bir stratejisyen kendi ülkesinde acaba hangi stratejik araştırmalar enstitüsünün kapısından içeri girebilir? Soğuk Savaş döneminde Almanya'da aktif olan sol terör örgütleri bu

ülkenin doğu ve batı stratejilerinin oluşmasında herhangi bir öncelik konusu olmuşlar mıdır? Ya da bu ülkeler kendi iç çelişkilerini temel stratejik öncelik olarak almış veya göstermiş olsalardı, etkin stratejiler uygulayan güçlü ve iddialı ülkeler arasına girebilirler miydi? Daha da çarpıcı olması için kendi tarihimizden bir misal verelim: 16. yüzyılı Osmanlı asrı yapan Osmanlı kara ve deniz stratejisi bu yüzyılda yaygınlaşan Celâlî isyanlarını esas alan bir temelde düzenlenmiş olsaydı, Osmanlı'nın bir dünya düzeni kurma iddiası olan *Nizâm-ı Âlem* fikri komik ve güdük bir retorik olmaktan öteye gidebilir miydi?

Bir ülkenin stratejisini sadece tek-eksenli bir dış tehdide göre tanımlamak ufuksuzluk, iç tehdide göre tanımlamak ise stratejik dış rakiplere koz ve kaynak sağlayan bir zaaftır. Soğuk Savaş sonrasında tarihî ve coğrafî derinliği haiz dinamik bir Türkiye stratejisi tanımlama ve uygulama zorunluluğu ile karşı karşıya kaldığımız bir dönemde, kurumsal, tarihî ya da psikolojik faktörlerle Türkiye'nin kendi iç çelişkilerinin yıpratıcı süreçlerine mahkum edilmesi, toplumun bütün gücünü harekete geçirebilecek ortak bir stratejik zihniyet geliştirilmesinin önündeki en ciddi engeldir.

Üçüncü Bölüm

Tarihî Miras ve Türkiye'nin Uluslararası Konumu

Türkiye'nin gelecek yüzyıldaki uluslararası konumu ve bu konumun getireceği stratejik ve taktik hedeflerin tesbiti konusu sadece uluslararası ilişkilerin seyrini değil, toplumun çok yönlü dönüşümünü de incelemeyi gerekli kılan teorik bir çerçevede ele alınmak zorundadır. Bu açıdan tarih, coğrafya, kültür, siyaset, ekonomi ve güvenlik parametreleri geniş bir perspektif içinde tahlil edilmelidir.

Tarihî birikim bir toplumun zaman boyutu içindeki konumunu belirleyen temel unsurdur. Bu nedenledir ki, tarihî birikim bir siyasî irade tarafından stratejik zihniyetin önemli bir unsuru olarak yeniden yorumlanabilir ve stratejik planlamada yeni bir eksene oturtulabilir; ancak değiştirilemez ve asla gözardı edilemez. Bu unsuru gözardı ederek konjonktürel kaygılar içinde davranan siyasî elitler ne cari meselelerin künhüne vâkıf olabilir, ne de gelecekle ilgili sağlıklı tesbitlerde bulunabilir. Tarihî birikimi siyasî merkezin tercih ve talimatları doğrultusunda yeniden şekillendirebileceklerini düşünenler tarihin öğütücü çarkları içinde kaybolmuşlardır.

I. Tarihî Süreç İçinde Türkiye'nin Uluslararası Konumu

Tarihî birikim açısından bakıldığında Türkiye, gerek bölge-içi gerekse bölge-dışı ülkelerden çok farklı ve kendine has özelliklere sahiptir. Bu da Türkiye'nin uluslararası yapının hakim sistemik unsurları ile tarih boyu sürdüregeldiği ilişkilerin farklılığından kaynaklanmaktadır. Türkiye ne bu sistemik unsurları ortaya çıka-

ran tarihî sürecin bir parçasıdır ne de bu sürecin sömürgeleştirdiği ülkeler grubuna dahildir. Türkiye konjonktürel gerekçelerle ortaya çıkmış herhangi bir ulus-devlet de değildir. Aksine, uluslararası sistemi oluşturan hakim medeniyet ile asırlarca süren çok yoğun bir hesaplaşma sürecinin oluşturduğu tarihî mirasın eseridir.

Türkiye'nin günümüzdeki uluslararası konumunu avantaj ve dezavantajlarıyla tesbit edebilmek için bu tarihî mirasın dönüşüm seyrini ortaya koymak gerekmektedir. Herşeyden önce belirtmek gerekir ki, bu tarihî mirasın kaynağı olan Osmanlı Devleti Avrupa karşısında doğrudan hakimiyet kurmuş yegâne medeniyet havzasının siyasî yapılanması idi. Osmanlı Devleti'nin kurduğu hakimiyet hem Avrupa'daki feodal yapının dağılması sürecini doğrudan etkilemiş hem de Avrupa'yı yeni ticaret yollarının keşfi için dünyaya açılmak zorunda bırakmıştır. Kanunî'nin Fransa siyasetinde de görüldüğü gibi Osmanlı Devleti bu hakimiyetini bir yandan üstün askerî güce, diğer yandan Avrupa-içi ihtilafların etkin kullanımına dayalı diplomatik stratejiye dayandırmıştı.

Bugünkü uluslararası sistemin temelini teşkil eden 1648 Vestfalya Anlaşmasının ortaya koyduğu Avrupa-içi uluslararası sistem Avrupa'nın doğusunu kontrol altında tutan çok-uluslu Osmanlı sistemi ile farklı temellere istinat ediyordu. Osmanlı Devleti bu iki farklı medeniyet havzasının ilişkisinde cephe konumundaydı. Farklı bir medeniyet havzasının cephe konumunda bulunmak, Osmanlı-Türk siyaset geleneğinin Avrupa sistemi ile ilişkilerini psikolojik ve siyasî açıdan doğrudan etkileyen ve stratejik zihniyeti belirleyen sonuçlar ortaya koymuştur.

1699 Karlofça Anlaşması bu cephe ilişkisine yeni nitelikler kazandırmıştır. Bu anlaşma ile Avrupa'da ilk defa toprak kaybeden Osmanlı Devleti Avrupa içlerine ilerleme stratejisinden kaybedilen toprakları geri alma ve müdafaa stratejisine yönelmiştir. Viyana Kuşatması Avrupa için de bir dönüm noktası olmuş ve Osmanlı karşısında oluşturulan koalisyon ilk Avrupalılık bilinci ve fikrinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Bu tarihten sonra Avrupa karşısında gerileyen Osmanlı'nın Avrupa-içi dengeleri bu sefer müdafaa stratejisinin bir parçası olarak kullanmaya gayret ettiği bir ilişki tarzı gelişmiştir. Osmanlı Devleti'nin uluslararası konumunu belirleyen bu dönüşümün diğer iki

önemli durağı 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ve 1853-1856 Kırım Savaşıdır. Küçük Kaynarca Anlaşmasında Rusların Osmanlı himayesindeki Ortodokslarla ilgili birtakım imtiyazlar elde etmesi uluslararası konum ile iç bütünlük ve istikrar arasındaki belirleyicilik ilişkisinin ilk önemli göstergesidir. Ermeni ve gayrimüslim azınlıkların Osmanlı'dan kopuş sürecinin başlaması bu anlaşmada ortaya konan himaye şartının sonucudur. Böylece ilk defa uluslararası konum ve güç ile ülkenin iç unsurları arasındaki ilişki bu derece açık bir şekilde tebarüz etmiştir. Bu durum günümüzde de geçerli olan, iç bütünlüğün uluslararası konumun önemli bir parametresi olarak ortaya çıkışının ilk çarpıcı işaretidir.

Kırım Savaşı ise Osmanlı-Türk hariciye geleneğinde Osmanlı'nın dış tehditlere karşı Avrupa-içi ihtilafları kullanarak denge sağlamak suretiyle saldırganı bertaraf etme politikasının ilk misalidir. Bu politika Kırım Savaşından sonra Avrupa'da sistem-içi bir unsur haline gelen Osmanlı Devleti'nin büyük güçlerin stratejik çıkarlarını dengeleyerek taktik manevra alanı kazanmasını hedeflemekteydi. Bugün de etkisini gösteren bu politika özellikle yakın/etkin düşmanın uzak/potansiyel düşmanlarla dengelenmesi şeklinde özetlenebilir. Avrupa-içi koalisyon ve ittifakların takibine dayalı bu yaklaşım özellikle Osmanlı'nın son döneminde ve Soğuk Savaş yıllarında bir dış politika geleneği halinde devam etmiştir.

II. Abdülhamid bu denge politikasını hem ince ve esnek bir diplomasi ile rafine bir hale getirmiş, hem de bu denge politikasındaki kozlarını artırabilmek için tarihî Osmanlı hudutları dışında kalan sömürge Müslümanlarına dayalı uluslararası bir *hinterland* (arkabahçe) oluşturma çabası içine girmiştir. Uluslararası sistemin sömürgecilik genel yapısına sahip olduğu ve uluslararası temel siyasî meselelerin sömürgeci güçlerin iç çelişkilerinden kaynaklandığı bu dönemde İslam dünyasında iki farklı siyasî oluşum sözkonusu idi: Bir yanda Hilafet kurumunu elinde bulunduran ve sömürgeci güçlerin paylaşım kavgasına karşı ayakta durmaya çalışan Osmanlı Devleti, diğer yanda değişik sömürgeci devletler tarafından sömürgeleştirilmiş olan İslam ülkeleri. II. Abdülhamid bu iki oluşumun birbiriyle olan yakın ilişkisinin son derece farkında olarak Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetinin sürmesinin bu ilişki-

nin uluslararası sistem içinde etkili bir şekilde kullanılmasına bağlı olduğunu düşünüyordu.[1] Bu iki olgu arasındaki ilişki İslamcılığa dayalı iç siyasî kültür ile uyumlu hale getirilmiş ve başta Hilafet olmak üzere siyasî kurumlar bu temel politikaya ayak uydurmak üzere yeni bir stratejik çerçeve içine oturtulmuşlardı.

İttihat ve Terakki döneminde Türkçülük çerçevesinde yeni bir *hinterland* tanımı yapılmakla birlikte İslam Birliği fikri, sömürgeciliğe karşı taktik bir araç olarak kullanılmaya devam edilmiştir. İttihat ve Terakki liderleri, Osmanlı Devleti'nin uluslararası sistem içindeki yerinin ve gücünün sömürgeci güçler karşısında sömürge Müslümanlarının hamisi konumundan kaynaklandığının farkındaydı. Bunun için de bahsi geçen iki olgu arasındaki ilişkinin sürdürülmesine büyük özen gösterilmiştir. İngiliz sömürge sisteminin iç bağları zayıflatılarak çökertilmesini temel hedef olarak benimseyen dönemin Alman stratejisinin bu politikanın sürdürülmesinde önemli bir etkide bulunduğunu da belirtmek gerekir.

İttihat ve Terakki döneminin dış politika tecrübesinin günümüze de ışık tutması gereken en önemli boyutu reel güç ile orantısız bir uluslararası konum arayışının taşıdığı risktir. İttihat ve Terakki liderlerini Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşına sokmaya sevkeden temel saik, yenilmezliğine inanılan Alman askerî gücünün de desteğini alıp Pantürkizm eksenli milliyetçi ideallerle ani bir stratejik sıçrama yaparak yepyeni bir uluslararası konum kazanma hedefiydi. Savaş ya da geçiş dönemlerinde ani stratejik sıçrama yapma hedefine yönelen güçler, böyle bir planın uygulama safhasına konmasından önce mutlaka gerekli stratejik, psikolojik, siyasî, ekonomik ve kültürel ön hazırlığın yapılmış olduğundan emin olmak zorundadırlar. Sadece askerî güçle sağlanması düşünülen sıçramalar karşı güçlerin doğurabileceği tehditlerden kaynaklanan büyük riskler barındırır. Ani stratejik sıçramaların barındırdığı riskleri dengeleyecek yegâne unsur taktik kademelendirme ile desteklenmiş stratejik rasyonalitedir. İttihat ve Terakki liderlerinin stratejik rasyonalite ve taktik kademelendirme zaafından kay-

• • • •

1 Bu yaklaşımın detayları ve sonuçları için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Rewriting Contemporary Muslim Politics: A Twentieth-Century Periodization", *Border Crossings: Toward a Comparative Political Theory*, ed. Fred Dallmayr, Lanham: Lexington, 1999, s. 89-119.

naklanan hesap hatası Doğu'nun son direniş noktasının da düşmesi sonucunu beraberinde getirmiştir.

Cumhuriyet dönemi dış politikası Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarına damgasını vuran bu tarihî mirasın ortaya çıkardığı reflekslerle uluslararası konjonktürün gerektirdiği zorunlulukların kesişim alanı üzerinde gelişmiştir. Stratejik zihniyetin derin kıvrımlarında bu tecrübe birikiminin izlerini barındıran dış politika yapımcısı siyasî elit, refleksif savunma dürtüsü ile reel güce orantılı bir dış politika pozisyonu arayışına yönelmiştir. Bu yıllarda İslam dünyası tarihinin en bunalımlı döneminde bulunmakta ve her alanda ciddi bir ölçek küçülmesi sürecini yaşamakta idi. Türk dünyası ise Bolşevik Devriminden sonra tamamıyla esaret altına düşmüş bulunuyordu. Böylece Osmanlı Devleti'nin dayandığı İstanbul merkezli ve Anadolu-Balkan eksenli siyasî güç havzasının uluslararası *hinterland* oluşturma iddiasının iki önemli zemini olarak görülen İslamcılık ve Türkçülük reel anlamda önemini kaybetmiş görünüyordu. Bu durum yeni yönetimi uluslararası sistem açısından kabul edilebilir bir deklarasyona sevketti. Yeni devletin bütün uluslararası mesuliyet ve iddialardan soyutlandığını ilan eden bu deklarasyon iki temel unsuru ihtiva ediyordu: (i) Uluslararası alanda iddialı bir konum yerine Mîsâk-ı Millî sınırlarını ve ulus-devleti müdafaa stratejisi, (ii) yeni Türk devletinin yükselen Batı eksenine alternatif ya da muhalif değil, bu eksenin bir parçası olması.

Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesinde ifadesini bulan bu yeni yaklaşım, barış-eksenli idealist bir uluslararası ilişkiler çizgisini gösterme yanında sömürgeciliğin zirveye ulaştığı uluslararası konjonktürü gözönüne alan ve bu çerçevede sömürgeci sistemik güçlerle çatışmaktan kaçınan realist bir dış politika tavrını da öne çıkarmaktaydı. Böylece, yaklaşık iki yüz yıldır birçok Batı ülkesi karşısında aynı anda sürdürülen anti-sömürgeci direnişin Osmanlı Devleti üzerindeki çözücü etkisinden kaçınılmaya ve Osmanlı bakiyesi topraklar üzerinde yeni bir uluslararası konum belirlenmeye çalışılıyordu. Yine de özellikle Atatürk döneminde Rusya, İran ve Afganistan gibi Avrasya güçleri ile geliştirilen ilişkiler doğuya doğru derinliğine uzanan kısmen bağımsız bir alternatif

hinterland oluşturma çabası olarak görülebilir. Bu politika Batı ülkeleri ile asırlar boyu süren çatışmanın izlerini taşımakla birlikte risk içeren iddialı bir söylem barındırmamaktadır.

Bu deklarasyona uyumlu olarak Osmanlı Devleti'nin siyasî idealleri ve kurumları konusunda redd-i mirasta bulunan Cumhuriyet yönetimi bu uluslararası konuma uygun yeni bir siyasî kültür oluşumuna yöneldi. İç siyasî bütünlüğün ve sınırların muhafazasının yükselen hakim Batı eksenini rahatsız eden siyasî kimlik ve kurumları tasfiyeden geçtiğini düşünen siyasî elit geniş çaplı reformlara girişti. Böylece Türkiye uluslararası konum itibarıyla ciddi ve radikal bir karar alarak kendine özgü bir medeniyet havzasının zayıf bir merkezi olmaktansa hakim Batı medeniyet havzasının güvenlik şemsiyesi altına giren bir bölgesel güç olmayı tercih etti. Bu durum toplumun siyasî ideallerini, tavrını, kültür ve kurumlarını derinden etkiledi.

Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlı bakiyesi toprakların bütünlüğü içinde tarih sahnesine çıkaran Lozan Anlaşması iç ve dış siyasette farklılaşan bir kimlik öngörüyordu. Dış siyasette Osmanlı Devleti ile Batılı sömürge imparatorlukları arasındaki çelişkileri artırarak devleti çözülüşe götürdüğü düşünülen İslam kimliği ve politikaları terkedilirken, iç politikada yeni devlette azınlık statüsü sadece gayrimüslimlere verilerek devletin çoğunluğa dayalı kurucu unsurları din-eksenli İslam kimliği ile tanımlanıyordu. Göçmen mübadeleleri ile netleşen bu tablo neticesinde Hilafet kurumunu barındırmakla birlikte çokdinli ve çokuluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti tarih sahnesinden çekilirken, Hilafet kurumunun ilgası ile uluslararası dinî sembollerden ve sorumluluklardan arındırılmış olmakla birlikte ezici bir çoğunlukla tek dinli bir topluma dayanan Türkiye Cumhuriyeti tarih sahnesine çıkıyordu.

Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'ya çekilme süreci içinde kendi kaderini devletin merkezî gücüne bağlayan değişik etnik kökenli Müslüman gruplar Balkanlar ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya girerken, I. Dünya Savaşındaki iç gerilimler ve Lozan'da verilen azınlık statüsü ile devletle yabancılaşma süreci tamamlanan gayrimüslim unsurlar Anadolu'yu terkediyordu. Bundan sonra, Türkiye sınırları içinde kalan ortak-dinli farklı etnik gruplar ara-

sındaki sosyal entegrasyon ortak din bilinci ile, yurttaşlık kimliği ise ortak eğitim yoluyla sağlanmaya çalışıldı.

II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan yeni dengeler ve bu dengelerin yönlendirdiği yeni sistemik unsurlar Türkiye açısından Kırım Savaşı parametrelerinin geri dönüşü anlamına gelmekteydi. Yükselen eksen ile işbirliği yapılarak yakın tehdidin dengelenmesi politikası Türkiye'yi Atlantik ekseninin güvenlik örgütü NATO ile bütünleşerek Sovyet tehdidini bertaraf etmeye sevketti. Yine uluslararası sistem içinde kendine özgü bir konum elde etmekten çok, sınırları koruma dürtüsü ile ortaya çıkan bu politika Soğuk Savaş dönemi Türk dış politikasının temel ilkesi oldu. Türkiye Sovyet tehdidinden kaynaklanan jeopolitik zorunluluklarla girdiği bu güvenlik şemsiyesi altında bulunmanın bedelini kimi zaman kendi tabiî etkinlik alanını ve diğer alternatif güç merkezlerini ihmal etmek suretiyle ödeyegeldi.

Türkiye bu dönemde stratejik tercihini yükselen eksenin bölgesel ölçekli çevre ülkesi olmak doğrultusunda kullanmıştır. Soğuk Savaş parametreleri içinde kaçınılmaz görülen bu tercihin statik bir veri olarak algılanmaya başlanması bu eksen dışında kalan ülkelere ve bölgelere yönelik dış politika oluşumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Milletlerin sömürgecilik karşısındaki bağımsızlık mücadelelerine İstiklal Savaşı ile öncülük eden Türkiye, sömürge devrimleri ile birçok ülkenin bağımsızlıklarını kazandığı bu yeni konjonktürde statik jeopolitik saiklerle sürdürdüğü tek-eksenli politika yüzünden hem kendi etkinlik alanını oluşturma şansını yitirmiş hem de o dönemde sömürge devrimlerinin oluşturduğu genel evrensel temayüle aykırı davranmıştır. Bu durum Türkiye ile Batı ittifakı dışında kalan ülkeler arasında daha sonraki dönemleri de etkileyen psikolojik engeller oluşturmuştur. Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarında Asya, Afrika ve Latin Amerika gibi bölgelere açılma konusunda karşılaştığı güçlükler bu dönemin olumsuz etkileri olarak görülebilir.

Soğuk Savaş süresince çift kutuplu sistemin getirdiği stratejik ve taktik parametrelere sıkı sıkıya bağlı kalınması alternatif stratejilerin ve buna bağlı taktik manevra alanlarının geliştirilmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde düşük profile dayalı politikaların öne çıkmasına yol açan bu temel ilkeyi yerellik ile besle-

yen ikinci ölçek küçülmesi ise Türk dış politikasının Yunanistan ile olan problemlere endekslenmiş olmasından kaynaklanmıştır.

Böylece Türk dış politikası uzunca bir süre iki önemli parametreye bağımlı kalmıştır: Sovyet tehdidine karşı Batı güvenlik şemsiyesi içinde yer alma ve bu güvenlik şemsiyesi içindeki diplomatik alanı yine aynı güvenlik şemsiyesindeki Yunanistan ile olan problemlere endeksleme. Son derece önemli bir stratejik karar olan Avrupa Topluluğu'na (AT) müracaat bile Yunanistan ile yaşanan blok-içi mücadelede geri kalmama kaygısının ürünü olmuştur.

Bu iki boyutlu yaklaşım önce Johnson Mektubu, sonra da Kıbrıs bunalımı ile ciddi bir yara almıştır. Johnson Mektubu Yunanistan ile yaşanan bunalımların blok-içi bunalımlara dönüşebildiğini ve bu konuda Türkiye'nin tek yönlü dış politika pozisyonunun kırılganlığını ortaya koyarken, Kıbrıs bunalımı Sovyet tehdidi dışında kalan alanlardaki ulusal stratejik çıkarların tanımlanması ve korunmasındaki öncelikler problemini gündeme getirmiştir. Johnson Mektubu Türkiye'yi başta SSCB olmak üzere Doğu Bloku ülkeleriyle ilişkilerini ekonomi ağırlıklı olmak üzere tekrar gözden geçirmeye sevketmiştir. Kıbrıs bunalımında özellikle BM platformunda yaşanan yalnızlık ise sömürge devrimleri ile ortaya çıkan yeni aktörlerin ihmal edilmesinin faturasını gözler önüne sermiştir. Böylece başta İKÖ olmak üzere çift kutuplu yapının doğrudan etki alanı dışında kalan bölgelere ve ülkelere açılma gerekliliği görülmeye başlanmıştır.

Türkiye'nin Soğuk Savaş süresince egemen olan statik parametrelere ve düşük profile uyarlanmış dış politika geleneği bugünü de etkileyen önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Herşeyden önce Türkiye bu kısa dönemli parametreler içinde ellili yıllarda yaşanan sömürge devrimlerinde olduğu gibi özellikle yetmişli yılların ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan güç merkezi kaymalarını da geç farketmiş ve bu yeni güç merkezleri ile olan ilişkilerini sağlam bir zemin içinde oluşturmakta gecikmiştir. Türkiye hâlâ Asya-içi dengelerdeki değişimi ve Doğu Asya ve Pasifik doğrultusundaki güç merkezi oluşumunu yeterince değerlendirebilmiş değildir.

Küresel anlamdaki bu yeni oluşumları vaktinde değerlendiremeyen Türkiye kendi bölgesinde de ciddi politika yanlışları yap-

mıştır. Uzun süre Ortadoğu ile ilgili meselelere kayıtsız kalan Türkiye bir taraftan bölgenin jeokültürel zeminine yabancılaşmış, diğer taraftan bölgenin zengin jeoekonomik yapısı üzerinde yeterince etkili olamamıştır. Türk ekonomisinin yetmişli yılların sonunda yaşadığı ve hâlâ üzerinden atamadığı yüksek enflasyonlu ekonomik krizin yoğunlaşmasında bu kaynaklara kayıtsız kalmanın önemli bir etkisi olmuştur. Batı Bloku namına ve tarihî birikiminin aksine Ortadoğu ile yabancılaşan Türkiye petrol krizinden en fazla etkilenen ülkelerin başında gelmiştir. Batı ülkeleri Ortadoğu ile olan ilişkilerini karşılıklı bağımlılık ilişkisi ile geliştirmek suretiyle petrol krizini aşarken, Türkiye bölge ülkesi olmanın risklerini üstlenen, menfaatlerini göz ardı eden bir statükoculuğa mahkum olmuştur. Seksenli yıllarda takip edilen politikalarla aşılmaya çalışılan bu zaaf doksanlı yıllarda yeni ve daha kesif bir bölgesel yabancılaşma problemini beraberinde getirmiştir.

Türkiye Soğuk Savaş dönemi boyunca uluslararası konumdan ziyade *sınırlar boyu güvenlik* anlayışına dayalı dış politika ve askerî stratejiler oluşturmuş ve uluslararası konumu bu güvenlik anlayışının dar kapsamı içinde yorumlamaya çalışmıştır. Mesela Bosna bunalımı esnasında ortaya çıkan Türk uçak filosunun ikmal ve kapasite açısından Balkanlar'da bile operasyon yapamayacağı gerçeği küresel ve bölgesel konumu ihmal eden ve sadece sınırlar boyu güvenlik anlayışını benimseyen yaklaşımın bir ürünüdür. Tipik bir ölçek küçülmesinin sonucu olan bu durum tarihî birikimin uluslararası konumu güçlendirici imkanlarını reddeden, maliyet ve risklerini ise üstlenen bir dış politika anlayışı ile bütünlük arzetmektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönem dinamik çerçevede müthiş bir ölçek büyümesini beraberinde getirmiştir. Türkiye psikolojik ve stratejik açıdan hazırlıksız bir şekilde kendisini küresel ve bölgesel ölçek büyümesinin içinde buluvermiştir. Bir anda Bosna ve Azerbaycan gibi sınır-ötesi bölgelerde ciddi dış politika ve güvenlik problemleriyle karşı karşıya kalan Türkiye'nin bu anlamda bırakın lojistik ve taktik hazırlığı gerekli psikolojik altyapı ve bilgi birikimi itibarıyla bile yetersiz olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu durum Türkiye'nin uluslararası konumunu yeniden belirlemek ve bu konumdan hareketle kültürel, coğrafî, ekonomik, siyasî ve

stratejik parametrelerini yeniden ayarlamak zorunda olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

II. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Uluslararası Konumun Dış Parametreleri

Soğuk Savaş döneminde uluslararası sistemin temel özelliği olan iki-kutuplu yapının dağılması ile birlikte uluslararası konumu belirleyen siyasî, ekonomik ve güvenlikle ilgili dış parametreler önemli değişiklikler geçirmiş bulunmaktadır. Uluslararası sistem ve hukukta ortaya çıkan ve küresel güç merkezleri arasındaki kuvvet kaymalarını aksettiren yeni unsurlar Türkiye'nin konumunu yeniden yorumlamak zorunluluğu doğuran yeni bir uluslararası siyasî konjonktür ortaya çıkarmıştır.

Devletler uluslararası sistem içindeki konumları itibariyle stratejik ve taktik manevra kabiliyetlerine göre dört farklı kategoriye ayrılabilir: *Süper devletler*, *büyük devletler*, *bölgesel güçler* ve *küçük devletler*. Uluslararası sistem içinde gerek çok yönlü gerekse ikili ilişkilerdeki karşılıklı belirleyicilik bu şema içindeki konumla doğrudan ilgilidir. Süper güçlerin stratejik planlamaları ve bunun taktik yansımaları ancak başka bir süper gücün parametreleri ile sınırlanabilir. Buna mukabil büyük devletler stratejik planlamalarında dahi süper güçlerin taktik adımlarını gözetmek zorundadırlar. Bölgesel güçler ise stratejik ve taktik hesaplarında bir yandan süper güçlerin, diğer yandan büyük devletlerin parametrelerini gözönünde tutmaksızın politika oluşturamazlar. Dolayısıyla bu şemada alt kademelere doğru gittikçe stratejik planlamalardaki belirleyicilik gücü ve taktik adımlardaki esneklik kabiliyeti azalmaktadır. Küçük devletlerin ya da bölgesel güçlerin taktik esneklikleri süper güçlerin ve büyük devletlerin stratejik planlamalarının çatıştığı dar alanlarda sözkonusu olabilmektedir. Bu çatışma alanlarını dinamik bir diplomasi ile değerlendirebilen bölgesel güçler hem taktik esneklik alanlarını genişletme şansı elde edebilmekte, hem de uzun dönemde büyük devletler diplomasisinin bir unsuru olma yollarını açabilmektedirler. Bu tür bir hedefe yönelen bölgesel güçlerin dinamik ve esnek bir diplomasi yanında sağlam ve zengin bir hinterlanda sahip olması kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Bu şema özellikle iki-kutuplu uluslararası ilişki modelinin hakim olduğu II. Dünya Savaşı sonrasında belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. ABD ve SSCB iki süper güç olarak bir yandan taktik esneklik alanlarını karşı tarafın stratejik planlamasını bozma yönünde ayarlarken, diğer yandan hinterlandlarını genişletme çabası içine girmişlerdir. Büyük güçler olarak addedilen İngiltere, Fransa, Almanya, Çin, Japonya gibi ülkeler ise dış politikalarını üç temel parametre etrafında sınırlamışlardır: (i) Kendilerince daha az tehlikeli süper gücün stratejik planlamasına uyumlu adımlar atarak güvenliklerini sağlama almak; (ii) iç ittifaklar yoluyla süper güçler karşısındaki konumlarını güçlendirmek (Avrupa Topluluğu buna bir örnektir); (iii) bölgesel güçlerle süper güçleri rahatsız etmeyecek taktik ittifaklar kurmak suretiyle etki alanlarını genişleterek uluslararası sistemdeki köklü bir değişiklik esnasında avantajlı bir konuma sahip olmak.

Türkiye, Hindistan, Brezilya, Mısır, Arjantin, Irak gibi bölgesel güçler ise bölgesel etki alanlarını ve dış politikalarını bir süper gücün konjonktürel politikalarına bağımlı kılmak zorunda kalmışlardır. Bu bölgesel etki alanının süper gücün politikalarına uyumlu olamadığı dönemlerde ise sistem tarafından cezalandırılma tehdidi ile karşılaşılmıştır ki Kıbrıs konusunda uygulanan ambargo, Falkland Savaşı ve Körfez Çıkarması bunun tipik örnekleridir.

Uluslararası hukuk ve bu hukukun öngördüğü organlar Soğuk Savaş dönemi boyunca bu hiyerarşik şemadaki güç dağılımını aksettirmişlerdir. BM'nin yapısı ve kararları bu durumun en çarpıcı misalidir. Bu uluslararası çerçevede Türkiye gibi bölgesel güçler belirlenen bir konjonktürün içinde ve kısa dönemde değişmeyen faktörlerle konum belirleme durumundaydılar. Uluslararası sistemdeki istikrarlı hiyerarşi ülkenin siyasî, ekonomik ve güvenlik parametrelerini çok daha statik bir tarzda kurgulandırmayı yeterli kılıyordu. NATO ve ikili anlaşmalar ile güvenlik ve diplomasi parametreleri, AT ile dış ekonomik ilişkilerin temel yöneliş çizgisi ortaya konmuş oluyordu. Bu kurgu Türk dış politika yapımcılarını uzun dönemli bağımsız stratejiler oluşturmaktansa süper ve büyük güçlerin oluşturmuş olduğu stratejik çerçevenin içinde genellikle kısa, nadiren orta dönemli taktik planlar uygulama tercihine yöneltmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Sosyalist Blokun çöküşü bu şemada radikal bir değişikliğe de yol açmıştır. Cari sistemin dağılması hem politik istikrarsızlığı hem de sistemin belirsizliğinden kaynaklanan teorik ve pratik tutarsızlıkları beraberinde getirmiştir. Bu belirsizlik dönemi yeni bir sistemin oluşturulması esnasında avantajlı bir konum kazanarak bir üst kademeye sıçramak isteyen devletlere önemli bir hareket sahası kazandırmıştır.

Öncelikle uluslararası ekonomi-politikte ortaya çıkan yeni güç merkezleri uluslararası sistemin Soğuk Savaş dönemindeki işleyişinin öngördüğü süper güç-büyük güç ayrımını temelinden sarsmıştır. Seksenli yılların sonunda ekonomik olarak çöken SSCB'nin uluslararası ekonomi-politiğin en önemli güç merkezleri halinde yükselen Almanya ve Japonya ile mukayese edildiğinde süper güç konumunu sürdürmesi zaten mümkün değildi. Sistemin öngördüğü hiyerarşi ile reel ekonomi-politik hiyerarşi arasındaki tutarsızlık Soğuk Savaş dengelerini ortadan kaldıran temel faktör olmuştur. Bu yeni dengesiz durum sistemik güçler arasındaki rekabeti hızlandırarak statik bir hiyerarşik şemadan dinamik bir yeni hiyerarşi oluşturma çabasına geçiş dönemini başlatmıştır.

Bu geçiş döneminin ilk safhasında tek süper güç olarak kalan ABD'nin önderliğinde yeni bir dünya düzeni kurulacağı fikri, Körfez ve Somali çıkarmaları gibi uluslararası operasyonlara meşruiyet kazandıran bir retorik olmaktan öteye geçememiş ve uluslararası ekonomi-politikte ortaya çıkan güçler dengesi kendi kurallarını dikte ettirmiştir. Berlin Duvarı'nın yıkılmasından bu yana yaşanan tecrübeler, özellikle Bosna bunalımı, bir taraftan uluslararası sistemin prensip ve mekanizma düzeyindeki tıkanıklığını, diğer taraftan "evrensel demokratik değerler" mefhumunun reelpolitik dengeler karşısındaki etkisizliğini ortaya koymuş bulunmaktadır.

Bu dönem içinde özellikle stratejik önemi büyük jeopolitik ve jeoekonomik kuşaklar üzerinde yaşanan yoğun sıcak çatışmalar ve diplomatik gerginlikler, iki-kutuplu uluslararası sistemden güçler dengesi yapılanmasına geçişin işaretleri olarak kabul edilebilir. Bu çerçevede Soğuk Savaş sonrası dönemde tek süper güç olarak kalan ABD'nin, 19. yüzyıldaki güçler dengesinde İngiltere'nin oynadığı role benzer bir şekilde, gelişmekte olan yeni güç-

ler dengesi sisteminin dengeleyici garantörü rolünü üstlenmesi muhtemeldir.

19. yüzyılda tipik uygulamasını gördüğümüz güçler dengesinin bugünkü farklılığı, bu yapının, kolektif güvenlik sistemi ile birlikte ortaya çıkmış olmasıdır. BM'nin kolektif güvenlik sisteminin ana unsuru olarak bu geçiş sürecindeki rolü, uzun vadeli sistem arayışları üzerinde önemli ölçüde etkili olacaktır. Demokratikleşme sloganlarının aksine gittikçe tekelleşme temayülü gösteren uluslararası ilişkilerdeki karar verme mekanizmasının ciddi bir yenilenmeye girememesi halinde güçler dengesinin önemli unsurları ile kolektif güvenlik sisteminin karar verici unsurları arasındaki çelişkiler daha geniş boyutlu çatışmaları kaçınılmaz olarak beraberinde getirecektir.

Uluslararası sistem değişikliklerinin gündeme geldiği doksanlı yılların başlarında bu tartışmanın odak noktasını BM Güvenlik Konseyi'nin alacağı yeni şekil oluşturmuştur. BM'nin yapısında sözkonusu olacak değişikliklerin bütün ülkeleri ilgilendirecek kapsamlı bir tartışmaya yol açacak olması ve bunun ortaya çıkarabileceği sıkıntılar daha önce BM Güvenlik Konseyi'nin ilgi alanına giren konuların reel ekonomi-politik dengeleri daha doğrudan yansıtan G-8'e kaydırılması sonucunu doğurmuştur. Son yıllarda büyük güçleri doğrudan ilgilendiren Kosova benzeri önemli uluslararası meselelerin G-8 platformuna taşınması ve nihaî kararların bu platformda alınmış olması dikkat çekicidir. Bunda bu tür uluslararası meselelere doğrudan müdahil bulunan Almanya'nın BM Güvenlik Konseyi'nde bulunmaması ve G-8'in bu tür operasyonların finansmanında daha etkin olabilecek ülkeleri bünyesinde barındırması önemli rol oynamaktadır. Uluslararası ekonomi-politiğin belirleyici üst kurumu olan G-8 sistemi ile uluslararası siyasî ilişkilerin teorik belirleyici üst kurumu olan BM Güvenlik Konseyi arasındaki yapı çelişkisi sürdükçe uluslararası sistemin istikrara kavuşması çok güçtür.

Kuzey Amerika, Avrupa ve Pasifik merkezli yeni ekonomi-politik güç alanlarının etkin bir tarzda ortaya çıkışı bu etki alanları etrafında yeni kıtasal stratejilerin geliştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Atlantik-merkezli statükonun hakimiyetinin ciddi bir sarsıntı geçirmekte olduğunu farkeden ABD bir taraftan NAFTA'yı

güçlendirmeye, diğer taraftan Asyamerika ideali ile Pasifik'te yoğunlaşan ekonomik potansiyeli kullanmaya gayret etmektedir.[2] Almanya ise Almanya Birliği-Avrupa Birliği-Avrasya küresel stratejisi arasındaki bağları sağlamlaştırmaya çaba sarfetmektedir.[3]

Öte yandan Amerika ve Avrupa ekonomileri içindeki etki gücünü artırarak küreselleşen ekonomik yapılardan en etkin bir tarzda istifade etmeyi başaran Japonya ve demografik faktörü siyasî istikrar ve ekonomik kalkınma ile bütünleştirerek yeni yüzyıla bir süper güç olarak girme hazırlığında olan Çin, Batı-dışı unsurlar olarak gittikçe artan bir ağırlık kazanmaktadırlar. Sovyet İmparatorluğu'nun süper güç olmasından kaynaklanan özel konumunu muhafaza etmeye gayret eden Rusya ise Avrasya'nın geçiş yolları üzerindeki geleneksel hakimiyetini sürdürme ve orta dönemde küresel bir stratejiye temel olarak kullanma çabası içindedir. Bütün bu yeni unsurlar hem uluslararası ekonomi-politik etki alanları arasındaki rekabeti hızlandırmış hem de bu etki alanlarının güç merkezleri ile çevre unsurları arasındaki çelişkileri artırmıştır.

Güçler dengesinin en dinamik özelliği, bu yapı içinde prensip/ideoloji-bağımlı olmaktan çok mesele-bağımlı ve diplomatik manevralara açık kısa dönemli ittifakların oluşabilmesidir. Taktik alanda geniş çaplı bir esnekliğe zemin hazırlayan bu durum kimi zaman da bu esneklikten kaynaklanan belirsizliklerin kaynağı olmaktadır. Bu çelişkiler ve belirsizlikler de kendisini en çok Türkiye'nin de içinde bulunduğu stratejik kuşak üzerinde hissettirmektedir. Dış politika oluşumlarını sadece uluslararası sistem içindeki aktörlerin değişen konumlarına bağlayan ve uzun-dönemli/çok-alternatifli güç stratejileri yerine tanımlanma ve uygulanma alanları başka güçlerce belirlenen kavramlara göre yönlendiren devletlerin yeni şartlara intibakı son derece zor olmaktadır. Türkiye ancak ve ancak zengin tarihî birikimini, jeopolitik ve jeoekonomik imkanlarını etkin ve tutarlı bir iç siyasî yenilenme ile birleştirebil-

••••

2 ABD'nin Pasifik ve Asyamerika politikaları için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Asiamerica", *İzlenim*, 1994: 2/13, s. 14-16.

3 Almanya'nın Soğuk Savaş sonrası dönemdeki dış politika stratejisi ve bu bağlantıların önemi için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Zihniyet-Strateji İlişkisi ve Tarihî Süreklilik: Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Alman Stratejisi", *Türk-Alman İlişkileri*, der. Erhan Yarar, Ankara, 1999, s. 141-201.

diği takdirde gelecek yüzyılda uluslararası konumunu güçlendirme ve kendi etki alanını oluşturma imkanına sahip olabilir.

III. Siyasî Kültür ve Uluslararası Konumun İç Parametreleri

Türkiye, Soğuk Savaş sonrası dönemde siyasî kimlik, kültür, kurumsallaşma ve meşruiyet konularında yoğun bir tartışma ve iç muhasebe süreci ile karşı karşıya kalmıştır. Kültürel/etnik kimliklerden anayasal vatandaşlık kimliğine, parlamenter sistemden yarı-başkanlık ve başkanlık sistemine, üniter devlet yapısından federalizme kadar uzanan bu tartışmalar Türkiye ile ilgili son derece kaotik bir görüntünün ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bu tür kaotik görüntüler uzun dönemli ciddi dönüşümler yaşayan toplumların kısa dönemli siyasî iniş çıkışlarında kendini gösterir. Türkiye'de gittikçe daha karmaşık özellikler taşıyan siyasî kültürün kendine has özellikleri de bu dönüşümleri ortaya çıkaran gerilim alanı içinde anlam kazanmaktadır. Bu kaotik görüntü aşılarak dış politika oluşumunu da olumlu yönde etkileyen sağlıklı bir siyasî kültürün oluşturulması herşeyden önce Türkiye'nin siyasî kültür altyapısının kendine özgü niteliğinin anlaşılabilmesi ile mümkün olabilir. Bu niteliğin evrensel temayül ve değerlerle uyumlu bir parametre haline dönüşmesi, iç siyasî yapılanma ile dış politika oluşumu arasındaki çelişkilerin azaltılması açısından da özel bir önem taşımaktadır.

1. Tarihî Miras ve Siyasî Kültür Altyapısı

Bu çerçevede sorulması gereken temel soru "Türkiye'nin siyasî kültürünü diğer toplumlardan farklılaştıran temel unsur ve bu unsurun uluslararası konumu etkileyen özelliği nedir?" sorusudur. Bu soruya vereceğimiz cevap hem geçmiş birikimimizi daha anlamlı bir çerçeveye oturtmamızı, hem cari siyasî kültür ve sistem problemlerimizi daha sağlıklı bir zeminde tartışmamızı hem de gelecekle ilgili projeksiyonları daha uzun dönemli perspektiflerde değerlendirmemizi sağlayacaktır.

Bu kaotik tabloyu ortaya koyan siyasî kültür Türkiye'yi siyasî sistem farklılaşmaları gösteren bütün ülke gruplarından ayıran

özgün bir nitelik arzetmektedir. Türkiye'de siyasî kültür, taşıdığı dinamik karakterle Batı Avrupa ve Amerika toplumlarının siyasî kültürlerinden önemli ölçüde ayrılmaktadır. Hakim medeniyetin siyasî birimlerini oluşturan bu ülkeler daha az çeşitli ve daha istikrarlı siyasî kültürlere sahiptir. Kısa dönemde kesin bir avantaj gibi görülen bu olgu uzun dönemde bu toplumların karşılaşacakları bunalım dönemlerindeki alternatif arayışlarını daraltabilir. Batı ülkeleri ile Türkiye arasında siyasî kültür dinamizmi ve istikrar açısından ortaya çıkan bu fark 16. yüzyılda üç kıtada daha istikrarlı bir siyasî yapı kuran Osmanlı ile aynı yüzyıllarda iç savaşların gerdiği dinamik Avrupa toplumları arasındaki farklılığa benzemektedir.

Türkiye'de Soğuk Savaş sonrası dönemde hızlı bir ivme kazanan siyasî kültür dönüşümü ve dinamizmi kendi bölgemizdeki Ortadoğu ülkelerinden de farklıdır. Kabile kültürünü yansıtan krallık rejimleri ile totaliter diktatörlükler arasında sıkışmış bulunan Ortadoğu siyasî kültürü gerek siyasî meşruiyet anlayışı gerekse siyasî kurumların geliştirdikleri otoriter dikey iletişim türü dolayısıyla ciddi farklılıklar arzetmektedir. Bu nedenledir ki bizatihi seçimler bile Türkiye'de Mısır ya da Irak'takinden çok daha farklı bir anlam taşımaktadır.

Türkiye'deki bu dinamik durum, sistem değişikliğinin getirdiği karmaşadan kaynaklanan başka tür bir dinamizmi yaşamakta olan Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkelerinden de ayrılmaktadır. Bu ülkelerdekinin aksine Türkiye'deki dinamizm sadece elit-içi siyasî mücadelelerden değil, toplum içine yayılan daha kesif bir dönüşümden kaynaklanmaktadır.

Batılılaşma tecrübesine Türkiye ile hemen hemen aynı dönemde başlayan Japonya'da da siyasî kültür oluşumu, böylesi bir dinamizm ve gerilim doğurmamıştır. Daha otoriter yapılar altında ekonomik kalkınma gerçekleştirmek isteyen Çin ve diğer Doğu Asya ülkelerinde de kendine has dengeler oluşmuş ve bu açıdan Türkiye'den daha kontrollü bir siyasî kültür yapılanması gerçekleşmiştir. Türkiye, siyasî kültürün dayandığı birikim itibarıyla herhangi bir Latin Amerika veya Afrika ülkesi de değildir.

O zaman Türkiye'yi bu farklı eksene oturtan ve özgün bir siyasî kültür dinamizmi doğuran temel fark nereden kaynaklanmakta-

dır? Bu temel farkı Türkiye'nin zaman ve mekanla ilgili iki sabit değişkeninde, yani tarihinde ve coğrafyasında aramak gerekmektedir. Bu iki sabit değişkenin siyasî yapı üzerindeki etkileri ve uluslararası ilişkiler içinde kazandıkları yeni anlamlar, bu değişkenlerin psikolojik ve sosyolojik faktörleri de devreye sokan bir dinamizme kaynaklık etmesini sağlamaktadır.

Türkiye'deki siyasî kültürü diğer toplumlardan farklı kılan en önemli tarihî faktör, bu ülkenin geçmişte dünya anakıtasının ana kavşak noktalarını da içinde barındıran, özgün ve uzun ömürlü siyasî düzen kuran bir medeniyetin merkezi olmasıdır. Bu siyasî merkezin karşı medeniyet ile girdiği cephe ilişkisini zamanla kaybetmesinin siyasî yapı üzerinde yaptığı çözücü etki, toplumumuzun siyasî kültürünü dokuyan sosyopsikolojik altyapıyı etkilemiştir. Tanzimat ile başlayan bir süreç içinde siyasî elitin karşı medeniyetin normları doğrultusunda yeni bir siyasî yapı kurma çabası Osmanlı coğrafyasındaki toplumları tümüyle sarsan bir etki uyandırmıştır. Bu sürecin ortaya koyduğu radikal medeniyet dönüşümüne yönelik söylem iki önemli sonuç doğurmuştur.

Birincisi, hiyerarşik bir tarzda merkezden çevreye yayılan yeni siyasî kültür oluşturma baskısının siyasî kimlik, siyasî kültür ve kurumlardaki tarihî süreklilik unsurlarını radikal bir kırılma ile karşı karşıya bırakmasıdır. Siyasî sisteme ideolojik temel sağlayan bu radikal tarihî kırılma ile toplumda etkisini sürdüren ve geçmiş hakimiyet dönemlerinden esinlenen tarihî süreklilik unsurları arasındaki gerilim Türk siyasî kültürünü diğer toplumlardan ayıran temel unsurdur.

Başka hiçbir toplumda siyasî sistemin yönlendirdiği tarihî kırılma ile toplum içinde etkisini sürdüren ve kültür altyapısındaki sürekliliği sağlayan kimlik ve kurumlar arasında böylesi bir gerilim yaşanmamıştır. Yaşanan benzer bazı gerilimler ise bir sonraki siyasî başarıların sağladığı yeni merkez konumu ile daha güçlü eksenlere oturdukları için toplum nezdinde yeni sisteme meşruiyet sağlamışlardır. Mesela Fransız Devrimi ile eski rejim terkedilmiş ve iç savaşa giden bir çatışma alanı doğmuştur; ama Napolyon'un yeni Fransız değerlerini Avrupa'ya hakim kılan başarıları Fransız toplumundaki gerilimi dinamizme dönüştürmüştür. Aynı şekilde Bolşevik Devrimi Rusya'da büyük bir iç gerilim yaratmıştır; fakat devrim

sonrası SSCB'nin gösterdiği performans ve süper devlet konumu bu tarihî kırılmanın siyasî sistemi çözücü etkisini yaklaşık seksen sene ertelemiştir. Batı karşısında yenik düşen bir başka toplum olan Japon toplumunda da yenik düşmenin getirdiği psikolojik gerilim yaşanmış, ama bu gerilim Osmanlı-Türk siyasî geleneğinde olduğu gibi süreklilik unsurlarını yok eden bir tarihî kırılma sürecini başlatmamıştır.[4]

Türkiye bu açıdan Batı medeniyeti ile girdiği cephe ilişkisini kaybettikten sonra bu medeniyete iltihak etme iradesi gösteren siyasî elitin elinde siyasî sistemin dayandığı kimlik, kültür ve kurumlar açısından tam bir tarihî kırılma ve yeniden yüzleşme süreci yaşayan yegâne toplumdur. Bu tarihî kırılmanın gerekli kıldığı fedakârlıklara rağmen devletler hiyerarşisinde tarihî birikimine uygun onurlu bir yer edinememiş ve iltihak ettirilmek istendiği medeniyet çevresi tarafından sürekli dışlanmış olmak -ki bunun son örneği AB'nin 1997 Lüksemburg Zirvesinde gözlenmiş ve 1999 Helsinki Zirvesi ile telafi edilmeye çalışılmıştır- tarihî süreklilik unsurlarını ayakta tutan güçlü psikolojik altyapının devreye girmesi sonucunu doğurmuştur. Geçmişte bir medeniyetin siyasî merkezi olmuş olmanın getirdiği kendine güven duygusu ile bugünkü devletler hiyerarşisinde bulunulan konum arasındaki farkın yarattığı gerilim başka hiçbir toplumda bu denli çarpıcı bir psikolojik etki uyandırmamıştır.

İkincisi, siyasî sistemin dayandığı tarihî kırılma çizgisi, toplumu Avrupa'ya entegre etmeye çalışırken, iç halka olarak Ortadoğu-Balkanlar-Kafkaslar'dan oluşan yakın jeokültürel çevresi ile yabancılaşmaya itmiştir. Bu durum, Türkiye'nin jeokültürel çevresi ile tekrar entegre olmasını engelleyen çift kutuplu dönemde ciddi bir

• • • •

4 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, Türk Tarih Kurumu'nun Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümü münasebetiyle 4-8 Ekim 1999 tarihinde tertip ettiği *Kuruluşunun 700. Yılında Osmanlı Devleti* başlıklı uluslararası kongrenin açılış töreninde yaptığı konuşma bu süreklilik unsurlarının yeniden değerlendirilmesi açısından ilginç unsurlar ihtiva etmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı'ya yönelik olumsuz tavrın, yeni rejimin yerleşebilmesi açısından bir zorunluluktan kaynaklandığı, ancak böylesi bir zorunluluğun sözkonusu olmadığı günümüzde Osmanlı mirasının yeniden değerlendirilmesi gerektiği fikrinin vurgulandığı bu konuşma, Soğuk Savaş sonrası dönemin şartlarının tarihî süreklilik unsurlarının dış ilişkilerdeki ağırlığını artırmış olması bakımından iç siyasî kültürün uluslararası konum ile ilgisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

iç bunalım yaratmamıştır. Ama Sosyalist Blokun çökmesi ile birlikte uluslararası sistemin çift kutuplu yapısının çözülmesinden sonra bu jeokültürel çevre ile olan yakınlaşmanın artmış olması, topluma tarihî hakimiyet dönemlerinde siyasî merkez rolü üstlenmiş olmanın verdiği psikolojiyi, kimliği ve siyasî kültür ve kurumları tekrar hatırlatmıştır.

Böylece sabit tarihî ve coğrafî faktörler dinamik unsurlar olarak harekete geçmiş ve toplumsal kültürü dokuyan tarihî süreklilik unsurları ile siyasî sistemin merkezindeki elitin sürdürmeye çalıştığı kırılma çizgisi arasındaki gerilimi artırmışlardır. Bugün de Türkiye'deki siyasî kültüre bir laboratuar zenginliği kazandıran temel unsur, bu zengin tarihî birikim ile Tanzimat'tan beri yaşanan ciddi medeniyet hesaplaşmasının getirdiği çok yönlü bileşimdir.

Türkiye'de yaşanan en temel çelişki bir medeniyet çevresine siyasî merkez olmuş bir toplumun tarihî ve jeokültürel özelliklerinin oluşturduğu siyasî kültür birikimi ile siyasî elit tarafından başka bir medeniyet çevresine iltihak etme iradesi esas alınarak şekillenmiş siyasî sistem arasındaki uyum problemidir ve bu durum hemen hemen sadece Türkiye'ye has bir olgudur. Bu bölümün girişinde tarihî mirasın ana unsurlarını belirlerken vurguladığımız gibi, Türkiye ne tarihî birikimi zayıf bir sömürge ülkesi ne de dünya-sisteminin siyasî yapısı oturmuş bir merkez ülkesidir. Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşanan ve kimi zaman kaotik bir görüntü arzeden gelişmeler, bu açıdan bakıldığında, toplumun içinde yaşayageldiği tarihî süreklilik çizgisi ile coğrafyasının ivme kazandırdığı sosyokültürel dinamizmin siyasî sistem üzerindeki artan etkisini gözler önüne sermiştir.

2. Tarihî Süreklilik ve Siyasî Akımlar

Sosyokültürel dinamizmin siyasî sistem ve yapılanma üzerinde artan etkisi Soğuk Savaş sonrası dönemde son derece hızlı ve ritmik süreçlerle yükselen ve düşen siyasî akımların dayandığı kültürel zeminlerde kendini göstermiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarında Türkiye'nin iç ve dış siyasî yaklaşımlarında yükselen akımlar ve bu akımların oluşturduğu sosyokültürel atmosfer bize tarihî mirasın ana damarlarını yakalama şansı vermektedir.

Son on yıl içinde uluslararası konum ve iç siyasî kültür ilişkisi açısından yaşadıklarımız, Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılı kabul edilen 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçiş sürecinde yaklaşık bir asırda görülen akımların küçük bir özeti niteliğindedir. Bu çerçeveden bakıldığında dönemin siyasî akımlarını ve bu akımların uluslararası konum arayışlarını *Üç Tarz-ı Siyaset* ile tanımlayan Yusuf Akçura'nın tasnifi yeni şartlara da uyum sağlamaya çalışan kendine özgü nitelikleri ile tekrar gündeme gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında devreye giren Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük hareketleri doksanlı yıllarda, yeni olmakla birlikte yakın tarih mirası içinde süreklilik arzeden söylem ve tavırlarla tekrar gündeme gelmiştir. Özal'ın dillendirmeye çalıştığı yeni-Osmanlıcı çizgi, Refah Partisi ile siyasî platforma taşınan İslamî söylem, 28 Şubat Süreci ile radikal bir programa dönüşen Batıcılık ve PKK terörüne yönelik tepkilerle ivme kazanan ve bu ivmeyi 18 Nisan 1999 seçim sonuçlarına da yansıtan Türkçülük akımları yakın tarihimizin ana akımlarının çizgilerini bünyelerinde barındırmaktadır. Son on yıl içinde seçimlerle ortaya çıkan tablolar ve seçim mekanizması dışında devreye giren fiilî güç unsurları bu kısa zaman dilimi içinde hem ana düşünce ve siyaset damarlarının hem de Türkiye'nin temel bunalım alanlarının tebarüz etmesi sonucunu doğurmuş bulunmaktadır.

Osmanlı dönemindeki ilk örneklerine göre gerek taşıdıkları özellikler gerekse yükseldikleri dönemler itibarıyla ayrıştırılabilmesi daha güç olan bu akımların Türkiye'nin uluslararası konumu ile iç siyasî kültür arasında kurdukları bağlantılar aynı zamanda Türkiye'nin uzun dönemli eksen arayışlarını da yansıtan bir tablo oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında gerek seçimlerle ortaya çıkan sosyopolitik tablo gerekse seçimler dışında gelişen elit-içi dalgalanmalar net bir çözüm tablosu oluşturmaktan çok, uzun dönemli damarların tepkilerini yansıtmaktadır. Zihinlerin karışıklığı biraz da Türkiye'nin stratejik kimlik ve zihniyet anlamında yeni bir eksen arayışı içinde olmasındandır. Türkiye belki de tarihinin en ciddi yüzleşme ve yeniden yorumlama sürecinden geçmektedir. Şimdi kısaca bu siyasî akımların geçen yüzyılda ortaya çıkışlarını ve Soğuk Savaş döneminde yeniden gündeme gelişlerini mukayeseli bir şekilde ele almaya çalışalım.

a. Yeni-Osmanlıcılık

Fransız Devrimi'nin oluşturduğu dinamik şartlar içinde hem Avrupa'yı sarsan milliyetçilik dalgasının iç bütünlüğü etkilemesini önlemek hem de 1815 Viyana Kongresi ile oluşan yeni düzen içinde yer alabilmek isteyen Osmanlı idarecileri, yeni uluslararası konjonktür ile iç siyasî kültür arasında bir denge oluşturabilmek amacıyla Osmanlıcılık akımının yönlendirdiği reform hareketlerine girişmişlerdir. Osmanlıcılık içeride yeni bir kimlik ve vatandaşlık tanımı ile bölünmeyi engellemeye çalışırken, dışarıda da yükselen değerlerle uyumlu bir politika geliştirmeye gayret etmiştir.

Bu açıdan bakıldığında Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarında ortaya çıkan uluslararası konjonktüre uyumlu bir politika geliştirmeye çalışan Özal'ın yeni-Osmanlıcılık etkisini barındıran iç ve dış siyasî söylemi bu yeni dönemin 1987-93 yılları arasında öne çıkan ve yükselen akımı oldu. Tanzimat dönemi Osmanlıcılık akımı ile Özal'ın yaklaşımı arasındaki ortak unsurlar şu şekilde özetlenebilir: (i) Devletin uluslararası konjonktüre uyum sağlayacak şekilde yeniden yapılandırılması, (ii) her iki dönemde de devletin bütünlüğünü tehdit eder şekilde yükselen milliyetçi akımların tesirini de gözetecek şekilde yeni bir siyasî kimlik ve kültür oluşturma çabası; (iii) bu yeni siyasî kültür arayışında Batılı değerlerle geleneksel değerler arasında uyum kurmaya çalışan eklektik bir tavrın benimsenmesi -mesela Namık Kemal'in Batı'nın parlamenter sistemini İslamî kavramlarla yeniden anlamlandırma çabasına benzer bir tutum Özal'ın Yeni Dünya Düzeni söylemi ile geleneksel değerler arasında kurmaya çalıştığı irtibatta gözlenebilir-; (iv) Tanzimat döneminde 1815'te Viyana Kongresi ile oluşan Avrupa sistemine, Soğuk Savaş sonrası dönemde de derinliğine bütünleşme trendine giren AB sistemine entegre olma çabası; (v) Viyana Kongresinin getirdiği güçler dengesi sisteminde yükselen güç olan İngiltere ile Soğuk Savaş sonrası dönemde de ise tek süper güç konumu kazanan ABD ile uyumlu stratejik arayışlar içinde olunması.

Bu çerçevede Özal bir taraftan içeride II. Cumhuriyet söylemi ile Soğuk Savaş sonrası dönemin artırdığı mikro-milliyetçi atmosferin etkisini dengelemeye çalışırken, diğer taraftan da yeni Avrupa sistemine entegrasyonu ve yükselen Amerikan gücüne uyumu

esas alan bir tavır geliştirmeye gayret etti. Osmanlı Devleti'nin iç bütünlüğünü güçlü Batı ülkeleri ile geliştirilen dostluklarla korumaya çalışan Tanzimat paşalarına benzer bir dış politika üslubu benimseyen Özal, iç ve dış konjonktür arasında sürekli bir uyum bulmaya çalıştı.

Özal'ın eklektizm ve pragmatizmi öne çıkaran bu tavrı ve söylemi, Türkiye'deki yerleşik kalıpları aşmaya çalışan aydınlar ve siyasî akımlar üzerinde de etkili oldu. Bu yüzdendir ki, birbirleriyle çelişik programlara sahip birçok siyasî parti 18 Nisan 1999 seçimlerinde Özal mirasına sahip çıkma yarışı içine girdi.

b. Yeni Sömürgecilik ve İslamcılık

19. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere ve Fransa öncülüğünde tırmanış gösteren ve uluslararası ilişkilere damgasını vuran ikinci sömürgeci dalga Doğu toplumları ve İslam dünyası üzerinde bir şok etkisi yapmıştı. Bu durum, Tanzimat döneminde sürdürdüğü Batı ile uyumlu politikalar geliştirme tavrına rağmen, kendini sahip olduğu kimlik ve kurumlar açısından Doğu'nun Batı karşısındaki son direnç noktası olarak gören Osmanlı idarecilerini ve aydınlarını da derinden etkilemişti.

Bir taraftan dışarıda İngiltere'nin Hindistan, Fransa'nın Cezayir ve Rusya'nın Kuzey Kafkasya ve Orta Asya'da sürdürdüğü sömürgeci yayılma, diğer taraftan içeride dış ülkelerce desteklenen gayrimüslim azınlıkların ayaklanmaları Osmanlı idarecileri ve aydınlarını yeni arayışlara yöneltti. 93 Harbinin yıkımını yaşayan Sultan Abdülhamid çift yönlü bir politika geliştirdi: İç bütünlüğü garanti altına almak için devlete sadık Müslüman unsurların kimlik duygularına dayalı siyasî meşruiyetin pekiştirilmesi ve İslam dünyasında sürdürdüğü sömürgeci politikalarla Osmanlı Devleti için bir denge unsuru olmaktan çıkıp bir tehdit haline dönüşen İngiltere karşısında Avrupa-içi dengelere ayarlı bir reel diplomasinin devreye sokulması.

Sultan Abdülhamid'in İslamcılık politikası bu arayışın dayandığı temel eksen oldu. Japonya'ya kadar uzanan kuşak içinde Osmanlı'nın Doğu'ya açılmasına zemin hazırlayan ve İngiliz sömürge sistemi ile rekabeti uluslararası hatlara taşıyarak Osmanlı üzerindeki baskıların azaltılmasını sağlayan İslamcılık politikası, aynı zamanda bu sömürgecilik dalgası içinde yer almayan Almanya

desteği ile reel-diplomatik bir denge oluşturmaya yöneldi. Bu yeni arayışın iç siyasî kültür üzerindeki etkisi de, bu politikaya uyumlu bir şekilde, devletin Müslüman unsurlara dayalı desteğinin artırılması şeklinde tecelli etti. Böylece devlet içindeki Müslüman unsurlar özellikle bu dönemde hızlı bir yükseliş gösteren okullaşma ile sosyokültürel ve sosyopolitik alanda daha etkin bir hale getirilmeye çalışıldı. Uluslararası güçlerin tahriki neticesinde devlete yabancılaşan gayrimüslim unsurlar karşısında güçlendirilmesi hedeflenen Müslüman unsurları esas alan yeni bir stratejik kimlik ve zihniyet oluşturulmaya çalışıldı.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Körfez Savaşı ve Bosna dramı ile uluslararası sistemden dışlanan ve gerek *Tarihin Sonu* gerekse *Medeniyetler Çatışması* tezlerinde yeni bir tehdit olarak takdim edilen İslam dünyası, doksanlı yılların ilk yarısında 19. yüzyılın ikinci yarısındakine benzer bir psikoloji ile karşı karşıya kaldı.[5] Yeni sömürgeci bir dalga ile tekrar hesaplaşmak zorunda kaldığını hisseden İslam dünyası ve Doğu toplumları özellikle Bosna'da sergilenen çifte standart ile tam bir şok yaşadı. Bu dönemde kısa bir süre içinde ortak bir kader ve kimlik bilinci ortaya çıktı. 19. yüzyılda antisömürgeci mücadele ile bayraklaşan Şeyh Şamil efsanesinin yerini Dudayev ve Aliya efsaneleri aldı. Doğu'yu dışlayan Batı karşısında onurlu bir direnç kimliği oluşmaya başladı.

Bu gelişmelerin merkezinde bulunan ve özellikle Balkanlar ve Kafkaslar'da yükselen tarihî bilinç ile doğrudan temasa geçen Türkiye'de İslamî kimliğin ve söylemin 1993-1996 yılları arasında siyasî platformda hızlı bir yükselişe geçmesi bu uluslararası konjonktüre uygun bir tarzda gelişti. Gorajde'deki Sırp katliamı üzerine bir gece içinde sokağa dökülen halk ortak bir kimlik ve kader bilinci ile harekete geçmişti. İslamî kimliğin yükselişi aynı zamanda Soğuk Savaş sonrası dönemde ivme kazanan ve dış kaynaklarca da desteklenen etnik milliyetçilik hareketlerine karşı ortak din bağı ile millî bütünlük arasında bir bağ kurulmasını da sağlamıştı. Re-

• • • •

5 Bu gelişmenin objektif bir tahlili için bkz. Richard Falk, "False Universalism and the Geopolitics of Exclusion", *Third World Quarterly*, 1997: 18/1, s. 7-23. Bu makalenin Türkçe versiyonu için bkz. Richard Falk, "Sahte Evrensellik ve Dışlamanın Jeopolitiği: İslam Örneği", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, 1998/2, s. 5, s. 99-116.

fahyol hükümetinin Asya ve Afrika'ya açılım politikaları ile PKK terörü ve Kürt meselesine bakışı bu çerçevede özel bir anlam kazanmaktaydı. Batı ile doğrudan çatışmadan Batı-dışı alanlara açılmak ve Batı ülkelerinin stratejik çıkar hesapları ile körüklemeye çalıştığı düşünülen etnik ayrımlara karşı dinî bağları bir koruyucu kalkan olarak görmek 19. yüzyılın sonlarındaki İslamcılık politikalarını sürdüren bir tutumu yansıtmaktaydı.

c. Aydınlanma Felsefesi ve Radikal Batıcılık

19. yüzyılın son çeyreğinde ilk temsilcilerini bulan, II. Meşrutiyet aydınlarınca benimsenerek yükselişe geçen ve tek parti dönemi uygulamaları ile hayatiyet kazanan radikal Batıcılık hareketi çıkış şartlarına uygun bir şekilde bir bürokrat-aydın öncülüğüne dayanıyordu. Tarih ve metafizikten radikal bir kopuşu beraberinde getiren 18. yüzyıl Aydınlanma felsefesinin bütün öncülleri ile birlikte aktarılmasına dayanan bu hareket, uluslararası ilişkilerde Batı ile varolan tarihî çelişkileri ortadan kaldıracak ve buna uyumlu bir iç siyasî kültür oluşturacak bir zihniyet ve medeniyet dönüşümünü kaçınılmaz bir tarihî zorunluluk olarak görüyordu.

Bu yaklaşım aynı zamanda dinî, millî ve tarihî süreklilik unsurları ile bir tür gerilim ve çatışma alanının doğmasına da yol açıyordu. İlericilik-gericilik eksenine oturtulan bu gerilim Batı toplumlarının tarihsel tecrübesini kaçınılmaz bir evrensel süreç olarak görmekten kaynaklanıyordu. Geriyi temsil eden din ve gelenek unsurları Batı ile varolagelen tarihî çelişkileri gündeme getirdiği için Türkiye'nin uluslararası konumu için de bir tür tehdit odağı olarak algılanıyordu. Bu anlayışa göre Aydınlanma felsefesinin siyasî idealleri hem iç siyasî kültürdeki gerici unsurları tasfiye edecek hem de Batı ile tam bir entegrasyonu sağlayacak yegâne esasları oluşturuyordu.

Bu yaklaşımın Soğuk Savaş sonrası dönemdeki en radikal çıkışı 28 Şubat Süreci ile sözkonusu oldu. Bu süreç, bir taraftan deklaratif bir bürokrat-aydın tavrı ve "halka rağmen halkçı" bir yöntemle iç siyasî kültürü yeniden tanımlama ve şekillendirme iddiasına yönelirken diğer taraftan "Batı'ya rağmen batıcı" bir tavırla Türkiye'nin uluslararası konumunu yeniden belirlemeye çalışıyordu. Dinî ve tarihî süreklilik unsurlarının Batı-eksenli dış politika olu-

şumunda bir tür engel oluşturduğunu düşünen bu yaklaşım, özellikle tarihî-dinî süreklilik unsurlarının dış politikanın omurgasını oluşturduğu Balkanlar konusunda kendi içinde ciddi çelişkiler barındırıyordu. Uluslararası ve bölgesel ilişkilerdeki yeni unsurlar ile iç siyasî kültüre yönelik politikalar arasındaki çelişkiler 28 Şubat Sürecinin en temel açmazları arasında yer aldı. 28 Şubat Sürecinde takip edilen dış politikanın İsrail ile olan ilişkilerle özdeşleştirilmesi iç siyasî gerilim alanları ile dış politika yapımı arasındaki hassas ilişkiyi bir kez daha gözler önüne serdi.

d. Türkçülükten Yeni-Milliyetçiliğe

19. yüzyılın sonlarında uyanan ve II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki ve Enver Paşa idealizmi ile fiilî siyaset alanına taşınan Türkçülük akımı da bir taraftan Alman ve İtalyan birliği hareketlerinin oluşturduğu uluslararası konjonktüre, diğer taraftan da başta Arnavut ve Arap unsurlar olmak üzere Müslüman unsurların da devletten kopuş sürecine bir tepki hareketi olarak uluslararası konum ile iç siyasî kültür arasında tutarlı bir bütünlük oluşturmaya çalışmıştır. Rus Devriminin ortaya çıkardığı konjonktür içinde Balkan-eksenli milliyetçilik hareketlerine Orta Asya eksenli Turancılık boyutunun da katılması ile yakın tarihîmizin ana akımlarından birinin temel özellikleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Güçlü devlet motifi ile bezenmiş milliyetçilik temelli iç bütünlük ve uluslararası etkinlik anlayışı İttihat ve Terakki döneminden bu yana değişik renkler kazanmış olmakla birlikte süregelmiş Türkçülük akımının ana özellikleri olmuştur.

Soğuk Savaş sonrası dönem bu akımın yükselişini sağlayacak iki temel etkiyi de beraberinde getirmiştir: Bu dönemde hız kazanan mikro-milliyetçilik hareketlerinin iç bütünlük üzerindeki etkileri ve SSCB'nin dağılması ile birlikte ortaya çıkan yeni uluslararası konjonktür. PKK faktörü akımın iç siyasî kültür ile ilgili boyutlarını tepkisel bir ivme ile desteklerken, bağımsızlıklarını kazanan Türkî Cumhuriyetler uluslararası konumun yeni ufkunu oluşturuyordu. Bu yüzyılın başında yükselen akımın iki temel sütunu böylece yüzyılın sonunda tekrar ortaya çıkmış oldu. Abdullah Öcalan'ın yakalandığı günlerde PKK'ya verdiği destek dolayısıyla yükselen anti-Batı söylem ile iç siyasî bütünlük alanı arasında ku-

rulan irtibat bu akımın kitlesel tepkileri toplamasına zemin hazırladı. 1999 seçimlerinde gerek tarihî-dinî süreklilik unsurları ile zıtlaşmayan bir milliyetçilik anlayışını benimseyen MHP'nin, gerekse Batıcılık ekseni ile tutarlı bir ulusçuluk modeli geliştirmeye çalışan DSP'nin yükselişe geçmesi bu konjonktürün sonucunda ortaya çıktı.

3. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Siyasî Akımlar

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldan 20. yüzyıla aktarılan temel siyasî/kültürel akımlar Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarında kapsamlı bir tarihî yüzleşme ile karşı karşıya kalan Türkiye Cumhuriyeti'nin 20. yüzyıldaki son on yılında da, değişik formlarda ama süreklilik içinde yeniden ortaya çıktı. Değişik dönemlerde birbirleri ile yeni sentez alanları da kuran bu akımların uluslararası ilişkilerdeki radikal değişimle birlikte ani sıçramalarla tekrar gündeme gelmesi iç siyasî kültür ile uluslararası konum arasındaki tutarlılığı doğrudan etkileyen sonuçlar doğurmuştur.

Türkiye bu yeni dinamik konjonktürde yeni eksen arayışlarına yöneldikçe tarihî temele sahip bu akımlar biraz da hazırlıksız bir şekilde seri hamlelerle devreye girdiler. Bu durum iç siyasî kültür ile uluslararası konum arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlama iddiasındaki bu akımların ciddi tutarsızlıklara ve tavır değişikliklerine yönelmesine de yol açtı. Özal'ın yeni-Osmanlıcı çizgisi teorik hazırlıksızlık ve pragmatik tavır ile jurnalistik bir düzeyde kalırken, siyasî platforma tutarlı bir siyasî, sosyal ve ekonomik programa dönüşemeyen anti-Batı bir söylem ile giren Refah Partisi yaşanan siyasî tecrübeler sonucunda Batı'nın bir versiyonunu esas alan bir söylemi benimseme zorunluluğunu hissetti. Bir gerilim ortamının ürünü olan 28 Şubat Süreci ise, Batıcılığı tarih ve metafizikten kopan dogmatik 18. yüzyıl pozitivizmine indirgeyince hem Batı'daki yeni gelişmelerin dışında kalarak Batı'ya rağmen Batıcı bir nitelik kazandı hem de iç siyasî kültürde gerçekleştirmeye çalıştığı kopuş çizgisi ile yaşanmakta olan dinamik sürecin tırmanan bir gerilim sürecine dönüşmesine zemin hazırladı.

Türkiye'de hemen hemen bütün partilere kaynaklık eden ve siyasî geçmiş bakımından en köklü tecrübe birikimine sahip olan

CHP'nin son seçimlerde gittikçe düşen toplum desteği biraz da bu siyasî kültür geriliminde tarihî süreklilik unsurlarına en uzak görünen siyasî parti kimliğini barındırmış olmasındandır. CHP'de tekrar yönetime gelen Deniz Baykal'ın Şeyh Edebali'ye referansla geliştirmeye çalıştığı "Anadolu Solu" kavramı bu zaafı gidermeye yönelik bir teşebbüs olarak bu görüşümüzü teyit etmektedir. DSP'nin Çizdiği daha esnek ve tarihî süreklilik unsurlarına daha saygılı tavır arayışının DSP'nin mezkur süreçten ayrı değerlendirilmesi sonucunu doğurmuş olması ise bu partiye yönelik ilginin artışına zemin hazırlamıştır.

18 Nisan 1999 seçimlerinde yükselen milliyetçi temayül de bu ani sıçramanın doğurabileceği problemlerle yüzleşmek zorunda kalacaktır. Özellikle MHP'nin benimseyeceği tavır sadece yakın tarihimizin önemli akımlarından birinin tarihî seyrini etkilemekle kalmayacak, Türkiye'nin gelecekteki konumu ile ilgili bazı temel unsurların tebarüz etmesi sonucunu da doğuracaktır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan tecrübeler bu açıdan dikkatle değerlendirilmek zorundadır.

Türkiye'nin iç siyasî bütünlüğü de, uluslararası konumu da son derece hassas bir denge üzerinde yeniden belirlenme süreci içindedir. Son on yıl içinde değişik akımların yükseliş ve düşüş trendi içine girmeleri Türkiye'nin içinden geçmekte olduğu olağanüstü değişim sürecinin izlerini taşımaktadır.

Türkiye'deki hakim siyasî elitin ülkeye biçtiği sistem-içi periferik rol Türk toplumunun gerçeklerine, tarihî birikimine ve gelecekle ilgili ideal ve beklentilerine uygun düşmemektedir. Türk toplumu bütünü ile kendini yeniden tanımlama çabası içerisindedir. Bu yeniden tanımlama çabası yaşanan kimlik bunalımının tabiî uzantısıdır.

Tek yönlü ve tek eksenli bir iç siyasi kültür ve buna bağlı bir dış politika yapımının oluşması Türkiye'nin çok yönlü tarihî tecrübe birikimini yeterince değerlendirebilen ve farklı senaryolara uyum gösterebilen bir siyasî ve diplomatik tavır geliştirebilmesini engellemektedir. Her türlü alternatife açık bir vizyondan, stratejik belirleyicilikten ve taktik esneklikten yoksun böylesi tek-eksenli bir yaklaşım ne uluslararası ilişkilerdeki eksen değişimlerini zamanında farkedebilmekte ne de Türkiye'yi büyük güçlerin taktik hedeflerinin edilgen unsuru olarak gördükleri sıradan bir bölge ülke-

si konumundan bölgede etkin ve uluslararası politikada ağırlığı hissedilen bir ülke konumuna yükseltecek avantajları değerlendirebilmektedir.

Bu tek-eksenli yaklaşım artık ne toplumun talep ve beklentilerine ne de uluslararası yapı ve ilişkilerin gerçeklerine uyum gösterebilmektedir. Türkiye'de rasyonel düşünen hiç kimse artık bu kimlik zorlaması ve yön bağımlılığı içinde değildir. Türkiye'nin Doğu ile Batı arasındaki köprü rolü her zamankinden daha çok vurgulanır hale gelmiştir. Gerçekten Türkiye hem Avrupa hem Asya, hem Balkanlar hem Kafkasya, hem Ortadoğu hem de Akdeniz ülkesidir. Bu çok yönlü bileşkenin Türkiye'nin alternatiflerini artırması gerekirken statik yaklaşımlar dolayısıyla Türkiye yakın bölgesiyle ilgili birçok konuda bile edilgen bir tavır içine sürüklenmiştir.

Bu edilgenliğin ilk ve öncelikli sebebi psikolojiktir. Tarih içinde kendisine köprü olma rolü biçen toplumları bekleyen iki kader sözkonusu olmuştur. Bu köprü rolünü kuvvetli bir kimlik ve kendine güven psikolojisi üstüne inşa edenler insanoğlunun ufkunu açan medeniyet canlanmalarını gerçekleştirmişlerdir. İslam medeniyeti içinde Endülüs, Osmanlı ve Hindistan eksenleri medeniyetlerarası köprü ilişkisinin bir medeniyet paradigması içinde yoğrulmasının en güzel misalleridir. Endülüs bu köprü rolü içinde siyasî anlamda erirken bile başka toplumlara hayat kaynağı olacak iksirler sunmuştur. Osmanlı ise medeniyet tarihinin en karmaşık ve heterojen bölgelerinde bu çeşitliliği çelişki değil zenginlik olarak gören bir anlayışla, hakim İslam paradigması içinde yeni bir medeniyet açılımını ve uluslararası ilişkiler anlamında kendine has bir siyasî düzen kurma dinamizmini göstermiştir. Batı medeniyeti içinde Rönesans canlanmasını sağlayan İtalya kültür çevresine de bu misyonu dönemin hakim medeniyeti olan İslam medeniyeti ile kurduğu köprü ilişkisi vermiştir.

Bu köprü rolünü kendine saygı ve güvenden yoksun bir psikoloji ile sadece pragmatik sathîlik içinde gören toplumlar ise medeniyet tarihinde yoğun kimlik bunalımları ve bu bunalımların yol açtığı iç siyasî çatışmalarla yer almıştır. Türk toplumu gerçekten böyle bir köprü rolünü yeni bir medeniyet açılımına döndürebilecekse öncelikle kendi kimliğini, psikolojisini ve siyasî kültürünü yeniden inşa etmek zorundadır. Bu psikolojik yenilenmenin dış poli-

tika oluşumundaki uzantısı kendi hinterlandını (etki alanı-arka bahçe) tanımlamak olacaktır. Kendisini başkalarının etki alanı olarak görmeye alışmış bir zihniyetin bağımsız bir etki alanı oluşturması mümkün değildir.

Böyle bir alan tanımlaması stratejik bir yönelişi ifade eder. Yoksa bu alan dışında kalanları mutlak düşman olarak görmek ve onları stratejik ve taktik anlaşma ve pazarlıkların dışında tutmak demek değildir. Kültürel çevre, ekonomik ve siyasî etki alanı bu stratejik yöneliş temeli üzerine kurulur. Türkiye artık içine kapalı bir sistem oluşturarak dünya siyasî coğrafyasının sıradan bir birimi şeklinde varlığını idame ettirme şansına sahip değildir. Ya bu stratejik yönelişin getireceği çetin güçlükleri göze alarak dinamik bir medeniyet ekseni oluşturma çabasına girişecektir ya da başkaları tarafından oluşturulmuş bir medeniyet ekseninin edilgen-çevre unsuru olarak bütün şahsiyet ve itibarını yitirecektir.

Türkiye gerek kadîm kültürlerin siyasî tecrübe birikimini gerekse modernleşme sürecinin en temel ve karmaşık unsurlarını barındıran çok yönlü bir tarihî mirasa sahiptir. Bu mirasın ufuk açıcı sentezlerle yeniden üretilebilmesi sadece yerel problemlerin aşılabilmesi açısından değil, evrensel bunalım alanlarında etkin olunabilmesi açısından da büyük bir imkandır. Bu imkanın değerlendirilebilmesi ülke içindeki iç siyasî kimlik ve kültür gerilimlerini azaltacak, iç muhasebeyi kolaylaştıracak ve alternatifleri çeşitlendirecek çok yönlü bir yenilenmenin ve stratejik yönelişin sağlanabilmesi ile mümkündür. Toplumsal aidiyet hissinin güçlü bir tarihî ve sosyokültürel temele oturtulması ve bu aidiyetten beslenen bir fikir özgürlüğü ortamının oluşması böylesi zengin bir stratejik düşünce atmosferinin oluşmasının asgarî şartıdır.

İkinci Kısım

Teorik Çerçeve:
Kademeli Strateji ve Havza Politikaları

Birinci Bölüm

Jeopolitik Teoriler: Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Türkiye

I. Mekan İdraki, Coğrafî Tanımlamalar ve Haritalar

Fernand Braudel *Medeniyetler Tarihi* başlıklı eserinde coğrafyanın medeniyetlerin oluşumundaki aslî katkısını İslam medeniyeti örneğinde gösterebilmek için "Haritalar gerçek öyküyü anlatır"[1] diyor. Gerçekten de gerek bireyler, gerek bu bireylerin oluşturduğu toplumlar gerekse daha büyük ölçekli medeniyet birliktelikleri nin dayandığı en aslî temel, *medeniyetlerin ben idraki*ni[2] oluşturan varlık bilinci ile uyumlu olarak geliştirilen mekan-zaman algılamasıdır.

Güçlü medeniyet atılımlarına öncülük eden ve bu medeniyet birikimi etrafında bir tür düzen oluşturan toplumlar tarih sahnesine çıktıkları an ile tarih sahnesini etken bir güç olarak belirlemeye başladıkları dönem arasında kendi aslî mekanlarından hareketle bir dünya algılaması oluştururlar. Daha yalın bir coğrafî çevre idrakinden daha karmaşık bir dünya idrakine doğru gelişen bu algılama en müşahhas şeklini haritalarda bulur. Daha önce de stratejik zihniyet oluşumu ile ilgili olarak üzerinde durduğumuz gibi, coğrafya objektif bir gerçeklik olmakla birlikte haritalar bu objektif gerçekliğin bir medeniyet idraki sürecinden geçmiş subjektif şeklidir. Medeniyetlerini astronomi ilminin merkezde yer

• • • •

1 Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, New York: Penguin, 1993, s. 55.

2 Bu kavramın tanımı ve farklı medeniyetlere mukayeseli bir uygulaması için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Medeniyetlerin Ben İdraki", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, 1997/1, S. 3, s. 1-53.

aldığı bir varoluş idraki ile kuran Babilliler yeryüzündeki mekan algılamalarını gök cisimlerine bağlı olarak geliştirirken, İranlılar dünyayı birbirine eşit yedi daireden oluşan yedi bölgeye (*kişver*) ayırıp kendi mekanlarını dördüncü ve merkezî daireye oturttuktan sonra diğer altı daireyi birbirine değecek şekilde bu merkezî dairenin etrafına yerleştirmişlerdi.

Coğrafya ile ilgili ilk sistematik bilgileri bir yandan Mısır üzerinden, diğer yandan Babilli bilgin Berossus'un şimdiki Bodrum Körfezinin ucundaki Cos (Stnako veya Stanchio/İstanköy) adasında M.Ö. 640 yılında kurduğu okul aracılığıyla elde eden Yunanlıların coğrafî idraki de kendi medeniyet havzaları genişledikçe daha kapsamlı bir şekil alan Ege-merkezli bir idraktir. Dünyayı etrafı *Oceanus*larla çevrili düz bir disk gibi algılayan Homer'in dünyası Yunan mekan idrakinin sınırlarını da çiziyordu. Dünyayı bir silindirin yuvarlak uç kısmı olarak çizen Miletli Anaximander de, bir dikdörtgen şeklinde haritaya yansıtan Anaximenes de (M.Ö. 500) aynı idraki Yunan şehir devletlerinin etki alanının yayıldığı bölgelere doğru genişleterek sürdürmüşlerdir. Bu idrak Sicilya'dan Hazar Denizine kadar uzanan bir dünya öngörüyordu.

Makedonya'dan çıkarak doğuya doğru antik medeniyet havzalarını etkileşim içine sokan sinkretik bir imparatorluk yapısı kuran Büyük İskender'le birlikte mekan idraki ve bu idrake dayalı haritalar da değişmiştir. Makedonya'dan Mezopotamya, Hint ve Mısır'a uzanan imparatorluğunu kendi ismiyle kurduğu şehirlerin oluşturduğu stratejik omurga üzerine oturtan Büyük İskender kendi medeniyet sentezinin mekan idrakini ve bu idrakin merkez anlayışını da şekillendiriyordu. Artık dünya ve coğrafya idraki İskender'in son derece stratejik bir kararla kadîm Mısır, Akdeniz ve Yunan havzaları üçgeninde kurduğu İskenderiye'den başlayarak İskenderun üzerinden Mezopotamya, İran ve Hind'e serpiştirilmiş İskender-türevli şehirlerle dokunmaya başlamıştır. Bu idrakin ilmî altyapısı ve haritacılık anlamında pratik uygulaması da İskenderiye'de şekillenmiştir. İnsanoğlunun o güne kadar olan zihinsel birikiminin harmanlandığı bu şehir, ilk coğrafî ölçümleri yapan Eratosthenes, coğrafî algılama ve haritacılıkta önemli çığırlar açan Strabo ve en önemlisi klasik dünya idrakinin oluşmasında merkezî bir konuma sahip olan Batlamyus'un çalışmalarına beşiklik et-

miştir. Bu çalışmalarla oluşturulan haritaların Büyük İskender'in hakimiyet alanları ile örtüşmesi ve bunun neticesinde İran ve Hind'in de coğrafî mekan idraki içinde yer almaları coğrafya idraki, medeniyet havzası ve siyasî hakimiyet arasındaki bağlantıyı açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İtalya'nın ortalarında bir şehir devleti idraki ile doğan Roma da genişledikçe kendisini merkez alan bir mekan idrakini hakimiyet alanına yaymıştır. Klasik haritalarda *Mare Interum* olarak isimlendirilen Akdeniz Romalılar için *Mare Nostrum* (bizim deniz)'dur. Batı Avrupa'dan Mezopotamya'ya, Karadeniz'den Akdeniz'e yayılan ve imparatorluğun stratejik omurgasını oluşturan yollar ağında bütün yolların Roma'ya çıkışı aslında bir mekan idrakinin merkez tanımlamasını müşahhaslaştırmaktadır.[3]

Hristiyanlıkla birlikte değişen mekan idraki ve coğrafî algılamanın en çarpıcı misali yine bir İskenderiyeli olan ve 6. yüzyılda yaşayan Cosmas (Indicopleustes)'tır. Bilinen klasik havzaların ötesinde Habeşistan, Hint Okyanusu ve Seylan'a kadar seyahatler yapan ve Hristiyanlığı kabul ettikten sonra *Topographia Christiana* isimli eseri yazan Cosmas'ın temel hedefi kutsal metinlere ve kilise otoritelerinin görüşlerine uygun bir mekan idrakini coğrafî kalıplar içinde ifade edebilmekti. Dünyanın şu anki ve Nuh Tufanı'ndan önceki olmak üzere iki bölümden oluştuğunu ve Akdeniz, İran, Arap ve Hazar denizleri ile körfezlerini barındırdığını söyleyen Cosmas yeryüzünün okyanuslarla çevrili olduğunu ve bu okyanusların ötesinde de (*Terra ultra Oceanum*) insanın Tufan'dan önce yaşadığı bölgelerle Hz. Adem'in cennetinin bulunduğunu iddia etmekteydi.

Dünyanın dört uç noktasının doğusunda Hintlilerin, batısında Keltlerin, kuzeyinde İskitlerin, güneyinde ise Habeşlilerin yer aldığını söyleyen Cosmas bu tanımlamaları ile bir taraftan Hristiyan varlık bilincine uygun bir mekan idrakini, diğer taraftan da Hristiyan dünyasını merkez alan bir coğrafi tanımlamanın sınırlarını ortaya koyuyordu.[4] Bu merkez alış öylesine ileri götürülmüştü ki, As-

• • • •

3 Antik dönem haritacılığın gelişmesi için bkz. Lloyd A. Brown, *The Story of Maps*, New York: Dover, 1977, s. 12-81.

4 *A.g.e.*, s. 89-91.

ya'nın derinliklerinde Müslümanlara karşı başarı kazanarak Hristiyan alemini koruyan Prester John isminde bir rahip-kralın liderliğinde mitolojik bir krallık olduğu düşüncesi geliştirilmişti. Papa III. Alexander 1177 yılında bu mitolojik krala bir mektup yazarak doktoru ile göndermişti. Elçi doktorun bir daha geri dönememesinden sonra, böyle bir krallığın olmadığı, ancak ve ancak Müslümanlara karşı Moğol hanı ile temasa geçmek isteyen Papa IV. Innocent'in gönderdiği Dominiken ve Fransisken rahiplerin Asya derinliğine yaptıkları seyahatlardan sonra anlaşıldı.[5] Aynı dönemlerde Yecüc ve Mecüc kavimleri ile ilgili geliştirilen tezler mitoloji, tarih ve coğrafya alanlarının nasıl içiçe geçtiğini gösteren misallerle yüklüdür. Ancak, bütün bu içiçe geçişlerde görülen en ciddi süreklilik unsuru antik Yunan'dan, Roma'ya ve Hristiyanlığa geçtikten sonra modern coğrafî algılamalara sömürgeci kültür içinde yansıyan *ben ve öteki* (*barbar*) ayırımının coğrafî algılama biçimleri ile desteklenmesidir.

İslam medeniyetinin tarih sahnesine çıkışı da, Braudel'in de vurguladığı gibi, özel coğrafî şartlarla doğrudan ilgilidir. Kadîm medeniyet havzalarının kenar kuşağında ortaya çıkan İslam inancı kısa bir süre içinde Büyük İskender döneminde oluşan ve zamanla pekişen medeniyetlerarası etkileşim alanlarının tümüne hakim olmuş ve İspanya'dan Hind ve Çin medeniyet havzalarına kadar uzanan bir alanda yeni bir mekan idrakinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

İlk İslam haritacıları bir taraftan Batlamyus geleneği içinde Halife Memun'a sunulan ilk dünya haritasında olduğu gibi Batlamyus geleneğini daha ileri ölçülere taşırken diğer taraftan Belhî ekol içinde İslam dünyası eksenli yeni mekan idrakini yansıtan, tamamıyla özgün bir açılım gerçekleştirmişlerdir. Akımın kurucusu Belhî *memleketü'l-İslâm*'ın bölgelerini kapsayan haritalar üretmiş ve her bir bölgeye *iklim* adını vermiştir. Bu ekolun önemli temsilcilerinden Makdisî Akdeniz-eksenli kadîm haritacılığı aşarak Hint Okyanusuna yönelik önemli çalışmalarda bulunmuş ve daha önce bilinmeyen bölgeler olarak geçen alanları geliştirdiği haritaların kapsamı içine almıştır. Belhî ekolün Mekke-merkezli olarak yuvar-

• • • •

5 *A.g.e.*, s. 98-99.

lak dünya haritaları geliştirmiş olmaları ve Kuzey-Güney ayrımlarını yeniden tanımlamaları medeniyetlerin kendi *ben-idrakleri*nden hareketle coğrafî algılamalar geliştirdiklerinin önemli misallerinden birisidir. Birunî'nin ilk defa Atlas Okyanusu ile Hint Okyanusu arasında bir bağlantı olduğunu gösterir haritalar geliştirmiş olması, hem İslam medeniyetinin yayılım bölgeleri ile mekan idraki arasındaki ilişkiyi göstermesi hem de daha sonra Avrupalı seyyahlarca geliştirilecek yeni coğrafya anlayışının ilk habercisi olması açısından önemlidir.[6]

Toplumların kendi eksenleri etrafında bir mekan algılaması geliştirdiklerinin diğer çarpıcı bir misali Türk haritacılığı ile ilgilidir. 1072-1074 yılları arasında kaleme alınan *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün yazarı Kaşgarlı Mahmud'un Türk boylarının dil ve lehçe bakımından tasnifini gösteren dünya haritası Balasagun şehri merkez alınarak yapılmış ve yedi nehir bölgesi Türk kabilelerinin yerleşim alanı olarak ayrılmıştır. Avrasya derinliğindeki Balasagun'dan bütün kadîm medeniyetlerin kesişim bölgesi üzerinde bulunan İstanbul'daki Osmanlı dönemi haritacılığına geçişte yaşanan uzun süreç mekan idrakindeki değişimin, medeniyet açılımı ve dünya düzeni kavramı ile olan ilişkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

1413 yılında Ahmed b. Süleyman et-Tancî tarafından yapılan ve Karadeniz'i, Atlas Okyanusunun doğusundaki Avrupa ve Afrika sahillerini, İngiltere adasını gösteren deniz haritası aynı zamanda bir mekan ufkunun erken dönem yansıması olarak görülebilir. Osmanlı haritacılığının mucizevî zirvesi olan Piri Reis'in haritası ise Büyük İskender'in medeniyet sentezinin İskenderiye'de oluşturduğu çekim alanının kadîm birikimlerin tümünü kuşatan bir benzerinin Osmanlı Devleti'nin altın çağında İstanbul'da oluşmuş olduğunu göstermektedir. 1567 tarihli Macar Ali Reis'in *Atlas*'ı ile hemen hemen aynı dönemde geliştirilen *Atlas-ı Humâyûn*'un ihtiva ettiği dokuz haritanın kapsamı da Osmanlı düzeninin yayılım alanları ile örtüşmekte ve kadîm harita geleneğine göre çok daha kapsamlı bir özellik taşımaktadır: Karadeniz ve Marmara; Doğu

••••

6 İslam haritacılığı için bkz. S. Maqbul Ahmad, "Harita", *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, c. 16, s. 205-210.

Akdeniz ve Ege; Orta Akdeniz ve Adriyatik; Batı Akdeniz ve İspanya; Batı Avrupa'nın Atlantik kıyıları, Britanya adaları; Ege denizi; Mora ve Güney İtalya; Dünya; Avrupa ve Kuzey Afrika.[7]

Yerkürenin bir bütün olarak algılanmasını sağlayan coğrafî keşifler, kapitalizmin ön hazırlık aşamasını oluşturan merkantilizm ve belli sınırlar içinde örgütlenmiş ulus-devlet olgusunu Avrupa-düzeninin temel taşı yapan Vestfalya sisteminin birbirini takip eden bir süreç içinde devreye girmeleri modern Batı medeniyetinin mekan idraki ile ekonomik ve siyasî düzen anlayışı arasındaki yakın bağımlılık ilişkisini ortaya koymaktadır. Avrupa'yı yukarıda ve merkezde gösteren Avrupa-eksenli dünya haritalarının doğuşu, Avrupa-eksenli ticaret sisteminin ve Avrupa modelli ulus-devlet formasyonunun yayılması ile paralel gelişmiştir.

II. Jeopolitik Teoriler ve Küresel Stratejiler

Politik yapıların fizikî çevre şartlarıyla olan ilişkisi ve bu ilişkinin şekillendirdiği dinamik politik süreç ilkçağlardan bu yana sürekli olarak incelenegelmiş konular arasındadır. Ancak küresel jeopolitik ve jeostratejik teorilerin gelişmesi dünya coğrafyasının kesinlik kazanmasından sonra mümkün olabilmiştir. 19. yüzyıl yeni sömürgeciliğiyle kızışan uluslararası hakimiyet kavgası, tarafları daha önce yerel taktik hedeflere yönelik mücadeleleri küresel stratejik hedefler doğrultusunda yönlendirmeye sevketmiştir. Bu etki dünya coğrafyasının politik açıdan mukayeseli üstünlükleri gösteren bir çerçeve içinde yeniden yorumlanmasına yol açmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dış politika karar mekanizmalarındaki belirleyici unsurların en önemlilerinden biri kabul edilerek geliştirilen küresel jeopolitik teoriler dünya hakimiyet mücadelesinde iddialı ülkeler açısından birbirini tamamlayıcı iki gayeye yönelmişlerdi. Bu teoriler bir taraftan öncelikli hedefler

••••

7 Osmanlı haritacılığı için bkz. Fikret Sarıcaoğlu, "Harita-Osmanlı dönemi", *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, c. 16, s. 210-216. Osmanlı mekan idrakinin Osmanlı stratejisi ile ilişkisi için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Tarih idraki oluşumunda metodolojinin rolü: Medeniyetlerarası etkileşim açısından dünya tarihi ve Osmanlı", *Divân İlmî Araştırmalar*, 1999/2, S. 7, s. 1-63.

doğrultusunda taraflara son derece önemli ipuçları sağlarken diğer taraftan bu hedeflere ulaşmak için izlenmesi planlanan yayılmacı siyasetin meşruiyet zeminini oluşturuyorlardı.

Darwin'den etkilenerek geliştirdiği devlet evriminin organik teorisi teziyle siyasî coğrafyanın kurucusu kabul edilen Ratzel'in (1844-1904) ortaya koyduğu hayat sahası (*Lebensraum*) teorisi daha sonra batılı sömürgeci devletler tarafından yayılmacı siyasetin bilimsel gerekçesi olarak kullanılmıştır.[8] Devleti yaşayan bir organizma olarak gören ve her yaşayan organizma gibi devletin de beslenmeye ihtiyacı olduğunu söyleyen Ratzel, devletin beslenmesinin ancak yeni sahaların ilhakıyla sözkonusu olabileceğini iddia ediyordu. Ona göre bu beslenme kavgasında aciz kalan unsurlar (devletler), Darwin'in tezindeki yok olması mukadder unsurlar gibi yok olacaklardır. Gelecekte Avrupa'nın politik öneminin saha darlığı yüzünden azalacağını gören Ratzel yeni uluslararası konjonktürde ancak Avrupa dışındaki geniş sahalarda etkisini artıracak devletlerin varlıklarını sürdürebileceğini iddia ederek yayılmacı politik stratejilere yön göstermiştir. Böylece Ratzel ve onun takipçisi olarak ilk defa *jeopolitik* terimini kullanan Kjellen (1864-1922) daha sonra geliştirilecek kara, deniz ve hava jeopolitiğinin teorik zeminini hazırlamışlardır. Kjellen'in *Staten som Lifsform* (*Bir Organizma Olarak Devlet*) başlıklı eserinde ortaya attığı devletin oluşumu ve yapısı ile ilgili görüşler, bu eser 1917'de Almancaya çevrildikten sonra, daha sonra gelişecek olan Alman jeopolitiğinin önemli kaynaklarından birisi olmuştur.[9]

Madem ki devletlerin gücünü yeni sahalar üzerinde kuracakları hakimiyet belirliyecektir, "Devletlere bu yarış içinde göreli üstünlük sağlayacak bölgeler nerelerdir?", "Bu bölgelerde hakimiyet en optimal biçimde nasıl kurulabilir?" ve "Kurulan bir hakimiyet nasıl korunabilir?" soruları kara, deniz ve hava jeopolitiğinin devlet politikalarını doğrudan etkileyen bir unsur olarak gelişmesine yol açmıştır.

Kara, deniz ve hava jeopolitiğinin incelenmesi küresel siyasî ve askerî stratejilerin geliştirilme sürecini anlamak ve bu stratejiler

• • • •

8 Martin I. Glassner ve Harm J. de Blij, *Systematic Political Geography*, New York: Wiley, 1967, s. 223.

9 *A.g.e.*, s. 224.

çerçevesinde Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafyanın önemini kavramak bakımından son derece gereklidir. Asrın başında Mackinder (1861-1947) tarafından geliştirilen kara jeopolitiği, II. Dünya Savaşı yıllarında Haushofer (1869-1946) tarafından Alman, Spykman tarafından da Amerikan jeostratejisine uyarlanmıştır.

Mackinder 1904'te yayınladığı "The Geographical Pivot of History"[10] adlı makalesinde siyasî tarihin gelişimini jeopolitik temellere indirgeyerek yorumlamış ve dünya coğrafyasını siyasî ve askerî strateji bakımından mihver saha (*pivot area-Heartland*), iç kuşak ve dış kuşak alanlarına ayırmak suretiyle öncelikli hedefleri tayin etmiştir. Böylece kara hakimiyetine dayalı bir strateji için öncelikli şart denizden yönelecek saldırılardan korunmuş bulunan mihver sahada hakimiyeti sağlamaktır ki, bu saha Doğu Avrupa'dan başlayarak Asya'nın Kutup Denizine sularını boşaltan nehirlerin havzalarını içine alan kısmı ile Orta Asya'nın *andoreik* drenaj bölgesidir.

Mackinder'e göre kesin dünya hakimiyetini tesis etmek için Avrasya hakimiyeti, Avrasya hakimiyeti için Heartland hakimiyeti, Heartland hakimiyeti için Doğu Avrupa hakimiyeti gerekmektedir. Mackinder'in teorisine göre Anadolu Doğu Avrupa sahasının içinde, genelde Ortadoğu ise Heartland dışında kalan Avrasya topraklarını ihtiva eden iç kuşağın merkezinde yer almaktadır.

Nazi jeopolitiğinin kurucusu ve ünlü Nazi liderlerinden Rudolf Hess'in hocası olan Haushofer, jeopolitiği bütün tabiî ve insanî bilimleri kapsayan bir bilim dalı olarak tanımlamıştır. Böylece bir yandan geliştirdiği *Lebensraum* teorisi ile Nazi yayılmacılığını bilimsel bir meşruiyet zeminine oturtmaya çalışmış,[11] diğer yandan II. Dünya Savaşı öncesinde Alman jeostratejisinin taktik ve stratejik hedeflerini belirlemiştir. Haushofer de Mackinder gibi merkez

• • • •

10 Halford J. Mackinder, "The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal*, vol. XXIII, (1904), s. 421-444. Mackinder daha sonra bu konudaki görüşlerinde ve jeopolitik alan tanımlamalarında bazı değiştirme ve düzenlemelerde bulunmuştur. Bu değişiklikler için bkz. Halford J. Mackinder, "The Round World and the Winning of the Peace", *Foreign Affairs*, (Temmuz 1943), 21/4, s. 595-605.

11 Karl Haushofer'in görüşleri için bkz. *Bausteine zur Geopolitik*, Berlin 1928; *Weltmeere und Weltmächte*, Berlin: Zeitgeschichte Verlag, 1941; *Geopolitik des Pazifischen Ozeans*, Heidelberg: Kurt Vowinckel Verlag, 1938.

kara kütlesinin (Avrasya) önemine değinerek Almanya'nın İngiltere karşısında çift yönlü bir stratejiyi gerçekleştirmesi gerektiğini söylemiştir: Öncelikle merkez kara kütlesini kuşatmak ve İngiltere'nin deniz yollarını kesmek üzere Ortadoğu'nun işgali, daha sonra Çin ve Japonya ile birlikte kıtalararası bir paktın oluşturulması. Amiral Reader ve General Rommel'in bütün ısrarlarına rağmen Haushofer'in merkez kara kütlesini çevreleyen deniz yollarında ve Ortadoğu'da hakimiyet kurma stratejisini terkederek Rusya'nın engin steplerinde yıpratıcı kara harekâtına girişen Hitler savaşın sonucunu değiştiren jeostratejik bir hata işliyordu.

Mackinder'i, tezinde Heartland'a gereğinden fazla önem verdiği gerekçesiyle eleştiren Spykman gerçek potansiyel hakimiyet gücünün Batı Avrupa-Türkiye-Irak-Pakistan-Afganistan-Hindistan-Çin-Kore-Doğu Sibirya'dan oluşan kenar kuşak hattında (*Rimland*) olduğunu iddia ederek bu hatta hakim olan gücün dünyaya hakim olacağı tezini geliştirmiştir.[12] Bu tezden hareketle Amerikan yönetimine bu kuşağa başka bir gücün hakim olmasını engelleyecek bir politika izlemesini tavsiye eden Spykman, II. Dünya Savaşından günümüze kadar etkisini sürdüren merkez kara kütlesini paktlar (NATO–CENTO–SEATO) yoluyla kuşatma politikasına dayalı Amerikan jeostratejisinin fikir babası sayılabilir. Böylece, Rimland kuşağı üzerinde NATO ile Norveç'ten Türkiye'ye, CENTO ile Türkiye'den Pakistan'a ve SEATO ile Pakistan'dan kuzeyde Filipinler'e, güneyde Yeni Zelanda'ya uzanan ve stratejik olarak birbirine eklemlenen bir stratejik kuşatma hattı oluşturulmak istenmiştir.

Spykman ayrıca potansiyel gücü yüksek bu kuşakta oluşacak bağımsız ve kuşağa hakim bir güç biriminin hem bir kara devleti olan SSCB'yi hem de bir deniz devleti olan ABD'yi aynı zamanda kuşatma imkanına sahip olması sebebiyle her iki taraf için de büyük bir tehdit oluşturacağını söylemiş; bu kuşakta ortaya çıkacak böyle bir oluşuma karşı ABD, İngiltere ve SSCB'nin işbirliği yapmasını öğütlemiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında süper devletler arasında Tahran-Yalta-Potsdam özel görüşmeleri sonucu şekille-

• • • •

12 Nicholas John Spykman, *The Geography of the Peace*, New York: Harcourt, Brace, 1944, s. 43. Ayrıca bkz. N.J. Spykman, *America's Strategy in World Politics*, (1942), Hamden: Shoe String Press, Anchor Books, 1970.

nen dünya siyasî coğrafyası üzerinde bu yaklaşımın önemli etkisi olmuştur. Benzer jeostratejik görüşler Brzezinski tarafından, 1980'lere doğru Carter Doktrini şeklinde formüle edilmiştir.

Ünlü stratejist Mahan tarafından geliştirilen deniz jeopolitiği kuşaklardan merkeze, denizlerden karalara doğru gelişen bir hakimiyet stratejisi esasına dayanmıştır. Mihver sahaya hakim gücün yayılmacı potansiyeline karşı ancak çevre denizlerde gerçekleştirilecek bir kuşatmanın başarılı olabileceğini iddia eden Mahan, Rusya'nın kuşatılması ve Çin'in kontrol altında tutulmasında Amerika, İngiltere, Almanya ve Japonya'nın ortak menfaatleri bulunduğunu belirtmiştir. Theodor Roosevelt döneminde Amerikan jeostratejik politikasına danışmanlık yapan Mahan Amerikan yöneticilerine iki temel stratejik hedef göstermiştir: Savaşın sürekli olarak Amerika'dan uzak denizlerde kabul edilmesi ve Avrasya anakıtasındaki gelişmelerin nabzını tutacak ittifaklar zinciri oluşturulması.[13]

Özellikle II. Dünya Savaşı ve akabindeki gelişmelerin deniz jeopolitiğinin temel görüşlerindeki haklılık payını pekiştirmesi bir yandan ABD'yi uzak denizlerdeki hakimiyetini korumaya sevkederken öte yandan SSCB'nin geniş Asya bozkırlarından açık denizlere inme stratejisinde süratli ilerlemeyi sağlayacak jeostratejik ve taktik politikalar geliştirmesine yol açmıştır. Bu durum Avrasya'yı çevreleyen yarımadalardan oluşan Rimland kuşağının Ortadoğu'dan Çin'e uzanan merkez hattını süper devletlerin taktik manevralara dayalı temel rekabet sahası haline getirmiştir.

Bazı dış politika uygulayıcılarının politik bir manevra olarak ileri sürdükleri, "1950'lerden sonra hava jeopolitiği ve nükleer teknolojinin gelişmesi ile geleneksel kuramların geçerliliğini yitirdiği" iddiası Soğuk Savaş döneminde her iki süper gücün Ortadoğu ve Güney Asya'da uyguladığı taktik politikalar gözönüne alındığında gerçekçi görünmemektedir. Dış politika ve askerî stratejiler bütün

• • • •

13 Alfred Thayer Mahan'ın görüşleri için bkz. *The Influence of Sea Power upon History: 1660-1783*, Boston: Little Brown, 1890; *The Influence of Sea Power upon History: 1793-1812*, Boston: Little Brown, 1892; *The Interest of America in Sea Power: Present and Future*, Boston: Little Brown, 1898; *The Problem of Asia and Its Effect upon International Politics*, Boston: Little Brown, 1900; *Letters and Papers of Alfred Thayer Mahan*, Annapolis, MD: Naval Institute Press, 1975.

bu eski ve yeni unsurların karmaşık bir bileşkesinden oluşmaktadır. Şu veya bu şekilde yüksek soyutlama düzeyinde basite indirgenmiş modellerin anlaşılması jeopolitik ve jeostratejik gelişmelerin bütüncül bir çerçevede kavranması açısından son derece önemlidir.

Hava jeopolitiğinin öncüsü sayılan A.P. de Seversky kara ve deniz kuvvetlerinin hava kuvvetlerinin olağanüstü hakimiyet potansiyeli karşısında göreli olarak önemlerini yitirdiklerini söyleyerek ABD yönetimine yeni unsurları gözönünde tutan bir stratejik değişikliği tavsiye etmiştir. Seversky, Mackinder ve Spykman'ın konvansiyonel dünya haritasına alternatif olarak *azimutal* projeksiyona dayalı dünya haritasında hava jeopolitiğini esas alan stratejik ve taktik öncelikli bölgeleri yeniden belirlemiştir. Çift kutuplu uluslararası sistem varsayımından hareketle dünya ABD ve SSCB'nin etki sahalarını gösteren iki hakimiyet bölgesine ayrılmıştır. Seversky, nihaî hakimiyeti bu iki saha dışında kalan *karar bölgesi*nde sağlanacak jeopolitik hava üstünlüğünün belirleyeceğini söylemiştir.[14]

Jeopolitik odak noktasında önemli yenilikler getirerek mihver sahayı hava yollarının kesiştiği Kuzey Kutbuna yaklaştıran bu harita, Türkiye'nin de içinde bulunduğu bölgenin jeopolitik önemi açısından incelendiğinde Mahan ve Spykman'ın tespitlerini teyit edici mahiyettedir. Seversky'nin karar bölgesinde son derece önemli merkezî bir konumu işgal eden bu bölgenin gerçek jeopolitik önemi Spykman ve Seversky'nin teorileri birarada ele alındığında daha kolay anlaşılacaktır.

Nükleer teknolojik gelişmelerin klasik jeopolitik teorilerin belirlediği jeostratejik öncelikler fikrini çürüttüğü iddiası uluslararası gelişmelerin ışığında tekrar ele alınmak zorundadır. ABD'nin Vietnam, SSCB'nin Afganistan müdahaleleri ve her iki süper gücün birlikte etkilemeye çalıştığı Ortadoğu'daki siyasî gelişmeler nükleer teknolojinin devreye girmesiyle askerî ve siyasî stratejilerin paradoksal bir özellik taşımaya başladığını göstermiştir.[15]

• • • •

14 Alexander P. de Seversky, *Air Power: Key to Survival*, New York: Simon & Schuster, 1950. Ayrıca ABD ile ilgili görüşleri için bkz. *America: Too Young to Die*, New York: McGraw-Hill, 1961.

15 Ortadoğu'nun uluslararası ilişkilerdeki öneminin jeopolitik teoriler açısından bir değerlendirmesi için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Jeopolitik Teoriler ve Ortadoğu'da Güçler Dengesi", *İlim ve Sanat*, 1986, 1/6, s. 9-14.

Nükleer savaş doktrininin geliştirilmesi, beklenenin aksine, sınırlı-yerel konvansiyonel savaş doktrininin de önemini artırmıştır. Uzun dönemli stratejik mücadelede belirlenen nükleer hedefler temel unsur olarak önemini artırırken, kısa dönemli taktik hedefler sınırlı konvansiyonel mücadele esasına oturmuştur. Böylece, terör dengesinin olağanüstü tahrip edici seviyelere ulaşması, beklenenin aksine, konvansiyonel taktik mücadeleyi hızlandırmıştır. SSCB'nin Soğuk Savaşın son dönemindeki Afganistan ve Güney Yemen politikaları, özellikle Afganistan'da konvansiyonel olarak son derece önemli Vahan Koridorunu ilhak etmesi, ABD'nin NATO bünyesinde kolordular düzeyindeki birimlerin harekâtları için geliştirdiği *Hava-Kara Harbi Doktrini* (ALB) ve Avrupa Müttefik Kuvvetler Yüksek Karargâhı'nın Varşova Paktı derinliğindeki hareketler için geliştirdiği *Birbirini İzleyen Kuvvetler Üzerindeki Taarruz Doktrini*'ne (FOFA) dayalı yeni konvansiyonel savunma sentezi fikri, konvansiyonel taktik mücadelenin Soğuk Savaşın son yıllarında öne çıkışının işaretleridir.

Küresel ölçekli nükleer güç dengesine rağmen taktik jeopolitik alan mücadelelerini yansıtan Düşük Yoğunluklu Çatışmaların (LIC-*Low Intensity Conflict*) sayısı, yaygınlığı, zamanlaması ve alanları, klasik jeopolitik dengelerin rolünün Soğuk Savaş süresince azalmadığını, hatta nükleer tehdit dengesinin gölgesinde daha az riskli bir mücadele türü olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. II. Dünya Savaşından Soğuk Savaşın sonuna kadar olan dönemde ABD'nin dolaylı ya da doğrudan müdahil olduğu 50 düşük yoğunluklu çatışmanın 30'u Rimland kuşağı üzerinde (14'ü Doğu Asya'da,[16] 12'si Ortadoğu'da,[17] 6'sı Doğu Avrupa ve Akdeniz'de[18]), 16'sı Amerika kıtasında (6'sı Orta Amerika'da,[19] 6'sı

• • • •

16 Filipinler 1942-5, 1946-55, 1984, 1985-86; Burma 1945; Çin 1945-49, 1953-79; Hind-i Çin 1946-54; Kuzey Kore 1953; Vietnam 1955-65; Tayland 1965-85; Kamboçya 1985.

17 Filistin 1948; İran 1951-53; Lübnan 1958; Ürdün 1970; Irak 1972-75; OPEC 1974-75; İran 1979; Suriye 1979; Afganistan 1980; Lübnan 1982-84; İran Körfezi 1987-88.

18 Yunan İç Savaşı 1946-49; SSCB 1948, 1956 (Macaristan), 1961 (Berlin), 1968 (Çekoslovakya) ve Kıbrıs 1974.

19 Guatemala 1953-54, 1965-74; Nikaragua 1975-79, 1981-90; El Salvador 1979 ve Panama 1987-90.

Karaiblerde,[20] 4'ü Güney Amerika'da[21]) ve 4'ü de Afrika'da ortaya çıkmıştır.[22]

Soğuk Savaş dönemindeki rakip kutupların çatışma alanlarını yansıtan bu liste aynı zamanda deniz-eksenli bir süper güç olan ABD'nin stratejik önceliklerinin jeopolitik arkaplanını ortaya koymaktadır. Bu jeopolitik arkaplanın etkisi Soğuk Savaş sonrası dönemdeki gelişmeleri de belirleyen ana parametrelerden birisi olmuştur.

III. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Jeopolitik Boşluk Alanları

Soğuk Savaş dönemindeki çift kutuplu stratejik yapı, Spykman'ın Rimland kuşağını daha kapsamlı bir teorik çerçeveye oturtan Saul Cohen'in tanımlaması ile "ticarete dayalı deniz gücü" ile "Avrasya kıta gücü"[23] arasındaki çelişki ve dengenin ürünü olan bir jeopolitik rasyonaliteye dayanıyordu. Bu jeopolitik dengenin, iki süper gücü de doğrudan ofansif bir tavır alma konusunda caydırıcı bir rol oynaması, hassas stratejik hatlar üzerinde rasyonel bir denetim mekanizmasının oluşmasına yol açıyordu. Yüksek gerilimli çatışma riski ancak süper güçlerden birisi bu hassas jeopolitik hatlara yönelik kalıcı bir hamleye yöneldiği zaman ortaya çıkıyordu. Mahan'ın ABD deniz stratejisi için özel bir önem atfettiği Karaib bölgesinde sözkonusu olan Küba krizi ve Sypkman'ın *Rimland* tanımlaması içinde bulunan Kore, Vietnam ve Afganistan bunalımları jeopolitik rasyonaliteye dayalı bu dengenin tehdit edildiği dönemlerde ortaya çıkmıştır.

• • • •

20 Küba 1960, 1962; Dominik Cumhuriyeti 1960-62, 1965-66; Grenada 1983; Haiti 1985-86.

21 Brezilya 1961-64; Şili 1970-73; Bolivya 1980-86; Falkland 1982.

22 Bu düşük yoğunluklu çatışmaların detayları için bkz. John M. Collins, *America's Small Wars*, Washington: Brasseys, 1991. Bu çatışmaların jeopolitik açıdan tahlili için bkz. Ahmet Davutoğlu, "The Clash of Interests: An Explanation of the World (Dis)Order", *Perceptions: Journal of International Affairs*, Dec. 1997 - Feb. 1998, II/4, s. 92-121.

23 Cohen'in tanımlamasına göre "ticarete dayalı deniz gücü" hakimiyet alanı olarak Kuzey ve Güney Amerika'yı, Batı Avrupa'yı, kuzeydoğu köşesi hariç bütün Afrika'yı, Asya kıyılarının iç bölgelerini ve Okyanusya'yı; "Avrasya kıta gücü" ise Doğu Avrupa, Doğu ve İç Asya'yı kapsıyordu. Bkz. Saul Cohen, *Geography and Politics in a World Divided*, New York: Oxford University Press, 1973.

Soğuk Savaşın sona ermesinin en önemli jeopolitik sonuçlarından birisi kendi iç mekanizmasıyla başlıbaşına bir denetim aracı olarak fonksiyon gören bu stratejik dengenin ortadan kalkmasıdır. Avrasya kıta gücünün çözülerek geri hatlara doğru çekilmesi, boşaltılan alanlara komşu bölge güçleri ve bölge-içi küçük güç merkezleri için ciddi bir manevra alanı doğurmuştur. ABD'nin bu boşluk alanlarını doldurmaya yönelmesi stratejik bir monopolün ortaya çıkmasına ve ABD'nin eskiden olduğu gibi bir kutbun merkezî gücü olmaktan çıkarak, küresel bunalım alanlarına müdahil olma kapasitesine sahip yegâne denetleyici güç olarak tebarüz etmesine yol açmıştır. Körfez Savaşı esnasında meşrulaştırıcı bir söylemin ana kavramı olarak kullanılan "Yeni Dünya Düzeni" bu çerçevede özel bir kullanım alanı bulmuştur. Ancak Körfez'de iddialı bir şekilde gündeme gelen bu söylemin ana unsurlarının Bosna bunalımı esnasında tezatlar ve çifte standartlar ile ciddi bir sarsıntıya uğraması, idealist uluslararası ilişkiler söyleminin yerini tekrar reelpolitik güç mücadelelerine ve denge arayışlarına terketmesi sonucunu doğurmuştur.

Bu çerçevede, klasik jeopolitik tanımlamalarıyla *Heartland*'den *Rimland*'e inen kuşaktaki kuzey-güney geçiş hatları üzerinde ve Afroavrasya anakıtasının çıkış ve bağlantı su yolları çevresinde küresel ve bölgesel dengelerin devreye girdiği jeopolitik ve jeoekonomik boşluk alanları oluşmuştur. En yoğun bir şekilde Avrasya'nın Balkanlar, Kafkaslar, Ortadoğu ve Orta Asya'dan oluşan stratejik geçiş yolları üzerinde görülen bu jeopolitik boşluk alanları, hukukî sınır, stratejik hat, etkileşim alanları ve havzalarının girift şekilde birbirlerine geçtiği son derece dinamik bir konjonktür ortaya çıkarmıştır. Statik çift kutuplu bloklararası dengenin örttüğü stratejik hatlar, kendi reel jeopolitik önemleri ile tekrar sahneye çıkarken, jeokültürel, jeopolitik ve jeoekonomik ayrım çizgilerini barındıran bu stratejik hatların uluslararası hukuk açısından geçerli sınırlar üzerinde yaptığı baskılar bölge-içi dengelerde fiilî güç yapılanmalarının, bölgelerarası etkileşimde ise küresel denge hesaplarının öne çıktığı çatışmaları tırmandırmıştır.

Kuzeyde Baltık Denizinden güneyde Adriyatik'e kadar inen ve Soğuk Savaş süresince iki blokun yüzleşme alanı ve sınırı olarak görülen stratejik hat, Soğuk Savaş sonrası dönemde bir taraftan klasik Kutsal Roma-Germen dünya ile Slav dünyası arasındaki jeo-

kültürel ayrım çizgisi, diğer taraftan Avrasya stepleri ile Avrasya'nın Atlantik ve Akdeniz istikametindeki bir yarımadası şeklinde uzanan Orta ve Batı Avrupa arasındaki jeopolitik ayrım çizgisi olma özelliği ile öne çıkmaya başlamıştır.

Bu tabiî seyir statik Soğuk Savaş dengelerinin ortaya çıkardığı sunî yapılanmaları tasfiye sürecine itmiştir. Evrensel muhtevalı sosyalist ideolojinin birleştirici söylemine rağmen Slav jeokültürel hattı ile bütünleşemeyen Baltık cumhuriyetlerinin SSCB'den kopuşları, iki ayrı ekonomik sistem içinde kutuplaşan iki Almanya'nın çok da sancılı olmayan bir bütünleşme sürecinden geçmeleri, Çekoslovakya'daki Çek ve Slovak unsurların barışçı bir şekilde ayrılmaları, Kutsal Roma-Germen birikimine ve Katolik inanç hattına daha yakın bir tarihî birikime sahip olan Polonya ve Macaristan'ın süratle Batı'ya doğru kayışları ve en önemlisi Osmanlı Devleti'nin terk etmek zorunda kaldığı alanlarda çokuluslu ve çokinançlı bir yapıyı stratejik dengelerin elverdiği ölçüde ve bu hassas sınırlar içinde yürütmeye çalışan Yugoslavya'nın son derece dramatik bir şekilde çözülmesi, küresel stratejik dengelerdeki radikal değişimin yol açtığı jeopolitik boşluk alanlarının jeokültürel ve jeoekonomik faktörleri harekete geçirmesi ile sözkonusu olmuştur. Bu hareketlenme ile cari uluslararası sınırların öngördüğü hukukî alanlar anlamlarını kaybetmiş ve reel jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik unsurlar devreye girmiştir. Bu bölgesel jeopolitik boşluk alanları en yoğun ve acı sonuçlarını Drava-Sava ekseni üzerinde bulunan Bosna ve Morava-Vardar ekseni üzerinde bulunan Kosova'da göstermiştir.

Benzer bir durum Kuzey Kafkasya'dan başlayarak Doğu Anadolu, Kuzey İran ve Irak üzerinden Basra Körfezine inen kuşak üzerinde görülmüştür. Tarih boyunca, Mezopotamya havzasını bir yandan Kafkasya ve İran üzerinden Avrasya steplerine, diğer yandan Akdeniz ve Körfez üzerinden sıcak denizlere bağlayan bu hat Soğuk Savaş döneminin statik stratejik dengesi ile birbirinden kopuk, parçalı küçük dilimlere bölünmüştü. Transkafkasya'nın SSCB tarafından tümüyle ele geçirilmesine rağmen Doğu Anadolu'nun ve İran Devrimine kadar Kuzey İran'ın Batı Bloku içinde yer alması, Avrasya kara gücünü Ortadoğu'nun jeoekonomik kaynaklarından ve Rimland'in jeopolitik kuşağından ırakta tutmuştu. Öte yan-

dan, Irak ve Suriye'nin Soğuk Savaş süresince daha çok Doğu Blokuna yakın bir tavır sergilemesi de, Batı Blokunun bu stratejik kuşağı tümüyle denetimi altına almasını engellemişti. Soğuk Savaş döneminde Kafkasya'yı Doğu Anadolu'dan ayıran SSCB-Türkiye sınırının aynı zamanda bloklararası bir sınır olması, Kafkasya'yı Doğu Anadolu ve Mezopotamya havzalarından ayıran bir etki yapmıştı.

İki önemli olay bu stratejik kuşağı sunî şekilde birbirinden koparan statik bölünmeyi derinden etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Bunlardan birincisi İran Devrimidir ki, bu devrim Batı Blokunun bu stratejik hat üzerindeki bağlantılarını olumsuz yönde etkilemiş ve yol açtığı İran-Irak Savaşıyla küresel statik yapıya aykırı bir bölgesel güç mücadelesini başlatmıştır. Böylece stratejik kuşağın parçalanmış hatları arasındaki çelişkiler kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. İran'ın devrim ile tehdit ettiği bölgesel statüyü sürdürmek üzere o döneme kadar düşman olarak gördüğü Batı Blokundan da destek bulan Irak'ın Soğuk Savaşın sonuna doğru Kuveyt'i işgale yönelmesi de bu stratejik çelişkilerin bir sonucudur.

Kafkaslar'dan Körfez'e ve Akdeniz'e inen stratejik kuşak üzerindeki ikinci önemli etki, SSCB'nin dağılması ile birlikte oluşan jeopolitik güç boşluğu üzerindeki tabiî bağlantıların etkileşim sürecine girmeleri ile sözkonusu olmuştur. Bölgesel güçlerin bu jeopolitik boşluk alanını anî hamlelerle doldurarak güç temerküzüne yönelmeleri Kuzey Kafkasya'dan Körfez'e inen hat üzerinde uluslararası hukukça tanınmış sınırlar ile *de facto* güç oluşumları arasındaki farklılaşmanın artmasına ve fiilî durumlarla belirlenen statülerin doğmasına yol açmıştır.

Bu çerçevede Çeçenistan'ın kendi içinde bağımsız bir güç oluşturmasına rağmen uluslararası tanınmadan yoksun kalması sonucunda tanımı zor bir siyasî ünite haline dönüşmesi, Dağıstan'ın bazı bölgelerinde oluşan fiilî otonom güç alanları, Gürcistan sınırları içinde görülen Abhazya'nın bu ülke ile olan ilişkilerinin minimal bir düzeye inmesi, Azerbaycan'ın uluslararası hukukça tanınan topraklarının yaklaşık yüzde yirmisinin fiilen Ermenistan işgali altında bulunması, Türkiye-Irak sınırının anlamını önemli ölçüde kaybetmeye başlaması ve Irak'ın fiilî denetim açısından üçe

bölünmesine rağmen hâlâ tek bir ünite olarak varlığını idame ettirmesi bu çelişkilerin kuzeyden güneye yayılan çarpıcı misallerini oluşturmaktadır. Kafkas petrolleri, Doğu Anadolu'nun su ve tarım potansiyeli, Kerkük ve Kuveyt petrol havzalarından oluşan jeoekonomik hattın stratejik açıdan taşıdığı olağanüstü önem bu belirsizliklerin ve sınır-hat uyuşmazlıklarının sürmesine zemin hazırlamaktadır. Büyük güçlerin bu hassas bölgeye yönelik politikalarındaki dönemsel farklılaşmalar ve bölgesel güçlerin tarihî verilerle de desteklenen güç mücadeleleri Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan bu jeopolitik boşluk alanını bölgesel ve küresel bir potansiyel bunalım odağı yapmaktadır.

Ticarete dayalı deniz gücü ile Avrasya kara gücü arasındaki rekabetin odaklandığı Rimland kuşağı üzerindeki üçüncü önemli stratejik boşluk alanı Orta Asya ve Orta Asya'nın denizlere açıldığı güney kanat bölgelerinde ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl sömürge rekabetinin yol açtığı *Büyük Oyun*'un stratejik sahnesi olan bu bölge, o günden bugüne, ticarete dayalı deniz gücü ile Avrasya kara gücü arasında, Afganistan'ın tampon rolü oynadığı, etki alanlarını belirleyen bir ayırım hattı konumunu sürdürmüştür. 19. yüzyıl İngiliz-Rus rekabeti ile Soğuk Savaş dönemindeki Amerikan-Sovyet rekabeti arasındaki en temel süreklilik unsurlarından birisi Orta Asya'nın güney bağlantı kanadının üstlendiği bu rol olmuştur.

Soğuk Savaşı bitiren nihaî hamleler de karşılıklı etki alanlarının geçiş bölgelerini ve düğüm noktalarını barındıran Afganistan üzerinde yapılmıştır. Orta Asya'dan Hint havzasına ve açık denizlere inen en önemli geçitlerin (Hayber, Hocak, Gomal) ve Orta Asya, Hint ve Çin arasındaki en stratejik koridor olan Vahan Koridorunun bulunduğu Afganistan'ın Sovyetlerce işgali kaçınılmaz bir süreci başlatmıştır. Daha evvel Büyük İskender'in farklı medeniyet havzalarını birleştiren büyük yürüyüşünün, Orta Asya'nın dinamik birikimini Hindistan'a taşıyarak Hint medeniyet havzasında önemli medeniyet dönüşümlerine yol açan Gazneli Sultan Mahmud ve Timur'un seferlerinin ve 19. yüzyılda iki büyük kara ve deniz imparatorluğunun yüzleştiği *Büyük Oyun*'un kader akışını belirleyen Afganistan çift kutuplu süper güç rekabetinin de sonucunu tesbit etmiştir.

Bu stratejik kuşağın düğüm noktalarını barındıran Afganistan'ın Sovyetlerce işgali bu kuşak üzerindeki hassas stratejik dengeyi bozduğu için karşılıklı hamlelerle yürütülen stratejik mücadeleyi tırmandırmıştır. Yaklaşık on yıl süren bölgesel ölçekli stratejik mücadelenin yürütüldüğü kuşağın kendine has özellikleri ve Kore, Küba ve Vietnam örneklerinde olduğu gibi iki tarafın da tatmin olduğu yeni bir stratejik denge ile sonuçlanmaması, çift kutuplu stratejik bilek güreşinin bir taraf aleyhine noktalanmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Bu hassas kuşak üzerindeki stratejik mücadele bölge sınırlarının ötesinde sonuçlar doğurmuştur. Orta Asya'nın güney kanadı üzerindeki mücadeleyi kaybeden SSCB sadece bu stratejik kuşak ile ilgili mevziî bir gerileme ile değil, küresel ölçekli bir daralma ve küçülme olgusu ile karşı karşıya kalmıştır. SSCB'nin küresel ölçekli daralması ve sonunda çözülerek Avrasya kara gücü olma niteliğini önemli ölçüde zaafa uğratması kuzey-güney hattında Avrasya iç steplerini Hint Okyanusuna bağlayan, doğu-batı istikametinde de Çin'i Ortadoğu'ya irtibatlandıran stratejik kuşak üzerindeki ikili stratejik dengeyi bozmuştur. Bu çerçevede tarihî İpek Yolu'nun bölgesel güçleri karşılıklı etkileşim içine sokan havza dinamikleri devreye girmiş ve çift kutuplu statik dengenin baskısının kalktığı alanlarda yeni bir stratejik boşluk alanının doğmasına yol açmıştır.

Bölgesel stratejik boşluk alanlarının ortaya çıkışı, bu bölgede de uluslararası hukukça geçerli sınırlar ile küresel ve bölgesel güçlerin çıkar alanı tanımlamaları arasındaki farklılaşmayı tırmandırmıştır. Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmasıyla bölgeden hukuken çekilmek zorunda kalan Rusya'nın Afganistan-Tacikistan sınırının hâlâ Rus çıkar sınırı olduğunu ilan ederek Tacikistan'daki iç savaşa müdahele etmesi, bölgede merkezî bir güç olarak sivrilen Özbekistan'ın gerek Tacikistan gerekse Afganistan'da süren iç mücadelelere dönemsel etkilerde bulunması, çift kutuplu küresel mücadelenin üzerindeki baskısını atan Afganistan'ın bu kez de süper güçlerin etkileri dışında başta Pakistan, İran ve Hindistan olmak üzere bölgesel güçlerin mücadele alanı haline gelmesi, bölgedeki önemli geçitlerden biri olan Mintaka Geçidini elinde tutan Çin'in gündeme getirdiği Karakurum otoyolu ile bölgeye yönelik stratejik bir etki alanı kurma çabası, bölgenin stratejik üçgeninin merkezinde yer alan Keşmir üzerindeki

mücadelenin artması ve Hindistan'ın Keşmir, Çin'in de Doğu Türkistan üzerindeki denetimlerini artırmak için bu bölgelere yönelik baskıları artırmaları, ortaya çıkan stratejik boşluğun yol açtığı sınır-hat çelişkilerinin ürünüdür. Büyük ve bölgesel güçler arasında Orta Asya'nın zengin jeoekonomik kaynakları ve bu kaynakların aktarım yolları üzerinde süren kıyasıya mücadele stratejik boşluk alanlarının doğurduğu kaotik durumu daha da karmaşıklaştırarak iç savaşların, bölgesel gerginliklerin ve stratejik mücadelenin taktik manevralarla tırmandırıldığı çatışma odaklarının yaygınlaşmasına yol açmaktadır.

Özetle görüldüğü gibi, çift kutuplu yapıya dayalı Soğuk Savaş dengesinin ortadan kalkması doğu-batı istikametindeki *Rimland* kuşağının kuzey-güney geçiş ve bağlantı yolları üzerinde yayılan geniş jeopolitik ve jeoekonomik boşluk alanları doğurmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde jeopolitiğin artan bir önemle tekrar gündeme gelmesi ortaya çıkan bu stratejik boşluk alanları ile doğrudan ilgilidir. Bu jeopolitik boşluk alanları bu kuşağın en önemli halkalarından birini oluşturan Anadolu yarımadasında bulunan Türkiye'yi yakından ilgilendirmiş ve temel küresel ve bölgesel stratejik tercihlerinde kaçınılmaz etkiler yapmıştır.

Konvansiyonel taktik mücadele ve bu mücadelenin öne çıkardığı jeopolitik dengeler Soğuk Savaş sonrası dönemin güçler dengesine dayalı dinamik şartlarında yeni unsurlarla birlikte tekrar gündeme gelmektedir. Bu da, nükleer teknolojinin getirdiği yeniliklerle önemini kaybettiği düşünülen jeopolitiğin yeniden ve daha güçlü bir şekilde uluslararası ilişkilere ve dengelere ağırlığını koymasına yol açmaktadır. Jeopolitik, küresel dengelerle bölgesel etkileşim alanları arasındaki bağımlılık ilişkisinin artmasına paralel olarak, artan bir önem kazanmaktadır. Jeopolitik ile jeoekonomi ve jeokültür arasındaki irtibatlar bu alanların etkileşimine dayalı yaklaşımların uluslararası ilişkileri etkileme gücünü pekiştirmektedir.

IV. Türkiye'nin Jeopolitik Yapısının Yeniden Yorumlanması

Türkiye'nin uluslararası öneminin vurgulandığı resmî, gayriresmî her toplantı ya da konuşmada Türkiye'nin jeopolitik konumuna atıf vardır. Bu sihirli kelime Türkiye'nin en önemli müzake-

re kozu olarak sürekli ileri sürülegelmiştir. Ancak, Türkiye'nin jeopolitiği değişik dönemlerde farklı açılardan önem taşıdığı halde, bu değişmeler yeterince dinamik bir tarzda yeniden yorumlanmadığı için statik bir jeopolitik görüşün dar kalıpları içinde kalınmaktadır.

Bir ülkenin coğrafyası sabit bir faktördür. Fakat bu coğrafyanın belirlediği jeopolitiğin diplomatik boyutu, uluslararası güç dengelerindeki değişikliklere göre yeniden yorumlanması ve ayarlanması gereken dinamik bir değişkendir. Bu dinamizme ayak uyduramayan yaklaşımlar jeopolitik avantajların önceliklerini ortaya koyma becerisini gösteremedikleri için kimi zaman bu avantajların dezavantajlara dönüşmesine yol açarlar.

Türkiye jeopolitik açıdan kara ve deniz güç merkezlerinin doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusundaki hakimiyet alanı mücadelelerinin ve geçiş bölgelerinin merkezî konumunda bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda Avrasya merkez kara kütlesini sıcak denizlere ve Afrika'ya bağlayan iki önemli kara geçiş bölgesi (Balkanlar ve Kafkaslar) ve bir deniz geçiş bölgesi (Boğazlar) Türkiye'de kesişmekte ve bu bölgeleri jeoekonomik kaynak merkezleri olan Ortadoğu ve Hazar bölgesine bağlamaktadır. Doğu-batı doğrultusunda ise Anadolu yarımadası, Avrasya anakıtasını kuşatan stratejik yarımadalar kuşağının en önemli halkasıdır.

Kısaca özetlediğimiz bu jeopolitik özellikler tarih boyunca önemli olagelmiştir. Bunun içindir ki kavimler göçünün en önemli düğüm bölgelerinden biri olan Anadolu yarımadası sürekli olarak bir siyasî güç merkezi olmaya aday olmuştur. İstanbul merkezli Anadolu/Balkan ekseninin başka bir siyasî güç merkezine edilgen/çevre unsur olduğu dönemler istisnadır.

Bu coğrafî ve tarihî faktörlere rağmen jeopolitiğin uluslararası önemi onu kullanan diplomatik geleneğin birikim ve dehasına bağımlı olagelmiştir. Türkiye bu jeopolitik faktörü Soğuk Savaş boyunca son derece statik bir çerçevede çevre unsuru olmayı kabullendiği bir ittifak bloku nezdinde itibarını ve pazarlık gücünü artıran bir koz olarak kullanmaya çalışmıştır. II. Dünya Savaşından sonra Sovyet tehdidine karşı Batı Blokunun güvenlik şemsiyesine ihtiyaç hisseden Türk hariciyesi, jeopolitik avantajlarını, bu güvenlik şemsiyesi mukabilinde önemli bir diplomatik değer olarak

gündemde tutmaya gayret etmiştir. Özelde ABD'nin, genelde de NATO'nun bu güvenlik şemsiyesi ile ilgili vecibelerini göz ardı ettiği veya Türkiye'nin başka alanlardaki pazarlık gücünün zayıfladığı dönemlerde Türkiye'nin en önemli kozu olarak müzakere masasına konan jeopolitik konum, dünyaya açılım stratejisinin bir parametresi olmaktan çok statükoyu müdafaa stratejisinin bir aracı olarak görülmüştür.

Soğuk Savaş parametrelerinin yok olduğu yeni uluslararası çevre içinde Türkiye jeopolitiğinin rolü de yeniden yorumlanmak zorundadır. Öncelikle bu rol geçmişin statükoyu muhafaza stratejisi aşılarak değerlendirilmelidir. Küresel ve bölgesel dengelerin dinamik şekilde değiştiği bir dönemde jeopolitiği statükoyu korumak için kullanmak, zamanla jeopolitik avantajların kullanılamaz hale gelmesine yol açar. Jeopolitik konum başlıbaşına bir değer değildir. Jeopolitik konum bu konuma uygun bir tarzda ortaya konan bir dış politika stratejisinin etkin aracı olması halinde değer kazanır. Bu anlamda Türkiye jeopolitiğinin dış politika stratejisi içindeki yerini yeniden yorumlamak ve uluslararası çevre içinde yeni bir anlam kazandırmak zorundayız.

Bu konudaki en önemli değişim jeopolitik konuma yaklaşımda sözkonusu olmalıdır. Jeopolitik konum artık sınırları müdafaa dürtüsünün yönlendirdiği bir statükoyu muhafaza stratejisinin aracı olarak görülmemelidir. Aksine, bu jeopolitik konum kademeli bir şekilde dünyaya açılmanın ve bölgesel etkinliği küresel etkinliğe dönüştürmenin bir aracı olarak görülmelidir. Sınırlara dayalı yerel etkinlikten kıtasal ve küresel etkinliğe yönelmenin öncelikli şartı jeopolitiğin uluslararası ekonomik, siyasî ve güvenlik ilişkilerinde dinamik bir çerçeve içinde kullanılmasına bağlıdır.

Bu dinamizmin yoğun temposu yerine statükoculuğun rahatını tercih eden bir dış politika geleneği, bırakın jeopolitiği küresel etkinliğe dönüştürmeyi, cari sınırları bile muhafaza edemeyecektir. Mesela Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin bütünlüğünü SSCB'nin sıcak denizlere inmesinin önünde bir engel olarak gören kimi müttefikler için bu jeopolitik konumun muhafazası önemli iken, aynı müttefikler değişen şartlar içinde bugün Ortadoğu'da Türkiye'nin su-petrol dengesine dayalı jeoekonomik etkinliğini kendi çıkarları için zararlı görüp bu sınırların değişmesini veya

uluslararası hukuk içinde görülmeyen fakat reel olarak kendini hissettiren yeni etki alanlarının oluşmasını isteyebilirler.

Jeopolitik ile ilgili bu yeni yaklaşım Türkiye'nin siyasî, ekonomik ve güvenlik ile ilgili temel uluslararası parametrelerini de doğrudan etkileyecektir. Türkiye'nin gelecek yüzyıla yönelik dış politika stratejisi, güç merkezleri ile ilişkilerin alternatifli tarzda yeniden düzenlenmesi ve uzun dönemli kültürel, ekonomik ve siyasî bağların sağlamlaştırıldığı bir hinterland oluşturulması şeklinde özetlenebilir.

Bu açıdan bakıldığında Türkiye bu dış politika stratejisini ileride uluslararası çevreye kademeli bir tarzda açılabilmek için kullanabileceği üç önemli jeopolitik etki alanı içinde taktik önceliklere dayandırmak zarureti ile karşı karşıyadır:

1. Yakın *kara* havzası: Balkanlar - Ortadoğu - Kafkaslar

2. Yakın *deniz* havzası: Karadeniz - Adriyatik - Doğu Akdeniz - Kızıldeniz - Körfez - Hazar Denizi

3. Yakın *kıta* havzası: Avrupa - Kuzey Afrika - Güney Asya - Orta ve Doğu Asya

İçiçe geçen dairevî kuşaklardan oluşan bu havzalar Türkiye'nin bölgesel etki alanlarının (*hinterland*) kademeli bir tarzda genişletilerek uluslararası küresel konumunun güçlendirilmesi hedefine yönelik dış politika stratejisinin jeopolitik temelidir. Türkiye ancak bu jeopolitik kuşaklar arasındaki geçişkenliği ve karşılıklı bağımlılığı iyi değerlendirebilen ve bunu iç siyasî kültür ile bütünleştirebilen bir yenilenme içine girerse uluslararası sistemin edilgen/çevre unsuru olmak konumundan kurtulabilir. Aksi takdirde bugünkü siyasî elit ülke jeopolitiğini başka siyasî güç merkezlerinin stratejik düzenlemelerinin taktik faktörü olarak görmeye devam ederse hem bu jeopolitik kuşaklar üzerindeki itibarını kaybedecek hem de kendi iç bütünlüğünü bile koruyamayan bir statükoya bağımlı olacaktır. Bu havzaların ekonomik, kültürel ve siyasî parametreler açısından iç özelliklerini ve karşılıklı bağımlılık ilişkilerini yeni bir jeopolitik teori çerçevesi içinde ele almak gerekmektedir.

İkinci Bölüm

Yakın Kara Havzası
Balkanlar-Ortadoğu-Kafkaslar

Türkiye'nin yakın kara havzası, kara sınırlarının doğrudan irtibat halinde olduğu üç bölgeyi kapsamaktadır: Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkaslar. Bu bölge tanımlamalarının objektif jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel niteliklerinin iç tutarlılığı ayrıca incelenmesi gereken bir konu olmakla birlikte, bugün uluslararası ilişkiler literatüründeki kullanımları açısından ele alındığında, Balkanlar ve Kafkaslar Avrasya anakıtasının kuzey-güney istikametindeki iki önemli geçiş bölgesini oluşturmakta; Ortadoğu ise Hint yarımadasının batısından başlayan Güney-Batı Asya'nın Kuzey Afrika ile kesişim alanı için kullanılmaktadır.

Türkiye gerek tarihî birikimi gerek coğrafî konumu itibariyle bu yakın havzanın ayrılmaz bir parçasıdır. Türkiye'nin dış politikasını doğrudan etkileyen temel meseleler de, bu politikayı şekillendiren ana unsurlar da bu yakın kara havzasındaki oluşum ve gelişmelerin tabiî neticeleridir. Türkiye daha önceki dönemlerde olduğu gibi Batı Avrupa ile bütünleşme ve bölge ötesi ittifak ilişkilerinin cazibesiyle bu yakın havza ile yabancılaşma hatasına düşmemelidir. Unutulmamalıdır ki, Türkiye'nin uluslararası konum içindeki siyasî, ekonomik ve kültürel ağırlığı bu havzada sahip olduğu etkinliğe ve performansa bağlı olmaya devam edecektir. Türkiye'nin iç bütünlüğü dahi bu havza içindeki faktörlerle doğrudan ilgilidir. Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'daki gelişmeler üzerinde etkili olamayan bir Anadolu ülkesi ne bu hassas jeopolitik alan üzerinde bütünlüğünü muhafaza edebilir ne de dünyaya açılabilir.

I. Tarihî/Jeopolitik Zorunluluklar ve Balkanlar

Avrasya anakıtasının steplerden Akdeniz'e inen temel kuşağını oluşturmak açısından jeopolitik, Doğu ile Batı'yı ayıran bölge olarak görülmesi açısından ise jeokültürel bir önem taşıyan Balkanlar, 20. yüzyıl boyunca uluslararası ilişkilerin temel bunalım bölgelerinden birisi olmuştur. Bu asrın başında, insanoğlunun o güne kadar görmediği çapta bir cihan savaşı bu bölgede atılan bir kurşunla başlamıştı. Asrın sonunda ise Soğuk Savaşın bitişiyle yaşanan en yoğun çatışmalar da bu bölgede görüldü. Bölgenin hassas jeokültürel ve jeopolitik ayrım hatları uluslararası ilişkilerde yaşanan bunalımların bölgeye doğrudan ve en sert şekilde yansıması sonucunu doğurmuştur.

Balkanlar, asrın başında uluslararası ilişkileri yönlendiren büyük güçler için Batı sömürgeciliği karşısında gittikçe güçsüzleşen bir direnişin siyasî merkezi konumunda olan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan tasfiyesi açısından özel bir önem taşıyordu. Balkan Savaşı ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarından -Doğu Trakya hariç- tasfiyesi gerçekleştirilmiş, I. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası siyaset ve hukuk açısından da nihaî tasfiyesi tamamlanmıştır. Seksenli yıllarda Bulgaristan'da yaşanan baskılar esnasında kaleme aldığımız bir makalede de vurguladığımız gibi,[1] asrın sonuna geldiğimizde Balkan meselesinin bütün karmaşıklığıyla tekrar gündeme gelişi şu soruyu da son derece anlamlı kılmaktadır: "Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi daha tamamlanmadı mı?"

Siyasî tabirlerin ortaya çıkışı bazen siyasî olayların gelişmesinden daha önemli ipuçları verebilir. 19. yüzyıla kadar Osmanlı'nın Avrupa toprakları için Avrupalılar *European Turkey, Turkey d'Europe, Turkey in Europe* (Avrupa Türkiyesi, Avrupa'daki Türkiye) vb. tabirler kullanırken Osmanlı Devleti *Avrupa-i Osmanî* ve *Rumeli-i Şâhâne* gibi isimleri tercih ediyordu. Bu dönemden itibaren siyasî gelişmelere paralel olarak Türk ve Müslüman imajlarını silecek yeni bir isimlendirme gerekiyordu ki, bundan sonra sürekli olarak bunalım ve krizle özdeş hale gelecek iki tabir birden bu bölge için kullanılmaya başlandı: *Balkanlar* ve *Ortadoğu* (veya *Yakın Doğu*).

• • • •

1 Ahmet Davutoğlu, "Balkanlar ya da Tamamlanmamış Bir Tasfiye", *İslâm*, Temmuz 1989: 6/71, s. 32-33.

Balkanlar ve *Balkan yarımadası* tabirleri siyasî literatürde ilk olarak 1808'de Alman coğrafyacı A. Zeune tarafından kullanıldı.[2] 19. yüzyılın ortalarına doğru (1835) D. Omalins d'Halloy Hazar Türklerinden alındığı rivayet edilen *Balkan* tabirini de yetersiz bularak *İslav-Yunan* (*Slovogreece*) tabirini kullanmayı tercih etmiş, K. Ritter ise doğrudan *Yunan yarımadası* (*Halbinsel Griechenland*) demiştir. Fischer ve Wagner gibi bazı Alman araştırmacıların ilk defa 1863'te Avusturyalı konsolos I.G. von Hahn tarafından kullanılmış olan *Güneydoğu Avrupa yarımadası* (*Südosteuropäische Halbinsel*) tabirini geliştirerek yarımadayı *Avrupa* ismi ile doğrudan ilişkilendirmelerinin Avrupalı büyük devletlerin bölgeye yönelik ilgilerinin yoğunlaşmaya başladığı bir dönemde ortaya çıkması kesinlikle bir tesadüf değildir.[3] Yugoslavya coğrafyacısı Cvijic'in bölgenin *Avrupa'daki Türkiye* gibi tabirlerle herhangi bir şekilde *Türk* adıyla özdeşleşmesini "çirkin bir şehadet"[4] olarak değerlendirip *Balkan* tabirinin kullanılması gerektiğini söylemesi de bu konuda ilginç bir "şehadet"tir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren birçok siyaset bilimci ve seyyahın *Ortadoğu* tabirini özellikle Balkanlar'ı kastederek kullanmaları[5] bu kavramın coğrafî olmaktan çok kültürel bir zıtlığı ve ayrımı ifade etmesi açısından önemlidir. Daha sonra *Ortadoğu* tabirinin kullanımı Müslümanların hakimiyet sahalarının daralmasına paralel bir değişiklik geçirecek ve Doğu-Batı, Müslüman-Hristiyan ayrımlarını da yansıtan jeokültürel nitelikli bir kavram halini alacaktır.

Ortadoğu ve *Yakın Doğu* kavramları, bu açıdan objektif bir coğrafî kavram olmaktan çok Avrupa-merkezli subjektif unsurlar barındıran jeokültürel bir ayırım kavramıdır. Bu sebepledir ki, gerek *Ortadoğu* gerekse *Yakın Doğu* kavramlarının ihtiva ettiği alan de-

• • • •

2 Zeune, A., *Versuch einer Wissenschaftlicher Erdbeschreibung*, Berlin 1808. Bu isim daha önce 1757 tarihli Robert ve Vaugondy'nin *Grand Atlas*'ında da yer almıştı. Bkz. Carter, F., "Introduction to the Balkan Scene", *An Historical Geograhpy of the Balkans*, Londra 1977, s. 7.

3 Fischer, T., "Die Südosteuropaische Halbinsel", *a.g.e.*, s. 8.

4 Cvijic, J., *Le Peninsula Balkanique*, Paris 1918, s. 2; Carter, *a.g.e.*, s. 7.

5 Davison, H.,"Where is the Middle East", *Foreign Affairs*, July 1960 ve bir örnek için Miller, W., *Travel and Politics in the Near East*, Londra 1898.

gişen konjonktüre göre yeni nitelikler kazanmıştır. Batı siyasetçileri ve araştırmacıları bu kavramın sınırlarını Osmanlı Devleti'nin gerilemesine uygun bir tarzda yeniden tanımlamışlardır.[6]

Balkan yarımadası kavramı ile bu bölge için Türk ve Müslüman imajlarından arındırılmış yeni bir kimlik tesbit edilirken, *Ortadoğu* kavramı ile Batı ile Doğu arasında oynak bir siyasî hattın sınırları belirlenmiş oluyordu. Bulgaristan'da seksenli yıllarda tek tek kişiler düzeyine kadar inmiş bulunan isim değiştirme operasyonunun küresel düzlemdeki ilk habercileri, *Balkan* ve *Ortadoğu* tabirlerinin siyaset literatürüne girmiş olmalarıdır.

Türkiye açısından Balkanlar'da son on beş yıl içinde yaşanan gelişmelerin ortaya çıkardığı diğer önemli bir sonuç da ülke içinde gittikçe artan bir önem kazanan sosyopolitik ve sosyokültürel kimlik meselesinin uluslararası bir eksende kendini göstermeye başlamış olmasıdır. I. Dünya Savaşı sonunda yakın kara havzası üzerindeki haklarından feragat ederek Anadolu'ya çekilmek zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti, asrın sonunda Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ile ortaya çıkan "siyasî merkez" boşluğunu doldurma zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır.

Bu zorunluluk, "Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi daha tamamlanmadı mı?" şeklindeki soruyu daha da anlamlı hale getirmektedir. Evet, uluslararası hukuk açısından Osmanlı Devleti tasfiye edilmiştir, ama bu tasfiyenin yol açtığı jeopolitik ve jeokültürel boşluklar Balkanlar'da yeni çatışma noktalarını beraberinde getirmiştir. Bosna ve Kosova'da yaşanan etnik kıyımlardan sonra gerek Boşnak gerekse Arnavut unsurların birinci derecede başvurdukları ülkenin Türkiye olması, tarihî bir zorunluluğun ve mesuliyetin kendini önemli bir dış politika parametresi olarak dikte etmesinden başka bir şey değildir.

Türkiye'nin Balkanlar'daki siyasî etki temeli Osmanlı bakiyesi Müslüman topluluklardır. Geçmiş dönemde bu toplulukları Türk

• • • •

6 Selçuklu ve Osmanlılar için *Rumeli* kavramı da benzer bir jeokültürel özellik taşımaktadır. Selçuklular için *Rumeli* Anadolu iken, Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesi sürecinin tamamlanmasından sonra Osmanlı için bugünkü Balkanlar *Rumeli* olarak anılmaya başlanmıştır.

dış politikasının yükleri gibi görerek göç yoluyla Balkanlar'ı boşaltma politikasının yanlışlığı bugün açık bir tarzda ortaya çıkmıştır. Türkiye şu anda Balkanlar'da Osmanlı mirasına dayalı tarihî birikimin sağladığı önemli imkanlara sahip görünmektedir. Öncelikle Türkiye'nin tabiî müttefikleri konumunda olan Müslümanların çoğunlukta olduğu iki ülkede (Bosna ve Arnavutluk) bu ortak tarihî birikimi tabiî bir ittifak haline döndürme iradesi ortaya çıkmıştır. Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Sancak, Kosova ve Romanya'daki Türk ve Müslüman azınlıklar ise Türkiye'nin Balkan politikasının önemli unsurlarıdır.

Türkiye'nin Balkanlar'daki kısa ve orta dönem dış politikasının iki önemli hedefi Bosna ve Arnavutluk'un istikrarlı bir yapı içinde güçlendirilmeleri ve bölgedeki etnik azınlıkları güvenlik şemsiyesi altına alacak bir uluslararası hukuk zemininin oluşturulmasıdır. Bu hukukî zemin içinde Türkiye Balkanlar'daki Müslüman azınlıklar ile ilgili meselelerde müdahale etme hakkını kazanacak bir garanti elde etme hedefini sürekli gözetmelidir. Modern dönemdeki çarpıcı bir misal olarak Kıbrıs Müdahalesi böyle bir hukukî çerçeve içinde meşru kılınabilmiştir.

Türkiye'nin Balkanlar'da bu tür bir hak elde etmesi ancak ve ancak Türkiye'nin kültürel ve tarihî faktörleri de sürekli gözönünde tutan aktif bir Balkan politikası izlemesi ile mümkün olabilir. Aksi takdirde Fener Patrikhanesi aracılığıyla Türkiye'nin içindeki ufak Rum azınlığı ile ekümenik iddialara kalkışan Yunanistan ve Balkanlar-Kafkaslar çemberinde Ortodoks-Slav etkinliği kurmaya kalkışan Rusya karşısında Türkiye sadece Balkanlar üzerindeki etkinliğini kaybetmekle kalmayacak, aynı zamanda Boğazlar üzerindeki Rus ve Yunan iddiaları karşısında da dayanaksız kalacaktır. Lozan'ın sağladığı garantilerin reelpolitiğin zorlamaları karşısında ne derece etkin olduğu Ege adalarının silahlandırılması ile ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Türkiye asrın başındakine benzer yeni bir Balkan faciası ile karşılaşmamak için hem bölgedeki Osmanlı bakiyesi Müslüman toplumların geleceklerini ilgilendiren meselelerde aktif bir politika takip etmek hem de bölge içi dengeleri ve bölge dışı faktörleri etkin bir tarzda kullanarak bir Balkan Bloku karşısında yalnız kalmamaya özen göstermek zorundadır. Bölge dışı faktörler içinde

bir taraftan Rusya-Almanya arasındaki dengeler yakînen izlenmeli, diğer taraftan da bölge içindeki yakın hakimiyet merkezleri olan Avrupa ve Rusya karşısında uzak güç merkezleri konumundaki ABD, Japonya ve Çin ile dengeleyici politikalar takip edilmelidir.

Başka bir deyişle Balkanlar'ın güvenliği Türkiye'nin batı sınırları doğrultusundaki güvenlik parametreleri ile gittikçe özdeşleşmektedir. Soğuk Savaş döneminde Doğu Trakya'da oluşturulan güvenlik hattı, Balkanlar düzeyinde çok taraflı ve ikili güvenlik anlaşmaları ile daha batıda bir düzlemde gerçekleştirilmeye çalışılmalıdır. Bu açıdan bölge üzerindeki Rusya faktörünü dengeleyecek bölge içi ve bölge dışı güvenlik şemsiyeleri oluşturmak ve özellikle Arnavutluk, Bosna ve Makedonya'nın iç güvenliği ve toprak bütünlüğünü garanti edici bir çerçeve plan hazırlamak kaçınılmazdır.

Bu siyasî boyut dışında Balkanlar'da Türk dış politikasının ekonomik temeli ulaşımdır. Bu çerçevede Balkanlar'ın Ortadoğu ve Asya ile gerek kara gerekse deniz ulaşımında etkin bir koordinasyon temin edilmeli ve bu ulaşım yolları gerektiğinde hem işbirliği hem de bir dış politika unsuru olarak devreye sokulmalıdır. İstanbul-Adriyatik, İstanbul-Tuna hatlarını birleştirecek ortak projelere yönelmek suretiyle bölge içi ekonomik ve siyasî oluşumlarda merkezî bir konumda bulunulmalıdır.

II. Asya'ya Açılan Kapı ve Kafkaslar

Tarih boyunca Avrasya'nın değişik bölgelerine yayılan kavim göçlerinin en önemli kavşak noktalarından birini oluşturan ve bu nedenle de göreceli olarak küçük bir alanda son derece karmaşık bir etnik ve dilsel yapı barındıran Kafkaslar, Anadolu-Akdeniz ve Step-Karadeniz nitelikli siyasî güçler arasındaki en önemli rekabet alanlarından birini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin derinlikli ve koordineli kara ve deniz stratejisi ile Karadeniz'i bir iç deniz haline getirerek kuzey steplerine sarktığı dönemlerde iç alanlardaki dağınıklığa rağmen istikrarlı bir bütünlük arzeden bu bölge, Rusların kuzey-güney istikametinde Karadeniz'e ulaşan su yollarını denetim altına almasından sonra yaklaşık iki yüz yıl süren bir hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur.

Şeyh Şamil'in direnişinin kırılmasından sonra Güney Kafkasya'ya inen Rus hakimiyet alanı 93 Harbiyle Erzurum yaylasına kadar uzanarak Anadolu'yu tehdit eder hale gelmiştir. Kâzım Karabekir'in Doğu Harekâtı ile Güney Kafkasya'da kurulan kısmî dengeye rağmen Kafkaslar, Soğuk Savaşın sona ermesine kadar Rus/Sovyet yayılım stratejisinin ana eksenlerinden birisi olagelmiştir.

Türkiye'nin NATO'ya katılmasında önemli bir etken olan Kars, Ardahan ve Boğazlar'a yönelik Rus talepleri aslında yukarıda bahsettiğimiz tarihî rekabetin tabiî bir uzantısı niteliğindeydi. Bu taleplerin sonucunda Türkiye'nin NATO'ya girerek Soğuk Savaşın Batı cephesinde yer alması Türk-Sovyet sınırını NATO-Varşova Paktı sınırı haline dönüştürerek Kafkaslar ile Doğu Anadolu'nun sunî bir perde ile bölünmesine yol açmıştır. Son elli yıl içinde bölgede gözlenen istikrar bu sunî perdenin oluşturduğu katı bir stratejik dengenin ürünüydü.

Türk-Sovyet sınırındaki Sarp köyünün merkezinde yer alan camiyi bile ikiye bölen bu sunî stratejik sınırın Soğuk Savaş sonrası dönemde ortadan kalkması, Kafkaslar'daki iç dengeleri de, Türkiye'nin Kafkaslar'a bakış tarzını da doğrudan etkilemiştir. Kafkaslar'daki ideolojik meşruiyetle desteklenmiş Sovyet gücünün oluşturduğu fiilî güce dayalı dengenin örttüğü etnik, dinî ve dilsel farklılıkların su yüzüne çıkması bir taraftan bölge-içi çatışmaları tırmandırmış, diğer taraftan da Rusya'nın bölgeye yönelik hesaplarında yeni unsurların devreye girmesine yol açmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Kafkasya'nın değişen uluslararası konumu üç ayrı düzlemde ele alınabilir: (i) Uluslararası küresel dengelerdeki değişim ve bu değişimin bölge üzerindeki etkileri; (ii) bölgeye doğrudan müdahil olan Rusya, Türkiye, İran gibi ülkelerle Hazar Denizine komşulukları dolayısıyla bölge dengeleri içinde önemli konuma sahip Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'ı da kapsayan bölgesel düzlem; (iii) bölgenin etnik ve dinî farklılaşmasını da içinde barındıran bölge-içi dengeler ve çelişkiler.

Birinci düzlemle ilgili unsurlar Soğuk Savaş sonrası dönemde ciddi bir değişim göstermiş bulunmaktadır. Çift kutuplu uluslararası ilişkiler dengesinin en belirgin şekilde yansıdığı bölgelerden birisi olan Kafkasya'da Soğuk Savaş sonrası dönemde aralarında

ABD, İngiltere, Almanya ve Japonya gibi ülkelerin de bulunduğu küresel güçlerin doğrudan müdahil olduğu bir konjonktür ortaya çıkmıştır. Özellikle küresel ekonomi-politik rekabetin yönlendirdiği bu yeni konjonktür çokuluslu şirketlerin de devreye girdiği stratejik nitelikli doğal kaynakların aktarım meselesine odaklanmış durumdadır. Dolayısıyla bu düzlemin kritik alanı temelde jeo-ekonomik bir nitelik arzetmektedir.

İkinci düzlemdeki rekabet hem bu küresel nitelikli rekabetin yansımalarını barındırmakta hem de bölgeye doğrudan müdahil büyük ve orta ölçekli bölgesel güçlerin jeopolitik ve diplomatik manevralarını kapsamaktadır. Rusya-Ermenistan, Türkiye-Azerbaycan yakınlaşmaları İran ve Gürcistan'ı da değişik denge politikaları izlemeye sevketmektedir. Türkiye-Gürcistan ve İran-Ermenistan ilişkilerinde gözlenen gelişmeler bu açıdan ilginç bölgesel denklemler oluşturmakta ve dinamik bir diplomatik süreci beraberinde getirmektedir. Bu ülkelerin Hazar ve Karadeniz ile ilgili politikaları Kafkasya denklemini Orta Asya, Ortadoğu ve Balkanlar'a yayan sonuçlar doğurmakta ve kendine has bölgelerarası etkileşim alanları ortaya çıkarmaktadır. Mesela Türk-İran ilişkilerinin Ortadoğu'daki seyri ve Türk-Rus ilişkilerinin Karadeniz ve Balkanlar'daki seyri bu etkileşim alanlarından doğrudan etkilenmektedir.

Üçüncü düzlemde yer alan bölge-içi çelişkiler sıcak çatışma noktalarını tırmandırmakta ve ikinci düzlemdeki aktörleri içine çekebilecek boyutta risk alanları oluşturmaktadır. Mesela Güney Kafkasya'daki Karabağ odaklı Azeri-Ermeni çatışması ve Kuzey Kafkasya'daki Rus-Çeçen çatışması doğrudan Türk-Rus ilişkilerinin denklemi içinde bir yere otururken, Abhazya'da 1993 yılında tırmanan Gürcü-Abaza çatışması Türkiye-Gürcistan, Rusya-Gürcistan ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Son olarak 1999 baharında Karaçay-Çerkez otonom bölgesinde yapılan seçimlerin hemen bir Rus ve Türk lobi çatışması şekline dönüştürülmüş olması, bu içiçe geçen denklemlerin son çarpıcı misalidir. Kafkaslar'daki çatışmalar bu süre içinde iki ana bölgede yoğunlaşmıştır: Güney Kafkasya'da Karabağ bunalımının yol açtığı Azeri-Ermeni çatışması ve Kuzey Kafkasya'da önce Gürcü-Abaza, daha sonra Rus-Çeçen çatışmaları ile tırmanan gerilim bölgeleri.

Özellikle 1993 yılının Nisan ayında yoğunlaşan Ermeni saldırıları sonunda 3 Nisanda Kelbecer bölgesini ele geçirerek Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki bölgeyi denetimleri altına alan Ermeniler daha sonra askerî harekâtı kuzeye ve güneye doğru genişleterek Gürcistan-Azerbaycan ve İran-Azerbaycan sınırlarına doğru ilerleme kaydetmişlerdir. Bu çatışmalar sonucunda Azerbaycan'ın yaklaşık beşte birinin Ermeni işgali altına girmiş olması Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde karşı karşıya kaldığı en önemli stratejik kayıptır. Ermeni birlikleri karşısındaki yenilgi Azerbaycan içinde de geniş çaplı iç karışıklıklara sebep olmuş ve Rus birliklerinden de destek gördüğü iddia edilen Albay Suret Hüseyinoğlu'nun 1993 yılının Haziran ayında Gence'de başlatarak Bakü üzerine yürüttüğü isyan neticesinde Azerbaycan'ın seçimle işbaşına gelmiş cumhurbaşkanı Elçibey 20 Haziranda başkenti terketmek zorunda kalmıştır. İç savaşı engellemek amacıyla meclis başkanlığına getirilen eski Politbüro üyesi Haydar Aliyev zamanla ülke üzerindeki kontrolünü pekiştirerek Azerbaycan'ın yeni lideri konumuna gelmiştir. Bu gelişmelerden sonra Azerbaycan meclisi Eylül ayında BDT'ye geri dönme kararı almış ve Kasım ayında Rusya Azebaycan ile Bakü petrolleri konusunda görüşmeleri hızlandırmıştır.

Aliyev daha sonraki yıllarda dengeleyici tedbirler alarak Türkiye'yi devrede tutan politikalar geliştirmeye özen göstermişse de, bölgedeki Rus-Ermeni yakınlaşması her an yeni stratejik hassasiyetler doğuracak niteliktedir. İran'ın bölgeye yönelik politikaları da Türk-Azeri, Rus-Ermeni ilişkilerinde belirleyici ve dengeleyici bir unsur olmaktadır. Bu da Kafkaslar ile Ortadoğu politikaları arasındaki bağımlılık ilişkisini artırmakta ve Batı Asya ilişkilerinin iki önemli ayağını birbirine bağlamaktadır.

Görüldüğü gibi Ermeni-Azeri çatışması sıradan bir sınır anlaşmazlığının ötesinde sonuçlar doğurmakta ve Azerbaycan'ın iç bütünlüğünü ve istikrarını da doğrudan belirlemektedir. Azerbaycan Türkiye için genel olarak Kafkaslar'da, özel olarak da Güney Kafkasya'da en önemli stratejik müttefiktir. Bölgesel bağlantılar açısından bir mukayese yapmak gerekirse Kafkaslar'da Azerbaycan, Balkanlar'da ise Arnavutluk istikrarlı ve güçlü bir bölgesel konum kazanmadıkça, Türkiye'nin her iki bölgedeki ağırlığını artırabilmesi de, yakın deniz havzası içinde olmakla birlikte sınır-ötesi etkin-

lik alanları içinde kalan Adriyatik ve Hazar'a yönelik politikalar geliştirebilmesi de mümkün olamaz.

Türkiye genel özellikleri itibariyle Balkanlar'a benzeyen Kafkaslar'da da Soğuk Savaş sonrası döneme gerek psikolojik gerekse diplomatik açıdan yeterince hazırlıklı girememiştir. Bu hazırlıksızlık Soğuk Savaş şartlanmaları ile yeni ortaya çıkan konjonktürün getirdiği imkan patlaması arasında bir intibak dönemi geçmesini zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluğun yol açtığı gecikmeler dinamik bir nitelik kazanan bölgesel dengelere yönelik politikalarda zamanlama problemi doğurmuştur.

Bu gecikmenin farkına varıldığında ise Kafkaslar bir bütün olarak yeni bir çerçeve içinde ele alınamamış ve Kafkasya politikası sadece Azeri-Ermeni Savaşı sınırları içinde değerlendirilmiştir. Azeri-Ermeni Savaşı genel Kafkaslar meselesinin önemli bir parçasıdır ve ancak bölgesel stratejinin ana parametreleri içinde süreklilik ve tutarlılık arzeden bir çerçevede sağlıklı bir zemine oturtulabilir.

Bu nedenledir ki, öncelikle çok yönlü bir Kafkaslar politikası tayin edilmek ve bu politika ile yakın kara havzasının diğer bölgeleri arasındaki bağlantılar kurulmak zorundadır. Unutulmamalıdır ki, Kafkaslar, Doğu Anadolu ve Körfez-Doğu Akdeniz hattını kapsayan Kuzey Ortadoğu jeopolitik olarak; Azeri petrolü, Doğu Anadolu'nun su kaynakları ve Kuzey Irak petrolleri de jeoekonomik olarak bir bütünlük arzetmektedirler.

Bu jeopolitik ve jeoekonomik hat üzerindeki gelişmeler birbirlerinden soyutlanamazlar. Dolayısıyla bu hat üzerinde Kuzey Kafkas cumhuriyetlerinden Körfez'e kadar uzanan kuşağı kapsayıcı bir Batı Asya politikası geliştirilmesi zarurîdir. Bu Batı Asya politikası Türkiye'nin Orta-Asya ile ilişkilerini sıhhatli bir tarzda düzenleyebilmesinin de temel şartıdır. Bu bağlantılar arasındaki ilişkiler üzerinde etkili olamayan bir Türkiye ne iç ve dış güvenlik parametreleri arasındaki ilişkileri farkedebilir, ne de ekonomik güç alanı oluşturacak kaynakları verimli bir tarzda kullanabilir.

Soğuk Savaş döneminin küresel kutuplaşmalardan kaynaklanan bölgesel sunî ayrım çizgileri etkisini kaybettikçe Kafkaslar, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak arasındaki stratejik bağımlılık giderek artmış ve bu bölgeler üzerindeki stratejik çatışmanın yoğunlaşmasına yol açmıştır. Zengin petrol alanlarını barındıran Bakü ve Ku-

zey Irak/Körfez petrol alanları ve bu iki alan arasında kalan Ortadoğu'nun can damarları olan su bölgelerinin oluşturduğu GAP ekonomik alanı ekonomi-politik stratejisinin birbirine kaçınılmaz olarak bağımlı kıldığı bölgelerdir. Yakın bir gelecekte bu bölgeleri birbirinden herhangi bir şekilde ayrı düşünmek mümkün olamayacaktır. Jeoekonomik açıdan Irak petrol boru hattı, Bakü petrol boru hattı ve GAP projesi, gelecekleri bir diğerinin başarısına bağlı projelerdir.

Kafkasya, öte yandan, Karadeniz ve Tuna su yolu çerçevesinde hem Balkanlar, hem Boğazlar hem de genel Avrasya stratejisinin en önemli sütunlarından birini oluşturmaktadır. Türkiye'nin Bakü-Ceyhan projesini devreye sokmaya çalıştığı günlerde Rusya'nın bir taraftan Boğazlar'ı bir petrol yolu gibi kullanmaya yönelik teklifleri, diğer taraftan da Bulgaristan-Yunanistan hattını gündeme getirmiş olması, Kafkaslar-Karadeniz-Balkanlar arasındaki stratejik geçişkenlikleri ve iç bağımlılık ilişkilerini ortaya koymaktadır.

III. Kaçınılmaz Bir *Hinterland*: Ortadoğu

Mekân tanımlaması bakımından Orta Asya, Batı Avrupa ve Doğu Afrika gibi objektif nitelikler taşımayan *Ortadoğu* kavramı fizikî coğrafya olarak kendi içinde tutarlı ve kullanım itibariyle farklı bakış açıları için geçerli bir kriterler bütününe sahip değildir. Bu kavram, kültürel, siyasî, stratejik ve ekonomik çerçevelere göre değişen dönemsel ve bağlamsal özellikler taşımaktadır. Bu nedenledir ki, Ortadoğu'yu anlamlı bir bütünlük içinde tanımlayabilmek için öncelikle jeokültürel, jeopolitik, jeoekonomik ve jeostratejik yaklaşım biçiminin belirlenmesi gerekmektedir.

Bu yönüyle gerek *Ortadoğu* gerekse bu kavramın öncülü olan *Yakın Doğu* kavramları paradigma-kurucu değil, paradigma-bağımlı kavramlardır ve farklı bakış açılarına göre de, farklı konjonktürlere göre de değişen tanımlamalara maruz kalmaktadır. Herşeyden önce bu kavramların tanımladığı bölgenin Doğu olması da ve bu Doğunun orta ve yakın boyutlarını ihtiva etmesi de bu tanımlamayı yapan öznenin coğrafî duruşuna göre değişebilmektedir. *Batı Asya* gibi nesnel bir coğrafî tanımlama dünyanın değişik coğrafî mekânlarında bulunan farklı kişiler için geçerli bir ni-

telik taşırken, *Ortadoğu* ve *Yakın Doğu* kavramları bu bölgeyi kendisinin batısında gören bir Çinli ve Hintli için nesnel bir anlam taşımamaktadır.

Bu kavramların batılı teorisyenler ve siyaset yapımcıları tarafından türetilişi, kullanım biçimi ve süreci de bu subjektifliği yansıtmaktadır. *Balkanlar* kavramının doğuşunda da incelediğimiz gibi *Yakın Doğu* kavramının siyasî ve coğrafî bir kavram olarak kullanılmaya başlanması objektif fizikî coğrafya özelliklerinden ziyade kültürel subjektivite barındıran jeokültürel hat ayrımına dayanmaktadır. *Ortadoğu* kavramı ise ilk defa jeopolitikçi Mahan tarafından Arabistan ile Hind yarımadaları arasında kalan ve deniz stratejisi için büyük önem taşıyan bölge için kullanılmıştır. Bugünkü İran Körfezi merkezli olan bu bölge tanımlaması da fizikî özelliklerden çok stratejik özelliklere dayandırılmıştır. Bu kavram daha sonra yine stratejik nitelikli olarak I. Dünya Savaşı esnasında Ortadoğu Kumandanlığı (*Middle East Command*) şeklinde kullanılmış ve bu çerçevede yaygınlık kazanmıştır.[7]

Dolayısıyla bu kavramın tanımlanması kavramın muhtevasını belirleyen jeokültürel, jeopolitik, jeostratejik ve jeoekonomik çerçevelerin ortaya konabilmesi ile mümkündür ve Ortadoğu politikası bu özelliklerin tümünü ihtiva eden bir çeşitlilik taşımaktadır.

Ortadoğu'nun jeokültürel açıdan tanımlanması ve bu çerçevede bir yakın kara havzası olarak ele alınması bu bölgenin kültür tarihi ile doğrudan ilişkilidir. Bugün *Ortadoğu* olarak isimlendirilen bölge, tarihin başlangıç noktası sayılan yazının bulunmasından bu yana bir yandan insanoğlunun meydana getirdiği medeniyetlerin beşiği olmuş, diğer taraftan dünyanın diğer bölgelerinde gelişen medeniyetlerin yayılmasında kavşak noktası teşkil etmiştir. Bölgenin dünya ulaşımındaki önemi Doğu ile Batı arasında sadece ticarî malların değil, aynı zamanda kültürlerin, inançların ve medeniyetlerin transferinin de bu bölge içinde gerçekleşmesini sağlamıştır.

Bu çok yönlü alışveriş Ortadoğu'yu -Sanayi Devrimi hariç tutulacak olursa- dünya tarihini en çok etkileyen gelişme ve değişme-

• • • •

7 Bernard Lewis, *The Shaping of the Modern Middle East*, Oxford: Oxford University Press, 1994, s. 3-23.

lerin görüldüğü bir bölge haline getirmiştir. Bu sebeple dünya hakimiyetine yönelmek isteyen her devlet için Ortadoğu hakimiyeti en önemli ve vazgeçilmez bir adım olmuştur. Ortadoğu, özellikle de Anadolu, bu devletler için sembolik şekliyle Frigya kördüğümü gibidir. Afroavrasya anakıtasına yönelik hakimiyet stratejisi geliştiren her güç, Büyük İskender gibi bu kördüğümü çözmek zorundadır. Bu zorunluluğun meydana getirdiği göçler ve gerek sıcak gerekse soğuk harpler ile yukarıda belirttiğimiz çok yönlü gelişme ve değişmeler sadece dünya tarihini ve uluslararası ilişkileri değil, aynı zamanda bu bölgedeki toplumların objektif şartlarını da etkilemiştir. Böylece Ortadoğu'da bütün tarih boyunca iç gelişmelerle dış müdahalelerin karşılıklı etkileşimleriyle oluşan çok yönlü, dinamik bir yapı varlığını sürdüregelmiştir.

Ortadoğu, bu son derece önemli stratejik konumu sebebiyle insanlık tarihinin maddî ve ruhî planda ana çizgilerini üzerinde taşımaktadır. İlk yerleşim merkezleri ve köylerin kurulmasıyla maddî ve ekonomik alandaki ilk yapısal değişiklikler bu bölgede gerçekleşmiş; insanlık tarihinin en köklü dinî gelenekleri de bu bölgeden dünya sathına yayılmıştır. Avrupa damgasını taşıyan 19. yüzyıl ile çokmerkezliliğin arttığı 20. yüzyıl hariç tutulacak olursa, Ortadoğu'nun tarih boyunca sürekli merkez konumunda olduğunu iddia etmek mümkündür.

Bu bölge göçler, savaşlar ve ticarî ilişkilerin yoğunluğu sebebiyle her devirde çeşitli kültürlerin kimi zaman çatışmasına, kimi zaman izdivacına tanık olmuştur. Bölge kimi zaman Haçlı Seferlerinde olduğu gibi iki ayrı inanç sisteminin kıyasıya mücadelesini ve varoluş savaşını yaşamış, kimi zaman da bütün Asya'yı kasıp kavuran Moğol istilasında olduğu gibi dış tesirleri uzun vadede kendi bünyesinde eritmiş, muzaffer ordulara bile kendi inanç ve kültürüyle birlikte kimliğini de vermiştir.

11. yüzyılda Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethi ve bu fethe tepki olarak başlatılan Haçlı Seferleri bölgenin bugüne kadar süren jeokültürel ayırım özelliğine kaynaklık etmiştir. Bugün Ortadoğu olarak tanımlanan bölge Haçlı savaşlarından bu yana sadece kıtalararası geçiş bölgesi ve jeopolitik etkinlik alanı olarak değil, Doğu ile Batı arasındaki jeokültürel hat alanı olarak da kendine has bir özellik taşımıştır. Bu özellik, özellikle Batılı stratejisyenlerin

Ortadoğu kavramını kullanış biçimlerini de etkilemiş ve bu kavramın kapsamının değişen uluslararası konjonktüre göre yeniden belirlenmesine yol açmıştır.

Başka bir deyişle, İslam medeniyetinin bugün *Ortadoğu* olarak bilinen bölgenin tümüne hakim olması, bu bölgenin coğrafî bütünlüğü aşan bir jeokültürel bütünlüğe kavuşmasına sebep olmuştur. O günden bu güne Ortadoğu, İslam medeniyetinin hakimiyet sahası olarak kabul edilmiş; bu hakimiyet sahasının genişlemesine ve daralmasına göre *Ortadoğu* tanımında değişiklikler sözkonusu olmuştur.

Bu kavramın kullanılış biçimi de, bu kullanış biçiminin tarihî referansları da bölgenin jeokültürel yapısı ile jeopolitik yapısı arasındaki yakın ilişkinin yansımalarıdır. *Ortadoğu* kavramı üzerine geniş bir çalışma yapan Davison[8] bu kavramla ilgili olarak geçen asrın sonundan günümüze kadar yapılan tanımları inceledikten sonra *Ortadoğu*'yu İslam dini etrafında oluşan jeopolitik bir birim olarak tanımlamıştır. Hogarth (1902) ve Churchill'in Ortadoğu'yu asrın başında o zaman Osmanlı Devleti egemenliği altında bulunan Arnavutluk ve Balkanlar'dan başlatmaları *Ortadoğu* kavramındaki jeokültürel ve jeopolitik bileşimi ortaya koymaktadır. Davison'a paralel olarak Pounds[9] da Ortadoğu'nun iki temel özelliğini, İslam dini etrafında oluşan bütünlük ve Osmanlı'dan kalan ortak tarihî miras olarak tesbit etmiştir.

Ortadoğu'nun jeopolitik yapısı bölgenin Afroavrasya anakıtası içindeki merkezî konumu ile doğrudan ilgilidir. Bölge, modern jeopolitiğin tesbit ettiği kara devletlerinin açık denizlere inme siyasetinin tarihî bir delili olarak ilkçağlardan itibaren Avrasya steplerinden kopup gelen kuzey-güney ve doğu-batı istikametindeki kavim göçlerine ve kültürel etkileşimi hızlandıran insan hareketliliklerine şahit olmuştur. Ortadoğu'nun siyasî yapısı, bölgenin merkez konumunun doğal bir sonucu olarak, bölge dışından gelen tesirlerden sürekli olarak etkilenegelmiştir. Ünlü jeopolitikçi Spykman daha tarihin ilkçağlarında Dicle ve Fırat vadilerindeki güçsüz devletlerin Babil İmparatorluğu kuruluncaya kadar,

• • • •

8 Davison, H., "Where is the Middle East", *Foreign Affairs*, July 1960.

9 Pounds, N.J.G., *An Atlas of The Middle Eastern Affairs*, New York 1963, s. 2.

bölge dışından gelen tesirlere karşı birleşik bir güç oluşturma zarureti hissetmelerini, jeopolitik yapının bir sonucu olarak değerlendirmektedir.

Selçuklu ve onu takiben Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıla kadar Hristiyan Avrupa karşısında sürekli başarılar kazanarak Orta Avrupa'ya kadar ilerlemesi Ortadoğu'nun jeokültürel bütünlüğünü pekiştirmiş, medeniyetler arasındaki mücadelenin bölgeden uzak sahalarda cereyan etmesiyle bölge uzun süreli bir istikrar ve sükunet dönemini yaşamıştır. Bu yıllarda Akdeniz'in, dolayısıyla stratejik deniz yollarının, tümüyle Osmanlı hakimiyetine girmesi Portekiz, İspanya, Hollanda, İngiltere gibi Batı Avrupa ülkelerini Doğu ile ticaretlerini geliştirmek amacıyla yeni yollar aramaya sevketmiştir. Bu zorunluluk, bir yandan yeni keşiflere yol açarken diğer taraftan üç asır devam edecek olan ve bugün de izlerini sürdüren sömürgecilik devrini başlatmıştır. 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı sisteminin yavaş yavaş çözülmeye başlaması ile birlikte Osmanlı ile sömürgeciliğin palazlandırdığı Batı Avrupa arasındaki denge Osmanlı aleyhine bozulma dönemine girmiştir. Bu dönüm noktası Ortadoğu'daki son dönem dış müdahale tarihinin başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Bölgenin jeopolitik ve jeoekonomik yapısı arasındaki yakın bağımlılık ilişkisi, sömürgeciliğin yükselmesinin hızlandırdığı bu denge değişimi ile belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Değişen bu dünya kuvvet dengesi çeşitli ülkelerin, sömürge imparatorlukları ile sömürgeler arasındaki ulaşım yolları üzerinde son derece önemli bir konuma sahip bulunan bölgeye bakış açılarını değiştirmiştir.

19. yüzyılın ilk yarısında Ortadoğu bu bölgede hakimiyet kurmak isteyen Avrupalı güçlerin kimi zaman diplomatik, kimi zaman askerî saldırılarına muhatap olmuştur. Bu yıllarda dünya hakimiyeti hırsıyla harekete geçen her lider gibi Napolyon da, Haushofer'in Hitler'e yol göstermek için bir asır sonra ortaya koyduğu jeopolitik tezi destekleyen tarihî bir hadise olarak, Hint yolunu kontrol altına almak amacıyla Mısır üzerinden saldırıya geçmiş, fakat güçlü bir direnişle karşılaşarak Akka Kalesi önlerinden geri dönmek zorunda kalmıştır. Sanayi Devriminin tamamlanması ile birlikte bölge, artık sadece ulaşım yollarının kavşak noktası değil,

aynı zamanda sanayi hammaddesi için vazgeçilmez bir kaynak ve üretim fazlası için muazzam bir tüketim potansiyeline sahip geniş bir pazar olarak yeni bir jeoekonomik anlam ifade etmeye başlamıştır. Bu yeni jeoekonomik anlam, bölge üzerinde süren rekabetin niteliğini, çapını ve yönünü değiştirmiştir.

Bu dönemde Ortadoğu, kendi içinde çıkar çelişkilerine sahip İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya'nın *Şark Meselesi* adı altında formüle edilmiş diplomatik, askerî, siyasî ve kültürel saldırılarının tesiri altında kalmıştır. Bir yanda sıcak denizlere inmek isteyen Rusya, diğer tarafta sömürgeleriyle olan ekonomik ilişkilerini garanti altına almak isteyen İngiltere, öte yanda hakimiyet kavgası içinde yeni mevziler elde etmek isteyen Fransa ve gerçekleştirdiği Berlin-Bağdat hattını siyasî bir niteliğe büründürerek sömürgeciliğe geç katılmış olmanın açığını kapatmak isteyen Almanya, iç politik kavgalarla yıpranmış olmakla birlikte çok yönlü diplomasi ile ayakta durmaya çalışan Osmanlı Devleti üzerinden Ortadoğu'ya yönelik yoğun bir rekabet içine girmiştir.

Süper güçlerin yukarıda belirttiğimiz gayesi I. Dünya Savaşı sonunda gerçekleşti. Gerçi bütün çabalara rağmen Şark Meselesinin bir gereği olarak, Türkler Orta Asya'ya kadar sürülememişti, ama Osmanlı Devletinin hammadde açısından son derece zengin olan toprakları sömürgeci güçler arasında paylaştırılmıştı. Bu paylaşımın Anadolu dışındaki bölümü Mîsâk-ı Millî'nin ilanı ile zamanın idarecileri tarafından da kabul edilmek zorunda kalmıştır.

Bu sömürgeci yapılanma ve ona dayalı olarak ortaya çıkan siyasî coğrafya bölgede Soğuk Savaş ve Soğuk Savaş sonrası dönemde görülen gelişmeleri de etkilemiştir. Soğuk Savaş döneminin çift kutuplu yapılanmasının küresel bölünmelerini yansıttığı için istikrarlı bir dönem geçiren Balkanlar ve Kafkasya'nın aksine Ortadoğu bu dönemin bunalımlarının ve çelişkilerinin en yoğun yaşandığı alan olmuştur. Bu dönemde bölgenin jeokültürel, jeoekonomik ve jeopolitik yapısı çift kutuplu yapıya uygun özellikler kazanmıştır. Çift kutuplu yapının meşruiyet temeli olan ideolojik ayrışma bölgenin medeniyet ve din temelli jeokültürel yapısını değiştirmiş ve bölge ideolojik kültürel ayrışmanın kutupları çerçevesinde yeni hatlar kazanmıştır. Genelde sosyalist ideolojinin yönlendirdiği Baasçı ve Nasırcı diktatoryal yapılarla geleneksel meşru-

iyet sembolleri etrafında bütünleşen Batı yanlısı hanedan yapıları arasındaki farklılaşma bölgenin yeni jeokültürel ayrım ölçüsü olmuş ve bu ayrım ölçüsü küresel rekabetin izlerini yansıtmıştır. Bu dönemde bölgenin jeoekonomik öneminin büyük ölçüde petrol ile özdeşleşmesi Ortadoğu bölgesi ile petrol arasında bir aynîleşme doğurmuştur. Bu özdeşleşme özellikle petrol ambargosundan sonra tam bir netlik kazanmıştır.

Bölgenin Soğuk Savaş dönemindeki jeopolitik anlamı ise Amerikan çevreleme (*containment*) doktrininin de temelini oluşturan Spykman'ın *Rimland* (çevre kuşak) tanımlaması çerçevesinde ele alınmıştır. Step devi SSCB'nin sıcak denizlere inme politikası ile ABD'nin çevreleme doktrininin en yoğun çatışmaları doğurduğu alan Ortadoğu olmuştur. ABD yönetimi Türkiye'nin kuzeydoğusundan başlayan, İran ve Pakistan'ın kuzeyinden Afganistan'a uzanan bir hattı iki blokun en hassas jeopolitik kuşağı[10] ve bir anlamda ABD çıkarlarını koruyucu kalkanın stratejik mihveri olarak görürken, SSCB aynı yıllarda tarihî jeopolitik stratejisinin doğrultusunda bir taraftan Basra Körfezini çevreleyen Afganistan-Suriye-Güney Yemen-Etiyopya hattında sağlam bir jeopolitik zemin kurmayı planlamakta, diğer taraftan Türkiye, İran ve Irak'taki iç politika dengelerini zorlayarak Kafkasya'dan Basra'ya kolay iniş yollarını aramaktaydı. Küresel ölçekli bu jeopolitik kutuplaşma, İsrail'in kurulması ve hızlı bir yayılma stratejisi takip etmesiyle birlikte ortaya çıkan bölge-içi jeokültürel ve jeopolitik gerilime paralel bir seyir takip etmiştir.

Özetle, Ortadoğu'nun Soğuk Savaş süresince belirginleşen özellikleri dört ana noktada tebarüz etmiştir: (i) İdeolojik nitelikli jeokültürel kutuplaşma, (ii) petrol-eksenli jeoekonomik yapılanma, (iii) küresel stratejik rekabeti yansıtan jeopolitik hat ayrışması ve (iv) İsrail'in kurulması ile doğan ve gittikçe tırmanan bölge-içi kültürel/siyasî çatışma alanı.

Ortadoğu'nun Soğuk Savaşın kendine has şartlarınca belirlenen bu temel özellikleri seksenli yıllardan başlayarak değişmeye başlamış ve Soğuk Savaş sonrası dönemde hemen hemen tümüyle dönüşerek yeni nitelikler kazanmıştır. İdeolojik nitelikli jeokül-

• • • •

10 *A.g.e.*, s. 443-454.

türel kutuplaşma yerini bölge tanımlamasının doğuşuna da yol açmış olan din ve medeniyet eksenli bir kutuplaşmaya terketmeye başlamıştır. Batılı teorisyenler ve siyaset yapımcılarınca benimsenen ve özellikle İran Devriminden sonra başlayan, Körfez Savaşına kadar ivme kazanarak devam ettikten sonra *Medeniyetler Çatışması* tezi ile zirveye ulaşan yaklaşım biçimi bölgenin stratejik sonuçlar da doğuran bir din ve kültür kutuplaşmasına zemin teşkil ettiği varsayımını öne çıkarmıştır.

Seksenli yılların başında Brzezinski'nin İslamî uyanışı Amerikan çıkarlarını tehdit eden bir gelişme olarak değerlendirmesinden sonra,[11] Fukuyama'nın doksanlı yılların hemen başında *Tarihin Sonu* tezinde İslam dünyasını Batı değerlerini tehdit eden yeni karşı kutup olarak göstermesi[12] ve Huntington'ın doksanlı yılların ortalarına doğru İslam dünyasının medeniyetler çatışmasının merkezinde yer aldığını iddia etmesi[13] bu yeni jeokültürel kutuplaşma imajının süreklilik arzeden unsurları olarak görülebilir. Richard Falk'un son derece haklı tanımlaması ile jeopolitik bir dışlamaya yönelen bu yaklaşım biçimi[14] özellikle Bosna dramından bu yana İslam dünyasının bu yeni jeokültürel kutuplaşmanın müsebbibi değil mağduru olduğunun ortaya çıkmasıyla birlikte doksanlı yılların sonlarına doğru ivmesini kaybetmiştir.

Ancak yine de Ortadoğu'nun, Soğuk Savaş döneminin aksine, bir ideolojik kutuplaşma merkezi olmaktan çıkarak Batı-Doğu ve İslam-Hristiyan dünyalarının sınır hattı olarak görülme temayülü tekrar gündeme gelmiştir. Bu durum, gerek bölge-dışı müdahaleleri gerekse özellikle totaliter idarelerin sürdüğü ülkelerde bölge-içi ve ülke-içi denklemleri de etkileyen bir unsur haline dönüşmüştür. Önümüzdeki dönemde Ortadoğu merkezli medeniyet aidiyeti meselesinin özellikle kültür alanında daha da artan bir

• • • •

11 Z. Brzezinski, *Power and Principle*, London 1983, s. 533.

12 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York: The Free Press, 1992, s. 45-46.

13 Samuel Huntington, "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, 72 (Yaz 1993), s. 35.

14 Richard Falk, "False Universalism and the Geopolitics of Exclusion", *Third World Quarterly*, 1997: 18/1, s. 7-23. Bu makalenin Türkçe tercümesi için bkz. Richard Falk, "Sahte Evrensellik ve Dışlamanın Jeopolitiği: İslam Örneği", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 1998/2, S. 5, s. 99-116.

önem kazanması ve bunun bölgenin jeokültürel yapısını tümüyle etkilemesi kaçınılmazdır.

Bölgede bu konuda en köklü tarihî birikime sahip olan Türkiye'nin bu meseleyi iç çatışmaya dönüşmeden aşabilmesi ve yeni bir medeniyet açılımına girebilmesi sadece ülke bütünlüğü açısından değil, bölgenin geleceği açısından da büyük bir önem taşımaktadır. Son yıllarda ülkemizde yaşanan tartışmalar biraz da bu köklü jeokültürel meselenin bir sancı halinde tezahürüdür.

Bu çerçevede dışlayıcı ve çatışmacı bir üslup benimsenmesi meselenin ülke bütünlüğünü zedeleyen ve dış politika ile iç politika arasında uyum problemi doğuran bir niteliğe dönüşmesine yol açma riski taşımaktadır. Aksine, fikir özgürlüğü ortamında girişilecek yoğun bir medeniyetlerarası mukayese ve muhasebe ortamı, Türkiye'yi belki de modern dönemin en canlı ve çoğulcu kültür ortamlarından birine sahip kılabilir.

Medeniyetler Çatışması tezinde Türkiye'yi ait olduğu medeniyet çevresinden çıkmak isteyen ancak girmek istediği medeniyet çevresince de reddedilen bir *torn country* (parçalanmış/yırtık ülke) olarak tanımlayan Huntington'un[15] bu ülke için biçtiği konumun aksine, benimsenecek kuşatıcı ve kapsayıcı bir medeniyet aidiyeti, Türkiye'yi hem kendi içinde farklılaşmakla birlikte bütünlüğünü koruyabilen bir ülke hem de bölgesindeki jeokültürel kutuplaşma temayülünü aşabilen önemli bir güç haline getirecektir. Türkiye'nin kendi medeniyet tecrübesinden hareketle evrensel kültüre yapabileceği en önemli katkılardan birisi de bu jeokültürel dışlanma tuzağını bozarak yeni bir medeniyet açılımına girmesi olacaktır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde bölgenin jeoekonomik özellikleri ve çekim alanları açısından da önemli bir değişim yaşanmıştır. Soğuk Savaş süresince petrol ile özdeşleşen bölge jeoekonomisi ve petrole bağlı dengelerin yönlendirdiği bölge jeopolitiği özellikle bölgenin su kaynakları, tarım havzaları ve enerji kaynaklarının aktarımı çevresinde yeni unsurların etkisi altına girmiştir.

Seksenli yıllarda gerek teorik gerekse diplomatik alanda yapılan çalışmalarda öne çıkmaya başlayan su meselesi doksanlı yıllarda bölge açısından hemen hemen petrol ölçeğinde tartışılmaya

• • • •

15 Huntington, a.g.m., s. 42-44.

ve yeni bir bölge-içi problem kaynağı olarak takdim edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Dicle ve Fırat'ın su potansiyelinin kullanımı meselesi Türkiye, Suriye ve Irak arasındaki ikili ilişkilerin önemli parametreleri arasında yer almıştır. Türkiye'nin GAP projesini safha safha devreye sokmasıyla birlikte daha da artan bir önem kazanan su kaynakları ve tarım havzaları meselesi önümüzdeki dönemde de önemini sürdürecektir.

Öte yandan İsrail'in su kaynakları konusunda çektiği sıkıntı Ortadoğu Barış Sürecini de doğrudan etkilemektedir. İsrail'in Suriye ile barış görüşmelerini çıkmaza sokma pahasına Golan Tepelerindeki işgali sürdürmesinde, bu tepelerin stratejik önemi kadar, buradaki su kaynaklarının İsrail açısından taşıdığı jeoekonomik önem de etkili olmaktadır. İsrail'in Suriye ile sürdürdüğü barış görüşmeleri esnasında Golan Tepelerindeki işgale son vermekle birlikte bu tepelerdeki su kaynaklarını kullanmaya devam etme talebinde bulunması bu durumun açık bir göstergesidir. İsrail'in bu tepelerdeki su kaynaklarının kullanımı karşılığında Suriye'nin sözkonusu olan su kaybının Türkiye'den telafi edilebileceğinin diplomatik müzakereler esnasında gündeme getirilmesi de bölgedeki su kaynakları arasındaki jeoekonomik ve jeopolitik bağımlılık ilişkisini ortaya koymaktadır.

Ortadoğu'nun en önemli su havzalarından birisi olan Nil'in su kaynakları üzerinde süren tartışmalar da gerek Ortadoğu gerekse Afrika'nın önemli diplomatik meseleleri arasındadır. Su kaynakları ve tarım havzaları üzerindeki bu rekabet önümüzdeki yüzyılda etkisini gösterecek küresel ve bölgesel su jeoekonomisinin ve jeopolitiğinin habercileri olarak görülmelidir. Bu çerçevede, Türkiye'nin büyük malî kaynaklar aktararak sürdürdüğü GAP projesi sadece ekonomik kalkınmanın bir parçası olarak değil, uzun dönemli jeostratejik mücadelenin önemli bir unsuru olarak da özel bir önem taşımaktadır.

Çift kutuplu uluslararası ilişkiler sisteminin dağılmasından sonra, daha önce Sosyalist Blokun hakimiyet alanı içinde kalan enerji kaynaklarının dünya ekonomisine entegre olma süreci de Ortadoğu'nun jeoekonomik önemine yeni unsurlar katmıştır. Daha önce gerek Sovyet-içi sisteme gerekse dünyanın diğer bölgelerine Karadeniz'in kuzeyinden geçerek dağılan bu kaynakların da-

ğıtımı ile ilgili olarak Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni ve daha ekonomik aktarım hatlarının gündeme gelmesi Ortadoğu bölgesinin Kafkaslar ve Orta Asya ile olan bağlantılarını güçlendirmiş ve bu bölgenin Batı Asya olma özelliğinden kaynaklanan jeoekonomik önemini artırmıştır.

Kara ve deniz bağlantıları açısından bölgenin en avantajlı coğrafyalarından birine sahip olan Türkiye bu meselede de artan bir stratejik önem kazanmıştır. Bugün bölgenin önemli siyasî gelişmelerinde Kafkas petrol havzası, Güneydoğu su havzası ve Musul/Körfez petrol havzası arasındaki iç bağımlılık ilişkisinin önemli bir payı vardır. Gerek doğu-batı, gerekse kuzey-güney geçiş ve aktarım yollarının merkezinde yer alan Türkiye bu konumun getirdiği avantajları sağlam ve uzun vadeli bir stratejik planlama ile değerlendirme meselesiyle karşı karşıyadır.

Bu asrın ilk yarısında başlayan ve Soğuk Savaş süresince tırmanarak küresel ve bölgesel ilişkilerin merkezine oturan petrol jeoekonomisine ve buna bağlı jeopolitiğe intibakta geç kalan Türkiye, bölgenin su, tarım havzaları ve doğal enerji kaynaklarının aktarımı meselelerini uzun dönemli stratejik planlamasının önemli unsurları olarak görmek ve gerekli hazırlıkları yapmak zorundadır. Bu, sadece jeoekonomik kaynaklar üzerindeki etkinlik için değil, aynı zamanda değişken bir nitelik kazanan bölgesel jeopolitiğe uyum için de kaçınılmazdır.

Ortadoğu'nun bölgesel jeopolitiği ve bu jeopolitiğin küresel ilişkiler ağı içindeki önemi de Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte ciddi bir değişim yaşamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemin tanımlayıcı ve meşrulaştırıcı kavramı olan *Yeni Dünya Düzeni* ilk uygulama alanını da bu bölgede bulmuştur. Küresel ölçekli çift kutuplu yapının getirdiği statik jeopolitik hatların etkisini kaybetmesiyle birlikte gerek büyük güçlerin bölgeye bakış tarzları gerekse bölge-içi jeopolitik dengeler çok daha dinamik bir karakter kazanmıştır. ABD liderliğinde gerçekleştirilen ve hemen hemen bütün büyük Batılı güçlerce fiilen desteklenen Körfez müdahalesindeki ortak tavra rağmen, bu güçlerin bölge meselelerine bakışlarında farklılaşmalar tebarüz etmiştir. ABD'nin *dual containment* (ikili çevreleme) doktrini ile hem İran hem de Irak'a yönelik dışlama tavrını sürdürdüğü bir dönemde AB üyesi ülkelerin İran ile yoğun

ekonomik ilişkiler içine girmesi bu farklılaşmanın tipik bir misalidir. Fransa-Suriye ilişkilerindeki yakınlaşma ve benzeri ikili ilişkiler düzeyinde yaşanan gelişmeler de bölgede gittikçe artan bir çıkar-temelli ve kısa dönemli ittifaklar politikasının gelişmekte olduğunu göstermektedir. Ortadoğu Barış Süreci çerçevesinde gerçekleştirilen ve bölgeyi tümüyle içine alan birçok uluslararası konferansa rağmen bölgenin küresel dengelere bağlı olarak bu dinamik jeopolitik yapıyı sürdürmesi kaçınılmazdır.

Bölge-içi dengeleri etkileyen hassas jeopolitik yapılanma da bu dinamik karakteri beslemektedir. Sömürgeci dönemden sonra ortaya çıkan devlet yapılarının şekillendirdiği siyasî coğrafya ile fizikî coğrafyanın belirlediği jeopolitik hatlar arasındaki uyumsuzluk Ortadoğu jeopolitiğinin en temel çelişkilerinden birini oluşturmaktadır. Bu uyumsuzluk aynı zamanda bölge-içi bunalımların en temel sebeplerinden biridir. Bölgenin hemen hemen bütün sınır komşusu ülkeleri arasında ciddi ölçekli anlaşmazlıklar sözkonusudur.

Türkiye-Irak, İran-Irak, Türkiye-Suriye, Irak-Kuveyt, Irak-Suudi Arabistan, Suudi Arabistan-Yemen, Mısır-Sudan ilişkilerinde sık sık görülen bunalımların büyük çoğunluğu özünde bu çelişkinin izlerini taşımaktadır. Bunun en çarpıcı misali Türkiye-Irak sınırının son on beş yıl içinde, kimi zaman da ikili ilişkilerden bağımsız olarak, sürekli bir hassasiyet oluşturmasıdır. İlk çağlardan bu yana kuzey ve güney Mezopotamya'da yer alan iki siyasî otoritenin bu derece sunî bir ayrışma çizgisi ile ayrılmamış olması, dağlardan geçen gayritabiî siyasî sınırın reel jeopolitik unsurlarca sürekli baskı altında tutulması sonucunu doğurmuştur.

Cari siyasî sınırlar ile reel jeopolitik hatlar arasındaki uyumsuzluk Ortadoğu bölgesindeki sınır anlaşmazlıklarının, tarihî tezlerle desteklenen karşılıklı iddiaların, *de facto* durum ile *de jure* siyasî tanımlamalar arasındaki farklılaşmaların, bölge-dışı müdahale alanlarının ve değişik yoğunlukta süren çatışmaların temel sebebidir. Bölgeye yayılan jeopolitik boşluk alanlarının ortaya çıkmasına sebep olan bu durum son derece hassas olan bölgesel dengeleri bir hamle ile değiştirmek isteyen bölgesel güçlere hareket alanı açmaktadır. Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi bu tür çabaların en tipik misalidir.

Jeopolitik boşluk alanları aynı zamanda güvenlik parametrelerini belirleyen bir unsur haline dönüşebilmektedir. *De jure* statünün jeopolitik güvenliği garanti etmediği iddiasıyla ortaya çıkarılan *de facto* durumlar da sınır boyu süren çatışmaların en temel argümanları arasındadır. İsrail'in hemen hemen bütün sınır boylarında BM kararlarının oluşturduğu *de jure* statüye aykırı bir şekilde güç bulundurması ve sınır ötesi fiilî güvenlik hattı oluşturması bu duruma çarpıcı bir misal teşkil etmektedir.

Cari uluslararası sınırlar ile reel jeopolitik hatlar arasındaki uyuşmazlık Türkiye'nin bölge politikalarını da doğrudan ilgilendiren sonuçlar doğurmaktadır. İran-Irak Savaşı esnasında oluşan ve Körfez Savaşı ile kronik bir hal kazanan Kuzey Irak'taki jeopolitik boşluk alanı Türkiye için Soğuk Savaş döneminden Soğuk Savaş sonrası döneme aktarılan en önemli dış politika meselelerinden birisi olmuştur ve olmaya devam edecektir. Bu jeopolitik boşluk alanının PKK tarafından kullanılması ve bölgeye yönelik bölge-dışı stratejik hesapların bu jeopolitik boşluk alanında yoğunlaşması bölgeyi Türkiye'nin yumuşak karnı haline getirmiştir. Uygulanan politika alternatiflerinin doğurabileceği muhtemel maliyetler bölgeye yönelik politikaların son derece hassas bir zeminde seyretmesine yol açmıştır.

Ortadoğu'da Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan gelişmelerin en önemlilerinden birisi de Soğuk Savaş süresince Ortadoğu meselesinin odak noktasını teşkil eden İsrail'in bölgedeki varlığı ve bunun doğurduğu çatışma alanı ile ilgili olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında İngiliz sömürge idaresi altında Filistin'e yönelik Yahudi göçü ile başlayan ve II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan İsrail devletinin bölge ülkeleri ile yaşadığı çatışmalarla Soğuk Savaş döneminin en sıcak meselesi haline gelen İsrail-Arap çatışması Soğuk Savaş sonrası dönemde önemli bir değişim geçirmiştir. Körfez Savaşının oluşturduğu atmosfer içinde başlayan Ortadoğu Barış Süreci bu açıdan Soğuk Savaşın sona ermesinin önemli bir göstergesi olarak görülmüştür. Ortadoğu Barış Süreci ile Soğuk Savaş döneminde sistem dışı bir terörist grup olarak görülen FKÖ ve Yaser Arafat sistemin içine çekilerek muhtemel bir barışın tarafı haline getirilirken; İsrail'in varlığı da, bu varlığı ortadan kaldırmayı temel stratejik hedef olarak benimseyen bölge ülkeleri nezdinde meşru

kılınmıştır. Ortadoğu Barış Süreci esnasında Sürece taraf ve destek olan ülkelerin katılımıyla gerçekleştirilen terör ve ekonomi zirvelerinde Ortadoğu bölgesinin yeniden tanımlanması doğrultusunda iddialar ortaya konmuş olmakla birlikte bölgeyi tümüyle kuşatan mekanizmalar oluşturulamamıştır.

Ortadoğu Barış Sürecinden sonra gittikçe artan bir yoğunluk gösteren Türkiye-İsrail ilişkileri Soğuk Savaş süresince dikkatli bir denge politikası izleyen Türkiye'nin bölgeye bakışında ciddi bir değişim olduğu kanaatini yaygınlaştırmıştır. Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkinin üçüncü taraflara yönelik olmayan taktik nitelikli bir ilişki olduğunun vurgulanmasına rağmen, bu ilişkinin gittikçe yaygınlık ve derinlik kazanması Türkiye ile bölgedeki Arap ülkeleri arasında ciddi bir güven probleminin doğmasına yol açmıştır.

Ortadoğu bugün ne Soğuk Savaş şartlarının yönlendirdiği uzun dönemli bir kutuplaşma yapısı içindedir, ne de sömürgeci bölüşümü yansıtan sınır yapılanması istikrarlı bir gelecek vaad etmektedir. Bu dengesiz ve istikrarsız yapılanma her aktörü, kısa dönemli politikalarını, uzun dönemli ve kalıcı etki alanları kurma hedefi doğrultusunda yeniden oluşturmaya sevketmektedir. Bu da Irak benzeri anî ve tek hamleli sıçramalara dayalı bölgesel etkinlik politikalarının yerini, Mısır, İran ve Suriye'nin doksanlı yılların ikinci yarısındaki politikalarına yansıyan şekliyle uzun diplomatik süreçlerde etkinlik temeline dayanan politikaların almasına yol açmıştır.

Türkiye'nin Ortadoğu politikası bu yeni konjonktür çerçevesinde ciddi bir revizyondan geçirilmek zorundadır. Bu asrın ilk çeyreğinde Ortadoğu bölgesinin en stratejik kuşaklarını kaybeden, ikinci ve üçüncü çeyrekte bölge ile genelde bir yabancılaşma süreci yaşayan, dördüncü çeyrekte ise tekrar yöneldiği bölgede inişli çıkışlı ilişkiler zinciri geliştiren Türkiye bölge ile olan ilişkilerini yeniden ve köklü bir şekilde değerlendirmek zorundadır. Özellikle AB ile yaşanan ve üyelik sürecini gittikçe imkansızlaştıran gerilimli ilişkiler ağı Ortadoğu'ya yönelik kapsamlı bir bölgesel stratejinin geliştirilmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Aynı ànda hem Avrupa'dan hem de Ortadoğu'dan kopan bir Türkiye'nin bölge ve kıta ölçekli politikalarda başarılı olabilmesi mümkün değildir.

IV. Yakın Kara Havzasındaki Sınır Esneklikleri ve Komşu Ülkelerle İlişkiler

Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin yakın kara havzasında yaşanan bu köklü değişiklikler Soğuk Savaş süresince daha statik ve istikrarlı bir görüntüye sahip olan sınırlarında insan hareketliliklerinden kaynaklanan esneklikler doğurmuştur. Kıbrıs Türklerinin Anavatanın güvenlik şemsiyesi altında bulunma arzuları, Balkanlar'dan gelen kitlesel göç dalgaları, seksenli yıllarda Irak-İran Savaşından, doksanlı yıllarda ise Saddam'ın baskılarından kaçan mağdur insanların güneydoğu sınırlarından girişleri, Azeri-Ermeni Savaşında Nahcıvan'ın Türkiye'den korunma talebinde bulunması, hatta ve hatta sınırların çok ötesinde Özbekistan'dan tahliye edilen Misid Türklerinin iltica talepleri gibi gelişmeler Türkiye'nin sınırboylarında yoğun bir hareketlenmeyi de beraberinde getirmiştir.

Bu durum önemli güç parametrelerinden olan tarih unsurunun kendi ağırlığını hissettirmesinden başka birşey değildir. Osmanlı Devleti'nin yedi yüz yıllık birikiminin varisi olarak görülen Türkiye, yakın kara havzasındaki insan unsuru için hâlâ bir siyasî merkez olarak görülmektedir. Yakın kara havzasındaki Osmanlı bakiyesi bu unsurların Türkiye'yi ya onları bulundukları yerde koruyacak bir güç ya da muhtemel bir tasfiye hareketi karşısında sığınılacak nihaî bir melce olarak görmesi, Türkiye'yi tarih parametresinin yönlendirdiği yeni bölgesel misyonlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu, tarihin, belli dönemlerle sınırlı iradeleri aşarak günlük politikaya ağırlığını koymasından başka bir şey değildir.

Türkiye böyle bir gelişmeyle son derece hazırlıksız bir şekilde karşı karşıya kalmıştır. Öncelikle bu tür dış unsurlarla etkili bir ilişki kurulmasını temin edecek siyasî kurumların ve bu kurumların özünü teşkil eden siyasî kültürün yetersizliği ciddi bir boşluk doğurmuştur. Başka bir deyişle Türkiye Cumhuriyeti bir yandan tasfiyesini deklare ettiği Osmanlı Devleti'nin mesuliyetlerini üstlenmek zorunda kalırken, öte yandan bu zorunluluğun altından kalkılması için asgarî şart olan siyasî kültür ve kurumlardan yoksun bulunmaktadır.

Türkiye'nin bölgesel anlamda daha büyük ölçekli dış politika ufuklarına açılması öncelikle yakın kara havzası ile irtibatını sağla-

yan sınır komşuları ile olan ilişkilerini yeniden düzenlemesine bağlıdır. Yakın sınır komşuları ile sürekli bunalımlar yaşayan bir ülkenin bu sınırları aşan bölgesel ve küresel politikalar üretebilmesi imkansızdır. Mesela, aynı anda hem Bulgaristan hem de Yunanistan ile bunalımlar yaşayan Türkiye'nin etkin bir Balkanlar politikası üretmesi çok zordur. Aynı şekilde, hem Gürcistan, hem Ermenistan hem de İran ile gergin ilişkiler içinde olunması da değişik alternatiflere açık bir Kafkaslar politikası takip edilmesini güçleştirir. Ortadoğu için de durum farklı değildir. İran, Suriye ve Irak ile sürekli çatışan bir dış politika konjonktürünün getireceği zararları dengeleyecek hiçbir alternatif ittifak politikası yoktur. Türkiye'nin son yıllardaki en temel dış politika açmazı, Gürcistan hariç (son yıllarda Bulgaristan da buna eklenebilir) bütün komşuları ile konjonktürel gerginlikler yaşadığı bir süreç içinde bölgesel politikalar üretme çabası içine girilmiş olmasıdır.

Sınır boylarının ötesinde kurulan ittifaklar bu sınırlar üzerinde etkin bir faktör olarak devreye sokulabildiği ölçüde değerlidir. Türkiye'nin Bosna ve Arnavutluk ile girdiği ittifak ilişkileri Bulgaristan ile Yunanistan'ın bir karşı blok oluşturmasının önüne geçilebildiği takdirde etkin bir tarzda yürüyebilir. Aynı şekilde Azerbaycan ile girişilen ittifak ilişkisi Rusya, Ermenistan ve İran arasında bir karşı denge ittifakının önüne geçebilecek dış politika opsiyonları devreye sokulabildiği ölçüde geniş kapsamlı bir petrol politikasının temelini dokuyabilir. Bunun gerçekleşmemesi sonucudur ki, iyiniyet dolu bütün demeçlere rağmen Azerbaycan'ın Türkiye ile Rusya arasında sürekli bir denge politikası gözeten yaklaşımının önüne geçilememiştir. İsrail ile girişilen sınır ötesi ittifakın gerekçesi ne olursa olsun sonucu itibariyle Türkiye'yi güney ve doğudaki yakın komşularının tümüyle aynı anda bunalımlı ilişkilere itmiş olması da, sınır boyları ile sınır ötesi ittifak arayışları arasındaki denge faktörünün tipik bir yansımasıdır.

Komşu ülkelerle ilişkilerde yaşanan bu gerilimleri aşabilmek için yapılması gereken şey bu ülkelerle ilişkileri rejimler ve bürokratlar arasındaki uzun ve çetin süreçten çıkararak toplumlararası ilişkilerin yoğunlaştığı ekonomik ve kültürel unsurların ağırlık taşıdığı daha geniş bir zemine yaymaktır. Son iki asır içinde birbirlerini karşılıklı olarak birçok kereler ezmiş ve işgal etmiş olan Al-

manya ve Fransa'nın II. Dünya Savaşı sonrasında karşılıklı ekonomik ve kültürel ilişkilerinin sağladığı yoğunlukla siyasî ve askerî bunalımları aşabilmiş olması bu konuda güzel bir örnektir.

Yakın komşularımızın asırlarca Osmanlı yönetimi altında kalmış olması bu rejimleri sürekli müteyakkız halde tutmakta ve karşı psikolojik tepkiler, müzakerelerin öncelikli şartı olan güven ortamının sağlanamaması dolayısıyla, siyasî diyalogların etkisini kaybetmesine yol açmaktadır. Özellikle Yunanistan bu psikolojik faktörü ince bir diplomasi ile Demokles'in kılıcı gibi sürekli olarak tepemizde tutmaktadır.

Bu engelin aşılması birbirine paralel iki politikanın birden devreye sokulması ile mümkündür. Türkiye bir taraftan yakın kara havzasında bölgesel güvenlik ve işbirliği alanındaki çalışmalara öncülük ederken diğer yandan özellikle kendisini güçlü hissettiği ekonomik ve kültürel alanlarda karşılıklı bağımlılık ilişkisini güçlendirecek adımlar atmalıdır.

Aslında bu çift yönlü politika daha önce Almanlar tarafından Avrupa'da denenmiş ve başarılı da olmuştur. Almanya II. Dünya Savaşından sonra Orta ve Doğu Avrupa'da geçmiş savaşlar ve hakimiyetler dolayısıyla çok daha menfi bir psikolojik altyapı üzerinde politika yapmak zorunda kalmıştır. Almanya yetmişli yıllarda Helsinki Güvenlik İşbirliği Anlaşması ile bölgede dolaylı etki sağlamaya yönelik *Ostpolitik* diplomasisini aynı anda devreye sokmuştur. Bu güvenlik ve ekonomik etki alanına dayalı çift yönlü politika Berlin Duvarı'nın yıkılmasını sağladığı gibi, karşılıklı bağımlılığın artması ile II. Dünya Savaşında Alman tanklarının girdiği ülkelere Alman Markının yeni bir hakimiyet aracı olarak girmesi sonucunu da doğurmuştur.

Türkiye de yakın komşuları ile yaşamakta olduğu güven bunalımını aşabilmek için geniş kapsamlı bir barış planı ile ekonomik ve kültürel ağırlıklı ilişkileri geliştirme paketini aynı anda devreye sokmalıdır. Komşu ülkelerle ilişkilerin sürekli gergin tutulması, hele hele PKK terörüne karşı bir dönem bazılarının teklif ettiği gibi bütün güney hattımızı kuşatan Suriye sınırının boydan boya elektronik aygıtlarla bir duvar gibi örülmesi türünden tekliflerin hiçbir rasyonel temeli yoktur.

Türkiye bölgede etkin olmak istiyorsa komşuları ile arasında elektronik nitelikli Berlin Duvarı oluşturmak yerine var olan duvarları da aşabilen politikalar üretmelidir. Türkiye'nin yakın komşuları ile olan ilişkilerinin sürekli gergin tutulması da, bu sınırların kâh Kuzey Irak'ta olduğu gibi iç savaşla, kâh İran'la olan ilişkilerde olduğu gibi ideolojik gerekçelerle, kâh Suriye örneğinde olduğu gibi arızî bunalımların kronikleştirilmesi suretiyle istikrarsızlaştırılması da aslında dolaylı olarak Türkiye'yi sınırlarına hapsederek kontrol altında tutmaya yöneliktir. Yapılması gereken, bu korkuları aşarak Türkiye'yi kendi komşuları ile rasyonel ilişkiler kurabilen, sınır ötesi ittifaklarla da bölgesel etkinliğini artırabilen bir konuma getirmektir.

Komşularımızdan kaynaklanan dış politika riskinin azaltılması için karşılıklı bağımlılık düzeyini yükseltecek adımlar atılması belli bir hareket alanı sağlayacaktır. Karşılıklı bağımlılık ilişkisi, dış politika projeksiyonu tutarlı olan ülkelerin lehine işleyen mekanizmalar üretir.

Ekonomik ve kültürel nitelikli bu mekanizmalar siyasî merkezlerden kaynaklanan gerginliklerin tansiyonunu düşürür ve Türkiye gibi bölgesel güçlere alternatif politikalar oluşturma şansı sağlar. Ulaşım imkanlarının genişletilmesi, sınır ticaretinin yaygınlaştırılması, karşılıklı kültürel mübadele programlarının artırılması, iş, emek ve sermaye transferinin kolaylaştırılması gibi araçlar özellikle otoriter rejimlerin hakim olduğu bölgemizdeki merkezî elit kaynaklı problemlerin aşılmasında büyük kolaylıklar sağlar. Mesela ulaşım, sınır ticareti gibi araçlarla Halep merkezli Kuzey Suriye'nin, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ta patlama gösteren sanayi ile GAP'ın tarımına entegre olan bir yapıya kavuşturulması, sınır boyunun büyük masraflarla elektronik donanımla kontrol altında tutulmasından daha etkin bir yoldur. Türkiye ve Suriye arasındaki düzlüklerden geçen sınır, bölgesel entegrasyonların ve liberal ekonomik politikaların ağırlık taşıdığı günümüz ekonomi-politiğinde terörün ve ekonomik bunalımın belini askerî yöntemlerden daha etkili bir şekilde kırabilir.

Bu noktada jeopolitik-askerî gerçekler ekonomi-politik gerçeklerle uyumlu hale getirilmelidir. Aynı şekilde Oniki Ada'nın Anadolu anakarasına daha bağımlı hale gelmesi, Kuzey Irak'ın askerî ola-

rak değil, ekonomik olarak GAP hattının güney kuşağını oluşturması, Tebriz-Van-Adana ve Tebriz-Trabzon hatlarının canlandırılarak İran ve Orta Asya kara bağlantısının devreye sokulması, Batum-Trabzon-İstanbul ve Köstence-İstanbul-Trabzon deniz bağlantılarının kadın ticareti için değil, gerçek bir ekonomik entegrasyon için sektörel bazda desteklenmesi Türkiye'yi bir ekonomik geçiş merkezi haline getirecek ve gerginlikleri azaltacak dış politika araçlarını oluşturacaktır.

Türkiye'nin belli aralıklarla Yunanistan ve Suriye ile gerginlikler yaşamaya alıştırılması, ağır sıklet güreşçisinin hafif sıkletlerle idman yapması gibidir ve Türkiye'nin gerçek potansiyelini kullanamaması sonucunu doğurmaktadır. Türkiye artık bu ölçeklerin üzerine çıkmak ve bu ülkelerle ilişkilerini daha büyük ölçekli politikalarının alt unsurları olarak değerlendirmek zorundadır.

Bu çerçeve içinde Yunanistan ile ilişkiler Türk dış politika oluşumunda kendine has bir özelliğe sahiptir. Türk dış politikası İstiklal Savaşından bu yana önemli ölçüde Yunan faktörüne bağımlı bir şekilde algılanagelmiştir. Bu durum hem Türk ve Yunan dış politika yapımcıları açısından hem de bu iki ülkeyle ilgili politikalar oluşturan diğer ülkeler tarafından böyle yorumlanagelmiştir.

Yayıldığı coğrafya sebebiyle her zaman büyük ölçekli ve en az üç bölgesel merkezli politikalar üzerine oturan bir dış politika geleneği oluşturmuş bulunan Osmanlı Devleti'nin bakiyesi üzerinde kurulmuş olan Türkiye'nin Yunanistan'a endeksli bir dış politika stratejisine bağımlı hale gelmiş olması aslında çok ciddi bir ölçek küçültmedir. Son yetmiş yıllık dönemde Türk diplomatlarının psikolojilerini, planlamalarını ve her şeyden önce ufuklarını daraltan bu olgu, bırakın küresel politikalar geliştirmeyi, bölgesel politikalar üzerine bile ciddi bir ipotek koymuştur. Sonuçta, hafif sıkletlerle idmana çıkan bir ağır sıklet güreşçisinin düştüğü idman yetersizliğine benzer bir durum doğmuştur. Türk diplomasisi Yunanistan ölçeğini aşan her uluslararası konjonktür değişimine hazırlıksız ve donanımsız yakalanmıştır.

Yunanistan'a endeksli reaksiyoner dış politika arayışının kendisi başlı başına cılız bir gelenek oluşturmuştur. Bu ufuk darlığı sebebiyle yetmişli yıllardaki petro-dolarla yükselen Ortadoğu gerçeği de, seksenli yılların ortalarından itibaren önü alınmaz bir şekil-

de yükselişe geçen Pasifik ekseni olgusu da çok geriden ve mesafeli bir şekilde takip edilmiş, bu bölgelerdeki gelişmelere müdahil olabilecek bir dış politika ölçeği ve ufku geliştirilememiştir. Sovyet-sonrası Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya olgularının yorumlanarak Türk dış politikasına yeni çizgiler olarak yansımasındaki gecikmenin en önemli sebeplerinden birisi de artık tepkisel bir alışkanlık haline gelmiş bulunan ve Ege-Kıbrıs hattına indirgenen küçük ölçekli reaksiyoner dış politika psikolojisidir.

BM, NATO ve AB ile ilişkilerde sürekli olarak birbirlerini kollayan Türkiye ve Yunanistan'ın bu karşılıklı zaafı diğer ülkeler tarafından gerektiği anda ciddi şekilde istismar edilmiştir. Bu istismar Türk-Yunan ilişkilerini Türk-Batı ilişkilerinin birincil derecede önemli bir değişkeni haline getirmiştir. Türkiye'ye yönelik Batı-merkezli mesajlar, uyarılar, üstü kapalı tehditler hep Yunanistan üzerinden gönderilmiş; Türkiye'nin dış politikada yeni arayışlara girmeye çalıştığı dönemlerde Türk-Yunan bunalımı Yunanistan lehine tırmandırılarak Türkiye tekrar ölçek küçültmeye zorlanmıştır. Sürekli kendini tedirgin eden yakın bir tehditle boğuşmak zorunda bırakılan Türkiye, ufkunu aksiyoner nitelikli, büyük ölçekli ve küresel nitelikli politikalara açamaz hale gelmiştir.

Türkiye, son yıllarda yakın tehdit olarak yükselen Kuzey Irak olgusu da devreye girince her iki ayağı da ağır birer yüke bağlanmış bir mahkum durumuna düşmüştür. Böylece seri manevralarla hareket etme potansiyeli zayıflatılan Türkiye'nin atılım gücü önemli ölçüde kısıtlanmıştır. Altmışlı yılların başında SSCB ile yeni ve geniş kapsamlı ilişkilere girildiği günlerde, yetmişli yılların başında da Ortadoğu'ya tekrar açılma sancılarının yaşandığı bir dönemde anî tırmanışlar gösteren Kıbrıs'ta suların uzun ve statik bir bekleyişten sonra doksanlı yılların sonlarında yeniden ısınmaya başlaması bu açıdan teenni ile karşılanmalıdır.

Yakın deniz havzası ile ilgili bölümde daha detaylı bir şekilde ele alacağımız gibi, Türkiye Kıbrıs'ı hiçbir zaman ihmal edemez. Ancak, bütün bir dış politika eksenini de belli aralıklarla gündemli, güdümlü ve sunî tırmanışlar gösteren tek bir dış politika olgusuna bağlayamaz. Aksi takdirde Türkiye'nin Yunanistan ve Kıbrıs zaafını bilen büyük güçlere, kendi dış politika hesaplarına uygun düşen her konjonktürde bu zaafı Türkiye'yi tedirgin edecek şekilde kul-

lanına şansı verilmiş olur. Türkiye kendi stratejik hesaplarını tehdit eden her olguya gereken sertlikte cevap verecek şekilde hazırlıklı olmakla birlikte artık sıklet ve ölçek küçültülmesi sonucunu doğuracak hiçbir dış politika ipoteğini de kabul etmemelidir.

Toplumumuz bu son gelişmelerle birlikte özellikle yakın kara havzası ile ilgili son derece dinamik bir sürece girmiştir. Bu sürecin temel çelişkisi coğrafya ve tarihin yüklediği mesuliyet ve zorunluluklarla bunları karşılayacak siyasî kurumlar ve kültür arasındaki dengesizliktir. Bu dengenin rasyonel bir dış politika yapım süreci ile bütünleşmesi ve uzun dönemli bir stratejik planlama çerçevesinde devreye sokulması Türkiye'yi önümüzdeki yüzyılda yükselen bir güç haline getirecektir.

Üçüncü Bölüm

Yakın Deniz Havzası

Karadeniz, Doğu Akdeniz, Körfez, Hazar

I. Tarihî Arkaplan

Türkiye'nin kendi coğrafyası ile çelişkili dış politika oluşumunun en belirgin yönü uzun dönemli ve koordineli bir deniz ve su yolları stratejisinin oluşturulamamış olmasıdır. Hem bir yarımada olması hem de su yollarının, iç denizlerin ve körfezlerin kesiştiği bir coğrafî havzada bulunması dolayısıyla Türkiye'nin en hayatî dış politika önceliklerinden birisi, bu havza üzerinde etkinlik sağlayabilecek bir deniz stratejisinin geliştirilmesidir.

Tarihî veriler açık bir şekilde göstermektedir ki, Anadolu-Balkan eksenindeki bir ülkenin gerçek anlamda güçlü olması ancak ve ancak bu ekseni çevreleyen deniz ve su yollarında hakimiyet sağlaması ile mümkündür. Bizans Devleti'nin, Roma İmparatorluğu'nun ihtişamına sahip olmaya yöneldiği, altın çağı olan 6. yüzyıldaki Justinyen dönemi her şeyden önce ünlü stratejisyen Belisarius'un Doğu Akdeniz üzerinde sağladığı deniz hakimiyeti üzerinde yükselmiştir. Kuzeyden gelen Rus baskısı karşısında 10. yüzyılda ortaya çıkan Bizans-Hazar yakınlaşması ve bu çerçevede oluşan Bizans-Rus-Hazar güç dengeleri de deniz ve su yolları havzalarının Avrasya stepleri, Karadeniz ve Anadolu yarımadası arasındaki stratejik ilişki açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'ni Anadolu-Balkan eksenli bir bölge gücü olmaktan üç kıtaya hakim bir dünya devleti haline getiren faktörlerin başında da Ege, Akdeniz ve Karadeniz üzerinde kurduğu hakimiyet ile Kızıl Deniz, Hint Okyanusu ve Hazar gibi çevre denizlere açılabilecek boyutta deniz gücüne ulaşması gelmektedir. Belisari-

us'tan daha kapsamlı bir Akdeniz hakimiyeti kuran Barbaros Hayrettin Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin bir dünya devleti haline dönüşmesindeki rolü inkar edilemez. Bu denizler ile kara bağlantılarını sağlayan Fırat, Dicle, Nil, Tuna, Dinyeper, Dinyester, Don ve Volga gibi önemli su yolları üzerindeki Osmanlı denetimi, engin kara hakimiyetini sağlayan can damarları niteliğini taşımaktaydı.

Osmanlı-Avrupa rekabetinin en yoğun yaşandığı ve tarih sahnesine en belirgin şekilde ağırlık koyduğu alan da deniz ticaret yolları olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Avrasya anakıtasının iç denizlerini ve merkez-kıyı iletişimini sağlayan su yollarını denetim altına alıp kara, deniz ve kıta havzalarını tümüyle kuşatan bir hakimiyet alanı oluşturarak Avrupa'yı yeni deniz ticaret yolları bulmaya zorlaması, Avrasya-eksenli stratejik ve ekonomi-politik rekabeti küresel rekabete dönüştürecek son derece önemli bir değişimi beraberinde getirmiştir. Avrupa'nın bu çerçevede Avrasya anakıtasını kuşatan açık denizlerde oluşturduğu ekonomi-politik alan ve bu alandan beslenen dünya sistemi Osmanlı Devleti'nin Avrasya bünyesinde oluşturduğu güç temerküzünü sarsmıştır. Avrupalı güçlerin açık denizlerde ve bu açık denizlerin bağlantı havzalarında kurduğu stratejik hakimiyetin Avrasya'nın iç denizleri ve su havzaları üzerinde yaptığı baskılar, sömürgeciliğin Osmanlı Devleti'nin hayat alanını daralttığı sürecin dönüm noktasını oluşturmuştur.

Bu nedenledir ki, Osmanlı Devleti'nin gerilemesi, öncelikle çevre denizler üzerindeki etkisini yitirmesi ve buna bağlı olarak bu su yolları üzerindeki denetim gücünü kaybetmesi ile ivme kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin merkez eksende çökmeye başlamasının dönüm noktası 1827'de Fransız, İngiliz ve Rus ortak gücünün Osmanlı donanmasını Navarin'de tamamıyla yok etmesidir. Osmanlı Devleti'nin Yunanistan isyanı ile Balkanlar'da başlayan çözülmesi de Doğu Akdeniz'deki deniz gücünün yok olması ile doğru orantılıdır.

Bu zaafı gören Abdülaziz'in kurduğu dünyanın üçüncü büyük donanması da, bu donanma ile koordineli bir kara stratejisi oluşturulamadığı için, etkin bir şekilde kullanılamamış ve gerçek bir deniz imparatorluğu olan İngiltere'yi tedirgin etmemek için gizli bir potansiyel olarak ülkenin iç denizlerinde tutulduktan sonra Haliç'te çürümeye terkedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl-

daki kıt kaynaklarının atıl tutulan bir donanma için kullanılmış olması, diplomasi ile askerî güç arasında stratejik bir ilişki kurulamamasının yol açtığı bir durumdur.

Bu sabit coğrafî ve tarihî verilere rağmen Abdülaziz dönemindeki donanma potansiyelinden bu yana Türkiye'nin bir deniz ülkesi olduğu gerçeği hep gözardı edilegelmiştir. Bu ihmal Osmanlı Devleti'nin son döneminde devletin farklı coğrafî bölgelerine müdahale imkanlarını daraltmak suretiyle bu bölgelerin devletten kopuş sürecini hızlandırmıştır. Bunun en çarpıcı misali, Kuzey Afrika'daki son direniş noktası olan Libya'nın, Trablusgarp Savaşı esnasında gösterilen yerel ve taktik direniş kahramanlıklarına rağmen deniz üzerinden lojistik destek sağlanamaması yüzünden elden çıkmasıdır. Benzer durumlar Girit, Kıbrıs, Ege adaları, Yemen gibi bölgelerde de sözkonusu olmuştur.

Rauf Orbay'ın Balkan Savaşı esnasında Hamidiye kruvazörünün sınırlı imkanlarıyla Ege-Adriyatik-Doğu Akdeniz-Kızıldeniz hattında vur-kaç taktiği ile elde ettiği olağanüstü başarılar ve Çanakkale Savaşının kazanılmasında büyük rol oynayan mayınlama faaliyetleri gerek kapasite gerekse alan olarak sınırlı küçük çaplı deniz operasyonlarının taşıdığı önemi göstermesi bakımından yakın tarihimizin istisnaî örnekleri arasında yer almaktadır. Ancak bu başarılar ne Averof zırhlısı desteğindeki birkaç muhripten oluşan Yunan donanmasının Balkan Savaşları esnasında yaklaşık bir ay içinde Kuzey ve Doğu Ege adalarını işgal etmesini ne de I. Dünya Savaşı sonunda Çanakkale Boğazının yanısıra İstanbul'un da düşman istilasına uğramasını engelleyebilmiştir.

I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin yeterli deniz desteğinden mahrum kara-yoğunluklu askerî gücünün getirdiği zaaflarla doludur. Deniz imparatorlukları olan İngiltere ve Fransa karşısında yine kara-yoğunluklu bir askerî güç olan Almanya ile yapılan askerî ittifak, bu tür ittifaklarda aranan en önemli şartlardan olan tamamlayıcılık ilişkisinden yoksun olduğu için, bu blokta önemli stratejik gedikler açmıştır. Küçük ölçekli muharebelerde kazanılan başarılara rağmen nihaî savaşın kaybedilmesinin en önemli nedenlerinden birisi de budur. İstiklal Savaşı sonrasında yürütülen müzakerelerin Boğazlar ve Fırat-Dicle havzasında bulunan Musul etrafında yoğunlaşması da deniz ve su yolları bağlantılarının taşıdığı önemi göstermesi açısından anlamlıdır.

Cumhuriyet döneminde imzalanan Montrö Anlaşması ile Boğazlar konusunda sağlanan ilerlemeye rağmen, Türkiye'nin deniz gücü konusunda sürdüregeldiği zaaf kendisini en çarpıcı şekilde II. Dünya Savaşından sonraki düzenlemelerde göstermiştir. 1944 yılında Oniki Ada'yı terk etmek zorunda kalan Almanların, dönemin Türk hükümetinin bu adaları almasını teklif etmeleri karşısında bu talep için İngilizlerden onay alma yolunu tercih eden hükümetin İngilizlerin reddi karşısında bu adalara karşı kayıtsız kalması, Türkiye'yi Ege'ye çıkamaz hale getiren gaflet zincirinin en önemli halkasıdır. Daha sonra 1946 yılında Paris'te İtalyanlarla müttefikler arasında yapılan görüşmelere II. Dünya Savaşı dışında kalınmış olunması ve savaşın ganimetlerinden pay alma hakkımızın olmaması gerekçesiyle katılma müracaatında bulunmama kararı alan dönemin hükümeti bu adaların Yunanistan'a verilmesine açık bir şekilde çanak tutmuştur. Böylece Oniki Ada ve Rodos 10 Şubat 1947 tarihli İtalyan Barış Andlaşması ile silahtan arındırılmak şartıyla Yunanlılara verilmiştir. Daha sonra bu şart da ciddi bir şekilde denetlenememiş ve Türkiye sınırlarının güvenliği sürekli bir tehdide maruz kalmıştır.

II. Dünya Savaşından sonra terkedilen Ege adalarının denetim altına alınmaması konusundaki stratejik gafletin sonuçları bugün gözler önündedir. Türkiye Boğazlar yoluyla Rusya'nın stratejik yumuşak karnının nabzını elinde tutarken, Yunanistan da Ege adaları yoluyla Türkiye'ye karşı aynı stratejik avantaja sahip olmuştur. Türkiye'nin savaşa en yakın olduğu yer hayat alanını önemli ölçüde daraltan Ege adalarıdır ve bunun nedeni de tutarlı bir deniz stratejisinden yoksun olmak dolayısıyla yapılan affedilmez hatalardır. Kıyılarımızın hemen dibindeki kayalıklarda bile Yunan hakimiyetini gündeme getiren Kardak bunalımı bu hataların birikerek gelmiş acı bir faturasıdır.

II. Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye'nin Deniz Politikaları

Soğuk Savaş döneminin küresel deniz stratejileri açısından taşıdığı özellikleri belirleyen temel unsur, iki kutuplu yapının uçlarının denizlere bakışları ve sabit coğrafî faktörlerin bu bakışlar üzerindeki etkisidir. Tarihin gördüğü en tipik kara devleti olan SSCB

Avrasya step derinliğindeki konumu dolayısıyla kendini defansif olarak bakıldığında güvenlikli, ofansif bakıldığında sınırlanmış ve çevrelenmiş bir konumda hissetmiştir. Hitler'in yenilmez kabul edilen ordusunu, bu coğrafî konumun defansif pozisyonlardaki avantajını kullanarak, Avrasya derinliğine çektikçe yıpratan SSCB, Soğuk Savaş döneminde aynı coğrafî konumun kendisini denizlerden uzak tutan ve ofansif strateji alanını daraltan özelliğinin baskısını hissetmiştir.

Soğuk Savaşın diğer kutbunu oluşturan ABD ise tam aksi bir jeopolitik konumun sonuçlarını strateji yapımının ana unsurları olarak kullanma zorunluluğu duymuştur. Doğu ve batı sahilleri ile dünyanın iki büyük okyanusuna bakan ve Avrasya anakıtasının deniz-aşırı alanında bulunan ABD defansif ve ofansif strateji tanımlamalarını kendi hayat alanının çok ötelerinde deniz-eksenli olarak kurma tercihine yönelmiştir. ABD ile rekabet edecek muhtemel güçlerin tümünün Avrasya anakıtasında bulunması, ABD'yi Amerikan kıtasında defansif anlamda güvenli alanlar oluşturmaya, Avrasya kıtasını çevreleyen denizlerde de ofansif müdahaleye hazır sürekli bir deniz gücü bulundurmaya itmiştir. Avrasya derinliğindeki kara müdahalelerinde dezavantajlı bir durum yaratan bu coğrafî konum, özellikle jeopolitik teorisyenlerce *Rimland* olarak adlandırılan Avrasya kenar kuşağına yönelik operasyonlarda hem defansif hem de ofansif strateji açısından maliyetli olmakla birlikte önemli avantajlar getirmiştir.

SSCB'yi Avrasya derinliğine mahkum eden coğrafî konum baskısı, bu süper gücü, biri Soğuk Savaş döneminin başında, diğeri sonunda iki ciddi ofansif atağa zorlamıştır. Bunlardan birincisi, II. Dünya Savaşının hemen sonrasında Boğazlar konusunda Türkiye'ye yönelik yapılan ve fiilî güç tehdidi barındıran baskı; diğeri ise Soğuk Savaş döneminin sonlarına doğru bu ülkeyi sıcak denizlere en yakın noktaya getiren Afganistan işgalidir. Saldırgan nitelik taşıyan her iki stratejik atak da aslında bu coğrafî konumdan kaynaklanan jeopolitik darboğazın yol açtığı ofansif görünümlü defansif hamlelerdir ve SSCB tarihinin en ciddi stratejik hatalarını oluşturmaktadır. Bu stratejik hatalar dolayısıyla Türkiye daha Soğuk Savaş başlamadan Batı Blokuna itilerek Boğazlar karşı kutbun eline terkedilirken, Afganistan işgali bu süper gücün sonunu getiren stratejik bir bataklık haline dönüşmüştür.

SSCB deniz kuvvetlerinin yapılanması hem bu süper gücün yaşadığı stratejik darboğazı hem de bu darboğazın Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemindeki deniz stratejisinin oluşumu üzerindeki etkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. SSCB'nin Avrasya kara derinliği ile sıcak denizler arasında stratejik irtibat kurma konusunda yaşadığı sıkıntılar bu ülke deniz stratejisyenlerini anavatan toprağı ile doğrudan irtibatlı *donanma sahaları* ile uzak bölgelerdeki alanları kapsayan *saha dışı alanlar (out of area)* ayrımı yapmak zorunda bırakmıştır. Donanma sahaları aynı zamanda Avrasya steplerinin deniz açılım alanlarındaki dört Sovyet ana donanmasının faaliyet sahasını oluşturmaktadır: *Kuzey, Baltık, Pasifik ve Karadeniz* donanmaları. Anavatan ile doğrudan irtibatlı bu donanma sahaları dışında kalan alanlardaki operasyonlardan sorumlu olmak üzere de Akdeniz, Norveç denizi, Hint Okyanusu ve Batı Pasifik eskadraları oluşturulmuştur.

Bu donanma yapılanması Türkiye'yi Varşova Paktı-NATO, SSCB-ABD rekabetinin deniz düğüm noktalarının önemli bir halkası haline getirmiştir. Üç donanma sahası içinde doğrudan sıcak denizlerle irtibatlı ve her mevsim kullanılabilir tek alan olan Karadeniz sahası, Soğuk Savaş süresince güneyini NATO üyesi olan Türkiye'nin, diğer bütün alanlarını da Varşova Paktı üyesi ülkelerin denetim altında tuttuğu ikiye bölünmüş bir havza niteliğini sürdürmüştür. Bu donanma sahasının saha dışı eskadraların en önemli iki unsuru olan Akdeniz ve Hint Okyanusu eskadraları ile bağlantılarının da Türkiye ve Boğazlar üzerinden olması, Soğuk Savaş dengelerinin Türkiye açısından oluşturduğu en hassas deniz stratejisi parametrelerinden biri olmuştur.

Bloklararası dengelerin oluşturduğu bu konjonktürde Türkiye'nin blok-içi sorumluluk alanları ile blok-dışı ulusal çıkar alanları arasında ortaya çıkan çelişkiler bu alanlar arasında sağlıklı bir koordinasyon kurma problemini beraberinde getirmiştir. Bunun en çarpıcı misali karşı kutbu temsil eden SSCB karşısında geliştirilen Karadeniz ve Boğazlar stratejisi ile ortak ittifak üyesi Yunanistan karşısında geliştirilmek zorunda kalınan Ege ve Kıbrıs stratejileri arasındaki uyum meselesidir.

Soğuk Savaş döneminin konjonktürel şartlarından kaynaklanan bu uyum problemi Türkiye'yi çevreleyen deniz ve su havzala-

rı ile ilgili meselelerin deniz stratejisi açısından birbirlerinden kopuk taktik alanlar olarak görülmesine yol açmıştır. Karadeniz ve Boğazlar ile ilgili meseleler SSCB ile NATO çerçevesinde yürütülen bloklararası ilişkinin bir uzantısı olarak değerlendirilirken, Ege ve Kıbrıs'ın ağırlık taşıdığı Doğu Akdeniz havzası Yunanistan ile süregelen gergin blok-içi ilişkiler çerçevesinde ele alınmıştır. Türkiye açısından ikincil önem taşıdığına inanılan ve seksenli yıllara kadar ilgi alanı dışında kalan Basra Körfezi genel Ortadoğu politikasına, Tuna su yolu da Balkanlar politikasına indirgenmiştir.

Bu alanlara olan ilgiler de konjonktürel boyutlarda kalmıştır. İran-Irak Savaşının gerektirdiği ekonomik boyutlar da taşıyan dış politika pozisyonu Basra Körfezine olan ilginin, Bulgaristan ile seksenli yıllarda artan gerginlik ise Tuna su yoluna duyulan ilginin artmasına yol açmıştır. Bu dönemde karşı blokun mutlak hakimiyeti altında görülen Hazar deniz havzası ve Karadeniz'in kuzeyindeki Dinyeper, Dinyester, Don ve Volga su yolları ile ilgili hiçbir teşebbüste bulunulmadığı gibi ciddi bir teorik plan da geliştirilmemiştir.

Böylece Türkiye'nin çevresindeki deniz havzaları ve su yolları ile olan ilgisi Anadolu yarımadasını jeopolitik eksen olarak algılayan bütüncül bir strateji çerçevesinde ele alınmamış, bloklararası ve blok-içi rekabetlerden etkilenen koordinesiz taktik adımlar ile sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede Soğuk Savaş süresince bir taraftan dönemin süper gücü olan SSCB'nin Karadeniz ve Boğazlar'daki baskısı sürekli olarak hissedilmiş, diğer taraftan Ege'de ise basiretsizce Yunanistan'a terkedilen adaların oluşturduğu *status quo* Türkiye'nin denizlerdeki hareket alanını önemli ölçüde daraltmıştır.

Ortadoğu ve Süveyş üzerindeki çok önemli stratejik etkiye sahip olan Doğu Akdeniz bölgesi de sadece Kıbrıs'a endeksli olarak ele alınmıştır. Kıbrıs'ın, geniş ölçekli bir deniz stratejisinin önemli bir sacayağı olarak algılanması gerekirken bütün deniz stratejisi Kıbrıs bunalımına göre ayarlanır hale gelmiştir. Türkiye uzun dönemli bir deniz stratejisinin taktik adımları olarak değil, 1964 ve 1967 yıllarındaki Kıbrıs bunalımlarının dayatması olarak NATO'dan kısmen bağımsız alternatif deniz politikalarına ve askerî güç oluşumuna yönelmiştir. Stratejik yönelişin taktik adımları belirlemesi gerekirken taktik bir bunalım stratejik durağanlığı zorla-

mıştır. Bu açıdan Kıbrıs bunalımı göz ardı edilerek Türk dış politikasının genel yönelişleri de, deniz stratejisindeki değişmeler de anlamlı bir çerçeveye oturtulamaz.

III. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Yeni Deniz Stratejisinin Unsurları

Soğuk Savaş sonrası dönemin en önemli özelliklerinden birisi çift kutuplu statik yapının birbirinden ayırdığı bölgelerin yeni etkileşim alanları ile stratejik açıdan yeni bir eklemlenme sürecine girmeye başlamalarıdır. Yakın kara havzalarını incelerken de üzerinde durduğumuz ve örnek uygulama alanlarında tekrar ele alacağımız gibi, bölgelerarası etkileşim alanı ve stratejik eklemlenmenin en çarpıcı misalleri Türkiye'nin yakın kara havzalarını oluşturan Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkaslar arasında görülmektedir.

Bu stratejik eklemlenme bu bölgelerin kendi aralarındaki etkileşim alanlarında bulunan denizlere ve su yollarına yeni jeopolitik anlamlar katmaktadır. Deniz ve su havzalarının bağlantılı oldukları kara şeritleri ve derinlikleri ile olan stratejik bağımlılık ilişkisi alışagelmiş bölge tasniflerinin ötesinde yeni stratejik alan tanımlamaları ortaya çıkarmaktadır. Karadeniz, kendi özel önemi dışında Balkanlar ile Kafkaslar arasındaki stratejik bağlantılar açısından da yeni jeopolitik anlamlar kazanırken, Mezopotamya havzasındaki su yollarının ve bu su yollarının bitiş noktasındaki Basra Körfezinin stratejik önemi de Kafkaslar ve Ortadoğu arasındaki bölgesel etkileşim alanının genişlemesine ve derinleşmesine paralel olarak ciddi ölçekte artmıştır. Aynı şekilde, Türkiye'nin Soğuk Savaş süresince değişmeyen dış politika gündemleri arasında yer alan Kıbrıs ve Ege konuları da Ortadoğu ve Balkanlar arasındaki etkileşim alanının Doğu Akdeniz'de yoğunlaşması ile birlikte yeni unsurlar kazanmıştır.

Dolayısıyla, Soğuk Savaş sonrası dönem, Türkiye'nin deniz ve su yolları politikasının yeni bir stratejik eksene oturtulmasını gerektiren bir konjonktür doğurmuştur. Türkiye artık çevresindeki deniz havzalarını ve su yollarını bloklararası rekabetin yönlendirdiği birbirinden kopuk problem alanları olarak göremez. Türki-

ye'nin bu alanları kendi stratejik tercihleri doğrultusunda koordineli bir tarzda yeniden değerlendirmesi kaçınılmaz bir zaruret halini almıştır. Mesela sadece Hazar petrollerinin nakli meselesi bile Karadeniz, Boğazlar, Ege, Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi politikalarının kesiştiği bir alanda oluşmaktadır.

Bunun içindir ki, bu bölgelerde yapılan hamlelerin tümü karşı hamleleri beraberinde getirmektedir. Mesela Türkiye'nin Boğazlar'daki geçişi düzenlemek suretiyle yaptığı bir hamle Rusya-Bulgaristan ve Yunanistan arasında bir işbirliği cephesi oluşturmakta ve Ege'deki Yunan denetimi Bulgaristan üzerinden Ege'ye aktarılacak boru hattı projesi ile devreye girmekte; İsrail faktörü ile Türkiye-İran ilişkilerinin gerginleşmesi Hazar-Basra hattında yeni dengeler ortaya çıkarmaktadır.

Soğuk Savaş döneminin bloklararası rekabete ve NATO yükümlülüklerine ayarlı konjonktürünün yerini anlık tepkilerin stratejik sonuçlar doğurduğu dinamik bir süreç almış bulunmaktadır. Bu dinamik konjonktürde anlık tepkilerdeki ufak hatalar bile uzun dönemli stratejilerde büyük sapmalar meydana getirebilir. Bunun için de savunma tepkili Soğuk Savaş şartlanmaları terkedilerek aktif ve atak bir tavır sergilenmelidir. Deniz havzalarının stratejik değerlendirmesi bu açıdan yeniden gözden geçirilmek zorundadır.

1. Karadeniz Havzası ve Bağlı Su Yolları

Soğuk Savaş döneminin çift kutuplu yapılanmasında Türkiye'nin yakın deniz havzası olmaktan çok bloklararası kutuplaşmanın en keskin şekilde yansıdığı bir iç deniz hüviyeti taşıyan Karadeniz, kıyı ülkeler için taşıdığı potansiyelin çok gerisinde bir öneme sahip olmuştur. Karadeniz havzası etrafındaki jeopolitik kutuplaşma Avrasya'nın bu en büyük iç denizinin jeoekonomik öneminin yeterince değerlendirilememesi sonucunu doğurmuştur.

Özellikle Türkiye, kıyı ülkelerin tümünün (SSCB, Romanya, Bulgaristan) karşı blok içinde yer almaları dolayısıyla Karadeniz'de bir nevi kuşatılmışlık psikolojisinin tesiri altında kalmıştır. Bu nedenledir ki, Karadeniz ve Tuna su yolunun Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı %6, toplam ithalatındaki payı ise %7 civarında kalmıştır. Karadeniz bağlantılı su yolları içinde tarihî bir

öneme sahip olan Tuna su yolunun Türk deniz ulaşımındaki payının %1'in altında olması Türkiye'nin kuzey hattını ne derece ihmal ettiğinin önemli bir göstergesidir.

Bu durum Türkiye'nin kendi kıyı şeridini kullanma konusunda da geçerlidir. Türkiye'nin en uzun kıyı şeridi Karadeniz'de olmasına rağmen 120 milyon tonluk yükleme ve boşaltma kapasitesinin %25'i Akdeniz'de, %21'i Ege'de, %41'i Marmara'da ve sadece %13'ü Karadeniz'dedir. Bu durum Türkiye'nin genel bir tablo olarak güneyden kuzeye akan ve Marmara Denizinde yoğunlaşan bir deniz ulaşım yönüne sahip olduğunu göstermektedir. Bu yön Karadeniz'in Türk deniz ulaşım stratejisindeki konumunun marjinalleşmesine yol açmıştır.

Soğuk Savaş döneminin sona ermesi Türkiye'nin alışılagelmiş deniz ulaşım ve strateji yapılanmasında ve Karadeniz'in bu yapılanma içindeki konumunda önemli değişiklikler yapmış bulunmaktadır. Herşeyden önce Varşova Paktı'nın ve SSCB'nin dağılması ile Türkiye ilk defa Karadeniz'de kendi dışında kalan kıyıdaş unsurların ortak bloku karşısında yalnızlaşma konumundan kurtulmuştur. Bu iki kademede gerçekleşmiştir. Birinci kademede Varşova Paktı'nın dağılması ile SSCB-Romanya-Bulgaristan arasındaki ittifak bağı çözülmüş ve Türkiye'nin her üç ülke ile de ayrı düzlemlerde ve ikili çıkarlar esasına dayalı olarak politika geliştirebilmesinin önü açılmıştır. İkinci kademede SSCB'nin dağılması ile birlikte Ukrayna ve Gürcistan'ın da bağımsızlıklarını kazanmaları Karadeniz'deki aktörlerin sayısını artırmış ve Boğazlar üzerindeki blok baskısını ortadan kaldırmıştır. Yeni aktörlerin Karadeniz'in kuzeyindeki merkezî güç olan Rusya ile yaşadığı çelişkiler Türkiye-Ukrayna, Türkiye-Gürcistan ilişkilerinin gelişmesine ivme kazandırmış ve Türkiye'yi Karadeniz'in en geniş kıyıya sahip ülkesi konumuna getirerek önemli bir diplomatik avantaj sağlamıştır.

SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye'nin Karadeniz'in bütün güney hattını tutan ve bu denize en uzun kıyısı olan ülke konumu kazanması önemli bir jeoekonomik imkan patlamasına yol açmıştır. Türkiye artık Karadeniz'i savunma stratejisinin bir parçası olarak sadece Boğazlarla dünyaya açılan, dolayısıyla da kuzey komşusuna karşı bir koz olarak kullanılabilen bir deniz sahası olarak görmekten kurtulmalıdır.

Aksine, atak bir politika ile Karadeniz Türkiye'nin bir taraftan Doğu ve Kuzey Avrupa'ya, diğer taraftan Kafkaslar ve Orta Asya'ya açılmasını sağlayacak bir deniz yolu olarak görülmeli ve bu doğrultuda bir altyapı çalışmasına gidilmelidir. Karadeniz İşbirliği Örgütü doğrultusunda başlamış olan çalışmaların rasyonel bir ekonomik işbirliği ve siyasî güvenlik çerçevesi oluşturmaktan çok, Türkiye'nin AB'ye karşı bir kozu olarak telakki edilmesi ve üye sayısı ve faaliyet alanı itibariyle çok ihtiraslı bir kapsamı öngörmesi dolayısıyla istenilen neticelere ulaşılamamıştır. Bunun yerine daha dar kapsamlı fakat daha etkin projeler geliştirilmek zorundadır.

Türkiye'nin Karadeniz ile ilgili stratejisi sadece askerî alanla sınırlı kalamaz. Bu havza özellikle ekonomik açılım için etkin bir tarzda kullanılmalıdır. Bu sebeple bu havzayı iç steplere bağlayan su yollarının ekonomik açıdan değerlendirilmesi yapılarak sınır ötesi deniz ulaşımı konusunda teşvik edici tedbirler alınmalı, bu su yollarındaki ulaşıma elverişli projeler geliştirilmelidir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde bile büyük bir ulaşım ağına sahip olan Köstence-Trabzon hattı mümkün olduğu ölçüde Dinyeper, Dinyester, Volga ve Don ırmaklarının çıkış noktaları ile irtibatlandırılmalı, böylelikle Doğu Karadeniz bölgesi, Doğu Avrupa ve Asya steplerini Ortadoğu ve Hint Okyanusuna bağlayacak bir ulaşım hattının pivot alanı haline getirilmelidir.

Bu hat üzerinde KEİ ve ECO ölçekli projeler koordineli bir şekilde devreye sokularak dinamik Doğu Asya ekonomik havzasını Doğu ve Orta Avrupa'ya bağlayan en kısa ve ekonomik ulaşım ağı Türkiye üzerinden sağlanabilir. Bunun için de bir yandan Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerle ikili ilişkiler geliştirilirken diğer yandan KEİ ve ECO mekanizmaları daha etkin bir tarzda işletilerek Doğu Avrupa-Batı ve Güney Asya bağlantısı güçlendirilmelidir. Böyle bir yeni ulaşım ağının ortaya çıkışı GAP'taki üretim patlamasının alternatif dünya pazarlarına sunulmasını ve Doğu Anadolu'daki ekonomik tıkanmanın aşılmasını da sağlayacaktır.

2. Avrasya'nın Stratejik Düğümü: Boğazlar

Uluslararası ilişkileri ve küresel dengeleri etkileme kapasitesine sahip 16 önemli su yolu kesişim bölgesi ve boğaz, önemlerine göre iki ana grupta toplanır. Birinci grupta küresel ulaşımda birin-

ci derecede önemli merkezî boğazlar, ikinci grupta ise daha yerel ve kıtasal öneme sahip olanlar yer almaktadır.

Küresel stratejik dengeler açısından büyük öneme sahip birinci grupta yer alan boğazlar küresel ticaret ve hammadde akışı, jeoekonomik aktarım hatları, kıtalararası etkileşim bölgeleri, küresel ve bölgesel güvenlik stratejileri ve güç dengeleri açısından son derece belirleyici konumda bulunmaktadır: (i) Asya ile Avrupa'yı ayıran ve Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan İstanbul ve Çanakkale Boğazlar'ı; (ii) Asya ile Afrika'yı ayıran ve Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayan Süveyş Kanalı; (iii) yine Asya ile Afrika'yı ayıran ve Kızıldeniz'i Hint Okyanusuna bağlayan Babü'l-Mendeb Boğazı; (iv) Arap yarımadası ile Asya kıtasının güney Hint kuşağını ayıran ve hammadde kaynakları açısından son derece zengin Basra Körfezini Hint Okyanusuna bağlayan Hürmüz Boğazı; (v) Avrupa ile Afrika'yı ayıran ve Akdeniz'i Atlas Okyanusuna bağlayan Cebelitarık Boğazı; (vi) Asya kıtasını Endonezya ve Avustralya takımadalarından ayıran Malakka Boğazı; (vii) Güneydoğu Asya takımadalarını ayıran ve Hint Okyanusunu Pasifik Okyanusuna bağlayan Sunda ve Lombok geçitleri ve (viii) Güney ve Kuzey Amerika'yı ayıran ve Atlas Okyanusunu Pasifik Okyanusuna bağlayan Panama Kanalı.[1]

Afroavrasya dünya anakıtasında gerek kuzey-güney gerekse doğu-batı istikametinde merkezî bir konumda bulunan, küresel ve bölgesel dengeleri belirleyen temel jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel hatların kesişim alanı üzerinde yer alan İstanbul ve Çanakkale boğazları bu tasnif içinde kendine has son derece önemli bir yere sahiptir. Dünya üzerinde başka hiçbir geçiş bölgesi bu derece karmaşık dengelerin rol oynadığı bir coğrafî ve tarihî altyapıya sahip değildir.

Bu özel konum Boğazlar'a sahip olan siyasî iradenin kader ibresini de neredeyse Boğazlar'a bağlayan bir sonuç doğurmuştur. Bizans'ın kademeli bir şekilde çöküşü Boğazlar üzerindeki denetimini kaybetmesi ile kaçınılmaz bir kader haline dönüşmüştür. Bu anlamda İstanbul'un fethi Osmanlıların Çanakkale Boğazı'nı de-

• • • •

1 Bu boğaz ve geçitlerin Soğuk Savaş sonrası dönemdeki küresel önemleri ve tasnifi için bkz. Ahmet Davutoğlu, "The Clash of Interests: An Explanation of the World (Dis)Order", *Perceptions: Journal of International Affairs*, Dec. 1997- Feb. 1998, s. 92-122.

netim altına alarak Avrupa'ya geçişleri ile başlayan bir sürecin son ve kaçınılmaz halkası olmuştur. Çanakkale Boğazı'nın denetiminin Osmanlı Devleti'ne geçişi ile Akdeniz'den, Anadolu ve Rumeli hisarlarının inşası ile Karadeniz'den kopan Bizans'ın bir imparatorluktan bir şehir devleti haline dönüşmesi nihaî sonu getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kader çizgileri ile Boğazlar'a yönelik düzenlemeler arasında da son derece çarpıcı bir paralellik vardır. İstanbul'un fethi ile Boğazlar'ın tamamıyla Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanına girmesi daha önce Anadolu-Balkan eksenli bölgesel bir güç olan Osmanlı Devleti'nin önce bir Avrasya, sonra da bir Afroavrasya süper gücü haline dönüşmesinin düğüm noktasını oluşturmuştur. 1453-1484 yılları arasında süren fetihler neticesinde Karadeniz'in bir Osmanlı iç denizi haline gelmesi ile birlikte Karadeniz ile Boğazlar arasındaki karşılıklı bağımlılığa dayalı tarihî çelişki belki de tarihte ilk defa tam bir hakimiyet ile çözümlenmiş ve gerek Karadeniz gerekse Boğazlar Osmanlı Devleti'nin tek taraflı tasarruflarına dayalı bir statü ile idare edilmiştir.

Bu çerçevede Boğazlar ve Karadeniz 1484-1535 yılları arasında yabancı devletlerin ticaret ve savaş gemilerine kapalı tutulmuştur. 1535 yılında Fransa'ya, 1579 yılında İngiltere'ye ve 1612 yılında Hollanda'ya verilen ticaret imtiyazlarına dayanan kapitülasyonlarla bu ülkelerin ticaret gemilerine Boğazlar'dan serbestçe geçme hakkı tanınmışıır. Ancak, ticaret yollarını Osmanlı Devleti'nin hakimiyet alanlarına çekme hedefi güdülen ve yabancı devletlere bir lütuf olarak takdim edilen bu hak Osmanlı Devleti'nin 1484-1774 yılları arasındaki mutlak egemenliğini zedelememiş; Karadeniz ve Boğazlar üzerindeki mutlak denetim Osmanlı Devleti'nin klasik dönemdeki Afroavrasya hakimiyetinin en temel unsurlarından birisi olmuştur.

1774 yılında Küçük Kaynarca Anlaşması ile Rus ticaret gemilerine Boğazlar'dan serbest geçiş hakkı tanınması, bu anlamda gerek Osmanlı Devleti'nin kader çizgisi gerekse Boğazlar'ın bu kader çizgisi içindeki yeri bakımından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Daha önce tanınan ve Osmanlı Devleti açısından etken iradeyi yansıtan bir lütuf niteliği taşıyan serbest geçiş haklarının yerini edilgen taviz niteliği taşıyan ve yabancı güçlerin Osmanlı Devleti üzerindeki dolaylı etkisini yansıtan ikili ve çok aktörlü dü-

zenlemelerin alması, Osmanlı Devleti'nin uluslararası güç hiyerarşisindeki yerinin düşmesi ile Boğazlar üzerindeki denetimini kademeli bir şekilde kaybetmesi arasındaki paralelliği ortaya koymaktadır.

Bundan sonra Boğazlar'ın statüsü sadece Boğazlar'ı elinde bulunduran Osmanlı Devleti'nin güç ibresi değil, uluslararası ilişkilerdeki güç dengesi kaymalarının da önemli bir göstergesi olmaya başlamıştır. 19. yüzyılda Rusya ile İngiltere arasında süren ve yüzyıla damgasını vuran Avrasya hakimiyet rekabetine dayalı *Büyük Oyun*'un da, 20. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuran Soğuk Savaşın da en doğrudan yansıdığı alan Boğazlar olmuştur. 1774 yılında Küçük Kaynarca Anlaşması ile ticaret gemilerine serbest geçiş hakkı kazanan Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin iç bunalımlarını da kullanarak 1798 yılında imzalanan İstanbul Anlaşması ile savaş gemilerinin harp durumunda geçiş hakkını garanti altına almasından sonra 1805 yılında imzalanan Osmanlı-Rus İttifak Anlaşması ile Osmanlı Devleti'ni yabancı devletlerin savaş gemilerine Karadeniz'e çıkma izni vermeme yükümlülüğü ile bağlaması, Avrasya kara ekseninde yükselen Rus gücünün Osmanlı Devleti'ni Karadeniz ve Boğazlar üzerinden kademeli bir şekilde denetim altına aldığını gösteren önemli köşetaşları olmuştur.

Bu konjonktür aynı dönemde Avrasya kıyı şeridi üzerinden içlere doğru stratejik bir açılım içine girmeye başlayan İngiltere'yi harekete geçirmiş ve İngilizler 1809 yılında akdedilen Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nden barış zamanında Boğazlar'ı hiçbir yabancı devletin savaş gemilerine açmama taahhüdü almışlardır. 1829 Edirne Anlaşması ile Boğazlar'ın Osmanlı Devleti ile savaş durumunda olmayan devletlerin ticaret gemilerine, Rus gemileri ile aynı şartlar altında olmak üzere, açma yükümlülüğü kabul edilirken, Rusya 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nden Çanakkale Boğazı'nı Rusya lehine bütün devletlerin savaş gemilerine kapama taahhüdü almıştır.

1774-1840 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İngiltere arasındaki rekabetteki rolünü yansıtan ikili anlaşmalarla belirlenen Boğazlar statüsü Osmanlı Devleti, İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya arasında imzalanan 1840 Anlaşması ile birlikte birçok devletin müdahil olduğu çok taraflı anlaşmalarla

belirlenmeye başlamış ve uluslararası düzenlemelerin önemli gündem maddelerinden birisi olmuştur. Bu anlaşma ile taraflarca benimsenen Boğazlar'ın barış zamanında yabancı devletlerin savaş gemilerine kapalılığı ve ticaret gemilerine açıklığı ilkesi 1841 Londra Sözleşmesi, 1856 Paris Sözleşmesi, 1871 Londra Anlaşması ve 1878 Berlin Anlaşması ile teyit edilmiştir. Ayrıca, 1871 Londra Anlaşmasında Osmanlı Devleti'ne, lüzum görüldüğü takdirde, Boğazlar'ı barış zamanında ittifak halinde olduğu devletlerin savaş gemilerine açma yetkisi tanınması, bu dönemde tırmanmaya başlayan ittifaklar ve bloklar politikasının Boğazlar'ın statüsüne yansıyan bir yönü olarak değerlendirilebilir.

Boğazlar'ın kendine sahip olan devletlerin kaderi üzerinde sahip olduğu rolün en önemli göstergelerinden birisi Osmanlı Devleti'nce bir varolma mücadelesi olarak algılanan Çanakkale Savaşıdır. I. Dünya Savaşının kaybedilmesinden sonra imzalanan Mondros Mütarekesi ile Boğazlar'ın kıyılarındaki askerî tesislerin İtilaf devletlerince işgal edilmesi ve uluslararası ulaşımın işgal kuvvetlerince denetlenmeye başlanması ile Osmanlı Devleti fiilen Boğazlar'ı surlarla denetim altına alan Fatih karşısında sur içinde mahsur kalan bir şehir devleti haline dönüşen Bizans'ın kaderini yaşamaya başlamıştır. Sevr Anlaşması ile uluslararası Boğazlar komisyonunun kurulması ve Çanakkale Boğazı'nın Avrupa kıyılarının Yunanlılara verilmesi ile birlikte Boğazlar'ın statüsü ile Osmanlı Devleti'nin kaderi arasındaki bağlantı tarihî tecrübe şeklinde bir kez daha teyit edilmiştir.[2]

Lozan Anlaşması ile birlikte kabul edilen *Boğazlar'ın Tâbi Olacağı Usule Dair Mukavelename* ile yapılan düzenlemede savaş ve barış durumu gözetilmeksizin ve deniz ve hava ayrımı yapılmaksızın mutlak bir ulaşım serbestliği öngörülerek bir anlamda Türkiye'nin egemenlik alanı Boğazlar'ın uluslararası kullanımı adına ciddi şekilde daraltılmıştır. Öte yandan Karadeniz'e kıyısı bulunan ülkelerin güvenlik kaygıları giderilirken, 15-20 kilometreye kadar olan Boğazlar kıyısına ve Marmara adalarına gayriaskerî statü tanınarak Türkiye'nin kendi sınırları içinde kalan iç deniz ve

• • • •

2 Boğazlar'ın hukukî statüsünün tarihî seyri ve bugünkü durumu için bkz. Ali Kurumahmut ve Sinan Azmi Tosun, *Uluslararası Boğazlardan Geçiş ve Türk Boğazları'nın Hukuki Statüsü*, İstanbul: Harp Akademileri, 1999.

su yolu hükmündeki bu bölgeler üzerindeki egemenlik hakkı önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Ayrıca akit devletlerin temsilcilerinden oluşan Boğazlar Komisyonu'nun Boğazlar konusunda yetki sahibi olması Türkiye'nin iç bütünlüğünü ve sınırlarını koruma hakkını zedeleyen bir statü doğurmuştur.

1936 yılında imzalanan *Montreux Boğazlar Sözleşmesi* Türkiye'nin egemenlik alanını sınırlayan bu statüyü Türkiye lehine değiştirerek bir anlamda Lozan Anlaşmasının yol açtığı egemenlik zaafları ile ilgili önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu sözleşme ile Boğazlar Komisyonu kaldırılarak yetkileri Türkiye'ye devredilmiş, sadece Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin değil, Türkiye'nin de güvenlik kaygıları gözönünde bulundurularak Türkiye'nin Boğazlar ve Marmara'da askerî alan bulundurabilmesi sağlanmıştır. Türkiye'nin kendini bir savaş tehlikesi altında hissetmesi durumunda Türkiye lehine belli düzenlemeler getirilmesi, havadan geçiş serbestliği ilkesinin özellikle savaş uçakları ile ilgili olarak Türkiye'nin yetkileri çerçevesinde sınırlandırılması, Türkiye ile savaş halinde bulunan ülkelerin ticaret gemilerinin Boğazlar'dan geçememesi ve Türkiye'nin bu durumda gerekli gördüğü düzenlemeleri yapma ve geçiş yapan gemileri denetleme hakkının bulunması gibi unsurlar Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliğini güçlendirmesi bakımından, bir açıdan İstiklal Savaşı ile elde edilen zaferin neticesinin alınması ve Boğazlar üzerinde gecikmiş bir hak teslimi olarak görülebilir.

Montrö Sözleşmesi Boğazlar konusunda 1774'ten beri süregelen Rus baskısını önemli ölçüde azaltan ve Türkiye'nin egemenlik alanını genişleten sonuçlar doğurmuştur. Bu statüden rahatsız olan SSCB II. Dünya Savaşının galipleri arasında bulunma ayrıcalığını da kullanarak Boğazlarla ilgili olarak 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılda sürdürdüğü baskı ve denetim politikasını savaşı müteakip tekrar devreye sokmuştur. SSCB'nin Boğazlar ile Kars ve Ardahan bölgelerine yönelik talepleri Montrö'de tesis edilen statüye yönelik ilk ciddi tehdidi oluşturmuştur. Bu tehdit bir taraftan Soğuk Savaşın ilk habercilerinden birisi olurken, diğer taraftan Türkiye'nin II. Dünya Savaşı süresince sürdürdüğü tarafsızlık politikasını terkederek Batı Bloku içinde yer alma yönünde stratejik bir yöneliş içine girmesine yol açmıştır.

Bir anlamda 19. yüzyıl başlarındaki mekanizmalar tarihî süreklilik çizgisi içinde devreye girmiştir. Avrasya kara gücü olan Rusya'nın Boğazlar'a yönelik baskısı karşısında Avrasya'yı kapsamlı bir deniz stratejisi ile kuşatma hedefine yönelen İngiltere ve bu ikili rekabeti bir denge unsuru olarak devreye sokan Osmanlı diplomasisinden oluşan üçlü yapı yeni aktörlerle birlikte tekrar gündeme gelmiştir. II. Dünya Savaşını Berlin'den Pasifik'e uzanan bir Avrasya step imparatorluğu gücü olarak bitiren SSCB'nin Boğazlar üzerindeki baskısı ile Avrasya'yı Rimland stratejisi ile denizden ve kıyı ülkelerden kuşatmaya yönelen Amerikan stratejisi arasındaki onulmaz jeopolitik çelişki Türkiye'yi klasik Osmanlı diplomasisinin yolunu takip etmeye yönlendirmiştir.

SSCB ile Türkiye arasında yaşanan Boğazlar bunalımı Soğuk Savaş döneminin hem ilk habercileri arasında yer almış hem de yaklaşık 50 yıl sürecek olan bu dönemin en kırılgan bunalım alanlarından birisi olmuştur. Dört Sovyet ana donanmasından biri olan Karadeniz donanmasının açık denizlere çıkış noktasının, karşı blok üyesi olan Türkiye tarafından Montrö'nün verdiği yetkilerle tutulmuş olması SSCB'nin Soğuk Savaş süresince devam eden kuşatılmışlık psikolojisinin en çarpıcı unsuru olmuştur.

Görüldüğü gibi uluslararası ve bölgesel dengelerin her önemli değişim kavşağında Boğazlar gündeme gelmekte ve sadece Boğazlar'daki statüden etkilenen tarafların değil, birçok farklı aktörün de aynı anda devreye girmesine yol açmaktadır. Boğazlar'ın Osmanlı denetimine geçişi Osmanlı hakimiyetinin Afroavrasya ölçekli olarak derinleşerek genişlemesini sağlamış ve bu hakimiyetten bunalan Avrupa güçlerini yeni deniz yolları aramaya sevketmiş; Küçük Kaynarca Anlaşması ile Boğazlar üzerinde artan Rus baskısı sadece Osmanlı-Rus dengelerinin değil, Avrasya'da Rusya lehine değişen güç temerküzünün habercisi olmuş ve Asya ölçekli İngiltere-Rusya rekabetinin en hassas noktasını oluşturmuş; 1840 yılında imzalanan çok taraflı Boğazlar Sözleşmesi Avrupa diplomasisindeki güçler dengesi için yeni bir gösterge teşkil etmiş; Çanakkale Savaşı I. Dünya Savaşının kaderini etkileyen sonuçlar doğurmuş; II. Dünya Savaşının hemen öncesinde imzalanan Montrö Sözleşmesi Avrupa-içi güç dengelerinin Türkiye lehine işlemesinin sonucunda elde edilmiş; nihayet II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya

çıkan çift kutuplu yapının ilk çarpıcı sonuçlarından birisi yine Boğazlar üzerinde görülmüştür.

Soğuk Savaş sonrası dönemde yeniden şekillenen küresel ve bölgesel dengeler sonucunda Boğazlar'ın öneminin tekrar gündeme gelmesi kaçınılmazdır. Türkiye hem bu değişimlerin Boğazlar üzerindeki muhtemel etkilerini hem de Boğazlar'a sahip olmaktan kaynaklanan konumunun Türkiye'nin strateji arayışlarına katacağı unsurları yeniden tanımlama zorunluluğu içindedir.

Soğuk Savaşın sona ermesi ve önce Varşova Paktı'nın, sonra da SSCB'nin dağılması Boğazlar'ı da yakından ilgilendiren son derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Birincisi, Karadeniz havzası ile ilgili tahlilimizde de vurguladığımız gibi, Varşova Paktı'nın ve SSCB'nin dağılması ile Türkiye'nin Karadeniz'de kendi dışında kalan kıyıdaş unsurların ortak bloku karşısında ilk defa yalnızlıktan kurtulması, Boğazlar üzerindeki tek taraflı blok baskısını ortadan kaldırmış ve Türkiye'yi Karadeniz'in en geniş kıyıya sahip ülkesi konumuna getirerek hem genel uluslararası ve bölgesel dengeler hem de Boğazlar açısından önemli bir diplomatik avantaj sağlamıştır.

Soğuk Savaşın sona ermesinin Boğazlarla ilgili doğurduğu ikinci önemli değişim bu stratejik su yolunun jeopolitik ayrım hattı olma özelliği dışında özellikle jeoekonomik ve jeokültürel ayrım ve etkileşim hattı olarak görülmeye başlanmasıdır. Soğuk Savaş sonrasında Boğazlarla ilgili yaşanan en yoğun tartışmaların Hazar petrolünün aktarımı meselesinde ortaya çıkması jeoekonomik önemin artışının çarpıcı bir göstergesi olarak görülebilir. Öte yandan Boğazlar'ın Doğu-Batı ayrımlarının ve jeokültürel hatlarının kesişim noktası olarak görülmesi de artan bir sıklıkta gündeme gelmeye başlamıştır. Bu çerçevede Boğazlar artık güvenlik parametresinin ağırlık taşıdığı jeopolitik önemin ötesinde küresel ve bölgesel ölçekli jeoekonomik ve jeokültürel yapılanmanın da odak noktalarından birisi olmaktadır.

Türkiye Montrö Sözleşmesi çerçevesinde Boğazlarla ilgili yaptığı tüzük düzenlemeleri ile yeni jeoekonomik konjonktüre uyum göstermeye çalışmıştır. Rusya'nın Hazar petrollerinin taşınması için önerilen Bakü-Ceyhan hattını bloke edebilmek için petrolün Rusya'nın Novorossisk Limanına boru hatları ile aktarılması ve

buradan tankerlerle Boğazlar üzerinden taşınması fikrinin dünyanın en büyük metropollerinden birisi olan İstanbul için doğuracağı telafisi güç risklere karşı yapılan bu tüzük düzenlemeleri yerinde ve zamanında bir tepki olmuştur.

Boğazlar gibi Afroavrasya anakıtasının stratejik düğümünü elinde tutmak, büyük avantajları ve riskleri beraberinde getirir. Türkiye, Soğuk Savaşın getirdiği dinamik uluslararası konjonktürde Boğazlarla ilgili olarak genel stratejik çerçeve içinde tutarlılık arzeden ve riskleri minimuma indirirken avantajları maksimuma çıkaran esnek bir diplomasi yöntemi geliştirmek zorundadır.

Montrö'nün öngördüğü çerçeveden sapmadan, Türkiye'nin ticarî ve kültürel merkezi olan İstanbul'un güvenliği ile Boğazlar'ın statüsü arasındaki bağımlılığı gözönünde bulunduracak şekilde Türkiye'nin denetiminin artırılması öncelikli hedef olmalıdır. Dünyanın başka hiçbir boğaz ve su yolu geçiş hattı üzerinde İstanbul çapında bir şehir bulunmamaktadır ve bu durum iki açık denizi bağlaması dolayısıyla uluslararası su yolu kabul edilen Boğazlar'a kendine has bir özellik katmaktadır. Öte yandan Türkiye'nin en önemli üretim ve ticaret merkezlerinin Marmara Denizi etrafında gelişmiş olması da Boğazlar'ın Türkiye'nin genel güvenlik parametreleri içindeki önemini ortaya koymaktadır. Türkiye Boğazlar üzerinde yaptığı tasarrufları uluslararası barışçıl geçişleri engellemek için değil, kendi iç hayat alanının güvenliğini sağlayabilmek için gerçekleştirmekte olduğunu sağlam bir diplomatik mantık ve söylem ile hukukîleştirme zorunluluğuyla karşı karşıyadır.

Özetle, Boğazlar Türkiye'nin en önemli stratejik avantaj kaynaklarından birisidir. Bu stratejik avantaj kaynağının tutarlı bir strateji, rasyonel bir diplomasi ve iyi bir zamanlama ile kullanılabilmesi sadece Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemin şartlarına intibakı açısından değil, uzun dönemli stratejik kaderi açısından da büyük önem taşımaktadır.

3. Doğu Akdeniz Havzası: Ege ve Kıbrıs

Ege ve Kıbrıs, Soğuk Savaş süresince Türkiye'nin yakın deniz havzasını doğrudan ilgilendiren ve önemleri hiçbir zaman azalmayan iki önemli gündem maddesini oluşturmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde değişen küresel ve bölgesel konjonktür bu iki

önemli gündem maddesinin Türkiye açısından taşıdığı öneme yeni unsurlar katmıştır. Bu yeni unsurların başında yukarıda bahsettiğimiz yeni bölgesel etkileşim alanı ve stratejik eklemlenme gelmektedir.

Balkanlar ve Ortadoğu bölgelerinin etkileşim ve geçiş alanları üzerinde bulunan Ege ve Kıbrıs meseleleri, bu bölgeler arasındaki etkileşimin artması ile stratejik açıdan hem birbirlerine hem de diğer bölgesel meselelere eklemlenmeye başlamışlardır. Bu da Soğuk Savaş sonrası dönemde ciddi iç değişiklikler yaşayan her iki bölgenin uluslararası meselelerinin gerek muhteva gerekse zamanlama açısından etkileşim içine girmelerine yol açmaktadır.

Bu etkileşim özellikle Doğu Akdeniz bölgesinin yeni bir deniz etkileşim havzası olarak önemini artırmıştır. Ege ve Kıbrıs gibi Doğu Akdeniz havzası içinde yer alan meseleler, artık bizatihî önemleri dışında bölgelerarası etkileşimden kaynaklanan özel bir önemi de haizdirler. Bu nedenledir ki, gerek bölgelerarası etkileşim alanları ile ilgili meselelerde, gerek Kıbrıs ve Ege gibi fer'î meselelerde Türkiye'nin sadece bir Ege ülkesi değil, daha genel bir çerçevede Adriyatik'ten İskenderun Körfezine ve Süveyş Kanalına kadar uzanan bölgede bir Doğu Akdeniz ülkesi olduğu gerçeği gözönünde bulundurulmak zorundadır. Genelde Akdeniz, özelde Doğu Akdeniz stratejisi belirlenmeksizin ve bu strateji yakın kara ve kıta havzalarına yönelik politikalar ile koordine edilmeksizin ne Ege ne de Kıbrıs meseleleri stratejik bir bütünlük içinde değerlendirilebilir.

Türkiye'nin Kıbrıs ve Ege politikası da Soğuk Savaş sonrası konjonktür çerçevesinde yeniden gözden geçirilmelidir. Ege'den soyutlanmış ve Kıbrıs Rum Kesimi ile güneyden çevrilmiş bir Türkiye'nin dünyaya açılma kapıları önemli ölçüde sınırlanmış demektir.

a. Deniz Hayat Alanı ve Ege

Ege Denizi Afroavrasya dünya anakıtasının kuzey-güney istikametindeki en önemli deniz bağlantısını oluşturmaktadır. Benzer bir konuma sahip olan Kızıldeniz ve Basra Körfezinin aksine her üç kıtaya da son derece optimum bir uzaklıkta bulunan ve herhangi bir kara engeli ile karşılaşmaksızın her üç kıtaya da açılabilen Ege Denizi, bu yönüyle sadece bu denize kıyıdaş olan Türkiye ve Yunanistan açısından değil, başta Karadeniz'e kıyıdaş olan ül-

keler olmak üzere her üç kıta ile ulaşım ve ticaret bağına ihtiyaç hisseden bütün bölgesel ve küresel güçler için de birinci derecede stratejik öneme sahiptir.

Bu küresel ölçekli önem birçok bölgesel unsurla da desteklenmiştir. Balkan yarımadasının Anadolu yarımadası ve Ortadoğu ile ilgili bütün jeopolitik, jeostratejik, jeoekonomik ve jeokültürel etkileşiminde belirleyici bir konuma sahip olan bu geçiş denizi kendi içinde de binlerce ada, adacık ve kayalıktan oluşan girift bir yapı arzetmektedir. Kuzey Ege, Kuzey Sporat, Kiklat, Doğu Ege, Oniki Ada ve Güney Ege adaları şeklinde altı ana grupta tasnif edilen Ege adaları, aralarında oluşturdukları stratejik geçişlerle Ege'nin bütüncül stratejik önemini artıran alt stratejik hatlar oluşturmaktadırlar. Toplam yüzölçümü 23.000 kilometrekare civarında olan Ege adaları deniz alanının % 10 kadarına eşit bir yer işgal etmektedirler.

Ege adalarının yoğunluklu bir şekilde Yunanistan'ın elinde bulunması Türkiye'nin yakın deniz havzası politikalarının en önemli darboğazını oluşturmaktadır. Ege'deki temel problem kaynağı jeolojik ve jeopolitik gerçeklik ile cari statüko arasındaki onulmaz çelişkidir. Ege Denizindeki adaların Anadolu yarımadasının jeolojik yapısının tabiî bir uzantısı olması ve bunun ortaya çıkardığı jeopolitik zorunluluklara zıt bir siyasî bölüşümün uluslararası antlaşmalarla Yunanistan lehine belirlenmiş olması kıta sahanlığı, kara suları, hava sahası ve FIR hattı, komuta ve kontrol alanları ve adaların silahlandırılması gibi sorunlara beşiklik etmektedir. Yunan adalarının önemli bir kısmının Anadolu'ya yönelik askerî harekâtlarda birer atlama taşı olarak kullanılabilecek kadar yakın olması ve Türkiye'nin Marmara Denizinden Akdeniz'e geçişini sağlayan su koridorlarının bu adalar tarafından sarılmış bulunması Türkiye tarafından çok ciddi bir güvenlik açmazı olarak değerlendirilirken, Yunanistan adalara sahip olmaktan kaynaklanan avantajını, Ege su havzasının tümüne teşmil etmeye yönelik bir stratejik çaba içinde olagelmiştir. Ege'yi Akdeniz'e bağlayan Skarpanto, Kasos, Kithara, Spathi, Karpatos ve Marmaris geçitlerinin bu adalar tarafından çevrilmiş olması Türkiye'nin Karadeniz-Marmara-Akdeniz bağlantısını önemli ölçüde etkilemektedir.

Türkiye'nin de desteklediği 6 millik karasuları esasına göre şekillenen cari statükoya göre bile Ege Denizinin sadece %8.8'i Türkiye'nin hakimiyetindedir. Yunanistan'ın beğenmediği bu statükodaki payı %35'i bulurken, Ege'nin %56.2'lik kısmı açık denizlerdir. 12 millik uygulamaya geçilmesi halinde ise Türkiye fiilen Yunanistan'ın izni olmadan Ege'ye çıkamaz hale gelecektir. Bu durumda açık denizler Ege'nin %26'sına gerilerken, Yunanistan'ın hakimiyet alanı %63.9'a çıkacak ve Ege Yunanistan'ın bir iç denizi halini alacaktır. Türkiye'nin payı ise %10 civarında olacaktır.

Yunan tezinin geçerlilik kazanması Türkiye'yi sadece stratejik bir kuşatılmışlık ile karşı karşıya bırakmayacak, ekonomik faaliyetlerini de doğrudan etkileyecektir. Bir misal ile ortaya koymak gerekirse, Türkiye'nin dış ticaretinin yaklaşık %88'i deniz ulaşımı ile sağlanmakta ve bu ulaşımın Akdeniz kıyılarına doğrudan ulaşan kısmı dışındakileri (yaklaşık %65) Ege Denizinden geçmektedir. Bir başka açıdan bakıldığında, 49 milyon net tonilatoluk 15.200 adet gemi Ege geçişli olarak Ege, Marmara ve Karadeniz limanlarına, yaklaşık 15 milyon tonilatoluk 4.687 adet gemi ise Akdeniz bölgesi limanlarına giriş ve çıkış yapmaktadır. Son bir yıl içinde Türkiye'de işlenen 20.500.000 ton ham petrolün yaklaşık %85'i de Akdeniz ve Ege'yi geçerek Nemrut, Aliağa, Tüpraş, Ataş ve Botaş rafinerilerine ulaşmaktadır. Türkiye limanlarının yaklaşık 120 milyon tonluk yükleme ve boşaltma kapasitesinin bölgelere dağılımı da Ege'nin Türkiye'nin ticarî yapısı içindeki vazgeçilmez konumunu ortaya koymaktadır. Bu kapasitenin yaklaşık %25'i Akdeniz, %21'i Ege, %41'i Marmara ve %13'ü Karadeniz bölgesinde bulunmaktadır. Ege'nin özellikle Marmara ve Karadeniz kapasitesinin geçiş havzası olduğu da gözönüne alınırsa bu geçiş denizinin taşıdığı jeoekonomik önem daha da açık bir şekilde anlaşılabilir.

Ege'de, Türkiye'nin hayat alanını daraltan cari statükoyu bile yeterli görmeyerek daha da yayılma politikası izleyen Yunanistan ile olan gerginlikler genel bir deniz stratejisi çerçevesinde yeniden değerlendirilmek zorundadır. Bunun da en önemli aracı Türkiye'nin Ege'deki uluslararası alanları daha etkin bir şekilde kullanacak güçlü bir ticaret filosuna sahip olmasıdır. Yunanistan'ın bu konudaki üstünlüğü sadece Ege'deki denetim alanının genişliğinden değil, sahip olduğu deniz taşıma kapasitesinden kaynaklanmaktadır.

Bir bağlantı denizi olan Ege Denizinin daha etkin bir tarzda kullanılması ise ancak ve ancak bu denizin diğer deniz havzaları ile olan ilişkisinin kurulması ile sözkonusu olabilir. Türkiye gerçek anlamda bölgesel bir güç olma iradesinde ise, Ege'den Adriyatik'e, Süveyş'ten Kızıldeniz üzerinden Körfez'e uzanan deniz yolları üzerinde siyasî ve ekonomik etkisini artırmak zorundadır. Karadeniz ve Ege Denizini açık denizlere açan her noktada Türkiye'nin etkin bir politika takip etmesi kaçınılmazdır.

Türkiye'nin Ege gibi hassas konularda uzun dönemli politikalarını etkileyecek hatalar yapmamaya özen göstermesi gerekir. Kardak bunalımı esnasında Türkiye'nin Avrupa ülkeleri nezdindeki teşebbüsleri çerçevesinde dağıtılan haritalarda Kardak kayalıklarının Yunanistan'ın iddia ettiği şekilde 12 mil sınırları içinde gösterilmiş olması Türkiye'nin egemenlik iddialarını zedeleyen affedilemeyecek bir hata olmuştur. Bu tür hassas konularda devletin değişik birimleri arasında ortaya çıkan iletişimsizlik büyük diplomatik sıkıntılara yol açmaktadır.

Yunanistan'ın 1953 yılındaki görüşme talebinden bu yana donmuş bulunan Ege'deki adalarla anakıta arasındaki kayalıkların hakimiyeti sorununda bunalım sürecinde yapılan hatalar bununla kalmamıştır. Türk tarafının 1995 yılının Aralık ayı başında Kardak kayalığına çarpan Türk bandıralı geminin kurtarılması çalışmasına Yunan tarafının da ortak edilmesine göz yumması bu kayalıklar üzerindeki egemenlik hakkı konusunda net bir tavra sahip olmadığı sinyalini vermiştir. Bu sinyali alan Yunan tarafı, Türkiye'de yaşanan siyasî belirsizliği de kullanan bir zamanlama ile uluslararası hukuk açısından açık bir hükme bağlanmamış olan bu kayalıklarla ilgili bir oldu-bitti oluşturma çabası içine girmiştir.

Gelişmelere gecikmeli olarak müdahil olunmuş olması Yunan tarafının taleplerinde katı bir tutum sergilemesine zemin hazırlamıştır. Olay belli bir tırmanma süreci içine girdikten sonra da farklı sinyaller gönderilmeye devam edilmiştir. Bir taraftan bu kayalıkların kesin olarak Türk tarafının egemenliğinde olduğu vurgulanırken, diğer taraftan meselenin gerilim öncesi statükoya döndükten sonra müzakereler yoluyla çözülmesi gerektiği tezi savunulmuştur. Böylece hem gerilim öncesindeki statükonun Türkiye açısından kesin bir egemenlik alanı oluşturmadığı zımnen kabul

edilmiş hem de gelecekteki çözüm arayışlarında egemenlik konusunda kesin bir müzakere pozisyonuna sahip olunmadığı intibaı verilmiştir. Kısa dönemde esnek bir tavırla bunalımı aşma açısından başarı gibi gözüken bu durum uzun dönemde egemenlik konusunda muğlak bir tavra yol açabilir. Bu da Ege'de zaten Türkiye açısından son derece hassas olan dengeyi son derece menfi bir şekilde etkileyebilir.

Meseleyi sıradan bir kayalık olarak görmemek gerekmektedir. Türkiye daha önce yapılan ciddi diplomatik ihmallerle Ege'de gerilenebilecek en son noktaya gelmiş bulunmaktadır. Bundan sonra verilecek her taviz Türkiye'nin Ege'deki, dolayısıyla Akdeniz-Karadeniz bağlantısındaki hayat alanının yok olması neticesine kadar gidecek vahim sonuçlar doğurabilir.

Kardak bunalımının ortaya koyduğu bir başka husus Ege konusunda Türkiye ile Yunanistan arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların kısa bir süre içinde uluslararası bir nitelik kazanma potansiyeli göstermesidir. ABD'nin Kardak bunalımındaki tavrı bunun son çarpıcı misallerinden birini oluşturmuş ve ABD'nin Avrupa'nın hinterlandı ile ilgili stratejisini daha açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Kardak kayalıkları konusunda Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan egemenlik tartışması ABD'nin Balkanlar, Ege ve Doğu Akdeniz üzerindeki stratejik üstünlüğü ile son bulmuştur. Bu bunalımdan ne kendi toprakları olduğunu iddia ettiği kayalıklar üzerindeki egemenliğini müzakere masasına getirmeye dayalı çelişkili tavrı ile Türkiye, ne de büyük iddialarla adaya çıkardığı askerlerini geri çekmek zorunda kalarak komik bir gerilim şovuna yol açan Yunanistan kârlı çıkmıştır. Bu bunalımın gerçek aktörü ve kazançlı tarafı ABD'dir.

Son gelişmeler göstermektedir ki, ABD Doğu Avrupa ile Ortadoğu politikaları arasında dinamik bir ilişki kurarak hem Avrupa'nın hinterlandını kontrol altında tutmak hem de SSCB'nin dağılmasından sonra Balkanlar-Ortadoğu ekseninde ortaya çıkan jeopolitik alan boşluğunu doldurmak istemektedir. Ege ve Kıbrıs, kara bağlantısı açısından Doğu Avrupa-Ortadoğu, deniz bağlantısı açısından ise Adriyatik-Doğu Akdeniz-Körfez hattının iki önemli ayağıdır. Temelde Ortadoğu için konuşlandırılmış olan İncirlik

üssünden kalkan Amerikan uçaklarının Kardak kayalıklarının boşaltılmasına nezaret etmiş olması bu bölgeler arasındaki stratejik bağımlılığı gösteren önemli bir işarettir.

Bundan sonra Kıbrıs sorunu bu stratejik planlama içinde daha etkin bir şekilde gündeme gelecektir. Kıbrıs ve Malta'nın -daha sonra da muhtemelen bazı Kuzey Afrika ülkelerinin- AB'ye kabulü ile Akdeniz'e doğru kayacak olan Avrupa etki alanına karşı ABD şimdiden askerî ve diplomatik denetim mekanizmalarını kurmak istemektedir. Bu noktada NATO ve AB, reelpolitik çerçevesinde sürmekte olan uzun dönemli bir rekabetin kurumsal araçları olmaktadır. AB'nin ekonomik etki alanının yayıldığı her bölgede NATO veya doğrudan ABD yeni bir barış misyonu üstlenmektedir. Balkanlar'la ilgili uygulama bölümünde de ele alacağımız gibi Kosova Müdahalesi ile NATO'nun genişleme planları arasındaki zamanlama ayarı bu stratejik yönelişi teyit eden bir gelişme olmuştur.

Bugün Doğu Avrupa-Balkanlar-Adriyatik-Ege-Doğu Akdeniz-Ortadoğu ve Körfez arasında çok dinamik bir etkileşim alanı oluşmuş bulunmaktadır. Balkanlar ve Ortadoğu bunalımları arasındaki eş-zamanlılık ile Ege ve Kıbrıs bunalımlarının ayarlı sıklıklarla tırmanması böylesi bir etkileşim hattının tebarüz etmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Balkanlar ile Ortadoğu'yu birleştiren bu etkileşim hattı üzerinde yeni hamlelerin geliştirilmesi kaçınılmaz olacaktır.

Türkiye'nin bu etkileşimden olumsuz yönde etkilenmemesi için Balkanlar-Ortadoğu ve Adriyatik-Doğu Akdeniz-Körfez hatlarında ortaya çıkan yeni stratejik hesaplaşmaların ve hamlelerin orta ve uzun dönemde ne tür sonuçlar doğurabileceği dikkatle takip edilmelidir.

b. Türkiye'nin Stratejik Kördüğümü: Kıbrıs

Avrupa, Asya ve Afrika'ya hemen hemen eşit uzaklıkta olması açısından dünya anakıtası içinde merkezî bir konuma sahip bulunan Kıbrıs, Girit ile birlikte su geçiş yollarının da kesiştiği bir hat üzerindedir. Asya ve Avrupa'yı ayıran Boğazlar ile Asya ve Afrika'yı ayıran Süveyş Kanalı arasında yer alan Kıbrıs aynı zamanda Avrasya-Afrika bağlantısının en önemli su havzaları olan Körfez ve Hazar havzaları ile Aden ve Hürmüz su yollarının da nabzını tutacak sabit bir üs ve uçak gemisi konumundadır. Haşmetli sömürge

devirlerini kapatan İngilizlerin Kıbrıs'ta hâlâ üs bulundurmalarının da, adanın Soğuk Savaş süresince en sıcak bunalım alanlarından birisi olmasının da temelinde bu ihmal edilemez stratejik konum vardır.

Kıbrıs'ı ihmal eden bir ülkenin küresel ve bölgesel politikalarda etkin olabilmesi mümkün değildir. Küresel politikalarda etkin olamaz; çünkü bu küçük ada Asya-Afrika, Avrupa-Afrika, Avrupa-Asya arasındaki stratejik bağlantıları doğrudan etkileyecek bir konuma sahiptir. Bölgesel politikalarda etkin olamaz; çünkü doğu ucuyla Ortadoğu'ya yönelmiş bir ok gibi duran Kıbrıs adası, batı sırtıyla da Doğu Akdeniz, Balkanlar ve Kuzey Afrika'daki stratejik dengelerin temel taşı durumundadır.

Dönemlerin niteliklerinden bağımsız olarak zaten son derece önemli olan bu jeostratejik konum, Soğuk Savaş sonrası dönemdeki yeni dengelerle birlikte yeni unsurlar kazanmıştır. SSCB'nin dağılması Orta Asya'dan Avrupa'ya giden enerji ve ticaret hattının Batı Asya, Doğu Akdeniz ve Güney Asya'nın alternatif yollar olarak gündeme gelmesine yol açmıştır. Bu yeni hatlar ister doğrudan İskenderun Körfezi ve Doğu Akdeniz'e, isterse dolaylı olarak -Güney Asya'dan Aden ve Süveyş üzerinden ya da Karadeniz ve Boğazlar üzerinden- Doğu Akdeniz'e insin, Kıbrıs sabit bir parametre olarak güzergâh üzerinde bulunmaktadır.

Orta Asya-Avrupa bağlantısının Karadeniz'in kuzeyinden sürmesinde Rusya ile birlikte menfaati olan Almanya'nın, Kıbrıs Rum Kesimi'ni AB'ye almak konusunda gösterdiği iştiyak, biraz da etkisinin ABD'ye göre zayıf olduğu güney hattı üzerinde önemli bir stratejik ayak elde etme çabasının bir ürünüdür. Kıbrıs'ın AB'ye girişi ile birlikte İskenderun Körfezi ve Doğu Akdeniz çıkışı üzerindeki kontrolünü artıracak olan Avrupa aynı zamanda Ortadoğu bölgesine de müdahil bir konum kazanacaktır. Musul ve Suudi Arabistan petrollerinin de Doğu Akdeniz'e yöneldiği düşünülürse bu bölgenin enerji hatları açısından taşıyacağı merkezî konumun gelecekte küresel rekabetin en temel parametrelerinden biri olacağı açıktır. PKK faktörünün devredışı kalmasıyla Doğu Anadolu kara geçiş yolu üzerindeki güvenlik problemi halledilme süreci içine girerken, Bakü-Ceyhan hattının ön plana çıktığı günlerde petrolün akacağı İskenderun Körfezinin çıkış bölgesi olan Kıbrıs'a S-300 fü-

zelerinin yerleştirilmesi planlanarak bunalımın tırmandırılması kesinlikle bir tesadüf değildir ve arkasında küresel rekabet unsurları barındırmaktadır.

Küresel rekabetin bölgesel politikalar ile kesiştiği ikinci önemli alan da Soğuk Savaş sonrası konjonktürde kaderleri birbirlerine daha da bağlı bir hale gelen Ortadoğu ile Balkanlar üzerindeki etki kurma mücadelesidir. Soğuk Savaş dönemindeki çift kutuplu yapı içinde birbirinden kopuk gibi görünen bu iki bölge arasındaki karşılıklı etkileşim ciddi bir artış göstermektedir. Ortadoğu'daki bunalımlar Balkanlar'a yansırken, Balkanlar'daki dengeler Ortadoğu'yu daha doğrudan etkilemektedir. Körfez Savaşının hemen sonrasında Yugoslavya'nın parçalanma sürecine girmesi, Ortadoğu'daki ittifak arayışlarının Balkanlar'da yeni dengeler doğurması bu değişimin önemli işaretleri arasındadır. Mesela Türkiye-İsrail, Yunanistan-Suriye ilişkilerindeki paralellik Balkanlar'daki gergin Türk-Yunan ilişkilerinin Ortadoğu'ya yansımasının bir sonucudur. Doğu Akdeniz bu ilişkilerde kendi iç dengeleri olan yeni bir alan olarak ortaya çıkarken, Ortadoğu'yu çevre bölgelerden koparan klasik ayrımlar anlamlarını kaybetmektedir.

Bölgelerin bu şekilde karşılıklı etkileşim içine girmeleri zaten son derece dinamik şartlar içinde seyreden Soğuk Savaş sonrası dönemin dengelerini daha da hassas kılmakta ve tarafları kaygan bir zeminde esnek bir diplomasi takip etmeye zorlamaktadır. Artık gerek küresel gerekse bölgesel dengeler açısından birbirinden bağımsız bir Balkanlar ve Ortadoğu politikası değil, merkezinde Doğu Akdeniz'in olduğu bir Ortadoğu-Balkanlar politikası vardır ve bu politikada Kıbrıs en temel araçlardan birisidir. AB Kıbrıs'ı bünyesine katmaya hazırlanırken, ABD'nin dönemsel nitelikli yeni barış inisiyatifleri başlatması da, Rusya'nın adaya S-300 füzelerini göndermeye çalıştığı dönemde bu tırmandırıcı girişime paralel olarak yeni bir barış planı hazırlamış olması da bu değişen stratejik konumun bir sonucudur.

Kıbrıs'a Rus füzelerinin yerleştirilmesi planı ile birlikte Türk-Yunan ilişkilerinin kronik meselesi olan Kıbrıs'ın bir anda Türk-Rus ilişkilerinin önemli bir parametresi haline dönüşmesi adanın bu çok yönlü stratejik konumu ile ilgilidir. Doğu Akdeniz bölgesinin istikrarsızlaştırılması ve bu bölgede yeni gerginliklerin ortaya

çıkartılması Rusya'ya Hazar petrol havzası ve nakil yolları konusundaki politikalarında önemli bir diplomatik manevra alanı kazandıracaktır.

Türkiye Hazar petrollerinin Rusya'nın Novorossisk Limanı üzerinden taşınması görüşünün karşısına temelde iki argüman ile çıkmıştır. Bunlardan birisi Boğazlar'da deniz trafiğindeki tehlikeli yoğunluk, diğeri ise güzergâh üzerinde bulunan Kafkasya'daki siyasî gerginliklerdir. Çeçenistan'daki bunalımı dondurarak zaman kazanan Rusya, Kıbrıs Rum Kesimi'ne füze satışına dayalı bir diplomatik karşı atakla Türkiye'nin öne sürdüğü Bakü-Ceyhan hattında da benzer bir güvenlik meselesinin olduğu tezini güçlendirecek bir adım atmıştı. Doğu Anadolu'da yaşanan PKK teröründeki düşüş Rusya'nın Bakü-Ceyhan güzergâhındaki karayolu güvenliği meselesine dayalı genel argümanında bir zayıflık doğurmuştu. Füze satışı dolayısıyla Ceyhan Limanının açıldığı Doğu Akdeniz'de Kıbrıs eksenli ortaya çıkması muhtemel yeni bir gerginlik Rusya'nın eline önemli bir koz daha sunmaktaydı. Rusya Hazar petrolleri ile ilgili her yeni inisiyatifte Doğu Akdeniz'de istikrarsızlığa yol açabilecek olan Kıbrıs kartını Türkiye karşısında tekrar devreye sokmaya çalışacaktır. Kıbrıs'ta ortaya çıkabilecek her yeni gerginlik ve savaş ihtimali Türkiye'nin Bakü-Ceyhan hattı konusundaki stratejik konumunu olumsuz yönde etkileyecektir. Bu denklem bölgelerarası etkileşimin belki de en çarpıcı misallerinden birisini oluşturmaktadır.

Bu çerçeve içinde Kıbrıs ne sıradan bir Türk-Rum etnik problemi ne de sadece süregelen bir Türk-Yunan gerginliğidir. Bütün bu dengelerden doğrudan etkilenen bir konumda bulunan Türkiye, Kıbrıs politikasını, sınırlı bir Türk-Yunan denkleminden çıkararak değerlendirmek zorundadır. Kıbrıs artan bir hızla bir Avrasya ve Ortadoğu-Balkanlar (Batı Asya-Doğu Avrupa) meselesi haline gelmektedir. Kıbrıs politikası bu yeni stratejik çerçeveye uygun bir tarzda yeni bir stratejik çerçeveye oturtulmalıdır.

Kıbrıs meselesinin Türkiye açısından önemi temelde iki ana eksende ele alınabilir. Birincisi Türkiye'nin tarihî sorumluluklarının bir sonucu olarak oradaki Müslüman Türk toplumunun güvenliğini sağlamaya yönelik beşerî nitelikli eksendir. Osmanlı Devleti'nin küçülmesi ile birlikte terkedilen topraklarda kalan Müslüman un-

surların güvenlik ve sürekliliği her zaman Osmanlı-Türk dış politikasının temel parametrelerinden birisi olagelmiştir. Bu konuda bir bölgede gösterilen zaafın yol açacağı dalga etkisi sürekli bir teyakkuz halini gerekli kılmaktadır. Kıbrıs Türk toplumunun güvenliği ve korunması konusunda gösterilecek bir zaaf dalga dalga Batı Trakya ve Bulgaristan'a -hatta ve hatta Azerbaycan ve Bosna'ya- yayılabilir. Bu nedenledir ki, Kıbrıs Türk toplumunun korunması sadece bu topluluk açısından değil, diğer Osmanlı bakiyesi toplulukların geleceği açısından da büyük önem taşımaktadır.

Kıbrıs meselesinin ikinci önemli ekseni ise bu adanın coğrafî konumunun jeostratejik açıdan taşıdığı önemdir. Bu eksen oradaki insan unsurundan bağımsız olarak bizatihî hayatî önemi haizdir. Orada tek bir Müslüman Türk olmamış olsa bile Türkiye'nin bir Kıbrıs meselesi olmak zorundadır. Hiçbir ülke kendi hayat alanının kalbinde yer alan böyle bir adaya kayıtsız kalamaz. Nasıl üzerinde ciddi bir Türk nüfus kalmamış olan Oniki Ada Türkiye açısından önemini korumaya devam ediyorsa ve nasıl hiçbir beşerî uzantısı olmadığı halde ABD, Küba ve diğer Karaib adaları ile doğrudan ilgileniyorsa, Türkiye de Kıbrıs ile insanî unsur dışında stratejik olarak da ilgilenmek zorundadır.

Bu jeostratejik önemin de iki önemli boyutu vardır. Birincisi dar ölçekli stratejik önemdir ki, Doğu Akdeniz'deki Türkiye-Yunanistan, KKTC-Kıbrıs Rum Kesimi dengeleri ile ilgilidir. Bu durum en çarpıcı bir şekilde son yıllarda yaşanan füzeler krizi ile ortaya çıkmış bulunmaktadır. Kıbrıs'a yerleştirilmesi düşünülen füzelerle Yunan-Rum ittifakının askerî potansiyelinin Ege'deki adaların ulaşım alanlarının ötesindeki Anadolu topraklarını da tehdit edecek güce ulaşması ihtimali bizatihî Kıbrıs'ın güvenliğinin ötesinde stratejik boyutlar ihtiva etmekteydi. Güney ve İç Anadolu'yu menzili içine alacak böylesi bir tehdit Ermenistan, Rusya ve Suriye'den herhangi birinin de bu ittifaka doğrudan ya da dolaylı destek sağlaması ile Türkiye'nin hiçbir güvenlikli alanının kalmaması sonucunu doğurabilirdi. Böylesi bir tehdit ihtimali yüzer bir üs niteliğindeki Kıbrıs'ın Anadolu yarımadasının total güvenliği açısından taşıdığı önemi bir kez daha ortaya koymuştur.

Jeostratejik önemin ikinci boyutu ise geniş ölçekli stratejik önemdir ki, adanın bölgesel ve küresel stratejiler içindeki yeri ile

ilgilidir. Ortadoğu, Doğu Akdeniz, Ege, Süveyş Boğazı, Kızıldeniz ve Körfez üzerinde stratejik hesaplar yapan hiçbir küresel ve bölgesel güç Kıbrıs adasını ihmal edemez. Kıbrıs bütün bu bölgelerin hepsine öylesine optimum bir uzaklıktadır ki, her birini doğrudan etkileyecek bir parametre niteliği taşımaktadır. Türkiye bu parametre üzerinde yetmişli yıllarda elde ettiği stratejik avantajı statüyü korumaya yönelik defansif bir Kıbrıs politikasının unsuru olarak değil, diplomatik nitelikli ofansif bir deniz stratejisinin temel dayanaklarından birisi olarak değerlendirmelidir. Bu çerçevede Kıbrıs, Türkiye'nin Hazar-Karadeniz-Boğazlar-Ege Denizi-Doğu Akdeniz-Süveyş-Basra Körfezi hattından oluşan yakın deniz kuşağı ile ilgili genel deniz stratejisinin kilit unsuru olarak özel bir önem taşımaktadır.

4. Basra Körfezi ve Hint Havzası

Türkiye'nin bölgesel ve küresel etkinliğini kıtasal etkinliğe dönüştürebilecek diğer iki önemli deniz havzası ise Basra Körfezi ve bu körfezin Kızıldeniz üzerinden Akdeniz'e, Hürmüz Boğazı üzerinden Hint Okyanusuna açılan bağlantı alanı ve havzasıdır. Türkiye'nin dünyanın en önemli enerji kaynaklarına sahip olan Körfez'e bu kadar yakın olmakla birlikte bölge üzerinde bu derece etkisiz olması dış politika geçmişinin en önemli zaaflarından birisidir.

Ortadoğu ve Körfez politikalarının seksenli yıllara kadar genel bir ihmale uğraması bu bölgenin zengin kaynaklarından uzak kalmasına yol açmıştır. Türkiye hâlâ Körfez'le ilgili meselelere ancak ve ancak İncirlik hava üssünün menzil sahası kadar ilgili olabilmektedir. Ne Körfez'e kıyı ülkeler Türkiye'yi önemli bir bölge gücü olarak görmekte ne de küresel güç odakları Türkiye'ye müzakere tarafı olarak yaklaşmaktadırlar. Son Ortadoğu Barış Sürecinde Türkiye'nin açık bir şekilde devre dışı bırakılması da aslında büyük güçlerin Türkiye'yi Ortadoğu'nun zengin jeoekonomik kaynaklarından uzakta, Avrupa kapılarında bekletilen ve gerektiğinde sîgaya çekilen edilgen bir ülke statüsünde tutmak istediğini açık bir tarzda ortaya koymuştur.

Türkiye seksenli yıllardaki ekonomik patlamasını Ortadoğu ve Körfez bölgesi ile kurduğu akılcı ilişki biçimi sayesinde sağlamıştır. Bu anlamda Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının sağladığı

avantajlar unutulmamalıdır. Bunun için de Basra Körfezi ile Doğu Akdeniz bağlantısının Türkiye üzerinden gerçekleşmesi vazgeçilemeyecek bir stratejik öncelik olarak devrede tutulmalıdır. Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde yaptığı en önemli stratejik hatalardan birisi bu bağlantı hattının devre dışı tutulmuş olmasıdır. Unutulmamalıdır ki, Bağdat vilayeti Osmanlı Devleti'nin Asya'daki etkinliğinin anahtarı durumundaydı. Türkiye açısından da durum pek farklı değildir. Fırat-Dicle su yolları ile Mezopotamya havzasının kuzeyinde bulunan bir ülkenin bu havzanın denize açılım noktalarına ilgisiz kalması düşünülemez.

Bu ilgi çevre ülkeleri tedirgin edebilecek askerî ittifak arayışlarından ziyade ortak güvenlik sistemi anlayışına dayanan ekonomik bağlantılarla sağlanabilir. Helsinki Güvenlik İşbirliği çerçevesi ile Avrupa'daki ekonomik işbirliği arasında kurulan korelasyonun, bölgenin ortak güvenlik anlayışı ile jeoekonomik kaynaklarının kullanılması arasında da kurulması ve bu uyumun öncülüğünü Türkiye'nin yapması bölgesel etkinlik için önemli avantajlar sağlayabilir.

5. Hazar Havzası

Hazar Denizi ise Türkiye'nin Orta-Asya'ya açılmasındaki kilit deniz havzasıdır. Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında Hazar Denizi konusunda Rusya karşısında gerçekleştirilecek bir işbirliği Türkiye'nin Orta Asya politikasının temel esaslarından biri olmak zorundadır. Türkiye'nin Kafkaslar-Hazar-Orta Asya bağlantı politikası üç temel taktik prensipten hareket etmek durumundadır: (i) Kuzey Kafkas cumhuriyetlerinin Rusya Federasyonu içindeki statülerini kademeli bir şekilde güçlendirerek Hazar-Karadeniz bağlantısının bu cumhuriyetler üzerinden gerçekleşmesini temin etmek, (ii) İran ile ideolojik gerilimlerle gölgelenen ilişkileri dinamik ve rasyonel bir ekonomik işbirliği çerçevesinde sağlamlaştırarak Rusya'nın Orta-Asya ve Kafkaslar üzerindeki etkisini dengelemek ve (iii) Orta Asya ülkeleri arasındaki her türlü işbirliğini teşvik etmek. Bu hedeflerin kısa dönemli problemlerle göz ardı edilmesi Sovyet İmparatorluğu'nun Rusya İmparatorluğu şeklinde geri dönüşüne zemin hazırlayarak Türkiye'yi Hazar deniz havzasından uzaklaştıracaktır.

Türkiye'nin Hazar Denizi havzasına doğrudan müdahil olması zordur. Ancak bu havza üzerindeki etkinlik bu havzayı diğer deniz havzalarına bağlayacak ulaşım hatları üzerindeki etki ile sağlanabilir. Deniz bağlantısından yoksun olan Orta Asya ülkelerinin Soğuk Savaş sonrası dönemde dünyaya açılması için dört alternatifleri bulunmaktadır. Birincisi Hazar Denizinin kuzeyinden Rusya aracılığıyla Avrupa ve Atlantik'e, ikincisi doğudan Çin aracılığıyla Pasifik'e, üçüncüsü güneyde Afganistan üzerinden Hindistan ve Pakistan aracılığıyla Hint Okyanusuna, dördüncüsü ise Hazar Denizinin güneyinden İran ve Türkiye aracılığıyla Akdeniz'e. Bu yollar açısından değerlendirildiğinde Batı'ya açılım konusunda Türkiye, İran ve Rusya arasında ciddi bir rekabet yaşanmaktadır. Ara yollar olarak gündemde tutulan Hazar Denizi üzerinden Kafkaslar-Karadeniz bağlantısı Türk-Rus ilişkilerinde, İran üzerinden Basra bağlantısı Türk-İran ilişkilerinde bir rekabet ortamı oluşturmaktadır.

Türkiye'nin böylesi bir konjonktürde sahip olduğu en önemli avantaj bu açılımın güney ve kuzey kanadını tutan İran ve Rusya ile aynı anda ortak projeler geliştirebilecek bir konumda olmasıdır. Fakat bu potansiyel avantajın esnek ve dinamik bir diplomasi ile desteklenememesi sonucunda son yıllarda bu konuda ciddi bir zemin kayması yaşanmıştır. Türkiye bölgeye sistemik güçlerin temsilcisi olarak giren ülke imajı ile hem Rusya hem de İran ile ilişkilerinde dengesizlikler yaşamıştır. Bu durum aslında çıkarları tamamen çatışan İran ve Rusya'nın konjonktürel alanlarda yakınlaşması sonucunu doğurmuştur.

Türkiye'nin Balkanlar-Kafkasya-Kuzey Ortadoğu yakın kara havzası ve Orta Asya-Doğu Avrupa-Kuzey Afrika yakın kıta havzaları ile sağlıklı ilişkiler kurabilmesinin en öncelikli şartı uzun dönemli ve koordineli bir deniz stratejisi oluşturmasıdır. Bu stratejinin siyasî, ekonomik ve askerî boyutları birbirlerini destekleyici unsurlar olarak devreye sokulmalı; bölgesel ittifak ve entegrasyon faaliyetleri bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Dördüncü Bölüm

Yakın Kıta Havzası

Avrupa, Kuzey Afrika, Güney Asya, Orta ve Doğu Asya

Soğuk Savaş dönemindeki Türk dış politika oluşumunun en çarpıcı özelliklerinden birisi, kıtalararası bağlantıları da ihtiva eden küresel ölçekli daha statik stratejik parametrelerle, göreceli olarak küçük ölçekli bölgesel ve ikili bunalım alanlarının dinamik seyri arasında bir tür uyumluluk kurabilme çabasıdır. Çift kutuplu yapının kendi doğasının gereği olarak kutuplararası dengeleri ilgilendiren kıta-ölçekli politikalar süper ve büyük güç ölçeğinde olmayan bölgesel güçlerin dış politika karar mekanizmalarının ve ilgi alanlarının daha küçük ölçekli ve bölgesel nitelikli problemlere yönelmesine yol açmıştır.

Küresel ve kıtasal nitelikli bunalımlarda kutuplararası ilişkilerin belirlediği parametrelere bağlı kalma zorunluluğu Türkiye gibi bölgesel güçleri bu parametrelerle, kendilerini doğrudan ilgilendiren bunalım alanları arasında denge ve uyum kurmaya yönelik politikalara sevketmiştir. Türk dış politikasının 1945-1990 yılları arasındaki seyrine bakıldığında bu durum çok açık bir şekilde kendini göstermektedir.

Yaklaşık yarım asrı bulan bu süre içinde Türkiye, blok-içi sorumluluklarının gereği olarak katıldığı Kore Savaşı müstesna, kendi sınır boyları ve bölge alanları dışında bir dış politika etkinliğine yönelmemiştir. Doğrudan ilgilendiği problem alanları da Kıbrıs, Ege, Batı Trakya, Kuzey Irak ve Bulgaristan'daki Türk azınlığı gibi genellikle yakın kara ve yakın deniz havzasını ilgilendiren konular olmuştur. Uygun küresel konjonktürlerin doğru ve etkin bir şekilde değerlendirildiği durumlarda bu bunalım alanlarında mesafe

alınırken, küresel dengelerin izin vermediği durumlarda daha dikkatli ve bunalımı uzun dönemde çözücü yollar benimsenmiştir.

Bu çerçevede küresel çift kutuplu dengenin son derece hassas bir seyir takip ettiği ve dikkatlerin bu dengeler içinde Ortadoğu'daki çatışmalara yöneldiği bir konjonktürde gerçekleştirilen Kıbrıs Harekâtı, Amerikan ambargosu gibi blok-içi sıkıntılar doğurmakla birlikte, hedeflenen bir statükonun doğmasını sağlamıştır. Buna mukabil, iki kutuplu ilişkilerde başlayan yumuşama döneminde sözkonusu olan Bulgaristan'daki Türk azınlıkları ile ilgili meseleler zamana yayılarak çözülme cihetine gidilmiştir.

Küresel statik parametreler dolayısıyla Soğuk Savaş dönemi Türk dış politikası genelde Yunanistan ile ilişkilere ayarlı bir seyir takip etmiştir. Bu da Türkiye'nin dikkatlerinin bölge-ötesi ufuklara yönelmesini engellemiştir. Kıta-ölçekli stratejik bir tercih olan AB ile ilişkiler dahi bir yandan blok-içi dengelere, diğer yandan Yunanistan ile yaşanan diplomatik rekabete ayarlanmıştır.

Türkiye'nin doğrudan temasta bulunduğu yakın kara havzası ile olan ilişkilerini belirleyen bölgesel politikalar ile küresel nitelikli eksen kaymaları arasındaki uyum meselesi her şeyden önce Soğuk Savaş sonrası dönemin getirdiği konjonktür açısından yeniden ele alınmak zorundadır. Türkiye'nin *yakın kıta havzası* tanımlaması ile hedefimiz, bölgesel ve küresel ölçekli politikalar arasında geçişkenliği sağlayan kıta bağlantılarının tesbit edilebilmesidir. Bu da Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan yeni kıta ve havza tanımlamaları çerçevesinde ele alınabilir.

I. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Kıta Ölçekli Politikalar ve Tanımlamalar

Seksenli yıllarda iki kutuplu sistemin sarsılmaya başlaması, Amerika'nın uluslararası örgütler yoluyla kurduğu düzen ile Avrupa'nın çıkarları arasındaki çelişkilerin artışı ve Pasifik'te yeni bir ekonomi-politik alanın ortaya çıkışı II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan uluslararası ekonomik ve politik sistemi ciddi bir değişim süreci ile karşı karşıya bırakmıştır. Hâlâ etkisini sürdürmekte olan bu değişim sürecinin ortaya çıkardığı belirsizlikler sistemin önemli güçlerini yeni kıta ve havza tanımlamaları yapmaya yöneltmiştir.

Bu tanımlamalara uygun politika arayışları entegrasyon ve bloklaşma teşebbüslerinin hızla artmasına yol açmıştır. İçiçe gelişen ve kimi zaman ilginç çelişkiler barındıran bölgesel entegrasyon faaliyetlerinde farklı dürtülerle hareket eden üç ülke grubunun etkili olduğu söylenebilir:

(i) Yeni uluslararası ekonomik ve politik konjonktür içinde elinde alternatif kozlar bulundurmak isteyen büyük güçler;

(ii) Çift kutuplu statik yapının dağılmasından sonra uluslararası ilişkiler içindeki konumunu yeniden tanımlamak zorunda kalan bölgesel güçler;

(iii) İç siyasî kültür içinde yaşadığı kimlik krizini ya da uluslararası ilişkilerdeki yalnızlığını dünya-sistemine entegrasyon ile aşmaya çalışan ülkeler.

Böylece, Soğuk Savaş sonrası dönemde küresel ölçekli statik dengenin dağılması ile birlikte çift kutuplu jeopolitik bölünmenin yerini kıta ölçekli ve kıtalararası bloklaşmalar almıştır. Bu çerçevede jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik havzalar büyük güçlerin stratejileri çerçevesinde yeniden anlamlandırılmıştır.

Soğuk Savaşın çift kutuplu bölünmesini kendi bünyesindeki demir perde ile yaşayan ve göreceli bir önem kaybına uğrayan Avrupa, seksenli yıllardan sonra derinleşmesini hızlandıran AB ile yeni bir kimlik ve çekim alanı oluşturmaya başlamıştır. 1992 yılında imzalanan Maastricht Anlaşması ile bütünleşme sürecinde önemli mesafeler alan AB, doğuya doğru genişleme programı ile bu süreci kıtayı kuşatıcı bir niteliğe büründürmüştür. Avrupa artık iki süper gücün mücadele ve savunma alanı olmaktan çıkarak kendi çekim alanını oluşturan klasik bir merkez haline dönüşmektedir.

1993 yılında kabul edilerek AB'nin önemli unsurlarından birisi haline gelen Ortak Dış Siyaset ve Güvenlik Politikası (CFSP) birliğin küresel dengelerdeki stratejik değişimlere yönelik politikalarında uyum sağlamayı hedef edinmişse de, AB'nin Bosna bunalımında yeterince etkin bir ortak politika geliştirememesi bu çabaları olumsuz yönde etkilemiştir. Bu ortak strateji arayışı doksanlı yılların sonuna doğru NATO'ya paralel bir güvenlik örgütlenmesini gündeme getirmiştir. NATO ile Batı Avrupa Birliği (BAB)'nin ko-

ordinasyonuyla geliştirilen Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği konusunda 1999 Washington Zirvesinde özellikle karar mekanizması ve operasyonel yetki hususlarında atılan adımlar Avrupa kıtasının uluslararası ilişkilerdeki konumunu önemli ölçüde güçlendirmektedir.

Kosova'ya yönelik hava harekâtından sonra bölgeye giren güçlerin ağırlıklı bir şekilde AB üyesi ülkelerden oluşması bu etki alanının yayılmakta olduğunu göstermektedir. NATO ve AB'nin üye tabanındaki farklılaşmalar önümüzdeki dönemin en hassas konuları olmaya devam edecektir. Türkiye gerek Avrupa'nın yeni konumu gerekse AB-NATO ilişkileri konusunda birinci derecede etkilenebilecek ülkeler arasındadır.

Soğuk Savaş süresince kendi kıtasının uzağındaki Afroavrasya anakıtasını Sovyet tehdidine karşı korunacak stratejik hatlar çerçevesinde değerlendiren ABD, bu yeni konjonktüre intibak için bir yandan Atlantik eksenli yapılanmayı BM'yi ayakta tutarak ve NATO'yu yaygınlaştırarak korumaya çalışırken, diğer yandan artan bölgesel kutuplaşma temayülüne ayak uydurmaya gayret etmiştir. ABD, Bretton Woods ve GATT sistemine ilk darbeyi vuran Avrupa entegrasyonuna karşı kademeli bir bölgesel bloklaşma tepkisi göstermiştir. Bu çerçevede önce Kanada ve Meksika ile birlikte NAFTA (*Nort America Free Trade Agreement* / Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması) kurulmuş, daha sonra Kuzey ve Güney Amerika arasındaki işbirliğini geliştirmeye çalışan organizasyonların rolü artırılmış ve nihayet Pasifik eksenini kontrol altında tutmak ve alternatif bir çekim alanı oluşturmak için APEC'e (*Asia-Pacific Economic Council* / Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği) formellik kazandırılmaya çalışılmıştır.

ABD kendi coğrafyasından da kaynaklanan bir zorunluluk ile çift yönlü bir sentez ve denge politikası geliştirmeye özen göstermektedir. Bir trans-Atlantik örgütü niteliğindeki NATO aracılığıyla ABD'nin Atlantik kimliği öne çıkarılarak Avrupa bağlantısı korunurken, doksanlı yıllarda formel bir niteliğe büründürülmeye çalışılan APEC aracılığıyla ABD'nin Pasifik kimliğinin ve Asya bağlantısının geliştirilmesi yönünde gayret sarfedilmektedir. NAFTA ile Kuzey Amerika'yı konsolide eden ve Güney Amerika'yı kendi etki alanında tutan ABD, NATO ve APEC ile çift kanatlı bir kıta-ölçekli

politika geliştirmeye yönelmiştir. Bu kıta-ölçekli politikalar BM Güvenlik Konseyi yapılanması ile siyasî olarak, G-8 ile de ekonomi-politik olarak içiçe geçen küresel nitelikler kazanmıştır.

ABD, Avrupa ülkelerinin, özellikle de Almanya'nın, gündeme getirebileceği Avrasya stratejisine karşı Asya'ya bakışını yeniden tanımlamaya[1] ve Asyamerika (*Asiamerica*) sentezini hayata geçirmeye çalışmaktadır. Bu uzun dönemli strateji Amerika'nın dünya anakıtası olarak bilinen Afroavrasya temel kara kütlesinden izole edilmesi ihtimali karşısında geliştirilmektedir. Almanya'nın Asya'nın değişik bölgelerinde yoğunlaşan ekonomik etki alanları Amerika'nın Asya'ya yönelik uzun dönemli bloklaşma çabalarının temel sebebidir.

Uluslararası ekonomik ilişkilerdeki ağırlığı doksanlı yılların ilk yarısında hızlı bir tırmanış gösteren ve 1997 bunalımına rağmen önemini koruyan Doğu Asya bölgesinin ekonomi-politik konumu yeni stratejik tanımlama arayışlarında hâlâ önemli bir parametre durumundadır. Bu bölge için kullanılan terminolojiler bile ülkelerin uzun dönemli stratejilerini yansıtmaktadır. ABD ve Avustralya bölge için özellikle *Pasifik* terimini kullanarak bölgeyi bir kıta (Avrasya) ile değil, bir deniz ile (Pasifik) tanımlamaya özen göstermektedir. Bunun temel sebebi böyle bir tanımlamanın Amerika ve Avustralya'yı doğal olarak içine alması, Pasifik ile kıyısı bulunmayan Almanya ve diğer Avrupa ülkelerini dışlamasıdır. Almanya ise gittikçe artan bir dozda *Avrasya* terminolojisine ağırlık vermektedir, çünkü Avrasya tanımlaması da yeni ekonomi-politik çekim alanı olan Doğu Asya ile klasik çekim alanı olan Avrupa arasında bir bağ kurmakta ve ABD'yi dışlamaktadır.

Bu iki güç merkezini dengelemek ve kendi bağımsız çekim alanını oluşturmak isteyen ülkeler ise Doğu Asya ve Asya kimliği tanımlamalarını yaygınlaştırmak istemektedirler. Avrasya ve Asyamerika tanımlamalarının baskısı altında kendilerine tutarlı ve kuşatıcı bir kimlik arayışı içine giren Doğu Asya ülkeleri doksanlı yılların başlarında bir taraftan Amerika ve Avrupa ile dengeli ilişkiler

• • • •

1 Bu yeniden tanımlama çabasının ilk ilginç örneklerinden birisi için bkz. Milan Hauner, *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today*, Boston: Unwin Hyman, 1990.

kurmaya özen gösterirken, diğer taraftan ekonomik ivme kaynaklarını dış yatırımlardan bölge-içi dinamiklere çekmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede Doğu Asya eksenli EAEC (Doğu Asya Ekonomik Forumu) fikri benzeri teşebbüsler bölge-içi bir dayanışma çabası olarak istenilen sonuçları vermemişse de, yükselen Asya kimliğinin ifade ediliş biçimi olarak başlıbaşına önem taşımışlardır.

Bu arayış, kendi içinde birçok iç çelişki ve tarihî düşmanlıklar barındıran Doğu Asya'da özellikle ekonomi ağırlıklı işbirliği ve bloklaşma temayülünü canlı tutmaktadır. Genelde Asya'nın, özelde Doğu Asya'nın kimlik ve ortak jeokültürel ve jeoekonomik hat oluşturma çabasının başarısı kıtanın önümüzdeki yüzyıl içindeki konumunu belirleyecek önemli unsurlar arasındadır.

Tam bir kültürel mozaik niteliği taşıyan Asya kıtası uzun dönemde bu üç çekim alanının karşılıklı etkileşimleri ile yeni bloklaşma tecrübelerine şahit olacaktır. Çin ve Hindistan gibi iki demografik devi, Japonya gibi bir ekonomik devi, Rusya gibi bir step devini ve -dünyanın en stratejik hattını oluşturan Rimland kuşağı üzerinde- İslam dünyasının en büyük güçlerini barındıran bu kıta, stratejik mücadelenin önemli sahnelerinden birisi olmaya devam edecektir.

Kıta ölçekli jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel havzaların yeniden tanımlanması süreci diğer büyük ve bölgesel güçleri de kıta ve havza ölçekli yeni arayışlara itmiştir. Soğuk Savaş döneminin ikinci süper gücünün mirasçısı olan Rusya bir taraftan BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) çerçevesinde eski SSCB'nin etki alanı mirasını sürdürmeye çalışırken, diğer taraftan Türkiye'nin girişimi ile başlayan KEİ (Karadeniz Ekonomik İşbirliği)'ne katılma kararı almıştır. Sonra da 1993 yılında bu iki bölgesel işbirliği teşebbüsü ile çelişkili bir şekilde Slav ülkeleri arasında bir ortak pazar kurma teşebbüsünü başlatan Rusya karşı karşıya kaldığı iç siyasî ve ekonomik bunalımlar dolayısıyla bu alternatif bloklaşma çabalarını birbirleriyle tutarlı bir stratejinin parçası olarak değil, konjonktürel kaygıların ağırlık taşıdığı çelişkili taktik arayışlar olarak sürdüregelmiştir.

Daha önemsiz olmakla birlikte Kazakistan'ın teklif ettiği Avrasya Birliği projesi, *Apartheid* döneminin bitmesinden sonra dünyaya açılan Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Güney ve Doğu Afrika ile

Güney ve Doğu Asya arasındaki ülkeleri kapsayan deniz-eksenli bir Afro-Asya birliği olarak takdim ettiği Hint Okyanusu İşbirliği Örgütü ve Ortadoğu Barış Süreci içinde bölgesel ekonomik işbirliği çerçevesinde gündeme gelen ve Kuzey Afrika ile Batı Asya'yı bünyesine alan genişletilmiş yeni *Ortadoğu* kavramı kıta-ölçekli değişik proje arayışları olarak zikredilebilir.

II. Küresel ve Bölgesel Güçlerin Yakın Kıta Havzası Politikaları

Kıtaların ve kıta-eksenli havzaların stratejik açıdan yeni anlamlar kazanması özellikle iki grup ülke için özel bir önem ifade etmektedir. Birinci grup, küresel strateji uygulama kabiliyeti olduğu için birçok kıta-eksenli havzadaki dengeleri aynı anda gözetmek zorunda olan ülkelerden oluşur. Mesela başta ABD ve Almanya olmak üzere Çin, Fransa, İngiltere, Japonya ve Rusya gibi ülkeler aynı anda birçok kıtadaki dengeleri gözeterek küresel ölçekli politika geliştirirler.

Bunlardan kimisi ABD gibi bütün havzaları bütün yönleriyle gözetme zorunluluğu hissederken, kimileri özellikle bir alanı, kimileri ise bir havzayı öne alarak politika geliştirirler. Mesela Japonya'nın ekonomi-politik alanını öne çıkarması ve bütün kıtalarda bu yönde süreklilik arzeden bir stratejik planlama gerçekleştirmesi, öncelik verilen alanda derinleşerek bütün küresel satha yaygın bir politika takip etmesinin en çarpıcı misalini oluşturur. Buna mukabil Rusya'nın eski SSCB'nin jeopolitik hakimiyet havzalarına yönelik politikalara ağırlık vermesi bir mekanda derinleşerek bu mekanın bütün alanları ile ilgilenmeye dayalı kıta-eksenli politikaya bir örnek teşkil eder.

Bu zorunluluklar onların diplomasi yapım ve uygulama alanlarını da belirler. ABD bütün kıta-eksenli havzalara dayalı politikaları tutarlı bir stratejik planlama bütünlüğü içinde yürütmeye çalışırken, Japonya'nın ekonomi-politik ağırlıklı stratejik tercihi dış politika yapımında MITI'nin (Dış Ticaret ve Sanayi Bakanlığı) öne çıkmasına yol açmaktadır. Rusya'nın stratejik manevra kabiliyeti de hâlâ Kızıl Ordu'nun yakın kıta havzası üzerindeki etkinliği ile sınırlıdır. Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi üyesi olmasından gelen

küresel gücü bu etkinliğin artırılması için diplomatik bir altyapı sağladığı ölçüde küresel politikalarla kıta-eksenli politikalar arasında bir tür uyum ortaya çıkmaktadır.

İkinci grup ülkeler ise tarih ve coğrafya parametrelerinden kaynaklanan özellikler dolayısıyla birçok kıta-eksenli havza ile aynı oranda ilgilenmek zorunda kalan bölgesel güçlerden oluşmaktadır. Bu gruba giren ülkelerin en belirgin temsilcileri arasında Türkiye, Mısır, İran, Hindistan ve Ukrayna zikredilebilir. Bu ülkelerin yakın kıta havzaları ile ilgili tavırlarını kısaca tahlil etmek yakın kıta havzası tanımlamamızı açıklığa kavuşturmamızı ve Türkiye'nin stratejik konumunu bu açıdan ele alış biçimimizi ortaya koymamızı kolaylaştırabilir.

Aynı zamanda hem bir Ortadoğu ve Batı Asya, hem bir Akdeniz ve Kızıldeniz hem de bir Kuzey ve Doğu Afrika ülkesi olma özelliği taşıyan Mısır stratejik konumu ve tarihî mirasının getirdiği jeokültürel özellikler dolayısıyla Asya, Afrika ve Akdeniz dengelerini gözeten bir politika takip etmek zorundadır. Bu konumu Mısır'ı, küresel ve kıta-eksenli havza politikalarını aynı anda takip etmek zorunda olan Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu dönemde de Ortadoğu, Kızıldeniz, Afrika ve Hint Okyanusu politikalarının merkez üssü haline getirmiştir. Mısır'ın 19. yüzyıldaki sömürgeci rekabetin en yoğun yaşandığı ülkelerden birisi olması da bu özelliği dolayısıyladır. Napolyon'u Mısır'a çeken, bu ülkeyi İngiliz sömürge sisteminin kilidi haline getiren, Süveyş'i Soğuk Savaşın en yoğun çatışma alanlarından birisi haline dönüştüren sebep de, temelde bu ülkeye çok yönlü diplomatik, siyasî ve askerî hareket kabiliyeti kazandıran bu yönüdür.

Modern Mısır'a damgasını vuran Nasır'ın geliştirmeye çalıştığı Mısır kimliğinin ana unsurları olarak zikredilen coğrafyaya dayalı *Afrikalılık*, dile dayalı *Araplık* ve tarihe dayalı *Mısırlılık* nosyonları bu çok yönlü jeokültürel yapının bir yansımasıdır. Mısır'ı Ortadoğu dengelerinde savaş zamanında da barış dönemlerinde de öne çıkaran ve Afrika politikasının önde gelen ülkeleri arasında gelmesine zemin hazırlayan temel özellik de bu çok yönlü kıta ilişkileridir. Bu ülkeni Soğuk Savaşın en sert yıllarında Üçüncü Dünya ve Bağlantısızlar Bloku hareketinin yürütücü ülkeleri arasında yer almasının sebeplerini de, ideolojik yönelişten çok bu konumun getirdiği kendine has şartlar içinde ele almak gerekir.

İran da, tarihî ve coğrafî özellikler dolayısıyla, birçok kıta-eksenli havza ile aynı anda ilgilenme zorunluluğu ile karşı karşıyadır. Büyük İskender'den bu yana genelde Asya ile Avrupa, özelde de Orta Asya ile Batı Asya ve Doğu Avrupa arasındaki geçiş-bölgelerinden birinin üzerinde bulunan İran, değişik yönleriyle farklı kıta-eksenli havzalara bakan bir niteliğe sahiptir. Aynı zamanda hem Orta, hem Batı hem de Güney Asya ile irtibatlı olan İran, bir taraftan Hazar Denizi ve hatta Karadeniz, diğer taraftan da Körfez ve Hint Denizi dengelerinden etkilenmektedir.

Batıda Mezopotamya doğuda da Maveraünnehir'in oluşturduğu iki büyük kadîm medeniyet havzası arasında yer alan İran, jeokültürel çeşitliliği de kendi içinde barındırmaktadır. Orta Asya'dan kopup gelen hareketli ve dinamik Turanî unsurların yerleşik devlet geleneğine İran coğrafyası üzerinden geçerek oturmaları bu jeokültürel özelliğin bir sonucudur. Stratejik ilerlemesini Avrupa içlerine doğru yönlendiren Osmanlı Devleti'nin sürekli olarak İran'ı gözeten bir doğu politikası geliştirmek zorunda kalması İran'ın bu jeokültürel ve jeopolitik konumunun tesiri dolayısıyladır.

Sömürgecilik döneminde *Büyük Oyun*'un iki aktörü olan Rusya ve İngiltere tarafından etki sahalarına bölünen İran'ın kuzey ve güneyi de bu sömürgeci güçlerin imparatorluk niteliklerini göstermekteydi. İran'ın Orta ve Kuzey Asya'ya bakan yönünü temsil eden Kuzey İran'ı etki sahasına alan Rusya tipik bir step devleti iken, Körfez ve Hint Okyanusuna bakan güneyini kontrol eden İngiltere deniz nitelikli emperyal yapısını bu coğrafyaya yansıtmıştır.

Soğuk Savaş süresince en yoğun ideolojik mücadele alanlarından biri olan İran'ın İslam Devriminden sonra kademeli bir şekilde denge politikalarına yönelmesi de bu tarih ve coğrafya faktörünün bir sonucudur. Humeyni'nin devrimci çizgisinden Rafsancani'nin pragmatik politikasına ve nihayet Hatemi'nin reformist tavrına kadar İran süreklilik arzeden bir dış politika rasyonalitesini devrede tutmaya çalışmıştır. Bir taraftan Asya'ya açılan yönüyle Çin, Hindistan ve Rusya ile son derece realist ilişkilere giren İran, diğer taraftan devrimci retorik ve ABD'nin dışlama politikası karşısında Avrupa ülkeleri ile çıkar-temelli ilişkilerini geliştirmiştir. İran'ın Ortadoğu ve Orta Asya parametreleri ile Hazar ve Körfez

parametrelerini aynı anda gözeten politikalar takip etmesi, Türkiye'yi de yakından ilgilendiren çok yönlü yakın kıta havzası politikaları geliştirmesine yol açmaktadır.

En önemli Asya güçlerinden biri olan Hindistan da çok yönlü bir kıta havzası politikası takip etmeye çalışan ülkeler arasında yer almaktadır. Güney, Doğu ve Orta Asya politikalarını kıta-ölçekli dengeleri gözeten ikili diplomasilerle geliştirme zorunluluğu, bu ülkeyi Pakistan, Çin ve Rusya başta olmak üzere önemli Asya ülkeleri ile bölge-ötesi kaygıları da kapsayacak şekilde ilişkiler geliştirmeye zorlamaktadır. Öte yandan merkezî bir Hint Okyanusu ülkesi olması da, Hindistan'ı, Pasifik'ten Doğu ve Güney Afrika'ya kadar uzanan bir hatta geniş ölçekli bir strateji takip etmeye zorlamaktadır.

Hindistan'ın tarihî birikimi bu çok yönlü coğrafî özelliğin etkisinde gelişmiştir. 14. yüzyıla kadar dünya ekonomisinin en yoğun çekim alanlarından birini oluşturan Hint bölgesi, Babür hanedanı döneminde Asya'nın en önemli güçlerinden birisi olarak altın çağını yaşamıştır. 16. yüzyıla damgasını vuran ve Avrasya'nın güney hattını kuşatan batıda Osmanlı, ortada Safevî ve doğuda Babür devletleri, Orta Asya kökenli dinamik Türk unsurunun yerleşik kadîm medeniyet havzalarını İslam medeniyet birikimi ile harmanlamalarının ürünüdür.

Batı ile doğu arasındaki kırılma noktası, bu üçlü havzanın kapitalizm ve Sanayi Devriminin getirdiği ekonomik ivme ile hareket geçen Avrupa-eksenli güçlerin İslam medeniyetinin ortak paydası ile bütünleşen Asya-eksenli kadîm kültürlere yönelik baskısı ile ortaya çıkmıştır. Hindistan da bu özellikleri dolayısıyla bu kırılma noktasının odaklarından birisini oluşturmuştur. İngiliz-Alman, İngiliz-Rus, İngiliz-Fransız sömürge rekabetinin Hindistan ile doğrudan ilgili bölgelerde cereyan etmesi bunun sonucudur.

Hindistan'ın Soğuk Savaş süresince Üçüncü Dünya ve Bağlantısızlar Blokunun öncüleri arasında yer alması da bu coğrafî ve tarihî faktörlerin sağladığı çok yönlü bağlantı imkanlarıyla sözkonusu olmuştur. Muazzam bir demografik faktörü de arkasına alan Hindistan bugün bu çok yönlü stratejik konumun getirdiği kapsamlı yakın kıta havzası imkanlarıyla bölgesel güç konumunu nükleer kapasiteye de sahip küresel güç haline dönüştürmeye çalışmaktadır.

Avrasya steplerinin geçiş yolu üzerinde bulunan Ukrayna ise bir yönüyle Avrupa'ya, diğer yönüyle step derinliğinde Asya'ya bakması dolayısıyla çok yönlü kıta havzası politikası takip etmek zorunda olan bölge güçlerinden birisidir. Doğu-batı istikametinde Asya-Avrupa kara bağlantısının, kuzey-güney istikametinde de Baltık-Karadeniz su yolları bağlantısının kesişim alanındaki coğrafî konum bu ülkenin son derece önemli bir denge unsuru olmasını sağlamaktadır. Ukrayna'nın özellikle 17. yüzyıl Osmanlı-Rus-Lehistan dengelerindeki önemi bu coğrafî konumun tarihî bir tezahürüdür. Osmanlı Devleti'nin Avrasya dengelerini kontrol edebilme kabiliyeti bu bölge üzerindeki denetimi ile pekişmiştir. Öte yandan Rusları ıssız Kuzey Denizinin meçhul halkı olmaktan çıkararak önce bir kıta devleti, sonra da bir dünya gücü haline getiren en temel amillerden birisi de Ukrayna üzerinden gerek Doğu Avrupa gerekse Karadeniz'e müdahil olma gücü kazanmalarıdır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya için en ciddi zaaf Ukrayna'nın, dolayısıyla da Volga dışında kalan ve özellikle Dinyeper ve Dinyester nehirleri ile bunların arasında kalan bölgelerin kaybı ile ortaya çıkmıştır.[2] Rusya'nın emperyal bir güç haline gelmesini sağlayan bu bölgenin kaybı Sovyet-sonrası Rus gücünün zayıflamasının ana göstergelerinden birisi olmuştur. Ukrayna'nın bu bölgedeki varlığını sürdürebilmesi ve gücünü artırabilmesi çok yönlü kıta ilişkilerini diplomatik bir ustalıkla yürütebilmesine bağlıdır. Doğu Avrupa'da sözkonusu olabilecek Rus-Alman etkinlik rekabetinin dengeleyici gücü olması mukadder olan Ukrayna'nın bu konumu Türk-Ukrayna ilişkilerinin gelecekteki önemini de açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

III. Türkiye'nin Yakın Kıta Havzasının Ana Unsurları

Türkiye, bu bölgesel güçlerle kıyas edildiğinde, belki de en karmaşık kıta havzası politikaları gerektiren özel bir konumda bulunmaktadır. Bu bölgesel güçlerden bir kısmı tek bir anakıta bağlantısına (Hindistan ve İran gibi), bir kısmı tek bir deniz ile doğrudan

• • • •

2 Bu zaafın Rus stratejisi üzerindeki etkileri için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Avrasya Kara Kütlesinin Jeopolitik Kalbi ve Rus Stratejisi", *İzlenim*, 1995:18, s. 25-28.

irtibata (Ukrayna gibi), bir kısmı ise temelde tek bir su yolu etrafında şekillenen yeterince çeşitlenmemiş bir tabiî coğrafyaya sahip iken (Mısır/Nil örneğinde olduğu gibi), Türkiye aynı anda birçok kıta bağlantısı kurabilen, birçok deniz ve su yolu havzası ile doğrudan temas halinde olan ve son derece çeşitlenmiş tabiî coğrafya özelliklerine sahip olan bir ülkedir.

Türkiye'nin yakın kıta havzası politikasının ana unsurları bu çeşitlilik içinde ve yakın kara ve yakın deniz bağlantıları ile ortaya konabilir. Özetlemek gerekirse Türkiye, Trakya üzerinden bir Balkanlar, kuzey kıyı şeridi ile bir Karadeniz, Erzurum yaylası üzerinden bir Kafkas, Harran üzerinden bir Mezopotamya ve Ortadoğu, güney deniz şeridi ve İskenderun Körfezi üzerinden bir Doğu Akdeniz ülkesidir.

Bu yakın kara ve deniz havzaları aynı zamanda Türkiye'nin yakın kıta havzasının özelliklerini de belirlemektedir. Balkanlar bağlantısı Türkiye'yi doğrudan bir Doğu Avrupa ülkesi yaparken, Ortadoğu bağlantısı Batı Asya ülkesi özelliğini ortaya koymaktadır. Karadeniz üzerinden Doğu Avrupa ve Avrasya steplerinin su yollarına müdahil olabilen Türkiye, Kafkaslar üzerinden Hazar ve Orta Asya, Doğu Akdeniz üzerinden Güney-batı Asya ve Kuzey Afrika dengelerinde yer almaktadır.

Boğazlar'ın özel konumu bu çeşitliliğe kıtalararası geçişkenlik boyutunu da katmaktadır. Boğazlar, Avrasya anakıtasının kuzey-güney ve doğu-batı istikametindeki geçiş yollarının düğüm noktasını oluşturmaktadır. Bu yüzdendir ki, kadîm Avrasya dengelerinden bu yana özel bir önemi haiz bulunan Boğazlar, modern jeopolitiğin de en yoğun stratejik ilgi alanlarından birisi olagelmiştir.

Boğazlar gibi günümüz Türkiye'sinin bulunduğu coğrafî alan da Avrasya tarihinin kıta-ölçekli hakimiyet sağlayabilen güçlerinin beşiği olmuştur. Anadolu, Darius'un Avrasya'ya bir bütün olarak hakim olma idealinin ürünü olan Pers İmparatorluğu'nun, doğu-batı istikametindeki ilerleyişinin geçiş bölgesini oluşturmuştur. Büyük İskender'in sınırlı Makedonya coğrafyasından engin Asya derinliğine geçerek ilk büyük ölçekli Avrasya devletini oluşturması sürecinde de bu coğrafya bir güç temerküz alanı olmuştur. Kadîm imparatorluk yapılarının en gelişmişi kabul edilen Roma İmparatorluğu da bir Güney Akdeniz devleti olmaktan bir dünya gü-

cü olmaya geçiş sürecinde özellikle Anadolu ve Mısır'ı iki temel hakimiyet alanı olarak kullanmıştır. Bizans'ın 6. yüzyıldaki parlak dönemi de bu çok yönlü kıta dengelerini gözeten bir politikanın sonucunda doğmuştur.

Nihayet çok yönlü kıta ölçekli siyasî yapıların en yaygını ve en uzun ömürlüsü olan Osmanlı Devleti'nin temel omurgası da bu coğrafyada oluşmuştur. Batı Anadolu'da Sakarya havzasının sınırlı alanında tarihin engin derinliğine atılan tohum üç kıtanın en temel su yollarını oluşturan Tuna (Avrupa), Fırat (Asya) ve Nil (Afrika) havzalarına uzandığı zaman güçlü bir devlet niteliği kazanmış; Karadeniz'in kuzeyinden engin steplere, Kafkasya'dan tabiî coğrafî ayrım hatlarına, Ege'den Batı Akdeniz'e, Kızıldeniz'den Hind'e, Kuzey Afrika'dan Büyük Sahra'ya uzandığı zaman ise *Devlet-i Ebed-müddet* iddiasını bir idealden reel bir politik güce dönüştüren jeopolitik altyapıya sahip olmuştur.

Tarihte Afroavrasya anakıtasının en önemli havzalarını birleştiren böylesi bir gücün oluşması siyasî ve askerî anlamından öte anlamlar taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin kadîm medeniyet havzalarının tümünü harmanlama gücü ve kapasitesi bu çok yönlü jeostratejik hakimiyet alanının ortaya çıkışının da altyapısını oluşturmuştur. Bu yönüyle Osmanlı Devleti, sadece bir askerî güç olarak değil, insanlık birikimini bünyesinde bütün renkleriyle taşıyan son kadîm kültür haritasını oluşturma özelliği ile de tarihî bir öneme sahiptir.[3]

Osmanlı Devleti uzun yüzyıllar alan daralma sürecinde de bu jeostratejik ve jeokültürel omurgayı muhafaza etmeye çalışmıştır. Terkedilen her Osmanlı şehri istilacı barbar güçlerce tahrip edilene kadar hakim olduğu jeokültürel havzaların bütün yönlerini yansıtan kadîm çizgileri bünyesinde barındırmaya devam etmiştir. Bunun son çarpıcı misali Saraybosna'dır. Bu anlamda Osmanlı şehirlerinin Batı medeniyet unsurlarınca çözülüşü veya bizzat tahribi kadîm insanlık birikiminin tarih sahnesinden çekilme süreci olarak tezahür etmiştir.

• • • •

3 Bu kültürel kapsayıcılık ve stratejik kuşatıcılığın tahlili için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Tarih idraki oluşumunda metodolojinin rolü: Medeniyetlerarası etkileşim açısından dünya tarihi ve Osmanlı", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, 1999/2, S. 7, s. 1-63.

Osmanlı Devleti'nin bu çok yönlü jeokültürel özelliği Türkiye'nin kıtalararası jeokültürel rolünün de tarihî temelini oluşturmaktadır. Huntington'ın Doğu ile Batı arasında parçalanmış bir kimliğin en çarpıcı misali olarak takdim ettiği Türkiye[4] bu tarihî birikimin derinliğini kavradığı ölçüde tekrar kıtalararası geçişkenliğin ve harmanlamanın zengin jeokültürel altyapısını oluşturabilir. Bu da dogmatik bir zihniyetle değil, kadîmi bütüncül bir şekilde kuşatan ve bugünü hakkınca kavrayan bir bakış açısı ile mümkündür. Jeokültürel geçiş ve harmanlanma havzaları bu konumun hakkını verenleri gelecek medeniyetlerin merkezi, bu konumu ve kimliği hiçe sayanları ise tarihin edilgen ve tarihsizleşen unsurları yapar.

Osmanlı Devleti sınır boylarından gerileme döneminde de çok yönlü yakın kıta havzası politikalarından kopmayacak bir coğrafyada tutunmaya çalışmıştır. Tuna boylarında uzun süre direnilmesi, Erzurum yaylasının her ne pahasına olursa olsun savunulması, Bağdat-Mısır hattında sürekli bir dayanak oluşturulmaya çalışılması hep bu politikanın ürünüdür.

Birinci Dünya Savaşından geriye kalan Osmanlı bakiyesinin hayat alanını tanımlayan ve bu yönüyle Türkiye Cumhuriyeti'nin ilerideki coğrafî alanının meşruiyetini belirleyen Mîsâk-ı Millî sınırları da bu çabayı yansıtmaktadır. Doğu ve Batı Trakya ile Balkanlar'da, dolayısıyla Avrupa'da tutunmaya, ihtilaflı doğu vilayetlerine yönelik politika ile Kafkaslar'la irtibatı kaybetmemeye, güney sınırları ile de artık devletten kopması mukadder Arap coğrafyası ile çizilecek hat vasıtasıyla Ortadoğu'dan kopmamaya çalışan gizli bir savunmacı irade bu belgenin ruhuna egemen olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin sömürgeci güçlerle olan ve sınır-ötesi ve kıta-ölçekli boyutlar da içeren çelişkiler dolayısıyla yüzyüze kaldığı savaşlar ve bunalımlar bu mirası devralan Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasını -özellikle ilk dönemlerde- değişik satıhlarda ülkenin gücünü dağıtan kıtasal mücadele alanlarına girmemeye ve kendi varlığını millî sınırlar içinde güçlendirerek korumaya yönelik politikalara sevketmiştir. Atatürk'ün "Yurtta sulh cihanda

• • • •

4 Samuel Huntington, "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, 72, Yaz 1993, s. 42-44.

sulh" ilkesinin arkaplanında konjonktürel nitelikli bu realist dış politika muhasebesi bulunmaktadır. Millî bağımsızlığı korumakla birlikte İngiliz ve Fransız sömürge güçleri ile kıtasal ölçekli çatışmaya girmemeye çalışan bu politika, dönemin uluslararası konjonktürünün realist bir çerçevede değerlendirilmesinin ürünüdür. Türkiye'yi II. Dünya Savaşı süresince her iki cepheden gelen bütün baskılara rağmen tarafsız kalmaya sevkeden temel amil de budur.

II. Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan konjonktür ve resmî deklarasyonlara açık bir şekilde yansıyan Sovyet tehdidi Türkiye'yi tekrar kıta-ötesi bağlantılar kurmaya zorladı. Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemindeki en temel stratejik yönelişi NATO çerçevesinde ve Atlantik-eksenli olarak gerçekleşti. Buna paralel olarak yürütülen AB girişimi hem ABD-Avrupa hem de Türk-Yunan dengelerinden etkilenen bir süreç ile inişli-çıkışlı bir seyir takip etti. Bu stratejik tercihlerle uyumlu bir şekilde devreye giren Bağdat Patkı, CENTO ve RCD ise Türkiye'nin Atlantik-eksenli temel stratejik yönelişinin gerektirdiği bölgesel sorumluluk alanlarının sonucunda ortaya çıktı. Bu dönemde böylesi dolaylı sorumluluk alanları dışında Asya ve Afrika, Türkiye'nin genelde ilgi alanı dışında kaldı.

Türkiye, Soğuk Savaş dönemi Türk dış politikasını yönlendiren kıta-ölçekli bu temel tercihin bölgesel politikalarla çatıştığı problem alanlarında ve bunalım dönemlerinde İslam Konferansı Örgütü benzeri çabalarla Asya ve Afrika ülkeleri ile olan ilişkilerinde yeni kanallar oluşturmaya çalıştı. Türk dış politikasının Soğuk Savaş dönemindeki en temel problem alanı olan Kıbrıs ile ilgili ABD ve Avrupa'dan gelen olumsuz tepkiler Türkiye'yi yeni dış politika arayışlarına zorlayan temel etken oldu.

Soğuk Savaş sonrası dönemin ortaya çıkardığı yeni konjonktür Türkiye'nin kendi kıta bağlantılarını yeniden gözden geçirmesini zorunlu kılmaktadır. Her şeyden önce yeni teknolojik araçların olağanüstü bir ivme kazandırdığı küreselleşme olgusu ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığı ve bu karşılıklı bağımlılıktan doğan dış politika alternatiflerindeki ve araçlarındaki çeşitliliği daha önceki dönemlerle kıyaslanmayacak ölçekte artırmıştır.

Öte yandan uluslararası ekonomi-politik ve diplomatik güç merkezlerinin çeşitlenerek dağılması ülkelerin çok-boyutlu ve çok

merkezli bir güçler dengesi politikasına yönelmesi sonucunu doğurmaktadır. Sömürgeci dönemlerde ve Soğuk Savaş şartlarında netlik ifade etmek zorunda olan blok ve ittifak tercihleri gittikçe esnemekte ve bu tercihlerdeki kısa dönemli denge değişikliklerinden etkilenebilecek gri alanların yoğunluğu artmaktadır. İdeolojik nitelikli ayırım çizgileri yerlerini çıkar alanlarına ve güç dengelerine dayalı dinamik süreçlere bırakmaktadır. Bu değişim büyük güçler arasındaki rekabetin kapsamını ve yoğunluğunu belirlemekte ve farklı dış politika tercihlerinin daha kısa süreli değişimlerle ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Bugün ne asrın başında olduğu gibi herhangi bir sömürge topluluğunun üyesi olma baskısı ne de Soğuk Savaş döneminin çift kutuplu yapısının getirdiği ideolojik nitelikli kategorik ayrım çizgileri temel belirleyici olma özelliğine sahiptirler. Karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin karmaşık bir çeşitlilik arzettiği bu dönemde mümkün olan en çeşitli ve yaygın ilişkiler ağını mümkün olan en derin ve uyumlu koordinasyon ile tutarlı bir dış politika bütünü haline dönüştüren ülkeler uluslararası konjonktürün güç dağılımında göreceli bir ağırlığa sahip olurken, geçmiş dönemlerin saplantıları ile tek yönlü ve tek ölçekli politikalar geliştiren ülkeler göreceli bir etkinlik ve güç kaybı sonucunda blok-içi ve kıta-içi dengelerin edilgen ülkesi konumuna düşmektedirler.

Jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik güç merkezlerinin ve geçiş alanlarının üzerinde bulunmayan ülkeler bu konuda riski de avantajı da düşük bir konuma sahip oldukları için derinlikten ve koordinasyon kaygısından yoksun daha tekdüze stratejiler geliştirebilir. Ancak, Türkiye gibi hemen hemen her kıyı ve kara şeridi derinlemesine bir yakın kıta havzası politikasının omurgasını oluşturacak özelliklere sahip bir ülke, kıta ölçekli politikalar açısından hem büyük avantajları hem de büyük riskleri dengeli ve uzun dönemli politikalarla sürekli bir şekilde değerlendiren bir dış politika stratejisi geliştirmek zorundadır. Sahip olunan jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik özelliklerin getirdiği avantaj ve imkan patlamasının yol açabileceği hesapsız bir dış politika hayalciliği de, bu özelliklerin doğurabileceği risklerin yönlendirdiği çekingen ve durağan tavırlar da aynı ölçüde zararlıdır.

Bu avantajlar ve riskler özellikle kıta-ölçekli stratejik yönelişlerde kendini göstermektedir. Yakın kara ve deniz havzası ile ilgili bölgesel politikalar temelde bu stratejik yönelişin taktik kademelendirilmesi olduğu için bütüncül bir dış politika anlayışı herşeyden önce kıta-ölçekli tanımlamalarda tutarlılık ve vizyonun sağlanabilmesi ile mümkündür.

Türkiye yakın kıta havzaları açısından beş ana alan ile ilgili stratejik tanımlama ve planlama ihtiyacı içindedir: (i) Avrupa, (ii) Asya derinliği, (iii) Atlantik faktörü, (iv) Afrika açılımı ve (v) Kıtalararası etkileşim bölgeleri: Stepler, Kuzey Afrika, Batı Asya vb.

1. *Avrupa* Kavramındaki Dönüşüm ve Türkiye

Avrupa, gerek coğrafî gerekse tarihî derinlik açısından, birinci derecede önem taşıyan yakın kara havzası niteliği taşımaktadır. Coğrafî ve tarihî parametreler açısından bakıldığında, Türkiye Avrupa kıtasının ve tarihinin tabiî bir parçasıdır. Avrupa coğrafyasının Avrasya bütünlüğü içindeki konumu da Türkiye coğrafyası gözönüne alınmaksızın anlamlı ve tutarlı bir çerçevede tanımlanamaz. Öte yandan Türkiye coğrafyasında odaklanan tarihî gelişmeler anlaşılmaksızın ve yorumlanmaksızın Avrupa tarihini yazabilmek de çok güçtür.

Avrupa'nın Türkiye'nin yakın kıta havzası politikası içindeki yerinin ortaya konabilmesi için öncelikle bu kıtanın jeopolitik tanımlama açısından yaşadığı dönüşümü anlamlandırmak gerekmektedir. Herşeyden önce, Türkiye-Avrupa ilişkileri genelde Türkiye-AB ilişkilerine indirgenmektedir. Soğuk Savaş döneminde Avrupa'nın tarihî arkaplan ve siyasî yapılar açısından Batı Avrupa ile özdeşleşmesinden kaynaklanan bu yaklaşım biçimi yakın kıta havzası tanımlaması açısından yetersiz kalmaktadır. Türkiye-AB ilişkileri Türkiye'nin Avrupa kıtası içindeki konumu açısından en temel parametrelerden birisi olmakla birlikte yegâne belirleyici unsur olarak görülmemelidir. Türkiye'nin Avrupa içindeki konumu AB'nin tarihî ve coğrafî çerçevesinin ötesinde unsurlar barındırmaktadır.

Bu unsurlar Soğuk Savaşın bitişiyle Avrupa sahnesine gelen Orta ve Doğu Avrupa unsurları ile birlikte yeni boyutlar kazanmıştır. Bu boyutların yakın kıta havzası içinde değerlendirilmesi Avrupa'yı kıta bütünlüğü içinde ele alan bir yaklaşım gerektirmektedir.

Coğrafî olarak Urallar'dan Atlantik'e, İskandinav yarımadasından Akdeniz'e kadar uzanan coğrafî alanı kapsayan Avrupa temelde Asya'nın kuzey-batı istikametindeki bir uzantısı niteliğindedir. Avrupa'nın Asya'dan ayrı bir kıta olarak değerlendirilmesi coğrafî olmaktan çok tarihî, siyasî ve kültürel unsurlarla ilgilidir. Modern dönemin siyasî yapılanması olan Vestfalya ulus-devlet sisteminin de, bu dönemin ekonomik yapılanmasının temelini oluşturan sermaye terakümüne dayalı kapitalizmin de Avrupa'da ortaya çıkmış olması, bu coğrafî alanın kendine özgü bir kıta olarak değerlendirilmesinin arkaplanını oluşturmaktadır.

Avrupa'nın etno-politik yapılanmasının temelleri Ortaçağlardaki kavim göçlerine kadar götürülebilir. Önce Germen, Anglo-Sakson ve Frankların, arkasından da dalgalar halinde Slav ve Turan kökenli kavimlerin Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine doğru sarkması neticesinde bu kavimlerin Roma İmparatorluğu'nun tarihî kalıntısı üzerinde ortaya çıkan değişik sentezlerle yeni siyasî yapılara kavuşması modern dönemin ulus-devlet oluşumlarını da etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun bütünleştirici çabaları ile feodalizmin parçalayıcı etkileri arasında uzun bir süre bütünleşme-parçalanma sarkacı içinde gidip gelen kıta nihayet Vestfalya sistemi ve Fransız Devrimi ile gittikçe belirginlik kazanan ulus-devlet yapılanmasına sahne olmuştur.

Özellikle 16. yüzyıldan sonra ivme kazanan ve Avrupa dengelerini uluslararası sistemin merkezine yerleştiren ekonomik, siyasî ve kültürel gelişmeler, ulusal stratejilerin geliştirilmesi ve sömürgecilik çabaları ile birlikte 19. yüzyılı bir Avrupa yüzyılı yapmıştır. 19. yüzyılda yoğunlaşan ve 20. yüzyılın ilk yarısını da tamamıyla etkisine alan bu Avrupa-merkezli yapılanma, bu dönemde iki dünya savaşına da yol açan Avrupa-içi çelişkilerin su yüzüne çıkmasına sebep olmuştur.

II. Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan çift kutuplu yapılanma ve Soğuk Savaş dönemi, Avrupa'nın tarihinde gördüğü en ciddi marjinalleşme sürecini de beraberinde getirmiştir. Uluslararası güç dengesinin biri Kuzey Amerika'da (ABD) diğeri Avrasya derinliğinde (SSCB) egemenlik kuran iki süper güç tarafından belirlen-

meye başlaması *Avrupa* kavramının kendisinin de dönüşmesine yol açmıştır. Bu dönemde *Avrupa* önemli ölçüde Batı Avrupa ile özdeşleşirken, Varşova Paktı bünyesinde kalan Orta ve Doğu Avrupa bölgeleri genel bir *Doğu* kavramı ile anılmaya başlamıştır. Daha önce genelde Asya ülkeleri için kullanılan *Doğu* kavramı Soğuk Savaş süresince Avrupa-içi geçerliliği olan ve uluslararası ilişkilerde Sovyet Paktı'nı tanımlayan bir muhteva çerçevesinde kullanılmaya başlamıştır. Böylece hem *Avrupa* hem de *Doğu* kavramları yeni kavram muhtevası kazanmıştır.

Uluslararası marjinalleşmeye bir tepki olarak doğan ve Alman-Fransız eksenli yeni bir güç temerküzü oluşturmaya yönelen Avrupa Birliği fikri ve kavramı Avrupa'nın Batı Avrupa ile özdeşleşmesine yol açan süreci daha da hızlandırmıştır. 1975 Helsinki Zirvesi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı bu kavramın sınırlarını en azından söylem düzeyinde tekrar Urallar'a doğru yaymıştır. Ancak yine de çift kutuplu yapılanmanın kategorik ayrımları egemenliğini sürdürmüştür.

Soğuk Savaşın sona ermesinin belki de en çarpıcı sonuçlarından birisi Avrupa kıtasının bütün boyutları ile tarih sahnesine geri dönüşüdür. Doğu ve Batı Berlin'in şehir düzeyinde, Doğu ve Batı Almanya'nın da ülke düzeyinde bütünleşmesi Avrupa kıtasındaki Batı ve Doğu ayrımlarının da yavaş yavaş yok olmasının önünü açmıştır. AB ve NATO'nun genişleme planları *Avrupa*'nın sınırlarını Orta ve Doğu Avrupa'ya doğru yayarken, önemli bir nitelik dönüşümü yaşayan AGİT'in sorumluluk alanlarının *Avrupa* kavramının geleneksel sınırların da ötesine geçerek Avrasya'ya doğru yayılması sonucunu doğurmuştur.

Bu yeni siyasî coğrafya Avrupa kavramının uluslararası algılanışını önemli ölçüde genişleten sonuçlar doğurmuştur. Bu durum Avrupa'nın kültürel, tarihî ve siyasî kurumsallaşma ile ilgili kendine özgü tanımlamalarının yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır. Bugün Avrupa böylesi bir kıta tanımlamasının sancılarını yaşamaktadır. Türkiye de bu sancıların merkezinde bulunan ülkelerin başında gelmektedir. Türkiye'de aynı zamanda bir tür Avrupalılaşma olarak da görülen Batılılaşma ve modernleşme çabaları ile özdeşleşen Avrupa tanımlaması kültürel ve ideolojik bir boyut ihtiva ederken, varolan Avrupa sınırları içinde bir yakın kıta havzası ta-

nımlaması daha çok jeopolitik boyutlar taşımaktadır. Birinci tanımlama daha ziyade Batı Avrupa ve özellikle de Almanya'ın doğu sınırları ile biterken, ikinci tanımlama kendi mantığı içinde Rusya'yı da içine alacak şekilde bir jeopolitik alanı öngörmektedir.

Avrupa'yı yakın kıta havzası çerçevesinde değerlendirmeye tâbi tutmak ikinci tanımlamayı öne çıkaran bir bakış açısını gerekli kılmaktadır; çünkü Türkiye'nin Batı Avrupa ile ilgili bütün ilişkileri Doğu ve Orta Avrupa bağlantısı ile anlamlı ve süreklilik arzeden bir coğrafî boyut kazanabilir. Böylesi bir tanımlama çerçevesinde Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında belirginlik kazanan Avrupa kıta havzası içindeki konumu beş ayrı boyutta ele alınabilir: Birincisi, Türkiye Doğu Trakya bağlantısı ile hem Balkanlar hem de Doğu Avrupa ülkesidir. İkincisi, Karadeniz bağlantısı ile kuzey-doğu Step Avrupası parametreleri içindedir. Üçüncüsü, Ege ve Doğu Akdeniz kıyıları ile bir Güney Avrupa ülkesidir. Dördüncüsü, Soğuk Savaş döneminde sürdürdüğü kurumsal bağlantılarla Batı Avrupa sisteminin bir parçasıdır. Nihayet beşincisi, Türkiye Avrupa'nın doğu-batı istikametinde Asya ile, kuzey-güney istikametinde de Afrika ile sahip olduğu kıta bağlantıları içinde özel ve vazgeçilmez bir konuma sahiptir.

Türkiye Avrupa'ya dönük yeni bir kıta havzası tanımlamasında bütün bu unsurları gözeten bir bakış açısı geliştirmek zorundadır. Türkiye'nin önemli stratejik araçları arasında yer alan ve ilerleyen bölümlerde derinlemesine ele alacağımız NATO, AB, AGİT ve KEİ gibi uluslararası örgütlerle olan ilişkiler de bu yeni değerlendirme ile Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarına intibak etmeyi sağlayacak özel stratejik anlamlar kazanacaklardır.

2. Asya Derinliği

Türkiye'nin yakın kıta havzası stratejisinin yeniden tanımlama ihtiyacı hissedilen en önemli ayağını Asya oluşturmaktadır. Asya'nın Türkiye'nin yeni strateji arayışları çerçevesinde artan öneminin uluslararası konjonktür ve Türkiye'nin kıta üzerindeki özel konumu ile ilgili çok temel sebepleri vardır.

Asya, uluslararası konjonktür açısından, Soğuk Savaş sonrası dönemin en yoğun değişim geçiren kıtası olmuştur. SSCB'nin dağılması kıtanın jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel özelliklerini

ve ayrım hatlarını etkilemiştir. Bu durum bir yandan küresel ölçekli stratejiler geliştirme kapasitesine sahip büyük güçlerin kıtaya bakışlarını değiştirirken, diğer yandan bölgesel güçlerin bu değişim sürecinde ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanlarını doldurma çabalarında rekabet içine girmelerine yol açmıştır. Önceki sayfalarda da vurguladığımız gibi AB ve bu birliğin üyesi ülkeler *Avrasya* kavramı ile Asya'da kıta-ölçekli bir derinlik kazanmaya çalışırken, ABD, NAFTA ve APEC üzerinden hayata geçirmeye çalıştığı *Asiamerica* kavramıyla Asya ile olan okyanus-bağlantılı ilişkisini yeni bir stratejik havza tanımlaması çerçevesine oturtmuştur.

Kıta-ötesi güçlerin bakış açılarındaki bu temel stratejik değişim Asya kıtasının uluslararası ilişkiler içindeki ağırlığını ve bu ağırlığın yönünü de önemli ölçüde etkilemiştir. Daha önce klasik jeopolitik teoriler çerçevesinde kıtanın kuzeyindeki step derinliğini elinde tutan SSCB ile kıtanın güneyindeki kenar kıyı kuşağını (*Rimland*) kontrol etmeye çalışan ABD arasındaki çelişki Kore, Vietnam ve Afganistan gibi Soğuk Savaş döneminin en yoğun çatışma alanlarının doğuşuna sebep olmuştu. Bugün ise kıta-ölçekli jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel bunalım alanlarının yayılımı çok daha çeşitli ve karmaşık unsurlar taşımaktadır.

Avrasya-Asyamerika denkleminde çelişkinin yönü, 19. yüzyıldaki sömürgeci rekabetin ürünü olan *Büyük Oyun*'dan Soğuk Savaşın sonuna kadar süren ve jeopolitik bir nitelik taşıyan klasik kuzey-güney istikametinden daha çok jeoekonomik ağırlıklı doğu-batı istikametine dönmüş görünmektedir. Doğu Asya'da ortaya çıkan finans-ağırlıklı ekonomik alan ile Orta Asya'da yeni kaynak paylaşımları doğuran jeoekonomik alan, kıtanın Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası güç kaymalarını etkileyebilecek bir önem kazanmasına yol açmıştır.

Bu durum, küresel ölçekli güçler dışında kıtanın önemli güçlerini de yeni denge arayışlarına yöneltmiştir. Başta Rusya, Çin ve Japonya gibi kıtanın uluslararası ilişkiler hiyerarşisinde önemli konuma sahip ülkeleri olmak üzere Hindistan, Pakistan, İran ve Endonezya gibi önemli kıta güçleri kıta-içi dengelere yönelik tavırlarında yeni arayışlara yönelmişlerdir. Kazakistan ve Özbekistan gibi yeni bölgesel güçlerin de devreye girmesi Asya diplomasisinin daha da hassas ve karmaşık bir nitelik kazanmasına sebep olmuştur.

Diğer küresel ve bölgesel güçlerin, değişen konjonktüre paralel olarak, Asya'nın kendi stratejileri içindeki yerini tekrar yorumlamaya çalıştığı bir dönemde Türkiye'nin Orta Asya, Batı Asya, Ortadoğu ve Karadeniz havzaları ile ilgili kıta-ölçekli stratejik öncelikleri tanımlamadan bölgesel politikalar oluşturmuş olması konjonktürel değişikliklerden etkilenen bir dış politika yapımına yol açmış bulunmaktadır.

Bugün, Milan Hauner'in 1990 yılında Rusya'nın Asya *Heartland*'ini inceleyen ve bunun ABD açısından konumunu yeniden değerlendiren *What is Asia to Us?* (Bizim İçin Asya Nedir/Ne Anlam İfade Eder?) başlıklı eserine benzer bir çalışmanın Türkiye için de yapılması zarureti vardır. Türkiye açısından Avrupa'nın taşıdığı önem birçok açılardan ele alınmıştır. Avrupa'yı Türkiye'nin kaçınılmaz durağı olarak görenler de, bu kıtadaki büyük güçleri Türkiye'nin her meselesinin baş müsebbipleri olarak değerlendirenler de, düşüncelerini değişik biçim ve çerçevelerde ifade edegelmişlerdir.

Ancak, Asya'nın Türkiye için özellikle jeopolitik ve jeokültürel açıdan ne anlam ifade ettiği pek de açık bir şekilde ortaya konamamıştır. Gizemli Doğu Asya, nostaljik Orta Asya ve Batı araştırma kurumlarınca sık sık Türkiye'ye yönelik yakın tehdit tanımlamasına giren Batı Asya (Ortadoğu) kalıplarının belirlediği bakış açısı, gerek Asya kıtasında yaşanmakta olan ve dünya sisteminin ekonomi-politiğini etkileme gücü kazanan hızlı değişimin gerekse bu değişimin de ivme kazandırdığı yeni konjonktürde Asya kıtasının, Türkiye açısından değişen stratejik değerinin yeterince anlaşılamaması sonucunu doğurmuştur.

Asya kıtasının küresel ilişkiler çerçevesinde kazanmakta olduğu yeni konum, Türkiye'nin jeokültürel, jeopolitik ve jeoekonomik öneminin yönünü ve niteliğini değişime uğratan yeni stratejik unsurlar katmıştır. Türkiye'nin, Soğuk Savaş süresince klasik jeopolitiğin Avrasya'da şekillendirdiği step-kenar kuşak çelişkisi çerçevesinde step gücünün sıcak denizlere inmesini kıta-ötesi gücün -yani ABD'nin- kenar kuşağı kontrol etmesine dayalı olarak engelleyen konumu, Asya'nın doğu-batı derinliğinde taşıdığı stratejik önemle desteklenmiştir. Bugün Türkiye'nin Asya derinliğindeki dengelerdeki konumu ve bu derinlikteki bölgesel bunalım alanla-

rındaki etkinlik kapasitesi Avrasya'nın geleneksel kuzey-güney jeopolitik diyalektiği kadar önem kazanmaktadır. Türkiye'nin Asya kıtasındaki jeopolitik konumu artık kıtanın doğu-batı istikametindeki geçiş yolları ve kuzey-güney istikametindeki jeopolitik ayrım hatlarıyla birlikte değerlendirilmek zorundadır.

Türkiye'nin jeokültürel yapısı ve bu yapının dış politika stratejisi üzerindeki etkisinde de Asya kıtasındaki değişmelere paralel değişmeler gözlenmektedir. Tanzimat'ın ilanından bu yana Türkiye'nin stratejik kimlik ve yönelişinin odağını oluşturan Avrupa jeokültürel alanı, belki de ilk defa ciddi bir Asya bağlantısı ile yeni nitelikler kazanmaktadır. Gerek Soğuk Savaş sonrası dönemde Asya'daki akraba unsurların bağımsızlıklarını kazanması gerekse bu süreç içinde Avrupa ile olan ilişkilerde yaşanan gerilimler, Türkiye'yi yeni bir jeokültürel kimlik ve havza tanımlaması yapmaya zorlamaktadır. İçinde barındırdığı kültürel ve etnik unsurlarla birlikte Asya kökenli Türk ana kimliği dışında Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu kökenli Avrasya otantik kimliklerini de barındıran Türkiye, Asya derinliği ile Avrupa bağlantısını kuşatıcı bir şekilde bütünleştirebilen yeni bir jeokültürel *hinterland* tanımı yapma sıkıntısını yaşamaktadır. Bunda içinde bulunulan Avrasya geçiş coğrafyasının rolü kadar, bütün bu Avrasya unsurlarını 600 yüzyıl bünyesinde barındıran Osmanlı tarih birikiminin de önemli bir payı vardır.

Soğuk Savaş süresince ekonomik yapısını AB ile bütünleşme alternatifi çerçevesinde yapılandırmaya çalışan Türkiye, Soğuk Savaş sonrası dönemde dikkatlerini Asya'da ortaya çıkmaya başlayan yeni jeoekonomik alanlara ve enerji havzalarına çevirmiştir. Bavul ticareti ile tırmanan Rusya ve Doğu Avrupa pazarına olan ilgi ve Orta Asya'daki ekonomik kaynaklara yönelik stratejik bakış açısı Türkiye'nin yeni bir jeoekonomik tanımlama çabası içinde olduğunun tipik göstergeleridir.

Asya derinliğinin taşıdığı önem ve Avrupa ile yaşanan sıkıntılar Türkiye'yi, bu jeoekonomik konumu esas alacak şekilde, Asya'ya yönelik dış politika araçlarını yeniden tanımlamaya ve yeni dış politika araçları oluşturmaya yöneltmiştir. Soğuk Savaşın hemen sonrasında Türkiye'nin girişimiyle ECO'nun (Ekonomik İşbirliği Örgütü) Orta Asya ülkeleri ve Afganistan'ı kapsayacak şekilde ge-

nişletilmesi yeniden tanımlama çabasına, yine Türkiye'nin girişimi ile başlatılan KEİ (Karadeniz Ekonomik İşbirliği) teşebbüsü de yeni araç oluşturma gayretlerine misal teşkil etmektedir.

3. Afrika Açılımı

Türkiye'nin dış politikasında en ciddi ihmale uğramış kıta bağlantısı Afrika'dır. Afrika kıtasıyla Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık seferi ile temasa geçen ve daha sonra Kuzey Afrika'daki hakimiyet yanında Kızıldeniz üzerinden Doğu Afrika ve Hint Okyanusu politikası geliştirmeye çalışan Osmanlı Devleti daha yakın bir zamana yani bu asrın başlarına kadar, Avrupa ve Asya ülkesi olma yanında aynı zamanda bir Afrika ülkesi idi. Osmanlı Devleti için Mısır Afrika, Ortadoğu, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu politikalarının kilit ülkesidir.

Kırım Hanlığı'nın kuzey stepleri ve Avrasya politikaları içindeki rolünün bir benzeri Mısır için güney çöl ve deniz havzalarına yönelik olarak biçilmiştir. Balkanlar-Anadolu omurgası üzerinde Boğazlar-İstanbul eksenli bir Avrasya devleti olarak yükselen Osmanlı, Kırım Hanlığı'nı kuzey, Mısır'ı da güney kıta derinliği için stratejik kanatlar olarak kullanmıştır. Her iki bölgenin de genel idarî yapı içinde özel statülere sahip olmasının temel sebebi de budur. Bu konum, gerileme döneminde de geçerliliğini sürdürmüştür. 18. yüzyılda Vehhabî ayaklanmasına karşı Mısır'ın, Rus Kazaklarının akınlarına karşı Kırım'ın oynadığı frenleyici rol bu iki bölgenin kıta derinliği içindeki rollerinin bir sonucudur. Bu rollerin etkisini kaybettiği ve iç dengelerin sarsıldığı 19. yüzyıl başlarında Rusların merkezî eksenin Balkanlar ayağını, devlete isyan eden Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'nın Anadolu ayağını zaafa uğratması ve her iki halde de doğrudan İstanbul ve Boğazlar'ın tehdide maruz kalması da coğrafî parametrelerin bu iki bölgeye yüklediği özel konum ile ilgilidir.

Osmanlı Devleti'nin Libya, Tunus ve Cezayir politikaları da hem batı Akdeniz dengeleri hem de güneye yönelik sahra derinliği kazanma hedefi açısından ciddi bir Afrika boyutu kazanmıştır. Kartacalıların Roma, Müslüman Arapların Katolik Güney Avrupa ülkelerine karşı kazandığı başarılardan sónra ilk defa Osmanlı Devleti, Kuzey Afrika hakimiyeti üzerinden Akdeniz'de etkinlik kazanma ve bu etkinlik ile Avrupa'yı denizden denetim altında tut-

ma politikasını asırlarca başarıyla sürdürülen stratejik bir hedef olarak görmüştür. Roma'nın altın çağından sonra Akdeniz'in tümüne yayılan ikinci büyük deniz hakimiyetini gerçekleştiren Osmanlı Devleti'nin bu politikasında Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki etkinliği kadar Kuzey Afrika'daki idarî, diplomatik ve askerî becerisi de rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'dan Büyük Sahra derinliğinde kurduğu dinî, kültürel ve ticarî bağlar Afrika'nın sömürgeciler tarafından paylaşıldığı 19. yüzyılda anti-sömürgeci hareketlerin iç dayanışmasına zemin hazırlamıştır. Batı Afrika'da Senusî, Doğu Afrika'da Mehdî hareketlerinin anti-sömürgeci karakteri Osmanlı Devleti'nin sömürgecilik karşısındaki direncine paralel bir seyir takip etmiştir. Asker sevkini yaparken bile güçlük çekilen Trablusgarb'ın devletin en bunalımlı döneminde son denizaşırı askerî harekât olarak cansiparane bir şekilde savunulması hâlâ sürmekte olan cihan ölçekli ve yakın kıta eksenli bir stratejik bilincin sonucudur.

İstiklal Savaşının anti-sömürgeci karakteri Afrika'daki özellikle Müslüman toplulukların ortak kader bilincini uyarmış ve daha sonraki sömürge devrimlerinin ilk habercisi olarak heyecan uyandırmıştır. Ancak, Afrika'daki geniş sömürge topraklarının bağımsız devletler haline dönüştüğü II. Dünya Savaşı sonrası dönemdeki dengeler ve çift kutuplu uluslararası ilişkiler yapılanması Türkiye-Afrika ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. SSCB'nin oluşturduğu yakın ve doğrudan tehdit Türkiye'yi daha uzak kıta havzaları ile olan ilişkilerini bu tehdit ekseninde görmeye zorlamıştır.

Türkiye'nin bu tehdit dolayısıyla klasik sömürge imparatorluklarının da içinde bulunduğu Batı Bloku içinde yer alması tarihin ilginç bir ikilemi olarak Türkiye'nin sömürgelerin bağımsızlık hareketlerine mesafeli bir şekilde yaklaşması sonucunu doğurmuştur. Bu bağımsızlık hareketlerindeki Marksist unsur ve etkiler Türkiye'nin iç ve dış stratejik tercihleri ile uyumsuz görülmüştür. Bu stratejik tercihler, bağımsızlık hareketlerinin liderlerince henüz kısa bir süre önce anti-sömürgeci mücadelenin öncüsü olarak görülen Türkiye'nin doğu ve güney nezdindeki imajını değiştirmiş ve Batı'nın doğudaki ileri karakolu gibi görülmesine yol açmıştır. O dönemde Bağlantısızlar Blokunun öncüleri arasında yer alan Hindistan, Mısır, Yugoslavya ve Endonezya gibi ülkelerle olan ilişkile-

rin düşük bir profilde seyretmesi Türkiye'nin çoğu Bağlantısızlar Bloku üyesi olan Afrika ülkeleri ile ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Siyasî kariyerini ve şöhretini hapiste bulunduğu Soğuk Savaş şartları içinde geliştiren Mandela'nın Türkiye'ye yönelik tepkilerinde bu dönemde Afrika aydınları arasında oluşan Türkiye imajının olumsuz izlerini görmek mümkündür.

Soğuk Savaş şartlarının ortadan kalkması Türkiye'nin Afrika'ya yönelik politikasını yeniden gözden geçirmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Afrika'daki gelişmelere tümüyle ilgisiz kalmak veya bütün sömürgeci birikime rağmen hâlâ bakir kaynaklara sahip olan bu kıtayı bir geri kalmış ülkeler topluluğu olarak görüp küçümsemek Türkiye ölçeğinde tarihî ve coğrafî faktörlere sahip bir bölgesel güç için mazur görülemez bir zaaf oluşturmaktadır. Türkiye'nin Afrika ülkelerinin ağırlıklarını hissettirdiği BM Genel Kurulu'ndaki ilgili her kararda ciddi bir yalnızlık yaşaması bu zaafın bir sonucudur.

Karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin gittikçe artacağı önümüzdeki yüzyıl içinde ülkelerin güçleri küresel ölçekli bütün etkinlik alanlarındaki özgül ağırlıklarının toplamı ile ölçülecektir. Dolayısıyla bir ülkenin gücü sadece kendi çevresindeki fiilî gücü ile değil, değişik havzalardaki ekonomik, kültürel ve diplomatik etkinliği ile değer bulacaktır. Türkiye bu çetin etkileşim yarışında geri kalmak istemiyorsa başta Afrika olmak üzere şu ana kadar yeterince ilgi kuramadığı bölgelere bakış açısını değiştirmek zorundadır. Nasıl ki Afrika ile hiçbir doğrudan bağlantısı olmayan Japonya'nın küresel ekonomik etkinliğinde Afrika pazarının da ciddi bir payı olmuşsa, küresel etkinliğini artırma hedefini gözetecek bir Türkiye'nin de uluslararası ekonomi-politik rekabetteki önemli havzaları yakından takip etmesi gerekmektedir. İlk safhada özellikle kültürel ve ekonomik alanda yoğunlaşacak yeni bir Afrika açılımı için herşeyden önce dış politika yapım psikolojisinde bir yenilenme yaşanmak zorundadır.

4. Kıtalararası Etkileşim Bölgeleri: Atlantik, Stepler, Kuzey Afrika, Batı Asya

Türkiye'nin yakın kıta havzası politikalarının en hassas alanları kıtalararası etkileşim bölgeleridir. İki ya da üç kıtanın iç dengelerini aynı anda etkileyebilecek nitelikteki geçiş kuşaklarından

oluşan bu etkileşim bölgeleri aynı zamanda yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta havzaları politikalarının stratejik uyumu açısından büyük önem taşımaktadır. Yakın kıta havzaları ile ilgili daha büyük ölçekli politikaların yakın kara ve deniz havzaları ile ilgili daha küçük ölçekli ve daha güncel politikalarla tutarlı bir bütün oluşturabilmesi bu geçiş bölgelerindeki stratejik kademelendirmenin başarılı bir şekilde gerçekleştirilebilmesine bağlıdır.

Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren kıtalararası etkileşim bölgeleri dört ana başlık altında ele alınabilir:

(a) Amerika ve Avrupa kıtaları arasındaki Atlantik havzası,

(b) Avrupa ve Asya kıtaları arasında yer alan engin Doğu Avrupa ve Ural stepleri,

(c) Avrupa ve Afrika kıtalarını ayıran Akdeniz'in güney kuşağını oluşturan Kuzey Afrika, ve

(d) bir yandan Asya ile Afrika'yı, diğer yandan Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan Batı Asya ya da daha yaygın kullanımıyla Ortadoğu.

a. Amerika ve Avrupa Kıtaları Arasındaki Atlantik Havzası

Kadîm tarihten bu yana medeniyetlerarası coğrafî geçiş havzalarını oluşturan bu kıtalararası etkileşim bölgeleri Soğuk Savaş ile birlikte yeni anlamlar kazanmışlardır. Bu yeni anlamlar bir taraftan küresel denge unsurlarını, diğer taraftan da bölgesel rekabet alanlarını dönüşüme uğratarak bu bölgelerle doğrudan irtibatlı güçlerin bakış açılarını etkilemiştir. Türkiye her dört havzadaki değişimlerden doğrudan etkilenebilecek ve aynı zamanda da onları etkileyebilecek bir konumda bulunmaktadır. Türkiye'nin kendi bölgesini aşarak kıta ölçekli etki alanları kurabilmesi biraz da bu etkileşim bölgelerindeki ağırlığına bağlı olacaktır.

Kuzeyde Avrupa ile Kuzey Amerika'yı, güneyde ise Afrika ile Güney Amerika'yı ayıran Atlantik havzası modern dönemde Avrupa merkezli güçlerin Avrupa kıtası dışındaki rekabetlerinin odaklandığı alanlardan birisi olmuştur. Önce Papalığın devreye girmek zorunda kaldığı 16. yüzyılın ilk yarısındaki Portekiz-İspanya rekabeti, sonra 17. yüzyılda Otuz Yıl Savaşlarını müteakip iki büyük deniz imparatorluğuna dayalı olarak yükselen İngiltere-Hollanda re-

kabeti, daha sonra da 18. yüzyıl başlarında Veraset Savaşları ile başlayan ve Amerikan bağımsızlık hareketine kadar ivme kazanarak tırmanan İngiltere-Fransa rekabeti ve nihayet 20. yüzyıl başında ilk büyük dünya savaşına yol açan İngiltere-Almanya rekabeti öncelikle Atlantik havzasında odaklanmıştır.

Avrupa-içi güç dengeleri ile Atlantik ve Atlantik-ötesi güç dengeleri arasındaki belirleyicilik ilişkisi modern dönemin en temel uluslararası sistem parametrelerinden birisi olagelmiştir. 20. yüzyıla kadar genelde Avrupa-içi dengeler Atlantik-ötesi etkilerde bulunurken, 20. yüzyılla birlikte ve özellikle de II. Dünya Savaşından sonra belirleyicilik yönü Amerika lehine değişmeye başlamıştır. Soğuk Savaş döneminin en belirgin özelliği *Atlantik* kavramının Amerika-eksenli bir nitelik kazanmasıdır. Atlantik havzasındaki güç dengesinin Amerika eksenli olarak değişimi Avrupa'yı modern dönemde ilk defa edilgen bir konuma iterken çift kutuplu yapının denge unsurlarının Avrasya stepleri (SSCB) ile Atlantik (ABD) arasında şekillenmesine yol açmıştır. Avrupa tarihi boyunca rekabet halinde olan Almanya, Fransa ve İngiltere gibi güçleri AB etrafında biraraya getiren en temel saik Avrupa'yı bu edilgen konumdan çıkarma gayretidir. Atlantik-eksenli güç yapılanmasının fiilî yansıması olan NATO (Kuzey Atlantik İttifakı)'nun Soğuk Savaş dönemi ve sonrasında taşıdığı misyon bu etkileşim bölgesinin sahip olduğu önemi ortaya koymaktadır.

Atlantik havzasının Soğuk Savaş dönemindeki stratejik anlam ve önemi Soğuk Savaş sonrası dönemde önemli değişiklikler yaşamıştır. Bu havza Soğuk Savaş süresince Avrasya steplerinin jeopolitiğinden ve alternatif bir ekonomi-politik yapılanmadan güç alarak yükselen Sovyet tehdidine karşı ortak bir savunma merkezini oluşturmaktaydı. Soğuk Savaşın sona ermesi ve Sovyet tehdidinin ortadan kalkması, Atlantik havzasını bir ortak ittifak hattı olmaktan çıkararak uluslararası ekonomi-politik ve stratejik yapılanmanın merkez alanı haline getirmiş bulunmaktadır.

Uluslararası ekonomi-politik hiyerarşinin en üst kurumunu oluşturan ve küresel ekonominin denetim gücünü elinde bulunduran G-8'in Japonya, İtalya ve Rusya dışındaki beş üyesi Atlantik havzasına doğrudan kıyısı olan ülkelerdir. AB bağlantısı dolayısıyla İtalya'nın da bu havza ile olan ilişkisi düşünüldüğünde Sanayi

Devrimi ile dünya-sisteminin merkezine yerleşen Atlantik havzasının ekonomi-politik dengelerde hâlâ merkezî bir konum sahip olduğu söylenebilir. Soğuk Savaş sonrası dönemin fiilî müdahale gücü açısından küresel stratejik hiyerarşinin üst kurumu konumuna gelen ve bu konumu Kosova Müdahalesi ile gittikçe meşruluk kazanan NATO da -ismi ile de açıkça temsil edildiği gibi- temelde bir Atlantik kurumsallaşmasıdır.

Ekonomi-politik ve stratejik hiyerarşide etkin güçlerin Atlantik-eksenli kurumsallaşmada yer almaları bu havzanın Soğuk Savaş sonrası dönemde gittikçe sistemik güç unsurlarının rekabet alanı haline gelebileceğini göstermektedir. AB-NAFTA ekonomi politik rekabeti ile ABD-AB stratejik rekabeti diplomatik ittifak söyleminin perde gerisindeki hegemonik mücadelenin gittikçe artan bir dozda gündeme gelmesine yol açacaktır. Sovyet tehdidi karşısında gerileyen ve Amerikan stratejik koruma şemsiyesine sığınıldığı Soğuk Savaş yıllarında dahi De Gaulle'ün diplomasisine yansıyan anti-Amerikan söylem ve tavırlarla desteklenen Avrupa kimliğinin AB'nin etkinlik alanının derinlemesine ve genişlemesine artırılmaya çalışıldığı Soğuk Savaş sonrası dönemde tırmanışa geçmesi tabiîdir. NATO'nun 1999 Washington Zirvesinde Avrupa ülkelerinin operasyonel gücünün artması yönünde kararlar alınması bunun bir işareti olarak görülmelidir.

Özetle söylemek gerekirse, modern dönemin en önemli kıtalararası etkileşim bölgelerinden olan Atlantik havzasında Soğuk Savaş döneminin ortak tehdit algılamasının yerini iç rekabete açık ve dinamik bir konjonktür almaktadır. Soğuk Savaş döneminde stratejik kaderini Atlantik havzası ile bütünleştiren Türkiye bu yeni konjonktürden en fazla etkilenecek ülkeler arasındadır. AB-Türkiye ve NATO-Türkiye ilişkileri yanında Türkiye'nin ikili ilişkilerini de etkileyebilecek sonuçlar doğuran bu yeni konjonktür karşısında Türkiye'nin Atlantik-eksenli iç rekabet unsurları arasındaki dengeleri kollayan ve doğabilecek rekabet merkezlerinden herhangi biri ile tümüyle cepheleşmeyi engelleyen bir diplomatik tavrı geliştirebilmesi riskleri azaltacaktır. Atlantik-eksenli ekonomi-politik ve stratejik güçlerin Türkiye üzerinden bir rekabete girişmeleri Türkiye'nin sadece bu ülkeler ile olan ilişkilerini değil kendi yakın kara ve deniz havzası ile olan ilişkilerini de etkileyebilecek

unsurlar ihtiva etmektedir. I. Dünya Savaşı öncesi ortaya çıkan Avrupa-içi ittifak bloklaşmalarında diplomatik ve stratejik esnekliğini kaybeden Osmanlı Devleti'nin bu bloklaşmadan en fazla zararlı çıkan ülke olmuş olduğu zihinlerden çıkmamalıdır. Türkiye Atlantik'in iki yakasındaki kıta dengelerini de etkileyebilecek muhtemel bir Avrupa-Amerika rekabetinin yol açabileceği küresel ve bölgesel sonuçları yakînen takip etmeye ve gözetmeye dayalı bir diplomatik esnekliği sürekli muhafaza etmek zorundadır. AB ve NATO'nun Doğu Avrupa ve Balkanlar'a doğru genişleme planları bu çerçevede özel bir önem taşımaktadır.

Türkiye NATO bünyesinde Soğuk Savaş döneminde kazandığı prestij ve etkinliği bu ilişkilerin önemli bir unsuru olarak kullanmalıdır. Soğuk Savaştan muzaffer çıkan NATO cephesi olduğuna ve Türkiye de NATO'nun üyesi olduğuna göre, Türkiye galipler safında durduğunun ve bu galibiyetin bedelini en fazla ödeyen üye ülkelerden biri olduğunun bilincinde olarak Atlantik-eksenli küresel ve bölgesel düzenlemelerde aktif ve etkin bir rol almaya yönelik kendine güvenli bir diplomatik ataklık göstermelidir.

b. Doğu Avrupa Stepleri ve Karadeniz

Avrupa ve Asya kıtaları arasında hem geçiş hem de etkileşim alanı oluşturan doğu-batı hattında Vistül ırmağından Urallar'a kadar uzanan step kuşağı da Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte ciddi bir değişime uğramıştır. Soğuk Savaş süresince genelde Doğu ve Batı bloklarını ayıran demir perdenin doğu yakasında yer alan bu kuşak klasik Avrupa jeokültürel ayrım hattındaki Germen-Slav etki alanları farklılaşmasında Slav birikiminin ürünü olan SSCB'nin etki alanına terkedilmişti. Böylece klasik Slav-modern Sovyet etki alanı kıtalararası etkileşim alanı olan bu kuşağı aşarak Orta Avrupa içlerine kadar ilerlemiş ve Doğu Almanya'yı da etki alanı içine alarak klasik dönemlerin Kutsal Roma-Germen alanına nüfuz etmişti.

Soğuk Savaşın sona ermesiyle ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanlarının en önemlilerinden birisi Avrupa ve Asya dengelerini ayrı ayrı, Avrasya dengelerini de bir bütün olarak etkileyebilecek olan bu kıtalararası etkileşim kuşağı üzerinde ortaya çıktı. Doğu-batı istikametindeki step kara geçişi ve kuzey-güney istikametindeki su yolları üzerinde seyreden tarihî kavim göçlerinin kesişim

alanı olan bu bölge Soğuk Savaş sonrası dönemde insan hareketlilikleri, etnik ve dinî yüzleşmeler, ekonomi-politik yapı değişimleri açısından tam bir bunalım kuşağı konumundadır.

Bu bunalım Avrasya dengelerindeki değişimi de bünyesinde barındırmaktadır. Klasik Avrupa oluşumu olan ve Kutsal Roma-Germen tarihî birikimi üzerinde yükselen AB ile Asya steplerinin derinliğinden gücünü alan Slav-Rus etki alanı arasındaki ayrım hattı doğuya doğru kaymış bulunmaktadır. 19. yüzyıl Avrupa dengelerine damgasını vuran Rus-Alman ya da Çar-Kayzer rekabeti ekonomi-politik yeni unsurlarla tekrar sahneye çıkmakta ve bu kıtalararası etkileşim alanı üzerindeki stratejik oyunu etkilemeye başlamaktadır. 19. yüzyılda bu rekabeti dengeleyebilmek için bu kuşak üzerinde tampon ülkeler oluşturma ve varolan ülkeleri de güçlendirme politikası takip eden İngiliz stratejisinin yerini de Soğuk Savaş sonrası dönemde bu hat üzerindeki muhtemel jeopolitik rekabeti denetim altına almak üzere NATO güvenlik şemsiyesini bölgeye sokmaya çalışan Amerikan stratejisi almış görünmektedir.

Tuna'dan Volga'ya uzanan su yollarını (Tuna, Vistül, Dinyeper, Dinyester, Don ve Volga) ve Urallar'dan Kuzey Alpler'e kadar uzanan step kara geçiş kuşağını bünyesinde barındıran bu kıtalararası etkileşim bölgesi sadece Avrupa ve Asya dengeleri açısından değil bir bütün olarak Avrasya dengeleri ve küresel dengeler açısından da büyük bir önem taşımaktadır. Etnik çatışmalardan beslenen Bosna ve Kosova bunalımlarının kısa bir sürede bölgesel bunalım niteliğini aşarak küresel stratejik oyunun bir parçası haline gelmesinde, daha kuzeydeki bu etkileşim bölgesi üzerinde denetim kurma çabasının da önemli bir tesiri olmuştur.

Çift kutuplu Doğu-Batı dengesinin statik yapısından Avrasya ölçekli stratejik oyunun dinamik yapısına geçişte ciddi stratejik intibak sıkıntısı yaşayan Türkiye bu kıtalararası etkileşim bölgesindeki her adımı da yakînen takip eden bir diplomatik dinamizm sergilemek zorundadır. Klasik Alman ve Rus etki alanı politikaları ile kendi yakın kara havzası olan Balkanlar ve Kafkaslar'da yüzleşmek zorunda olan Türkiye bu yakın kara havzaları üzerindeki politikası ile kıtalararası etkileşim bölgesinin derinliğinde gerçekleştirebileceği politikalar arasında uygulama ve zamanlama açısından stratejik bir uyum sağlamak zorundadır.

Kıtalararası geçiş bölgesindeki bölgesel güçlerin istikrarlı ve güçlü bir yapıya kavuşmaları ve kıta-ölçekli muhtemel stratejik rekabetler karşısında direnç gösterebilmeleri Türkiye'nin stratejik çıkarları arasındadır. Bu bölge ile ilgili klasik dengeler tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Kutsal Roma-Germen ve Ortodoks Slav-Rus etki alanlarının yayılma tehlikesi karşısında o dönemde bu kıtalararası kuşak üzerinde etkinlik kurabilecek konumdaki İsveç ve Lehistan ile denge politikaları oluşturan 16 ve 17. yüzyıl Osmanlı diplomasisinin tahlili bu konuda ilginç tarihî ipuçları sağlayabilir. Lehistan ve İsveç'in zayıflaması Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önce Rus, sonra da Germen baskısını Balkanlar'da hissetmeye başlamasına yol açmıştır.

Türkiye'nin, Baltık ülkelerinden başlayarak bir taraftan Ukrayna ve Moldovya üzerinden Karadeniz'e, diğer taraftan Orta ve Doğu Avrupa üzerinden de Adriyatik'e inen kuşaktaki ülkelerin güçlendirilmesine yönelik politikalarda ABD ile ortak bir çıkar alanı mevcuttur. Bu çıkar alanı ile başka bir kıtalararası geçiş bölgesi olan Atlantik havzası bünyesindeki Avrupa-Amerika ilişkilerindeki çelişkiler arasındaki uyum da Avrasya ölçekli strateji arayışlarının en problematik alanlarından birini oluşturmaktadır. Türkiye bu uyumu sağlayabilmek için bir taraftan bu kuşak üzerindeki ülkelerle ikili ve çok yönlü ilişkilerini kalıcı diplomatik araçlarla güçlendirirken, diğer taraftan bölgeye müdahil olabilecek büyük güçler arasındaki ittifak ve denge kayışlarını daha yakından takip etmek zorundadır. AB dışında kalmanın alternatif maliyeti NATO bünyesinde bu bölge için geliştirilecek politikalarda aktif bir misyon üstlenmekle ve bu misyonu KEİ ile uyumlu bir taktik planlama ile gerçekleştirmekle aşılabilir.

Özellikle yakın kara havzasında Balkanlar ve yakın deniz havzasında Karadeniz ile ilgili politika bu kıtalararası etkileşim bölgesi ile doğrudan ilgilidir.

c. Akdeniz ve Kuzey Afrika

İnsanlık tarihinin en önemli medeniyet havzalarına beşiklik eden Akdeniz, Afroavrasya dünya anakıtasının her üç kıtayla da bağlantılı yegâne iç denizi olması hasebiyle belki de kültürel, ekonomik ve siyasî açıdan en yoğun kıtalararası etkileşim bölgelerinden birini oluşturmaktadır. Bunun içindir ki, Akdeniz'in güney ku-

şağında ortaya çıkan Mısır ve kuzey kuşağında doğan Roma ve Yunan medeniyet havzaları kadîm dünyanın bu zengin etkileşim bölgesinden beslenmiştir. Roma-Kartaca savaşlarından bu yana Akdeniz'in kuzey ve güney kuşağı arasında sayısız rekabetler yaşanmış, büyük dinler ve kültürler bu kıtalararası etkileşim alanında içiçe geçen sentezler üretmişlerdir.

İslam medeniyetinin yükseliş dönemlerinde güneyden kuzeye yayılan kültür İspanya, Sicilya ve Güney İtalya kıyılarında medeniyetlerarası etkileşim alanları oluştururken, Haçlı Seferleri kuzeyden güneye ve doğuya yönelik bir tepki hareketi olarak Akdeniz ölçeğine yayılan geniş insan hareketliliklerine yol açtı. Akdeniz 16. yüzyılda İspanya, Fransa ve İtalya sahilleri dışındaki bütün alanlarda kadîm kültürleri kendi bünyesinde yeni bir senteze dönüştüren Osmanlı Devleti'nin bir iç denizi haline dönüşürken, 19. yüzyılda yükselen sömürgecilik dalgası Doğu ve Güney Akdeniz'den gelen bu etki alanını kırarak kuzeydeki Akdeniz sahillerinden gelen güçlerin Güney ve Doğu Akdeniz üzerinde hakimiyet kurmaları sonucunu doğurmuştur.

Sömürge devrimleri ile Akdeniz'in Avrupa yakasındaki sömürgeci güçlerin Asya ve Afrika yakası üzerindeki hakimiyetlerinin kırılmasına rağmen hâlâ bir tür bağımlılık ilişkisinden bahsetmek mümkündür. Kuzey Afrika'daki Fransız etkisi bugün Fransa'da vücut bulan Kuzey Afrika demografik unsurunu doğurmuştur. İtalya-Libya, Fransa-Suriye ilişkilerinde de sömürge dönemlerinden kalan benzer izler yakalamak mümkündür. Kuzey Afrika ülkelerinin AB'nin muhtemel genişleme senaryoları içinde yer alıyor olması bu kıtalararası geçişkenlik alanının taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Sovyet etkisinin Doğu Avrupa'da oluşturduğu blok karşısında Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya doğru yönlendirilen genişleme çabalarının Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte Orta ve Doğu Avrupa'ya yönelmiş olması AB'nin bir yakın çevre kuşağı olan Kuzey Afrika'ya yönelik ilgilerini azaltmış değildir.

Avrupa ve Asya ile Avrupa ve Afrika arasındaki kıtalararası geçiş bölgelerini oluşturan Doğu Avrupa stepleri ile Kuzey Afrika, AB'nin merkez güçleri tarafından çevre hinterlandı olarak algılanmaktadır. Batı ve Güney Avrupa'da Kutsal Roma-Germen tarihî birikimi üzerine yükselen AB Orta ve Doğu Avrupa'daki Sovyet teh-

didi döneminde güneye yani Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya doğru genişleyerek İslam medeniyet havzası ile temasa geçmeyi tercih ederken, Orta ve Doğu Avrupa üzerindeki Sovyet tehdidinin ortadan kalmasından sonra doğuya doğru genişleyerek Ortodoks-Slav kuşağı ile temasa geçmeye yönelmiştir. Seksenli yılların ortalarında ihtimal dahilinde görülen Türkiye'nin AB üyeliğinin doksanlı yılların başlarından itibaren genişleme planlarının gittikçe dışına itilmesi biraz da bu stratejik değişimin bir sonucudur. AB bünyesindeki Kuzey ve Güney Avrupa ülkeleri ayrımı da bu kuşaklara bakışta önemli farklılıklar ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Akdeniz eksenli kıtalararası etkileşim kuşağının doğrudan ilgilendirdiği ülkelerin başında Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları ile doğrudan irtibat imkanı olan Türkiye gelmektedir. Akdeniz'e en uzun kıyısı bulunan ülkeler arasında yer alan Türkiye yakın deniz havzası itibarıyla bir Doğu Akdeniz ülkesi, yakın kıta bağlantıları itibarıyla ise genelde bir Akdeniz ülkesidir. Türkiye'nin Kuzey Afrika ülkeleri ile ilişkileri sadece tarihî ve nostaljik bağlar dolayısıyla değil, yakın kıta bağlantıları dolayısıyla da büyük bir önemi haizdir. AB sürecinin dışına itilerek Doğu Avrupa'dan uzaklaştırılmaya çalışılan Türkiye'nin yeni sömürgeci bir dalga ile Kuzey Afrika'ya yönelecek bir AB etkinlik alanı karşısında bu bölgeden de kopması Türkiye'nin Akdeniz ülkesi kimliğinde ciddi zaafların doğmasına yol açar. Türkiye gerek Afrika derinliğinde bir uluslararası etkinlik alanı kazanabilmek gerekse Akdeniz sathındaki dengelerde söz sahibi olabilmek için yakın deniz havzası politikasının parçası olan Doğu Akdeniz ve Ortadoğu politikası ile yakın kara havzası politikalarının parçası olan Balkanlar ve Adriyatik politikaları arasında stratejik bir köprü kurmak ve bu stratejik bakış açısını Orta Akdeniz ve Kuzey Afrika politikaları ile desteklemek zorundadır.

d. Batı Asya ve/veya Ortadoğu

Jeokültürel bir tanımlama olarak ele aldığımız ve Türkiye'nin yakın kara havza politikaları çerçevesinde incelediğimiz Ortadoğu kendi iç dengeleri itibarıyla taşıdığı önem dışında coğrafî konum açısından son derece önemli bir başka kıtalararası etkileşim bölgesini oluşturmaktadır. Coğrafî olarak *Batı Asya* tanımlamasının tekabül ettiği alan ile *Ortadoğu* kavramının kendisi için kullanıldığı bölge, Kuzey Afrika hattı istisna edilirse, hemen hemen bütünüyle örtüşmektedir.

Bu bölge Türkiye açısından üç ayrı perspektiften önem taşımaktadır. Bunlardan birincisi bölgenin bizatihi kendisinin Türkiye'nin yakın kara havzası içinde yer alması ve bölgesel politikalarının odak noktalarından birini oluşturmasıdır. İkincisi bölgenin Türkiye'nin doğrudan müdahil olduğu yakın deniz havzalarının kıyı hatlarını ve hinterlandını bünyesinde barındırmasıdır. Üçüncüsü ise bölge üzerinden yakın kıta bağlantılarının sağlanabilmesi ve bölgenin gerek Asya gerekse Afrika derinliğine yönelik politikalarda önemli bir geçiş alanı oluşturmasıdır.

İlk iki perspektif Türkiye'nin yakın kara ve deniz bağlantıları açısından ele alınmış bulunmaktadır. Bu noktada vurgulamak istediğimiz husus, bölgenin kıta derinliği politikalarında bir kıtalararası etkileşim ve geçiş havzası niteliği açısından taşıdığı önemdir. Türkiye bir yandan Hazar, Karadeniz, Doğu Akdeniz, Kızıldeniz ve Körfez bağlantıları dolayısıyla Afroavrasya iç denizlerinin hemen hemen tümüne kıyı teşkil eden, bir diğer yandan Maveraünnehir'den başlayarak Mezopotamya üzerinden Nil havzasına ulaşan kadîm tarım havzalarını bünyesinde barındıran, dünyanın en önemli jeoekonomik aktarım hatlarına sahip olan bu bölge üzerinde bütün kıta bağlantılarını da gözeten gerek zaman gerekse mekan değerlendirmesi açısından derinlikli bir dış politika stratejisi geliştirmedikçe kendi sınırlarını aşabilen bir stratejik ufuk yakalayamaz.

Özetle vurgulamak gerekirse bütün önemli küresel ve bölgesel güçlerin kendi yakın kıta havzalarını yeniden tanımlamakta olduğu, bu kıta havzası tanımlamalarına uygun bölgesel politikalar geliştirdiği bir dönemde Türkiye Soğuk Savaş döneminden kalan bir alışkanlıkla ve statik küresel dengeler varsayımıyla kendi bölgesel ilgi alanlarıyla sınırlı bir dış politika yapımını sürdüremez. Türkiye'nin gerek kendi sınırları boyunca güvenliğinin sağlanması, gerek bölgesel ilgi alanlarında etkinliğinin sürmesi ve gerekse değişen şartlara daha çabuk intibak edebilme kabiliyetini kazanması kademeli bir dış politika stratejisinin yönlendirdiği yakın kıta havzası derinliği ile sözkonusu olabilir.

Türkiye'nin jeopolitik ve uluslararası stratejik konum itibarıyla yeni bir kıta havzası tanımlaması yapması Avrupa sistemi içinde periferik bir role soyunan dış politika yapılanmasının temel alternatifidir. Türkiye'nin jeopolitiğine sahip bir ülke, tek yönlü bir

uluslararası konum arayışı içinde olamaz. Kaldı ki hedef güçlü bir ekonomi-politik statü elde etmekse ekonomik kaynakların yoğunlaştığı ve küresel ekonomik dönüşümlerin hızlandığı merkezlere yönelmekte fayda vardır.

Uluslararası ekonomi-politikte görülen yeni dönüşümler ve jeoekonomik kaynak paylaşımı bölgeler açısından ele alındığında 21. yüzyıl, başlarında bir Asya, sonlarında ise bir Afrika yüzyılı olmaya aday görünmektedir. Orta ve Batı Asya'daki ekonomik kaynaklar ve son yaşanan bunalıma rağmen Doğu Asya'da demografik unsurlarla da desteklenerek süren ekonomik dinamizm ile gittikçe ağırlığını hissettiren Asya kıtasını ihmal eden bir dış politika stratejisi Türkiye'nin 21. yüzyılın sonunda da Brüksel koridorlarında üyelik tavizleri koparmaya çalışan bir ülke statüsünde kalmasına yol açacaktır.

Türkiye bulunduğu coğrafî konum açısından Avrupa ile ilişkilerden uzak kalamaz ve bu ilişkilerin düzeyi Türkiye'nin uluslararası konumunu etkilemeye devam edecektir. Ama Türkiye'yi sadece Avrupa ve Atlantik parametrelerine bağımlı hale getirmek ve alternatif güç merkezlerinin oluşum çizgisinin dışında tutmak her şeyden önce uluslararası ekonomi-politiğin kendi iç yapısına ve gelişim seyrine uygun düşmemektedir. Türkiye Avrupa ile birlikte kendi yakın kıta havzasını Kuzey Afrika - Güney Asya - Doğu Asya - Orta ve Kuzey Asya şeklinde görmek durumundadır. Yakın kara ve deniz havzasında etkin bir konum elde etme stratejisinin ana unsurlarından biri de bu havzaları kıtasal anlamda kuşatan bölgelerle ilgili meseleleri yakînen takip etmek ve alternatif politikalar oluşturabilmektir.

Üçüncü Kısım

Uygulama Alanları:
Stratejik Araçlar ve Bölgesel Politikalar

Birinci Bölüm

Türkiye'nin Stratejik Bağlantıları ve Dış Politika Araçları

Soğuk Savaşın sona ermesinin küresel ve bölgesel dengeler üzerinde yaptığı etkiler Türkiye'nin yakın kara, deniz ve kıta havzalarının stratejik karakterini büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu derin değişim dalgası, birçok benzer ölçekte ülkede görüldüğü gibi, Türk dış politika yapımcılarını da önce şaşırtmış, daha sonra biraz da hayalciliğe varan ciddi bir ölçek büyültme çabasına yöneltmiş ve nihayet doksanlı yılların ikinci yarısından itibaren tedirginlik doğuran bir bekleyişe ve yeni stratejik konum arayışına sürüklemiştir.

SSCB'nin dağılma süreci içinde dönemin cumhurbaşkanının Azerbaycan ile olan mezhep farklılığına dayalı olarak yaptığı Kafkas politikası tanımlaması, Körfez Savaşı süresince bu savaşın neticesi ile ilgili olarak ortaya çıkan *bir koyup beş alma* yönünde beklentiler ve buna tezat teşkil edecek şekilde ülke bütünlüğü ile ilgili yaşanan tedirginlikler ve AB'nin genişleme planlarında yer almamış olmamızın doğurduğu sukût-ı hayal ilk dönemde yaşanan şaşkınlığın yansımaları olarak değerlendirilebilir. 1992'den itibaren sık sık kullanılmaya başlanan "Adriyatik'ten Çin Seddine Türk dünyası" tezi, ECO'nun Orta Asya'yı da içine alacak şekilde genişletilmesi, KEİ'nin kurulmasına öncülük edilmesi sınır-ötesi alanlarla ilgili olarak ölçek büyültme çabasına yönelik inisiyatif yüklü adımların habercisi olmuştur. Bu dönem Refahyol iktidarınca geliştirilen D-8 projesine kadar uzatılabilir. Ülke-içi tartışmaların ve kutuplaşmaların kısmî bir artış gösterdiği, bölge politikalarında Suriye ile ilgili yaşanan Abdullah Öcalan krizinde olduğu gibi ülke sınırlarını koruyucu etkin defansif tepkilerin öne çıktığı, AB ile iliş-

kilerin gerilim-bütünleşme sarkacı içinde seyrettiği, komşu ülkelerle konjonktürel nitelikli gerilimlerin yaşandığı, iç siyasî kültürde ve dış politika yapımında tek eksenli arayışların arttığı üçüncü dönemde dinamik uluslararası ve bölgesel konjonktürün getirdiği refleksif tepkiler öne çıkmıştır.

Dış politika oluşum psikolojisinde son on yıl içinde yaşanan bu iniş çıkışların ciddi bir muhasebesini yaparak Türk dış politikasının stratejik yönelişi ile bu yönelişin araçları arasında yeni bir anlamlılık ilişkisi kurmak önümüzdeki yüzyıla yönelik teorik stratejik hazırlığın temel meselesidir. Bu anlamlılık ilişkisini tanımlayan stratejik teorinin değişen uluslararası konjonktür çerçevesinde rasyonel bir diplomatik retorik içinde ifade edilmesi ve pratik uygulama alanı bulabilmesi de dış politika yapımcılarının dinamik uluslararası konjonktüre uyum gösterecek şekilde kendilerini yenileyebilmelerine bağlıdır. Bu anlamda Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminin kendine has şartları içinde geliştirdiği ittifak ilişkilerine dayalı dış politika araçları ile Soğuk Savaş sonrası dönemde öne çıkan projelere yönelik dış politika araçlarının, bu araçların dinamik uluslararası konjonktürde yaşadığı dönüşümleri de göz önüne alan bir stratejik bütünlük içinde yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi ve sonrası geliştirdiği ittifak ve işbirliği ilişkileri biraraya getirildiğinde aslında kendi içinde çeşitlilik ve bütünlük ihtiva eden bir görüntü vermektedir. Soğuk Savaş döneminde ortaya çıkan ve Türkiye'nin bugüne kadar aktif üyeliğini sürdürdüğü NATO, AB ve İKÖ; Soğuk Savaş sonrası dönemde gündeme getirilen veya yeniden yapılandırılan ECO, KEİ, Türk dünyası zirveleri ve D-8 gibi yapılar, küresel ve bölgesel bağlantılar itibarıyla kimi zaman kendi içinde çelişkiler de barındıran bir çeşitlilik arzetmektedir.

Soğuk Savaş döneminin üç temel aracı üç farklı gerekçeye dayalı üç temel bağlantıyı özellikle yakın kıta havzası politikaları açısından hâlâ sürdürülebilir niteliktedir. NATO Türkiye'nin ABD ile ilişkilerini önceleyen Atlantik bağlantısı, AB yakın kıta havzası bölümünde ele aldığımız tarihî bir diyalektiği bünyesinde taşıyan Avrupa bağlantısı, İKÖ ise tarihî etki alanını da kapsayan Asya ve Afrika derinliğindeki doğu ve güney bağlantısı açısından temel

stratejik araçlar olarak önemlerini korumaktadır. Ancak, her üç örgüt de Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni unsurlarla ciddi dönüşümler geçirmiştir. Bu örgütlerin geçirdiği dönüşümlerin Türkiye'nin yakın kıta havzası politikaları ve bu politikaların gerektirdiği bağlantılar açısından yeniden değerlendirilmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Soğuk Savaş döneminin bu temel stratejik araçları Soğuk Savaş sonrası dönemin getirdiği dinamik konjonktüre uygun bir şekilde yeni unsurlarla takviye edilmişlerdir. ECO'nun Orta Asya ülkelerini içine alacak şekilde genişlemesi, KEİ'nin kurulması, Türk dünyası zirvelerinin mutad bir nitelik kazanması ve D-8 projesi yakın kara, kıta ve deniz havzaları politikaları arasında önemli bağlantılar kuran bir çerçeve oluşmasını sağlamış görünmektedir. ECO ve KEİ Doğu Avrupa ve Batı Asya'yı kapsayan Avrasya kıtalararası etkileşim havzaları açısından olduğu kadar Karadeniz ve Hazar deniz havzaları açısından da büyük bir önem taşımaktadır. Mutad Türk zirveleri Türkiye'nin Orta Asya derinliğine nüfuzu açısından, D-8 de Soğuk Savaş döneminde ihmal edilen Güney ve Doğu Asya ile Afrika bağlantılarını devreye sokması açısından öne çıkmıştır.

Bütün bu stratejik araçlar ve bağlantılar kağıt üzerinde ele alındığında gerçekten etkileyici bir dış politika çeşitlendirilmesi ve bütünlüğü ortaya çıkmaktadır. Ancak, hemen hemen bütün bu stratejik araçların tek tek kulanımıyla ilgili önemli problemler vardır. NATO ve AB'nin genişleme planlarının Türkiye açısından doğurduğu intibak problemleri, ECO ve KEİ'nin kurumsallaşma problemleri, Türk dünyası zirvelerinin bir türlü seremonyal özelliklerden sıyrılarak ortak bir dış politika platformu olmaya dönüşememesi ve hemen hemen hiçbir küresel ve bölgesel problem için aktif bir sonuç doğuramaması, D-8'in daha bir araç olarak devreye girmeden önemini kaybederek gündemden düşmesi, bu araçların iç yapısı ile ilgili hemen zikredilebilecek problemler arasındadır.

Bu stratejik araçların uyumlu bir bütün içinde kullanılabilmesi ise çok daha geniş kapsamlı bir problem alanıdır. ABD ve Avrupa arasındaki her türlü diplomatik çelişkinin doğrudan yansıdığı NATO ve AB politikalarının sürekli ve dakik bir uyum içinde sürdürülmesi, Soğuk Savaş sonrası dönemin konjonktüründe hemen hemen eşzamanlı olarak devreye girmekle birlikte, genelde Avrasya

etkileşim alanları, özelde de Türkiye-İran ve Türkiye-Rusya ilişkileri açısından ciddi iç çelişkiler barındıran ECO, KEİ ve Türk zirvelerinin biri diğerini engelleyen değil destekleyen bir hüviyete büründürülmeleri Türk dış politikasının esneklik ve uyum problematiklerini oluşturmaktadır.

Türkiye'nin diplomatik esneklik ve stratejik uyum bakımından güçlük doğuran bu derece çeşitli dış politika arayışlarına yönelmesi Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarının tahrik ettiği bloklaşma temayülünün Türk dış politikasına doğal bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Soğuk Savaşın statik şartlarından Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarına geçiş süreci birçok küresel ve bölgesel aktörü çok alternatifli dış politika arayışlarına yöneltmiştir.

Bu durum Türkiye'nin dış politika tercihlerini ve yapım mekanizmalarını da değiştirmiştir. Türkiye'nin son on yılda kendi bölgesinin sınırlarını da aşan birçok ekonomik ve siyasî ittifak arayışlarına yönelmesi ve kıta-ölçekli açılım çabalarına girmesi bu tabiî değişimin bir sonucudur. Ancak, böylesi dinamik bir döneme gerekli diplomatik, ekonomik ve siyasî alt yapı hazırlığı yapmaksızın giren Türkiye diğer bazı bölgesel güçler gibi uzun dönemli entegrasyon faaliyetlerinden çok birbirleriyle çelişkili taktik adımlar atmayı tercih etmiş görünmektedir. Stratejik bir öngörü ve planlama çerçevesinde birbirleriyle taktik koordinasyonu sağlanabilecek olan bu adımlar, çelişkili tavırlar yüzünden öncelikler konusunda ciddi şüpheler uyandırmış ve projelerin büyük ölçüde kağıt üzerinde kalmasına yol açmıştır.

Türkiye bütün bu bloklaşma çabaları içinde taktik manevra kabiliyeti yüksek bir coğrafyada bulunmaktadır. Bu coğrafyanın sağladığı avantajlar birçok bloklaşma teşebbüsü için gerçek bir çekim alanı oluşturabilir. Ancak bugün Türkiye'deki siyaset yapımcıları öncelikle bu tür bir çekim alanı oluşturmak ile mekanizmalarını oluşturmuş bir blokun çevre unsuru olmak arasında ciddi ve uzun dönemli bir tercih yapmak zorundadırlar. Böylesi bir tercih bütün bu stratejik araçları bir bütün içinde yeniden değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Böylesi bir değerlendirme NATO, AB, AGİT, İKÖ ve ECO gibi Soğuk Savaş döneminden Soğuk Savaş sonrası döneme aktarılan uluslararası örgütler yanında KEİ, D-8 ve G-20 gibi

Soğuk Savaş sonrası dönemde geliştirilmiş yeni projeleri de kapsamak zorundadır.[1]

I. NATO'nun Yeni Stratejik Misyonu Çerçevesinde Atlantik Ekseni ve Türkiye

NATO'nun, 50. kuruluş yıldönümünde gerçekleştirilen Washington Zirvesinde bir yandan yeni ülkeleri bünyesine katarak genişlemesi, diğer yandan yeni bir stratejik misyon tanımlaması ile derinlemesine bir sorumluluk alanı kazanması, ABD'nin kendi denetimindeki uluslararası kurumları ve ittifak yapılanmalarını Soğuk Savaş sonrası şartlara intibak ettirme çabasının bir sonucudur. Uluslararası sistem içinde hegemonik bir güç olarak yükselmesini bu kurumlara ve ittifak yapılanmalarına borçlu olan ABD, aynı araçları Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartlarına uyumlu hale getirmeye çalışmaktadır.

Bu uyum çabası Türkiye'nin de içinde bulunduğu NATO üyesi ülkelerin bu ittifak örgütüne bakışlarında daha değişken ve konjonktürel bir tavra yönelmelerine yol açmaktadır. Her ülke kendi stratejik çıkarları ile NATO'daki bu uyum çabası arasında yeni dengeler oluşturmaya çalışmaktadır. Türkiye, ittifakla ilgili değişken tavırların öne çıktığı bu dinamik dönemden NATO'nun yeni stratejik misyonunun ve araçlarının daha açık bir şekilde tanımlandığı istikrarlı döneme geçiş sürecinde NATO ile ilgili olarak kendi stratejik çıkarlarını önceleyen daha kalıcı bir politikanın teorik ve pratik altyapısını oluşturmak zorundadır.

1. Amerikan Stratejisi ve NATO

ABD'yi II. Dünya Savaşı sonrası sistemin hegemonik gücü haline getiren temel unsur, uluslararası hukukun ve bu hukuku hayata geçiren uluslararası kurumların, bu ülkenin siyaset yapımcıları tarafından son derece etkin bir şekilde kullanılmış olmasıdır. BM'nin oluşumu Avrupa-merkezli sömürgeci sistemin dağılması süreci ile koşut bir şekilde gerçekleştirilirken, IMF ile uluslararası

• • • •

1 Bu stratejik araçlardan AB ile olan ilişkilerin değerlendirilmesi başlıbaşına bir bölüm olarak ele alınacaktır. Bkz. s. 501 vd.

finanstaki sterlin ve frank blokları dağıtılarak Amerikan doları dünya finans sisteminin merkezine oturtulmuş; dünya ticaret sistemini yeniden düzenleyen GATT ile ticarî akış, Dünya Bankası ile de kalkınma programları Amerikan-eksenli bir sistem yapılanmasının temel araçları haline getirilmiştir. Dolayısıyla güç merkezinin Avrupa'dan Atlantik'e kaydırılması da, ABD'nin önceki dönemin Avrupa-eksenli sömürgeci güçleri ikame -başka bir deyişle de ekarte- ederek uluslararası sistemin en belirleyici aktörü haline gelmesi de, uluslararası hukukun ve uluslararası kurumlar bütününün eseridir. Gerek siyasî gerekse ekonomik güç merkezlerinin Atlantik'e doğru kayması buna paralel organizasyonların ve hukukun devreye sokulması ile gerçekleştirilmiştir.

NATO, bu çerçevede, Avrasya anakıtasının uzağında büyük bir ada-kıta devleti konumundaki ABD'nin, II. Dünya Savaşından Avrasya anakıtasının merkezî gücü olarak çıkmış bulunan SSCB'yi çevreleyerek denetim altına alma politikasının Avrupa ayağı olarak kurulmuştu. Daha sonra CENTO ve SEATO'nun da devreye sokulması ile SSCB Norveç'ten Uzak Doğu'ya kadar uzanan bir hat üzerinde kuşatılarak denizlere ulaşmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Soğuk Savaş süresince denizlerden uzak engin bir step devleti niteliğinden kurtulamayan SSCB, askerî-nükleer gücünü ekonomi-politik güç ile destekleyebilme kabiliyetini kaybettikçe çift kutuplu sistemin karşı gücü olma özelliğini de yitirdi.

ABD'nin bu yüzyıldaki Avrasya'ya yönelik kıta-ötesi çıkarmalar ve harekâtlar tarihi aynı zamanda ABD önderliğindeki Atlantik-merkezli dünya-sisteminin temel özelliklerini ve dönüşüm safhalarını ortaya koymaktadır: 1942 Normandiya Çıkarması, 1950 temmuzundaki MacArthur yönetiminde ve BM şemsiyesi altındaki Kore Çıkarması, 1964 Ağustosunda başlayan Vietnam Çıkarması ve Savaşı, 1990-91 Körfez Çıkarması ve Savaşı ve 1999 Kosova Harekâtı.

Bu durum ABD jeopolitiğinin tabiî bir sonucudur. Tipik bir deniz devleti olan ABD dünya-sisteminde liderliği elde etme ve sürdürme politikasını kıta-aşırı hava operasyonlarına ve hava destekli deniz çıkarmalarına dayalı konvansiyonel müdahale ve caydırıcı nükleer üstünlük stratejileri ile desteklemiştir. Normandiya Çıkarması ABD'nin Avrupa-içi çelişkileri kullanarak dünya-sistemi-

nin liderliğini tescil ettirmesini sağlamıştır. Kore Çıkarması ABD'nin Avrasya'yı kenar ülke ve yarımadalar ile kuşatma stratejisinin askerî yansımasıdır. II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan çift kutuplu sistemin ilk ciddi çatışma alanı olan Kore Müdahalesi aynı zamanda ABD'nin küresel hakimiyetini uluslararası organizasyonlar ile meşru kılma politikasının ilk uygulaması olmuştur. En kapsamlı uluslararası organizasyon olan BM, bundan sonra ABD'nin kendi stratejisine meşruiyet kazandırmada en önemli aygıtı haline gelmiştir.

Sovyet vetosunun etkin bir şekilde işlediği Soğuk Savaşın tırmanma dönemlerinde Amerikan müdahaleleri uluslararası meşruiyetten ziyade reel politik araçlara dayanmıştır. Daha defansif nitelikli kıta-içi Domuzlar Körfezi Çıkarması ve ofansif Vietnam Müdahalesi bu gerginliğin en üst tehlike sınırına çıktığı ve Amerikan müdahalelerinin en meşruiyetsiz ve sevimsiz göründüğü dönemlerdir. Savaşı sürekli uzak bölgelerde tutma taktiği güden ABD, Küba Füzeler Krizi ile ilk defa doğrudan tehdit altında kaldığını hissetmiş ve riskli Domuzlar Körfezi Çıkarmasını göze almıştır. Domuzlar Körfezindeki ve Vietnam'daki başarısızlıklar ABD'yi doğrudan konvansiyonel müdahalelerden ziyade nükleer üstünlük stratejilerine ve diplomatik kuşatma taktiklerine yöneltmiştir. Amerikan kamuoyunda konvansiyonel müdahalelere karşı büyük bir tedirginlik psikolojisi yaratan Vietnam Müdahalesindeki başarısızlık, Çin ile kurulan diplomatik ilişkiler ve Ortadoğu ayağındaki önemli bölge gücü olan Mısır'ın saf değiştirmesi ile dengelenmeye çalışılmıştır.

Vietnam Müdahalesinden çıkartılan en önemli ders Avrasya'ya yönelik Amerikan müdahalelerinin niteliği ile ilgili olmuştur. Kore'de BM şemsiyesi ile yürütülen müdahale küresel ölçekli Amerikan stratejisi için önemli bir köşetaşı olurken, ABD'nin tek başına giriştiği Vietnam Harekâtı ciddi bir psikolojik ve stratejik zaafa dönüşmüştür. ABD Vietnam tecrübesinden sonra Avrasya'ya yönelik stratejik müdahaleleri tek aktörlü olarak yürütmemeye özen göstermiştir. Devrimden sonra İran'a, Sovyet işgalinden sonra Afganistan'a yönelik politikalarda Vietnam benzeri bir tek-aktörlü müdahaleden kaçınmaya çalışan ABD, bu tecrübeden sonra Avras-

ya'ya yönelik harekâtların uluslararası bir meşruiyet alanına ya da geniş ölçekli bir ittifak dengesine dayanmasını bir ön gereklilik olarak görmüştür.

Küba, Panama, Haiti gibi Amerika kıtasına yönelik müdahaleleri tek başına yürüterek bölgenin tümüyle kendi güvenlik inisiyatif alanı olduğunu gösteren ABD, diğer bütün büyük güçlerin stratejik manevra alanına giren Avrasya'ya yönelik harekâtlarda kıtaiçi destek dengelerinin oluşmasına özen göstermiştir. Bu politika, aynı zamanda, harekât-öncesi meşruiyet ve harekât-sonrası düzenlemeler için uygun bir altyapı oluşturulmasını sağlamıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde de bu ana çizgi sürmüştür. Soğuk Savaşın sona ermesi ve çift kutupluluğun dağılmasından sonra deniz-aşırı hava operasyonlarına ve çıkarma harekâtlarına dayanan konvansiyonel müdahaleler tekrar etkin bir stratejik yöntem olarak gündeme gelmiştir. Çift kutuplu sistemin dağılması ile ortaya çıkan bölgesel dengesizlikler, küresel hakimiyetini tescil etmek isteyen ABD'ye bu yönde uygun imkanlar ve konjonktürler sağlamıştır. Sovyet vetosunun etkisini kaybettiği bu dönemde BM yoluyla çıkarmalara meşruiyet kazandırılması da Amerika'ya önemli bir taktik esneklik kazandırmıştır.

BM'nin küresel stratejileri meşru kılmak için etkin bir şekilde kullanıldığı bu dönemin simgesi yine bir Amerikan çıkarması ile sembolleşmiştir: Körfez Çıkarması. Kore Çıkarması gibi Amerika liderliğindeki çok-uluslu bir askerî müdahale olan Körfez Çıkarması da Atlantik-merkezli küresel hakimiyeti tescil ve müdafaa etmek amacı ile meşru kılınmıştır.

Kosova'ya yönelik NATO operasyonu ABD'nin Avrasya stratejisinin süreklilik unsurlarını ihtiva etmektedir. Körfez Savaşını BM'nin ortak güvenlik ilkesi ile yürüten ABD, Kosova Operasyonunu da Avrupa'daki stratejik dengenin muhafazasını yeni misyon tanımlaması olarak benimseyen NATO'nun ittifaklar dengesi ile sürdürmüştür.

Normandiya Çıkarması ile Avrupa-içi dengelere Batı Avrupa üzerinden müdahale ederek küresel hakimiyet mücadelesinde öne çıkan ABD, Soğuk Savaş sonrası dönemde de Doğu Avrupa'ya yönelik NATO operasyonları ile bu hakimiyetini, Avrupa üzerindeki etkinliğini teyit etmek suretiyle, koruma çabası içindedir. Barış-

çıl NATO operasyonları Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti üzerinden Doğu Avrupa'ya yayılma şeklinde tecelli ederken, askerî ve fiilî operasyonlar Soğuk Savaş sonrası düzenlemelere direnmeye devam eden ve bu direnci kapsamlı bir etnik kıyıma dönüştüren Sırbistan'a yönelik olarak gerçekleştirilmiştir.

II. Dünya Savaşından bu yana süren gelişmeler göstermiştir ki, ABD'nin küresel düzendeki merkezî konumunun anahtarı Avrasya stratejisidir. Bu stratejinin temel unsuru da kıta-aşırı müdahale kapasitesi ve ittifaklar politikasıdır. Soğuk Savaş süresince çift kutuplu bir uluslararası sahnede cereyan eden bu hegemonik düzen jeopolitiği, Soğuk Savaş sonrası düzende de bir güçler dengesi içinde etkisini sürdürmeye devam edecektir. ABD, Avrasya içindeki diğer büyük güçlerin konumlarını ve stratejik tercihlerini yeni dengeler kurarak yönlendirmeye devam ettiği sürece küresel dengeleyici konumunu koruyacaktır. BM böylesi bir dengeleyici ve belirleyici konumun meşruiyet altyapısını sağlarken, NATO vurucu gücünü ve askerî garantörlük kurumunu oluşturacaktır. NATO'nun Kosova Operasyonu bu açıdan sadece bölgesel değil küresel olarak da özel bir anlam ifade etmektedir.

2. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve NATO'nun Yeni Misyon Arayışı

Soğuk Savaş sonrası dönemde Varşova Paktı'nın dağılması, varoluş gerekçesini bu paktın Avrupa'daki muhtemel yayılmasını durdurma üzerine oturtmuş olan NATO için de bir kimlik ve misyon tanımlaması problemini doğurdu. Berlin Duvarının yıkılmasının getirdiği iyimser hava ve o günlerde yaygınlaşan *Yeni Dünya Düzeni* söylemi NATO benzeri askerî ittifak örgütlenmelerinin rolünün azalacağı yönündeki iyimser projeksiyonlara yol açmıştı. Bu iyimser projeksiyonların sahipleri NATO'nun misyonunun daraltılmasını ve zamanla AB kendi bağımsız savunma yapılanmasını kurdukça devre dışına çıkacak bir geçiş dönemi örgütü niteliği kazanmasını öngörüyordu. Buna karşılık daha realist bir yaklaşım sergileyenler NATO'nun misyonunu askerî nitelik taşımayan tehditlere de cevap verecek şekilde genişletilmesinin kaçınılmaz olduğu kanaatini vurgulayarak bu örgütün Avrupa-eksenli caydırıcı niteliğinden küresel misyonlara sahip aktif bir güç haline dönüşmesinin önünü açmaya çalışıyorlardı.

1991 Roma Zirvesinden çıkan yeni stratejik konsept bu farklı görüşlerin gölgesinde şekillendi ve NATO'nun yeni misyonunu dört ana noktaya indirgedi: (i) Avrupa'da demokratik kurumların gelişmesi ve anlaşmazlıkların barışçıl yoldan çözümlenmesine dayanan istikrarlı bir güvenlik ortamının sağlanması; (ii) üyelerin güvenliği açısından risk oluşturması muhtemel gelişmeler konusunda gerekli koordinasyonu sağlayacak bir Atlantik-ötesi forum niteliği kazanması; (iii) NATO üyesi devletlere yönelik bir saldırı tehdidine karşı ortak savunma ve caydırıcılık görevinin yerine getirilmesi; (iv) Avrupa içindeki stratejik dengenin muhafazası.

Bu temel hedefler arasında en önemlisi olan Avrupa içindeki stratejik dengenin muhafazası meselesi aynı zamanda NATO'nun önemli aktörlerinin bu örgüte bakış tarzlarını da yansıtmaktaydı. NATO'yu yeni uluslararası konjonktürde de Atlantik-ötesi etkinliğinin en temel araçlarından biri olarak gören ABD, örgütü yeni bir yapılanma ile uluslararası düzenin fiilî garantörü konumuna getirmek isterken başta Almanya olmak üzere AB'nin kıta ülkeleri siyasî yükümlülükler içermeyen ve AB'nin hareket alanını daraltmayan bir yapılanma hedeflemekteydi. İngiltere ise bu iki farklı bakış açısının dengeleyicisi olarak ABD'nin yanında yer almaya devam etti. Kıta içinde artan Alman etkisi, İngiltere gibi ülkelerin NATO'nun etki alanının genişlemesi alternatifini öne çıkarmalarına yol açtı.

1991 Roma Zirvesindeki "Avrupa içindeki stratejik denge"nin muhafaza edilmesi hedefinin temel varsayımı böylesi bir statik dengenin varlığı idi. Halbuki o zirveden 1999 Washington Zirvesine kadar geçen sekiz yıllık süre Avrupa'daki stratejik dengenin dinamik bir hüviyet kazandığını gösterdi. Bosna ve Kosova bunalımlarının aldığı seyir ve bu seyir içinde NATO üyesi ülkeler arasında çıkan görüş farklılıkları stratejik dengenin farklı yorumlanmakta olduğunu ortaya çıkardı.

Avrupa-içi mekanizmaların Bosna bunalımında sergilediği zaaf ve irade yetersizliği ve Batı Avrupa Birliği'nin gelişmesinin yavaşlığı Avrupa'daki dinamik stratejik denge değişmelerinin ancak ve ancak NATO tarafından geniş çaplı bir savaşa yol açmadan kontrol altına alınabileceği doğrultusundaki görüşleri güçlendirdi. 1999 Washington Zirvesinde NATO'nun misyon derinliği ka-

zanması konusunda ciddi bir muhalefetin görülmemesi, son sekiz yıl içinde yaşananların böylesi bir stratejik tanımlamayı yeterince meşru kılmış olmasındandır. Ya da olayı denklemin diğer tarafından değerlendirirsek, belki de bunalımlara yönelik müdahalelerin sürekli gecikerek gerçekleştirilmiş olması böylesi bir meşruiyet zemininin oluşması arzusundandır. Son Kosova bunalımındaki zamanlama ve operasyon kapsamı da bu konuda ilginç unsurlar ihtiva etmektedir.

3. Kosova Operasyonu ve NATO'nun Küresel Misyon Tanımlaması

Kosova Operasyonunun zamanlaması, kapsamı ve yönteminin ortaya koyduğu gerçek, bu operasyonun Kosova ve bölge dengelerinin ötesinde stratejik hesaplara dayandığını ortaya koymaktadır. Bu operasyonun NATO'nun genişleme planları çerçevesinde Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti'ni resmen bünyesine katacağı ve NATO'nun stratejik misyonunun yeniden tanımlanacağı zirve öncesinde gerçekleştirilmesi bir tesadüf değildir. Soğuk Savaş dengelerinin sarsılmasından sonra Orta ve Doğu Avrupa'da ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanını doldurmaya kararlı olan NATO ve ABD, Polonya'dan Adriyatik'e inen kuşak üzerinde yeni bir dengeleyici stratejik rol üstlenmektedir. Bu stratejik kuşak üzerinde en ciddi askerî güce sahip bulunan ve bu gücü denetimsiz bir saldırganlık içinde kullanma temayülünü Bosna'da göstermiş bulunan Sırbistan'ın askerî gücü bu operasyonla belli bir düzeyin altına indirilmek istenmiştir. Operasyonun özellikle hava savunma sistemine yönelmesinin ana sebebi de budur. Kosova'da etnik kıyımı yapan bu savunma sistemi değildir; ancak bu hava savunma sistemi, ileriye yönelik olarak, NATO'nun caydırıcılık ve etkinlik gücünü tehdit edebilecek yegâne unsurdur.

Bu çerçevede NATO için bugünkü Kosova problemi kadar NATO üyeliği kesinleşen Macaristan ile Sırbistan arasında çıkabilecek olan Voyvodina problemi de önem kazanmaktadır. Macar nüfusun yoğunluklu olarak bulunduğu Voyvodina konusunda çıkması muhtemel Sırp-Macar çatışması, Macaristan'ın NATO'ya girmesinden sonra artık bölgesel bir problem olmaktan çıkarak bir NATO-Sırp çatışmasına dönüşecektir. Bunun içindir ki, NATO ope-

rasyonlarında sadece Kosova'daki etnik kıyımın durdurulması değil, Sırp askerî gücünün tümüyle denetim altına alınabilecek düzeye indirilmesi hedeflenmiştir.

Bütün bu gelişmeler göstermektedir ki NATO, üyelerine yönelik saldırılara ayarlı bir savunma ittifakı olmaktan çıkarak yönlendirici, belirleyici ve denetleyici bir üst stratejik örgüt konumuna gelmektedir. Başka bir deyişle, IMF aracılığıyla finans hareketlerini, Dünya Bankası aracılığıyla kredi akışlarını, Dünya Ticaret Örgütü ile ticarî ilişkileri yönlendiren ve belirleyen Amerikan hegemonik düzeni, NATO ile de stratejik dengelerin seyrini doğrudan yönlendirmeye ve denetlemeye çalışacaktır. Bu yeni konum Avrupa-içi dengeler kadar II. Dünya Savaşından sonra oluşmuş olan BM sistemini de etkileyebilecek ölçekte bir gelişmedir. BM'nin meşruiyetini aldığı ulusal egemenlik alanı tanımlamaları ile uluslararası norm ve hukuk alanı tanımlamaları arasında olan gri ve muğlak alan bundan sonraki küresel düzen arayışlarını büyük ölçüde etkileyecektir.

4. NATO'nun Yeni Stratejik Misyonu ve Türkiye

NATO'nun Türkiye'nin strateji tanımlamaları içinde taşıdığı önem beş ana başlık altında ele alınabilir: (a) NATO'nun küresel stratejik misyonu, (b) ABD-Türkiye ilişkileri, (c) Avrupa-Türkiye ilişkileri, (d) genişleme planları çerçevesinde Doğu Avrupa ve Balkanlar bölgesinin NATO içindeki önemi, (e) Avrasya dengeleri çerçevesinde Rusya ile ilişkiler.

a. NATO'nun Küresel Misyonu ve Türkiye

Uluslararası fiilî güç kullanım kapasitesi bakımından Soğuk Savaş sonrası dönemin yegâne örgütlü gücü olan NATO'nun bu dönemde üstlenmeye yöneldiği düzen kurucu ve koruyucu rol, bu örgütün özellikle Avrasya'yı doğu-batı doğrultusunda kuşatan ve kuzey-güney derinliğinde kesen jeopolitik hatlar üzerindeki stratejik derinliğini güçlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Soğuk Savaş dönemindeki çift kutuplu statik dengenin dağılması ile ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanlarını denetim altına almaksızın kalıcı bir uluslararası düzen oluşturabilmek mümkün değildir.

Türkiye'nin yakın kara, deniz ve kıta havzaları ile ilgili konumunu ele aldığımız bölümlerde teferruatlı bir şekilde incelediği-

miz gibi, Afroavrasya anakıtasında bulunduğu merkezî jeopolitik konum Türkiye'yi küresel dengeler içinde özel bir konuma sahip kılmaktadır. Gerek Avrasya'yı doğu-batı istikametinde kuşatan *Rimland* hattına, gerekse kuzey-güney istikametinde keserek engin steplerle sıcak denizler arasında kara bağlantıları kuran Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya stratejik hatlarına müdahil olabilecek denizlerarası ve kıtalararası etkileşim kuşaklarının üzerinde bulunan Türkiye bu konumuyla NATO'nun yeni küresel stratejik misyon tanımlaması için vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

Çift kutuplu yapının dağılması ile Türkiye'nin jeopolitik önemini, dolayısıyla da NATO nezdindeki pazarlık gücünü kaybettiğini iddia eden görüşlerin aksine uluslararası ilişkilerde tebarüz etmeye başlayan çok aktörlü güçler dengesi yapılanması Türkiye'nin jeopolitik konumunu yeni unsurlarla daha da güçlendirmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan sıcak çatışma riski yüksek jeopolitik boşluk alanlarına yönelik bir düzen arayışı Türkiye'nin dolaylı ya da doğrudan ilgisi dışında değildir.

Türkiye'nin NATO'nun yeni misyonu ile ilgili alanlarda sahip olduğu jeopolitik önem ve etki kapasitesinin küllî bir dış politika etkinliğine dönüşebilmesi Türkiye'nin kendi yakın kara ve deniz havzasındaki stratejik ağırlığına bağlıdır. Önümüzdeki dönemin en önemli dış politika problemlerinden birisi Türkiye'nin bölgesel politikaları ve tercihleri ile NATO'nun küresel misyon tanımlaması ve uluslararası düzen arayışı arasındaki uyum meselesi olacaktır. Bu uyumun her iki taraf açısından da hassasiyetleri gözeten bir rasyonellik içinde gerçekleştirilememesi bir taraftan Türkiye'nin kendi havzasına yabancılaşması, diğer taraftan NATO ile gerilimli ilişkilere girilmesi riskini barındırmaktadır.

Türkiye'nin NATO adına bölgesel operasyonlarda aktif rol alması kimi zaman Türkiye'nin NATO ile ilişkili olmayan bölgesel hesaplarını etkileyerek kendi havzası ile bir tür yabancılaşmaya yol açabilecekken, bölgesel hesapları önceleyen bir politika Türkiye'nin NATO nezdindeki stratejik güvenilirliğinin tartışılmasına ve bu doğrultuda yeni baskıların oluşturulmasına sebep olabilir. Körfez Savaşı süresince ve sonrasında İncirlik üssünün kullanımı meselesi bu diplomatik açmazı sürekli gündemde tutmuştur. Diplo-

matik beceri biraz da böylesi açmaz durumlarında ortaya konan zamanlama ve esneklik performansı ile ölçülür. Türkiye'nin jeopolitik konumuna sahip olan bir ülkenin bu tür uyum problemleri ve açmazlarla karşı karşıya kalması kaçınılmazdır. Stratejik önceliklerin tesbiti, stratejik araçların uyumu ve taktik planlamanın esnekliği jeopolitik avantajların stratejik açmazları engelleyeceği gibi stratejik manevra alanlarının genişlemesini de sağlayacaktır.

b. NATO ve Türkiye-ABD İlişkileri

Türkiye-AB ilişkilerinde yaşanan bunalımlı dönem ve sürekli tırmanan gerilimler NATO'yu Türkiye'nin Batı dünyası ile olan ilişkilerinin en önemli stratejik aracı haline getirmiştir. Türkiye-AB ilişkilerindeki problemlerin NATO üyesi Avrupa ülkelerini de önemli ölçüde etkilemesi, Türkiye-ABD ikili ilişkisinin Türkiye-NATO ilişkilerinin ana eksenine oturması sonucunu doğurmuştur.

Bu zorunluluk Türkiye-NATO-ABD ilişkisinde son derece dramatik bir değişimin yaşanmasına yol açmıştır. Soğuk Savaş döneminde Türkiye-ABD ilişkileri temelde Türkiye-NATO ilişkilerinin önemli bir parçası olarak görülür ve NATO-dışı ikili ilişkiler kendi alanları ile sınırlı kalırken, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye-NATO ilişkileri Türkiye-ABD ilişkilerinin tabiî bir uzantısı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin artan stratejik ağırlığı da bu değişimde önemli bir etkide bulunmuştur. Bu yeni konjonktür, Türkiye-NATO ilişkilerinin Türkiye-ABD, Türkiye-AB ve ABD-AB ilişkilerinin kesişim alanında seyretmesi sonucunu doğurmuştur. Türkiye, Türkiye-AB ilişkilerinde yaşanan tıkanmaların alternatifi olarak Türkiye-ABD ilişkilerini öne çıkarmaya ve NATO ile olan ilişkilerini bu eksene dayandırmaya çalışırken, ABD özellikle Balkanlar, Doğu Avrupa ve Ortadoğu bölgelerinde bazı Avrupa ülkeleri ile olan çelişkilerini Türkiye faktörü ile aşmaya ve Türkiye-ABD ilişkilerini bir taraftan NATO'nun küresel ve bölgesel misyonlarının bir aracı, diğer taraftan da NATO'nun ortak alanı dışında kalan Amerikan stratejik çıkarlarının tamamlayıcı bir unsuru olarak görmeye yönelmiştir.

Son yıllarda Ortadoğu'daki dengeler için sık sık dile getirilen ABD-İsrail-Türkiye ekseni ve Avrupa ülkelerinin bu eksen dışında kalan ülkelerle olan ilişkilerini geliştirme çabaları bu çapraz denge

ilişkilerinin ilginç bir misalini oluşturmaktadır. Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye-ABD ilişkilerinin gündem maddeleri arasında yer almaya başlayan Hazar petrol havzası ve Orta Asya ile ilişkiler iki ülke arasındaki ikili ve çok yönlü ilişkilerin etkileşim alanına giren bir başka bölgesel unsurdur.

Bu çapraz denge ilişkilerinin belki de en çarpıcı misali NATO müdahalesinden sonra Balkanlar'da oluşan konjonktürde kendini göstermektedir. Tarihî Germen ve Slav jeokültürel etki alanını dengelemek üzere Boşnak ve Arnavut unsurların geleceği ile ilgilenme zorunluluğu hisseden ve bunu NATO'nun bölge politikalarına yansıtan ABD ile bölgeye doğrudan müdahil olma imkanı olmayan Türkiye'nin çıkar alanları arasında bir tür yakınlaşma doğmaktadır. AB üyesi ülkelerin Balkanlar'a yönelik politikalarındaki tutarsızlıklar bölgedeki bunalımların tırmanışında ABD-Türkiye ilişkilerinin öne çıkması sonucunu doğurabilir.

Türkiye-AB ilişkilerinin NATO çerçevesinde özel öneme sahip olduğu bir başka alan ise AB'nin ve NATO'nun Doğu Avrupa ve Balkanlar'a yönelik genişleme planları ile ilgilidir. Türkiye'nin AB'nin genişleme planlarının dışında tutulmaya devam edilmesi önümüzdeki dönemin Avrupa coğrafyasının sınırları ile ilgili değişik projeksiyonları gündeme getirmektedir. AB'nin doğuya doğru genişlemesini sürdürmesi sonucunda AB'nin doğu sınırlarının kuzeyden güneye Rusya, Ukrayna ve Türkiye hattına kadar uzanması ihtimali Türkiye-ABD, Türkiye-Rusya ve Rusya-ABD ilişkilerini Avrasya dengelerinin önemli unsurları haline dönüştürecektir. Bu çerçevede AB'nin doğu sınırlarında NATO üyesi olmakla birlikte AB üyesi olmayan tek ülkenin Türkiye olacak olması Türkiye'yi ABD-Rusya-AB dengelerinin etkileşim alanına sokacaktır. AB ve NATO üyelerinden oluşan Batı Blokunun önümüzdeki dönemde yaşayacağı en ciddi iç çelişkilerinden birisi Türkiye'nin bu özel konumu olacaktır. Bu durum da NATO üyesi olmakla birlikte AB üyesi olmayan Türkiye ve ABD'yi ittifakla ilgili politikalarda benzer tavırlar almaya sevkedebilir.

c. NATO ve Türkiye-Avrupa İlişkileri

Washington Zirvesi gerek NATO-Türkiye gerekse Türkiye-Avrupa ilişkileri açısından da son derece önemli bir kavşak oluşturmuştur. Daha önce de birçok kez vurgulamaya çalıştığımız gibi, Türkiye-NATO ilişkilerinin en kritik yönü Türkiye'nin NATO'nun

yeniden yapılanmasında alacağı rol ve bu rolün getireceği sorumluluklar ile ilgilidir; çünkü birçok NATO üyesi ülke, Türkiye'yi hâlâ bir stratejik ortak olarak değil, ucuz insan gücü icab ettiğinde kullanılabilecek bir destek stratejik kaynak gibi görmekte ve Türkiye'yi Avrupa içinde müdahil bir konumda tutmaktansa Ortadoğu operasyonlarında aktif hale gelecek belirsiz bir statüde bekletmeyi uygun görmektedir.

Washington Zirvesinde Türkiye'nin yerinde çabalarıyla engellenen Avrupa merkezli son teşebbüs bazı müttefik ülkelerdeki bu bakış açısının tipik bir göstergesiydi. Bu teşebbüs, Avrupa Savunma ve Güvenlik Kimliği sürecinde Avrupa-içi ihtilaflarda Türkiye'yi karar süreci dışında bırakırken uygulamada devreye girecek NATO mekanizmaları ile Türkiye'nin başkalarının aldığı stratejik kararların sorumluluklarına ortak edilmesini öngörüyordu. Böylesi bir statü Türkiye'yi kararlarda etkili olmayan ancak kararların getirdiği bütün riskleri üstlenen bir konuma itmekteydi. Bu yönüyle de tek taraflı bir Gümrük Birliği versiyonu intibası vermekteydi.

Türkiye'nin son derece haklı karşı teşebbüsü bu hamleyi şimdilik durdurmuştur. Ancak, müttefik ülkeler Türkiye'ye yönelik ikinci sınıf ortak statüsü mantığını yürütmeye devam ederlerse benzer problemlerle gelecekte de karşılaşılabilir. Bunun engellenmesi ve Türkiye'nin Avrupa içinde de müdahil ülke olabilmesi Türkiye'nin başlıbaşına bir Doğu Avrupa ve Balkanlar stratejisi geliştirmesine ve bu stratejiye uyumlu bir NATO politikası oluşturmasına bağlıdır. Bu açıdan, Türkiye NATO'nun yeniden yapılanmasında, kendisine, Doğu Avrupa içinde özel bir konum kazandıracak öncelikler almaya çalışmalıdır.

d. NATO'nun Genişleme Planları ve Türkiye

NATO'nun yeniden yapılanmasındaki en hassas husus ise Orta ve Doğu Avrupa'ya yönelik genişleme planlarıdır. Türkiye bu genişleme planlarının geleceği konusunda ciddi bir hazırlık yapmak ve bu planlarının uygulanmasında merkezî bir konumda bulunmak zorundadır. Bu konuda Türkiye'nin ilkeli, kararlı ve tutarlı bir politika geliştirmesi güvenilirlik açısından büyük bir önem taşımaktadır. Türkiye'nin geçtiğimiz yıllarda AB ile olan ilişkilerindeki tıkanmayı NATO genişleme planlarına yansıtması istenilen sonucu vermemiş ve bir güven bunalımının doğmasına yol açmıştır.

Önce NATO'nun genişlemesi ile Türkiye'nin AB üyeliği arasında paralellik kurulacağının ve AB üyeliğinin gerçekleşmemesi halinde NATO'nun genişleme planlarının bloke edileceğinin deklare edilmesinden yaklaşık bir sene sonra NATO'nun ABD'nin taleplerinin de ötesinde genişlemesi için AB üyesi ülkelerle birlikte harekete geçilmesi bu açıdan ciddi bir çelişki oluşturmuştur. Dış politikada sürdürülen blöf tavrı o derece sakıncalıdır ki, gereği yapılmayan imalı tehditler zamanla o tehdidi yönelten ülkelerin aleyhine işlemeye başlar. Böylesi blöfler zamanla bir güç gösterisinden çıkar ve tam bir zaaf görüntüsü halini alır. Ondan sonra da bir gün gerçekten güçlü olunan konuda bir karşı tavır geliştirilse bile, gerekli etkinliği sağlamak mümkün olamaz.

Bu tutarsız ve değişken tavır dışında NATO'nun genişleme planları ile ilgili genel bir strateji geliştirilmemiş olması ileride ciddi zaaflar doğurabilecek bir husustur. Türkiye'nin Balkanlar ve Doğu Avrupa politikası ile NATO içindeki konumu arasında doğrudan bir ilişki kurmaksızın kısa dönemli konjonktürel adımlar atılması doğru değildir.

Genel olarak bakıldığında NATO'nun Doğu Avrupa'ya yayılması Türkiye'nin ittifak içindeki ağırlığı konusunda, biri müsbet diğeri menfi, iki ayrı yönde etkide bulunabilir. Birinci etki Türkiye'nin Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile daha yoğun bir temasa girmesidir ki, bu durum ileride Türkiye açısından kullanılmaya müsait bir dış politika atmosferi doğurabilir. Daha önce Güney Kanatta yalnızlık hisseden ve bütün hesaplarını Yunanistan'ı ittifak içinde dengelemeye yönelten Türkiye, bu ülkelerin katılımı ile renk değiştirecek olan ittifak içinde ortak tavır geliştirebileceği daha fazla ülke bulabilir. İkinci ve menfi etki ise, ittifak içindeki coğrafi yakınlığı olan ülkelerin sayısının artışının Türkiye'nin jeopolitik değerini pazarlama gücünün azalmasına yol açabilecek olmasıdır.

Bu iki etkinin optimum bir şekilde dengelenmesi Türkiye'nin başlıbaşına bir Doğu Avrupa ve Balkanlar stratejisi geliştirmesine ve bu stratejiye uyumlu bir NATO politikası oluşturmasına bağlıdır. Bu açıdan Türkiye, sürdüremeyeceği blöfler yapmaktansa, NATO'nun yeniden yapılanmasında, kendisine Doğu Avrupa içinde özel bir konum kazandıracak öncelikler almaya çalışmalıdır.

Bu çerçevede ittifakın Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti gibi devletleri de içine alarak Orta ve Doğu Avrupa'ya genişle-

mesi için daha esnek bir tavır geliştirilirken, Balkanlar'a doğru yayılması konusunda çok daha dikkatli ve teenni içeren bir politika geliştirme zorunluluğu vardır. NATO içindeki Balkan ülkelerinin sayısının artırılması Türkiye'nin Doğu Avrupa üzerindeki hesaplarda sahip olacağı diplomatik ağırlığını azaltır ve Türkiye'nin yine risk üstlenen bir Güney Kanat ülkesi olarak Ortadoğu'da kullanılması sonucunu doğurabilir.

Bunun için, NATO'nun genişleme planlarında Romanya ve Slovenya ile birlikte Bulgaristan'ın da ittifaka girmesi için çok istekli bir tavır sergilenmesini anlamak biraz güç görünüyor. Türkiye'nin Balkanlar'da bir Sırp-Yunan Bloku oluşması karşısında Romanya ve Bulgaristan'la iyi ilişkiler geliştirmesi zarurîdir. Ancak bu ülkelerin hepsinin birden NATO içinde yer alması Türkiye'nin Balkanlar'da NATO üyesi olmak dolayısıyla sahip olduğu önemli bazı avantajların kaybolmasına yol açabilir. Ayrıca değişen dengeler bu ülkelerin NATO içinde de bir blok şeklinde Türkiye karşıtı bir tavra yönelmesine de yol açabilir. Bulgaristan'la seksenli yıllarda yaşanan gerginlikte Türkiye'nin NATO ittifakı içinde olmanın getirdiği bazı avantajları kullanmış olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca Bulgaristan ile Rusya arasındaki tarihî yakınlığın NATO içindeki hesaplarda doğurabileceği sakıncalar da gözardı edilmemelidir.

NATO'nun girdiği bu genişleme süreci, Türkiye'yi, kendi politikasını yeniden tanımlama zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmaktadır. Genel bir stratejik yenilenme gerçekleştirilmeksizin NATO'nun genişlemesi için çok esnek bir tavır takınılması ileride çok önemli sakıncalar doğurabilir. Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına kabulünde yapılan hesap ve pazarlık hatasının yol açtığı zaaflar ve problemler unutulmamalıdır.

Türkiye NATO ve Avrupa içinde etkinlik kazanmak istiyorsa, NATO ile ilgili misyonunu ve katkısını yeni yapılanma içinde Ortadoğu'ya değil, Doğu Avrupa'ya yönelik olarak yapmalıdır. NATO bünyesinde, bir Ortadoğu ülkesi olarak değil de bir Doğu Avrupa ve Balkan ülkesi olarak rol alması, Türkiye'nin hem Balkanlar'a müdahil olmasını sağlayacak hem de AB üyesi olmamaktan doğabilecek zaaflarını kısmen de olsa giderecektir. Aksi takdirde Ortadoğu'da üstlenilmesi muhtemel misyonlar bölgesel riskleri artıracağı gibi Türkiye'nin iç dengelerini de olumsuz yönde etkileyecektir.

Soğuk Savaş döneminde NATO'nun en çok risk ve maliyet üstlenmiş ülkesi olan Türkiye'nin şimdi ittifaka yeni katılan ülkelerle aynı düzeyde hatta daha da alt düzeyde bir konuma razı olmaması gerekir. Fransa nasıl ittifakın askerî kanadına girişini NATO'nun Akdeniz'deki komutasının bir Avrupalıya verilmesine bağlıyor ve genişleme stratejisini de bu politika ile ilişkilendiriyorsa, Türkiye de NATO'nun Doğu Avrupa'daki komuta oluşumunda belli öncelikler kazanmaya ağırlık vermelidir. Bunun için de ittifaka yeni katılacak ülkelerle ikili temaslar artırılmalı ve bu ülkelerin de desteğini alacak bir yol izlenmelidir.

e. NATO ve Türkiye-Rusya İlişkileri

Türkiye'yi II. Dünya Savaşı sonrasında NATO'ya girerek kaderini Atlantik ekseni ile bütünleştirmeye sevkeden temel saik Rusya'nın Boğazlar ve Kars-Ardahan üzerinde oluşturduğu tehdit ve bu tehdidin Rus yetkililerce açık bir deklarasyon halinde ifade edilmesiydi. Bugün de Türkiye-Rusya ilişkileri NATO-Türkiye ilişkilerinin önemli bir boyutudur.

Soğuk Savaşın galip bloku olan NATO ile Soğuk Savaş sonunda hem kendi ittifak örgütü olan Varşova Paktı'nı hem de içinde merkezî bir konuma sahip olduğu SSCB'yi kaybeden Rusya arasındaki ilişkiler Soğuk Savaş sonrası dönemin en ilginç uluslararası ilişkiler meselelerinden birisidir. Rusya'nın bir taraftan NATO üyesi Batı ülkelerinin ekonomik yardımına ihtiyaç hissetmesi, diğer taraftan da hâlâ doğrudan müdahil olmaya çalıştığı bazı bunalım alanlarında süper güç refleksi göstermesi bu ilişkinin kalıcı ve rasyonel bir hüviyete bürünmesini engellemektedir. Rus birliklerin Kosova Operasyonu sonrasında bir oldu bitti ile Priştine havaalanını işgal ederek neredeyse NATO'nun karşı kutbu gibi davranması bu çelişkili durumun son çarpıcı misalini oluşturmuştur.

Bu çelişkili durumun arkaplanında, NATO'nun genişleme ve etki alanı kurma hattı ile Rusya'nın Soğuk Savaş süresince hayat alanı tanımlaması içinde gördüğü jeopolitik kuşakların örtüşmesi vardır. Rusya'nın bir taraftan ABD-eksenli olarak NATO'nun, diğer taraftan Almanya-eksenli olarak AB'nin genişlemesinin karşısında steplerin içlerine doğru itildiğini hissetmesi bu ülkenin süper güç dönemini görmüş lider kadrosu için hazmedilebilir bir durum değildir. En müfrit temsilcisini Jirinowski'nin şahsiyetinde bulan bu

refleksif dış politika tavrı NATO ile Rusya arasında zaman zaman tırmanan gerilimin temel saikleri arasındadır.

II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye açısından son derece katı dengeler içinde ortaya çıkan NATO-SSCB denklemi bugün daha esnek ve manipüle edilebilir bir nitelikte sürmektedir. NATO'nun doldurmaya çalıştığı jeopolitik boşluk alanlarının aynı zamanda tarihî Osmanlı/Türk-Rus/Sovyet/Rus rekabet hatları olması sebebiyle NATO-Rusya ilişkilerinde doğabilecek bunalımların Türk-Rus ilişkilerine yansıma riski hâlâ yüksektir. Türkiye bu tarihî rekabette belki de Prut Savaşından bu yana en avantajlı konjonktürlerden birini yakalamış durumdadır. Kırım Savaşında daha kısa süreli olarak elde edilen avantajlı konuma benzer bir durum daha kalıcı unsurlar ihtiva edecek şekilde bugün mevcuttur. Bu avantajlı konjonktürü "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" gibi hissî söylemlerle Rusya'yı tedirgin edici bir şekilde gündeme getirmek de, daha sonra bunun için özür dileyerek eldeki kozları müzakere masası dışına itmek de diplomatik rasyonalitenin kabul edebileceği bir durum değildir. Türkiye NATO üyeliğinden kaynaklanan ve Rusya'nın boşalttığı jeopolitik boşluk alanlarına yönelme imkanı tanıyan konjonktürü dengeli ve rasyonel bir tarzda değerlendirmek zorundadır.

Türk-Rus ilişkilerindeki bu tarihî rekabet boyutu dışında her iki ülkeyi yakınlaştıran ve ileride daha da yakın ilişkilere zorlaması muhtemel olan faktör doğuya doğru genişlemeye devam eden AB'nin her iki ülkeyi de dışlama temayülü içine girmesidir. Bu dışlanmışlık ilişkisi Türk-Rus ilişkilerine yeni boyutlar getirebilir. Avrasya dengelerini önemli ölçüde etkileyebilecek olan böylesi bir yakınlaşma ve her iki ülkenin NATO ve ABD ilişkilerinin çekim alanını da devreye sokabilecek olması küresel dengelerin ikili ilişkileri belirleme gücünü ortaya koymaktadır.

II. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)

Soğuk Savaş döneminden Soğuk Savaş sonrası döneme kendini dönüştürerek giren, Türkiye'nin kuruluşundan beri üye olduğu diğer önemli bir uluslararası örgüt de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)'dır. AGİT'in sürekliliği (25 yıl) ve kapsamlılığı (54

üye, 8 gözlemci üye) bu örgütün uluslararası ilişkilerin realist ve idealist boyutlarına cevap verebildiğini göstermektedir. Reel güç yapılanmasına hitap etmeyen ve bu yapılanmalara göre kendini yenileyemeyen bir örgütün süreklilik kazanabilmesi mümkün değildir. Öte yandan, gerek üye yapısı gerekse misyonu açısından kapsamlılık şartını yerine getiremeyen bir yapının da idealist kriterlere dayalı bir çerçeveye oturtulabilmesi çok güçtür.

Bu iki şart aynı zamanda uluslararası örgütlerin iki yarı düzlemini ortaya koymaktadır. Soğuk Savaş süresince bir konferans olarak çalışan ve AGİK olarak anılan, Soğuk Savaş sonrası dönemde ise bir örgüt yapısına kavuşarak AGİT şeklini alan örgüt, kuruluşundan bu yana bu iki şart ve düzlemin gereğini yerine getirme çabası içinde olmuştur. AGİK'in kuruluş safhasındaki realist boyutu o dönemin Soğuk Savaş şartlarının izlerini taşımaktadır. Yetmişli yılların başında ilk defa SSCB tarafından gündeme getirilen, ancak özellikle ABD ve NATO tarafından reddedilen Avrupa-ölçekli bir güvenlik ve işbirliği konferansının toplanması fikrinin hayata geçirilmesi SSCB ile Avrupa ülkelerinin o dönemdeki stratejik konumlarının uzlaşmasının bir ürünü olmuştur.

SSCB'nin böyle bir teklifi gündeme getirmesinin o dönemle ilgili üç temel gerekçesi vardı. Birincisi; küresel ölçekli bütün tarafları biraraya getiren Avupa-ölçekli bir konferansın toplanması, II. Dünya Savaşından sonra diğer Avrupalı güçlerce meşru görülmeyen Avrupa'daki bölünmeye ve Doğu Avrupa'daki Sovyet egemenliğine meşruiyet kazandıracaktı. İkincisi; Avrupa-içi çok taraflı bir diplomasi kulvarının oluşması büyük güçler arasında dışlanmış bir durumda olan SSCB'ye manevra alanı sağlayacak ve ABD'nin diğer Avrupalı güçler üzerindeki tek taraflı etkinliğini dengeleyen bir sonuç doğuracaktı. Üçüncüsü ise, özellikle 1968 Çekoslovakya olayı ile saldırgan ve işgalci bir görüntü sergileyen SSCB, uluslararası diyaloğa ve barışa açık bir ülke imajı oluşturabilecekti.

Bu realist gerekçelerin benzerleri Avrupa ülkeleri için de geçerliydi. II. Dünya Savaşından büyük bir tahribatla çıkan Avrupa ülkeleri, savaş sonrasında Avrupa dışında, biri Atlantik'te, diğeri Avrasya steplerinde oluşan iki süper gücün sürdürdüğü Soğuk Savaştan da yorgun düşmüştü. Kendi merkez alanları güvenlik altında bulunan süper güçlerin mücadelelerinin Avrupa üzerinde yoğunlaşması, başta Fransa ve Almanya olmak üzere Avrupalı güçlerin ma-

nevra alanını daraltan sonuçlar doğuruyordu. Altmışlı yılların sonunda De Gaulle liderliğindeki Fransa ile ABD arasında özellikle malî alanda yoğunlaşan tartışmalar, Almanya tarafından Brandt döneminde başlayan *Ostpolitik* açılımları hep bu konjonktürün ürünleridir. Avrupalı güçlerin ABD'nin edilgen partnerleri gibi görülmekten duydukları rahatsızlık da bu konferansın psikolojik/diplomatik arkaplanını oluşturan realist unsurlar arasındaydı.

ABD ve NATO'nun böylesi bir oluşuma ilk anda karşı çıkması realist bir tepki olarak değerlendirilmedir. Avrupalı güçler ile SSCB arasında oluşacak platform Avrasya kıtasının çok uzağında, bu kıta üzerindeki diplomatik/stratejik rekabete etkide bulunmak zorunda olan ABD için sakıncalı bir durum oluşturmaktaydı. Ayrıca böylesi Avrupa-ölçekli bir yapılanma, Kuzey Atlantik güvenlik sisteminin merkezinde olan ve Kuzey Amerika ile Avrupa'yı stratejik bir kuşakta bütünleştiren NATO'nun misyonunu daraltan unsurlar ortaya çıkarabilirdi. NATO ile AGİK/AGİT arasındaki bu çelişki Soğuk Savaş sonrası dönemde de etkisini sürdürmüştür.

AGİK süreci o dönemdeki Türk dış politikasının temel yönelişleri ile de uyumlu bir gelişme olmuştur. Johnson Mektubunun getirdiği şoktan sonra tek-eksenli dış politikayı terkederek çok boyutlu arayışlara yönelen ve bu arayışlar çerçevesinde SSCB ile ilişkilerini geliştirmeye başlayan Türkiye için de bu süreç uygun bir dış politika konjonktürü oluşturuyordu.

ABD'nin direncinin kırılması üzerine 1975 Helsinki Zirvesi ile hayata geçen AGİK'in idealist boyutu ise bloklararası diyalog ve silahsızlanma etrafında dokunmuştur. Aynı dönemde gerçekleştirilen SALT görüşmeleri ile Helsinki Zirvesi Soğuk Savaşın terör dengesinin yumuşatılmasında önemli roller üstlenmiştir. NATO ve Varşova Paktı üyesi ülkeler dışında Avrupa'nın tarafsız ülkelerini de kapsayan 34 katılımcı ülke ile dönemin en kapsamlı uluslararası platformlarından birini oluşturan bu konferansın sonunda imzalanan Helsinki Nihai Senedi daha sonraki birçok uluslararası hukuk kriterine ve uygulamalarına kaynaklık etmiştir.

Bu idealist çerçeve ile realist güç yapılanmasının kesiştiği alanda doğan AGİK gerek süreklilik gerekse kapsamlılık açısından Soğuk Savaş dönemini aşan etkide bulunan örgütlerin başında gelmektedir. AGİK'in bu özelliği, örgütün Soğuk Savaşı bitiren süreç-

te de öne çıkmasını sağlamıştır. Gorbaçov, *Perestroika* ve *Glasnost* uygulamalarını *Ortak Avrupa Evi* kavramı ile bütünleştirerek sunmuştur. Doğu ve Batı Almanya'nın birleştirilmesi, Almanya-Rusya ilişkilerinin yeni bir boyut kazanması, Doğu Bloku ülkelerinin Avrupa sistemine entegre edilme süreçleri de AGİK ile başlayan Avrupa-merkezli ve Avrupa-ölçekli diplomasi oluşumunun bir uzantısı olarak görülebilir. Soğuk Savaş döneminin bitişi ile yaşanan geçiş sürecinde AB'nin de hem derinleşme hem de genişleme süreçlerini birarada yaşamaya başlaması AGİK'in AB nezdindeki önemini daha da artırmıştır.

Çift kutuplu yapılanmanın mantığı içinde başlarda AGİK'e teenni ile yaklaşan ABD de bütün Avrasya'yı kuşatan bu örgütü Soğuk Savaşın bitişi ile yaşanan geçiş sürecinde işlevsel önemi artan bir stratejik araç olarak görmeye başlamıştır. ABD'nin uluslararası güvenliğin patronajlığını üstlenen tek süper güç niteliği kazanması bu ülkeyi Avrasya'nın bunalım alanlarındaki operasyonlar için uygun diplomatik/stratejik araçlar bulmaya ve geliştirmeye yöneltmiştir. Hukukî yaptırım gücü olmamakla birlikte siyasî ağırlığı olan AGİK ile stratejik anlamda operasyonel gücü olan NATO arasındaki uyum meselesi bu dönemde ABD'nin Avrasya ölçekli politikaları açısından önemli bir dış politika meselesi olma niteliğini sürdürmüştür.

1994 Budapeşte Zirvesi ile birlikte bir forum ve konferans olma niteliğinden çıkarak sürekli sekreteryaya sahip bir uluslararası örgüt olma niteliği kazanan, dolayısıyla AGİK'ten AGİT'e dönüşen, Doğu Blokunun dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni devletlerle birlikte Kanada'nın batı ucundaki Vancouver'dan Rusya'nın doğu ucundaki Vladivostok'a kadar uzanan 55 üyeye ulaşan bu yapı uluslararası ilişkilerin önemli kurumlarından birisi halini almıştır. AGİT, toplantılara gözlemci işbirliği partneri statüsü ile katılan Japonya ve Güney Kore ile Pasifik'e; Cezayir, Tunus, Fas, Mısır, İsrail ve Ürdün ile de Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanmaktadır.

AGİT'in bu önemi, küresel, Avrasya-ölçekli ve bölgesel nitelikli üç ayrı düzlemde ele alınabilir. Bu üç düzlemin de idealist ve realist unsurlar taşıyan nitelikleri vardır. Küresel düzlemde ele alındığında, örgüt ısrarla temel misyon olarak vurgulayageldiği insan hakları, temel özgürlükler ve demokrasinin yaygınlaştırılması gibi

idealist hedeflerle, Soğuk Savaş sonrası pragmatik bir söylem ile gündeme getirilen ancak bir türlü tutarlı bir felsefî ve stratejik çerçeveye oturtulamayan Yeni Dünya Düzeni arayışının önemli bir platformu hüviyetindedir. "Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği" ve "Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi" gibi araçlarla ve özellikle bunalımlı ülkelerde yapılan seçimlerde üstlendiği gözlemci statüsü ile üye ülkelerin insan hakları ve özgürlükler konusundaki tutumlarını denetlemekte ve bu konudaki ihlalleri engellemeye dönük çabalarda bulunmaktadır.

Örgütün küresel düzlemde tanımladığı misyonun içinde realist unsurlar da ihtiva eden bir başka boyutu ise doğrudan örgütün yapısı ile ilgilidir. AGİT'in Vancouver'dan Vladivostok'a kadar uzanan kuzey ülkelerinden oluşması örgüte küresel ekonomi-politik yapılanmada sözkonusu olan Kuzey-Güney ayrımının Kuzey kanadının forumu niteliği vermektedir. Bu da örgüte, özellikle küresel ekonomik dengesizliklerin giderilmesinde özel bir konum kazandırmaktadır. G-8 ülkelerinin yedisini üye olarak, sekizincisini (Japonya) de gözlemci olarak bünyesinde barındırması örgütün küresel ekonomi-politik sorumluluk alanını ortaya koymaktadır. Öte yandan, BM Güvenlik Konseyi daimî üyelerinden de Çin dışındaki dördünün bu örgüt bünyesinde bulunması, örgütün küresel siyasî sorumluluk alanını göstermesi yanında son derece önemli bir platform olma niteliğini de ortaya koymaktadır.

İkinci düzlem örgütün yayıldığı coğrafî alanın bütünü ile ilgilidir. Örgüt Kuzey Amerika ve Avrasya'nın kuzey hattını tümüyle kuşatmaktadır. Bu yönüyle de Avrasya, Avro-atlantik (Kuzey Atlantik), Asyamerika bağlantılarının kesişim hattını oluşturmaktadır. Bu coğrafî alanın küresel ve bölgesel güç dengelerinin önemli ölçüde belirlendiği, bu dengelerde sözkonusu olan kaymalar trendinin ortaya çıktığı ve muhtemel bunalım odaklarının tebarüz ettiği bir alan olması, silahsızlanma, çatışmaların önlenmesi ve bunalım çözücü mekanizmaların oluşturulması gibi hedefleri örgüt faaliyet alanının merkezine yerleştirmektedir. Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan bunalım alanlarının çoğunun örgütün yayıldığı coğrafî alan içinde ve kenarında yer alması bu misyona daha da önemli bir nitelik katmıştır. Çatışmaların önlenmesi ve kriz yönetimi çerçevesinde Karabağ, Bosna, Kosova, Hırvatistan,

Tacikistan ve Çeçenistan gibi bölgelerde üstlenilen sorumluluklar AGİT'i Soğuk Savaş sonrası dönemin merkezî önemi haiz uluslararası örgütlerinden birisi haline getirmiştir.

Üçüncü düzlem ise örgütün doğuş gerekçesi olan Avrupa güvenliği ile ilgilidir. İlke bazında 1975 Helsinki Zirvesinden beri süren, Soğuk Savaş sonrası dönemin en ciddi silahsızlanma faaliyeti olan AKKA (Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Anlaşması) ile ivme kazanan ve en müşahhas şeklini 1996 Lizbon Zirvesinde kabul edilen Avrupa Güvenlik Modeli Bildirgesinde bulan bu düzlemdeki sorumluluklar ve faaliyetler sadece kıta-içi barış ve dengeler için değil, dünya barışı için de büyük bir önem taşımaktadır. Bu asırda yaşanan iki dünya savaşının da Avrupa-içi çelişkilerden kaynaklandığı düşünülürse Avrupa-içi barışın dünya barışı için bir önşart niteliği taşıdığı söylenebilir. Son iki düzlem örgütün NATO ile olan ilişkilerinde de gri bir sorumluluk alanının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

AGİT'in bu üç düzlemdeki sorumluluk ve faaliyet alanları da Türkiye için özel önem taşıyan unsurlar ihtiva etmektedir. AGİT'in insan hakları, demokratikleşme ve temel özgürlükler gibi küresel sorumluluk alanları bu konuda sıkıntılı bir geçiş süreci yaşayan Türkiye'nin iç siyasî parametreleri ile uluslararası bağlantıları arasında karşılıklı bir etkileşim alanı oluşturmaktadır. Türkiye'nin bu konularda kendine güvenen ve kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan istikrarlı adımlar atması durumunda AGİT bünyesindeki rolü pekişerek artacaktır. Böylesi bir durumda Türkiye'nin özellikle Balkanlar ve Kafkaslar'daki ihlaller konusunda kendi stratejik tercihleri ile uyumlu adımlar atması da kolaylaşacaktır. Aksine Türkiye'nin kendi iç siyasî çelişkilerini, kutuplaştırıcı bir gerilime ve insan hakları ve özgürlük alanlarını daraltıcı bir sürece dönüştürmesi durumunda ise, bu konuları temel üyelik ilkeleri kabul eden AGİT benzeri örgütlerdeki etkisi azalacağı gibi, bu örgütlerden gelebilecek tepkilere de muhatap olabilecektir.

Yine küresel misyonun bir unsuru olarak, Kuzey-Güney kutuplaşmasında bir bağlantı ülkesi olan Türkiye bu ekonomi-politik gerilimle ilgili önemli roller üstlenebilir. Bu konuda Türkiye'ye öncelik kazandıracak bir diğer husus da, Türkiye'nin G-8 ülkeleri dışında kalan G-20 ülkeleri arasında AGİT üyesi olan yegâne ülke ol-

masıdır. Bu durum Türkiye'ye özellikle G-20'nin Güney ülkelerinin AGİT nezdindeki temsilciliği konumunu kazandırabilir. Şu ana kadar sürdüregeldiği Kuzey ve Batı ülkesi görünümündeki ısrarını bırakarak Güneye dönük projelere de ağırlık vermesi ve Kuzey-Güney gerilimini azaltıcı rollere soyunması, Türkiye'nin küresel önemini ve etkinliğini artıracaktır.

Avrasya-ölçekli ikinci düzlem ise Türkiye'nin stratejik çıkarları açısından merkezî bir önem taşımaktadır. Bu düzlemde AGİT faaliyetlerinden en fazla etkilenebilecek ve bu faaliyetleri en fazla etkileyebilecek ülkelerin başında gelmektedir. Türkiye'nin yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta havzaları içindeki konumu böylesi bir etkinliğin jeopolitik temelini, Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar uzanan tarihî bağları da jeokültürel zeminini oluşturmaktadır. AGİT'in Soğuk Savaş sonrası dönemde bu çerçevede müdahil olduğu Bosna, Arnavutluk, Kosova, Karabağ, Tacikistan ve Çeçenistan gibi bunalım bölgelerinin Türkiye'nin doğrudan ilgi alanına giren bölgeler olması, bu örgütün Türkiye'nin uluslararası konumu ve dış politika yapımı açısından ne derece büyük bir önem taşıdığını müşahhas bir şekilde ortaya koymaktadır. Türkiye bu konularda örgüt içindeki atmosferi sürekli bir şekilde takip etmek ve gerekli görülen bütün girişimlerde aktif rol oynayacak bir pozisyon belirlemek durumundadır. Aksi takdirde ortaya çıkan *de facto* durumlardan olumsuz bir şekilde etkilenilmesi kaçınılmaz olacaktır.

Benzer bir durum AGİT'in Avrupa bünyesinde üstlendiği misyonla da ilgilidir. AKKA'nın birinci derecede ilgilendirdiği ülkelerin başında gelen Türkiye, Avrupa-içi her yeni düzenlemenin mutlaka içinde olmak ve bu düzenlemelerin muhtemel sonuçlarını gözönüne alan politikalar geliştirmek zorundadır. Türkiye'nin NATO içindeki konvansiyonel güç ağırlığı, AGİT'in gerek Avrasya gerekse Avrupa ölçekli faaliyetlerinde ülkemizi önemli aktörlerden birisi haline getirmektedir.

Özetle Türkiye'nin AGİT içindeki etkinliği, Avrupa ile olan ilişkileri, Avrasya güç dengeleri içindeki konumu, NATO bünyesindeki sorumlulukları, küresel ekonomi-politik ve diplomatik ağırlığı açısından büyük bir önem taşımaktadır. İstanbul'daki son AGİT Zirvesi bütün bu açılardan önemli bir gösterge olmuştur.

III. İKÖ: Afroavrasya'nın Jeopolitik ve Jeokültürel Etkileşim Hattı

İslam Konferansı Örgütü'nün bir stratejik araç olarak değerlendirilmesi için öncelikle bu örgütün kapsadığı stratejik alanın tarihî ve coğrafî derinliğini tesbit etmek gerekmektedir. İslam Konferansı Örgütü'nün ilgi alanı isminden de açıkça anlaşıldığı gibi Müslüman toplumları bünyesinde barındıran İslam dünyasıdır. İKÖ'nün stratejik değerini ortaya koyabilmek için İslam dünyası tabirinin sınırlarını, özelliklerini ve değişim sürecini anlamlandırma zarureti vardır.

1. 20. Yüzyılda İslam Dünyası: Kavramsal ve Siyasal Değişim

Statik bir jeokültürel tanımlama gibi kullanılan *İslam dünyası* kavramı aslında son derece dinamik bir anlam değişimi sürecini yaşamıştır.[2] İslam dünyası bu asrın başında büyük güçlerin stratejik paylaşım planlarının odağında bulunan Osmanlı Devleti ile bu güçlerin paylaşımını tamamladığı sömürge topraklarından oluşmaktaydı. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ile Osmanlı Devleti'nin Doğu Trakya dışındaki bütün Avrupa topraklarından çekilmesiyle birlikte *İslam dünyası* kavramı Avrupa boyutunu kaybederek tamamıyla bir Afro-Asya olgusu olarak görülmeye başlanmıştır. Bolşevik Devriminin Karadeniz'in kuzeyi, Kafkaslar ve Orta Asya'da yürüttüğü acımasız kimliksizleştirme ve asimilasyon politikası ile bu olgu birleşince İslam medeniyetinin Altınordu ve Osmanlı devletlerince sürdürülen Avrasya cephesi tam anlamıyla çökmüş oldu.

Sömürgeci devletler iki dünya savaşı arasında İslam dünyasını Afro-Asya nitelikli bir sömürge coğrafyası olarak idrak etmişlerdir. Bu dönemde Türkiye, İran ve Afganistan dışındaki bütün Müslüman toplumların şu ya da bu sömürge idaresi altında yaşıyor olması coğrafî açıdan Afro-Asya olgusu olarak görülen İslam dünya-

• • • •

2 Bu değişimin tahlili için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Rewriting Contemporary Muslim Politics: A Retrospective Periodization for 20th Century", *Border Crossings: Towards a Comparative Political Theory*, ed. Fred Dallmayr, N.Y.: Lexington, 1999, s. 89-119.

sının ekonomik gerilik, siyasî bağımlılık ve kültürel bunalım ile özdeşleşmesini beraberinde getirmiştir. Toynbee'nin İslam medeniyetini Batı medeniyeti karşısında can çekişen medeniyetler kategorisine koyduğu dönem bu dönemdir.[3]

II. Dünya Savaşını takip eden dönemde yaşanan sömürge devrimleri *İslam dünyası* kavramının muhtevasını da önemli ölçüde değişime uğratmıştır. Hint altkıtasındaki diğer topluluklardan İslam kimliği ile ayrılan Pakistan devletinin kurulması sadece bu dönem için değil, İslam tarihi için de önemli bir dönüşüm noktası olmuştur. İslam kimliğini esas alan bir ulus-devletin ortaya çıkışı modern İslam siyasası için yeni bir olgu olmanın ötesinde, İslam kimliğinin sömürge-karşıtı bir nitelikle tekrar uyanışa geçişinin işareti olmuştur. Ardarda kurulan bağımsız ulus-devletlerle birlikte *İslam dünyası*, Asya ve Afrika'da yoğunlaşan sömürge topraklarını tanımlamak için kullanılan bir kavram olma niteliğini kaybederek Müslüman toplulukları barındıran ulus-devletlerin sınırlarının kapsadığı alanlardan oluşan coğrafî ve siyasî bir kavram olarak kullanılmaya başlamıştır.

Anti-sömürgeci mücadele ile kurulan ulus-devletlerin oluşum süreci İslam dünyasındaki İslamcılık, milliyetçilik ve sosyalizm akımlarının değişik sentezler çerçevesinde Batılı güçlerle gerilim yaşadığı bir dönemi başlatmıştır. Asrın başında Balkanlar'da düğümlenmiş görünen Doğu Meselesinin II. Dünya Savaşını müteakiben İsrail'in kurulması ile birlikte Filistin'e taşınması ve Ortadoğu'nun çift kutuplu Soğuk Savaş döneminin temel çatışma alanı haline dönüşmesi bu gerilimi daha da tırmandırmıştır. Böylece İslam dünyası genelde Afro-Asya merkezli totaliter rejimlerin dünyası, özelde ise Ortadoğu meselesinin tarafı olarak görülmeye başlanmıştır.

Mescid-i Aksa'ya yönelik bir saldırı sonrasında 1969 yılında kurulan İslam Konferansı Örgütü temelde bu dönemin izlerini taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ile birlikte İslam dünyasını anti-sömürgeci bir saikle mobilize etme meşruiyeti iddiası taşıyan merkezî gücün kaybolmasından sonra ilk defa tek bir örgüt bünye-

••••

3 Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, New York: New York University Press, 1939, c. 4, s. 1-2.

sinde biraraya gelerek ortak bir siyasî tavır geliştirme çabası içine giren İslam dünyası İKÖ bünyesindeki ulus-devletlerin toplam coğrafî alanı olarak görülmeye başlanmıştır.

Bu dönemde üye ülkelerin çoğunun Batılı güçlerle bir şekilde gerilimli ilişkiler yaşıyor olması sembolik unsurlarla desteklenen örgütün reaktif bir nitelikle gelişmesine yol açmıştır. İKÖ'nün Filistin meselesine bağlantılı bir saikle kurulmuş olması bu örgütün Arap dünyasınca özel bir önem taşıması sonucunu doğururken, Pakistan Hindistan ile yürüttüğü mücadelede, Türkiye Kıbrıs bunalımında, Endonezya Doğu Timor, Malezya Mindanao meselelerinde İKÖ'yü önemli bir stratejik destek unsuru olarak görmüştür. İslam dünyası bünyesindeki gerginlik, ihtilaf ve iç savaşlarda bunalım-çözücü bir mekanizma olarak önemli bir başarı gösteremeyen örgüt özellikle üye ülkelerin dış dünya ile olan meselelerinde ortak bir tavır geliştirilebilen durumlarda etkin olabilmiştir.

Bu reaktif niteliğine rağmen, İKÖ zamanla özellikle örgüt bünyesinde veya örgütle bağlantılı olarak geliştirilen yan kuruluşlarla daha etkin bir yapı olma sürecine girmiştir. Ticarî ve Ekonomik İşbirliği Daîmî Komitesi (COMCEC) ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel İşler Komisyonu (ICECSA) gibi komisyonların, İslam Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Merkezi-İstanbul (IRCICA), Ekonomik, Sosyal ve İstatistiksel Araştırma ve Eğitim Merkezi-Ankara (SESRTCIC) ve Ticaret Geliştirme Merkezi-Kazablanka (ICDT) gibi bağlı organların, İslam Kalkınma Bankası (IDB) ve İslam Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (ISESCO) gibi ihtisas kurumlarının, İslam Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği-Karaçi (ICCI) ve İslam Şehirleri ve Başşehirleri Örgütü-Mekke (OICC) gibi bağlantılı kuruluşların devreye girmesi İKÖ ve bağlantılı yapıların İslam dünyasındaki yatay iletişimi artırıcı bir rol oynamasını sağlamıştır.

Yine de bu dönemde İslam dünyası etkin bir medeniyet ekseni olma niteliğinden çok uzaktadır ve iki kutuplu uluslararası ilişkiler sisteminin edilgen unsuru konumundadır. İKÖ de bu çift kutuplu yapılanmanın etkilerini doğrudan hissetmiş ve çoğu zaman ortak politikalar geliştirme konusunda yetersiz kalmıştır. İKÖ çatısı altında biraraya gelen ülkeler yaptıkları blok tercihlerinin gerektirdiği politikalarla İKÖ bağlantısı arasında stratejik bir uyum kurma çabasında çoğu zaman başarısız olmuşlardır.

2. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve 21. Yüzyılda İslam Dünyası

Soğuk Savaş sonrası dönemde İslam dünyası jeopolitik ve jeokültürel açıdan kökten bir değişim süreci içine girmiştir. Bu değişim süreci aynı zamanda İslam dünyasının 21. yüzyıldaki görünümünün de ilk ipuçlarını vermektedir.

Birinci değişim İslam dünyası kavramının kapsamı ile ilgilidir. İslam dünyasının artık sadece bir Afro-Asya (Afrika-Asya) değil, aynı zamanda bir Avrasya (Avrupa-Asya) olgusu olduğu gerçeği su yüzüne çıkmaktadır. Arnavutluk'tan Kazan'a, Bosna'dan Çeçenistan'a, Kırım'dan Tacikistan'a kadar yayılan geniş bir coğrafyada İslam kimliğini bir Avrasya kimliği haline dönüştüren jeokültürel bir uyanış yaşanmaktadır. Seksenli yıllarda Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Anlaşmasına taraf olan tek Müslüman ülke Türkiye iken bugün bu sayı dokuza çıkmış bulunmaktadır. Birçok uluslararası meselenin arka planında da bu değişimin sancıları yatmaktadır. Seksenli yıllarda bolşevizmin ateist nitelikli saldırıları karşısında Afganistan'da ve Güney Asya'daki İslam kimliğini korumaya gayret eden Müslümanlar bugün Bosna'da, Çeçenistan'da, Kazan'da farklı kimliklere sahip olmanın siyasî sonuçlarına katlanmaya ve yeni siyasî-kültürel çerçeveler oluşturmaya çalışmaktadırlar. Osmanlı ve Altınordu devletlerinin yıkılması ile ortadan kalkan İslam medeniyetinin Avrasya kimliği ve boyutu son derece dinamik unsurlarla tekrar tarih sahnesine çıkmaktadır.

İslam dünyasının Avrasya kimliği ve boyutunun önem kazanması küresel ve bölgesel dengeler açısından olduğu kadar Türkiye'nin uluslararası konumunun jeokültürel derinliği açısından da son derece büyük bir önem taşımaktadır. İslam kimliğinin ve kültürünün Avrasya derinliğinde güç kazanması sanıldığının aksine Türkiye açısından bir tehdit değil, önemli bir stratejik imkan oluşturmaktadır. Bu bölgelerdeki Slav ve Rus etkisini kıracak en önemli unsur İslam kimliğinin sağladığı karşı kültürel direniş gücüdür. Avrasya derinliğindeki Türk unsurların Sovyet asimilasyonu karşısında kimliklerini muhafaza edebilmelerinde dinî bilincin önemli bir rolü olmuştur. Bu bilincin zayıflaması bölgeyi tekrar Rus kültür etkisine açık bir hale getirecektir. Öte yandan bu bölgedeki Türk kökenli Müslüman unsurların İslam dünyası içinde etkin bir hale

gelmesi Türkiye'nin bu dünya içinde de gerek kurumsal gerek siyasî etkinliğinin artması anlamına gelecektir.

İslam dünyası kavramı ile ilgili yaşanan ikinci büyük değişim Müslüman toplulukların demografik dağılımı ile ilgilidir. Sömürgeci idareler hariç tutulursa, Müslümanlar tarih boyunca genelde Müslüman siyasî otoriteler altında yaşamışlardır. Diğer dinî ve kültürel topluluklarla ilişkiler de hep *Dârü'l-İslâm* dahilinde olmuştur. Genellikle ticarî nitelikli bireysel bulunuşlar dışında İslam dünyası ile dış dünya arasındaki ayrım çizgisi hep belirgin hatlarla çizilmiş ve genellikle İslam devletlerinin yayılmalarına ve gerilemelerine bağlı olarak değişmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra hızlanan ve 21. yüzyıla girerken artık yaygın bir demografik olgu olarak gözlenen önemli olgulardan birisi de büyük ölçekli ve kitlesel nitelikli Müslüman toplulukların kendi iradeleriyle özellikle Avrupa ve ABD'de yaşıyor olmalarıdır. Genelde Kuzey Afrikalıların özelde Cezayirlilerin Fransa'da; Hint, Pakistan ve Malay kökenlilerden İngiltere'de; Türklerin başta Almanya olmak üzere bütün Avrupa'da; İslam dünyasının bütün farklı köşelerinden gelen değişik Müslüman toplulukların ABD'de oluşturdukları topluluklar geçici ve küçük ölçekli kültürel azınlıklar niteliğinden hızla uzaklaşmakta ve ikinci ve üçüncü nesillerin devreye girmesiyle kalıcı ve etkin demografik/kültürel unsurlar haline dönüşmektedir.

İslam dininin başta ABD'de olmak üzere birçok Batı ülkesinde ikinci büyük din olması İslam medeniyetinin evrensel kültürel ve siyasal alan içindeki rolünü, etkisini ve katkısını artırma yanında, bu çağa kadar çok daha homojen etnik-dinî-kültürel yapıya sahip olan Batı ülkeleri için de ciddi bir meydan okuma niteliği taşımaktadır. Bu toplulukların dışlanması Batı ülkelerinin sürdüregeldikleri insan haklarına dayalı söylem ile çelişirken, siyasal ve kültürel sistemin bir parçası haline gelmeleri de Batı'nın din ve etnik temelli ayrımcı ve ırkçı unsurlarını harekete geçirmektedir.

Bu demografik değişim ile birlikte artık İslam dünyası çoğunluğu Müslümanlardan oluşan ulus-devlet sınırları ile sınırlı değildir. Başta ABD, Avrupa ülkeleri ve Rusya olmak üzere diğer ülkelerdeki Müslüman toplulukların durumu ve bu konuda yaşanan gerilimler her an bütün İslam dünyasını ilgilendiren bir mesele halini almakta ve bu coğrafyada ciddi dalgalanmalara sebep olmaktadır.

Bu toplulukların bir kader birliği bilincine erişmeleri ise İslam kimliğini ortak bir azınlık bilincinin parçası haline getirmektedir.

Soğuk Savaş öncesi dönemde başlamakla birlikte Soğuk Savaş sonrası dönemde daha da ivme kazanan diğer önemli bir değişim ise İslam medeniyet havzasının ciddi bir kültürel uyanış süreci içine girmesidir. Bu durum sadece İslam dünyası ile de sınırlı değildir ve çok daha evrensel bir arayışın izlerini taşımaktadır. Bu asrın başlarında Toynbee benzeri medeniyet tarihçileri tarafından dahi sömürgecilik rüzgarını arkasına almış Batı medeniyetince tasfiyesi kaçınılmaz gibi görünen kadîm insanlık birikiminin ürünü olan medeniyet havzalarının hemen hemen tümü kendilerini yenileme, kültürel referanslarını tekrar keşfetme, bu referansların sosyal ve ahlâkî yansımalarını yeniden kurma süreci içine girmişlerdir. Özellikle Çin, Hint ve İslam medeniyet havzalarında görülen bu canlanma Batı-merkezli tarih ve kültür idraklerini sarsmaya başlamış ve alternatif arayışları hızlandırmıştır. Çin ve Hint havzasının demografik gücü ile İslam medeniyet havzasının jeopolitik öneminin ivme kazandırdığı bu yönelişler insanlık birikiminin gittikçe çeşitlenmesinin önünü açan bir tarihî dönemeç oluşturmuştur. Siyasî, ekonomik ve kültürel alanda gözlenen bütün bunalım belirtilerine rağmen İslam medeniyet havzasındaki bu arayış da Müslüman toplulukların kadîm köklere sahip kendi kültür parametrelerini harekete geçirmiştir.

Bu medeniyet canlanması ile birlikte gözlenen dördüncü önemli değişim ise bu canlanmanın Soğuk Savaşın bitişi ile birlikte bir küresel tehdit algılaması haline dönüşmesidir. Bu süreç içinde *İslam* kavramının bir sıfat olarak terörizm, fundamentalizm, bomba, radikalizm gibi takılarla birlikte anılması jeopolitik dışlamaya yönelik psikolojik bir şartlandırmaya zemin hazırlamıştır. Körfez Savaşında Saddam-karşıtı koalisyonda da birçok Müslüman ülke yer almasına rağmen anti-Saddam kampanya anti-İslam kampanyaya dönüştürülmüş, IRA'nın terörist faaliyetleri bir "Katolik terörü" olarak anılmazken İslam dünyasındaki bireysel şiddet eylemleri "İslamî terör" olarak adlandırılmış, Hindistan'ın elindeki atom bombası "Hindu bomba" diye tanımlanmazken Pakistan'ın sahip olduğu atom bombası "İslamî bomba (*Islamic Bomb*)" olarak isimlendirilmiş, yeryüzüne yayılmış bütün büyük

dinlerde gözlenen gelişmeler İslam dinî sözkonusu olduğunda özel bir fundamentalizm tanımlaması ile anılmıştır. Miloseviç Ortodoks, Marcos Katolik kimliklerinden arındırılmış diktatörler olarak görülürken, İslam dünyasındaki çoğu Batı ülkelerinin desteği ile ayakta duran diktatöryal yapıların liderleri İslam ile özdeşleştirilerek gündeme getirilmiştir.

Bu dışlayıcı yaklaşımın en çarpıcı teorik temelleri Fukuyama'nın *Tarihin Sonu*[4] ve Huntington'un *Medeniyetler Çatışması*[5] tezleriyle ortaya konmuştur. Fukuyama İslamiyet'i *Tarihin Sonu*'nu getiren Batı değerlerine karşı yegâne alternatif, İslam dünyasını da karşı-kutup olarak görürken, İslam dünyasındaki medeniyet canlanması gerçeğini stratejik hesaplara araç olarak kullanan Huntington İslam dünyasının sınırlarının kanla çizildiğini, İslam medeniyetinin başta Batı olmak üzere bütün diğer medeniyetlerle çatışma içinde olduğunu öne sürmüştür. Bu tezden hareketle katı bir kategorik ayrımla *West-Rest* (Batı-Diğerleri) şeklinde bir kutuplaşma öngören Huntington'un Batılı stratejisyenlere diğer medeniyetler arasındaki farklılıkların körüklenmesi yolunda tavsiyelerde bulunması bu tezin ulaşabileceği stratejik riski açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Doksanlı yılların ortalarında gündemi işgal eden bu yaklaşımın aksine İslam dünyası Soğuk Savaş sonrasındaki gelişmelerde ciddi bir stratejik mağduriyet hissine kapılmıştır. Dünya nüfusunun yaklaşık dörtte birini oluşturmakla birlikte başta BM olmak üzere hiçbir etkin uluslararası örgütte yeterince temsil edilmeyen Müslüman toplulukların Bosna, Kosova, Filistin, Çeçenistan, Karabağ, Keşmir, Burma gibi bunalım bölgelerinde karşı karşıya kaldığı

• • • •

4 Bu tezin ilk versiyonu için bkz. Francis Fukuyama, "Are We at the End of History", *Fortune International*, 1990/2, s. 33-36 ve kapsamlı bir şekilde ortaya konuşu için bkz. *The End of History and the Last Man*, New York: The Free Press, 1992. Bu yaklaşımın felsefî temellerinin ve siyasî sonuçlarının tenkidi için bkz. Ahmet Davutoğlu, *Civilizational Transformation and the Muslim World*, Kuala Lumpur: Quill, 1994.

5 Bu tez için de bkz. Samuel Huntington, "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, 72 (Yaz 1993), 22-49; a.mlf. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon & Schuster, 1996. Bu tezin tahlil ve kritiği için bkz. Ahmet Davutoğlu, "The Clash of Interests: An Explanation of the World (Dis)Order, *Intellectual Discourse*, 1994: 2/2, s. 107-131; a.mlf. *Perceptions: Journal of International Affairs*, Dec. 1997 - Feb. 1998, II/4, s. 92-122.

problemler İslam dünyasında ciddi karşı tepkiler oluşturmuştur. Özellikle Bosna bu anlamda bir şok etkisi yapmış ve uluslararası sistemin güç merkezlerinin Müslüman topluluklar sözkonusu olduğunda çifte standart uyguladığı konusundaki kanaatler İslam dünyasındaki kaygıları artırmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde İslam dünyasına yönelik tehdit algılaması ve bunun doğurduğu jeopolitik dışlama[6] çabası aslında arkaplanında jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik gerekçeler olan bir tür stratejik pragmatizmin ürünüdür. Bu tehdit algılaması yönünde görüş beyan edenler, kendi içinde farklı yapılar ve çelişkiler barındıran İslam dünyasının bir bütün olarak ne askerî, ne siyasî ne de ekonomik bir karşı kutup oluşturduğunun farkındadır. Bu açık reel duruma rağmen böylesi bir algılamanın pompalanması ve Soğuk Savaş sonrası dönemde çatışma odaklarının İslam dünyasında yoğunlaşmasının buna delil gösterilmesi, bir anlamda, bu coğrafyada sözkonusu olan uluslararası operasyonlara meşruiyet sağlamaya yönelik çabalardır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde bunalımların ve çatışma alanlarının İslam dünyasında yoğunlaştığı doğrudur. Ancak bunun nedeni İslam medeniyetinin ve Müslümanların bir karşı-kutup oluşturması değil, bu dünyanın sahip olduğu jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik özelliklerdir. Soğuk Savaş sonrası dönemde Avrasya boyutu da canlanan İslam dünyası Afroavrasya anakıtasının en stratejik kuşağını oluşturmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda Kafkasya'dan Doğu Afrika'da Tanzanya'ya, doğu-batı doğrultusunda Pasifik'teki Fiji'den Fas'a kadar uzanan bu coğrafya mihver bölgeyi (*Heartland*) çevreleyen kenar kuşağı (*Rimland*) hemen hemen tamamıyla kapsamaktadır. Avrasya boyutunda ortaya çıkan yeni bağımsız devletlerin İKÖ'ye katılmasıyla birlikte mihver bölgeden kenar kuşağa inen bütün temel kara ve deniz geçiş yolları bu coğrafyaya dahil olmuştur.

• • • •

6 İslam dünyasına yönelik gerilim artırıcı çifte standartlar için bkz. Ahmet Davutoğlu, *Civilizational Transformation and the Muslim World*, s. 101-113 ve bu tahlili destekleyen ve jeopolitik dışlamayı teorik bir çerçevede ele alan bir çalışma için bkz. Richard Falk, "False universalism and the geopolitics of exclusion: the case of Islam", *Third World Quarterly*, 1997: 18/1, s. 7-23; bu makalenin Türkçe versiyonu için bkz. Richard Falk, "Sahte Evrensellik ve Dışlamanın Jeopolitiği: İslam Örneği", *Divân İlmî Araştırmalar*, 1998/2, S. 5, s. 99-116.

Bu jeopolitik özelliği ticaret yolları açısından jeoekonomik hatları da kapsayan bir misalle pekiştirmek gerekirse, dünyanın en önemli dokuz deniz geçiş yolundan sekizi (Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan İstanbul ve Çanakkale boğazları, Akdeniz'i Hint Okyanusuna bağlayan Süveyş Kanalı ve Aden Boğazı, Basra Körfezini Hint Okyanusuna bağlayan Hürmüz Boğazı, Hint ve Pasifik okyanuslarındaki geçişlerin yapıldığı Malakka, Sunda, Lombok ve Mataram boğazları) hemen hemen tamamıyla İKÖ üyesi ülkelerin sınırları içinde kalırken, Cebelitarık bir kıyısıyla bu coğrafya içindedir. Daha tali bir konumda bulunan İngiliz Kanalı ve Danimarka geçişleri dışındaki bütün Afroavrasya geçiş yolları İKÖ bünyesinde kalmaktadır. Öte yandan Ortadoğu ve Orta Asya gibi ilgili bölgelere ayırdığımız bölümlerde de incelediğimiz gibi başta petrol ve doğal gaz olmak üzere en stratejik hammadde kaynakları, minareller yanında her türlü iklim şartlarını barındıran tarım havzaları da bu coğrafyanın önemini artırmaktadır.

Yeryüzünün jeokültürel yapısı incelendiğinde de bütün kadîm medeniyetlerin doğduğu ılıman kuşakta bulunan bu coğrafya son derece çeşitli kültür birikimlerinin harmanlandığı kapsamlı bir medeniyet havzasını oluşturmaktadır. Önceki satırlarda da vurguladığımız gibi ciddi bir kültür hesaplaşması yaşayan bu havzanın önemli gerilimlere sahne olması da tabiîdir.

Doksanlı yılların ortalarına egemen olan dışlayıcı tavır doksanlı yılların sonlarına doğru bir yumuşama sürecine girmiştir. *Medeniyetler Çatışması* tezinin Batı-dışı dünyada yaptığı olumsuz yankılar Batılı stratejisyenleri ve liderleri yeni diyalog arayışlarına sevketmiştir. Bunun sembolik ve kurumsal açılımları da devreye sokulmuştur. ABD'nin resmî törenlerine Müslüman din adamlarının da katılması, İngiliz Lordlar Kamarası'na Müslüman, Hindu ve Sih üyelerin atanması. Clinton'ın Türkiye ve Hindistan örneklerinde olduğu gibi diğer medeniyet havzalarına beşiklik ve merkezlik etmiş olan ülkelere yaptığı gezilerde bu medeniyet havzalarının insanlık birikimine yaptığı katkıları özellikle vurgulaması bu yeni yaklaşımın izleri olarak görülebilir.

Bugün birçok Batı lideri İslam, Çin ve Hind medeniyet havzaları gibi insanlık nüfusunun ve birikiminin büyük bir kısmını teşkil eden havzaları dışlayarak sağlıklı işleyen uluslararası bir düzen

kurabilmenin mümkün olmayacağını görmektedir. Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz Batı ülkelerinin iç demografik yapıları da Batı-dışı kültürlerin topluluklarını artık Batı ülkelerinin kaçınılmaz unsurları haline getirmiş bulunmaktadır.

Bu yeni olgu medeniyet tarihi ve etkileşimi açısından son derece dinamik bir sürecin habercisi niteliğinde çelişkileri beraberinde getirmektedir. Bu durum özellikle objektif bir coğrafî tanımlama olmaktan çok etnik-dinî-kültürel bir kimlik tanımlaması gibi algılanan Avrupa için geçerlidir. Sahip oldukları mekan idraki dolayısıyla gittikleri coğrafyaya kendi kültürlerini de taşıyan Müslüman topluluklar ile kendi mekanlarını merkez ittihaz ederek bu merkez etrafında bir kültürel kimlik oluşturan Avrupalılar arasındaki ilişki her iki taraf için de son derece önemli dönüşümlere gebedir.

Özellikle sömürgecilik döneminde, siyasî yayılmanın, medeniyetin merkezi olan Avrupa'nın çevre coğrafyayı kontrol altına alma çabası olarak görülmesi Avrupalılığı coğrafî bir terim olmaktan çıkarmış, bir medeniyetin kimlik terimi haline dönüştürmüştür. Kendisini coğrafî bir merkez ile tanımlamaya özen gösteren Avrupalılar başka kimlikleri de coğrafya ile sınırlamaya kalkmışlardır. Onlar için İslam bir Doğu ya da Asya-Afrika olgusudur ve öylece de kalmalıdır. AB-Türkiye ilişkilerinin gerilimli safhalarında çarpıcı bir şekilde tebarüz eden bu tarihî/psikolojik yaklaşım bugün reel zeminini kaybetmek üzeredir. Tarık bin Ziyad'ın ordularının Pireneler'de, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın ordularının da Viyana'da durdurulmasından bu yana Avrupa'nın saf bir Hristiyan kimlik ile özdeşleşmesi, yaşanan son gelişmelerle birlikte artık sürdürülmesi güç bir varsayım haline dönüşmüştür. Yeni dönemde artık çok daha fazla içiçe geçmiş jeokültürel haritalar ortaya çıkacaktır. Türkiye gibi medeniyetlerarası etkileşimin yoğun olduğu sınır ve geçiş bölgelerinde bulunan ülkeler bu jeokültürel değişimi önemli bir stratejik parametre olarak değerlendirmek zorundadır.

3. Türkiye ve İslam Dünyası

Türkiye ile İslam dünyası arasındaki ilişkiler bu asır içinde gerek Türkiye'nin gerekse genelde İslam dünyasının yaşadığı dönüşümler çerçevesinde ciddi dalgalanmalar göstermiştir. Asrın başında İslam dünyasının manevî ve politik birliğini temsil eden Hi-

lafet kurumunu bünyesinde barındırması açısından sadece kendi sınırları içindeki toplulukların değil, bu sınırların ötesindeki Müslüman toplulukların sorumluluklarını da üstlenen Osmanlı Devleti bu açıdan bakıldığında çift yönlü bir stratejik yöneliş baskısı hissediyordu. Osmanlı Devleti'nin bu konumu, getirdiği imkanlarla yüklediği sorumluluklar arasında bir uyum kurma problemini de beraberinde getiriyordu.

Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vuran Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarında bu uyum arayışının izleri açık bir şekilde görülmüştür. Bu konum Osmanlı idarecilerini çok daha geniş ölçekli bir strateji/diplomasi uygulamaya sevketmiştir. Bu geniş ölçekli strateji/diplomasi çabası bir taraftan Osmanlı Devleti'nin manevra ve etkinlik alanlarını genişletirken, diğer taraftan sömürgeci büyük güçlerle Osmanlı Devleti arasındaki çelişkileri ve hesaplaşmaları derinleştiriyordu. Osmanlı Devleti'nin İslam dünyası derinliğindeki uluslararası etkinlik alanı ile sömürgeci ülkelerin iç çelişkilerinin aynı anda arttığı dönemlerde bu konum devlete küresel ölçekli bir güç niteliği kazandırırken, bu etkinlik ile sömürgeci güçler arasındaki çelişkilerin aynı anda azalma gösterdiği dönemlerde uluslararası baskıların yoğunlaşması sonucunu doğuruyordu.

I. Dünya Savaşı ile birlikte bu çift yönlü uyum kurma çabasının sınırlarına gelindi. İslam dünyası üzerinde yoğun sömürgeci egemenlik alanlarına sahip olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın aynı cephede Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmesi yeni bir uyum kurma teşebbüsünü imkansız kılmıştır. Rusya'da yaşanan devrim Osmanlı için kısa dönemli yeni bir manevra alanı açarken, Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasına yönelik sınır-ötesi etkinliğinden aynı ölçüde rahatsız olan İngiltere ile Fransa'nın savaş sonrası düzen konusundaki ortak teşebbüsleri Osmanlı Devleti'nin hayat alanını gittikçe daraltan sonuçlar doğurmuştur.

Bu tecrübelerin birikimi üzerinde kurulan Cumhuriyet'in oluşum sürecinde İslam dünyası ile ilişkiler gerek uluslararası konum, gerekse iç siyaset açısından yeni bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevenin ana önermeleri şu şekilde özetlenebilir: (i) I. Dünya Savaşından sonraki sınır kayıpları ile Anadolu ölçeğinde kurulan yeni devlet Osmanlı Devleti'nin aksine daha homojen ve

millî bir nitelik arzetmektedir. (ii) Asırlarca İslam dünyasının sorumluluğunu üstlenen Türkiye'nin yeni nitelikleri ile İslam dünyasını tümüyle temsil etme özelliği de, bu temsilden doğan yükümlülükleri yerine getirme gücü de yoktur, ki bu görüş Hilafetin kaldırılmasının temel argümanlarından biri olmuştur. (iii) Yeni devletin uluslararası alanda tanınabilmesi Mîsâk-ı Millî sınırları içinde gücüyle orantılı makul ve rasyonel bir uluslararası konum elde etmesi ile mümkün olabilir. (iv) Bu konumun bir hayat alanı bulabilmesi için Osmanlı Devleti'nin İslam dünyası derinliğine yönelik sınır-ötesi etkinliğinin büyük güçler nezdinde ortaya çıkardığı çelişkilerin kıskacından kurtulmak gerekmektedir.

Bu önermelerin çerçevesini oluşturduğu uluslararası konum arayışı ile laik ve ulusal nitelikli bir devlet kurma yönündeki iç siyasî dönüşüm çabasının birleşmesi Türkiye ile İslam dünyasının kader çizgisinin ayrıştığı bir tablo ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti ile sembolik bağlarını sürekli koruyan ve İstiklal Harbini Batı sömürgeciliği karşısındaki son direniş olarak destekleyen sömürge idaresi altındaki Müslüman toplumlarda ciddi dalgalanmalar oluşturan bu tablo radikal bir değişimin izlerini taşımıştır.

Buna rağmen, Cumhuriyet'in ilk döneminde Müslüman toplumlara dönük politikalar yeni bir diplomatik söylem ve uygulama ile sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu dönemin yegâne bağımsız İslam ülkeleri olan İran ve Afganistan ile geliştirilen ilişkiler bunun ilginç örneklerini oluşturmaktadır. 1928 yılında Afganistan kralı Emanullah Han'ın Ankara ziyareti esnasında imzalanan antlaşmanın birinci maddesinde iki ülke arasında ebedî bir dostluk kurulacağının vurgulanması ve Türkiye'den Afganistan'a yoğun bir öğretmen, doktor ve eğitimci subay gönderilmesi dikkat çekicidir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan sınır ihtilaflarından sonra İran ile geliştirilen ilişkiler de aynı yoğunlukta sürdürülmüştür. Türkiye'yi ziyaret eden diğer önemli bir devlet başkanının da İran şahı Rıza Pehlevi olması Doğu'ya dönük politikanın izlerini taşımaktadır. 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'a müdahalesinin ortaya çıkardığı konjonktürde Türkiye, İran ve Irak arasında Cenevre'de akdedilen antlaşmadan sonra bu üçlüye Afganistan'ın da katılması ile 1937'de oluşturulan Sadabad Paktı'nın yine bu dönemde gerçekleştirilen Balkan Paktı ile birlikte Türkiye'nin en önemli iki dış ini-

siyatifinden birisi olması Türkiye'nin bu yeni dönemde de Doğu derinliğini kaybetmeme politikasının bir devamı olarak görülebilir. Bu dönemde ilişkilerin sömürge idaresi altındaki Müslüman topluluklardan çok uluslararası hukuk açısından bağımsız Müslüman ülkelerle yürütülmesi ve Sadabad Paktı misalinde olduğu gibi İngiltere denetimindeki Irak'ın İngiltere'nin onayı ile bu pakta dahil olması Türkiye'nin Batılı güçleri tedirgin etmeyecek bir Doğu politikası sürdürmeye çalıştığını göstermektedir.

II. Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan çift kutuplu yapılanma ile sömürge devrimlerinin aynı süreç içinde gerçekleşmesi Türkiye'nin İslam dünyası ile olan ilişkilerindeki pergelin biraz daha açılması sonucunu doğurmuştur. Sovyet tehdidi karşısında sömürgeci ülkelerin de içinde bulunduğu Batı Bloku ile stratejik bir birlikteliğe giren Türkiye ile bağımsızlıklarını bu blok içinde yer alan İngiltere, Fransa, Hollanda, Belçika gibi ülkeler karşısında kazanan İslam ülkeleri arasında ciddi bir psikolojik/stratejik duvar örülmeye başlamıştır. Sömürge-karşıtı ilk ulusal kurtuluş mücadelesini yapan Türkiye'nin özellikle Cezayir ve Süveyş bunalımında takındığı tavır o dönemde milliyetçi ve anti-sömürgeci dalgalanmalar ile çalkalanan İslam dünyası nezdinde ciddi bir prestij kaybını beraberinde getirmiştir. Türkiye bu dönemde Batı Bloku içinde yer alan tek Müslüman ülke olmanın avantajını yapıcı ve aktif bir diplomasi ile kullanamadığı gibi, bu konumda bulunmanın faturasını başta BM olmak üzere uluslararası forumlarda yalnızlaşarak ödemek zorunda kalmıştır. Aslında bu dönemde Türkiye'nin aynı anda hem Batı Bloku içinde yer alması hem de Doğu'nun önemli bir temsilcisi konumunu sürdürebilmesi ciddi bir diplomatik manevra ve uluslararası etkinlik alanı için kullanılabilirdi.

Kıbrıs konusunda yaşanan blok-içi gerilim ve yalnızlaşma Türkiye'yi bir taraftan SSCB ile yeni ilişkiler kurmaya, diğer taraftan bu konuda yegâne uluslararası destek unsur olarak görülen İslam dünyası ile olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmeye yöneltmiştir. Bu arayışın İKÖ'nün kurulduğu dönemle paralellik arzetmesi bu ilişkilerin yetmişli yıllarda ivme kazanmasına yol açmıştır. Bu politika seksenli yıllarda daha da yaygınlaştırılarak sürdürülmüştür. Ancak, yetmişli yıllarda Kıbrıs bunalımı ve onun bir sonucu olarak Amerikan ambargosunun gölgesi altında genelde Batı-kar-

şıtı bir yöneliş olarak görülebilecek olan bu politika, seksenli yıllarda Afganistan'ın işgali ve İran Devrimi sonrasında ortaya çıkan konjonktürde başta ABD olmak üzere Batı'nın da desteğini alan bir şekle dönüşmüştür.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin İslam dünyası ile olan ilişkileri, birçok faktörün tesiri altında farklı çekim alanlarına yönelmiştir. SSCB'in dağılması ile birlikte Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya'da yaşanan gelişmeler İslam dünyasında II. Dünya Savaşı sonrası dönemi andırır yeni bir sömürge devrimi dalgası yaşanmasına yol açmıştır. Özellikle Bosna'da İslam kimliğine yönelik etnik kıyım politikası bu dünyada ciddi bir tepki ve heyecan uyandırmıştır. Doksanlı yılların ilk yarısına egemen olan bu atmosfer, Türkiye'nin İslam dünyası nezdindeki öneminin tekrar gündeme gelmesi sonucunu doğurmuştur. Özellikle Bosna konusundaki gelişmeler İslam ülkeleri arasındaki diplomatik ve stratejik ilişkilerin yoğunlaşmasına ve Türkiye'nin de bu yoğunluk içinde önemli roller üstlenmesine yol açmıştır. İKÖ bünyesinde oluşturulan Temas Grubu çerçevesinde İslam ülkeleri arasında yoğunlaşan diplomatik ve askerî temaslar Türkiye'yi önemli bir kavşak ülke konumuna getirmiştir. Orta Asya'ya açılmayı düşünen birçok İslam ülkesi de Türkiye'yi bu alana yönelik ekonomik ve siyasî açılımın odak ülkesi olarak görmeye başlamıştır.

Türkiye ile İslam ülkeleri arasındaki ilişkilerin Cumhuriyet dönemindeki en yoğun ritmini yaşadığı bu atmosfer doksanlı yılların ikinci yarısından itibaren radikal bir değişiklik yaşamıştır. Bunda birisi dış, diğeri iç iki önemli faktör önemli bir rol oynamıştır. Dış faktör Türkiye ile İsrail arasında diplomatik alanda nadir görülen bir hızla seyreden ilişkilerin mahiyet ve yoğunluğudur. Ortadoğu barış görüşmelerinin başlamasından sonra birçok İslam ülkesi İsrail ile diplomatik ilişkiye girmiş ve özellikle ekonomik alandaki blokajı kaldırarak bu diplomatik ilişkileri rutin temaslar haline dönüştürmüştür. Ancak aralarında Fas ve Umman gibi Arap ülkelerinin de bulunduğu bu ülkeler ilişkilerin normalleşmenin ötesinde bir ittifak haline dönüşmemesine ve Filistin başta olmak üzere merkezî Arap ülkeleri ile temasın kaybedilmemesine özel bir özen göstermişlerdir. Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerinin çok kısa bir süre içinde normalleşmeden taktik işbirliğine, oradan da geniş öl-

çekli stratejik ittifak görüntüsüne bürünmesi ve bu hızlı seyrin İsrail tarafından özellikle sürekli bir şekilde gündemde tutulması İslam ülkelerinin Türkiye'ye bakışını olumsuz yönde etkilemiştir. İsrail ile yoğunlaşan ilişkilerin Türkiye ile zaten gergin ilişkiler içinde bulunan Suriye tarafından da sürekli bir şekilde İKÖ platformuna taşınması bu görüntüye daha da kalıcı bir nitelik kazandırmıştır.

İç faktör ise özellikle 28 Şubat Süreci ile daha da tırmanan iç siyasî gerilim tablosudur. Bu gerilim içinde Türkiye'nin dışa yansıyan görüntülerinde özellikle din ve vicdan hürriyeti konusunda yaşanan sıkıntıların sürekli yer alması Türkiye için ciddi bir dış imaj problemi doğurmuştur. Bosna'da İslam kimliği ve kurumlarını korumak üzere harekete geçen ülkelerin başında gelen Türkiye'nin kendi içinde dinî sembolleri yıpratan gerilimli bir tablo sergilemesi ve bu tablonun İsrail ile ilişkilerin yoğunlaştığı bir konjonktürde seyretmesi çift yönlü bir etki ile Türkiye'nin İslam ülkeleri nezdindeki itibarını önemli ölçüde zedelemiştir. Türkiye'nin bu konjonktürde müracaat ettiği İKÖ Genel Sekreterliği adaylığı için Türkiye'ye en yakın olagelmiş ülkelerden bile destek sağlanamamış olmasında doksanlı yılların ikinci yarısında yaşanan bu gelişmelerin izlerini görmek mümkündür.

Türkiye bütün bu tecrübe birikimini ideolojik saplantıdan uzaklaşan bir yöntem ile değerlendirerek İslam dünyasına yönelik bakış açısının ana unsurlarını yeniden belirlemek zorundadır. Türkiye artık ne Osmanlı Devleti'nin son döneminde olduğu gibi İslam dünyasının sorumluluğunu taşıma gibi özel bir konuma sahiptir ne de İslam toplumları ile giriştiği ilişkiler dolayısıyla bütün büyük güçlerle hesaplaşma riski ile karşı karşıyadır. Ortadoğu ile ilgili bölümümüzde daha teferruatlı bir şekilde ele alındığı gibi, psikolojik reflekslere dayalı tepkiler Türkiye'nin sadece İslam ülkeleri ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemekle kalmamakta, aynı zamanda Asya ve Afrika derinliğindeki diplomatik manevra alanını önemli ölçüde daraltmaktadır.

Çift kutuplu statik bloklaşma yapısının dağıldığı, küreselleşme ile birlikte yatay etkileşimin büyük bir ivme kazandığı Soğuk Savaş sonrası dönemde ülkelerin diplomatik ağırlıkları, sadece güç merkezlerine yakınlıkları ve bu merkezler nezdindeki önemleri ile ölçülmemektedir. Total diplomatik etkinlik siyasî, kültürel ve ekono-

mik alandaki genel uluslararası prestij ile ölçülmektedir. Tehdit algılamalarına dayalı uluslararası etkinlik yerini hızla aktif diplomatik manevra kabiliyetine, kültürel özgüvene dayalı saygınlığa, jeokültürel ve jeoekonomik etki alanına dayalı uluslararası etkinliğe terketmektedir.

Türkiye şu ana kadar uyguladığı politikalarda ECO ve İKÖ başta olmak üzere İslam dünyasındaki uluslararası örgütleri gerçek bir işbirliği alanı olarak görmektense diğer uluslararası aktörler ile olan ilişkilerinde pazarlık gücünü yükselten bir destek unsur olarak değerlendirdiği intibaını vermiştir. Bu nedenledir ki, Türkiye'nin İslam dünyası ile olan ilişkileri Türkiye-AB ve Türkiye-ABD ilişkilerinin reaktif bir türevi olarak görülmüştür. Bu tavır hem İslam dünyası nezdindeki inandırıcılığın kaybolmasına sebep olmuş hem de AB ve ABD gibi aktörler üzerinde beklenen etkiyi yapmamıştır.

Türkiye İslam dünyası ile olan ilişkilerini yukarıda çerçevesini çizdiğimiz uluslararası konjonktür içinde yeniden değerlendirmek zorundadır. Türkiye'nin her vesile ile zikredilegeldiği gibi Doğu ile Batı, Asya ile Avrupa arasında kültürel, siyasî ve ekonomik bir köprü rolünü oynayabilmesi için her iki taraf nezdinde de özgüvene dayalı güçlü bir kültürel aidiyet hissi, istikrarlı bir tavır, psikolojik reflekslerden uzak ağırbaşlı ve rasyonel bir duruş belirlemesi gerekir. İslam dünyasına yönelik muhtemel tehdit senaryolarını Batı'ya, Batı'nın stratejik argümanlarını Doğu'ya taşıyan bir görüntü konjonktürel getiriler sağlasa da, kalıcı ve saygın bir uluslararası konum elde edilmesini imkansız kılar.

Türkiye'nin tarihî ve coğrafî derinliği, kültürel etkileşimin arttığı, otantik medeniyetlerin canlanma sürecine girdiği bir dönemde olağanüstü stratejik/kültürel imkanlar sunmaktadır. Önümüzdeki yüzyıl kendi yerel kültür parametrelerini evrensel değerler haline dönüştürebilen toplumlara sadece itibar değil, önemli bir stratejik açılım imkanı da verecektir. Kadîm insanlık birikiminin en önemli unsurlarını bünyesinde barındıran, İslam medeniyet birikiminin en rafine kültürel mirasına sahip olan, Batılılaşma sürecinde ciddi bir medeniyetlerarası etkileşim alanı oluşturan Türkiye bu konumunu kalıcı bir medeniyet açılımına öncülük edecek şekilde kullanmalıdır. Aksi takdirde birarada tutulduğunda estetik

bir bütünlük arzedecek unsurlar birbirini yok eden reaktif unsurlar haline dönüşür. Türkiye'nin Doğu nezdindeki derinliği kültürel/stratejik alanda büyük bir imkandır ve İKÖ ile ilişkiler bu imkanın rasyonalize edilmesi doğrultusunda kullanılmalıdır. Merkezi İstanbul'da bulunan ve İKÖ kurumları arasında saygın bir yere sahip olan IRCICA'nın bu yönde etkin bir şekilde değerlendirilmesi önemli bir katkı sağlayacaktır. Türkiye'nin kendi iç çelişkilerini aşarak medeniyetlerarası etkileşimin ve kültürlerarası alışverişin merkezi haline dönüşmesi uluslararası stratejik köprü rolünün en öncelikli şartlarından birisidir.

İslam dünyasının jeopolitik derinliği de Türkiye için son derece önemli stratejik unsurlar taşımaktadır. İslam dünyasının uluslararası bunalımların yoğunlaştığı alanlardan oluşmasının temel sebebi de budur. Türkiye'nin kendisinin de içinde bulunduğu bu jeopolitik alan içinde siyasî bir etkinliğe sahip olması genel uluslararası stratejik etkinliğinin önünü açacaktır. Bu alanı yok farzetmek de, bu dünyaya sırtını dönmek de jeopolitik geçiş alanları üzerinde bulunan Türkiye için sürdürülebilir bir tavır olma niteliğini kaybetmektedir.

Öte yandan, Batı ülkelerinde Müslüman azınlıkların lehine gözlenen demografik değişimden belki de en fazla etkilenecek ülkelerin başında Türkiye gelmektedir. Bu toplulukların Batı ülkelerinde artması kesin olan kültürel, siyasî ve ekonomik etkilerinin değerlendirilmesi bu ülkelerde önemli bir insan unsuru barındıran Türkiye için iyi değerlendirilmesi halinde büyük bir imkan iken, iyi değerlendirilememesi durumunda her an karşı etki doğurabilecek potansiyel bir güçtür. Türkiye bu demografik değişim unsurları ile yabancılaşmayan bir tavır geliştirerek hem kültürel hem de siyasal alanda ciddi bir temsil kabiliyeti kazanabilir.

İslam dünyası ile olan ilişkiler uluslararası ekonomi-politik etkinlik açısından da büyük bir önem taşımaktadır. Bu dünyada yoğunlaşan doğal kaynaklar, hızla artan pazar kapasitesi, ulaşım ve ticaret imkanları uluslararası ekonomi-politik güç kaymaları için önemli bir faktör teşkil etmektedir. İKÖ Türkiye'nin Asya ve Afrika derinliğinde ekonomik aktivitelere yönelebilmesi için önemli bir araç konumundadır. Seksenli yılların başlarında İKÖ bünyesindeki ekonomik ilişkilerin artırılması için üstlenilen katalizör rolünün

yeni bir ivme kazanarak sürdürülmesi Türkiye'nin AB başta olmak üzere diğer önemli ekonomi-politik güç merkezleri nezdindeki konumunu da güçlendirecektir.

Genelde İslam dünyasına, özelde İKÖ'ye yönelik stratejik bir bakış açısının geliştirilebilmesi ve bir tutarlılık içinde devreye sokulabilmesi için her şeyden önce bu konulardaki yerleşik psikolojik varsayımların aşılabilmesi gerekmektedir. İslam dünyasını geri kalmış bir topluluklar bütünü, İslam kültürünü gerilik gerekçesi olarak gören bir yaklaşım ile bu topluluklara yönelik rasyonel bir diplomasi geliştirilebilmesi mümkün değildir. İkinci önemli şart, başta İKÖ olmak üzere ilgili kurum ve kuruluşlar nezdindeki temsil şartıdır. Şu ana kadar sürdüregelinen politikanın doğal bir sonucu olarak Türkiye'nin bu tür örgütlerin sekreteryalarındaki katılımı genellikle alt düzeyde kalmıştır. Türkiye'ye ait kontenjanlar uzun süre açık kalmış, bölgesel nitelikli kontenjanlarda da aday gösterilmemiştir. Mesela İKÖ bünyesinde şu ana kadar gerek Genel Sekreter gerekse Genel Sekreter yardımcılıkları düzeyinde temsil edilmemiş olunması bu konudaki tavrın tipik bir göstergesidir. Bu konudaki psikolojik ve diplomatik hazırlıksızlık Türkiye'nin 2000 yılında yaptığı genel sekreterliğe aday gösterme teşebbüsü ile bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Türkiye Asya ve Afrika'ya yönelik işbirliği ve entegrasyon çabalarında öncü bir rol oynamak istiyorsa her şeyden önce bu örgütlerin sekreteryalarındaki ağırlığını acilen artırmalı ve gerek ortak işbirliği alanlarının projelendirilmesinde gerekse bunalım çözücü mekanizmaların oluşturulmasında etkili olacak politikalar ve teklifler geliştirmelidir. Bu konuda atılacak adımların geciktirilmesi siyasî söylem ile gerçek dış politika pozisyonu arasındaki uçurumun daha da açılması sonucunu doğuracaktır.

4. İKÖ'nün Geleceği ve Reorganizasyonu

Soğuk Savaş sonrası dönemde bütün uluslararası örgütler ciddi bir reorganizasyon süreci içine girmişlerdir. Her bir örgüt kendi hedeflerini, kurumsal yapısını, işleyiş biçimini yeni konjonktüre uygun bir hale getirme çabası içine girmiştir. Böylesi bir yeniden yapılanma ihtiyacı belki de en fazla İKÖ için geçerli iken, bu konuda en yetersiz adımlar bu örgüt bünyesinde atılmıştır. İKÖ'nün

yeni şartlara intibak edecek herhangi bir ciddi değişim öngörmemiş olması bu örgütün uluslararası etkinliğini önemli ölçüde zaafa uğratmıştır.

İKÖ herşeyden önce ciddi bir zihniyet değişimi geçirmek zorundadır. Soğuk Savaş şartlarında ve Filistin'deki gelişmelerin etkisi ile doğan ve yapılanan örgütün o günden bu yana belki de en belirgin özelliği olayları geriden takip etmesi ve reaksiyoner nitelikli tepkiler göstermesidir. Üye ülkelerin ortak bir tavırda birleşebildiği Bosna gibi bunalımlarda nisbî bir etkide bulunan bu reaksiyoner tepkiler genelde yetersiz kalmaktadır. Bu açıdan bakıldığında İKÖ gerek üye ülkeler arasındaki bunalımların çözümünde, gerek üye ülkelerin dış dünya ile ilgili çıkarlarının korunmasında gerekse İslam dünyasının kültürel, ekonomik ve siyasî etkinliğinin artırılmasında istenilen düzeyde bir performans gösterememiştir.

İKÖ'nün uluslararası alanda saygın bir yer edinebilmesinin öncelikli şartı inisiyatif kullanabilen aktif bir yapıya kavuşturulmasıdır. Özellikle İslam dünyasının iç bunalımlarının aşılmasını, üye ülkeler arasındaki çıkar çatışmalarının azaltılmasını sağlayacak bunalım çözücü mekanizmaların geliştirilmesi İKÖ'nün saygınlığını artıracaktır. Ne İran-Irak Savaşı ne de Körfez bunalımı esnasında işletilebilen bu mekanizmalar, örgüte dönük beklentilerin bir sukût-ı hayale dönüşmesine yol açmıştır.

İKÖ'nün reaksiyoner tavırdan aksiyoner inisiyatiflere yönelmesinin diğer önemli bir şartı da kurum yapılanmasının yeni şartlara uygun düşecek şekilde yeniden ele alınmasıdır. Bütün bu sürecin sağlıklı bir şekilde işlemesi ise örgüt sekreteryasının bütün üye ülkeleri kuşatacak şekilde ve örgütün temel hedeflerini gerçekleştirebilecek bir profesyonellik temelinde kurulabilmesi ile mümkündür. Sürekli takip ve koordinasyon görevi üstlenecek örgüt sekreteryasının yapılanması üye ülkelerin bu örgüte yükledikleri misyonu ve verdikleri önemi de yansıtan bir göstergedir.

Özellikle Üçüncü Dünya ve İslam dünyası ile ilgili uluslararası örgütlerde sözkonusu olan bu genel zaaf ECO bünyesinde de sözkonusudur. Mesela İslam Konferansı Örgütü'nün istenilen düzeyde etkin olamamasının temel sebebi örgütün sürekli bir işlev üstlenen sekreteryasının objektif ve rasyonel bir şekilde değil, ülkele-

rin iç pazarlıklarının oluşturduğu subjektif bir alanda oluşturulmuş olmasıdır. Dolayısıyla da ağırlığı olan üye ülkelerin dış politika yapılanmasındaki tedirginlik ve kaygıları örgüt sekreteryasına doğrudan yansımaktadır. Bu da örgütün üye ülkeler arasındaki bunalımları aşmada yeterince etkin olamaması yanında diğer uluslararası aktörlerle doğrudan taraf olacak şekilde devreye giremesi sonucunu doğurmaktadır. İKÖ'nün Körfez bunalımında arabulucu olarak devreye girememesi ve Bosna bunalımında yeterli ağırlığı koyamaması bir yandan örgüt sekreteryasının bu konularda etkili olabilecek bir iç yapıya, diğer yandan da yeterli siyasî irade desteğine sahip olamamasından kaynaklanmaktadır.

Örgütün kurumsal yapılanması ile ilgili zaafı gösteren en çarpıcı misallerden birisi genel sekreterliğin seçiminde uygulanan kriterlerdir. Üye ülkelerin Asya, Afrika ve Arap ülkelerinden oluşan üç kategoride değerlendirilmesi ve bu kategorileri temsilen her dönem bir genel sekreter atanması örgütün doğuş şartları gözönüne alındığında doğru görünse bile, bugünkü İslam dünyası gerçekliğine uygun düşmemektedir. Herşeyden önce Asya, Afrika ve Arap ülkeleri kategorileştirmesi kendi içinde tutarlı değildir. İKÖ'nün Filistin meselesinin tırmandığı günlerde genelde Arap ülkelerinin etkisi altında kurulmuş olmasının izlerini taşıyan bu kategorilerden ikisi kıtayı, biri etnik bir tanımlamayı esas almaktadır. Öte yandan böylesi bir tasnif temsil adaleti açısından da çok uygun değildir. SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan cumhuriyetlerle birlikte İslam dünyasının nüfus açısından yaklaşık üçte ikisini barındıran Asya ülkelerinin üçte birlik bir rotasyona tâbi tutulması da ciddi bir çelişki oluşturmaktadır. Bu temsil zaafı İKÖ'nün personel yapısında daha da büyük ölçülere ulaşmaktadır.

İslam dünyasının bugünkü durumu resmedildiğinde ve bu resim çerçevesinde gelecekle ilgili bir projeksiyon sözkonusu olduğunda önemli genel bütün içinde birbirine biraz daha yakın olan beş jeokültürel/demografik alanın ortaya çıkmakta olduğu söylenebilir. Hemen hemen her biri 200-250 milyonluk bir kitleyi barındıran bu beş jeokültürel/demografik alan doğu-batı istikametinde şu şekilde tasnif edilebilir: (i) Malayca konuşan ve temelde Endonezya, Malezya ve bölgedeki ada topluluklarından oluşan Indo-

Malay bölgesi; (ii) Urduca ve Bengalce konuşan ve ortak bir tarihî geçmişi paylaşan Pakistan, Bengaldeş ve Hint altkıtasından oluşan Güney Asya topluluğu; (iii) SSCB'nin dağılmasından sonra daha da belirgin bir nitelik kazanan ve genelde Türkçe konuşan Doğu Avrupa, Batı ve Orta Asya grubu (tarihî/kültürel etkileşim ve coğrafî konum açısından İran da bu grup içinde mütalaa edilebilir); (iv) Arapça konuşan Ortadoğu ve Kuzey Afrika grubu; (v) genelde Havsa ve Svahili dillerini konuşan Sahra-güneyi Afrika grubu.

Bu tasnife altıncı bir grup olarak demografik güçlerinin artışı dışında uluslararası etkinlik açısından gelecekte son derece önemli roller üstlenebilecek olan Batı ülkelerinde vatandaş statüsü kazanan Müslüman topluluklarla değişik Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerinde önemli varlıklar oluşturan azınlık Müslümanları da eklenmelidir. Önümüzdeki dönemde bu Müslüman toplulukların kaderini gözönünde bulundurmayan bir politikanın başarılı olması mümkün değildir.

Kültürel kalıplara ve kategorik ayrıştırmalara dönüştürülmemesi gereken böylesi bir tasnif İslam dünyasının örgüt bünyesinde adilane temsili ve etkinliğin artırılması açısından büyük kolaylıklar getirebilir. Kapsamlı ve yaygın bir temsil örgütün üye ülkeler nezdindeki meşruiyetini artırması yanında, bunalım alanlarının doğru bir zamanlama ile değerlendirilebilmesi ve kısa dönemli acil politikalar geliştirilebilmesi açısından da büyük bir katkı sağlayacaktır.

İKÖ'nün aşması gereken bir diğer önemli zaafı da politika oluşumu ve uygulaması esnasında ortak siyasî iradeyi devreye sokabilecek bir mekanizmadan yoksun olmasıdır. Karar alma aşamasını güçleştiren üye ülkeler arasındaki tavır farklılıkları bu kararların uygulama safhasında daha da belirgin bir şekilde ortaya çıkmakta ve örgütü atıl bir konuma mahkum etmektedir. AB ve BM örnekleri de etüd edilerek ortak karar alma ve uygulama mekanizmasını etkin kılacak yeni araçlar ve kurumsal yapılar oluşturma zorunluluğu İKÖ'nün yeniden yapılandırılması sürecinin en temel meselelerinden birisidir.

Son dönemde genel sekreterlik statüsüne de aday olarak İKÖ nezdindeki etkinliğini artırma iradesi sergileyen Türkiye herşeyden önce kendisinin temsil kabiliyetini de artıracak bu tür kap-

samlı bir yeniden yapılanma projesini geliştirmek ve bu çerçevede üye ülkeleri de motive edecek stratejik hedefler ve araçlar ortaya koymak zorundadır. Bu da genelde İslam dünyasına, özelde de İKÖ'ye bakışı tümüyle gözden geçirmeyi gerekli kılan bir süreç ile sözkonusu olabilir.

IV. ECO: Asya Derinliği

Türkiye'nin Asya derinliğine yönelik olarak Soğuk Savaş sonrası dönemde giriştiği ilk teşebbüs Türkiye, İran ve Pakistan'ın üye olduğu ECO'nun Orta Asya ülkelerini ve Afganistan'ı içine alacak şekilde genişletilmesidir. CENTO ve RCD duraklarından geçerek yaklaşık otuz yıllık bir süreç içinde bugünlere ulaşan ECO, yeni şekliyle gerek jeopolitik gerekse ekonomi-politik kaynakların dağılımı açısından belki de dünyanın en önemli stratejik kuşağını oluşturmaktadır. İran Devriminden sonra CENTO'nun Batı-eksenli stratejik tercihinden uzaklaşan ECO, özellikle Sovyetler'in dağılmasından sonra Orta Asya ülkelerini de içine alarak Avrasya dengelerini tümüyle etkileyebilecek bir görünüm kazanmıştır.

Orta, Batı ve Güney Asya'nın en stratejik kesişim alanlarını biraraya getiren bu genişlemenin ortaya çıkardığı dinamizm ve yeni ufuklar son sekiz yıl içindeki durağan politikalarla stratejik bir belirsizliğe ve anlamsızlığa dönüşme temayülü göstermiştir. Ne bu genişlemenin ortak zemini ve alt yapısı ile ilgili temel stratejik tercihler ortaya konabilmiş ne de ülkeler arasındaki ilişkileri derinleştirebilecek mekanizmalar oluşturulabilmiştir.

Bu yetersizliklerin sebepleri aslında genel iktisadî işbirliği ve entegrasyon faaliyetlerinin başarı şartlarını da ortaya koymaktadır. Bu ekonomik işbirliği çabasında genişleme ile derinleşme arasında sağlıklı bir koordinasyon kurulamamasının temel sebebi, üye ülkelerin stratejik tercihleri arasında sağlıklı bir optimizasyonun sağlanamamış olmasıdır. AB gibi daha köklü ve ekonomik temeli daha güçlü olan işbirliği çabalarında bile derinleşmenin en önemli faktörü olan bu optimizasyon ECO ülkeleri arasında hemen hemen hiç gerçekleştirilememiştir.

Üye ülkelerin kendi ulusal ekonomik stratejileri arasındaki çelişkileri gidererek ortak stratejik çıkarın belirlediği alanın, tekil

stratejik çıkarları maksimize edeceğine dair inanç, ekonomik işbirliği örgütlerinin temel dayanak noktasıdır. Bu da ancak ve ancak tekil ve ortak stratejilerin uyumlulaştırılması ile mümkündür. ECO, Soğuk Savaş sonrası dönemde kazandığı yeni yapı ve kimlik içinde bu konuda ikna edici adımları atamamıştır. Aksine üye ülkelerin tekil stratejileri ile ortak çıkarlar arasındaki farklılaşma gittikçe artmış ve üye ülkeler diğer ekonomik entegrasyon çabalarına doğru yönelme eğilimi içine girmişlerdir.

Bu da ECO'yu kendi çıkarları için tehlikeli bulan Rusya ve Hindistan gibi ülkeleri harekete geçirmiş ve ECO üyesi ülkeler arasındaki çelişkilerin işbirliği konusundaki siyasî iradeleri etkileyebilecek boyutlara ulaşmasına yol açmıştır. Mesela Türkiye'nin ECO'nun genişleme kararı almasından hemen sonra bir taraftan da Karadeniz İşbirliği Örgütü çabası içine girerek İran'ı devre dışı bırakacak şekilde Rusya'ya yakınlaşması, Orta Asya ülkelerinin BDT bünyesine daha aktif bir şekilde dönmeleri, İran'ın Rusya ile olan ikili ilişkilerini özellikle Kafkasya ekseninde geliştirmeye yönelmesi, Pakistan ile Afganistan arasındaki ilişkilerin Hindistan'ın etkin bölgesel politikaları ile bir bunalım dönemine girmesi, ECO ülkeleri arasındaki karşılıklı güven ve ortak çıkar ilişkisi anlayışının sarsıntı geçirmesi sonucunu doğurmuş ve ilişkilerin derinleşmesine engel olmuştur.

Büyük ölçekli diplomatik tercihler ile daha dar kapsamlı ekonomik çıkar tercihleri arasında ortaya çıkan bu çelişkili durum, ECO ülkeleri arasındaki kısa dönemli siyasî ihtilafların uzun dönemli ekonomik işbirliği alanları üzerine ipotek koyması ile neticelenmiştir. Böylece ekonomik işbirliği alanlarını genişleterek siyasî yakınlaşma sağlaması gereken ECO, ortak ekonomik çıkarların kısa dönemli siyasî ihtilaflara kurban edildiği bir forum haline dönüşmüştür.

ECO'nun etkin bir örgüt olarak tekrar devreye girebilmesinin öncelikli şartı tekil siyasî iradeler ile ortak ekonomik çıkar arasında rasyonel bir bağ kurulabilmesidir. Sürekli olarak birbirlerini kollama ihtiyacı üzerine diplomasi yapmaya çalışan ülkelerin kuracağı ekonomik ilişkiler zaman ve sabır isteyen uzun dönemli bir süreci gerektirir. AB'nin çekirdeğini oluşturan Almanya ve Fransa

arasındaki güven ortamının tekrar kurulmasının uzun ve çetin bir süreç içinde gerçekleştiği unutulmamalıdır.

Bu çerçevede ECO'nun kurucu üyeleri olan Türkiye, İran ve Pakistan arasındaki ilişkiler örgütün ileriye yönelik başarısı ve Türkiye'nin Asya derinliği kazanmasında üstlenebileceği rol açısından büyük bir önem taşımaktadır. Türkiye-İran ve Türkiye-Pakistan ilişkileri birbirine tamamıyla zıt iki sebepten dolayı böylesi derinliğine bir işbirliği için gerekli rasyonel zemini kazanamamıştır. Türkiye-İran ilişkilerinin tarihî birikimden de kaynaklanan ve kendi içinde sürekli bir gizli şüphe içeren bir teenni ve kollama sürecinde seyretmesi, Türkiye-Pakistan ilişkilerinin de aksine son derece nostaljik bir iyimserliğe dayanması her iki ilişki biçiminin de kalıcı bir işbirliği çabasının asgarî şartı olan rasyonellik ve sürekli lik ilkesini zaafa uğratmaktadır. ECO'nun sağlıklı bir şekilde işlemesini ve Türkiye'nin Asya derinliğine zemin hazırlayan bir diplomatik araç haline dönüşebilmesini engelleyen bu zaaf ikili ilişkilerin yeniden yorumlanmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

Türkiye-İran ilişkileri Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya'dan oluşan asgarî üç kanatlı bir çerçeve içinde seyretmektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik şartları her üç bölgede de son derece karmaşık güç dengelerini beraberinde getirmiş bulunmaktadır. Küresel ve bölgesel dengeler arasındaki etkileşim ile daha da karmaşık bir nitelik kazanan bu güç dengeleri tarihî derinliği haiz Türk-İran ilişkilerinin konjonktürel nitelikli dalgalanmalar yaşamasına yol açmıştır. Batı Asya'nın bu iki önemli gücü her üç bölgede de karşılıklı bağımlılık ve rekabet sarkacı içinde seyreden ilişkileri yeni bir dengeye oturtmakta güçlük çekmektedir. Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde Avrasya ölçekli stratejilerinde ABD ağırlıklı bir yönelişe girmesi, buna mukabil ABD'nin çifte kuşatma politikası ile İran'ı dışlayan bir strateji benimsemiş olması Türk-İran ilişkilerindeki yeni denge arayışlarını olumsuz yönde etkilemiştir.

Bu durum ECO'nun oluşum seyri ile konjonktürel konumu arasında da bir tür uyumsuzluk ortaya çıkarmıştır. Temelde ABD öncülüğünde Sovyet tehdidi karşısında güneyde bir ittifak hattı oluşturmak üzere kurulan CENTO'nun devamı niteliğindeki ECO Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin stratejik çıkarları ile Türki-

ye'nin Avrasya derinlikli politika oluşturma çabaları arasında çelişkili bir konumda kalmıştır. Aynı dönemde ECO'nun diğer önemli üyesi olan ve bu örgütün merkezini kendi başkentinde barındıran İran'ın ABD'nin kendisini dışlayan politikalar karşısında başta Rusya, Hindistan ve Çin olmak üzere Asya ülkeleri ile yoğun temaslara yönelmesi Türkiye ile İran'ın küresel ve bölgesel tercihleri arasındaki pergelin açılması sonucunu doğurmuştur. İkili ilişkilerdeki bu yeni unsurlar ECO'nun Orta Asya ülkelerini de kapsayacak bir etkinliğe kavuşmasını engellemiştir.

Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya ile ilgili bölümlerde daha detaylı bir şekilde üzerinde durduğumuz gibi, Türkiye her şeyden önce İran'la olan ilişkilerini tekil bir konumdan çıkararak genel Asya -özellikle de Batı Asya- politikasının çerçevesi içinde yeniden tanımlamak zorundadır. İran'ın Türkiye'nin Asya politikasında sahip olduğu ağırlık, Türkiye'nin İran'ın Avrupa ve Batı politikasında sahip olduğu ağırlık ile birbirini tamamlayan bir bütünlük arzetmektedir. Her iki ülkenin Ortadoğu bölgesinin geneli üzerindeki ağırlığı da bu bütünlüğü tamamlayıcı unsurlar ihtiva etmektedir. Bu da Türkiye-İran ilişkilerinde ciddi bir ortak çıkar boyutunun olduğunu göstermektedir.

Bu ortak çıkar alanı gözardı edilerek çatışma noktalarını ve ABD benzeri küresel güçlerin konjonktürel stratejik hesaplarını esas alan bir politika takip etmek Türkiye'nin bölgesel ağırlığını zayıflatır. Bir an için Türkiye ile İran'ın gerek ideolojik gerekse reelpolitik açıdan bölgesel gerilim kutupları olduklarını kabul etsek bile bu kutuplar arasında sürekli gerilim artırıcı politikalar takip etmek ABD'nin dış politika geçmişi ve anlayışı ile de uyumlu değildir. Soğuk Savaşın en yoğun olduğu dönemlerde karşı kutbu temsil eden SSCB ile detant politikasını başlatan ABD, bölgesel gerginliklerin azaltılması amacıyla Türkiye-İran ilişkilerinde bir detant döneminin başlamasını rasyonel bir diplomatik gelişme olarak görmelidir. Nitekim, İran'da Hatemî'nin iktidara gelişinden sonra ABD'nin İran politikasında da ciddi bir yumuşama gözlenmeye başlamıştır. Aslında gerçek siyasî güç ve irade, detant dönemlerinin eseri olmaktadır. Hem ABD'nin detant politikası hem de Almanya'nın *Ostpolitik*'i de Soğuk Savaş gerginliklerini azaltmanın

da ötesinde etki alanını yaymaya dayanan uzun dönemli stratejik hesapların ürünüdür.

Türkiye yeni bir Doğu ya da Asya stratejisi dönemini başlatma ve İran ile ilişkilerini bu çerçevede yeniden değerlendirme ihtiyacı ile karşı karşıyadır. Türk-İran ilişkilerinin ortak çıkar alanlarını gözeten rasyonel bir zeminde seyretmeye başlaması şu ana kadar bir ekonomik işbirliği örgütünden beklenen verimliliği ve etkinliği göstermemiş bulunan ECO'nun da yeniden yapılanmasını ve üzerinde bulunduğu jeostratejik kuşağın gerektirdiği dinamizme kavuşmasını sağlayabilir. ECO'nun bir bütün olarak daha etkin bir stratejik araç haline dönüşebilmesi önemli ölçüde Türk-İran ilişkilerindeki psikolojik unsurların yeniden kurulabilmesine bağlıdır.

Türkiye-Pakistan ilişkileri ise aksi yönde bir psikolojinin gölgesi altında kalmıştır. Dış politikada bazen ileri düzeydeki iyi ilişkiler ülkeler arasındaki ilişkilere hakim olan verimsizliği örten bir etkide bulunur. Siyasî ilişkiler o derece iyi seyretmektedir ki, bu ülkeler arasındaki dış politika ilişkisi dikensiz gül bahçesi olarak görünür ve ilişkilerin olduğu gibi sürmesine yol açan statükocu bir tavır her iki ülkenin dış politika yapımcılarına egemen olur. Karşılıklı olarak gönderilen diplomatlar kendi ülkelerindeymişcesine rahat hareket ettikleri için ilişkilerde aksayan yönlere vurguda bulunmazlar. Bu tür nostaljik dış politika ilişkileri aslında rasyonel ve atılımcı bir dış politika yapılanmasının önündeki en önemli engellerden biridir. Dış politika yapımında nostaljik dostluklar da nostaljik düşmanlıklar gibi gerçek durumu görmeyi engelleyen bir perde oluşturur.

Türkiye ile Pakistan arasındaki ilişkiler bu tür nostaljik dostluk ilişkilerinin müsbet ve menfî yanlarını son derece çarpıcı bir şekilde yansıtmaktadır. Türkiye ile Pakistan arasındaki ilişki sanıldığı gibi sadece Hint müslümanlarının İstiklal Savaşına, Türkiye'nin de Pakistan'ın bağımsızlık mücadelesine verdiği destek ile başlamış değildir. Aksine bu iki ülkenin kültürel yapılarını belirleyen ve ortak unsurları pekiştiren çok köklü bir tarihî geçmişten bahsetmek mümkündür.

Bu iki toplum medeniyetler tarihinin uzun dönemli seyrinde birbirine benzeyen bir etkileşim alanının tesiri altında kalmışlar-

dır. Pakistan ve Türkiye'yi benzeştiren tarihî faktör, İslam medeniyet havzasına giren bu iki dinamik göçebe medeniyet unsurunun köklü bir yerleşik medeniyet ile hesaplaşmış olmasıdır. Gaznelileri Hindistan'da Hint medeniyeti ile, Selçukluları Anadolu'da Doğu Roma medeniyeti ile İslam medeniyetinin öncüleri olarak karşılaştıran tarihî gerçeklik bugünkü Pakistan ve Türkiye gerçekliklerinin oluşum tohumlarıdır. Delhi'nin 1197'de Müslüman Gurlular tarafından fethi ile 1176'da II. Kılıç Arslan'ın Myriokephalon Savaşında Bizans imparatoru II. Komnenos'u yenerek Anadolu'daki Selçuklu hakimiyetini pekiştirmesi bu iki coğrafyanın ortak kader çizgilerinin ürünüdür. Bu birikimler üzerine yükselen Osmanlı ve Babür devletleri İslam medeniyetinin Balkanlar-Anadolu ekseni ile Hindistan eksenlerindeki zirve noktalarıdır. Bu iki medeniyet ekseninin estetik zirveleri olan olan Selimiye ve Tac Mahal de aynı dönemin eserleridir.

1856 Osmanlı Islahat Fermanı ile, 1857 Ayaklanmasından sonra Hindistan'ın doğrudan İngiliz yönetimine bağlanması arasındaki paralellik de bu iki eksenin Batı medeniyeti ile hesaplaşma sürecinde karşı karşıya kaldığı kavşaklardaki ortak çizgileri sergilemektedir. Osmanlı Hilafetinin yıkılmasından sonra ilk defa bir devletin İslam kimliği vurgulanarak ortaya çıkışının Pakistan'da gerçekleşmiş olması da uzak coğrafyalardaki benzer kader çizgilerini paylaşan bu iki toplum arasındaki benzerlik ve tamamlayıcılık ilişkisini ortaya koymaktadır.

Bu tarihî yakınlığı tam bir siyasî dostluğa dönüştüren ilişki biçimi ne yazık ki bugüne kadar bu toplumlar arasındaki geçişkenliği artıran verimli bir seyir takip edememiştir. Basit bir misal ile göstermek gerekirse 1994 yılı esas alındığında Türkiye'nin Pakistan'ın toplam ithalatındaki payı da (0.52%) ihracatındaki payı da (0.54%) yüzde 1 seviyesinde bile değildir. 1995 yılında ekonomik ilişkide bir canlanma görülmüşse de toplam ticaret hacmi yine de 250 milyon dolar (244.4 milyon dolar) seviyesinin altındadır.

Bu düşük seviyeye gerekçe olarak iki ülkenin benzer üretim biçimlerine ve benzer ekonomik yapılara sahip olması gösterilmekte ise de bu yeterince inandırıcı değildir. Bu tür benzer ekonomik yapılara sahip ülkeler ortak projelerle üçüncü ülkelerde ciddi bir ekonomik etki alanı oluşturabilirler. Son olarak gündeme gelen Pamuk Birliği projesi bu konuda iyi bir başlangıç olabilir. Ayrıca

özellikle ECO mekanizması daha etkin bir şekilde çalıştırılarak Orta Asya'ya yönelik ortak politikalar ve projeler üretilmelidir. Ama bütün bu projelerin başarılı olması için her iki tarafı da rehavete sürükleyen nostaljik iyi ilişki biçiminin daha etkin bir ortaklığa dönüştürülmesi gerekmektedir. Böyle bir konjonktürde gerek Orta Asya ülkelerine gerekse Asya'nın ekonomik ve politik dengelerinde gittikçe ağırlığı artan Çin'e yönelik ortak bir açılım sergilenmelidir. Türkiye-Pakistan ilişkilerindeki tarihî derinlik ve sıcaklık Pakistan'ı Türkiye açısından kapsamlı ve dinamik bir Asya stratejisinin güvenilir kilit ülkesi yapmaktadır.

ECO benzeri ekonomik işbirliği çabalarının başarısının ikili ilişkilerle ilgili birinci şartını tamamlayan ikinci önemli şartı ise uzun dönemli stratejik hedefler ile kısa dönemli projeler arasında derinlemesine bir uyumun gerçekleştirilmesidir. Liderler ve dışişleri bakanları düzeyindeki toplantılarda vurgulanan genel ve uzun vadeli hedeflerin, projelerin oluşturduğu bir altyapı ile desteklenmemesi, zamanla örgütün retoriği ile pratiği arasında ciddi bir boşluk doğmasına yol açar. Bunun tam zıddı olarak sürekli teknisyenler düzeyinde yürütülen ve detay düzeydeki projeler üzerinde yoğunlaşan temaslar da siyasî irade ve yönlendirmenin yeterince vurgulanmaması dolayısıyla rutin düzeyde kalmaya mahkum olur. ECO'nun çalışmalarında görülen önemli aksaklıklardan birisi de, iç organizasyondan çok dışa yönelik mesajlar içeren zirveler ile detaylarda sürekli uzayan teknik görüşmeler arasında sıkışıp kalan bir gündemin sınırları dışına çıkılamamasıdır.

Bu ikilemin aşılabilmesi ancak ve ancak siyasî irade ile teknik çabalar arasındaki koordinasyonun sıhhatli bir şekilde yapılması ile mümkün olabilir. Bu da teknisyen bürokratlar düzeyindeki temasların siyasî irade içeren zirvelerin öncesinde ve sonrasında verimli bir şekilde yürütülmesine bağlıdır. Ön hazırlığı üye ülkelerin ortak çıkar ve hedeflerini gözetecek şekilde yapılmış olan zirve toplantılarının ortaya çıkardığı siyasî irade bürokratların zirve sonrasındaki uygulamaları için önemli bir ivme sağlar. Bu uygulamaların da belli aralıklarla yine siyasîler tarafından denetlenmesi uzun dönemli stratejik hedeflerin kademeli bir şekilde kısa dönemli projelere dönüştürülebilmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır.

V. KEİ: Stepler ve Karadeniz

Yakın deniz havzası ile ilgili bölümde de üzerinde durduğumuz gibi Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin en köklü değişim yaşadığı deniz havzası Karadeniz olmuştur. Soğuk Savaş döneminin çift kutuplu yapılanmasında Türkiye'nin yakın deniz havzası olmaktan çok bloklararası kutuplaşmanın en keskin şekilde yansıdığı bir iç deniz hüviyeti taşıyan Karadeniz, kıyı ülkeler için taşıdığı potansiyelin çok gerisinde bir öneme sahip olmuştur. Karadeniz havzası etrafındaki jeopolitik kutuplaşma Avrasya'nın bu en büyük iç denizinin jeoekonomik öneminin yeterince değerlendirilememesi sonucunu doğurmuştur.

Soğuk Savaş döneminde Türkiye dışındaki bütün Karadeniz ülkelerinin Doğu Bloku içinde yer alması, bu denize dönük politikaların tamamıyla daha küresel ölçekli politikalar muvacehesinde belirmesine yol açmıştı. Bu da Türkiye'nin Karadeniz havzasını millî stratejik planlamanın bir parçası olarak değerlendirebilme şansını önemli ölçüde azaltmıştı.

Soğuk Savaş dönemindeki çift kutuplu yapının Türkiye aleyhine tam bir kategorik blok ayrımına tâbi tuttuğu bu havzada yeni dönemde hem bölgesel işbirliği hem de Türkiye'nin yakın kara ve deniz havzalarına dönük politikası açısından ciddi bir stratejik açılım potansiyeli doğmuştur. Bu potansiyeli dinamik bir stratejik unsur haline dönüştürmek üzere devreye sokulan KEİ, bu yönüyle önemli bir boşluğu doldurabilecek bir adım olarak görülmüş ve kısa zamanda önemli bir ilgiye mazhar olmuştur. İlk olarak Aralık 1990'da Ankara'da düzenlenen bir konferansta gündeme gelen proje, 1991'deki hazırlık safhasından sonra 25 Haziran 1992'de İstanbul'da yapılan zirvede imzalanan bildirge ile hayata geçirilmiştir. Türkiye, Rusya, Ukrayna, Bulgaristan, Romanya ve Gürcistan gibi Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler dışında Karadeniz ile dolaylı irtibatı olan Moldovya, Arnavutluk, Yunanistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın üye olarak katıldıkları işbirliği örgütünde daha sonra gelen talepler üzerine Tunus, Mısır, Slovakya, Polonya ve İsrail de gözlemci statüsü kazanmışlardır.

KEİ kuruluş bildirgesinde örgütün niteliklerini tanımlarken dışlayıcı ve kapalı bir yaklaşım sergilenmemesine özen gösterilmiş

ve özellikle bildirgenin V. maddesinde AGİK ilkelerine yapılan atıf ve VII. maddede AB üyelik süreçlerinin olumsuz etkilenmeyeceğine dair teyit edilen vurgu örgütün uluslararası konumunun tanımlanmasındaki dış çerçeve unsurları belirlemiştir.

Üye ülkelerin konjonktürel konumlarının da verdiği ivme ile hemen ilgi gören KEİ, örgütlenmesini ve organlarını oluşturma sürecini de benzeri yapılanmalarla kıyaslandığında kısa sayılabilecek bir sürede tamamlamıştır. Olağan toplantılarını altı ayda bir yapma kararı alınan Dışişleri Bakanları Toplantısının en yüksek karar alma organı olduğu örgüt bünyesinde zamanla İstatistik Veri ve Ekonomik Bilgi Değişimi, Ticarî ve Sınaî İşbirliği, Tarım ve Tarım Sanayii, Banka ve Finans, Ulaşım ve İletişim, Çevre Korunması, Bilim ve Teknoloji başlıklı kalıcı çalışma grupları oluşturulmuştur. Kuruluş aşamasında sekreterya işlerinin dönem başkanı olan ülke tarafından yürütülmesi kararlaştırılmasına rağmen zamanla doğan ihtiyaç dolayısıyla merkezi İstanbul'da olan bir sekreterya oluşturulmuştur.

Bu oluşumu takip eden süreç içinde Karadeniz Ekonomik İşbirliği Parlamenterler Birliği, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi (KEİK), KEİ İstatistik Veri ve Ekonomik Bilgi Değişimi Eşgüdüm Merkezi ve KEİ Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın oluşması ile birlikte örgüt yaygın ve kapsamlı bir hüviyet kazanmıştır.

Örgütün kısa zamanda ilgi görmesinin ve bu ilgiye paralel süratli bir yapılanmaya yönelmesinin, bir kısmı kalıcı faktörlerden oluşan, bir kısmı da üye ülkelerin içinde bulunduğu konjonktürel şartlarda çok geçerli siyasî ve ekonomik gerekçeleri vardı. Temel kalıcı faktör Karadeniz'in Avrasya ekonomi-politiği içinde sahip olageldiği merkezî konumdur. Aslında Soğuk Savaş döneminin getirdiği kategorik kutuplaşma arızî bir parçalanma dönemini temsil ediyordu. Tarih boyunca Avrasya ölçekli en önemli deniz ve kara bağlantıları bir şekilde Karadeniz hattından geçmekteydi. Karadeniz'i çevreleyen bölgeler Avrasya merkezli bu konumun değişik yönlerdeki bağlantılarını sağlayan kilit konumuna sahiptiler. Karadeniz'in Kafkaslar'la Hazar'a bağlanan doğu yakası, Asya derinliğine uzanan hattı; batı kıyıları ve bu kıyılardan Avrupa derinliğine uzanan Tuna havzası, Avrasya'nın Avrupa kanadına olan irtibatlarını; Anadolu yarımadası ve Boğazlar, Akdeniz ve Afroavrasya bağ-

lantılarını; Dinyeper, Dinyester, Don ve Volga nehirleri ile işlerlik kazanan kuzey kuşağı da geniş step bağlantılarını barındırmaktaydı. Çift kutuplu yapılanmanın getirdiği kategorik kutuplaşma bu bağlantıların Avrasya ölçekli bir ekonomi-politik havza oluşturmasını mümkün kılmıyordu. Çift kutuplu yapının oluşturduğu sunî örtü ortadan kalkınca Karadeniz'i çevreleyen bölgelerin iç bağlantıları tabiî bir şekilde tekrar su yüzüne çıktı. Diğer önemli bir kalıcı faktör de bu denizi çevreleyen bölgelerin ve ülkelerin iklim ve coğrafî farklılıklardan doğan potansiyel bir ekonomik tamamlayıcılık ilişkisine sahip olmasıdır.

Konjonktürel siyasî faktörlerin başında, Türkiye ve Yunanistan dışında tümü Doğu Bloku üyesi olan ülkelerin bu blokun dağılması ile birlikte ciddi bir siyasî boşluk ve uluslararası konum tanımlaması ihtiyacı içine girmiş olmaları gelmektedir. O dönemde AB üyelik başvurusu sürekli askıda tutulan Türkiye'nin de alternatif arayışlar içinde olması katalizör rolünü oynamasının önünü açmıştır. KEİ'ye üyelik konusunda istekli davranan ülkelerin önemli bir kısmının aynı dönemde başka işbirliği ve entegrasyon çalışmaları içine girmiş olmaları bu konjonktürel ihtiyacın çarpıcı bir göstergesidir. Konjonktürel ekonomik faktörün başında ise yine Türkiye ve Yunanistan dışında hemen hemen hepsi sosyalist ekonomik yapılanma geçmişine sahip olan ve süratle piyasa ekonomisi şartlarına intibak etmeye çalışan ülkelerin bu bunalımı aşarken bölgesel piyasa imkanlarından istifade etme çabaları gelmektedir. Bu dönemde eski sosyalist ülkelerin tümünün ekonomik daralama ve küçülme yaşıyor olmaları bu tür teşebbüslere olan ilgilerini artırıcı bir etki yapmıştır.

Böylesi yüksek bir ivme ile kurulan KEİ özellikle doksanlı yılların ikinci yarısından itibaren etkinliğini önemli ölçüde kaybetmeye başlamıştır. Bu ivme kaybının en temel sebebi, üye ülkelerin örgütü kalıcı faktörlere dayalı aksiyoner nitelikli bir yapı olarak değil, konjonktürel ihtiyaçlara cevap verebilecek reaksiyoner bir yapı olarak görmeleridir. Örgütün kuruluş bildirgesinde bu işbirliğinin herhangi bir başka işbirliği teşebbüsüne alternatif teşkil etmediğinin vurgulanmış olması dahi üye ülkelerin bu yapıyı merkeze alan bir siyasî irade göstermediklerini ortaya koymaktadır.

Ayrıca bu vurguya rağmen üye ülkelerin büyük çoğunluğu bu yeni yapıyı diğer teşebbüsler için bir alternatif koz olarak görme temayülü içine girmişlerdir. Diğer işbirliği ve entegrasyon çabaları ile olan ilişkiler KEİ'nin derinlemesine gelişmesini yavaşlatan etkiler yapmıştır. Üye ülkelerin AB ile olan ilişkileri bu açıdan dikkat çekici unsurlar ihtiva etmektedir. Zaten üye olan Yunanistan dışında Bulgaristan ve Romanya'nın da AB'nin genişleme planları içinde yer edinmesi, Türkiye'nin önce Gümrük Birliği anlaşmasını imzalayarak AB'yi merkeze alan bir dış ekonomik ilişkiler çerçevesine yerleşmesi, sonra da Helsinki Süreci ile aday statüsü kazanması ve Rusya'nın G-8 çerçevesinde AB'nin lokomotif ülkeleri ile ayrı bir düzlemde ilişkiye girmesi, üye ülkelerin dikkatlerinin değişik alanlara yönelmesi sonucunu doğurmuştur. Yine benzer bir şekilde Türkiye'nin ECO ve KEİ arasında Rusya ve İran ile olan ilişkilerinde alternatif alanlara oynuyor gözükmesi ve Rusya'nın Slav kökenli eski SSCB ülkeleri ile daha yakın bir ekonomik ortaklık arayışı içine yönelmesi bu reaksiyoner tavrın değişik yansımaları olarak görülebilir.

Konjonktürel faktörlerin etkisini yansıtan diğer önemli bir başarısızlık nedeni de KEİ'nin AB'de yaşanan tecrübenin aksine kısa bir süre içinde hem kontrolsüz bir genişleme hem de çok ihtiraslı bir derinleşme temayülüne girmiş olmasıdır. KEİ'nin önce Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerden başlayarak kademeli bir şekilde genişletilmesi stratejisi yerine Balkanlar ve Kafkaslar'daki çevre ülkelerin de bünyeye alınması hem ortak bir siyasî irade oluşma sürecini baltalamış, hem de zaten kendi içlerinde bunalımlı bir dönem yaşayan bu ülkelerin iç çelişkilerini örgüt yapısına taşımıştır. Bu yapı içinde gerilimli ilişkiler içindeki üye ülkeler karşılıklı temas imkanı bulmuşsa da bu temaslar diplomatik zemin yoklama safhasından işbirliği safhasına geçecek boyuta ulaşmamıştır.

AB tecrübesi ile karşılaştırıldığında hemen göze çarpan üçüncü bir başarısızlık nedeni de KEİ bünyesinde AB'deki Alman-Fransız eksenine benzer bir Türk-Rus ekseninin sürükleyici lokomotif olarak devreye sokulamamış olmasıdır. Avrupa'daki Alman-Fransız rekabetine benzer bir tarihî çelişkiyi Karadeniz'i çevreleyen hatlar üzerinde yaşayan Türkiye ve Rusya'nın ortak siyasî iradesi olmaksızın böylesi bir teşebbüsün nihaî bir başarıya ulaşması zor-

dur. AB'de Alman-Fransız rekabetini işbirliğine dönüştüren Ruhr havzası gibi Karadeniz de Türk-Rus rekabetinin ortak ekonomik çıkar alanı olarak görülmedikçe KEİ'nin reel bir canlılık kazanması mümkün değildir.

Doğru bir zamanlama ve yerinde bir inisiyatifle başlatılan KEİ hâlâ Türkiye'nin önemli stratejik araçlarından biri konumunu sürdürmektedir. Bu önem üç ayrı düzlemde ele alınabilir. Birinci düzlem KEİ'nin temelde bir ekonomik işbirliği örgütü olarak Türkiye'nin uluslararası ekonomi-politik yapılanma içindeki etkisine olumlu katkıda bulunma potansiyelidir. 325 milyonluk bir pazarı bulunan bu örgüt sadece iç ekonomik işbirliği açısından değil, daha geniş ölçekli uluslararası ekonomi-politik etki açısından da önemli bir konuma sahiptir. Bu önemin reel bir stratejik etkinliğe dönüşebilmesi için bu örgütün Türkiye'nin diğer stratejik araçları ile tutarlı bir çerçeveye oturtulması gerekmektedir. AB, ECO ve KEİ ile ilgili stratejik planlamaları birarada ve tutarlı bir çerçeve içinde ele alınmaksızın Türkiye'nin bu üç örgüt ile olan ilişkilerini birbirini destekleyecek bir etkinlikte kullanabilmesi çok güç olacaktır. G-20 platformunun oluşması bu karşılıklı etkileşimi daha da artırmış bulunmaktadır. Türkiye'nin Rusya dışında G-20 platformunda bulunan tek KEİ üyesi ülke olması Türkiye'nin doğu-batı, kuzey-güney bağlantılarını kullanabilme potansiyelini artırmıştır. Türkiye KEİ'yi bir fanusta gelişen esnek bir platform olarak değil, uluslararası ekonomi-politik etkinliğini artıracak önemli bir stratejik destek ayağı olarak görmelidir.

Bu bakış açısını destekleyecek ikinci düzlem ise KEİ üyesi ülkelerden oluşan havzanın çok-taraflı (*multilateral*) ilişkilerinin Türkiye için taşıdığı önemdir. Bu çok-taraflı ilişkilerin gerçek bir çekim alanı oluşturması bütün üye ülkelerin ortak etkinliğini artıran sonuçlar doğuracaktır. Hele hele şu ana kadar genelde olumsuz etki yapmakla birlikte bundan sonra daha rasyonel bir zeminde ele alınması mümkün olan Kafkaslar ve Balkanlar'la ilgili bölgesel bunalımlarda KEİ'nin bunalım çözücü bir mekanizma olarak kullanılabilmesi, başta bu örgütün kurulmasında inisiyatif gücünü kullanan Türkiye olmak üzere bütün taraflara önemli bir uluslararası prestij kazandıracaktır. Böylesi bir etkinlik de KEİ ile AGİK arasında bir paralellik ve bu iki yapıya yönelik stratejide bir uyum gerek-

tirmektedir. Bu çok-taraflı siyasî etkinliğin başarıya ulaşması da ancak ve ancak üye ülkelerin karşılıklı bağımlılıklarının maksimize edilebildiği ortak ekonomik projelerle gerçekleştirilebilir.

Üçüncü düzlem ise KEİ'nin ikili ilişkileri etkileyebilecek önemli bir diplomatik temas alanı oluşturması ile igilidir. Bu ilişkilerin merkezinde de, daha önce de vurguladığımız gibi Türkiye-Rusya ilişkileri vardır. Ne KEİ'nin başarısı Türkiye-Rusya ilişkilerinin seyrinden soyutlanabilir, ne de Türkiye-Rusya ilişkileri KEİ'nin oluşturduğu ortak diplomatik alandan bağımsız düşünülebilir. Osmanlı-Rus, Türkiye-SSCB rekabetlerinin temel sahnesi konumuna sahip olan Karadeniz belki de ilk defa karşılıklı çıkarların uzlaşmasına zemin teşkil edebilecek bir yapıya sahip olmuştur. Türkiye-Rusya ilişkilerinin Karadeniz'i merkez alan başka aktörlerin de bulunduğu bir arenada seyretmesi olumsuz olduğu kadar olumlu etkiler de yapabilecek bir olgudur. Osmanlı-Rus denkleminde Karadeniz bu iki toplum arasında net bir parçalanmaya şahit olmuştu. Genelde 1774'e kadar Osmanlı ağırlığının hakim olduğu, bu tarihten sonra da Rus etkinliğinin sürekli arttığı bu havzada, II. Dünya Savaşı konjonktüründe her iki taraf da SSCB lehine bir güç dağılımında radikal bir şekilde karşı karşıya gelmiştir. Şimdi bu havzanın Ukrayna, Bulgaristan, Romanya ve Gürcistan gibi başka aktörlerin de bulunduğu bir yapıya kavuşması ikili ilişkilerle çok-taraflı ilişkiler arasında bir tür uyum gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Özellikle Ukrayna'nın bir denge unsuru olarak devreye girmesi bölge dengeleri açısından da, KEİ'nin başarısı açısından da değerlendirilmesi gereken bir olgudur.

Özetle KEİ önemli bir stratejik araç olarak yeniden değerlendirilmelidir. Bu inisiyatifin başlatıcısı olan Türkiye, şu ana kadar yaşanan tecrübelerin ışığında, örgütün reaksiyoner nitelikten süratle sıyrılarak kalıcı aksiyoner bir niteliğe dönüşmesi çabalarını hızlandırmalıdır. Bu çerçevede kısa dönemli sansasyonel girişimlerden çok uzun dönemde etki yapacak ve havza-içi iletişimi artıracak altyapı çalışmalarına yoğunlaşmak, hükümet-dışı aktörleri de devrede tutan yatay etkileşimi artırmak gerekmektedir.

Yakın deniz havzası bölümünde de vurguladığımız gibi AB, KEİ ve ECO'nun koordineli bir şekilde devreye sokulması Türkiye'yi Avrasya ölçekli ekonomi-politik iletişim hattının merkez ül-

kesi haline dönüştürebilir. Bunun için de bir yandan Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerle ikili ilişkiler geliştirilirken, diğer yandan KEİ ve ECO mekanizmaları daha etkin bir tarzda işletilerek Doğu Avrupa-Batı ve Güney Asya bağlantısı güçlendirilmelidir. Yoksa KEİ ve ECO gibi Türkiye'nin merkezinde bulunduğu örgütlerin AB'ye takviye ya da alternatif unsur olarak görülmesi hem bu örgütlerin varoluşlarını anlamsızlaştıracak hem de Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerindeki Asya derinliğinin zaafa uğratılması sonucunu doğuracaktır.

VI. D-8 ve Asya-Afrika Bağlantıları

II. Dünya Savaşından sonra ortaya çıkan yakın Sovyet tehdidi, Türkiye'nin dış politikasının Soğuk Savaş döneminde Batı'ya dönük ve Atlantik-eksenli bir yörüngede seyretmesine yol açan bir süreç başlattı. Diğer ikili ve bölgesel ilişkiler hep bu temel eksenle ilgili olduğu ölçüde geliştirildi. SSCB'den gelen tek yönlü tehdit tanımlamasının getirdiği bu Soğuk Savaş stratejisi, taşıdığı statik nitelik dolayısıyla birçok bölgenin ve alternatif dış politika açılımının önünü kesti.

Soğuk Savaş döneminin sona ermesi Türkiye'nin dış politikasında psikolojik hazırlığı dahi oturmamış olan beklenmedik bir hareketlilik doğurdu. AB'ye tam üyelik müracaatı Batı Bloku içinde yeni bir kapı aralama çabası olurken, SSCB'nin dağılması ile birlikte kaçınılmaz bir şekilde ağırlığını hissettiren tarihî ve coğrafî faktörler Türkiye'nin batı dışında kuzey, doğu ve güney yönlerinin de farkına varması sonucunu beraberinde getirdi. ECO'nun Orta Asya istikametine doğru yayılarak üç üyeli bir Batı Asya işbirliği örgütünden Batı ve Orta Asya'yı kucaklayan ve dünyanın en önemli stratejik kuşaklarından birini oluşturan on üyeli bir yapıya bürünmesi Türkiye'deki anti-Doğu önyargısının aşılmasında önemli bir etki yaptı. Daha sonra oluşturulan Karadeniz İşbirliği Örgütü de Türkiye'nin daha önce tehdit yönü olarak gördüğü kuzey istikametine açılmasını sağladı. Bu işbirliği çabası ile Doğu Avrupa, Balkanlar, Urallar ve Kafkasya'ya uzanmaya çalışan Türk diplomasisi tek yönlülüğün getirdiği felç halinden kurtulmaya başladı.

Bu teşebbüslerle birlikte Türk dış politikası NATO, AB, ECO ve KEİ çerçevesinde Atlantik'ten Urallar'a, Avrupa'dan Orta Asya'ya yayılan alanlarda bölgesel politikalar geliştirmeye başladı. Uluslararası ekonomi-politikte ağırlığı her geçen gün artan Doğu Asya ve zengin kaynaklara sahip olan Afrika bu açılım teşebbüslerinde hâlâ ihmal edilen bölgeler arasındaydı. D-8 teşebbüsü bu zaafların aşılması yönünde anlamlı bir çerçeveye oturmaktaydı. Her şeyden önce bu teşebbüs içinde yer alan Endonezya ve Malezya'nın Doğu Asya'ya, Mısır ve Nijerya'nın da Afrika'ya yapılacak bir açılım için önemli üs niteliği taşıyacak ülkeler olması Türkiye'nin yakın kıta havzası politikaları açısından önemli bir zaafı giderecek unsurlar ihtiva ediyordu. Ayrıca, üye ülkelerin gerek insanlık nüfusunun beşte birine yakın bir nüfusa sahip olmaları, gerekse Afro-avrasya anakıtasını doğu-batı istikametinde kuşatan son derece önemli bir jeostratejik kuşağı ellerinde bulunduruyor olmaları bu projenin ortaya çıkardığı potansiyel açısından önemli bir altyapı oluşturmaktadır.

ECO, KEİ ve D-8 gibi Türkiye'yi Soğuk Savaş süresince alışılagelmiş ufukların dışına taşımaya çalışan projelerin en temel zaafı bu politikaların rasyonel bir zeminde değerlendirilmemesi ve kısa dönemli bunalımların etkisi altında motivasyonunu kaybetmesidir. KEİ'nin Rusya ile, ECO'nun da İran ile yaşanan kısa dönemli gerginliklerden etkilenmesi çok boyutlu bir dış politika açılımını engellemiştir. Son olarak da D-8 iç politikadaki çekişmelerin eksenine oturtulmuş, stratejik bir araç olarak daha su yüzüne çıkmadan atıl bir hale getirilmiştir.

VII. Uluslararası Ekonomi-Politik ve G-20

Soğuk Savaş sonrası dönemde bir taraftan Soğuk Savaş döneminin uluslararası yapılanma araçları yeni nitelikler kazanırken diğer taraftan yeni uluslararası örgütler ve araçlar devreye sokularak uluslararası sistemin yeni dengelere oturması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede mesela BM Güvenlik Konseyi göreceli bir güç kaybına uğrarken, ekonomi-politik bir misyonla kurulan G-8, uluslararası sistemde ortaya çıkması muhtemel boşluğu dolduracak şekilde yeni görev alanları belirlemeye ve büyük güçler ara-

sındaki en üst forum niteliği kazanmaya başlamıştır. G-8'in Haziran 1999 Köln Zirvesinde alınan ilke kararından sonra 25 Eylül 1999'da kuruluşu deklare edilen G-20 bu çerçevede özel bir önem taşımaktadır. Türkiye'nin de davet edildiği G-20 grubunun işlevsel rolünün anlaşılabilmesi ve Türkiye'nin bu çerçevedeki konumunun değerlendirilebilmesi için G-8 grubunun Soğuk Savaş sonrası dönemde geçirmekte olduğu dönüşümün anlaşılması gerekmektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde önemi gittikçe artan ve uluslararası ilişkiler ağının merkezine yerleşmeye başlayan G-8'in önce G-7 şeklinde doğuşu, aslında II. Dünya Savaşından sonra kurulan ve Soğuk Savaşın sona ermesine kadar etkisini sürdüren uluslararası meşruiyet yapılanması ile reel güç yapılanması arasındaki farkın giderilmesi çabasının bir sonucudur. II. Dünya Savaşının suçlu mağlupları olan Almanya ve Japonya'nın ulaştıkları ekonomi-politik güç, başta ABD olmak üzere sistemin meşru merkez güçlerini bu ülkeleri de içine alacak ekonomi-politik nitelikli yeni forumlar ve örgütler kurmaya itmiştir. Bu süreçte, maliyetleri gittikçe artan uluslararası operasyonların finanse edilmesi ihtiyacı da etkili olmuştur.

Uluslararası ekonomi-politik sistemin işleyişine katkıda bulunan güçlerin zamanla kendi meşruiyet alanlarını oluşturmaya başlamaları G-8'in ekonomi-politik ağırlığını diplomatik ağırlığa da dönüştürmesine yol açmıştır. Ekonomi-politik kapasitesi açısından bu yapıya katılma imkanı olmayan Rusya'nın diplomatik ve nükleer gücü dolayısıyla örgüte alınmasıyla bu dönüşüm hem meşruiyet hem de ivme kazanmıştır. Böylece gittikçe daha sık aralıklarla toplanmaya başlayan G-8, faaliyet alanını ve misyonunu da kademeli bir şekilde geliştirmiştir. G-8 zirvelerinde Kosova'dan Keşmir ve Kıbrıs'a kadar uzanan müzakereler, bu örgütün BM'yi bir tür meşrulaştırma aracı olarak kullanma kapasitesine sahip reel bir güç yapılanması niteliğine dönüşmekte olduğunu ortaya koymaktadır.

Küresel strateji geliştirme kapasitesine sahip her büyük gücün, örgütün bu niteliğinden kendine özgü beklentileri vardır. ABD, G-8 üzerinden bir taraftan uluslararası ekonomi-politik sistemin işleyişindeki patronaj rolünü sürdürmeye, diğer taraftan da

uluslararası siyasî işleyişin reel yükünü diğer güçlere de yansıtmaya çalışmaktadır. Böylece ABD reel operasyonların ve diplomatik manevraların uygulamasında G-8'i devreye sokarken bu örgüt içinde çıkacak muhtemel problem alanlarında da BM Güvenlik Konseyi'nin meşrulaştırıcı etkisini devrede tutabilecek araçlara sahip olmaktadır.

Bugün her iki yapıyı da en etkin bir şekilde kullanabilecek yegâne güç ABD'dir. G-8'in artan etkisi ile açılan yeni alan Almanya ve Japonya'nın BM Güvenlik Konseyi'ne girme yönündeki dolaylı baskılarını da gereksiz kılmıştır. ABD malî destek de ihtiva eden acil operasyonlar için G-8'i, süreç gerektiren diplomatik bunalım alanları için ise BM Güvenlik Konseyi'ni devrede tutmakta ve bütün bu yapıların dengeleyici gücü olma esnekliğinin getirdiği avantajları kullanabilecek bir konumda bulunmaya özen göstermektedir.

Soğuk Savaş süresince II. Dünya Savaşının psikolojik yükünü taşımak zorunda kalan Almanya ve Japonya için G-8, malî faturalar karşılığında meşruiyet kazanılan bir örgüt konumundadır. Doksanlı yılların başlarında tartışılan ve bu iki gücü BM Güvenlik Konseyi'ne almaya yönelik senaryoların devre dışında tutulması her iki ülke için de G-8'i uluslararası ilişkilerde etkinliğin en doğrudan aracı kılmıştır.

Özellikle NATO ve AB içindeki konumunu da etkin bir şekilde devreye sokan Almanya bu üç yapı arasında kurduğu koordineli diplomatik ilişki ile kendisine son derece önemli bir diplomatik alan açmış bulunmaktadır. Almanya'nın 1999 yılındaki Kosova Operasyonu süresince ve sonrasında yürüttüğü etkin politika temelde böylesi bir diplomatik manevra alanının ürünüdür. G-8'in Batılı ya da Avrupalı olmayan yegâne üyesi olan Japonya da uluslararası ekonomi-politikte temerküz eden gücünü G-8 üzerinden küresel ölçekli bir foruma yansıtmaktadır.

G-8'e sonradan dahil olan ve bir ölçüde de yaptığı sürpriz ataklarla kendini örgüte empoze eden Rusya ise G-8'i hem uluslararası alandaki etkinliğini korumak hem de iç ekonomik rehabilitasyonuna dış kaynak aktarabilmek için son derece pragmatik bir tarzda kullanmaktadır. Rusya'nın Kosova bunalımı süresince takip ettiği sürpriz hamlelere dayalı taktiği bu pragmatik politikanın en çarpıcı misallerinden birini oluşturmuştur. Örgütün diğer önemli

güçleri olan İngiltere ve Fransa ise G-8'deki güçlerini BM Güvenlik Konseyi'ne, BM Güvenlik Konseyi'ndeki güçlerini de G-8'e transfer ederek sistemin dengeleyici ve meşrulaştırıcı güçleri konumunu sürdürmeye çalışmaktadırlar.

Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası ekonomi-politik sistem açısından böylesi merkezî bir konum kazanan G-8'in daha geniş bir platform niteliğinde olan G-20 grubunu oluşturma kararının arkasında ekonomi-politik ve siyasî nitelikli gerekçeler vardır. 1999 Köln Zirvesinde alınan "sistematik önem taşıyan ülkelerin Bretton Woods'un kurumsal sistemi çerçevesinde diyalogları için informal bir mekanizma oluşturma" kararı ile biraraya getirilen ülkelerin seçimi bir anlamda bölgesel ve küresel ekonomi-politik sistemin pivot ülkelerini de ortaya koyan ipuçları vermektedir. Uluslararası malî istikrarın sağlanması için sanayileşmiş ülkelerle yükselen pazar ülkelerinden oluşan daha geniş bir platform niteliği taşıyan bu yeni oluşumda G-8 bünyesindeki sekiz ülke dışında Arjantin, Avustralya, Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, Meksika, Suudi Arabistan, Güney Afrika, Güney Kore ve Türkiye yer almaktadır. AB, IMF ve Dünya Bankası temsilcilerinin de bulunduğu bu platforma üye olmak için Tayland ve Malezya gibi bazı Asya ülkeleri de yoğun talep ve temaslarını sürdürmektedir.

Malî konularla ilgili istişarî bir platform olarak düşünülen G-20'nin süreç içinde daha geniş kapsamlı roller üstlenmesi beklenebilir. Sanayi ülkeleri arasında benzer şekilde dar bir misyon ile başlatılan G-7 tecrübesinin zamanla geçirdiği dönüşüm bu konuda önemli ipuçları ihtiva etmektedir. Ülkelerin seçimi bu görüşümüzü teyit eder nitelik arzetmektedir. G-20'nin kompozisyonuna bakıldığında dört önemli kriterin gözönünde tutulduğu anlaşılmaktadır: (i) Uluslararası ekonomi-politik ve siyasî sistem açısından mutlaka sistem içinde bulunması gereken ve dışlanması durumunda ciddi riskler barındıran büyük ölçekli demografik güçler; (ii) bölgesel temsil kabiliyeti olan, dolayısıyla da uluslararası ekonomi-politik sistemin kuşatıcı bir nitelik arzetmesini sağlayan ülkeler; (iii) değişik kültür ve medeniyet havzalarını temsil kabiliyeti olan ülkeler; (iv) ekonomik çapı itibarıyla ya demografik kapasitesi, ya pazar dinamizmi ya da doğal kaynak potansiyeli açısından önem taşıyan ülkeler.

Birinci kriter Çin ve Hindistan gibi dünya nüfusunun önemli bir kısmını barındıran ülkeleri kapsamaktadır. Bu ülkelerin uluslararası ekonomi-politik sistemin işleyişinin dışında tutulması yeni küresel kutuplaşmalara yol açabilecek riskler barındırmaktadır. BM Güvenlik Konseyi'nde küresel siyasal sistem içinde önemli bir konuma sahip olan Çin'in uluslararası ekonomi-politik sistemi yönlendiren G-8 bünyesinde yer almaması bizatihi önemli bir çelişki oluşturmaktadır. Siyasî alanda sosyalist söylemi sürdüren Çin'in kapitalist küresel ekonomi-politik sistemin çarkları içinde tutulması sistem açısından özel bir önem taşımaktadır.

İkinci kriter küreselleşme söylemine uyumlu bir bölgesel dağılımı gerçekleştirmeye yöneliktir. Bu dağılımda Çin, Japonya ve Güney Kore Doğu Asya'yı; Endonezya Güneydoğu Asya'yı; Hindistan Güney Asya'yı; Rusya Doğu Avrupa ve Step Avrasyasını; Türkiye Batı (kısmen de Orta) Asya'yı; Suudi Arabistan Ortadoğu'yu; Güney Afrika Cumhuriyeti Afrika'yı; Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya Avrupa'yı; ABD ve Kanada Kuzey Amerika'yı; Meksika Orta Amerika'yı; Arjantin ve Brezilya Güney Amerika'yı; Avustralya Güney Pasifik ve Avustralya'yı temsil etmektedir. Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan yoğun bölgesel entegrasyon çabalarının pivot ülkelerini oluşturan bu ülkelerin sistem içine çekilmesi ve bu sistem içi konumlarına informel nitelikli de olsa bir muhteva kazandırılması uluslararası ekonomi-politik düzenin kapsayıcı bir şekilde yaygınlaştırılabilmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Üçüncü kriterle özellikle *Medeniyetler Çatışması* tezinin ortaya çıkardığı gerilimli atmosferi aşarak değişik medeniyet, din ve kültür havzalarına uluslararası ekonomi-politik işleyiş içinde temsil imkanı tanımak ve kapitalizmin yerel kültürlerle olan ilişkisi yeni bir zemine oturtulmak istenmektedir. Bu işlev hemen hemen bütün medeniyet havzalarının canlanma sürecine girdiği ve küreselleşmenin getirdiği araçlarla küresel anlamda daha etkin ve görünür bir nitelik kazanacağı önümüzdeki dönemde daha da özel bir önem taşıyabilir. Bu açıdan bakıldığında Çin Konfüçyanist/Budist; Japonya Şintoist/Budist; Hindistan Hind; Endonezya, Suudi Arabistan ve Türkiye değişik bölgesel kimlikleri de barındıran İslam; Güney Afrika, Afrika; Meksika, Brezilya ve Arjantin Latin; İngiltere, ABD ve Kanada Protestan/Anglo Sakson; İtalya ve Fransa Latin/Katolik; Almanya Germen/Katolik/Protestan; Rusya Slav/Or-

todoks kimlikleri ile tebarüz etmekte ve küreselleşmeye uygun sinkretik bir tablo oluşturmaktadır.

Dördüncü kriter ise bu oluşumun deklaratif niteliği ile doğrudan ilişkilidir. Uluslararası finansal istikrarın sağlanması ve ekonomi-politik dengelerin yerine oturması üç ana ekonomik alanın irtibatlandırılmasına bağlıdır: Doğal kaynaklar, üretim ve tüketim havzaları. Sadece sanayileşmiş ülkelerin oluşturduğu G-8 yoğun ve teknolojik üretim havzalarını kapsamaktadır. Dolayısıyla bu ülkeler arasında aslında üretim için gerekli doğal kaynakların denetimi ve üretim sonrası tüketim alanları açısından diğer ülkeler üzerinde seyreden bir iç rekabet sözkonusudur. Bu rekabetin doğurabileceği çıkar çatışmalarının azaltılması ve üretim bloku şeklindeki G-8 ile pazar ve doğal kaynak bloku olan diğer ülkeler arasında Kuzey-Güney şeklindeki cari kutuplaşmanın önlenmesi de doğal kaynak ve tüketim alanı itibarıyla büyük önem taşıyan ülkelerin sistem içinde devrede tutulması yoluyla bu oluşumun önemli işlevlerinden birisi olacaktır. Grup için kullanılan "yükselen piyasalar" tanımlaması da bu kritere uygun bir tanımlamadır. Bu çerçevede Çin, Hindistan, Endonezya, Brezilya, Arjantin, Meksika ve Türkiye gibi ülkeler yoğun ve dinamik nüfusun ortaya çıkardığı geniş piyasa ve pazar imkanları açısından önem taşırken, Suudi Arabistan, Endonezya ve Meksika gibi ülkeler başta petrol olmak üzere sanayinin ihtiyaç hissettiği doğal kaynaklar açısından öne çıkmaktadırlar.

Şu anda uluslararası malî istikrarla sınırlı bir misyon tanımlaması yapılan ve ilk resmî toplantısı maliye bakanları düzeyinde gerçekleştirilen G-20'nin uluslararası sistemde zamanla nasıl bir rol üstleneceği, işleyiş süreci içinde belirmeye başlayacaktır. Ancak Kuzey-Güney gerginliğinin arttığı, uluslararası örgütlerin işleyişinde ciddi bir temsil, dolayısıyla da meşruiyet bunalımının sözkonusu olduğu, uluslararası sistemin daha yaygın bir temsil ve katılım mekanizmasından yoksun kaldığı bir dönemde bu tür ara organların önemli roller üstlenmesi beklenebilir.

Bu roller hem idealist hem de realist unsurlar açısından önem taşımaktadır. İdealist yaklaşım açısından önemlidir, çünkü Soğuk Savaş sonrası gittikçe yaygınlaşan ve temel meşruiyet zemini halini alan demokrasi söylemine rağmen uluslararası örgütler hâlâ yoğun temsil ve katılım sıkıntısı çekilen oligarşik yapılara sahiptir. Realist açıdan önemlidir, çünkü gerilimleri esnetici ve çatışma

alanlarını daraltıcı bunalım çözücü mekanizmalar ve geçiş rolü üstlenecek ara organlar olmaksızın reel güç kutuplaşmalarının doğrudan ya da dolaylı çatışmalara dönüşmesini önleyebilmek çok güçtür. Gelir dağılımının aşırı ölçülerde bozulduğu, açlık sorununun kitlesel ve kıtasal bir nitelik kazandığı, Üçüncü Dünya ülkelerinin borç stoklarının dayanılmaz ölçülere ulaştığı, finansal araçlar kullanarak yapılan manipülasyonlarla çok büyük ölçekli kaynak ve güç aktarımının yapılabildiği bir ortamda uluslararası düzenin istikrara ve dengeye kavuşması çok güçtür. Hiyerarşik gerilimleri yumuşatıcı etki yapması muhtemel G-20 benzeri örgütler böylesi bir konjonktürde özel bir konum kazanacaklardır.

Bu çerçevede Türkiye'nin G-20 üyesi olması sınırlı malî alanın ötesinde değerlendirilmesi gereken bir olgudur. Bu değerlendirme, birisi Türkiye'nin dış politikasının temel parametreleri ile ilgili genel, diğeri özellikle G-8 ve G-20 platformlarının yapısı ile ilgili daha özel iki ayrı düzlemde yapılmalıdır.

Genel düzlemde bu üyelik Türkiye'nin dış politika yapımındaki temel yaklaşımının revizyonunu gerektirmektedir. Türkiye şu ana kadar sürdüregeldiği, genelde yakın bölgeleri kuşatan ve tehdit algılamalarına dayalı güvenlik parametrelerini önceleyen dış politika yaklaşımının sınırlarını aşmak zorundadır. Küresel ekonomi-politik ve kültürel problemlerde görüşü olmayan ve sözü dinlenmeyen bir ülkenin sadece güvenlik parametrelerine dayalı bir uluslararası itibar kazanması artık çok güçtür. G-20 üyeliği iyi değerlendirilebilirse, sömürgeci güçlere karşı ilk bağımsızlık mücadelesini yapmakla birlikte Soğuk Savaş şartlarının getirdiği konjonktürde sürekli Batı-Kuzey ülkelerinin periferisinde bir görünüm sergileyen ve Doğu-Güney ülkeleri ile yabancılaşan dış politika tavrının olumsuz birikimi aşılabilir. Uluslararası ekonomi-politikte görülen yeni dönüşümler ve jeoekonomik kaynak paylaşımı bölgeler açısından ele alındığında uluslararası rekabetin sürdüğü alanlar itibarıyla 21. yüzyıl, başlarında bir Asya, sonlarında ise bir Afrika yüzyılı olmaya aday görünmektedir.

G-20'nin üyelik kompozisyonu Türkiye'ye bu alanlarda önemli bir açılım imkanı sağlamaktadır. Türkiye'nin ekonomik alanda Kuzey/Güney, kültürel alanda Doğu/Batı denklemlerinde bir köprü rolü üstlenmesi herşeyden önce bir periferi ülkesi görüntüsünden sıyrılmakla mümkün olabilir. Güney ve Doğu ülkeleri nezdinde iti-

bar sağlayacak böylesi bir yaklaşım Türkiye'nin genel uluslararası itibarını olduğu kadar Kuzey ve Batı ülkeleri nezdindeki önemini de artıracaktır.

Özel düzlemde ise G-8'in biraz önce üzerinde durduğumuz uluslararası ağırlığı gittikçe artan konumu ile ilgilidir. G-8'in son yıllarda bunalım alanları olarak ele aldığı ve üzerinde operasyonel planlamalar yaptığı konular Türkiye'nin doğrudan ilgi alanına giren konulardır. Kosova ve Kıbrıs konularının bu platformda, yani G-8'in 1999 zirvesinde ele alınış biçimi ve varılan sonuçlar bu konuda önemli bir sinyal olmuştur. 1999 zirvesinde Kıbrıs ile ilgili alınan karar Türkiye'nin bu örgütün kazanmakta olduğu merkezî konumu yeniden değerlendirmesini zorunlu kılmıştır. G-7 döneminde örgütün ekonomi-politikle sınırlı görünen yapısı dolayısıyla kısmen kayıtsız kalan Türkiye, özellikle Rusya'nın örgüt-içi ilişkilerde devreye girmesinden sonra bu yeni konumdan belki de en olumsuz yönde etkilenebilecek ülkeler arasında yer almaktadır. Kıbrıs meselesi dolayısıyla BM Güvenlik Konseyi ve BM Genel Sekreterliği ile hep hassas veya gerilimli dönemler yaşayan Türkiye şimdi de G-8 baskısının oluşturacağı yeni bir diplomatik kıskaç ile karşı karşıya kalma riskinin yükünü taşımaktadır.

Aslında bu tür bunalım alanlarına müdahale yetkisini nereden aldığı uluslararası hukuk açısından her zaman tartışmalı olan G-8'in Kıbrıs konusunda aldığı karar bu örgütün Türkiye'nin de doğrudan müdahil olduğu bölgesel bunalım alanları ile ilgili operasyonel roller üstlenebileceğini bir kez daha ortaya koymuştur. Türkiye'nin G-20 üyeliği bu tür bunalım alanlarında ve geçiş dönemlerinde manevra alanı sağlayabilecek bir özellik taşımaktadır.

G-20 benzeri platformlardaki üyelik imkanları, bu platformların daha sınırlı misyon tanımlamalarının ötesinde, küresel ve bölgesel etkinlik potansiyeli olarak değerlendirilmelidir. Bu da bütün bu platformlarda etkin bir diplomasi takip etmekle mümkün olabilir. Türkiye artık uluslararası itibarını sadece Kuzey ve Batı ülkelerinin periferisinde bulunmaktan değil, kendi yakın kara, deniz ve kıta havzalarındaki etkinliğinden ve küresel gelişmelerdeki özgür ve özgün tavrından almak zorundadır.

İkinci Bölüm

Stratejik Dönüşüm ve Balkanlar

Soğuk savaş dönemindeki çift kutuplu yapının dağılması ile birlikte bu kutupların Avrasya sathındaki yüzleşme alanlarında bölgesel istikrar unsurlarını zayıflatan ciddi stratejik ve jeopolitik boşluk alanları doğdu. Bu durum özellikle II. Dünya Savaşından sonra, Soğuk Savaşın katı demir perdesinin getirdiği statik denge dolayısıyla, yaklaşık yarım asır fiilî çatışma görmemiş olan Avrupa kıtasını derinden etkiledi. Soğuk Savaşın nükleer silahları da kapsayan *terör dengesi* etkisini kaybedince uluslararası ve bölgesel çelişkilerden kaynaklanan *sınırlı konvansiyonel çatışma alanları* için uygun bir zemin oluşmuş oldu.

Doğu Avrupa'nın Baltık ülkelerinden Macaristan'a kadar inen kuzey hattı bu bunalımlı geçiş dönemini küçük çatışmalar ve rıza-ya dayalı bölünmelerle daha az sıkıntı ile atlatırken, etnik ve dinî farklılaşmanın karmaşık bir jeokültürel yapılanma ürettiği güney kanadı, yani Balkanlar, tarihî gerekçelerle meşruiyet kazandırılmaya çalışılan konvansiyonel ve paramiliter çatışmaların odağı haline geldi.

Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren Bosna ve Kosova'nın bu çatışmaların odağında yer alması, önemli ölçüde bu jeopolitik boşluk alanı ile jeokültürel yüzleşme alanının kesişim hattında bulunmalarındandır. Balkanlar jeopolitiğinin dayandığı iki temel eksenden *Drava-Sava ekseni*nin merkezi Hırvatistan ve Sırbistan arasında kalan Bosna-Hersek'te; Sırbistan, Makedonya, Bulgaristan ve kısmen de Yunanistan arasında kalan *Morava-Vardar ekseni*nin merkezi ise Kosova'dadır.

II. Dünya Savaşının ve Soğuk Savaşın Balkan jeopolitiğinde temel dayanak unsurları olan bu iki eksenin aynı zamanda yoğun jeokültürel yüzleşme ve ayırım hatları olması, küresel ve bölgesel aktörlerin Balkanlar'daki stratejik düğüme olan ilgisini kamçılamıştır. Miloseviç önderliğindeki Sırp yönetiminin barbar tavrı, bu jeopolitik ve jeokültürel ilgilerin çatıştığı ve uluslararası hukukun reelpolitiğe feda edildiği bir dönüm noktasında, kendine bir manevra imkanı bulmuştur.

Bosna ve Kosova bunalımlarını, birbirleriyle ilgili üç ayrı düzlemin oluşturduğu çelişkilerin kesişim alanında değerlendirmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi küresel aktörlerin müdahil olduğu uluslararası ilişkiler sistemi düzeyindeki çelişkiler, ikincisi Doğu Avrupa ve Doğu Akdeniz çevre hatlarını da içine alan Balkan-eksenli bölgesel çelişkiler, üçüncüsü ise Bosna ve Kosova'nın birinci dereceden komşuları ile olan ilişkilerinde ortaya çıkan ve bölgedeki jeokültürel bölünmüşlükten kaynaklanan daha küçük ölçekli ama daha doğrudan çelişkiler düzlemidir. Bir yandan bu düzlemlerin iç yapılarından kaynaklanan, diğer yandan bu düzlemler arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan unsurları birlikte ele almak, bunalımın bütün vechelerini ortaya koyabilmenin öncelikli şartıdır.

I. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Sistemik Çelişkiler ve Balkanlar

Soğuk Savaş sonrası dönemde Yugoslavya'nın bölünmesi ile başlayan, Bosna'da yaşanan etnik kıyım ile tırmanan ve Kosova bunalımı ile yeni nitelikler kazanan Balkanlar Meselesi gittikçe bölgesel nitelikli bir çatışma olmaktan çıkarak uluslararası sistemin ve bu sistemin merkezindeki güçlerin kader ibresi olma sürecine girmiş bulunmaktadır. Bu çerçevede Balkanlar, hem II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmış uluslararası örgütlerin hem de yeni dönemin güç merkezlerinin sınanma alanı olmaktadır. Uluslararası sistemde değer ve mekanizma düzeyinde yaşanan belirsizlikler bu çatışma alanına doğrudan yansımakta, gerek küresel gerekse kıta-ölçekli güç dengelerindeki değişimler en çarpıcı etkilerini yine bu alanda göstermektedir.

Bu açıdan 1999 baharında gerçekleştirilen Kosova Müdahalesinin küresel ölçekli strateji geliştirme potansiyeline sahip bütün büyük güçlerin müdahil olduğu bir diplomatik ve askerî tablo ortaya çıkarmış olması dikkat çekicidir. Bu nedenledir ki, Soğuk Savaş sonrası Balkanlar'da yaşanan gelişmeleri tahlil etmek sadece bölgesel bir analizi değil, uluslararası sistemin ana unsurlarını da kapsayan daha geniş ölçekli bir analizi gerektirmektedir.

Bosna ve Kosova bunalımlarını tırmandıran sistemik çelişkiler üç ana başlık altında ele alınabilir: (i) ABD-Avrupa/Almanya arasındaki küresel çıkar çelişkisi, (ii) Avrupa içinde İngiltere/Fransa, Almanya ve Rusya arasındaki kıta-ölçekli çelişkiler ve (iii) güç-eksenli bu çelişkilerin uluslararası hukuk ve örgütler düzeyinde yol açtığı çelişkiler.

Uluslararası ilişkilerin sistem düzeyindeki çelişkileri açısından bakıldığında, bu sistemik çelişkilerin en sert ve doğrudan yansıdığı iki bölge olan Ortadoğu ve Balkanlar'ı edilgen kılan bunalımlar arasındaki zamanlama ayarı son derece ilginç bir ipucu oluşturmaktadır. Soğuk Savaş dönemindeki çift kutuplu yapının en sert ve en sunî ikili bölünmeye tâbi tuttuğu bu iki bölge, Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan dinamik uluslararası konjonktürde kendi etkinlik alanlarını genişletmek isteyen büyük güçler arasındaki çelişkilerin de en doğrudan ve birbirine paralel bir şekilde yansımasına şahit olmuştur.

Bu açıdan bakıldığında, Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemi Yeni Dünya Düzeni söylemi ile tekrar kurma çabasının gündeme getirilmesine zemin hazırlayan Körfez Savaşı ile bu söylemin bütün temel unsurlarının reelpolitiğin acımasız dengelerine kurban edildiği Bosna bunalımı arasındaki zamanlama ve süreklilik ilişkisi son derece dikkat çekicidir. Körfez Savaşının bitmesinden ve Ortadoğu'daki Amerikan hakimiyetinin küresel bir güvenlik söylemi ile pekişmesinden kısa bir süre sonra küresel güçler arasındaki çatışma alanı Balkanlar'a kaymıştır.

Bu paralellik bir satranç oyununun karşılıklı hamleleri şeklinde bir seyir takip etmiştir. Irak'ın silah teknolojisindeki Alman patentini gören ABD, Körfez Savaşı ile gerek küresel gerekse bölgesel dengelerin nihaî belirleyicisi olduğunu tescil etmeye yönelik bir *Yeni Dünya Düzeni* kavramı geliştirerek uluslararası bütün aktör-

leri seferber etme becerisi göstermiş ve bunun reel gücünü de Körfez Savaşında ispat etmiştir.

Bu *de facto* üstünlüğü kabul etmek zorunda kalan Almanya öncülüğündeki Avrupalı güçler bir taraftan diplomatik bir karşı hamle ile (Oslo Süreci ve Madrid Konferansı) Ortadoğu Barış Sürecini Avrupa eksenine çekmiş, diğer taraftan da başka bir *de facto* durum yaratan Yugoslavya'nın bölünmesi sürecini başlatarak Balkanlar ve Doğu Avrupa'nın da kendi etki alanlarına girdiğini tescil etmek istemişlerdir. Büyük güçler arasındaki bu parçalanma süreci Körfez Savaşı süresince kullanılan *uluslararası kamuoyu* ve *Batı değerleri* gibi normatif kavramların yıpranmasına yol açmış ve reelpolitik unsurların uluslararası sistem üzerindeki etkisini artırmıştır.

Soğuk Savaş sonrası uluslararası düzen ve çatışma alanları ile ilgili üretilen tezler de bu iki bunalım alanındaki gelişmeleri meşrulaştırıcı ve yönlendirici öğeler barındırmaktadır. Francis Fukuyama'nın *Tarihin Sonu* tezi Batı medeniyetinin ve değerlerinin mutlak zaferini yeni bir uluslararası düzenin ana unsuru olarak ilan etmek suretiyle Körfez Savaşı öncesi meşrulaştırıcı bir rol üstlenirken, Samuel Huntington'un *Medeniyetler Çatışması* tezi Balkanlar'daki bunalımı Batı-dışı medeniyetlerin de sorumluluk sahibi olduğu yeni bir çatışma alanı olarak takdim etmek suretiyle Sırpların işlediği insanlık suçlarını ve bu suçlara dolaylı katkıda bulunan Batı ülkelerinin sergilediği çifte standardı örten bir yaklaşım ortaya koymaya çalışmıştır.[1]

Balkanlar'daki bunalımın ilk safhasında ABD Körfez bölgesinde sağladığı kesin üstünlüğe karşılık Doğu Avrupa'nın -NATO'yu genişletme operasyonları dışında- genelde Avrupa'nın özelde Almanya'nın etki alanına kaymasına sınırlı bir şekilde göz yummuştur. Bu çerçevede Avrupa-içi çelişkilerin nabzını son derece soğukkanlı bir diplomasi ile tutan ABD bu karşı hamlelerin Balkanlar üzerindeki etkisini doksanlı yılların başlarından itibaren yakın takibe almıştır.

• • • •

1 Bu tezlerin siyaset yapımcıları ile siyaset teorisyenleri arasındaki ilişki açısından değerlendirilmesi için bkz. Ahmet Davutoğlu, "The Clash of Interests: An Explanation of the World (Dis)Order", *Perceptions*, Dec. 1997 - Feb. 1998, 11/4, s. 92-121; Fukuyama'nın *Tarihin Sonu* tezinin tenkidi için bkz. Ahmet Davutoğlu, *Civilizational Transformation and the Muslim World*, Kuala Lumpur: Quill, 1994.

Nitekim Almanya'nın bu dolaylı etki alanı bölüşümünün sonucunda Yugoslavya'nın bölünmesi sürecini bir süper devlet adayı psikolojisi ile yürütmesi ve etki alanını Slovenya ve Hırvatistan üzerinden Adriyatik'e doğru genişletmesi Avrupa-içi dengeleri harekete geçirmiştir. BM Güvenlik Konseyi kararı ile devreye giren İngiliz-Fransız bloku, klasik Germen-Slav rekabetini dengeleyen üçüncü bir unsur olarak Bosna'daki statünün Sırbistan lehine devamını sağlayan müdahale-karşıtı bir politika takip etmeye başlamıştır. Avrupa'da artan Alman etkisinden kaygı duyan İngiliz/Fransız diplomatik ve askerî misyonu, bir denge unsuru olmanın tabiî psikolojisi içinde risk üstlenmeksizin bunalımı uzun döneme yayarak dondurma taktiğini izlemiştir. Bosna'daki etnik kıyıma dayanan statükonun hukukîleşmesini isteyen Rusya'nın desteğini kazanan bu politika Bosna'daki katliamın iki yıl süre ile seyredilmesi sonucunu doğurmuştur.

Büyük güçler arasındaki küresel ve kıta-ölçekli bu çelişkiler etnik kıyımın zamana yayılarak etkin bir şekilde sürdürülmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreç Almanya ile ABD arasında gerçekleşen çift yönlü bir optimum uzlaşmaya dayalı Dayton Anlaşması ile sonuçlanmıştır. Bu anlaşmanın hemen öncesinde gerçekleşen askerî harekâtlar ve anlaşmanın bizatihi kendisi bir taraftan Hırvatistan'ın sınır bütünlüğünü sağlayarak Almanya'nın etki alanının Adriyetik'e inmesini temin etmiş, diğer taraftan da Bosna'ya, dolayısıyla Balkanlar ve Doğu Avrupa'ya Amerikan güçlerinin girmesini hukukîleştirerek ABD'yi bölgenin temel belirleyici meşru gücü haline getirmiştir.

Bosna bunalımını son derece etkin bir diplomasi için kullanan ABD böylece hem Avrupa'nın bunalım çözme ve güç kullanma konusundaki iç zaaflarını ortaya koymuş hem de ABD ve NATO olmaksızın Avrupa'nın iç güvenlik meselelerinin çözülemeyeceğini gösterip bölgeye fiilî olarak girme şansı elde etmiştir. Dayton sürecinden sonra da NATO, AB'nin ekonomik olarak yayıldığı her alana, bir güvenlik unsuru olarak girmeye başlamıştır. Bunun diplomatik anlamı Avrupa'nın ekonomik etki alanının güvenliğinin NATO ve ABD'nin fiilî gücü ile sağlanması demektir.

Bu açıdan bakıldığında Bosna'yı tanımlanması güç bir politik varlık haline getiren Dayton Anlaşması nihaî bir çözüm değil, kü-

resel rekabetin bölgesel bunalım alanlarına yayılmasını kontrol eden geçici bir bunalım erteleme operasyonu olarak görülebilir. Bosna'da hâlâ Bosna halkının egemenliğine dayalı nihaî bir çözüme ulaşılamamış, aksine bunalımın dondurulmasına ve bu sürecin NATO ve ABD güçlerince yönlendirilmesine dayanan geçici bir statü belirlenmiştir.

1999'da Kosova Müdahalesinin sürdüğü günlerde tekrar tırmanan Brcko bunalımı bu geçici statünün her an yeniden çatışmaya dönüşebileceğinin açık bir göstergesi olmuştur. Bosna'da halen geçici barışı sağlayan unsur, uluslararası hukuka dayalı bir egemenlik hakkının kullanımı değil, konjonktürel sistemik güç dengelerinin sağladığı geçici istikrardır. Bugün sakin gibi görünen Bosna'da uluslararası sistemik güçlerin iç çelişkilerinden her an etkilenebilecek bir hassasiyet sürmektedir.

Büyük güçlerin sistemik düzeydeki çelişkileri ve bu çelişkilerin yol açtığı dengeler açısından Bosna ile Kosova bunalımları arasında çok önemli süreklilik unsurları ile birlikte ciddi çıkar farklılaşmaları da mevcuttur. Ortadoğu ve Balkanlar arasındaki bölgelerarası etkileşim çerçevesinde ilginç bir kıyas ile diyebiliriz ki, Kosova bunalımının 1998 başlarında Ortadoğu'da Körfez Savaşından sonra sıcak savaşa en çok yaklaşılan bir bunalımın hemen akabinde tırmanmaya başlamış olması bir tesadüf değildir. Ne 1991'de Bağdat'ın bombalanmasından bir iki ay sonra eski Yugoslavya'da çatışmaların başlaması bir tesadüftür ne de 1998 başlarında böyle bir bombalamanın eşiğinden dönülmesinden hemen sonra Kosova'nın patlaması. Bosna bunalımında etkin rol üstlenen Fransa ve Rusya'nın 1998 başlarında ABD'nin Irak'a müdahalesine yeşil ışık yakmamaları Balkanlar'daki güç dengelerini de etkilemiştir. Almanya bu kez usta bir diplomasi ile ABD yanında yer alır gözükmüş ve Avrupa-içi parçalı diplomasiyi bu kez bir esneklik aracı olarak değerlendirmiştir. ABD'nin Kosova'daki bunalıma 1998 başlarında son derece sert çıkışlarla tepki göstermesi de, Sırbistan'ın bölgesel etkinliğini kendi küresel etkinliğinin bir parçası olarak gören Rusya ile bu etkinliğe lojistik destek sağlayan geleneksel Sırp dostu Fransa'ya yönelik bir mesaj içermektedir.

Bosna ve Kosova bunalımları arasındaki diğer önemli paralellik, Bosna'da bunalımı etnik kıyıma döndüren Sırp yanlısı İngiliz-

Fransız (Anglo-Frank) blokunun Kosova sürecinde de öne çıkması ve NATO müdahalesi öncesinde yapılan görüşmeler esnasında NATO kararlılığını olumsuz yönde etkileyen bir tavır takınmasıdır. Sırplara tekrar tekrar tanınan süreler caydırıcılığı zayıflatmış ve Bosna'daki insanlık suçlarının ağır yükünü taşıyan Sırpların uluslararası diplomaside tekrar meşruiyet kazanmasına yol açmıştır. İngiliz-Fransız blokunun müdahale öncesi barış görüşmeleri esnasında Bosna'ya göre daha sert bir söylem benimsemeleri de Bosna tecrübesinden ders almış olmaktan değil, Dayton ile birlikte bölgeye kaçınılmaz olarak giren ABD'nin bölge politikasındaki ağırlığını dengeleme çabasından kaynaklanmıştır.

Kosova konusundaki etkisizliğin bölgeye yayılabileceğini ve gerek Bosna gerekse Makedonya'daki ABD ve NATO güçlerini zaafa uğratabileceğini düşünen ABD bu kez zamanlama konusunda daha hassas davranma zorunluluğu hissetmiştir. Öte yandan yaklaşan NATO zirvesi ile ittifak bünyesine katılacak olan Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Polonya ile birlikte aynı zamanda bir Orta ve Doğu Avrupa örgütü haline dönüşecek olan NATO'nun bölgedeki ağırlığının Kosova'daki bunalımın seyrinden önemli ölçüde etkilenebilecek olması da NATO'nun müdahale yönündeki kararlılığını olumlu yönde etkilemiştir.

ABD artık NATO üzerinden Orta ve Doğu Avrupa'da doğrudan müdahil bir konumdadır ve bu konum bölge problemlerini Amerikan stratejisinin doğrudan unsurları haline dönüştürmektedir. Bu nedenledir ki, NATO müdahalesi sürecinde ve sonrasında kendi içinde çatlama yaşayan İngiliz-Fransız-Rus blokunun hareket alanı Bosna'ya göre daralırken, kıta-içi güçler arasındaki diplomatik esneklik alanını etkin bir şekilde kullanan Almanya önemli bir manevra kabiliyeti kazanmıştır.

Bölgede ABD ve NATO'nun artan etkisinin Rusya'yı ciddi şekilde tedirgin etmesi yine tarihî bir refleks ile Fransa ve Rusya arasında bir yakınlaşma doğmasına yol açmıştır. Doğrudan bir ABD etkisinden çok NATO'nun çok taraflı etki alanının devreye girmesini tercih eden Almanya ise gelişmeleri tipik bir Alman soğukkanlılığı ve disiplini ile takip etmiş ve II. Dünya Savaşından sonraki ilk Alman askerî güç kullanımı için uluslararası ve ulusal meşruiyet zemini sağlamıştır. Avrupa-içi dengeler açısından Fransa'ya, uluslа-

rarası dengeler açısından ABD'ye yakın duran İngiltere de nihaî kertede denge kurucu bir rol üstlenmeye çalışmıştır.

Kosova'ya yönelik bu çıkar ve bakış farklılaşmaları bölgeye giren KFOR güçlerinin bölge halkı ile olan ilişkilerine de yansımıştır. Rusların daha müdahale sonrası kontrol alanları ile ilgili görüşmeler sürerken *de facto* bir adımla Kosova'ya girerek Priştine havaalanında denetimi ele geçirmeleri bu farklılaşmanın ilk çarpıcı işareti olmuştur. II. Dünya Savaşından sonra ilk defa askerî bir güç halinde bölgeye geri dönen Almanya'nın denetimindeki Prizren'de Sırp azınlık ile Alman askerleri arasında müdahalenin ilk çatışmaları yaşanırken, Sırplara tarihî yakınlık hisseden Rusya ve Fransa'nın denetimindeki bölgelerde Arnavutlarla barış gücü askerleri arasında fiilî güç kullanımına varan yoğun ihtilaflar sözkonusu olmuştur. Nihaî statünün belirlenmesinde yaşanacak gecikme ve KFOR misyonunun belirsiz bir süre ile uzaması bu tür çatışmaların tırmanmasına ve farklı ülkelere mensup barış gücü askerlerinin sergilediği farklı tavırlarla iç çatışmalar ve çelişkiler yaşanmasına yol açabilir. Bu da Balkanlar ve Kosova'nın küresel ve kıta-ölçekli çıkar çatışmalarının küçük bir sahnesi olmasına sebep olabilir.

Kosova Müdahalesi ile uluslararası alanda etkinlik kazanan önemli sistemik unsurlardan birisi de NATO'nun küresel dengeler çerçevesinde kazanmakta olduğu yeni misyondur. Soğuk Savaş sonrası dönemde çift kutuplu yapının dağılması küresel dengelerde Avrupa sahnesinin tekrar merkezî bir konum kazanmasını beraberinde getirmiştir. Çift kutuplu yapıda Afrika'dan Küba'ya, Kore'den Latin Amerika'ya kadar uzanan ideolojik/stratejik mücadele sathı bu bölgelerdeki tırmanmanın küresel ölçekli bir savaşa dönüşebileceği kaygısını artırıyordu. Kore ve Küba bunalımları bunun tipik misalleridir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde ise, bu dönemin belirleyici gücü olan ABD, Avrupa dışındaki gerilim alanlarının bölgesel ölçekte tutulabileceğinin farkındadır. Buna mukabil, Avrupa-içi bunalımlar daha önceki iki dünya savaşı örneğinde olduğu gibi küresel ölçekli gerilimlere zemin teşkil edebilecek unsurlar barındırmaktadır. Onun içindir ki, Amerika küresel barışı koruma misyonu biçtiği NATO'ya özellikle Avrupa sathında daha yaygın ve derinlemesine bir görev alanı oluşturmaktadır.

Kosova Müdahalesinin, bu çerçevede, NATO'nun yeni misyonunun tekrar ve daha net bir şekilde tanımlandığı 25 Nisandaki 50. kuruluş yıldönümünün hemen arefesinde ve Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti'nin ittifaka katılma süreci ile eşzamanlı olarak gerçekleşmiş olması dikkat çekicidir. 1991 Roma Zirvesinde ilan edilen yeni stratejik konseptte "ittifakın Avrupa içindeki stratejik dengeyi muhafaza edeceği"nin vurgulanması ve o günden bugüne bu hedefte yapılan revizyonlar değerlendirilmedikçe bu müdahalenin küresel dengeler üzerindeki etkileri anlaşılamaz.

Bu açıdan bakıldığında, Kosova'ya yönelik müdahalenin hedefi sadece Kosova'daki insanlık trajedisini durdurmakla sınırlı değildir. NATO'nun Orta ve Doğu Avrupa'da oluşmakta olan yeni stratejik dengelerin merkezine oturmaya başladığı bu yeni dönemde saldırgan politikalarını sürdüren Miloseviç'in sahip olduğu askerî ve stratejik güç törpülenmek ve denetim altına alınmak istenmiştir. Yugoslavya'nın Soğuk Savaş süresince Avrupa'nın üçüncü büyük askerî gücü olduğu da düşünülürse bu törpülemenin taşıdığı anlam daha da netlik kazanmaktadır. Önümüzdeki dönemde stratejik tırmanmanın temelde Avrupa ve Ortadoğu eksenli olacağını düşünen ABD, NATO-eksenli olarak Avrupa'da, Amerikan askerî gücü olarak da Ortadoğu'da bir stratejik güvenlik alanı oluşturmaktadır.

Kosova Müdahalesi sürecince ve müdahale sonrasında yaşanan gelişmeler NATO'nun Orta ve Doğu Avrupa'ya dönük genişleme planlarının ele alındığı 1999 Washington Zirvesi ile Kosova Müdahalesi arasındaki zamanlama ayarının bir tesadüf olmadığını ortaya koymuştur. Orta ve Doğu Avrupa'daki dengenin sarsılmasından sonra ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanını doldurmaya kararlı olan ABD, NATO'nun oluşturduğu güvenlik alanı ile Polonya'dan Adriyatik'e inen kuşak üzerinde yeni bir dengeleyeci stratejik rol üstlenmektedir.

Bu açıdan bakıldığında Kosova Müdahalesi, bu stratejik kuşak üzerinde en ciddi askerî güce sahip bulunan ve bu gücü denetimsiz bir saldırganlık içinde kullanma temayülünü Bosna'da göstermiş olan Sırbistan'ın askerî gücünü önce sınırlamak, sonra denetim altına almak, daha sonra da sistem içine çekmek amacının ilk kademesini oluşturmuştur. Müdahalenin özellikle Sırbistan'ın hava savunma sistemine yönelmesinin ana nedeni de budur. NATO'nun

caydırıcılık ve etkinlik gücünü tehdit edecek yegâne unsur olan hava savunma sisteminin etkisiz bırakılmasıyla Sırbistan'ın askerî gücünün dışarıdan gelecek dengeleyici müdahalelere karşı direnci kırılmıştır. Körfez Savaşı ile nasıl sadece Kuveyt'in bağımsızlığı değil, Ortadoğu'da sıradan bir bölgesel gücün çok üstünde bir askerî kapasiteye sahip olan Irak'ın bu kapasitesinin bölgedeki güçler dengesinin gerektirdiği makul bir sınırın altına indirilmesi hedeflenmişse, son Kosova müdahalesinde de sadece Kosova'daki etnik kıyımın durdurulması değil, Soğuk Savaş döneminde Doğu Avrupa'daki dengelerin üzerinde bir askerî güce sahip olan Yugoslavya'nın gücü özellikle hava savunma sistemleri açısından direnebilir ölçülerin altına çekilmiştir.

Sırbistan'ın Kosova Müdahalesi ile sınırlanan askerî gücü, ikinci kademede iç siyasal düzenlemelerle denetim altına alınmıştır. Miloseviç'in iktidardan uzaklaştırılması bu denetim mekanizmasının resmiyet kazanmasını sağlamıştır. Bu sürecin üçüncü kademesini oluşturan sistem içine çekilme ise Miloseviç'in savaş suçları dolayısıyla uluslararası hukuk açısından yargılanmak üzere teslim edilmesidir ki, bu teslim ile senkronize bir şekilde sağlanan dış yardımla Sırbistan'ın sistem içine çekilme süreci başlatılmıştır. Sırbistan'ın önce denetim altına alınması, daha sonra da sistem içine çekilmesiyle NATO'nun Orta ve Doğu Avrupa'ya genişleme sürecinin önündeki önemli bir risk alanı daraltılmış olmaktadır. Özellikle NATO üyeliği kesinleşen Macaristan ile Sırbistan arasında Voyvodina üzerinden sözkonusu olabilecek bir gerilim ihtimali azaltılmıştır.

Ancak, bütün bu gelişmeler bölgeye dönük sistemik iç çelişkilerin asgarî düzeye indiği anlamına gelmemektedir. Son yıllarda ivme kazanan Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği (AGSK) oluşumu ile NATO'nun sorumluluk alanları arasındaki en ciddi kesişme ve muhtemel ihtilaf alanlarından birisi Balkanlar olacaktır. Balkanlar'da başta Makedonya ve Kosova olmak üzere Karabağ, Sancak, Bosna ve Arnavutluk gibi bölgelerde sözkonusu olabilecek bunalım alanlarına müdahale yetkisi, yöntemi ve uygulama iradesi konusunda AGSK ile NATO arasında doğabilecek farklılaşmalar Türkiye'nin hem bölgesel etkinliğini hem de NATO içindeki konumunu doğrudan etkileyebilecek sonuçlar doğuracaktır.

II. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Bölge-içi Dengeler

Balkanlar Soğuk Savaş süresince çift kutuplu yapılanmanın bir yansıması olarak bölgesel dengelerden ziyade küresel dengelerden etkilenen bir konumda idi. Soğuk Savaş sonrası dönemin en önemli sonuçlarından birisi bölgenin iç dinamiklerinin ve karmaşık etnik/dinî yapısının bölgesel politikaları doğrudan etkileyecek şekilde devreye girmesidir. Bu durum, büyük güçlerin küresel stratejileri ile bölgesel güçlerin bölge-ölçekli politikaları arasında yeni bir etkileşim alanı doğurmuştur.

Böylece mesela Soğuk Savaş süresince özellikle Tito döneminde SSCB'nin etki alanı dışında kalmaya özen gösteren ve bu anlamda küresel ve bölgesel politikalar açısından özgün bir denge unsuru haline gelen Yugoslavya'nın bölünmesi ile bu devletin merkezî kütlesini oluşturan Sırbistan, Rusya-eksenli bir politikaya yönelirken, SSCB'nin bölgedeki uyduları şeklinde hareket eden Bulgaristan ve Romanya daha bağımsız bir politika oluşturma çabası içine girmişlerdir.

Soğuk Savaş süresince Batı Bloku içinde yer aldığı için Yugoslavya ile dengeli politikalar izlemeye çalışan Yunanistan, Soğuk Savaş sonrasında Sırbistan'a yaklaşmış ve bu ülke ile özellikle Arnavutluk ve Makedonya'yı ortak bir şekilde denetlemeye dayalı politikalar geliştirmeye çalışmıştır. Yugoslavya'dan kopan Slovenya ve Hırvatistan, Balkan ülkeleri olmaktan uzaklaşıp İtalya ve Almanya'ya yaklaşan Orta Avrupa ve Adriyatik ülkeleri olma yoluna girmişler ve bu anlamda Avusturya ve Macaristan'a benzer bir konuma yönelmişlerdir. Romanya Tuna havzasının getirdiği avantajla güneye yönelik bir Balkan politikasından ziyade Orta Avrupa ile Karadeniz arasındaki köprü rolünü önceleyen bir politika geliştirmeye başlamıştır. Türkiye ise bir taraftan bölge-içi bunalımlarla hazırlıksız bir şekilde karşı karşıya kalırken aslında kendi tarihi ile yüzleşme zorunluluğu içine girmiş, diğer taraftan da bölge içindeki dengelerin çekim alanından uzaklaşmamaya çalışmıştır.

Bu şartlar bazı tabiî ittifaklarla birlikte değişen şartlara uyum sağlayan geçici ve esnek uzlaşma alanlarını da beraberinde getirmiştir. Tabiî ittifak ilişkilerinde özellikle Makedonya ve Arnavutluk

politikalarında büyük ölçüde anlaşma içinde olan Sırbistan ve Yunanistan arasındaki ittifak ile kaderlerini tarihî bir insiyak ile Türkiye'nin bölgedeki ağırlığına bağlı gören ve hem Sırbistan hem de Yunanistan ile ihtilaflı ilişkiler içinde olan Bosna, Arnavutluk ve Türkiye arasındaki ittifak zikredilebilir. Sırbistan ile yaşadığı uzun savaş ve Dayton Anlaşmasının Bosna'da Hırvatlar ve Boşnaklar arasında öngördüğü federatif yapı dolayısıyla ikinci gruba yakın bir politika içinde gözüken Hırvatistan yine de bölge-içi çelişkilerin Bosna'ya yansıdığı durumlarda bunalımın seyrine göre değişen esnek bir tarafsızlık içinde olmayı tercih etmektedir.

Kosova bunalımının yayılmasının en çok etkileyeceği ülkelerin başında gelen Makedonya aynı zamanda Balkan Meselesinin düğüm noktasını oluşturmaktadır. Bağımsızlığına ve ülke bütünlüğüne karşı hem Sırbistan, hem Yunanistan hem de Bulgaristan'dan kaynaklanan baskılar karşısında kalan Makedonya aynı zamanda ülke nüfusunun takriben yarısını oluşturan Arnavutlarla ciddi problemler yaşamaktadır. Bu da Makedonya'yı bölgesel dengelerin ve gücün kayış istikametine doğru tavır almaya sevketmektedir.

Makedonya ve Batı Trakya konusunda Sırbistan ve Yunanistan ile ciddi çelişkileri olan ve her iki bölgede de tarihî hak iddiası taşıyan Bulgaristan'ın bu konularda Türkiye'ye yakın olmakla birlikte, Türk azınlığın varlığı dolayısıyla etnik haklar konusunda konjonktürel olarak Sırp-Yunan ittifakına yakın bir politika takip edebilecek olması, bu ülkenin bölgesel rolüne kritik bir konum kazandırmaktadır. Romanya ise bunalıma doğrudan taraf durumunda olmadığı için ekonomik çıkarlarını önceleyen konjonktürel bir tavır belirlemeye çalışmaktadır. Romanya'nın Kosova Müdahalesi sonrasında bölgeye geçmek isteyen Rus birlikleri ile ilgili olarak takındığı tavır bu konjonktürel bakış açısının izlerini taşımaktadır. Ancak Kosova Müdahalesi sonrasında denetim altına alınan güneydeki etnik çatışma kuzeye doğru yayılır ve Transilvanya'daki Macar azınlığı da hareketlendirirse ve bu hareketlenme Sırbistan'ın Voyvodina bölgesindeki Macar azınlığın hareketlenmesine paralel bir şekilde gelişirse muhtemel bir Sırp-Romen yakınlaşması sözkonusu olabilir ki, bu durum özellikle Tuna'nın seyir güvenliğini doğrudan etkileyeceği için Balkanlar probleminin Orta Avrupa'ya doğru

kaymasına yol açabilir. Ancak Macaristan'ın AB'nin ilk beş, Bulgaristan ve Romanya'nın ise ikinci beş aday ülkesi arasında yer alması böylesi etkin nitelikli bir çatışmanın bu ölçekte yayılmasını ve bu ülkelerin sert bir tavır içine girmesini engelleyecektir.

Bölgeye yönelik NATO müdahalesinden sonra fiilî güvenlik tehdidinin ve etnik çatışma riskinin önemli ölçüde denetim altına alınması Balkanlar'daki jeopolitik hatlar ile jeokültürel hatların kesişim noktalarındaki hassasiyeti ortadan kaldırmamıştır. Gerek Dayton Anlaşmasıyla Bosna'da gerekse NATO müdahalesiyle Kosova'da oluşturulmaya çalışılan düzen kalıcı bir barışı sağlama konusunda hâlâ yeterli bir garanti oluşturmamaktadır. Drava-Sava jeopolitik hattı üzerindeki Boşnak-Hırvat-Sırp jeokültürel çatışma alanı ile Morava-Vardar jeopolitik hattı üzerindeki Arnavut-Sırp-Makedon jeokültürel çatışma alanı, etnik ayrım hatlarından bölgesel çevreye yayılma riski taşımaya devam etmektedir.

III. Bosna Bunalımı ve Dayton Anlaşması

Dayton Anlaşmasının üzerinden beş yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen Bosna-Hersek devleti hâlâ kendi sınır egemenliğini tümüyle sağlayabilir bir iç bütünlük kazanamamıştır. Bu durumun temel sebebi büyük ölçüde Dayton Anlaşmasının taraflar arasında yol açtığı statü eşitsizliğidir. Etnik temizlik suçlusu işgalci Sırplar, 1992 Nisanından Dayton Anlaşmasına kadar geçen süreç içinde önce Bosnalı Sırplar olarak meşrulaştırılmışlar, daha sonra da Bosna Sırp Cumhuriyeti tanımlaması ile devlet kurucu unsurlar olarak takdim edilmişlerdir. Bir tarafta Sırp tarafı Cumhuriyet tanımlaması ile konsolide olurken diğer tarafta Müslüman-Hırvat tarafı bir federasyon olmanın bütün çelişkilerini barındıran bir nitelik arzetmektedir. Böylece Sırplar kendilerine ait bölgede tam bir otonom statü temin ederken, Müslümanların diplomatik ve askerî pozisyonu Hırvat faktörü ile denetim altına alınmıştır. Dayton Anlaşmasını takip eden aylarda Müslümanlar ile Hırvatlar arasında özellikle Mostar'da yaşanan gerginlik, anlaşmanın yumuşak karnını ortaya koymuştur.

Dayton Anlaşması öncesinde ve sonrasında yaşanan gelişmelerle ülkenin önemli büyük şehirleri olan Saraybosna ve Tuzla'da

Müslümanların, Banja Luka'da da Sırpların denetimlerinin pekiştiğini gören Hırvatlar, Mostar'ı kendi merkez üsleri haline getirmek istemektedirler. Savaş süresince lojistik bağlantılardan koparılarak Bosna içlerine hapsedilmek istenen Müslümanlar ise Mostar'ın deniz bağlantısı ve lojistik destek için kilit durumda olduğunun farkındadırlar. Mostar'ın mutlak anlamda Hırvat kontrolüne terk edilmesi Müslüman-Hırvat federasyonunun can damarının Hırvatların eline verilmesi demektir. Bu da statüsü tam bir belirginlik kazanmamış olan Mostar'ı Müslümanlar ile Hırvatlar arasındaki en temel çatışma alanlarından birisi haline getirmektedir.

Dayton Anlaşmasının öngördüğü seyahat özgürlüğü, mültecilerin geri dönmesi, seçim kayıtlarının herkesin savaş öncesindeki ikametine göre yapılması, savaş suçlularının cezalandırılması gibi esaslarının öngörülen kapsamda uygulanamaması, anlaşmanın ülke siyasî yapısının yeniden kurulmasına dayalı bir istikrar ortamından daha çok uluslararası garantilerle yürürlükte kalmasını sağlamaktadır. Bu şartlar sağlanmadan yapılan seçimler, Bosna'da yapılan etnik kıyımın ortaya çıkardığı siyasî ve demografik statünün dolaylı da olsa tanınması anlamına gelmiştir.

Savaş öncesinde hemen hemen tamamıyla Müslüman olan ve BM temsilcilerinin önünde tarihin gördüğü en acımasız etnik kıyımın yapıldığı Srebrenica ve civarındaki bölgede hâlâ tek bir Boşnakın bulunmaması Dayton Anlaşmasının sağladığı statünün meşruiyetini tartışmaya açmaktadır. Savaş süresince yoğun etnik kıyımın yaşandığı Višegrad, Srebrenica, Zvornik ve Foça gibi Doğu Bosna şehirlerinin ve Drina boyundaki Müslüman hakimiyetindeki bölgelerin otonom Sırp Cumhuriyeti toprakları olarak tescil edilmesi, Dayton Anlaşmasındaki etik-reelpolitik dengesizliğin tipik bir göstergesidir. Hele hele Srebrenica ve Zepa gibi BM'nin gözetimi altında kitlesel katliamların yapıldığı güvenlik bölgelerinin, eldeki açık savaş suçu delillerine rağmen Sırplara verilmiş olması hiçbir uluslararası hukuk değeri ile bağdaştırılamaz. Sırpları Bosna'dan sonra Kosova'da da yeni bir etnik kıyım politikası uygulama konusunda cesaretlendiren temel saik Dayton Anlaşmasındaki bu etik-reelpolitik dengesizliktir.

Evrensel insanlık ve uluslararası hukuk değerlerinden çok reelpolitiğin diplomatik izlerini taşıyan Dayton Anlaşması bu yönüyle

uluslararası sistemik dengelerin ortaya çıkardığı konjonktürel bir anlaşmadır. Konjonktürel kaygılar anlaşmada herkesi memnun etmeye çalışan muğlak ifadelerin hakim olmasına yol açmış görünmektedir. Bu da tarafların anlaşmayı kesin bir çözüm şekli olmaktan çok nihaî hesaplaşmayı erteleyen taktik bir adım olarak değerlendirmeleri sonucunu beraberinde getirmektedir. Uluslararası kamuoyunda etnik kıyım suçunun yükünü taşıyan Sırplar bu anlaşma ile üzerlerindeki psikolojik baskıyı atarken, Hırvatlar Hırvatistan'ın iç konsolidasyonunu sağlayan uygun konjonktürü Bosna'daki Hırvatların eşit statüsü ile daha da güçlendirme imkanı kazanmışlardır. Bir varoluş mücadelesini bütün imkansızlıklara rağmen sürdüren Boşnaklar ise Dayton'u, etnik kıyımın bütün yükünü taşıyan yorgun halkın kendini toparlamasına imkan tanıyan ve ülkenin uluslararası hukuk açısından iç bütünlüğünü nominal de olsa tescil eden bir metin olarak kabullenmişlerdir. Bunun içindir ki, Dayton sonrası Bosna'daki stratejik hassasiyetler uluslararası garantilerin getirdiği rehaveti değil, uzun dönemde kalıcı bir barışı sağlayacak olan gerçek bir teyakkuz halini gerekli kılmaktadır.

Dayton Anlaşmasının ortaya çıkardığı siyasî bölünme ile stratejik güvenlik hatları arasındaki uyumsuzluk, Bosna'da sürmekte olan statünün diğer önemli bir zaaf noktasını oluşturmaktadır. Bu durum özellikle Boşnaklar için büyük bir önem taşımaktadır. Hırvatlar ve Sırplar kendilerinin güvenliklerini Hırvatistan ve Sırbistan ile bir bütünlük içinde değerlendirdikleri için stratejik güvenlik hatları açısından ciddi bir derinliğe sahiptirler. Buna mukabil Orta Bosna'da temerküz eden Müslümanlar deniz bağlantısı itibarıyla Hırvatlar, kara derinliği ve Drina su yolu üzerindeki stratejik kuşak itibarıyla Sırplar tarafından kuşatılmış durumdadırlar.

Bosna-Hersek'in, uluslararası garantilere dayalı Dayton Anlaşması benzeri statülerin ötesinde, jeopolitik olarak yaşayabilir bir stratejik derinlik kazanması dört önemli stratejik şartın sağlanabilmesine bağlıdır. Bunlardan birincisi Orta Bosna'dan Mostar üzerinden denize ulaşan stratejik hattın ülke bütünlüğünün temel omurgalarından biri olarak ekonomik ve siyasî bütünleşmenin önemli bir aracı haline gelmesidir. Bu hat üzerinde sağlanacak ekonomik geçişkenlik ve ortak çıkar alanı Boşnak-Hırvat federasyonunun da en ciddi dayanaklarından birini oluşturacaktır. Aksi-

ne, bu hat üzerinde yaşanacak bir çatışma, önce Boşnak-Hırvat federasyonunun çatlamasına sonra da Bosna-Hersek devletinin tümüyle çözülmesine yol açabilecek bir risk barındırmaktadır.

İkincisi, Sırplar tarafından en yoğun etnik temizlik hareketinin yapıldığı Drina hattı üzerinden Orta ve Doğu Bosna bağlantısının sürdürülmesidir. Dayton Anlaşmasında öngörülen serbest dolaşımın en stratejik öneme sahip olduğu bölge bu hattır. Bu hat üzerindeki yegâne dayanak olan Saraybosna-Gorajde bağlantısı güçlendirilmeli ve bu bağlantının kademeli bir şekilde Zvornik ve Foça'ya doğru kaydırılması planlanmalıdır. Bu hat, gerek Bosna-Hersek devletinin Sırbistan tarafından yeniden tehdit edilmemesi, gerekse Orta Bosna'daki Müslüman Boşnak nüfusun kader birliği ettiği Sancak ve Kosova ile irtibatlarının sürmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Drina hattı ve Doğu Bosna, Osmanlı bakiyesi unsurların varoluş mücadelesi açısından Balkan jeopolitiğinin en hassas kuşaklarından birini oluşturmaktadır. Sırpların etnik kıyım projelerinde en büyük ağırlığı bu bölgeye vermelerinin temel sebebi de budur. Bosna-Hersek yetkilileri Dayton Anlaşmasından nihaî statüye geçiş sürecinde bu bölgenin tekrar ülkenin merkezi ile bütünleşmesine yönelik projeleri kademeli bir şekilde devreye sokmak zorundadırlar.

Doğu Bosna'nın tamamıyla Sırplara mutlak anlamda terki sadece Bosna'daki değil, Balkanlar'ın tümündeki dengeler açısından da son derece tehlikelidir. Sancak ve Kosova ile Bosna arasındaki bağları koparmak Boşnakları Hırvatların, Sancak ve Kosova'yı ise tamamıyla Sırpların etki alanına terk etmek demektir. Dayton Anlaşmasından sonra Sırpların bunalımı Kosova'ya yayma cesareti bulması biraz da bu stratejik kuşağın zayıflaması dolayısıyladır. Bu açıdan Bosna'nın Drina hattı ile irtibatının fiilen kesilmemesi büyük önem taşımaktadır. Bunun yolu da en azından Gorajde aracılığıyla Drina üzerinde bir köprü başı tutmaktır.

Bosna-Hersek'in yaşayabilir bir devlet olarak güvenliğini temin edebilmesinin üçüncü jeopolitik gerekliliği Saraybosna'dan başlayarak Prijedor ve Doboj üzerinden Brcko'ya uzanan ve Sırp denetimindeki bölgeleri fiilen ikiye ayıran kuzey-güney hattı üzerindeki hakimiyetini pekiştirmesidir. Bu hat üzerinde doğabilecek bir zaaf ülkenin tekrar bölünmesinin önünü açabileceği gibi, Drina-

Sava hattı üzerinden Adriyatik'e yönelmeyi hedef edinen Büyük Sırbistan idealinin tekrar gündeme gelmesine sebep olabilir.

Bosna-Hersek'teki Boşnak nüfusun iç bütünlüğü açısından önem taşıyan dördüncü gereklilik ise Orta Bosna ile Bihaç arasındaki irtibatın sağlam temeller üzerine oturtulmasıdır. Bu durum Bosna Savaşı esnasında olduğu gibi Bihaç'ın tamamıyla ayrıştırılmış bir getto haline gelmemesi açısından olduğu kadar Orta Bosna'nın batı istikametinde bir derinlik kazanması bakımından da büyük bir önem taşımaktadır. Boşnak-Hırvat federasyonunun ikinci yumuşak karnı bu hat üzerinde bir iç denetim çelişkisinin yaşanma ihtimalidir.

Bosna Savaşı süresince taraflar arasında en ciddi çatışma alanlarını oluşturan bu hatlar barış döneminde de ülke bütünlüğünün sağlanmasının asgarî unsurlarını oluşturmaktadır. Kendi geleceğini Bosna-Hersek devletinin yaşayabilmesine bağlı gören Boşnak nüfus için bu hatlar üzerinde iç entegrasyonu sağlayacak ekonomik bağlantıların ve ulaşım imkanlarının geliştirilmesi büyük bir önem taşımaktadır.

Bosna-Hersek devletinin kendi iç bütünlüğünü sağlayarak yaşayabilirliğinin jeopolitik şartlarını gerçekleştirmekten uzak görünen Dayton Anlaşması, gerek anayasal çerçeve gerekse reel askerî ve stratejik durum açısından ciddi boşluklar barındırmaktadır. Bosna devletinin sınır bütünlüğü zikredilmekte fakat ne bunu koruyacak olan Bosna ordusunun alacağı yapı ortaya konmakta ne de Cumhuriyet statüsü tanınan Sırpların tek taraflı bir kararının uluslararası müeyyidesi belirtilmektedir. Bunun tek garantisi anlaşma sonrasında Bosna'ya yerleştirilen NATO ülkeleri ağırlıklı uluslararası güçtür.

Reel durum açısından bakıldığında, bu anlaşma ile eski Yugoslavya toprakları üzerinde Sırbistan ve Hırvatistan güçlerini kendi bölgelerinde konsolide ederlerken, Bosna-Hersek eski Yugoslavya'nın bütün iç çelişkilerini barındıran ve yeni bunalımlara açık bir çatışma alanı haline getirilmiş bulunmaktadır. Bunalımı Bosna-Hersek'te dondurma diplomasisinin bu iki devletin Bosna-Hersek üzerinden kendi güçlerini pekiştirmeleri sonucunu doğurması ihtimali hâlâ yüksektir. Bosna'daki Sırplara Cumhuriyet statüsü tanınırken, Sancak ve Kosova'daki Müslümanların Sırbistan

yönetiminin insafına terkedilmesinin acı sonuçları Dayton Anlaşmasından üç sene sonra Kosova'da kendini göstermiştir.

Dayton Anlaşmasının müzakereleri sürecinde bunalımı Bosna'da dondurma taktiği karşısında başta Türkiye olmak üzere İslam dünyası Eski Yugoslavya'nın tümüne yönelik bir konferans konusunda ısrarlı olmalıydı. Sırbistan'daki Müslüman topluluklar konusunda gerekli garantileri almaksızın Bosna'daki Sırplara özel cumhuriyet statüsü verilmesi, bölgedeki Müslümanların durumunu önemli ölçüde zaafa uğratmıştır. Bosna'da gerçekleştirilen etnik kıyımdan kısa bir süre sonra hemen hemen aynı yöntemlerin Kosova'da uygulanmış olması bu zaafın açık bir göstergesidir.

Sırbistan ve Hırvatistan üniter konumlarını güçlendirirken Müslümanların çoğunlukta olduğu Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nin geleceği, muhtevası muğlak bir anlaşmanın getireceği barışa bağlanmıştır. Bu durum genelde Balkanlar'daki Müslüman topluluklar için, özelde Boşnaklar için yeni tehdit unsurları barındırmaktadır. Balkanlar'daki Osmanlı bakiyesi unsurlar barış nutuklarının iyimser havasına kapılmaktansa bu tehdit unsurlarına karşı her zamankinden daha fazla teyakkuz halinde bulunmak ve bu anlaşmanın muğlak muhtevasını belirleyecek askerî güce, stratejik etkinliğe ve diplomatik üstünlüğe ulaşmak zorundadır.

Bosna Savaşı süresince yaşanan acı tecrübeler göstermiştir ki, bütün uluslararası çabaların ve barış görüşmelerinin ötesinde Bosna'yı yaşatacak olan en önemli unsur Boşnakların siyasî bağımsızlık iradesi ve bu iradenin fiilî güç olarak askerî alanda kendisini göstermesidir. Tarih boyunca hiçbir millet başka bir milletin lütfu ve vesayeti ile bağımsızlığını garanti altına alamamıştır. Boşnakların bunca acılara rağmen gösterdikleri olağanüstü direniş ve irade bu ülkenin nihaî statüsüne yansımalı ve başka birçok örnekte görüldüğü gibi bir milletin acıları başka milletlerin stratejik hesaplarına kurban edilmemelidir.

IV. NATO Müdahalesi ve Kosova'nın Geleceği

Balkanlar'daki bölgesel dengeler içinde jeopolitik kritik hatlar ile jeokültürel kuşaklar arasındaki çelişkilerin doğrudan yansıdığı ikinci bölge, Morava-Vardar ekseni içinde yer alan ve Sırp-Arna-

vut-Makedon unsurların yüzleştiği jeokültürel kuşağı oluşturan bölgedir. Her iki stratejik kuşağı da Yugoslavya'nın merkezî etnik gücü olarak Soğuk Savaş süresince elinde tutan Sırpların Miloseviç önderliğinde tanımladıkları Büyük Sırbistan ideali, temelde bu stratejik kuşaklar üzerindeki demografik yapıyı değiştirip etnik ve dinî olarak monolitik bir yapı kurmaya yönelik bir projeydi. Etnik kıyım ve fiilî baskılardan kaynaklanan göçlerle gerçekleştirilmesi düşünülen bu yapının kara jeopolitik alanı ilgili kuşaklardan oluşurken Adriyatik deniz bağlantısının kopmaması esas alınıyordu. Böylece Tuna'dan Adriyatik'e uzanan Sırp jeopolitik hayat alanı tanımlaması bu hayat alanının içindeki Boşnak ve Arnavut unsurları hem stratejik bir düşman hem de dış destekten yoksun kolay bir hedef haline getiriyordu.

Doğu Bosna'daki etnik temizlik ile hedefine kısmen ulaşan bu hayat alanı tanımlaması Krajina'nın Hırvatların eline düşmesiyle Adriyatik ayağında ciddi bir zaafla karşı karşıya kalmıştır. Bosna Savaşından askerî anlamda ciddi bir kayıp görmeden çıkan ve Dayton Anlaşması ile Doğu Bosna'daki etnik temizliğin doğurduğu statünün tescil edilmesinî sağlayan Sırbistan bu tecrübenin ışığında iç konsolidasyonunu pekiştirmek için Kosova'ya yönelik sindirme ve göçe zorlamaya dayalı etnik temizlik harekâtına girişti.

Sırplar açısından Kosova'yı Bosna'dan farklılaştıran dört temel unsur vardır. Birincisi Kosova'nın demografik yapısı ile ilgilidir. Nüfusun yaklaşık %90'ı Arnavutlardan oluşan Kosova Bosna'nın aksine demografik olarak çok daha yeknesak bir yapı arzetmektedir. Bu yapı Bosna'yı izole ederek etnik kıyımı sürdürmeyi tercih eden Sırpların Kosova'ya yönelik etnik temizlik harekâtında Kosova'daki Arnavutları komşu ülkelere, özellikle Arnavutluk ve Makedonya'ya sürerek demografik bir yapı değişikliğini zorlamaya yönlendirmiştir.

Bu durum ikinci temel farklılığın da tebarüz etmesini sağlayan bir jeokültürel atmosfer oluşturmuştur. Kosova'da iç sosyokültürel ve sosyopolitik entegrasyonu yüksek, dolayısıyla kültürel asimilasyona ve etkileşime son derece dirençli bir toplumsal yapının varlığı, Sırpların Kosova'yı kendilerinin anavatanı olarak gösteren tarihî iddialarıyla birleştiğinde etnik/dinî yüzleşmenin hemen net saflara dönüşmesine yol açan bir konjonktür doğurmuştur. Dinî kimlikte farklılaşmakla birlikte dil konusunda birbirine yaklaşan

ve Soğuk Savaş süresince daha yüksek bir entegrasyon düzeyi sağlamış olan Sırpların ve Boşnakların aksine Sırpların ve Arnavutların sosyal entegrasyonu en düşük düzeylerde kalmıştır. Bu nedenledir ki, Sırpların etnik kıyımı başlatmaları Sırplarla beraber ve yanyana yaşamaya alışmış Boşnaklar için beklenmedik bir şok etkisi yaratırken, asabiyet bağları kuvvetli Arnavutlar için zaten varolan bir farklılaşmanın tırmandırılması olarak algılanmıştır.

Balkanlar'ın jeokültürel yapısını yansıtan üçüncü önemli farklılaşma ise bölge-içi dengelerle doğrudan ilgilidir. Bosna'da etnik temizliğin muhatabı olan Boşnaklar, Sırplarla Hırvatların doğu ve batı istikametindeki baskıları karşısında Orta Bosna'da neredeyse bir gettoya sıkıştırılmışken, Kosova'daki Arnavutlar gerek Makedonya gerekse Arnavutluk'taki Arnavut unsurlarla hiçbir zaman teması kaybetmeyerek sürekli bir lojistik destek ve sığınma imkanı bulmuşlardır. Arnavutların direniş kapasitesini artıran bu durum aynı zamanda Kosova bunalımının Bosna'nın aksine bütün Balkanlar'a yayılma riskini artırmıştır. NATO'yu Kosova'ya müdehaleye sevkeden amillerden birisi de bu jeokültürel dağılımın ortaya çıkardığı yayılma riskidir.

Sırpların Kosova'ya yönelik etnik temizlik hareketini güçleştiren bu üç unsurun aksine Kosova'nın statüsünden kaynaklanan dördüncü unsur Sırplara önemli bir manevra alanı kazandırmıştır. Bosna-Hersek'in aksine Yugoslavya'nın Soğuk Savaş dönemindeki siyasî yapısında kurucu cumhuriyet statüsüne sahip olmayan ve özel bir statü ile idare edilen Kosova'nın bu statüsünün de 1989 yılında Sırplar tarafından ortadan kaldırılması, Yugoslavya'nın dağılma ve kurucu cumhuriyetlerin tanınma sürecinde Kosova'nın devre dışında kalmasına yol açmıştır. Kosova'daki hassas durumun farkında olan Sırplar bu statü değişikliği ile Kosova'yı Sırbistan tarafından doğrudan idare edilen bir bölge haline getirmek suretiyle Kosova meselesini bir uluslararası hukuk ihlali olmaktan çıkararak bir ulusal mesele haline dönüştürmeye çalışmışlardır. Nitekim NATO müdahalesi esnasında Çin ve Rusya gibi BM Güvenlik Konseyi ülkelerin en ciddi muhalefeti, üye bir ulus-devletin içişlerine müdahale noktasında olmuştur.

Uluslararası statünün sağladığı bu avantajlı konumu istismar eden Sırbistan 1998 baharında tırmandırdığı etnik temizlik hare-

ketinde kademeli bir strateji benimsemiştir. Bunalımın ilk safhasında her türlü uluslararası tepkiyi içişlerine müdahale olarak görerek reddeden Sırbistan, Paris görüşmeleri esnasında İngiliz-Fransız blokunun müzakere sürecini uzatan taktikler kullanarak bunalımı zamana yayma politikası takip etmiştir. Bosna'daki tecrübeden hareketle Batı ülkeleri arasındaki yaklaşım farklarının uluslararası müdahaleyi geciktireceği kanaati Miloseviç'i Kosovalı Arnavutlarca kabul edilen anlaşma metnini reddetmeye sevketmiştir.

Miloseviç'in değişen uluslararası konjonktürü ve ABD'nin Balkanlar'da sistemik çelişkileri de barındıran tavır değişikliğini görememesi bu hesapların tutmamasına yol açmıştır. Bunun üzerine Miloseviç yönetimi müdahalenin başlamasından sonra biraz da müdahalenin kara desteğinden yoksun oluşunun getirdiği konjonktürü istismar ederek hava operasyonuyla sınırlı askerî harekât konusundaki ısrarı zorlamaya başlamıştır. Bu dirençle bir taraftan NATO ülkelerinin müdahaleye bakış açılarında birtakım farklılaşmalar ortaya çıkarak müdahale blokunun çatlaması, diğer taraftan da kara desteğinden yoksun hava operasyonunun tırmandırdığı gerilimle Kosova halkının Arnavutluk ve Makedonya'ya göçe zorlanması hedef edinilmiştir.

Gerçekten de kara harekâtına yönelik gerekli lojistik hazırlığın yapılmamış olması hava operasyonlarının ilk safhasında karada yürütülen etnik temizlik harekâtının ivme kazanmasına yol açmıştır. Muhtemel bir kara harekâtı için en azından 6 hafta gerekli olduğunun NATO yetkililerince ifade edilmesi de Sırplara bir zaman esnekliği tanımak suretiyle etnik temizlik harekâtının hızlandırılmasına zemin hazırlamıştır. Müdahale sonrasında ortaya çıkarılan toplu mezarlar hava operasyonuyla sınırlı harekâtın bu zaafını açık bir şekilde ortaya koymuştur.

"Arnavut Meselesi"ni bir Yugoslavya meselesi olmaktan çıkararak bölgeye yaymaya yönelik Sırp politikası bir taraftan NATO güçlerinin teyakkuzunu artırırken, diğer taraftan Balkanlar'daki bölge-içi denge mekanizmalarını harekete geçirmiştir. Makedonya bünyesinde ortaya çıkacak en küçük bir hareketlenme ve değişmenin, Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk ve Türkiye'yi doğrudan içine çekecek sonuçlar doğurabilecek olması, bunalıma doğ-

rudan ya da dolaylı müdahil olma ihtimali taşıyan ülkeleri tedirgin etmiştir.

Sırbistan da bu durumu görmüş ve Arnavut Meselesini bir Yugoslavya ve Sırbistan meselesi olmaktan çıkararak genelde bir Balkan, özelde de bir Makedonya meselesi haline dönüştürebilecek bir göç dalgası oluşturmaya çalışmıştır. Türkiye için de en kritik hat bu çerçevede belirginlik kazanmıştır. Ancak, özellikle bölge-içi dengelerin nabzını iyi tutan ABD'nin ısrarı ve Almanya'nın son derece akıllı manevralarla müdahaleyi bitirmeye yönelik diplomatik adımların çekim alanını Rusya'nın da müdahil olduğu Avrupa-içi kurumlara yöneltmesi Sırbistan'ın bu senaryoya yönelik direncini önce zayıflatmış daha sonra da kırmıştır.

Bununla birlikte, Sırp askerî güçlerinin çekilmesi ve KFOR'un Kosova'da denetimi ele geçirmesi bunalımın nihaî çözümü için yeterli değil gerekli bir adımdır. Kosova Meselesinin en hayatî boyutları hâlâ çözüm beklemektedir. Sistemik ve bölge-içi çelişkilerin getirdiği açmazlar Kosova'nın geleceği ile ilgili diplomatik ve siyasî süreci etkilemeye devam etmektedir.

Kosova meselesinin geleceği ile ilgili problemleri üç kademede ele almak mümkündür. Birinci kademe bunalımın ana odak noktası olan Kosova'nın statüsü ile ilgilidir. Kosovalı Arnavutlarca müdahale öncesinde imzalanan anlaşma Sırpların saldırgan tutumunun tescil edilmesi ve müdahale yönündeki baskıları artırması bakımından olumlu unsurlar ihtiva etmişse de nihaî çözüm ve otonominin mahiyeti konusunda muğlak ifadeler içermekteydi. Kosova'da gelinen son nokta Sırp ve Arnavutların birlikte ortak bir siyasî hayat alanı oluşturmasını iyice güçleştirmiştir. Ortaya çıkan yoğun güvensizlik ortamı, geçici çözümleri ve garanti altına alınmamış sınırlı özerklik tanımlamalarını gittikçe devre dışına itmekte ve nihaî çözüm alternatiflerini azaltmaktadır. Sırplar için de Arnavutlar için de "ya hep ya hiç" formülü ön plana çıkmakta; bu durum da fiilî güç destekli diplomasinin esneklik alanını daraltmaktadır. Sırpların Soğuk Savaş döneminde çok daha yüksek bir sosyokültürel entegrasyon süreci yaşadıkları Boşnaklarla birarada yaşamayı dahi içlerine sindiremedikleri bir güvensizlik ortamında Arnavutlarla ortak bir devletin unsurları olmayı benimsemeleri çok güçtür. Kosova'nın geleceği üzerinde planlar yapan müttefik

güçler bu konuda artık müdahale öncesinden daha sınırlı opsiyonlara sahiptir.

Prensipte Kosova'nın iç egemenliğe dayalı bir otonomiye sahip olması hâlâ temel çözüm alternatifi olarak sunulmaktadır. Ancak, soyut bir otonomi alternatifinden çok otonominin muhtevası önem taşımaktadır. Yugoslavya içinde Karadağ benzeri kurucu bir statü ya da Bosna içindeki Sırp Cumhuriyeti gibi iç sınırları egemenlik alanı şeklinde tanımlanmış *de facto* otonomi benzeri bir çözüm Kosova'nın geleceği için bir kıyas niteliği taşıyabilir. Yoksa Sırbistan içinde tanınan kültürel/ekonomik ağırlıklı bir otonomi, Kosova için herhangi bir güvenlik ve istikrar garantisi oluşturmayacaktır. Daha önce çok daha kuvvetli bir otonominin Sırp yetkililerce merkezî bir kararla kaldırıldığını bilen Kosovalılar için otonomi ancak ve ancak iç egemenlik alanının net olarak tanımlandığı bir durumda kısmî bir çözüm niteliği taşıyabilir.

İç egemenliğin en bunalımlı alanı da güvenliğin KFOR misyonundan sonra nasıl sağlanabileceği sorusu ile ilgilidir. Kosova Kurtuluş Ordusu (KKO)'nun silahsızlandırılması uluslararası garantörlüğün sözkonusu olduğu müdahale sonrası dönem için bir gereklilik olarak görülebilir. Ancak, nihaî statüde iç egemenliğin fiilî güç boyutunun nasıl temin edileceği çözülmeden Kosova bölgesinde istikrarı sağlayabilmek çok zordur.

Bunalımın bölge-içi dengeleri ilgilendiren ikinci kademesinde en ciddi mesele, parçalanmış Arnavut demografik yapısından kaynaklanan Arnavut Meselesinin geleceği ile ilgilidir. Kosova meselesinin nihaî çözümü bu açıdan öncelikle Arnavutluk ve Makedonya'yı, daha sonra da hemen hemen bütün bölge ülkelerini ilgilendirmektedir. Kosova meselesinin Balkanlar'ın merkezî problemi olan Arnavut Meselesini de harekete geçirmesi ihtimali bölge dengeleri açısından en kritik alanı oluşturmaktadır. Bunalım esnasında Kosova'dan Arnavutluk, Makedonya ve Bulgaristan'a ve oradan da Türkiye'ye yönelen göç bölge-içi dengelerde ciddi risk alanları oluşturmuştur. Özellikle kendi içinde son derece hassas bir etnik/dinî denge barındıran Makedonya'nın konumu son derece kritiktir. Şu anda Kosova'daki KFOR askerî gücü dolayısıyla dondurulmuş görünen bu mesele gelecekte de özellikle Türkiye açısından bölgenin en hassas gündem maddeleri arasında yer almaya devam edecektir.

Daha önceki bölümde de üzerinde durduğumuz gibi uluslararası güçlerin sistemik çelişkileri Kosova'nın geleceği ile ilgili üçüncü kademeyi oluşturmaktadır. Kosova'nın cari statüsünde değişen en önemli unsur uluslararası bir gücün garantörlüğüdür. Ancak bu gücün sınırları ve iç çelişkileri de bölgenin geleceğini belirleyecek ve olumsuz yönde etkileyebilecek unsurlar ihtiva etmektedir. KFOR'un Kosova'ya konuşlanması sürecinde özellikle İngiliz, Fransız ve Rus denetim bölgeleri ile ilgili ciddi kaygılar duyulmaktaydı. Nitekim, Rusya'nın Priştine havaalanını işgal ederek denetim dışı *de facto* bir durum yaratması ve Mitroviça ve Priştine'de Arnavut nüfus ile İngiliz ve Fransız güçleri arasında çatışmalar yaşanması bu kaygıları pekiştirmiştir. Kosova'da yeni statünün çerçevesinin belirlenerek sivil yönetimin oluşturulmasına kadar yaşanacak süreç en kritik dönemi oluşturacaktır.

V. Türkiye'nin Balkanlar Politikasının Esasları

Kosova bunalımının gerek uluslararası düzlemdeki yansımalarından, gerekse bölge-içi dengelerdeki etkisinden Türkiye adına çıkarılması gereken önemli dersler vardır:

(i) Soğuk Savaş sonrası dönemin değişken ve dinamik şartları küresel nitelikli uluslararası rekabetin hassas bölgesel kuşaklara hemen ve doğrudan yansıması sonucunu doğurmaktadır. Her yansıma da küresel uluslararası tercihler ile bölgesel politikalar arasında esnek ama süreklilik arzeden bir ilişkinin kurulmasını ve bu ilişkinin belli periyotlarla yeniden ayarlanmasını gerekli kılmaktadır. Mesela Türkiye'nin AB'den dışlanması ve ABD-İsrail eksenli bir genel stratejik tercihe yönelmesi hem Ortadoğu'daki hem de Balkanlar'daki politikaları doğrudan etkilemektedir. Bu noktada küresel strateji esnekliğini azaltan her adım bölgesel politikalarda da bir tıkanma meydana getirmektedir.

(ii) Böylesi bir konjonktür stratejik esnekliğini artıran ülkeler için önemli dış politika avantajları oluştururken, bu esnekliği kaybeden ülkelerin risklerini artırmaktadır. Bu anlamda Kosova'da gerilim 1998 başlarında tırmanırken, dönemin başbakanı Mesut Yılmaz'ın *Lebensraum* kavramını, teorik olarak haklı bir çerçevede olsa bile maksadını aşan bir şekilde kullanarak Almanya ile yersiz bir polemik içine girmesi zamanlama itibarıyla bir zaaf oluşturur-

ken, Dışişleri bakanı İsmail Cem'in gerek Ortadoğu gerek Balkanlar'da yüzyüze temaslarla inisiyatif oluşturma çabaları ise dış politika rasyonalitesi açısından doğru unsurlar ihtiva etmiştir. Dinamik uluslararası şartlar her aktörle sürekli teması kaçınılmaz kılmaktadır. Bu aktörün karşı safta yer alması, teması, aktörün niyetlerini görebilmek açısından daha da anlamlı kılabilir.

(iii) Küresel rekabetin Balkanlar'a yansıması tarihî etki alanlarını da beraberinde getirmektedir. 19. yüzyıl Avrupa diplomasisi içinde bu rekabet ikisi ilerleyen, bir diğeri gerileyen üç tarihî mirası karşı karşıya getirmiştir. Yükselen etki alanlardan birisi Alman birliğinin gerçekleşmesinden aldığı hızla doğu ve güneye doğru ilerleyen Kutsal Roma-Germen mirasıdır ki, kuzeyde Polonya'dan güneye, Avusturya ve Macaristan üzerinden Hırvatistan ve Adriyatik'e inmektedir; ikincisi ise Rusların *Üçüncü Roma* idealini yansıtan ve daha sonra sosyalist ideolojiye dönüşerek demir perdenin doğuşuna yol açan Ortodoks-Slav etki alanıdır ki, kuzeyde Beserabya'dan başlayarak Bulgaristan ve Sırbistan üzerinden Yunanistan'ı da içine alarak Ege ve Adriyatik'e yönelmektedir. İlerleyen bu iki eksen karşısında gerileyen Osmanlı ekseni kuzeyde tarihî Lehistan politikasına, güneyde ise Balkanlar'ın otantik kavimleri olan Boşnak ve Arnavutların Osmanlı kültürü ile özdeşleşen altyapısına dayanmaktaydı. Dengeci İngiliz politikası ise Germen ve Slav unsurlar arasında eski Yugoslavya benzeri tampon siyasî oluşumlar oluşturmayı hedef edinmişti.

Bu dengeler bugün de üç aşağı beş yukarı sürmektedir. Maalesef kabul etmek zorunda olduğumuz bir gerçek de, Türkiye'nin, Almanya ve Rusya'nın kendi etki alanlarını koruma yönündeki etkinliklerine orantılı bir etkinliği gösterecek güce sahip olmamasıdır. Bunun için de, Balkan bunalımı neredeyse bölgedeki İslam ve Osmanlı kimliğinin tasfiye hareketi haline dönüşmüştür. Son Bosna ve Kosova bunalımları bunu açık bir şekilde göstermiştir.

Ancak, 19. yüzyıldan farklı olarak yeni konjonktürdeki en önemli faktör ABD'dir, ki bu da ABD'nin bölgesel etkinliğini Germen ve Slav etkinlik alanları dışında kalan unsurlara dayandırmasını gerekli kılmaktadır. Macar, Hırvat ve Sloven unsurların Almanya'ya; Sırp unsurların Rusya'ya; Bulgar, Rumen ve Yunan unsurların konjonktürel olarak her iki tarafa da yakın olabilecek bir politika takip etmeye meyilli olduğunu gören ABD, ister istemez

Arnavut ve Boşnak unsurları bölgenin dengeleyici aktörleri olarak devrede tutmaya çalışacaktır. Türkiye bu noktada Almanya ve Rusya'yı karşısına almadan ve bu ülkelerle diplomatik teması kesmeden, ABD ile kesişen bölgesel hesaplarının realize edilmesine çalışmalıdır.

(iv) Balkanlar'da özellikle Sırplar ve Yunanlılar tarafından sık sık depreştirilen anti-Osmanlı ve anti-Türk imajı karşısında Türkiye'nin küresel rekabet unsurlarını bölgeye dikkatli bir şekilde yansıtması zorunludur. Türkiye'nin bölgeye müdahil olmasını sağlayacak diplomatik ve reel araçlar oluşturulmalıdır. Osmanlı'dan tevarüs edilen siyasî kültürün ve kurumların reddi Balkanlar politikası açısından önemli bir açmaz doğurmaktadır. Herkes Boşnak ve Arnavut unsurlara olan tarihî ve kalbî yakınlığımızı bilmektedir; ancak bunun uluslararası legal araçları yoktur. İçerde İslamî kültür oluşumlarını bir tehdit gibi gören yaklaşım Kosova'da ve Bosna'da bu kimliğin muhafazasını savunmakta güçlük çekmektedir; çünkü Sırplar her iki bölgede kendilerine karşı mücadele eden unsurları İslam fundamentalizminin temsilcileri olarak göstermektedir. Aliya İzzetbegoviç karşıtı propaganda bu konuda önemli bir misal teşkil etmektedir. Türkiye özellikle Balkanlar'la ilgili olarak iç siyasî kültür ile dış politika yapımı arasında yeni denge ve uyum ölçüleri oluşturmak zorundadır.

Bu çerçevede Türkiye'nin Balkanlar politikasının ana unsurları şu şekilde özetlenebilir:

1. Tarihî Miras ve Balkanlar

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da egemen olmasından bu yana Osmanlı-Türk geleneksel Balkan politikasının iki temel dayanak grubu vardır: Boşnaklar ve Arnavutlar. Balkanlar'ın bu iki yerleşik kavmi İslam'ı seçerek Katolik-Ortodoks-İslam ya da Roma/Germen-Rus-Osmanlı sacayağına dayalı Balkan jeokültüründe ağırlıklarını İslam ve Osmanlı ayaklarına koymuşlardır. Bu nedenledir ki, Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemlerde Osmanlı adına Balkanlar'da büyük etki kazanan bu kavimler, Osmanlı'nın zayıflamasından ve çöküşünden sonra en büyük darbelere duçar olmuşlardır.

Soğuk Savaş sonrasında da Balkanlar'daki dengede Türkiye hanesindeki en önemli kazançlar bu iki kavmin kendi devletlerinde kültürel geçmişlerine daha yakın bir çizgide yeni bir siyasî yapı-

lanmaya gitmeleri olmuştur. Arnavutların ve Boşnakların Balkanlar'da istikrarlı ve etkili olmadığı bir konjonktürde Türkiye'nin Doğu Trakya ve Anadolu'da huzurlu olması mümkün değildir. Bosna-Hersek hâlâ Türkiye'nin Orta Avrupa içlerine uzanan siyasî, ekonomik ve kültürel bir ileri karakolu durumundadır. Arnavutluk ise Türkiye'nin Balkanlar politikasının barometresidir. Arnavutluk'un Balkanlar'daki istikrar ve güvenliğini sağlamak için destek olamayan bir Türkiye'nin bölgede kalıcı bir etkide bulunması mümkün değildir.

Daha önce de vurguladığımız gibi Türkiye'nin Balkan ve Kafkas politikalarındaki rolleri açısından Arnavutluk ve Azerbaycan benzer konumlara sahiptirler. Bu konum Türkiye'nin hem yakın kara hem de yakın deniz havza politikalarının kaderini belirleyecek özellikler taşımaktadır. Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Adriyatik politikasında Arnavutluk, Hazar Denizi politikasında da Azerbaycan belirleyici bir ağırlığa sahiptir.

Boşnakların ve Arnavutların geleceği jeokültürel açıdan da, jeopolitik açıdan da Balkanlar'ın anahtarı durumundadır. Balkanlar'daki kaygan ve değişken bölgesel ilişkiler arasında Türkiye açısından değişmeyen en önemli stratejik öncelik ve unsur Osmanlı bakiyesi olan ve kendi kaderlerini Türkiye'nin bölgesel gücüne ve ağırlığına bağlayan toplumların kendi bölgelerinde kalarak güvenliklerini temin etme meselesidir. Bu durum Türkiye için sadece yerine getirilmesi gereken bir mesuliyet ve yük değil, aynı zamanda Balkanlar'da etkinlik alanı oluşturmanın en önemli aracıdır. Kuzeybatı istikametinden başlayarak Bihaç-Orta Bosna-Doğu Bosna-Sancak-Kosova-Arnavutluk-Makedonya-Kırcaali-Batı Trakya hattı ile Doğu Trakya'ya ulaşan kuşak Türkiye açısından Balkan jeopolitiğinin ve jeokültürünün hayat damarı niteliğindedir.

Dikkat edilirse Sırplar Bosna Savaşında bu hat üzerindeki bağlantıları kesme hedefine yönelmişler ve bir taraftan Doğu Bosna'yı işgal ederek Orta Bosna ile Sancak ve Kosova arasındaki irtibatı koparmışlar, diğer taraftan Bihaç'ı kuşatma altında tutulan bir ada şeklinde izole etmeye çalışmışlardır. Savaşın daha sonraki dönemlerinde Bihaç ile Orta Bosna arasındaki irtibat tekrar kurulurken Doğu Bosna'daki etnik temizlik harekâtı Sancak ile Bosna arasındaki irtibatı tamamıyla yok etmiştir. Bugün çatışmaların Koso-

va'da, özellikle bölgenin kuzeyde Sancak ve batıda Arnavutluk ile irtibat noktalarında yoğunlaşması da bir tesadüf değildir. Kosova bu kuşağın Boşnak nüfusun çoğunlukta olduğu *Bosna-Sancak ekseni* ile Arnavut nüfusun çoğunlukta olduğu *Makedonya-Arnavutluk ekseni* arasındaki irtibatın merkezî coğrafyasını oluşturmaktadır. Kosova'nın tasfiyesi kuzeydeki Boşnak unsuru bir Orta Avrupa azınlığı haline dönüştürürken, Arnavutları Balkanlar'a yayılan etnik bir grup olmaktan çıkarıp Adriyatik'e sıkışmış bir topluluk haline getirecektir. Bu fiilen kendini Türkiye ile kader birliği içinde gören unsurların birbirinden koparılarak marjinalleştirilmesi suretiyle Osmanlı bakiyesinin tümüyle tasfiyesinin son halkası anlamına gelecektir.

Bu kuşakta yaşayan toplulukların iç güvenliklerinin sağlanması, kültürel varlıklarının muhafazası, ekonomik ve sosyal altyapılarının güçlendirilmesi, kuşak üzerindeki topluluklar arasındaki iletişimin artırılarak sürdürülmesi Türkiye'yi bölgede hem barış hem de gerginlik konjonktüründe güçlü kılacaktır. Aksi takdirde bu kuşağın demografik olarak çözülmesi ve tasfiye edilmesi Türkiye'nin Balkanlar'daki etkinliğinin büyük ölçüde azalmasına yol açacaktır.

2. Bölgelerarası Bağımlılık

Türkiye'nin bu stratejik hedefe ulaşabilmesi küresel ve bölgesel dengeleri gözetmesine bağlıdır. Türkiye'yi diğer Balkan ülkelerinden farklılaştıran ve önemli bir stratejik avantaj sağlayan en temel özellik Türkiye'nin aynı zamanda bir Ortadoğu, Doğu Akdeniz ve Kafkasya ülkesi olmasıdır. Başka hiçbir Balkan ülkesi bu denli çok yönlü bir dış politika alanına sahip değildir.

Daha önce de vurguladığımız gibi, bugün bu bölgesel alanlar arasında bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi vardır ve bunu manevra alanını sürekli genişletmeye dayanan esnek bir dış politika anlayışı ile en iyi kullanabilecek olan ülke Türkiye'dir. İyi değerlendirildiğinde büyük avantajlar sağlayacak olan bu bölgelerarası bağımlılık ilişkisi, iki ucu keskin kılıç gibi, iyi kullanılamadığı zaman ciddi riskler de üretebilir. Balkanlar ve Ortadoğu'nun kesiştiği bir alan olan Doğu Akdeniz ve Kıbrıs meselesi bu bölgelerdeki zaaflardan en doğrudan etkilenebilecek dış politika alanlarıdır. Türkiye bu bölgelerle ilgili politikalar arasındaki koordinasyonu sürekli takip edecek bir yakın havza stratejisi geliştirmek zorundadır.

3. Bölge-içi Dengeler

Bölgelerarası bağımlılık ilişkisinde küresel güçleri ve dengeleri gözetmesi gereken Türkiye, Balkanlar'a yönelik politikada da bölge-içi dengeleri sürekli takip eden aktif ve etkin bir diplomasi geliştirmek zorundadır. Bölgede Kosova eksenli olarak içiçe geçen üç halkadan bahsetmek mümkündür.

Birinci halka Kosova (dolayısıyla Sırbistan), Arnavutluk ve Makedonya'dan oluşan iç halkadır ki, burada Arnavut etnik kimliğinin bölünmesinden kaynaklanan çelişkiler ağırlık taşımaktadır. İkinci halka Yunanistan, Yugoslavya (genişletilmiş Sırbistan), Bulgaristan, Türkiye ve Bosna-Hersek'ten oluşmakta ve bunalımın yayılmasındaki ilk doğrudan müdahil ülkeleri kapsamaktadır. Üçüncüsü ise bu iç iki kuşaktaki dengeleri etkileyebilecek olan ülkeleri kapsamaktadır ki bunlar Bosna'ya müdahil olabilecek Hırvatistan, Voyvodina bölgesine müdahil olabilecek olan Macaristan ve sahip olduğu coğrafî konumla bütün bu dengeleri etkileyebilecek olan Romanya'dır. Bu üç halka ile ilgili olarak da koordineli bir diplomasi uygulamak gerekmektedir.

Bu çerçevede birinci halka içindeki dengelerin Türkiye açısından en önemli önceliği Arnavutluk'un her açıdan güçlü bir yapıya kavuşturulması ve bu ülke ile Balkanlar'a yönelik en kapsamlı işbirliği çabasının yürütülmesidir. Bu konuda ortaya çıkacak zaaflar Yunanistan ve İtalya'nın Arnavutluk üzerindeki etkisinin Türkiye aleyhine artması sonucunu doğuracaktır. Arnavutluk'u sarsan banker krizinde Türkiye'nin yeterince süratli ve etkin bir destek sağlayamaması Yunanistan'a önemli bir alan açmıştır. Kosova krizinin ilk günlerinde Arnavutluk başbakanının Yunanistan'dan arabuluculuk talebinde bulunması bu konuda Türkiye açısından dikkat çekici ve uyarıcı bir gelişme olmuştur.

Arnavutluk bunalımı, etkileri ve sonuçları açısından, Bosna-Hersek'ten çok daha derin bir bölgesel çatışmaya dönüşme potansiyeli taşımaktadır. Boşnakların -Sancak hariç- yoğun olarak Bosna-Hersek sınırları içinde yaşaması, bu bunalımın, doğru olmamakla birlikte, Bosna-Hersek ile sınırlandırılması çabalarının başarılı olmasını sağlamıştır. Hırvatistan ve Sırbistan'ın doğrudan karşı karşıya geldiği kısa dönemli çatışmalar hariç, bunalım Bosna-Hersek sınırları içinde dondurulmuştur. Boşnakların aksine, Arnavutların Arnavutluk dışında yoğun bir şekilde Kosova ve Ma-

kedonya'da yaşıyor olmaları, Sırbistan ve Yunanistan'ın bunalıma doğrudan müdahil olmaları sonucunu doğurmaktadır. Balkanlar'daki bunalım odağının Boşnaklardan Arnavutlara doğru kaydırılması daha yaygın bir bölgesel çatışmanın ilk sinyalleri olarak ciddi kaygılar uyandırmaktadır.

Bu birinci halkanın en hassas noktası ise Makedonya-Arnavutluk ilişkileridir. Makedonya'da yaşayan Arnavutların karşı karşıya kaldığı problemler dolayısıyla sürekli gerilen bu ilişkinin kopması diğer ülkelerin bu iki ülke üzerindeki baskılarını artırması sonucunu doğuracaktır. Türkiye her iki ülke nezdindeki ilişkileri yoğunlaştırarak bir taraftan ikili ilişkilerin iyileştirilmesine çalışırken diğer taraftan Makedonya'daki Arnavutların en tabiî vatandaşlık haklarını en etkin bir şekilde kullanabilmeleri için ikna edici bir rol üstlenmelidir. Bu çerçevede Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan tarafından baskı altında tutulan Makedonya devletinin varlığının, ülkenin takriben yarısını oluşturan Arnavutlarla birlikte korunabileceği anlatılmalıdır.

İkinci halkada yer alan ülkelerin iç ittifak arayışları sürekli karşı ittifaklarla dengelenmek zorundadır. Burada en temel husus Bulgaristan'ın Sırp-Yunan ittifakına yönelmesiyle oluşacak Türkiye-karşıtı bölgesel bir ittifakın önüne geçmektir. Muhtemel bir Sırp-Yunan-Bulgar bloku Türkiye'nin bölgedeki hayat damarı olan stratejik kuşak üzerindeki baskıların artmasına, Makedonya'nın dağılmasına ve Türkiye'nin Bosna ve Arnavutluk ile ilişkilerinin fiilen kopmasına yol açar. Bunun için de Bulgaristan'la ilişkiler hem ikili hem de çok yönlü zeminde geliştirilmeli; hatta mümkünse Balkanlar'la ilgili problemleri izleyecek iki taraflı bir komisyon oluşturulması sağlanarak Bulgaristan'ın nabzı sürekli olarak tutulmalıdır.

Üçüncü halkada yer alan Romanya, Macaristan, Slovenya ve Hırvatistan gibi ülkelerle temaslar artırılmalıdır. Özellikle Romanya ile zaten çok iyi durumda olan ekonomik ilişkiler daha da yaygınlaştırılmalı ve muhtemel bir Balkan krizinde Romanya ve Tuna üzerinden geçen ulaşım hattı açık tutulmalıdır.

4. Bölgeyi Kuşatıcı Politikalar

Türkiye bu iç çelişkilerin ve risklerin farkında olmakla birlikte bölgeyi tümüyle kuşatan politikalara ağırlık vermelidir. Bu çerçe-

vede Balkan Zirvesinde ve Güneydoğu Avrupa Platformunda aktif ve sürükleyici roller üstlenilmelidir.

Balkanlar'ın tümünü kapsayan ortak projelere öncülük edilmesi Türkiye'nin bölgedeki ağırlığını artıracaktır. Mesela Bosna'da yaşanan kültür katliamından sonra küçük ölçekli bir Balkan UNESCO'su oluşturularak bölgenin kültürel dokusunun ortak bir şekilde korunması gündeme getirilmelidir; çünkü bu kültür tasfiyesinden en büyük zararı Osmanlı-Türk kültür mirası görmektedir. Yine Balkan ülkeleri bünyesindeki farklı kültürlere sahip etnik toplulukların kültür ve eğitim haklarının sağlanması için ortak bir çalışma teklif edilebilir; böylesi bir mutabakat özellikle Kosova ve Batı Trakya için uygun bir zemin oluşturabilir.

Bölge içindeki gerilimi düşürmek ve ortak çıkar alanları oluşturmak için ekonomi ağırlıklı projeler üretilmelidir. Bir ara gündeme gelen Balkan otoyolu gibi projeler dışında KEİ'nin de devreye girebileceği daha geniş ölçekli yatırımlara öncülük yapılmalıdır.

5. Balkan Politikasında Küresel Stratejik Araçlar

Bu noktada Türkiye'nin kullanabileceği biri sistemik diğeri alternatif iki araç vardır. Sistemik araç, içinde Türkiye'nin de bulunduğu NATO'dur. NATO'nun bunalımla ilgili devrede tutulması ve Türkiye'nin NATO içindeki rolünün Ortadoğu'dan çok Balkanlar ve Doğu Avrupa ile ilintilendirilmesi Balkan politikamız açısından büyük bir önem taşımaktadır. Meselenin AB ve BM forumlarında yoğunlaşması Türkiye'nin etki alanını azaltacaktır. Daha önce de sık sık vurguladığımız gibi, Türkiye'nin NATO içinde Ortadoğu'ya yönelik bir rol üstlenmesi Türkiye'yi risk üstlenen edilgen bir ülke yaparken, Balkanlar'a ve Doğu Avrupa'ya yönelik bir rol, Türkiye'yi daha etken ve kendisini dışlayan Avrupa karşısında daha güçlü kılacaktır. Böyle bir tanımlama, gelecekte bölgede Türkiye'ye yakın Boşnaklara ve Arnavutlara yakın politikalar geliştirmek zorunda kalacak olan ABD'nin tercihlerine de yakın olacaktır.

NATO'daki sistemik rol dışında ikinci önemli araç ise kısmen sistem-dışı olarak görülebilecek olan İKÖ çerçevesindeki konumdur. Türkiye Balkanlar'daki bunalımları İKÖ forumuna etkin bir şekilde taşıyarak bölgedeki İslam-Osmanlı kimliğinin korunmasını doğrudan değil, anonim bir İslam dünyası meselesi olarak gündeme getirmek zorundadır. Papa'nın doğrudan müdahil olduğu ve

görüş beyan ettiği bir konjonktürde Arnavut ve Boşnakları Anadolu coğrafyası ile bütünleştiren dinî/kültürel kimliklerini koruyacak bir teşebbüsün eksikliği hissedilmektedir. Sahipsiz kalan Boşnak ve Arnavutlar kültürel kimliklerini kaybetme tehlikesi içine gireceklerdir ki, bu da tasfiye planının başarısı anlamına gelecektir. Bosna bunalımı esnasında Batı Temas Grubundan dışlanan Türkiye'nin içinde bulunduğu İKÖ Temas Grubunun varlığının dahi bir faktör olarak önemli bir misyon ifa etmiş olduğu unutulmamalıdır.

Bosna'da tereddütle kaybedilen zamanın nelere mal olduğu unutulmamalıdır. İKÖ'nün devrede tutulması sistemik güçleri diplomatik olarak baskı altında tutabilmek açısından özel bir önem taşımaktadır. Bosna bugün herşeye rağmen varlığını koruyorsa bunun iki sebebi vardır; sistemik güçler arasındaki ihtilaflar ve İslam dünyasından sağlanan psikolojik ve diplomatik destek. Bugün her iki unsur da devrede olmalı ve Kosova bir taraftan BM ve NATO diğer taraftan İKÖ nezdinde çift yönlü bir küresel mesele olarak gündemde tutulmalıdır. Kosova meselesinin lokalize edilerek unutturulması, bölgedeki Türkiye yanlısı Arnavut unsurların tümden tasfiyesi anlamına gelecektir.

Türkiye, Kosova'daki Sırp katliamı ve onun sonucunda gerçekleşen NATO müdahalesi ile tekrar gündeme gelen Balkanlar ile ilgili stratejiyi, bunalımdan bunalıma hatırlanan ve revize edilen bir dış politika meselesi olmaktan çıkarmalı ve uzun dönemli projeksiyonlara ayak uydurabilecek birtakım temel önceliklere ve ilkelere göre yeniden belirlemelidir. Yeni Bosnaların ve Kosovaların yaşanmaması herşeyden önce böylesi bir dış politika vizyonunun eseri olabilir. Unutulmamalıdır ki, Osmanlı Devleti'nin kaderi Balkanlar'da çizilmiştir. Balkanlar'da sınır ötesi etki alanları kuramayan bir Türkiye'nin genel uluslararası ilişkilerde de, bölgesel dengelerde de etkin olabilmesi mümkün değildir. Türkiye bir taraftan Kosova ölçeğinde Balkanlar'daki çıkarlarını korumaya yönelik stratejik ve taktik adımlar geliştirmeye yönelirken, diğer taraftan da yeni küresel düzen arayışının ana unsurlarını takip ederek gelişmelerin muhtemel seyrinin doğurabileceği sonuçlar konusunda gerekli girişimlerde bulunmak zorundadır.

Üçüncü Bölüm

Ortadoğu: Küresel Ekonomi-Politik ve Stratejik Dengelerin Kilidi

I. Ortadoğu'nun Uluslararası Konumunu Etkileyen Faktörler

Uluslararası ilişkilerde tahlil kabiliyetini geliştirmek istediğimiz öğrencilerimize verdiğimiz ilk prensiplerden bir tanesi uluslararası ilişkilerdeki reel durumu görebilmek amacıyla sınırları bir an için gözönünde tutmaksızın haritayı alıp incelemeleridir. Bu temrin, özellikle uzun dönemli projeksiyonlarda ve küresel ve bölgesel dengeleri etkileyebilecek güçteki ülkelerin stratejik tercihlerindeki kaymaları anlamlandırmada ufuk açıcı bir altyapı sağlar.

Sınırlar uluslararası ilişkiler ve hukuk için sabit bir veridir; ancak bu veri kimi zaman güç denklemindeki değişimlerin uzun dönemli etki alanlarını görebilmemizi de engeller. Seksenli yıllarda zihinlerindeki uluslararası ilişkiler dünyasının varolan sınırlarının ilelebed süreceği varsayımı ile hareket eden stratejistler SSCB ve Yugoslavya'nın dağılma sürecinin doğurabileceği yeni konjonktürün belirleyici reel unsurlarını anlamakta güçlük çekmişlerdi.

Ortadoğu'da sınırlar son derece kötü örülmüş bir duvarı andırmaktadır. Bu kötü örülmüş duvardan herhangi bir taşı oynatmanın duvarı yıkmak anlamına gelebileceğini bilen ve yıkılan bir duvarın altında kalmak istemeyen uluslararası aktörler değişik taşları eş-zamanlı bir şekilde oynatarak duvarı yıkmadan yeni bir şekil vermeye çalışmaktadır. Bu da diplomasi oyunundaki hamleleri çeşitlendirmekte; aktörlerin karşılıklı pozisyonlarını esnek bir zeminde tekrar tekrar yeniden değerlendirmelerini kaçınılmaz kıl-

maktadır. Son dönemde ortaya atılan birçok bölge-içi ittifak projesine rağmen kalıcı ittifakların oluşmayışının ve oluşanlarının da son derece hassas bir yapı arzetmelerinin en temel sebebi budur.

Yakın kara havzası ile ilgili bölümde de ele aldığımız gibi *Ortadoğu* tanımlaması nesnel bir coğrafî tanımlama olmaktan çok kültür-bağımlı niteliği öne çıkan bir jeokültürel tanımlama olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenledir ki, 20. yüzyılın başında Balkanlar'ı da kapsayacak şekilde kullanılan bu kavram yüzyıl süresince politika yapımcılarının ve araştırmacıların bakış açılarını yansıtan farklı ve çoğu zaman çelişik tanımlamalarla kullanılagelmiştir.

En dar şekliyle Mısır'dan İran'a uzanan Nil ve Mezopotamya havzalarının arası için, en geniş şekliyle de Fas'tan Pakistan'a kadar yayılan, başka bir deyişle Atlantik'ten Ganj havzasına kadar uzanan bölge için kullanılan bu kavram tarihî/dinî çerçeve olarak özellikle İbrahimî gelenekte odaklaşmakla birlikte kadîm insanlık birikimini, medeniyet aidiyeti ve jeokültürel havza olarak İslam kimliğini, jeoekonomik kaynak alanı olarak petrolü, fizikî coğrafya olarak kurak bozkır ve çöl iklimini, stratejik olarak Avrasya'yı çevreleyen *Rimland* kuşağının merkezî hattını çağrıştıracak unsurlarla anılagelmiştir.

1. Coğrafî ve Jeopolitik Faktör

Ortadoğu kavramının kültür-bağımlı muhtevası bir kenara bırakılarak kapsadığı alan gözönünde bulundurulduğunda bu alanın en bariz özelliği Afroavrasya dünya anakıtasının kesişim alanını oluşturuyor olmasıdır. Bu bölge kara havzası açısından Asya'nın batısını, Afrika'nın kuzeyini, Avrupa'nın doğu sınırlarını barındırmaktadır. Deniz havzaları açısından ele alındığında da, Akdeniz'in güneyi ve doğusu, Karadeniz ve Hazar'ın güney kıyıları bu bölgenin deniz hat sınırlarını oluşturmaktadır. Kızıldeniz ve Basra gibi önemli iç deniz ve körfezler ise tümüyle bu bölgede yer almaktadır.

Jeopolitik kavramlarla ortaya koymak gerekirse, Ortadoğu kara jeopolitiği açısından Avrasya'nın kalbinde bulunan *Heartland*'i merkez alan bir stratejinin Afroavrasya dünya anakıtasına yönelecek açılımının kilit bölgesini oluşturmaktadır. Böylesi bir açılımın Asya'nın doğusuna ve güneyine yönelik seyri Afroavrasya ana-kı-

tasının merkezinden uzaklaşmayı beraberinde getirirken, batı istikametinde Avrupa'ya dönük açılım Atlantik okyanusu ile noktalanmaktadır. Avrasya'nın merkezinden Ortadoğu istikametinde bir stratejik yöneliş ise Afroavrasya anakıtasının merkezinden çevresine yönelik her türlü açılımı mümkün kılmaktadır.

Rusya'nın stratejik tarihi bu Afroavrasya jeopolitiğinin önemli bir misalini oluşturmaktadır. Rusya/SSCB'nin mihver bölgeden Doğu ve Orta Asya istikametindeki yayılması bu ülkeyi bir Asya gücü haline getirmekle birlikte bu yayılma dünya anakıtasını kuşatacak sonuçlar doğurmamıştır. Buna mukabil Rusya/SSCB'nin Ortadoğu istikametinde Balkanlar ve Kafkasya üzerinden yürüttüğü her stratejik hamle küresel dengeleri etkileyen sonuçlar doğurmuştur.

Bu durum Alman-İngiliz sömürge rekabeti için de büyük ölçüde geçerlidir. Almanya'nın her iki dünya savaşında da İngiliz sömürge sisteminin kilidini açamaması, Afroavrasya'nın bu merkez kesişim alanında egemenliği sağlayamaması ile doğrudan ilgilidir. Almanya ve İngiltere'nin Osmanlı politikalarında bu jeopolitik zorunluluğun önemli izleri vardır.

Kara jeopolitiğinin *Rimland* (kenar bölge) hattına dayalı güçleri açısından bakıldığında da bu bölge Avrasya'yı kuşatan hattın merkezini oluşturmakta ve Avrasya'ya yönelik her türlü müdahalenin üs potansiyellerini kapsamaktadır. Avrasya'yı çevreleyen Kore - Çin - Hind-i Çin - Hind - Arap - Anadolu - Balkanlar - İtalya - İber - İskandinav yarımadalarından oluşan kenar kuşağın merkezinden iki önemli yarımadayı (Arap ve Anadolu) tümüyle, iki yarımadayı (Hind ve Balkanlar) doğrudan etkileşim, iki yarımadayı da (İtalya ve İber) deniz kıyı komşuluğu ile etkileme potansiyeli barındıran Ortadoğu, kara jeopolitiğinin Soğuk Savaş dengelerine de yansıyan iç mantığında vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

Kenar kuşak hassasiyetini de gözeten deniz jeopolitiği açısından ele alındığında da bölge, deniz-eksenli güçlerin Afroavrasya stratejilerinin merkezinde bulunmaktadır. Gerek İngiltere gerekse ABD'nin deniz-ağırlıklı stratejileri için Ortadoğu hem karşı stratejik gücün hakimiyetine kesinlikle terkedilmemesi gereken bir savunma hattı hem de Avrasya içlerine ve kıyı denizlerine yönelik stratejik egemenliğin ofansif nitelikli üssü konumunda ola-

gelmiştir. Dünyada birinci derecede önemli dokuz stratejik deniz geçiş yolundan beşinin doğrudan (İstanbul ve Çanakkale boğazları, Süveyş Kanalı, Aden ve Hürmüz geçişleri), birinin de dolaylı (Cebelitarık) olarak bölgede bulunması bölgenin deniz jeopolitiği açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır.

19. yüzyılda sömürgeci rekabetin, 20. yüzyılın ikinci yarısında da çift kutuplu ideolojik rekabetin jeopolitik hesaplaşma bölgesi niteliğini koruyan Ortadoğu'nun jeopolitik yapısı Soğuk Savaşın bitişi ile birlikte yeni özellikler kazanmıştır. Soğuk Savaşın küresel dengelere ayarlı konjonktürü ve bu konjonktür içinde ortaya çıkan nükleer potansiyele dayalı "terör dengesi", Ortadoğu benzeri jeopolitik önemi haiz bölgelerdeki stratejik çatışma unsurlarını sınırlıyordu. Küresel dengeler bölgesel jeopolitik etkinlik alanlarının daha üst düzey stratejik ilişkilerde belirlenmesine yol açıyordu. Bu durum da bölgesel jeopolitiğin öneminin göreceli bir şekilde azaldığı yönünde bir intiba doğuruyordu. Uzun menzilli füzelerin, Yıldız Savaşlarının stratejik senaryoları belirlediği çift kutuplu bir yapılanma sabit coğrafya parametrelerine dayalı jeopolitik yaklaşımların geçerliliğini tartışma konusu yapıyordu.

Soğuk Savaşın bitişi ile birlikte küresel dengelere ayarlı bölgesel stratejik parametrelerin değişmesi ve yerel unsurların ağırlığının artması bölgenin klasik jeopolitik teoriler içindeki yerinin tekrar önem kazanmasına yol açmıştır. Süper güçler düzeyinde tesbit edilen üst güvenlik şemsiyelerinden kaynaklanan etki alanlarının ortadan kalkması, bir taraftan uluslararası ilişkilerdeki ağırlığını artırmaya başlayan diğer küresel aktörlerin bölgeye dönük bakışlarını etkilerken, diğer taraftan bölge-ölçekli stratejiler geliştirme kapasitesine sahip bölgesel güçlerin manevra alanını genişletmiştir. Bu durum stratejik çıkar çelişkilerinin yoğunlaşmasına ve düşük düzeyli çatışma ihtimallerinin artmasına yönelik sonuçlar doğurmuştur.

Bölgenin jeopolitik açıdan yeniden değerlendirilmesini gerekli kılan diğer önemli bir faktör de çift kutuplu yapı içinde daha keskin hatlarla bölünmüş olan Balkanlar ve Kafkaslar'daki bu statik ayrımın dağılması ile birlikte bölgelerarası jeopolitik etkileşimin kısa bir sürede ve son derece etkin bir şekilde devreye girmesidir. Türkiye'nin yakın kara havzasını oluşturan bu bölgeler arasındaki

jeopolitik etkileşimin artışı, bu bölgeler arasındaki geçiş havzalarının yeni jeopolitik anlamlar kazanmasını da beraberinde getirmiştir. İlgili bölümlerde daha detaylı bir şekilde incelendiği gibi, Kafkaslar'daki çift kutuplu dönemdeki katı stratejik ayrım hattının yok olması Kafkaslar-Mezopotamya-Basra ve Hazar-Doğu Akdeniz bağlantılarının yeni jeopolitik hatlar olarak öne çıkmasına yol açarken, Balkanlar'daki değişim Doğu Akdeniz'i Balkanlar ile Ortadoğu'nun jeopolitik etkileşim alanı haline dönüştürmüştür.

Stratejik parametrelerdeki bu değişim bölgede son derece dinamik bir konjonktür ortaya çıkarmıştır. Bu dinamik konjonktürün getirdiği dalgalanmalardan istifade etmek isteyen Irak gibi bölge güçleri ofansif hamlelere yönelirken, bu jeopolitik belirsizliğin getirebileceği riskleri hesap eden ve bu riskleri minimize ederek bölgedeki etkinliğini sürdürmek isteyen ABD bölge üzerinden küresel yapılanmayı tekrar düzenleme çabası içine girmiştir. Körfez Savaşı bu dinamik jeopolitik konjonktür içinde hem bütün tarafların bölgeye bakışındaki değişimi yansıtmış hem de bölgeye dönük stratejik hesapların yeniden yapılmasını gerektirmiştir.

2. Tarihî ve Jeokültürel Faktör

Ortadoğu'yu diğer bölgelerden farklılaştıran en temel özelliklerden birisi de sahip olduğu tarih derinliğinin getirdiği jeokültürel özelliklerdir. Yakın kara havzası tahlilinde de vurguladığımız gibi, insanlığı etkileyen en köklü kültürel, dinî ve düşünsel açılımların bu bölgede gerçekleşmiş olması bu bölgenin tarih parametrelerini ve jeokültürel yapısını stratejik tahlilin en temel unsurları arasında görmeyi gerekli kılmaktadır.

Bölgenin Afroavrasya dünya anakıtası merkezindeki coğrafî konumu kültürel etkileşimlere son derece uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu bölge merkezli kültürel oluşumların insanlık tarihini derinden etkileyen evrensel nitelikli sonuçlar doğurması bölgeyi evrensel ve yerel nitelikli kültürel yüzleşmelerin, karşılaşmaların ve hesaplaşmaların alanı haline getirmiştir. En dar anlamıyla kadîm Mezopotamya ve Mısır havzalarına, en geniş anlamıyla da doğu-batı ekseninde Hindistan'dan Atlantik'e, kuzey-güney ekseninde de Karadeniz'den Büyük Sahra'ya kadar uzanan coğrafyada tarihî derinliği güçlü kültürlere beşiklik etmiş olan bölgede hemen

hemen hiçbir stratejik mesele tarih referansı olmaksızın sağlıklı bir şekilde değerlendirilemez.

Bunun en çarpıcı misalini Ortadoğu Barış Sürecinin düğümlendiği Kudüs Meselesi oluşturmaktadır. Dünyanın üç önemli Ortadoğu kökenli evrensel dininin en önemli merkezlerinden birisi olan Kudüs, bu yönüyle sadece bölgesel nitelikli bir bunalım alanı değildir. Müzakere masasındaki taraflar Kudüs sözkonusu olduğunda iki siyasî aktörün temsilcileri olmaktan çıkarak dünya sathına yayılmış üç büyük dinin temsilcileri niteliği kazanmaktadırlar. Kudüs'te, bu şehrin tarihi içinde görülen en uzun dönemli egemenliklerden birini kuran Osmanlı mirasının bu açıdan değerlendirilmesi Türkiye'ye bölgesel barış çabalarında önemli bir konum kazandırmaktadır. Bu konumun diplomatik bir başarıya dönüştürülebilmesi Ortadoğu'nun jeokültürel ve tarihî derinliğine nüfuz edebilmekle mümkündür. Bu çarpıcı örnekte olduğu gibi birçok bölgesel görünümlü mesele, bölge-dışı aktörleri de doğrudan müdahil kılacak nitelikte bir jeokültürel ve tarihî derinliğe sahiptir.

Antik dönemde Mısır, Mezopotamya, Anadolu ve İran merkezli otoriteler altında bulunan Ortadoğu, önce Büyük İskender daha sonra da Roma imparatorluklarının eklektik imparatorluk yapıları altında büyük ölçekli bir siyasî bütünlüğe kavuşmuştur. Bu eklektik imparatorluk yapıları bölgede ortaya çıkan dinî ve kültürel akımların çevre havzalara yayılmasını kolaylaştırmıştır. İslam medeniyetinin doğuşu ve yayılışı ile birlikte tekrar tek bir siyasî otorite altında toplanan Ortadoğu, o günden bugüne genelde İslam medeniyet havzasının coğrafî bütünlük alanı olarak görülmüştür. Batı-merkezli tarih ve coğrafya tanımlamalarında bölgenin doğu ve İslam ile özdeşleşmesi bu jeokültürel bütünlüğün bir yansımasıdır. Haçlı savaşları ile keskinleşen bu jeokültürel ayrım, Selçuklu-Osmanlı egemenlik dönemleri ile Türklerin de bu karşı cephenin öncüleri olarak görüldüğü bir yaklaşım biçimine dönüşmüştür. Ortadoğu'daki Osmanlı asırları, bölgenin İslam medeniyet havzası kimliği merkez alınmakla birlikte kültürel ve dinî çeşitliliğin korunduğu bir tarih dilimini teşkil etmiştir. Doğu-Batı, İslam-Hristiyan yüzleşmesinin genelde Orta ve Doğu Avrupa'da cereyan ettiği bu asırlarda Ortadoğu, İslam medeniyet birikimi etrafındaki ortak

jeokültürel bütünlüğün korunduğu bir havza niteliğini muhafaza etmiştir.

Kendi içinde kültürel, dinî ve etnik çeşitlilik barındıran bu jeokültürel havza bütünlüğü, sömürgeciliğin yayılması ve Osmanlı sisteminin dağılması ile birlikte etnik ve dinî farklılıkların katı siyasî kimlikler haline dönüştüğü bir jeokültürel parçalanma alanı halini almıştır. Küçük Kaynarca Anlaşması ile Rusların, 19. yüzyıldaki sömürgeci/misyoner faaliyetler ile hemen hemen bütün Avrupalı dinî ve siyasî aktörlerin kültürel olarak müdahil olmaya çalıştıkları bu bölge kısa sürede dış tesirlere açık, edilgen bir kültür havzası niteliği kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinden sonra kurulan sömürge yapılarının oluşturduğu eğitim sistemi ve kültür politikası seçkinler düzeyinde ciddi bir kimlik bunalımı ortaya çıkarmış ve halk-aydın çatışmasını körükleyici zihniyet parametrelerinin tohumlarını atmıştır.

Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ile bölgede yaşanan jeokültürel farklılaşma ve parçalanmaya yol açan biri dış diğeri iç iki önemli unsurdan bahsedilebilir. Dış unsurlar, sömürgeci yayılma ile devreye giren Avrupa-merkezli etkiler ve II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası bir siyasî irade ile kurulan İsrail devletidir. Bu iki olgu, 8. yüzyıldan bu yana genelde İslam medeniyet birikimi ile özdeşleşen bölgenin jeokültürel karakterini değiştirmiştir. Böylece kendi tarihî referanslarını bölgeye yönelik olarak kuran Hristiyanlar ve Yahudiler bölgede siyasî etkinlik alanı kazanmışlardır. Daha önce Osmanlı Devleti'nin *Millet sistemi* içinde korunaklı kültürel dokular şeklinde varlığını sürdüren unsurlar, yeni bir siyasî bilinç ve egemenlik alanı oluşturma çabası içine girmişlerdir. Sömürge idareleri tarafından da desteklenen bu çabanın en çarpıcı iki sonucu Yahudi kimliği ve dinî/tarihî referanslara dayalı olarak kendi iç meşruiyet alanını oluşturan İsrail devleti ile çokkültürlü Ortadoğu mozayiğinin küçük bir nümunesi olmakla birlikte genelde Hristiyanların egemenliğine dayalı olarak kurulan Lübnan devletidir. Bu devletlerin ortaya çıkışı, bölgenin jeokültürel yapısı ile siyasî egemenlik alanları arasında ciddi bir doku uyuşmazlığı problemini beraberinde getirmiştir.

Jeokültürel parçalanmayı beraberinde getiren iç unsurlar ise özellikle Arap dünyasını temelden sarsan ulus-devlet oluşumu-

dur. Yeni ulus-devletlerin kurulması, oluşan her bir ulus-devletin meşruiyet zemininin dayanacağı yeni bir kültürel kimlik ve tarihî referansı gerekli kılmıştır. Müslüman-Arap-Suriyeli birisi ile Müslüman-Arap-Iraklı birisi arasındaki farkın, ayrı ulus-devletler oluşturacak bir siyasî kültür farklılaşmasına zemin teşkil etmesine dayanak olacak düşünceler ve yapılar, bölgenin yeni tanımlarla daha küçük ünitelere bölünmesinin önünü açmıştır. Mezhep ve kabile farklılıkları da bu jeokültürel parçalanmayı daha mikro bölünmelere ve kutuplaşmalara götürecek unsurları beraberinde getirmiştir. Arap milliyetçiliğinin bu süreç içinde karşı karşıya kaldığı açmazlar ve yüzleşmek zorunda olduğu problemler, geleneksel yapılarla modern siyasî oluşumlar arasında ortaya çıkan gerilimin çarpıcı izlerini taşımaktadır.

Bu jeokültürel parçalanmanın Ortadoğu'nun jeopolitik ve jeoekonomik özellikleri dolayısıyla uluslararası ilişkilerin merkezinde ve çekim alanında bulunduğu bir dönemde yaşanması, küçük farklılıkların dahi büyük ölçekli stratejik çatışmaların aracı haline gelmesi sonucuna yol açmıştır. Lübnan'da yaşanan uzun iç savaş süresince gerek uluslararası, gerek bölgesel gerekse mikro düzeyde ortaya çıkan stratejik çelişkiler ve koalisyonların jeokültürel arkaplanı bu etkileşimin en çarpıcı sonuçlarını gözler önüne sermiştir.

Bir asır öncesine kadar kendi içinde farklı yerel kimlikleri barındırmakla birlikte bütüncül bir jeokültürel havza niteliği taşıyan Ortadoğu, bugün keskinleşme temayülü gösteren bir jeokültürel parçalanma ve bu parçalanmanın getirdiği siyasî, dinî ve etnik kutuplaşma potansiyellerini bünyesinde barındırmaktadır. Bölgenin ana otantik gruplarını oluşturan Türk, Arap, Acem ve Kürt unsurların farklılaşmalarının stratejik hesaplarla tırmandırılma riskini taşıması, bölgeye bu asır içinde küresel güçlerin sağladığı güvenlik şemsiyesi altında yerleşerek siyasî egemenlik alanı oluşturan Yahudilerin bölgenin diğer kültürel grupları ile yaşayageldikleri kültürel/siyasî gerilim, ulus-devletlerin ortaya çıkarmaya çalıştıkları değişik ölçeklerdeki ulusal kimlikler arasındaki çelişkiler ve jeopolitik/siyasî ayrım hatları ile jeokültürel ayrım hatları arasındaki farklılaşmalar normal şartlarda müsamaha ile karşılanabilecek kültürel farklılaşmaların çok kısa sürede bir bunalım odağı haline dönüşmesine ve gerek küresel gerekse bölgesel güçlerce hemen

stratejik bir parametre olarak algılanmasına yol açmaktadır. Ortadoğu'da kalıcı bir barışın sağlanabilmesi herşeyden önce bu jeokültürel parçalanmanın doğurabileceği siyasî risklerin azaltılmasına bağlıdır. Bölgenin zengin jeokültürel arkaplanı parçalayıcı değil tanıştırıcı ve bütünleştirici bir doğrultuda değerlendirilmedikçe, geçici siyasî barış planları kalıcı bir bölge düzeni oluşturacak bir zemin sağlayamaz.

Bölgenin zengin jeokültürel haritasını beş asır kalıcı bir düzen altında siyasî riski asgariye indirerek korumayı başaran Osmanlı tarih mirasına sahip olan Türkiye'nin bu mirası stratejik bir dayanak olarak kullanabilmesi, sadece Türkiye'nin bölge politikaları açısından değil, bölgede adil ve kalıcı bir düzen kurabilmek açısından da büyük önem taşımaktadır. Türkiye bu jeokültürel parçalanmanın bir tarafı, hatta bir mağduru gibi davrandıkça bu mirası hakkınca değerlendiremez. Öte yandan Türkiye artık bölgeye sırtını dönerek yahut bölgede küresel aktörlerin tavırlarına bağımlı edilgen bir tavır takınarak derin perspektifli bir bölge stratejisi geliştiremez.

Şu çok açık bir gerçektir ki, bölgenin hiçbir siyasî problemi Türkiye'nin miras edindiği, ama hakkını da hiçbir zaman yeterince veremediği, Osmanlı arşivleri olmadan anlaşılamaz ve hukukî bir zeminde tartışılamaz. Bölgedeki jeokültürel parçalanmanın tarihî temelleri, dönüşüm seyri ve objektif bir haritası da ancak ve ancak bu arşivlerin kullanılması ile mümkün olabilir. Bunun belki de en çarpıcı misalini Ortadoğu Meselesinin düğümlendiği Kudüs'ün geleceği ile ilgili tartışmalar oluşturmaktadır. Türkiye'nin bütün bu tarihî mirasa rağmen Ortadoğu Barış Sürecinde etkin bir aktör gibi görülmemesi ve görüşlerinin dikkate alınmaması, biraz da Türkiye'nin bölgenin jeokültürel dokusuna ve bu dokunun parçalanmasından kaynaklanan problemlerine yeterince önem vermeyişindendir. 2000 yılının Temmuz ayında başarısızlıkla sonuçlanan Filistin-İsrail görüşmelerinden sonra Kudüs konusunda devreye giren Türkiye'nin teorik hazırlıksızlığı bu süreç içinde daha bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Türkiye kendi iç bütünlüğü açısından da, bölgede etkin bir strateji uygulama kapasitesi açısından da, bölgenin jeokültürel ve tarihî faktörlerini gözeten bir yaklaşım göstermek zorundadır.

3. Jeoekonomik Faktör

Uluslararası ekonomi-politik kaynak dağılımı açısından bakıldığında Ortadoğu genelde petrol ile özdeşleşen bir coğrafya olarak görülmektedir. Modern dönem için doğru olan bu yargı aslında Ortadoğu'nun ekonomi-politik tarih içinde oynadığı rol açısından değerlendirildiğinde eksik kalmaktadır. Bütün büyük medeniyet havzalarının doğduğu ılıman iklim kuşağının merkezinde bulunan bölge, antik dönemden bugüne tarım potansiyeli ve ticaret aktarım hattı olmak bakımından başlı başına büyük bir önem taşımıştır. Mezopotamya ve Nil havzalarının tarım toplumunun gelişiminde oynadığı rol, Ortadoğu'yu çöl ve kuraklıkla özdeşleştiren modern dönem yaklaşımını önemli ölçüde tekzip etmektedir. Suyun bir doğal kaynak olarak Ortadoğu'da taşıdığı önemin anlaşılması büyük tarım medeniyetlerinin doğduğu bu havzanın ekonomik tarihi çerçevesinde anlaşılabilir.

Bu tarım potansiyelini daha da önemli kılan ve Ortadoğu'yu uluslararası ekonomi-politik tarihin merkezine yerleştiren en temel olgu ise Afroavrasya anakıtası içindeki hemen hemen bütün ulaşım ve ticaret yollarının modern dönemde *Ortadoğu* olarak adlandırılan bölge ile doğrudan ve dolaylı ilişki içinde olmasıdır. Doğu-batı istikametinde Akdeniz havzası ile Çin arasında, kuzey-güney istikametinde ise Karadeniz'in kuzeyindeki stepler ile Akdeniz ve Mısır arasında yürütülen ticaret Ortadoğu'yu ekonomi-politik bir eksen haline getirmiştir. Hint Okyanusu kıyılarında seyreden ve Çin ve Hint ile Mısır ve Doğu Afrika'yı birbirine bağlayan ticaret yolları da Ortadoğu bölgesinin güney sahilleri üzerinden seyretmiştir. Ortadoğu bölgesinin Akdeniz, Anadolu, Karadeniz, Kızıldeniz ve Basra sahillerinde gelişen liman şehirleri ile kara ticaretinin seyrettiği Avrasya boyunca kavşak noktalarını oluşturan ticaret şehirleri Afroavrasya ölçekli bu ekonomik yapılanmanın aktarım hatlarını ve atardamarlarını oluşturmuştur.

Avrupa'da önce merkantilist, daha sonra da endüstriyel sömürgeciliğe dayalı yeni bir ekonomi-politik merkezin ortaya çıkışı ve bu merkezin Afroavrasya ölçekli ve genelde Asya-merkezli ekonomi-politik yapılanmanın temel dinamiklerini dönüştürmeye başlaması Ortadoğu'nun jeoekonomik özelliğine yeni boyutlar katmıştır. Ortadoğu, bu dönüşüm süreci içinde üretim teknolojisini

geliştirmekle birlikte doğal kaynaklardan önemli ölçüde mahrum olan Batı Avrupa ile doğal kaynaklara sahip olmakla birlikte bunları üretim teknolojisine Avrupa ölçeğinde dönüştürecek araçlara sahip olmayan doğu arasında bir tür doğal kaynak aktarım hattı rolünü üstlenmeye başlamıştır. İngiliz sömürge sisteminin Mısır-merkezli Ortadoğu projeksiyonu Hint yolunun açık tutulması ile ilgilidir. Almanya'nın Osmanlı politikasında da bunun alternatifini oluşturma çabası gizlidir. Ortadoğu'nun bu jeoekonomik özelliği bölgenin sömürge rekabetinden en derin etkilenen bölgelerin başında gelmesine yol açmıştır.

Uluslararası ekonomi-politik dengenin Asya'dan Avrupa'ya kayması sürecinde Sanayi Devrimini de doğrudan ilgilendiren bir olgu olarak enerji kaynaklarına duyulan ihtiyacın artması, petrolü stratejik bir araç, Ortadoğu'yu da bu stratejik aracın jeoekonomik havzası olarak stratejik bir rekabet alanı haline dönüştürmüştür. Böylece Ortadoğu sadece ticarî ve doğal kaynak aktarım hattı olarak değil, doğal kaynak stoku olarak da başlıbaşına önemli bir stratejik konum kazanmıştır. Ortadoğu'nun dünya petrol rezervlerinin önemli bir bölümüne sahip olması bölgenin stratejik yapılanmasında ve gerek küresel gerekse bölgesel güçlerin bu yapılanma içindeki pozisyon alışlarında önemli bir etki yapmıştır ve yapmaya devam edecektir.

Petrolün uluslararası ekonomi-politik güçler açısından taşıdığı hayatî önem bu doğal kaynağa dayalı bir stratejik planlamanın geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Öyle ki, petrol uluslararası politikanın modern dönemdeki iki önemli çatışma alanı olan jeopolitik ve ekonomi-politiğin kesişim alanında son derece belirleyici bir rol oynamaya başlamıştır. Daha önce çorak ve önemsiz alanlar olarak görülen coğrafî alanlar petrolün bulunmasından sonra klasik jeopolitik yaklaşımları dönüştüren merkezî bir jeostratejik önem kazanmışlardır. Bu yeni jeostratejik önem, petrolün ekonomi-politik güç rekabeti içindeki rolünün olağanüstü bir tırmanış göstermesi ile birlikte uluslararası ilişkiler arenasının temel parametrelerinden birisi olmuştur.

Bu parametre Ortadoğu'nun uluslararası konumu ile iç yapısal dönüşümü arasında doğrudan bir bağımlılık ilişkisi oluşturmuştur. II. Dünya Savaşından sonra bölgede ortaya çıkan ulus-devlet-

lerin yapılanması petrol unsuru ile ilişkili bir eksende gelişmiştir. Çift kutuplu uluslararası ilişkilerde de bu parametrenin izlerini yakalamak mümkündür. Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri gibi geleneksel kabilevî yapılara dayalı devletler petrol kaynaklarının Batı kapitalizminin çarklarına akmasına aracı rolü oynayan bir işlev üstlenirken, Arap milliyetçiliğine dayalı sosyalist idareler altında Doğu Blokuna yakın bir tavır gösteren totaliter-ideolojik yapılı devletler doğal kaynakların devletleştirilmesi suretiyle petrolü devletin önemli bir stratejik kozu olarak görme temayülü içine girmişlerdir. Bu kutuplaşma bölgenin doğal kaynaklarının etkin kullanımını engellediği gibi, süper güçler arasındaki çelişkilerin bölgesel problemler haline dönüşmesinin de önünü açmıştır. Bölgede bu dönemde yaşanan iç siyasî gelişmelerde de petrole dayalı uluslararası stratejik rekabetin önemli bir rolü olmuştur ki, buna en çarpıcı misal İran'daki Musaddık olayıdır.

Batılı güçlerin Ortadoğu'da İsrail'e destek veren tavırlarını sürdürmesi ile tırmanan süreçte başta Suudi Arabistan kralı Faysal olmak üzere geleneksel rejimlerin ortak bir tepkiye yönelmeleri petrolün bölgesel bir stratejik koz olarak kullanılmasını sağlayan bir süreci başlatmıştır. Bu dönemde uygulanan petrol ambargosu, petrol üreticisi ülkelerden oluşan OPEC'in uluslararası bir güç kazanmasına yol açmıştır. Batı ülkeleri ise petrol ambargosu ile ekonomi-politik yapılarının doğal kaynaklara bağımlı kırılgan özelliğini farketmişler ve Ortadoğu politikalarında daha da yönlendirici, manipüle edici ve belirleyici bir tavrı benimsemeye başlamışlardır. Özellikle uluslararası ekonomi-politik yapının patronajını görevini yürüten ABD, Avrupalı güçlere kıyasen petrole daha az bağımlı olmakla birlikte, petrolün bu gücünün kaynağını kontrol etmedikçe uluslararası ekonomi-politik rekabetin ritmini tutamayacağını farketmiştir.

Yetmişli yılların sonlarında yaşanan iki önemli gelişme petrole dayalı stratejik rekabetin seyrini büyük ölçüde etkilemiştir. ABD liderliğinde imzalanan Camp David Anlaşması Ortadoğu'daki bölgesel blokajı kırarken, iki büyük petrol üreticisi ülke olan İran ve Irak arasındaki savaş OPEC'in ortak tavır belirleme gücünü ve petrolün bir stratejik koz olarak kullanılma kapasitesini önemli ölçüde daraltmıştır. Uzun süren savaş çift yönlü bir etkide

bulunmuştur. Savaş giderlerinin bu ülkelerin petrol gelirlerine bağımlılığını artırması petrol fiyatlarının düşmesine yol açmıştır. Öte yandan, bu ülkelerin silah alımına yönelttikleri kaynaklar petrolden elde edilen gelirlerin tekrar Batı finansal sistemine dönmesini temin etmiştir. Sadece savaşan iki ülkeyi değil, çevredeki daha küçük ölçekli ülkeleri de silahlanmaya sevkeden bu konjonktür, Ortadoğu'da petrol üzerinden oluşan finansal birikimin silah ticareti üzerinden tekrar Batı'ya akmasını sağlamıştır. I. Körfez Savaşında İran tehdidi, II. Körfez Savaşında da Irak tehdidi algılaması petrol zengini Basra ülkelerini uluslararası güvenlik garantisi arayışına sevketmiştir.

Soğuk Savaşı bitiren sıcak savaşın Ortadoğu'da yaşanmasında da bu stratejik dengeleri ve yönelişleri belirleyen petrole dayalı bölge jeoekonomisinin önemli bir rolü vardır. *Yeni Dünya Düzeni* kavramı ile Körfez Savaşı arasındaki ilişki petrolün küresel ve bölgesel düzeni etkileme gücünü göstermektedir.

Bu asrın başında bütün bölge üzerinde egemen olan ve petrol jeostratejisini yönlendirme kapasitesine sahip olan Osmanlı Devleti'nin külleri üzerinde kurulan Türkiye'nin petrole dayalı bu dengelerde hemen hemen tamamen edilgen bir konumda kalmış olması, bölgeye yönelik politika açısından üzerinde dikkatle durulması gereken bir olgudur. Yetmişli yıllardaki petrol krizinden en büyük darbeyi yiyen ülkelerin başında gelen ve yetmişli yılların sonunda petrol kuyruklarına mahkum olan Türkiye, doksanlı yıllarda da Körfez Savaşından en ciddi ekonomik kayıplarla çıkan ülkeler arasında yer almıştır.

Türkiye açısından önemli bir diğer bölgesel jeoekonomik unsur ise son yıllarda gittikçe artan bir önem kazanan bölgenin su kaynakları meselesidir. Ortadoğu'daki su meselesi bölge-içi ittifak ve çatışma ihtimallerini etkileyebilecek potansiyel bir çatışma alanı olma niteliği kazanmaktadır. Bu potansiyel çatışma alanını ortaya çıkaran en önemli sebeplerden birisi Ortadoğu'nun jeoekonomik kaynakları ile ulus-devlet sınırlarının oluşturduğu cari siyasî yapılanma arasındaki uyumsuzluktur. Sömürgeci dönemin ayrım çizgilerini barındıran Ortadoğu'nun sunî sınırlara dayalı haritası su ve petrol kaynaklarının tek bir siyasî yapıda toplanmasının engellenmesi esasına dayandırılmıştır.

Bölgedeki doğal kaynakların değişik siyasî aktörler arasında paylaşılmasından kaynaklanan jeoekonomik parçalanmanın doğal bir sonucu olarak aynı ülkeden doğan ve denize dökülen büyük nehir hemen hemen yok gibidir. Fırat ve Dicle Türkiye, Suriye ve Irak arasında; Asi Lübnan, Suriye ve Türkiye arasında; Yermuk Ürdün ve Suriye arasında her an ihtilaf çıkarabilecek bir konuma sahiptir. Buna dünyanın en uzun nehirleri arasında yer alan Nil'in doğal bölünmesini de katarsanız bölgenin artan tarım ihtiyacını besleyecek su kaynakları ile ilgili sıkıntı daha açık bir şekilde tebarüz etmektedir.

Soğuk Savaş şartları ve çift kutuplu yapılanma bu jeoekonomik parçalanma parametrelerini daha üst stratejik müzakerelerin parçası halinde tutuyor ve bölgesel parçalanmayı statik hatlarda muhafaza ediyordu. Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte bu statik yapının çözülmesi, jeoekonomik ve jeopolitik etkileşimin hızlandığı geçiş bölgelerini potansiyel stratejik çatışma alanları haline dönüştürmüştür. Bu çerçevede Kuzey Kafkasya'dan, güney hattının doğusunda Körfez'in, batısında ise Doğu Akdeniz'in bulunduğu Kuzey Ortadoğu hattına kadar olan bölge jeostratejik açıdan tek bir bütün niteliği kazanmaya başlamıştır. Bu açıdan Kafkasya'daki petrol, Doğu Anadolu'daki su, Musul ve Körfez'deki petrol kaynakları konusundaki gelişmeler jeoekonomik ve jeopolitik yapılanma açısından karşılıklı etkileşim çerçevesinde birlikte ele alınmak zorundadır.

Bu yeni stratejik durum Türkiye'nin hayatî önemi haiz projelerinin başında gelen GAP ve GAP ile doğrudan ilgili su kaynaklarını da yeniden değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Soğuk Savaşın Doğu ve Batı blokları arasındaki sınırlara dayalı statik yapılanması Türkiye-SSCB sınırını sunî olmasına rağmen istikrarlı bir ayrım hattı haline getirmişti. SSCB-Suriye, SSCB-Irak, ABD-İsrail, ABD-İran ilişkilerindeki ittifak yapılanmaları Doğu-Batı blokları arasındaki bu statik konumun Türkiye'nin güney ve doğu sınırlarında da göreceli bir istikrar doğurmasına yol açmıştı. GAP projesi bu konjonktür içinde planlanmıştı. Ama özellikle İran Devrimi ve SSCB'nin çözülmesi ile Doğu-Batı blokları arasındaki dengelere dayalı sunî istikrarın sona ermesi ve gerçek jeostratejik faktörlerin devreye girmesi ile birlikte durum değişti. Bu da bu jeostratejik hat

üzerindeki bütün meselelerin birbirleriyle daha dinamik bir etkileşim alanı oluşturmasına yol açtı. Bu çerçevede Batılı ülkelerin su meselesine ve GAP'a bakışlarında hem değişme hem birbirlerinden farklılaşma yaşanmaya başladı. Bu sebeple Türkiye Doğu Anadolu, GAP ve su meseleleri konusunda artık Soğuk Savaşın statik dengelerinin verdiği rahatlık içinde değildir. Küresel ve bölgesel güçlerin bu konulardaki politikası da Soğuk Savaş dönemine göre çok daha dinamik ve her türlü ihtimale açık çok opsiyonlu bir hale gelmiş bulunmaktadır.

Türkiye Soğuk Savaş döneminde su, petrol ve Ortadoğu meselelerini Doğu-Batı Bloku arasındaki genel ilişkilere dayandırmaktaydı. Batı ile yaşanan sıkıntılı dönemler ve ekonomik bunalımlar esnasında Türkiye bölgeye ve petrole daha çok ilgi duymakta, Sovyet tehdidinin arttığı ve Batı ile daha sıcak ilişkiler yaşadığı dönemlerde ise politikasını başta ABD olmak üzere Batılı güçlerin önceliklerine endekslemekteydi. Bugün artık bölge-dışı faktörlere endeksli bu politikayı sürdürebilme şansı zayıflamıştır. Aksine Türkiye Kuzey Kafkasya'dan Körfez'e kadar uzanan ve gerek su-petrol kaynaklarının dağılımı gerekse küresel jeopolitik yapılanma içindeki yeri açısından bir bütünlük arzeden bu jeostratejik kuşak ile ilgili uzun dönemli stratejisinin temel esaslarını tekrar belirlemek ve bu stratejinin kısa ve orta vadeli taktik adımlarını bütün bu bölge ile olan ilişkilerini birbirleriyle bütünleştiren bir çerçevede yeniden kurmak zorundadır.

Bölgedeki su potansiyeli ile ilgili jeoekonomik bunalım boyutu gözönünde tutulmakla birlikte bu problemin konjonktürel dalgalanmalar oluşturduğunu da unutmamak gerekir. Ortadoğu'daki su kaynakları ile ilgili potansiyel çatışma konusu şu ana kadar hiçbir zaman gerçek ve aktif bir çatışma alanı haline dönüşme ihtimali taşımamıştır. Bu meselenin sık sık aktif çatışma alanı halinde gösterilmesi gerçek bir durumu aksettirmekten çok bölge-içi manipülasyon taktiklerini yansıtmaktadır. Su kaynaklarının kullanımından çıkacak savaş senaryolarının genellikle Ortadoğu'da önemli savaş ve barış süreçlerinin yaşanmakta olduğu dönemlerde gündeme getirilmesi, bu meselenin aktif bir çatışmaya dönüşecek nitelikte olmaktan çok bölge-içi dengeleri etkilemek için kullanılan, gerek küresel gerekse bölgesel aktörler tarafından diplomatik ma-

nipülasyona uygun bir potansiyel çatışma alanı olduğunu ortaya koymaktadır.

Su meselesinin gündeme getirildiği dönemler incelendiğinde iki ana unsur göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi bölge-içi dengelerin yeniden şekillendirildiği savaş ve barış süreci dönemleridir. Türkiye ile Irak arasında su meselesi ile ilgili olan gerginliğin özellikle Körfez Savaşı öncesinde tırmandırılmış olması dikkat çekicidir. Aynı şekilde Ortadoğu barış görüşmeleri süreci içinde de kritik her safhada su meselesi temel gündem maddesi haline getirilmektedir. Bunun mantığı da gayet açıktır. Savaş ve barış süreci içinde gerek İsrail'in gerekse büyük güçlerin geniş çaplı bölgesel ittifakları engellemesi ve her etkin bölge gücü ile tek tek bir barış ya da savaş süreci yaşaması sağlanmak istenmektedir. Böylece birçok bölgesel aktörü doğrudan ilgilendiren su meselesi taviz ve tehdit unsuru olarak tutulmak suretiyle bölge-içi ihtilafların genişlettiği bir diplomatik manevra alanı ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan ele alındığında, gerek 1995 sonlarında gerekse 2000 yılı başlarında yürütülen İsrail-Suriye barış görüşmelerinde su meselesinin, Türkiye'nin su kaynaklarını da ilgilendirecek şekilde tekrar tekrar gündeme getirilmesi dikkat çekicidir.

Su meselesi ile ilgili gerilimlerin tırmanması ile ilgili ikinci dikkat çekici unsur ise bölgelerarası etkileşim ve zamanlama meselesidir. Balkanlar ve Kafkaslar'la ilgili gelişmelerin yoğunlaştığı ve Türkiye'nin diplomatik ilgisinin bu bölgelere yöneldiği dönemlerde su meselesinin ve bu meseleye bağlı güney tehdit algılamasının gündeme getirilmesi karşı diplomatik hamlelerle ilgili görülebilir. Her iki halde de potansiyel bir çatışma unsuru olan su meselesi diplomatik manevra alanı açacak şekilde tırmandırılmakta, daha sonra bunalım kendi tabiî seyrine rücu etmektedir.

II. Küresel Güçler ve Ortadoğu

20. yüzyılda uluslararası ilişkiler açısından üç ana dönüşüm yaşanmıştır. Bunun birincisi I. Dünya Savaşının, ikincisi II. Dünya Savaşının, üçüncüsü ise Soğuk Savaşın sona ermesini müteakip gerçekleşmiştir. I. Dünya Savaşının akabinde Avrupa'daki klasik imparatorluklar yıkılmış, ulus-devlet olgusu ve ideolojik temelli

çatışmalar imparatorluklararası hakimiyet çatışmalarının yerini almaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında sömürge imparatorluklarının yerini Avrupa dışındaki alanlarda ortaya çıkan çok sayıda ulus-devlet almış ve ideolojik temelli çift kutupluluk uluslararası sistemin temel özelliği olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde ise bir yandan çift kutuplu sistem dağılırken, diğer yandan uluslararası sistemin temelini oluşturan prensip ve yapılarda ciddi bunalımlar ortaya çıkmış, ulus-devlet olgusu birçok ülkede meşruiyet bunalımına bağlı olarak sarsıntı geçirmeye başlamıştır. Bu durum uluslararası sistemin unsurları olan ulus-devletleri ortaya çıkaran faktörleri ve bu devletlerin varlık sebeplerini tartışma gündemine getirmiştir.

Bu üç ana dönüşümü ortaya çıkaran savaşlar ve siyasî gelişmeler Avrupa'da cereyan ederken bu dönüşümün en geniş çaplı sonuçları Ortadoğu'yu etkilemiştir. I. Dünya Savaşı neticesinde bölgede gerçekleşen sömürgeci bölüşüm ile bölgenin asırlardır süren ve son olarak da Osmanlı Devleti tarafından daha geniş kapsamlı bir bütün içinde muhafaza edilen İslam medeniyeti kimliği etrafında şekillenmiş jeokültürel ve jeopolitik karakteri parçalanmıştır. Bölgenin Müslüman toplulukları arasındaki çatışma unsurları tahrik edilerek bölgenin ekonomik kaynakları sömürgeci güçlerin operasyonlarına uygun hale getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin dağılması sonrasında bölgede egemenlik kuran İngiliz ve Fransız sömürge yapılarının kendi aralarında oluşturdukları etki alanları hâlâ geçerliliğini sürdüren siyasî sınırların oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Sömürge yapılarının gayritabiî bölüşümü II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ulus-devletlerin siyasî sınırları ile jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel hatlar arasında uyumsuzluklar oluşturmuştur. II. Dünya Savaşından sonra oluşan BM sistemi çerçevesinde garanti altına alınan siyasî sınırlar ile jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik geçişkenlikler arasındaki farklılaşma hemen hemen bölge ülkelerinin tümünü ilgilendiren hat-sınır problemlerinin doğmasına yol açmıştır.

II. Dünya Savaşını müteakiben İsrail'in kurulması ve II. Dünya Savaşının sebeplerinden biri olan anti-semitik ırkçılığın gündemde tuttuğu tarihî "Yahudi Meselesi"nin Avrupa'dan Ortadoğu'ya

ihraç edilmesi Soğuk Savaş döneminin genel dengelerini de, bölge üzerindeki yansımalarını da doğrudan ilgilendiren sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlar çoğu zaman son derece çelişik siyasî tabloların ortaya çıkmasına da yol açmıştır. İsrail'in kurulması, bir taraftan bölgedeki sömürge yapıları üzerinde doğan Arap ulus-devletlerini hat ve sınır uzlaşmazlıklarından kaynaklanan iç meselelerini ortak düşman karşısında dondurmaya sevkederken, diğer taraftan küresel ölçekli Soğuk Savaş kutuplaşmasının bölgedeki devrimci-radikal-totaliter Arap devletleri ile geleneksel-ılımlı Arap sultanlıkları arasında ortaya çıkardığı rejim farklılaşmasının küresel ve bölgesel ittifaklara yansıyan bir kutuplaşmaya dönüşmesine sebep olmuştur. Nasır ve Baas hareketlerinin estirdiği rüzgâr Arap milliyetçiliğinin anti-Batı ve anti-İsrail psikolojileri ile de desteklenecek şekilde sosyalizmle buluştuğu bir eksen oluşturmuştur. Küresel çift kutuplu yapılanmanın sonucu olarak sağlanan Sovyet desteği bu sentezin ürettiği rejimlere hayat alanı açarken, Batı ülkeleri bir taraftan İsrail'in hayat alanını garanti altına almaya, diğer taraftan geleneksel Arap rejimlerini korumaya ve devrimci-radikal Arap rejimlerini dönüştürmeye çalışmıştır.

Ortadoğu'ya olan etkileri açısından bakıldığında I. ve II. Dünya Savaşı ile ilgili sonuçların bir benzeri de Soğuk Savaşı bitiren süreç için geçerli olmuştur. Aynen ilk iki sıcak dünya savaşı gibi Soğuk Savaş da temelde Avrupa-içi çelişkilerden kaynaklanmış ve bu çelişkilerin yol açtığı güç dengesine dayalı kutuplaşmalarla kendi dinamiklerini ortaya koymuştur. Bu asırda görülen küresel ölçekli üçüncü kutuplaşma olan Soğuk Savaşın bitişine yönelen süreç Orta ve Doğu Avrupa'da başlamışken bu sürecin en doğrudan etkileri aynen daha önceki dünya savaşlarında olduğu gibi Ortadoğu'da görülmüştür. Orta ve Doğu Avrupa'da yaşanan ve Soğuk Savaşın sonunu getiren siyasî dönüşüm Yugoslavya hariç tutulursa genelde zamana yayılan yeni dengeler oluştururken, aynı süreç Ortadoğu'da önce bütün büyük aktörlerin müdahil olduğu bir savaşa, sonra da belirsizlik alanlarının yoğunlaştığı yeni bunalım bölgelerinin doğmasına yol açmıştır.

Soğuk Savaşın eski düzeni Doğu Avrupa'da çözülürken Yeni Dünya Düzeninin meşruiyet temelleri Ortadoğu'da atılmaya çalı-

şılmıştır. Yeni Dünya Düzeninin dayandığı kabul edilen *demokrasi* ve *insan hakları* gibi kavramların Ortadoğu'da yol açabileceği dalgalanmalar, sistemik güçleri bölgedeki düzenin çok da fazla değiştirilmeden yeni küresel sisteme entegre edilmesi tercihine yöneltmiştir. Saddam'ın saldırgan politikası hem küresel ölçekli Yeni Dünya Düzeninin meşruiyet zemini bulmasını hem de cari bölgesel dengelerin değiştirilmeden sürdürülmesini kolaylaştıran bir etki yapmıştır. Küresel ve bölgesel aktörlerin Ortadoğu'ya bakışındaki değişimin ana unsurlarını ortaya koymak Ortadoğu'daki bu yapılanmanın ipuçlarını da görmemizi sağlayacaktır.

Uluslararası ilişkilerde küresel ölçekte strateji belirleme gücüne sahip ülkeler öncelikle kendi güç unsurlarını maksimize edecek çıkar alanlarını ve bu çıkar alanlarında sözkonusu olabilecek potansiyel gerilim ve çatışma konularını belirlerler. Bu belirleme kısa, orta ve uzun dönemli ittifak alternatiflerini ve değişik kademeler içinde diplomatik gerginlikten sıcak savaşa kadar giden çatışma opsiyonlarını ortaya koyar. Dış politika stratejisinin taktik safhalara indirgenmesi bu opsiyonların uygun bir zamanlama ile devreye sokulmasını gerekli kılar. Böylesi bir küresel stratejik rekabetin belki de en dinamik bir şekilde seyrettiği bölge Ortadoğu olagelmiştir.

1. Amerikan Stratejisinin Temel Parametreleri ve Ortadoğu

ABD'nin önemli bir uluslararası güç olarak dünya politikasına girdiği dönemden bu yana sürekliliğini muhafaza eden temel stratejik ilkeler bu süper gücün küresel ve bölgesel önceliklerini de ortaya koymaktadır: (i) Savaşların Amerika kıtasının uzağında tutulması ve zorunlu olduğu hallerde mümkün olan en uzak hatta kabullenilmesi; (ii) Afroavrasya politikasında etkin olacak stratejik ve diplomatik araçların oluşturulması; (iii) Amerika kıtası dışındaki güç dengelerine ve stratejik risk unsurlarına müdahil olabilecek bir deniz gücünün sürekli devrede tutulması.

İlk basit formülasyonlarını deniz jeopolitiğinin öncü ismi Amiral Mahan'ın 20. yüzyılın başında ABD Başkanı Roosevelt'e yaptığı tavsiyelerde bulan bu yaklaşım ABD'nin dünya politikasındaki ağırlığının artması ile birlikte yaşanan tecrübelerle daha da sofistike bir hal almıştır. II. Dünya Savaşından sonra jeopolitikçi

Spykman'ın Rimland teorisi ile jeopolitik açıdan daha da tebellür eden, BM gibi uluslararası örgütlerin devreye girmesiyle küresel bir nitelik arzeden, yeni savaş teknolojisi ve füzeler ile daha karmaşık bir askerî boyut kazanan ve ABD'nin İngiltere'den küresel deniz gücünün mirasını devralmasıyla bölgesel stratejik kademelere indirgenen bu stratejik pozisyonun en kırılgan ve belirleyici halkası Ortadoğu olmuştur.

Çift kutuplu Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu ABD açısından bu kutuplaşmanın jeopolitik karşılaşma hattını oluşturan kenar kuşağın merkezî bölgesini temsil etme yanında, kapitalist Batı Blokunun ekonomik varlığı ve üstünlüğü için hayatî önemi haiz doğal kaynakların jeoekonomik alanı konumundaydı. Ortadoğu'da kontrolü kaybetmek hem jeopolitik hem de ekonomi-politik açıdan küresel dengenin karşı kutup lehine değişmesi anlamına gelecekti. İki süper gücün bu dönemdeki en çetin ve en sürekli yüzleşmelerinin bu bölgede cereyan etmiş olması bu açıdan dikkat çekicidir.

ABD gerek Soğuk Savaş döneminde gerekse Soğuk Savaş sonrası dönemde iki temel parametre arasında diplomatik ve stratejik bir uyum kurmaya çalıştı: Bölgenin küresel jeopolitik ve ekonomi-politik dengeler içindeki rolü ve bölge-içi güç yapılanması.

Bu nedenledir ki ABD, Soğuk Savaş döneminde bir taraftan SSCB ile yürüttüğü küresel rekabette bölgedeki stratejik üstünlüğü ele almaya çalışırken diğer taraftan bölge-içi dengeleri gözeten bir politika geliştirmeye çalışmıştır. Küresel rekabetin karşı kutbu olan SSCB'nin bölgesel etkinliğini kırma mücadelesi ile bölge-içi denge taktikleri arasında sağlanmaya çalışılan ince ayar bölgeye yönelik Amerikan stratejisinin omurgasını teşkil etmiştir. ABD'nin bölge-içi denge değişimlerini gözeten ittifaklar oluşturma çabası, Ortadoğu politikasının kaygan zemininde sürekli değişken bir diplomatik bloklaşma sürecine sebebiyet vermiştir. Ortadoğu'nun güçler dengesi parametrelerine yatkın yapısı bu tür diplomatik manevraların hayat alanı bulmasına zemin hazırlamıştır.

ABD, ellili ve altmışlı yıllarda Arap milliyetçiliği ile sosyalizmi sentezleyen Nasırcı ve Baasçı ekollerin yayılmasını, hem Sovyet bölgesel etkinliğinin bir uzantısı olması hem de özellikle İsrail'in güvenliğini tehdit edebilecek bölge-içi güç temerküzü oluşturma

ihtimali açısından engellemeye çalıştı. Süveyş ve Suriye bunalımlarına yönelik tavır ile CENTO'nun teşkili bu doğrultuda karşı-denge oluşturmaya yönelik adımlardı. Ortadoğu'nun güneyinde Mısır merkezli Arap milliyetçiliğine karşı Ortadoğu'nun kuzeyinde Türkiye-İran-Pakistan eksenine dayalı CENTO yapılanması küresel rekabetin odağı olan SSCB ile bölgesel karşı-cepheyi oluşturan Nasırcı güçler arasında bir direnç bloku oluşturma hedefine yönelikti.

Soğuk Savaşın sonuna yaklaşıldığı seksenli yıllarda Ortadoğu'da yaşanan değişim bu diplomatik esneklik alanının izlerini taşımaktadır. Seksenli yıllara girerken ABD'nin Ortadoğu politikasını derinden etkileyen iki önemli olay yaşandı: Camp David ve İran Devrimi. Camp David Anlaşması ile İsrail ilk defa merkezî bir Arap gücü olan Mısır ile masaya otururken aslında Mısır'ın ABD'nin Ortadoğu güçler dengesindeki en önemli müttefiklerinden biri olma konumu pekişiyordu. Camp David ile Mısır sistemik güçlerin merkezine çekilirken Şah'ın devrilmesi ve Devrim ile İran karşı kutba geçiyordu. İran Devrimini ilk kutlayan lider de o zaman Amerika ve İsrail karşıtlığını Filistin davasının en önemli dayanağı yapan Yaser Arafat idi.

Daha sonra yaşanan İran-Irak Savaşı ve Lübnan bunalımları ABD açısından bu yeni dengenin izlerini taşıyordu. Camp David sonrasında oluşan Red Cephesi ABD'nin Ortadoğu politikasındaki manevra alanını daraltırken İran karşısında oluşan Mısır-Irak eksenli Arap Bloku, Devrimin ABD yanlısı Arap ülkelerine taşınmasını engelleyen diplomatik ve psikolojik bir duvar oluşturmaktaydı. Bu perspektiften ele alındığında, gerek İran-Irak Savaşı gerekse Lübnan bunalımı ABD'nin bölge-içi manevra alanı açısından işlevsel bir öneme sahipti. Nitekim İran-Irak Savaşı ile İran bloke edilirken, Lübnan İç Savaşının getirdiği konjonktür FKÖ'nün Lübnan'dan, dolayısıyla da İsrail'in güvenliğini ve ABD çıkarlarını tehdit edebilecek merkezî Arap ekseninden kopuşuna yol açmıştır.

Ancak bu süreç Soğuk Savaş sonrası dönemde daha da tebarüz edecek bir olguyu beraberinde getirdi. SSCB'nin bölgesel etkinliği zayıfladıkça küresel rekabet unsurları ABD açısından önemini göreceli bir şekilde kaybederken, bu kez blok-içi farklılaşmalar belirmeye başladı. ABD bu dengelerde müttefik ve düşman unsurları

daha net tanımlamak zorunda kalırken Avrupa ülkeleri ve genelde AB bütün taraflarla dengeli ilişkilerin geliştirmeye özen gösterdi. Nitekim ABD ile İran arasındaki ilişkilerin tamamen durduğu dönemlerde Avrupa ülkelerinin İran'la olan ticarî ve diplomatik ilişkileri dengeli ve kademeli bir gelişme gösterdi.

Gerek küresel gerekse bölgesel dengelerin yeniden kurulma süreci içine girdiği ve bu süreçte ABD'nin başat rolünün öne çıktığı tarihî bir dönemeç noktasında yaşanan Körfez Savaşı başta ABD olmak üzere bütün küresel ve bölgesel güçlerin bölge ile ilgili stratejik pozisyonlarını yeniden gözden geçirmelerine yol açtı. Bu anlamda Körfez Savaşı sadece BM üyesi bir ülkenin başka bir ülkeyi istila etmesi ile ilgili iki taraflı bir ihtilafın çözümlenmesi ve saldırganın bertaraf edilmesi ile sınırlı kalmamıştır. ABD, Saddam'ın saldırgan politikasının yol açtığı konjonktürü, uluslararası medyayı da son derece etkin kullanan başarılı taktik bir planlama ve uygulama ile, daha büyük ölçekli stratejik hedefler için kullanmıştır.

Bir kıyas ile ortaya koymak gerekirse, Afroavrasya anakıtasındaki düzene ağırlığını Normandiya Çıkarması ile koyan, uluslararası hukuka dayalı örgütlerin etkin kullanımını ilk defa Kore Çıkarması ile başaran ve çift kutuplu yapının bir kutbunun liderliğini perçinleyen ABD, Körfez Çıkarması ile de yeni bir uluslararası düzenin geçiş sürecini başlatmıştır. Ancak, küresel dengeler ve uluslararası ekonomi-politik güç yapılanması açısından Normandiya Çıkarması ofansif nitelikli aktif bir müdahale iken, Körfez Çıkarması ofansif görünümlü olmakla birlikte statükoyu korumaya yönelik defansif unsurlar da ihtiva etmektedir. ABD Körfez Savaşı ile sadece Saddam'a değil, uluslararası ekonomi-politik rekabet gücü kazanan Almanya ve Japonya gibi küresel aktörlere ve Soğuk Savaşın bitmesi ile birlikte ortaya çıkan dinamik konjonktürü kullanarak güç denklemindeki ağırlığını artırmak isteyen bölgesel güçlere de mesaj vermiştir.

ABD'nin kurmaya çalıştığı yeni düzen açısından ele alındığında Körfez Savaşının üç ana hedefi gerçekleştirmeye yönelik olduğu söylenebilir: Birincisi, küresel düzenin bizatihî kendisi ile ilgilidir. Kurulması düşünülen Yeni Dünya Düzeninin kritik alanı, Doğu Blokunun dağılması ile birlikte tek süper güç olarak uluslararası sistemin garantörlüğü misyonunu üstlenen ABD'nin bu garan-

törlüğün getireceği operasyonel maliyet ile uluslararası ekonomi-politik güç dağılımı arasında kuracağı denge meselesidir. ABD yetkilileri ABD'nin, Soğuk Savaşın galibi olmasına rağmen, uluslararası ekonomi-politik güç dengesinde ciddi bir kan kaybı yaşamakta olduğunun farkındaydı. Soğuk Savaş döneminde kendi stratejik koruması altında bulunan Almanya ve Japonya gibi ülkelerin kaydettiği ekonomik kalkınma ile Soğuk Savaş süresince ABD'nin askerî maliyetleri arasındaki dengesizlik, yeni dönemin çözülmesi gereken ilk ciddi sistemik problemi idi. Genişleyen imparatorlukların bu genişleme ile doğan masrafların artışını karşılayacak kaynak bulamadıkları andan itibaren düşüşe geçtiklerini bilen Amerikalı stratejisyenler, ki Paul Kennedy gibi tarihçilerin analizleri bu kanaatlerin yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır, uluslararası ekonomi-politik güç ile askerî/jeopolitik yükümlülükler arasında yeni bir denge kurma çabası içine girmişlerdir.

Körfez Savaşı bu çabada önemli bir rol oynamıştır. ABD Körfez Savaşı sürecinde ve sonucunda küresel dengelerle ilgili şu ciddi mesajları vermiştir: (i) Uluslararası düzen ABD'nin hukukî ve reelpolitik patronajı altında yeniden yapılanmalıdır. (ii) Bu düzenleyici fonksiyonun gerektirdiği maliyetler bu düzenin oluşturduğu güvenlik sayesinde ekonomi-politik güç elde eden aktörlerce paylaşılmalıdır. (iii) Uluslararası ekonomi-politik yapılanmanın stratejik doğal kaynaklarını barındıran Ortadoğu ABD'nin tekelci güvenlik şemsiyesi altındadır, ki bu mesaj temelde Körfez Savaşı öncesinde Irak ve İran gibi ABD karşıtlığı ile bilinen bölgesel güçlerle yoğun ilişki geliştiren ve silah teknolojisi aktaran Avrupalı güçleredir. (iv) Yeni düzenin gerektirdiği uluslararası örgütlerin meşruiyet sağlayıcı rolü ABD'nin siyasî iradesine bağlıdır, ki BM kararlarının son on yıl içindeki seyri bu mesajı pekiştirmiştir.

Körfez Savaşının ABD açısından ikinci önemli hedefi çift kutuplu yapıya göre şekillenmiş bölgesel dengelerin yeniden kurulmasıdır. Soğuk Savaş süresince karşı kutbun tehdidi karşısında kendi müttefiklerini korumaya ayarlı politika takip eden ABD Soğuk Savaş sonrasında bütün bölge aktörlerini yönlendirmeye dayalı bir taktik belirlemiştir. Seksenli yılların Red Cephesi dağılmış, Irak ve Libya gibi tümüyle sistem dışına itilen aktörler dışındaki bütün Arap ülkelerini içeren diplomatik/ekonomik nitelikli bölgesel planlar devreye sokulmuştur.

Bu yeniden kurulma sürecinde FKÖ ve Suriye gibi Soğuk Savaş süresince ABD karşıtı olan aktörler sistemin içine çekilirken, Ortadoğu'da Doğu Avrupa'daki dönüşüme benzer ciddi kitlesel dalgalanmalar getirebilecek siyasî yapı değişikliklerinin yaşanmamasına özen gösterilmiştir. Böylece zaten varolan aktörler yeni konumlar elde ederken, statükoyu bozucu unsurların gelişmesine engel olunmuştur. Körfez Krizi ile birlikte geleneksel krallık rejimleri-bürokratik diktatörlükler arasında sıkıştırılmış olan kitlelerin Doğu Avrupa benzeri yaygın siyasî katılıma dayalı yeni alternatif arayışları öncelikle ertelenmiş, daha sonra da ya sindirilmiş ya da kanalize edilmiştir. Körfez krizi öncesinde, Ürdün ve Tunus başta olmak üzere birçok Ortadoğu ülkesinde kitlesel katılıma dayalı yeni siyasal meşruiyet zemini arayışlarının yaygınlaşması yeni-sömürgeci yapılanma için ciddi bir tehdit teşkil etmekteydi. Körfez krizi ile birlikte bu taleplerin yerini tekrar bürokratik diktatörlükler-krallıklar tahterevallisi almıştır.

Körfez Savaşının getirdiği olağanüstü konjonktür bürokratik ve geleneksel diktatörlüklerin yapısını korurken, bu yapıların uluslararası tercihlerinde değişiklikler meydana getirmiştir. Körfez Savaşı ile başlayan doksanlı yıllar Irak'ın sistem dışına itilmesi ile FKÖ'nün sistem içine çekilmesi sürecinin birlikte işlediği yeni bir denge ortaya çıkarmıştır. Körfez Savaşında bir iki istisna dışında bütün bölge ülkelerini Irak'a karşı harekete geçirmeyi başaran ABD, SSCB'nin çöküşünün askerî zaferini Körfez'de yaşamıştır.

ABD'nin Körfez Savaşından sonra Irak'a karşı sürdürdüğü kontrollü gerginlik politikası bu bölgesel dengeler çerçevesinde özel bir önem taşımaktadır. ABD Körfez Savaşından bu yana Irak ile ilişkilerini "kontrollü gerginlik" esasına göre yürütmektedir. Bu politika iki uç noktadan kaçan bir seyir takip etmektedir. Ne Saddam rejimine nihaî darbe niteliği taşıyacak geniş kapsamlı bir harekât yapılmakta ne de Irak'ın meşru bir üye olarak uluslararası sisteme geri dönüşüne izin verilmektedir.

Uluslararası meşruiyetini BM Güvenlik Konseyi'nin 1991 yılında çıkardığı Irak'ın tüm kitle imha silahlarını yok etmesini öngören 687 sayılı ateşkes kararından alan bu "kontrollü gerginlik" politikası ABD'ye Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan belirsizlik döneminde bölgedeki fiilî etkinliğini sürekli olarak hissettiren önem-

li bir manevra alanı sağlamıştır. O dönemden bugüne belirli aralıklarla yaşanan gerginlikler stratejik bir hedeften çok taktik manevra alanları ile sınırlı kalmıştır. Son olarak 1999 yılı başlarında tırmanan gerilim esnasında verilen imajın aksine çok yaygın bir askerî müdahale ihtimali sınırlı görülmektedir. Bütün Irak'ı kapsayacak ve kara harekâtını da gerektirecek çapta bir askerî müdahalenin ABD'nin çıkarları açısından da, uluslararası destek açısından da yeterli gerekçesi yoktur. BM Güvenlik Konseyi üyelerinden sadece İngiltere'nin desteklediği, Fransa, Rusya ve Çin'in teenni ile yaklaştığı, Körfez Savaşına destek vermiş Arap ülkelerinin karşı çıktığı bir harekâtın bölgede kalıcı bir denge sağlaması mümkün değildir. Ayrıca birçok taraf ülkede aktif bir Irak tehdidinin olmadığı bir konjonktürde gerginliğin böylesine tırmandırılmasının arkasındaki gerçek saikin o dönemde Monica Lewinsky skandalı ile sarsılan Clinton'ın Amerikan kamuoyundaki itibarını güçlendirmeye yönelik bir adım olduğu ile ilgili ciddi tereddütler oluşmuştur. Yine de Irak'a karşı sürdürülen kontrollü gerginlik politikası bölgedeki olağanüstü durumun sürmesini sağlayarak bu süper gücün bölge üzerindeki operasyonel kabiliyetini artırmıştır.

Olaya Irak açısından yaklaşıldığında da, ilginç bir şekilde, Irak'ın da ABD'nin kontrollü gerginlik politikasından çok fazla rahatsız olmadığı, aksine konumunu meşrulaştırıcı kısmî bir fayda sağladığı söylenebilir. ABD'nin her tehdidi ve kısmî müdahalesi Saddam'ın ülke içindeki, Irak'ın da Arap kamuoyu nezdindeki itibarını korumasını sağlamaktadır.

Körfez Savaşının üçüncü önemli hedefi ise İsrail'in uzun dönemli güvenliğinin bir daha tehdit edilemeyecek bir şekilde güvence altına alınmasıdır. Körfez Savaşını müteakiben başlayan Ortadoğu barış görüşmeleriyle birlikte İsrail'in yeni bir stratejik açılım yaparak uluslararası arenadaki yalnızlıktan kurtulması bu yeni bölgesel konjonktür ile sağlanabilmiştir.

2. Avrupa Güçleri ve Ortadoğu

Soğuk Savaş sonrası dönemde tek süper güç olarak uluslararası düzenin garantörlüğünü üstlenmesine ve bu konumunu Ortadoğu ile ilgili küresel ve bölgesel dengelere çok etkin bir şekilde yansıtmış olmasına rağmen, ABD'nin doksanlı yıllar süresince Or-

tadoğu'da mutlak bir manevra alanı kazanabildiğini iddia etmek güçtür. Bunda Soğuk Savaş süresince Batı Bloku içinde ABD ile uyumlu politikalar geliştirme zorunluluğu hisseden ama Soğuk Savaş sonrasında daha özerk politika arayışlarına yönelen Avrupalı güçlerin yanında, Ortadoğu politikalarını küresel etkinliğin önemli bir göstergesi olarak gören Çin ve Rusya gibi Asyalı güçlerin de rolü vardır.

Soğuk Savaş süresince katı bir bloklaşmayı gerekli kılan çift kutuplu yapılanma ABD ile Avrupalı müttefikler arasındaki bölgesel politika farklılıklarını örten sonuçlar doğuruyordu. Ortadoğu bölgesiyle ABD'ye göre çok daha köklü tarihî ilişkileri olan Avrupa ülkeleri, Soğuk Savaş süresince bu tarihî bağların gerektirdiği ulusal politikalarla küresel çift kutuplu yapılanmanın gerektirdiği blok politikaları arasında ciddi çelişkiler yaşadı. AB'nin ortak dış politika yapım süreci bu ilişkilere daha da girift bir özellik kazandırdı. Bu çerçevede her Avrupa ülkesi üç düzlemli bir politika arayışına yönelmek zorunda kaldı: (i) İçinde ABD'nin de bulunduğu Batı Bloku politikası; (ii) farklı AB üyesi ülkelerin çıkarlarını uyumlulaştırmaya çalışan AB ortak dış politikası ve nihayet (iii) her ülkenin kendi tarihî, coğrafî ve ekonomik tercihlerini yansıtan ulusal dış politika.

Bu düzlemler arasında uyum sağlama çabasındaki İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Avrupalı büyük güçlerle ABD arasında Ortadoğu'ya bakış konusunda yaşanan farklılaşmalar ilginç çelişkileri de beraberinde getirmiştir. Bu çelişkiler değişik dönemlerde farklı şekillerde tecelli etmiştir. II. Dünya Savaşından Ortadoğu'da antisömürgeci ulus-devlet yapılarının oluştuğu sömürge devrimlerinin tamamlanmasına kadar olan süreçte Ortadoğu'da sömürgeci bir geçmişe sahip olan İngiltere ve Fransa birbirlerine daha yakın bir tavır sergilerken, halkların kendi kaderlerini tayin ilkesini daha I. Dünya Savaşında vaz' etmiş olan ABD, blok çıkarları ile bu temel ilke arasında ciddi bir gerilim yaşamıştır. Bu dönemde Fransa Cezayir, İngiltere de Süveyş bunalımlarında sömürgeci bir tepki ile hemen askerî müdahaleye yönelirken, ABD daha diplomatik ve esnek bir tavır benimsemiştir. Özellikle Süveyş bunalımında İngiliz-Fransız ortak tavrı ve ABD'nin bu tavrı yumuşatma çabaları dikkat çekicidir. İngiltere ve Fransa'nın ortak sömürgeci geçmişi bu ülkeleri

Ortadoğu'ya dönük sertlik politikalarına sevkederken, sömürgeci uluslararası yapının dağılmasını ve ulus-devletlere dayalı BM sistemince ikame edilmesini *Pax Americana*'nın önemli bir ön şartı olarak gören ABD, Sovyet-karşıtı küresel blok çıkarları ile blok-içi bölgesel çıkar farklılaşması arasında kalmıştır.

Bu dönemde özellikle ABD ile İngiltere arasında yaşanan farklılaşma paradigma-içi dönüşümün tarihteki en ilginç örneklerinden birini oluşturmuştur. Deniz gücüne dayalı emperyal yapılara sahip olan her iki devlet için de Ortadoğu kaçınılmaz bir geçişin arenası olmuştur. İngiltere sömürge imparatorluğunun dağılma süreci içinde Avrasya kenar kuşak hattından ve bu hat üzerindeki üslerinden çekilmek zorunda kaldıkça doğan boşluğu kaçınılmaz bir şekilde ABD doldurmaya başlamıştır. Cari uluslararası konjonktür ve Sovyet tehdidi İngilizleri daha önce I. ve II. Dünya Savaşlarında Almanlara karşı koruduğu sömürge hatlarını kendi iradesiyle ABD'ye terketme zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmıştır. ABD ise Alman tehdidi karşısında yardımlarına koştuğu İngiltere ve Fransa'nın sömürge imparatorluklarını dağıtan bir süreci başlatmakla paradigma-içi liderliği almıştır.

Ancak bu durum Soğuk Savaşın ilk dönemindeki bu ilginç çelişkiyi de beraberinde getirmiştir. İngiltere bu zorunluluğun yol açtığı stratejik büzülmeyi daha sonraki dönemde Kıta Avrupası güçleri ile ABD arasında bir tür dengeleyici fonksiyon ile aşmaya çalışmıştır. ABD de İngiltere'yi sürekli ittifak çizgisi içinde tutarak İngilizlerin Ortadoğu'daki sömürge tecrübe ve birikimlerini kullanma imkanı yanında Avrupa-içi dengeleri manipüle etme şansı da bulmuştur. ABD ve İngiltere'nin bu çerçevede daha sonra sürekli ve uyumlu bir ittifak görüntüsü vermelerine rağmen II. Dünya Savaşı sonrasında aralarında yaşanan paradigma-içi çelişki psikolojik ve taktik düzeydeki etkisini sürdürmüştür.

Sömürge devrimlerinin tamamlanması ve İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı güçlerin kendi kıtalarına çekilmesinden sonra başlayan ikinci dönemde ise ABD özellikle Arap-İsrail gerginliğinin tırmandığı dönemlerde çok daha sertlik yanlısı bir tavır geliştirirken Avrupa ülkeleri Ortadoğu'da Arap toplumların hissiyatını gözetir bir tavra yönelmişlerdir. Petrol krizi ile ivme kazan bu süreçte Avrupa ülkeleri bir yandan eski sömürgeleriyle olan ilişkilerini yeni-

den tanımlama çabası içine girerken, diğer yandan ABD egemenliğini esneten bir Ortadoğu politikası benimsemeye başlamışlardır. De Gaulle sonrası Fransa bu konuda başı çekmiştir. Özellikle Katolik Avrupa ülkeleri Ortadoğu'da artan İsrail etkinliğini dengeleyecek bir tarzda Arap ülkelerine yakınlaşmıştır. Fransa-Suriye, Fransa-Lübnan, Fransa-Cezayir, İtalya-Libya ilişkilerinin seyri bu konuda çarpıcı örnekler oluşturmaktadır.

II. Dünya Savaşının müsebbibi olarak savaş sonrasında bir içe kapanma dönemi yaşayan Almanya ise yetmişli yıllarda başlattığı *Ostpolitik* ile paralel bir açılma politikası benimsemiştir. Bu politikanın Ortadoğu'ya dönük sonuçları da zamanla kendini göstermiştir. Özellikle ekonomik ilişkilerde yoğunlaşan ve Almanya'nın sömürge geçmişi olmamasından da beslenen bu açılım, zamanla AB politikalarını da etkileyecek düzeye ulaşmıştır. Bunun neticesindedir ki, seksenli yıllarda ABD ile çelişkili politikalar yürüten Ortadoğu ülkelerinin Avrupa ile olan ilişkilerinde ciddi bir yoğunlaşma gözlenmiştir.

ABD ile Avrupalı ülkeler arasındaki bölgesel politika farklılaşmasında gözlenen bu temayül Körfez Savaşı öncesindeki Almanya-İran, Fransa-İran, Almanya-Irak, Fransa-Irak ve Fransa-Suriye ilişkileri ile bariz bir şekil almıştır. Irak'ın Kuveyt'i işgal ettiği 1990 Ağustosundan müttefik müdahalesinin başladığı 1991 başlarına kadar süren diplomatik süreçte de bu ilişkilerin izleri kendini göstermiştir. Bu süreçte İngiltere ABD'ye yakın bir pozisyon belirlerken, Fransa son ana kadar Irak ile teması sürdürerek arabulucu konumunda kalmayı tercih etmiş, savaş kaçınılmaz bir hale gelince de galipler safında yer alabilmek için saldırılarda önemli bir rol üstlenmiştir. Almanya ise savaş süresince müttefik safında görünmekle birlikte, II. Dünya Savaşı sonrasında kendisine konan yasakları gerekçe göstererek müdahaleden uzak durmuştur.

Ortadoğu'daki ABD egemenliğini pekiştiren Körfez Savaşına Avrupa'nın dolaylı olmakla birlikte simgesel önemi büyük olan karşı diplomatik atağı Ortadoğu Barış Sürecinin Oslo-Madrit ekseninde başlatılmasıdır. Bu süreç Avrupa'nın Ortadoğu politikasında tekrar etkinlik kurma çabasının bir göstergesi olmuştur. Körfez Savaşından sonra Almanya'nın Yugoslavya'daki taşları yerinden oynatacak şekilde Hırvatistan ve Slovenya'yı tanıması da son on yıla

damgasını vuracak olan bölgelerarası etkileşimin ilginç bir şekilde temayüz etmesi sonucunu doğurmuştur. Bu etkileşimi gösteren çarpıcı bir çapraz ilişki savaş ve barış süreçleri ile ortaya konabilir. Körfez Savaşı ABD'nin öncülüğünde başlatılmış ve yürütülmüş iken Ortadoğu Barış Süreci öncelikle Avrupalı güçlerin girişimi ile Avrupa'da başlatılmıştır. Buna karşılık Balkanlar'da taşlar Almanya tarafından oynatılmış ve savaş Avrupalı güçlerce yürütülmüşken, Bosna barışı ABD öncülüğünde Dayton'da gerçekleştirilmiştir.

Soğuk Savaşın çift kutuplu statik dengesinin sarsılması Avrupalı güçlere Ortadoğu'da önemli bir manevra alanının açılmasını sağlamıştır. Blok baskısının azalması, AB genelinde ve her bir AB üyesi ülke düzeyinde daha esnek bir politika geliştirme çabasını beraberinde getirmiştir. Bugün de Ortadoğu'da genelde bir Amerikan etkinliği gözlenmekle birlikte ABD ile gerginlik yaşayan önemli Ortadoğu ülkeleri ile Avrupa arasındaki ilişkiler her düzeyde gelişmektedir. Körfez Savaşı ve ABD'nin çifte-kuşatma politikasına rağmen Almanya ve Fransa gibi AB'nin merkezini teşkil eden ülkelerle İran ve Suriye gibi genelde ABD-karşıtı kampta yer almış ülkeler arasındaki ilişkiler bunu teyit eder niteliktedir. ABD ile İsrail'i stratejik bir eksen olarak gören Arap ülkeleri de Avrupa'yı bu stratejik ekseni dengeleyici bir faktör olarak görmektedir. ABD'nin İsrail yanlısı görüntüsü değişmedikçe SSCB'nin boşalttığı dengeleyici faktör alanını genelde AB'nin, özelde de Almanya ve Fransa'nın doldurması beklenebilir.

2000 yazında Camp David'de Barak ile Arafat arasında yapılan Kudüs'ün geleceği ile ilgili görüşmelerde Clinton'ın İsrail yanlısı bir görüntü vermesinin hemen akabinde Arafat'ın başta Avrupa ülkeleri olmak üzere önemli küresel ve bölgesel güçleri ziyarete başlaması bu dengenin işlemekte olduğunu gösteren bir başka çarpıcı örnektir. Ortadoğu Barış Sürecinin en kırılgan noktasını oluşturan Kudüs'ün nihaî statüsü konusunda özellikle Vatikan ve Katolik Avrupa ülkelerinin müdahil olma arzuları Arap-Avrupa yakınlaşmasını artıracak sonuçlar doğurabilir. Çünkü içinde Hristiyan Arapları da barındıran Filistin idaresi altında bir Kudüs, Avrupa için bir bütün olarak Yahudilerin egemenliğine verilmiş bir Kudüs'ten daha tercihe şayandır.

3. Asya Güçleri ve Ortadoğu

Rusya, Çin ve Japonya gibi önemli Asya güçleri de Ortadoğu'daki bölgesel dengelerle ve bu dengelerin kıtasal ve küresel sonuçları ile doğrudan ilgilidir. Hem Asya hem de Avrupa stratejik parametreleri içinde politika geliştirmek zorunda olan Rusya'nın bölgeye yönelik yaklaşımı ciddi bir tarihî derinlik içermektedir. Rus Çarlığı'nın Kudüs'e giden Rus hacılar ve Osmanlı Devleti'nin Ortodoks nüfusu konusunda elde ettiği ayrıcalıklardan bu yana Ortadoğu politikasını genel stratejisinin en temel unsurlarından birisi olarak gören Rus stratejik zihniyeti bu konuda ideolojik kalıpları aşan bir süreklilik göstermiştir.

Çarlık Rusyası'nın Ortodoks unsurları kullanarak Osmanlı aleyhine güneye yayılma stratejisi SSCB döneminde yeni araçlarla sürdürülmüştür. II. Dünya Savaşından sonra oluşan çift kutuplu yapıda, ideolojik eksenli çok daha etkin bir ittifak zemini bulan SSCB ikili ve çok yönlü ittifaklarla bölgesel güçler dengesinin bir kutbunu oluşturmuştur. Ellili yıllardaki devrimci dalgalanma ile beslenen, altmışlı yıllarda Ortadoğu'da kurulan bürokratik/askerî yapılarla sağlam bir zemin bulan bu etki yetmişli yılların sonundan itibaren çözülmeye başlamış ve Soğuk Savaşın bitişi ile birlikte ciddi bir düşüş yaşamıştır. Yetmişli yıllardaki çözülmenin arkaplanında Sovyet desteğindeki Arap rejimlerinin İsrail karşısında aldığı yenilgiler kadar, SSCB'nin ideolojik niteliği dolayısıyla diplomatik esnekliği olmayan dış politika yapımının da tesiri vardır. SSCB'nin Afganistan işgalinin tırmandırdığı anti-Sovyet tepki, Ortadoğu'daki Müslüman kitlelerin SSCB'den kopuşunun son ve en önemli halkasını oluşturmuştur.

SSCB'nin dağılmasından sonra defansif bir tavırla Doğu Avrupa, Kafkaslar ve Orta Asya hattında egemenlik koruma telaşı içine giren Rusya'nın Ortadoğu üzerindeki etkinliği önemli bir zaaf göstermiştir. Irak'a yönelik ABD müdahalelerinin tırmanış gösterdiği dönemlerde BM düzeyinde görülen Rus diplomatik etkinliği dışında Rusya aktif diplomasi anlamında Ortadoğu'da önemli mevziler kaybetmiş bulunmaktadır. Yine de başta Suriye ve Irak olmak üzere Ortadoğu'daki milliyetçi-sosyalist rejimler, anti-Batı tepkiler gerektiği dönemlerde Rusya'yı bir dayanak noktası olarak görmeye devam etmektedir. Bütün bu etkinlik kaybına rağmen Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi'ndeki statüsü ve Avrasya dengeleri içindeki

önemli konumu bu ülkeyi her an Ortadoğu parametreleri içinde etkin kılacak araçlar sağlamaktadır.

Avrasya dengelerinin yükselen gücü Çin ise Ortadoğu'ya dönük politikasında Soğuk Savaş döneminde Bağlantısızlar Bloku çerçevesinde geliştirdiği çizgiyi yeni unsurlarla takviye ederek sürdürmektedir. Bağlantısızlar Bloku oluşumunu küresel etkinlikte önemli bir unsur olarak kullanan ve yetmişli yıllarda üçkutupluluk (*tripolarity*) kavramının doğuşuna yol açacak şekilde değerlendiren Çin, ABD ve Sovyet etkisine karşı daha otonom bir Ortadoğu politikası geliştirme çabasındaydı. O dönemde Bağlantısızlar Blokunun önemli liderlerinin de Ortadoğu'da bulunması, Çin'in bu politikasını destekleyici bir rol oynamıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Ortadoğu'daki Batı etkinliğine karşı en ciddi tepkiler de Çin'den gelmiştir. Hemen hemen her Amerikan müdahalesi BM'de doğrudan ya da dolaylı bir Çin tepkisi ile karşılaşmıştır. Ortadoğu politikasındaki etkinliğin sağladığı küresel prestiji çok iyi bilen Çin'in önümüzdeki dönemde bu bölgede süreklilik arzeden politikasını daha da güçlendirmesi beklenebilir. Bu çerçevede ABD-İsrail eksenine karşı SSCB'nin doğurduğu boşluk pragmatik alanda Avrupa tarafından, daha ideolojik alanda da Çin tarafından doldurulabilir. Bu çerçevede Avrupa ile Çin arasında olabilecek muhtemel bir yakınlaşma sadece bölge için değil, küresel dengeler için de önemli sonuçlar doğuracaktır.

Coğrafî konum olarak Asya'da bulunmakla birlikte ekonomi-politik sınıflama açısından Batı Bloku içinde değerlendirilen Japonya Ortadoğu'nun enerji kaynaklarına en çok bağımlı ülkelerin başında gelmektedir. Japonya'nın Ortadoğu'ya dönük bu hayatî ilgisi bu ülkeyi de Ortadoğu politikasının önemli aktörlerinden birisi haline getirmektedir. Japonya'nın bu yönünü çok iyi değerlendiren ABD Ortadoğu'ya dönük operasyonlarda Japonya'nın finans gücünü kullanma temayülü içinde olagelmiştir.

III. Bölge-içi Dengeler ve Ortadoğu

1. Bölge Jeopolitiği ve Stratejik Üçgen Mekanizması

Ortadoğu jeopolitiğinin en temel coğrafî ve tarihî denge mekanizmasını Mısır-Türkiye-İran hassas dengesinde aramak gere-

kir. Tarihî kökleri Hitit-Asur-Mısır, Bizans-Selçuklu-Fatimî, Osmanlı-Safevî-Memluk ilişkilerine kadar götürülebilecek olan bu bölgesel denge faktörü, Asya, Avrupa ve Afrika'dan oluşan ana dünya kıtasının su yolları ile temel deniz bağlantı yollarının kesiştiği merkez üçgenini oluşturmaktadır. Modern dönemde petrole dayalı ilişkiler olgusunun daha da renklendirdiği bu stratejik üçgen, uluslararası aktörlerin bölge ile ilgili planlarında göz önünde bulundurmak zorunda oldukları en temel parametrelerden birisini teşkil etmektedir.

*Mısır-Türkiye-İran bölgesel üçgeni*ndeki ilişkiler sistemik güçlerin hassas dengeler ile oynadığı bir alan oluşturur. Bu üçgen içindeki ilişkiler takip edilirse bölge ile ilgili yeni düzenlemelerin nabzı da tutulabilir. Mesela ellili yıllarda Süveyş Bunalımı sonrasında Nasır'ın dışlanması ile Bağdat Paktı içinde Türkiye ile İran'ın birbirine yakınlaşması arasındaki ilişki ve bu ilişkinin sonuçları bizim bugünkü bölgesel dengeler konusunda ilginç dersler çıkarmamızı sağlayabilir. Yetmişli yıllara kadar sistemik güçlerin çıkarlarını tehdit eden Nasır yönetimindeki Mısır'a karşı gerçekleştirilen İran-Türkiye (Pakistan ve kısa süreli Irak destekli) yakınlaşması bölgesel güçler dengesi ve bu dengenin uluslararası belirleyici aktörleri açısından büyük önem taşıyordu. İran Devriminden sonra ise, Ortadoğu diplomasi tarihi içinde sürekli olarak birbirlerini kollayan ve soğuk bir ilişki sürdüren Türkiye ve Mısır birbirlerine yaklaşmaya başlamışlardır. Batı'da altmışlı yıllara egemen olan Nasır imajı ile seksenli yıllara egemen olan Humeyni imajı arasındaki benzerlikler karşılaştırıldığında nasıl bir dengenin kurgulandığını anlamak daha kolay olur.

Bu dengeler göstermektedir ki, bölge dışı aktörler açısından bu üç ülkeden ikisinin aynı anda dışlanması bölge için kaldırılamayacak bir yük oluşturmaktadır. Bu üç ülkeden herhangi ikisi arasında sistem dışında oluşacak bir ittifak büyük bir tehdit kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Bunun için de aslında sürekli olarak birbirlerini kollamaya ayarlanmış bu üç ülkeden biri dışlanırken diğer ikisi mutlaka sistemin içine çekilmektedir.

Şu ana kadar bu denge içindeki hakem rolünü Türkiye oynuyor gözükmektedir. Türkiye her iki dışlama sürecinde de bir taraftan dışlanan faktörle dengeli ilişkiler kuran, diğer taraftan da sistem-içi taraf ile ittifak oluşturan bir tavır izlemiştir. Şimdi de Batı ülke-

leri İran ile dengeli ilişkiler sürdüren Türkiye'yi keskin bir sistem-içi role soyunan Mısır'ın safına çekmeye çalışmaktadır. Bu ittifakların en ayırıcı vasfı da sistem dışına itilen ülkenin -yetmişli yıllara kadar Mısır, seksenli yıllardan sonra İran- İsrail'i tehdit eder bir politika izlemesidir.

Sanki bir tahterevalli ile karşı karşıyayız. Mısır dışlandıkça İran sistemin merkezine yerleşmekte ve Türkiye ile desteklenmekte, Mısır sistem içine kaydıkça İran sistem dışına itilmekte ve Türkiye'nin pozisyonu da bu yeni dengeye uyarlı hale getirilmektedir.

Bölgede uzun süreli bir barışın en temel şartlarından birisi bu üç ülkenin rasyonel bir zeminde işbirliği içine girmesidir. Böylesi bir rasyonel zeminin bölge-içi manipülasyonlara engel olacağını bilen dış faktörler sürekli olarak ikili ittifaklarla denge politikası sürdürmektedirler. Türkiye bu tür manipülasyonlara uyarlı bir politika takip etmektense dengeli bir bölgesel strateji ile bu kutuplar arasındaki gerginliği azaltan bir yol izlemelidir. Bu hem Türkiye'nin çıkarlarına daha uygun hem de bölge barışı için daha emin bir yoldur. Bu diplomatik beceriyi sergileyebilen bir Türkiye, bölge-içi dengelere her an ağırlık koyabileceğini de göstermiş olacaktır.

Bu dış üçgenin dengeleri *Irak-Suriye-Suudi Arabistan iç üçgeni* ile girift bir ilişkiler ağı oluşturur. Aslında Ortadoğu'daki ittifakları ve karşılıklı dengeleri tahlil ederken daha küçük ölçekli ve bu dengelerde daha edilgen konumda bulunan *Ürdün-Filistin-Lübnan üçgeni*ni de gözönünde bulundurmak gerekir. İsrail ile doğrudan cephe ilişkisinde bulunan Ürdün-Filistin-Lübnan üçgenindeki dengeler büyük ölçüde dış üçgenlerdeki ilişkiler tarafından belirlenir.

Bu üçlü dengeler diyalektiği Ortadoğu'da içiçe geçen çok renkli bir satranç oyununu ortaya çıkarır. İttifakların genellikle çıkar-temelli ve geçici olduğu bu satranç oyununda güçler dengesinin her türlü ihtimale açık acımasız oyunları sergilenir. Aktörler bir diğerini kollayarak sergiledikleri diplomasi satrancında kendi çıkarlarına en uygun ittifaklarla diğer rakip ülkeleri bertaraf etmeye çalışırlar.

Bu dinamik satranç oyununda sistem ve ideoloji benzerliklerinden çok ayakta kalmak için gerekli güç potansiyelini elde etme mücadelesi etkili olmaktadır. Baas ideolojisi ve sistemi çerçevesin-

de siyaset yapan Irak ve Suriye arasında sürekli değişiklik gösteren ilişki biçimleri bunun en iyi isbatıdır. Bu girift ilişki biçimleri Arap dünyasının liderliği konusundaki rekabetle daha da değişken bir nitelik kazanmıştır.

Üçgenler arasındaki dengelerde genelde *dış üçgen*in hiçbir tarafı *iç üçgen*in bütün unsurlarının karşı tarafla bütünleşmesine imkan vermemektedir. Bu tür durumlarda hemen 2+1 koalisyonu 1+2 karşı-koalisyonu ile dengelenmektedir. Mesela Bağdat Paktı oluşumu esnasında iki dış bir iç üçgen unsurundan oluşan Türkiye-İran-Irak yakınlaşması hemen bir dış iki iç üçgen unsurundan oluşan Mısır-Suriye-Suudi Arabistan yakınlaşmasını doğurmuştur.

Nasır liderliğindeki Mısır'ın Ortadoğu'daki güç eksenini kendi doğrultusunda şekillendirme çabasından bu yana Ortadoğu, statükoyu değiştirmek isteyen güç ile bu gücün karşıtı ittifaklar arasındaki denge ilişkisinin belirlediği güç mücadelelerine sahne olmuştur. Nasır'ın Suriye ile birleşerek 1 Şubat 1958'de kurduğu Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne tepki olarak 14 Şubat'ta Ürdün ve Irak'ın Arap Birliği'ni kurduklarını ilan etmesi bu denge ilişkisinin ilk ciddi tezahürüdür. Bu tepkiler içinde 14 Temmuz 1958'de Irak'ta gerçekleşen darbe üzerine Irak'ın da Nasır yönetimine yakınlaşması karşısında bu kez Suudi Arabistan, Türkiye-İran eksenine yaklaşarak 2+1 ittifakını doldurmuştur. Suudi Arabistan kralının Bağdat Paktı ülkelerine müdahalede bulunma çağrısı sonrasında özellikle Türkiye ve İran'ın bir ittifak ilişkisine girmesi dış ve iç üçgen arasındaki denge ilişkisinin tabiî bir tezahürüdür. Dış üçgende bulunan bir ülkenin iç üçgendeki iki ülke ile aynı anda yakınlaşarak dengeyi bozmaları diğer ülkeleri bir karşı ittifak oluşturmaya sevketmektedir. Yemen İç Savaşındaki Mısır-Suriye-Irak ittifakına karşı İran tarafından da desteklenerek oluşan Suudi Arabistan-Ürdün ittifakı da bu denge ilişkisinin bir sonucudur.

Mısır'ın Camp David sonrasında devre dışı kalmasıyla Irak ekseninde ortaya çıkan gelişmeler de bu genel denge yaklaşımına uygundur. 26 Mart 1979'da imzalanan Camp David Anlaşmasından bir gün sonra Arap Ligi'nin 19 üyesinin Bağdat'ta biraraya gelmesi bu yeni gelişmenin bir yansımasıdır. Bundan sonra Arap Birliği düşüncesinin liderliğine soyunan Irak'ın İran ile savaşa girmesi karşı ittifakların oluşması sonucunu doğurmuştur. Arap dünyasında

Irak'ın etkisinin artması karşısında İran'a yaklaşan Suriye, Ortadoğu'nun denge ülkesi haline gelmiştir. Bu gelişmeler seksenli yılların ortasında İran-Suriye yakınlaşması karşısında Suudi Arabistan ve Mısır'ın Irak'a yakınlaşması ile neticelendi. Böylece dış ve iç üçgen arasında yeni dengeler oluştu. Dış üçgenin diğer ülkesi Türkiye bu gelişmeleri aktif tarafsızlık ile takip ederek, dengenin, dolayısıyla statükonun sürmesine katkıda bulunmuş oldu. Mısır'ın Türkiye tarafından da desteklenerek tekrar Arap dünyasına girme şansı elde etmesi bu denge ilişkilerinin sonucudur.

Irak'ın Kuveyt Çıkarması bu dengelerin yeniden ayarlanmasını gerekli kıldı. İran'a karşı Irak'a destek veren Mısır ve Suudi Arabistan ile o dönemde İran'a yakın duran Suriye karşı bir ittifak oluştururken bu dengelerin ortaya çıkardığı konjonktür İran'ı Irak'a nefes aldıran bir tutum sergilemeye sevketmiştir. Bunalımın ilk günlerinde Suudi Arabistan-Mısır-Suriye ittifakı karşısında Irak-İran-Ürdün yakınlaşması doğmuş; dış üçgenin kilit ülkesi Türkiye'nin de birinci blok yanında yer alması ile sistemik güçlerin Ortadoğu'daki dengeyi bozmak isteyen Irak'ı devre dışı bırakmaları kolaylaşmıştır. Bu dönemde Ürdün, Filistin ve Lübnan liderlerinin gösterdikleri değişken tavır, dış ve iç üçgenlerde ortaya çıkan denge değişikliklerine uyum çabasıdır.

Ortadoğu'da denge ve statükonun devamı dış ve iç üçgenlerde birbirine denk kuvvetlerin ittifakına bağlıdır. Onun için bu üçgenlerde sistemik güçler açısından iki ülke birbirine yakınlaştırılırken üçüncü ülkenin sistem-dışına itilmesi oynanan oyunun bir gereğidir. Doksanlı yılların ortalarında İran karşısında gerçekleştirilmeye çalışılan Türkiye-Mısır-İsrail yakınlaşması da, Türkiye karşısında su meselesi etrafında yönlendirilmeye çalışılan Irak-Suriye yakınlaşması da hep bu denge hesapları içinde anlam kazanmaktadır.

Ortadoğu'daki genel dengeler içinde *Mısır-Türkiye-İran dış üçgeni* ile *Suriye-Irak-Suudi Arabistan iç üçgeni* arasındaki dengelerde daha edilgen konumda olan daha da küçük bir iç üçgen vardır. Ürdün-Lübnan-Filistin'den oluşan bu edilgen üçgene Körfez Savaşından sonra önemli ölçüde Kuzey Irak da katılmış bulunmaktadır.

Bu jeopolitik dengeler reel güç faktörleri açısından küçük bir ülke olan Ürdün'ü bölgesel politikaların kilit ülkesi konumuna getirmiştir. Bölgenin jeopolitik yapılanması Ürdün'e tipik bir tam-

pon ülke pozisyonu kazandırmıştır. Bir yandan Filistin ve Batı Şeria bağlantısı üzerinden İsrail, Suudi Arabistan, Irak ve Suriye gibi ülkeler arasında tampon ülke konumunda bulunan Ürdün, diğer taraftan da Akabe Körfezindeki konumuyla Mısır-Irak, Mısır-Suriye ve Suriye-Suudi Arabistan ilişkilerinde tampon bir rol üstlenmektedir.

Bu tampon konum, Ürdün'ü, gerek Arap ülkeleri ile İsrail arasındaki gerekse Arap ülkelerinin kendi aralarındaki lojistik rekabetin en önemli unsurlarından birisi kılmıştır. 1967 ve 1973 yıllarında Irak'ın Ortadoğu savaşına lojistik destek sağlamasında önemli bir misyon üstlenen Ürdün, İran-Irak Savaşında da İran karşısında oluşan Arap Blokunun Irak'a desteğinde bir tür köprü rolüne sahip olmuştur. Ürdün'ün Körfez Savaşının ilk safhasında yürüttüğü tarafsızlık politikası da aslında bu konumun zarurî bir sonucu idi.

Bölgedeki jeopolitik yapılanmaya dayalı denge hesapları edilgen liderlerin tavırlarında da kendini göstermektedir. Dış üçgenlerdeki dengeleri kollayan politikalar geliştirmek zorunda olan bu ülke ve topluluk liderleri değişen dengeleri bir borsa takibi titizliği ile takip eden çok seyyal bir ilişkiler ağı geliştirmek zorundadırlar. Bu liderler kısa süreli dalgalanmaları değerlendiren anlık tavırlar sergileyerek ayakta kalma mücadelesi verirler. Kimi zaman kullanılan iddialı söylemlerin ötesinde hep hesaplı ve pazarlıklı davranırlar. Kurdukları ittifaklarda her an kaçabilecekleri bir açık kapı bırakırken, kutuplaşma ve zıtlaşma durumlarında karşı kutbun sürekli dışlanmayacağı intibaını verecek tavırlar sergilerler.

Ürdün kralı Hüseyin'in *Ortadoğu'nun Tilkisi* lakabı ile anılmasına yol açan ince diplomasisi, Yaser Arafat'ın dönemsel dalgalanmaları atlatmasını sağlayan değişken eksen politikası, Barzani ailesinin Irak, Türkiye, İran ve Suriye arasında geliştirdiği her türlü ihtimale açık kısa süreli ittifak geleneği, Lübnan'da Canbulad ve Cemayel gibi etkili aileler arasında gidip gelen politik çekim merkezleri hep bu dengelerin ürünüdür. Bu liderler güç merkezlerinin kayış seyri ile ilgili koku alabildikleri ölçüde ayakta kalabileceklerinin farkındadırlar. Onun için de koku alma mesafesini koruyan bir ilişki biçimi sürdürürler. Alınan kokuya göre her an dönüş yapabilme marjını muhafaza eden bir ittifak anlayışına sahiptirler. Bölge ülkeleri de böylesi bir esnekliğin her an kendilerine de yara-

yabileceğini düşünerek bu liderlerin varlıklarını sürdürmelerine gizli bir destek verirler.

Ürdün'de Kral Hüseyin, Filistin'de ise Yaser Arafat bu liderlik yapılanmasının tipik örneklerini teşkil etmektedir. Kral Hüseyin'in bölge dengeleri içinde ikili ve çok taraflı ilişkilerde geliştirdiği her türlü opsiyona ve kısa dönemli koalisyon ihtimallerine açık diplomasisi Ortadoğu'daki güç dengesi yapılanmasının küçük ölçekli bir aktör tarafından nasıl en etkin bir şekilde kullanılabileceğinin çarpıcı bir misalidir. Bir taraftan bölge-dışı faktörleri bölge-içi güç oluşumu için etkin bir şekilde kullanan, diğer taraftan sürekli bölge-içi satranç oyununun denge oyuncusu konumunu koruyan Kral Hüseyin kritik bir bölgede yalnızlaşmadan güç oyununu oynayabilen bir diplomatik esneklik geliştirmiştir.

Ürdün'ün Kral Hüseyin tarafından etkin bir diplomasiye dayanak teşkil eden tampon jeopolitik konumu Hüseyin sonrası dönemde de Ortadoğu'nun önemli unsurlarından biri olmaya devam edecektir. Kral'ın bu açıdan Ortadoğu'daki iki belirsizlik bölgesi (Irak ve Filistin) ile ilgili nihaî karar aşamasının dayattığı bir dönemde vefat etmesi, Ürdün'ün bu stratejik konumunun daha da önem kazanmasına yol açmıştır. ABD'nin bu geçiş sürecinde yeni Kral Abdullah lehine yönlendirmede bulunmasının ve Kral'a ve Ürdün'e yönelik iltifatkâr tavrın en yüksek düzeylerde dile getirilmesinin önemli sebeplerinden birisi de Ürdün'ün hem etkileyebileceği hem de etkilenebileceği bu iki belirsizlik bölgesinin kaderi ile ilgilidir. Gerek Irak'taki fiilî bölünmüşlüğün alacağı yeni şekillenmede gerekse Kudüs'ün ve Filistin'in nihaî siyasî statünün beraklaşmasında uygulanacak politikaların kilit ülkelerinden birisi Ürdün olacaktır.

Böylesi kritik bir safhada veliahtlık döneminde sürdürdüğü dengeli ve ağırbaşlı tavrı ile Ortadoğu'daki bölge-içi diplomasi oyununda tecrübeli bir lider görünümü kazanmış olan Hasan yerine, gerek annesinin İngiliz olması, gerekse eğitimindeki Batı ağırlığı dolayısıyla Ortadoğu ve Arap kimliğinden çok Batılı bir görüntü sergileyen tecrübesiz Abdullah'ın Ürdün'ün başına getirilmesinde bu konjonktürün de etkisi olmuştur. Bu açıdan Abdullah dönemi muhtemelen Ürdün'ün Ortadoğu-içi dengelerdeki konumunda bir zayıflığa yol açacaktır. Buna mukabil ABD ve İsrail ile

olan ilişkilerde etkiye daha çok açık bir Ürdün politikası gündeme gelebilir. Ürdün'ü Ortadoğu'da öne çıkaran unsur, jeopolitik konumun Kral Hüseyin tarafından pragmatik ve dengeli bir diplomasiye araç kılınmış olmasıdır. Kral Abdullah'ın bu diplomatik beceriyi ne derece göstereceği sadece Ürdün'ün değil, bölgenin kaderini de etkileyecektir.

Yaser Arafat'ın ilginç bir seyir takip eden siyasî çizgisi iç üçgen içindeki liderlik yapılanmasının diğer çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir. Siyasî kariyerine, üslubundan siyasî söylemine, kıyafetinden sakalına kadar radikal devrimci bir çizgi ile başlayan Arafat'ı salon diplomasisinin labirentlerine getiren tavır değişikliklerinde denge hesaplarına dayalı bu liderlik türünün izleri vardır. Altmışlı yıllarda Nasır ile birlikte Arap milliyetçisi ve sosyalist, İran Devriminin başlarında Humeyni ile birlikte İslam devrimcisi ve anti-emperyalist olmayı bilen Arafat, Körfez bunalımının başında uluslararası koalisyona karşı Saddam yanlısı bir Arap milliyetçisi imajından sonra Ortadoğu Barış Sürecinin gerektirdiği Amerikan-İsrail ekseni ile uyumlu, uzlaşmacı bir söylem ve siyaseti de gerek kendisi gerekse çevresi nezdinde meşru gösterebilmiştir. Ürdün Kralı Hüseyin'in Körfez bunalımında ve sonrasında Bağdat ile Batı arasında sürdüregeldiği politika ile Arafat'ın politikası arasında bu açıdan önemli bir nitelik benzerliği vardır. Bulunduğu konumu birinin babasından verasetle, diğerinin ise devrimci bir örgütlenme ile almış olmasının bu nitelik benzerliğini ortadan kaldırması da mümkün değildir. Benzer bir kıyas son yıllardaki politikaları ile Barzani ve Talabani açısından da yapılabilir. Birinin aşiret temelli liderliği ile diğerinin daha entellektüel ve devrimci söyleme dayanan liderliği kıyas edildiğinde sürdürdükleri esnek ve değişken politikalar açısından büyük bir fark olmadığı görülecektir.

2. Arap Dünyasının İç Dengeleri: Arap Milliyetçiliğinin Bunalımı ve Siyasî Meşruiyet Meselesi

Soğuk Savaş dönemini sona erdiren Körfez Savaşının bölgede cereyan etmiş olması bölge-içi dengeleri ve bu dengelerin uluslararası konjonktür içindeki önemini ciddi bir değişikliğe uğratırken, bu savaşın iki Arap ülkesi arasındaki bunalımdan kaynaklanmış olması da Arap dünyasında geniş kapsamlı bir bunalımın or-

taya çıkışına yol açmıştır. Sanıldığının aksine, Körfez Savaşını takip eden Ortadoğu Barış Süreci uzun dönemli bir barış stratejisinden ziyade kısa dönemli taktik manevralara dayandığı için her iki bunalımı da yoğunlaştıran bir etkide bulunmuştur.

Bölgedeki kaotik durum, büyük ölçüde, Osmanlı egemenliğinden sonra dağılan ancak Soğuk Savaş döneminin çift kutuplu yapısı içinde NATO-Varşova Paktı ve Arap-İsrail gerginliği zeminine oturan bölge-içi güç yapılanmasının yeni bir dengeye oturamamasının bir sonucudur. Bugün bölgenin bütün önemli güçleri Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni bir bölgesel strateji geliştirme ihtiyacı içindedir ve bu ihtiyaç uluslararası ve bölgesel konjonktür içinde cevaplanamadığı için ikili ilişkilerde ve bölgesel dengelerde karşılıklı gerilim alanlarının oluşmasına yol açmaktadır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde genelde Arap dünyasını, özelde de Suriye ve Irak gibi Türkiye'nin komşusu olan ülkeleri stratejik tanımlama açısından bir bunalım sürecine sokan en temel olgu, iç siyasî meşruiyetin ve bu meşruiyete dayalı dış politika yapımının temel aracı durumunda olan Pan-Arap söylem ile ulus-devlet olgusunun yerel ve bölgesel gerçeklikleri arasındaki çelişkidir. Bu Arap ülkelerini tarih sahnesine çıkaran sömürge geçmişi ile ulus-devletin dış politika hedefleri arasındaki çelişkiler Arap dünyasının yumuşak karnı durumundadır. Hemen hemen her Arap ülkesi, özellikle Mısır, Suriye ve Irak, kendi ulus-devlet gerçekliğini temel alan bir Arap Birliği politikası geliştirmekte ve bunu siyasî meşruiyetin ve dış politika yapımının temel direği haline getirmektedir. Farklı ulus-devlet olgularına dayanan bu Arap birliği stratejileri kaçınılmaz bir şekilde birbiriyle çelişmekte ve Arap dünyasını iç çatışmaların ve gerginliklerin rasyonel işbirliği alanlarını yok ettiği bir bunalım labirentine sokmaktadır.

Bu durum, Arap birliği söylemi ile ulus-devlet olgularının sınırları arasındaki farklılaşmanın bir sonucudur. Bu nedenledir ki, her Arap ülkesi kendisinin olması gerekenden daha dar sınırlara hapsedildiğini düşünmekte ve bölgesel stratejilerini bu farklılaşmayı yok edecek şekilde dizayn etmektedir. Mesela Suriye kendi sınırlarını aşan tarihî bir misyon sahibi olduğu görüşünü bir ulusal mutabakat vurgusu olarak ısrarla dile getirmektedir. Kendisini Araplık fikrinin ve Arap kimliğinin doğduğu merkez olarak gören Su-

riye, Pan-Suriye hedefini Pan-Arap hedefinin önşartı olarak görmekte ve Suriye-merkezli kademeli bir Arap birliği fikrini ulusal stratejinin eksenine oturtmaktadır. Bu kademeli stratejiye göre Suriye kendisinden koparılan doğal uzantılar olarak gördüğü Lübnan, Ürdün, Filistin ve Hatay'ı da kapsayan Şam-merkezli ve Doğu Akdeniz eksenli Büyük Suriye'yi Pan-Arap idealinin kaçınılmaz önşartı olarak görmektedir. Doğu Akdeniz eksenli olması açısından *Levant Strateji* olarak adlandırılabilecek bu strateji Suriye'yi bir taraftan Arap olmayan bölge ülkeleri ile (Türkiye ve İsrail) bir karşılıklı gerilim alanına soktuğu gibi diğer taraftan da bölgenin diğer Arap unsurları ile karşı karşıya getirmektedir.

Benzer bir durum Irak için de geçerlidir. Arap birliğinin Bağdat-merkezli ve Basra-eksenli bir alanda gerçekleştirilebileceğini düşünen Irak, Kuveyt, Mezopotamya, Şattü'l-Arap ve İran'ın Huzistan bölgelerini de kapsayan Büyük Irak idealini Pan-Arap hedefinin önşartı olarak görmektedir. Bu da Irak'ı bir taraftan bölgenin Arap olmayan ülkeleri ile (İran ve Türkiye), diğer taraftan da bölgenin diğer Arap ülkeleri ile karşı karşıya getirmektedir. Mısır da aynı hedefi Kahire-merkezli ve Kuzey-Afrika eksenli bir çerçevede gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

Pan-Arap ideali ile ulus-devlet stratejileri arasındaki bu farklılaşmanın en çelişik tarafı ise, bu Arap ülkelerinin Arap olmayan ülkelerden çok diğer Arap ülkeleri aleyhine genişleme stratejileri izlemeleridir. Suriye'nin Lübnan, Irak'ın Kuveyt politikaları bunun en çarpıcı misalleridir. Mısır'ın Sudan'ın kuzeydoğusundaki ihtilaflı bölgeyi işgal etmesi de bunun bir başka misalini oluşturmaktadır. Kendileri de sömürge geçmişinin ürünü olan ulus-devletlerin kendi sınırları dışında etki alanı oluşturarak Arap birliği kurma çabaları, bu açıdan, Arap dünyasının Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşamakta olduğu bunalımın belki de en temel sebebidir.

Soğuk Savaş döneminde Pan-Arap idealine yönelik Nasırizm ve Baas ideolojileri bu kademeli stratejik çerçeveye oturmakta idi. Bu ideolojilerin iki temel direği olan Pan-Arabizm ve sosyalizm biri bölgesel, diğeri uluslararası konjonktürü ilgilendiren iki önemli parametre olmuştur. Suriye'nin SSCB ile imzaladığı yirmi yıllık stratejik ittifak anlaşması ve Irak'ın Sovyet destekli silahlanma politikası bu iki parametrenin kesiştiği alanlarda oluşmuştur.

SSCB'nin yıkılması ve çift kutuplu yapının dağılması, Suriye ve Irak rejimlerine meşruiyet temeli sağlayan seküler, totaliter ve sosyalist Baas ideolojisinin dayandığı Arap birliği ve sosyalizm parametrelerinin sarsılması sonucunu doğurmuştur.

Irak'ın Kuveyt'i işgali Pan-Arap idealine giden Büyük Irak hedefini gerçekleştiremediği gibi, İran-Irak Savaşında ortaya çıkan Arap dayanışmasını da yok etmiş ve bunun da ötesinde Irak'ın parçalanma sürecini başlatmıştır. Suriye'nin Lübnan, Filistin ve Ürdün politikaları da beklenildiğinin aksine Suriye'nin etki alanını genişletmemiş, aksine Güney Lübnan'ın İsrail işgaline girmesine, Ürdün ve Filistin'in de Ortadoğu Barış Süreci çerçevesinde Suriye'den çok İsrail etki alanına yakınlaşmasına yol açmıştır.

Öte yandan aynı Baas ideolojisine dayanan Suriye ve Irak rejimleri birbirlerini dengeleme politikaları çerçevesinde Türkiye, İran ve Suudi Arabistan ile denge diplomasileri geliştirme ihtiyacı içine girmişlerdir. Irak'ın yetmişli yıllarda Kerkük-Yumurtalık boru hattını devreye sokarak Suriye üzerinden geçen hatta alternatif oluşturması ve bu çerçevede Türkiye ile ekonomik açıdan en rasyonel ilişkilere giren Arap ülkesi konumuna girmesi de, Suriye'nin İran-Irak Savaşı süresince İran ile yakın stratejik ve diplomatik ilişkiler içinde bulunması da Arap ülkelerinin bu stratejik açmazının ürünleridir. Büyük Suriye ve Büyük Irak politikalarının çatıştığı yerde Pan-Arap ideali değil, denge manevraları devreye girmektedir. Bu durum Mısır-Irak ve Mısır-Suriye ilişkileri açısından da çok farklı değildir.

Bu anlamda Soğuk Savaş döneminin Nasırizm ve Baas-temelli ideolojik ve stratejik çerçeveleri bugün anlamlarını büyük ölçüde yitirmiş görünmektedir ve Arap dünyası yeni arayışlara yönelmektedir. Edward Said gibi birçok Arap düşünür bu bunalımı anlamlandırma çabası içine girmişlerdir. Ancak, uluslararası konjonktür ve bu konjonktürün destek verdiği yerel totaliter yapılar bu arayışların önünü kesmektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Ortadoğu'da gözlenen dinamik güçler dengesi özellikle bu bunalımı gözler önüne seren ve kimi zaman da konjonktürel dalgalanmalarla tırmandıran sonuçlar doğurmuştur. Ortadoğu bugün ne Soğuk Savaş şartlarının yönlendirdiği uzun dönemli bir kutuplaşma yapısı içindedir, ne de sömür-

geci bölüşümü yansıtan sınır yapılanması istikrarlı bir gelecek vaad etmektedir. Bu dengesiz ve istikrarsız yapılanma her aktörü kısa dönemli politikalarını uzun dönemli ve kalıcı etki alanları kurma hedefi doğrultusunda yeniden oluşturmaya sevketmektedir. Bu da Irak benzeri ani ve tek hamleli sıçramalara dayalı bölgesel etkinlik politikalarının yerini, Mısır ve Suriye'nin son politikalarına yansıyan şekliyle uzun diplomatik süreçlerdeki etkinlik temeline dayanan politikaların almasına yol açmıştır.

Arap dünyasındaki karşılıklı dış politika oluşumu, bir ring içinde karşı tarafa tamamen yıkıcı yumruk atmadan faullu darbelerle birbirini ringden düşürmeye çalışan yirmi boksörün mücadelesine benzemektedir. Süregelen bu mücadele aslında her boksörün ayakta kalması için kaçınılmaz olduğundan, bu mücadelenin dengeci ruhuna aykırı davranan aktörler kısa bir süre için ring dışına atılmaktadırlar. Nedir bu mücadelenin dokunulmaz prensipleri? Birincisi, hiçbir aktör tek başına bütün diğer boksörlerin mücadele alanını daraltan bir hamle yapamaz. Irak Kuveyt'in işgali yoluyla böylesi bir çabaya giriştiği için devre dışına itilmiştir. İkincisi, bu mücadele alanının iç dengelerini tümüyle sarsacak şekilde dış aktörlerle ittifaka girilemez. Mısır da Camp David Anlaşması sonrasında bu sebeple kısa bir süre Arap ringinin dışında tutulmuştur. Bu tür hamlelerle devre dışına itilen aktörün eski yerini alabilmesi ancak ve ancak dengeye tam bir uyum göstermesine bağlıdır. Daha önce Mısır'ın yaşadığı bu tecrübeyi yakın zamanda Irak'ın da yaşaması pek şaşırtıcı olmayacaktır.

Bu mücadele alanında sürekli birbirlerini kollayarak ayakta durmaya çalışan aktörler belli aralıklarla bu alanın iç bütünlüğünü muhafaza etmek üzere ortak düşmanlara ihtiyaç hissederler. Milliyetçilik hareketlerinin psikolojik altyapısını dokuyan ortak düşman olgusunun, gerçek bir meşruiyet zeminine sahip olmayan Arap rejimleri için en önemli dış politika gerekliliklerinden birisi olması bu nedenledir. İsrail ile her dönemde gizli temaslarını sürdürmüş olan Arap rejimlerinin bu temaslara rağmen son yıllara kadar sürekli anti-İsrail retoriğine dayalı bir dış politika takip etmesi, İran-Irak Savaşı esnasında İran-karşıtı bir Arap cephesinin oluşması ve Türkiye'nin İsrail ile giriştiği yakın işbirliği politikasından sonra Türkiye-karşıtı bir dalganın hızla yayılması, çıkış gerekçelerinin haklılığı ya da haksızlığı bir yana, temelde bu ihtiyacın

bir tezahürüdür. İleride de üzerinde duracağımız gibi, Türkiye Arap dünyasındaki bu bunalımı ve bu bunalımın oluşturduğu psikolojik/politik atmosferi yeterince sağlıklı bir şekilde değerlendiremediği için, İsrail'e yönelen tepkileri üzerine çeken bir konumda kalmıştır. Bu nedenledir ki, Türkiye doksanlı yılların sonlarına doğru Ortadoğu'daki diplomasi labirentinde ciddi bir alan daralması ile karşı karşıya kalmıştır.

Bugün Arap dünyası bu iç mücadelenin izlerini yansıtan bir kararsızlık ve güçsüzlük dönemi yaşamaktadır. Edward Said'in de teyit ettiği bu güçsüzlük dönemi iç enerjisini etkin ve verimli kullanamayan bu dünyanın dış tehditlerin sağladığı meşruiyet temeli ile ayakta kalma çabasına yol açmaktadır. Arap milliyetçiliği bu nedenle önemli bir nitelik değişimi yaşamaktadır. Bu anlamda ellili, altmışlı yıllarda yükselen Arap milliyetçiliği aktif, ofansif ve iddialı bir akımdı. Doksanlı yıllardaki Barış Süreci içinde yeniden diriltilmeye çalışılan Arap milliyetçiliği ise defansif, denetim altında tutulan ve dış bölgesel aktörlere karşı her an kullanılabilecek bir potansiyel olarak bekletilen bir milliyetçilik olacaktır. Ortadoğu'daki istikrarın sürmesi ve bu istikrarı tehdit edebilecek kitlesel muhalefet hareketlerinin kontrol altında tutulması için başta ABD olmak üzere bölge-dışı sistemik aktörlerce de desteklenen bu kontrollü milliyetçilik bölgede potansiyel gerginlik alanları oluşturmaktadır ki, bu durum Türkiye'nin de müteyakkız olması gereken bir konjonktür ortaya çıkarmaktadır.

Altı yıllık aradan sonra 1996'da Kahire'de toplanan Arap Zirvesi Arap dünyasındaki bu politik temayüller açısından büyük önem taşımaktadır. Görünüşte bu zirve Arap ülkeleri dışındaki bölgesel güçlere -yani sırasıyla İsrail, Türkiye ve İran'a- yönelik tepkisel nitelikler taşımıştır. İsrail seçimlerinden sonra Netanyahu hükümetinin programına yansıyan sert politika dolayısıyla İsrail'e, İsrail ile imzaladığı stratejik anlaşma dolayısıyla Türkiye'ye, Körfez bölgesinde etki alanı kurma politikası dolayısıyla İran'a yönelik tepkiler, bu zirvenin dış faktörlerin yönlendirdiği tepkisel bir zirve olduğu intibaını güçlendirmiştir.

Zamanlama itibarıyla tepkisel nitelikli görünen bu zirve bir başka açıdan bakıldığında Arap dünyası içinde yaşanmakta olan meşruiyet bunalımını ve Arap ülkelerinin siyasî yapılarının hissettiği ideolojik boşluğu aşma çabası olarak da özel bir önem taşı-

maktadır. Kabile kültürünün sürdüğü krallıklar ile otokratik diktatörlüklerin hakim olduğu Arap dünyasının siyasî eliti bu yapıları sürdürebilmek için dış faktörlere dayalı meşruiyet araçlarını kullanagelmiştir. İngilizlerin desteği ile yürütülen Osmanlı-karşıtı milliyetçilik hareketleri asrın ilk yarısında, II. Dünya Savaşından bu yana süregelen İsrail-karşıtı cephe oluşturma çabaları da asrın ikinci yarısında Arap siyasî elitinin davranış kalıplarını belirleyen önemli araçlar olmuştur. Bu açıdan Şerif ve Suud ailelerinin geleneksel referanslara dayalı sembolik retoriği ile Baas ve Nasır hareketlerinde kaynağını bulan milliyetçilik ve sosyalizm sentezli totaliter yapıların devrim retoriği aynı zemini paylaşmışlardır.

Soğuk Savaş sonrası dönem bu iki yapılanma biçiminde de ciddi bir meşruiyet bunalımının doğmasına sebep olmuştur. Petrol kartının yetmişli ve seksenli yıllardaki stratejik değerini önemli ölçüde yitirmesi, Arap dünyasındaki bölünmeler ve SSCB'ye endeksli radikal Arap ülkelerindeki çözülmeler bu meşruiyet bunalımının şiddetini önemli ölçüde artırmıştır. Dış faktörlere karşı yürütülen mücadelenin radikal söylemine oturan Arap milliyetçiliği Barış Süreci ile ciddi bir uzlaşma ve esneme görüntüsü verirken, Batı ve İsrail-karşıtı söylemin ekseni İslamî hareketlere kaymıştır.

Ellili yıllardan yetmişli yılların sonuna kadar radikal ve anti-sistemik unsurlar içeren Arap milliyetçiliği seksenli yıllardan sonra gittikçe artan bir hızla sistemik bir karakter taşımaya başlamıştır. Mısır'ın ülke bazında, Yaser Arafat'ın kişi bazında yaşadığı iniş-çıkışlı çelişik tavırlar, bu meşruiyet bunalımının yansımalarından başka bir şey değildir. Bu bunalım Müslüman Arap kitlelerinin bu siyasî elite hızla yabancılaşmasına ve anti-sistemik muhalefet hareketinin İslam-eksenli bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Filistin'de uzlaşmacı Arap milliyetçisi Yaser Arafat ile İslamî muhalefet hareketi olan HAMAS arasındaki farklılaşma bu değişimin tipik bir tezahürüdür. Arap ülkelerinde siyasî katılımı engelleyen totaliter ve baskıcı yapılanmanın temelinde Arap siyasî eliti ile toplumsal taban arasında yaşanan bu meşruiyet bunalımı vardır. Herhangi adil bir demokratik süreç içinde ellerindeki siyasî gücü kaybedeceklerinin farkında olan Arap rejimleri Batı destekli diktatoryal yapılarını sürdürecek yeni bir radikal söylem arayışı içindedirler.

Bu yeni arayış açısından bakıldığında tepkisel nitelikli Arap Zirvesi yeni bir Arap milliyetçiliği dalgası yaratmaya yönelik unsurlar içermektedir. Böylesi bir dalganın Arap siyasî elitinin meşruiyet bunalımını aşmasına yardımcı olacağını, dolayısıyla da Batı yanlısı rejimlerin İslam-eksenli muhalefet hareketleri tarafından yıpratılmasının önüne geçileceğini farkeden ABD de anti-sistemik bir karakter kazanmadıkça bu yeni milliyetçilik dalgasını destekleyecektir.

Türkiye'nin İsrail ile imzalamış olduğu anlaşma bu açıdan zamanlama itibarıyla büyük önem taşımaktadır. Sadece İsrail-karşıtı bir dalga Arap milliyetçiliği için yeterli değildir; çünkü bu anti-sistemik İslamî muhalefetin de sürdüregeldiği bir tavırdır. Dolayısıyla sadece İsrail-karşıtı bir tavır bu ülke ile süregelen Barış Sürecinin mimarı olan Arap rejimlerinin politikasının iflasının ve İsrail-karşıtı İslamî muhalefet hareketlerinin haklılığının tescili anlamına gelirdi.

Bu açıdan bakıldığında, Türkiye-İsrail ilişkilerinin stratejik bir düzlemde hızla gelişmesi Arap rejimleri için Arap milliyetçiliğine dayalı meşruiyet alanını güçlendiren bir gerekçe olarak kullanılmıştır. Böylece bir İslam ülkesi olmakla birlikte İsrail safında olan bir ülkenin de karşı cephede yer alması, Ortadoğu'daki temel meselenin bir İslam meselesi değil, bir Arap meselesi olduğu doğrultusundaki Arap milliyetçiliği tezinin tekrar yükselmesi sürecini doğurmuştur. Toplumsal meşruiyet desteğini kaybetmiş olan Arap siyasî eliti bu anlaşmayı yeni Arap milliyetçiliği dalgasının temel dayanağı haline getirmektedir.

İşin ilginç yanı sistem-içi bir Arap milliyetçiliği dalgası da bugün en fazla ABD tarafından istenen bir olgu haline gelmiş bulunmaktadır. Ellili ve altmışlı yıllarda Nasır önderliğindeki anti-sistemik Arap milliyetçiliği dalgasına karşı tavır koyan ve Camp David Anlaşması ile bu dalgayı sistem içine çeken Amerika, bugün yükselen anti-sistemik İslam muhaleti karşısında sistem-içi bir Arap milliyetçiliği dalgasını desteklemektedir. ABD'nin en büyük ekonomik yardım paketine mazhar olan Mısır'ın bu yeni dalganın liderliğine soyunması da bu sebeple manidardır. Türkiye ise teknik nitelikli olduğu iddia edilen bir anlaşmayı stratejik bir adım hali-

ne dönüştürerek bölgesel politikalardaki hareket esnekliği açısından ciddi bir zaafa düşmüş bulunmaktadır; çünkü sistemin merkez güçlerinin desteğine sahip bir Arap milliyetçiliği akımının yükselmesinin ortaya çıkaracağı konjonktür Türkiye'nin bölge politikaları açısından çok önemli riskler barındırmaktadır. İngiliz destekli Arap milliyetçiliğinin yol açtığı sonuçlar ve İttihad ve Terakki'nin bu sonuçları hazırlayan sertlik politikalarının etkileri unutulmamalıdır.

Arap dünyasındaki siyasî meşruiyet bunalımı ve Arap milliyetçiliğinde yaşanmakta olan dönüşüm, bu ülkelerin siyasî liderlik yapılanmalarını da etkilemektedir. Arap ülkelerinde sömürge idarelerinden sonra kurulan ve Soğuk Savaş süresince bölge politikasında etkin olan siyasî yapılarda genelde iki tür liderlik yapılanması öne çıkmıştır: Modern ideolojik çerçevelerle yeni bir siyasî meşruiyet çerçevesi oluşturmaya çalışan totaliter/bürokratik diktatörlükler ve geleneksel meşruiyet kalıplarını kullanmaya çalışan krallıklar.

Totaliter/bürokratik liderlik yapılanmalarının en çarpıcı misalleri Arap toplumunu tepeden tabana doğru seküler, milliyetçi ve sosyalist ilkeler etrafında yeniden şekillendirmek isteyen liderlerin ve totaliter partilerin idare ettiği Mısır, Suriye, Irak, Cezayir, Libya, Tunus gibi ülkelerde ortaya çıkmıştır ve etkilerini halen devam ettirmektedir. İlk öncülerini Suudi Arabistan, Fas ve Ürdün'de bulan geleneksel meşruiyet kalıplarına dayalı liderlik yapılanması ise daha sonra Basra Körfezinde kurulan küçük devletlere ve petrol şeyhliklerine yayılmıştır.

Ortadoğu'daki Arap rejimlerinde ortak bir nitelik olarak görülen ve kimi ülkelerde geleneksel, kimi ülkelerde de devrimci retorik ile meşru kılınan otokratik/karizmatik liderlik yapılanmasının kökenleri anlaşılmaksızın Ortadoğu politikasının ince kıvrımlarına nüfuz etmek çok güçtür. Bu otokratik/karizmatik liderlik yapılanmasının, biri bu ülkelerin iç bünyeleri, ikincisi bölge politikası, üçüncüsü ise uluslararası sistemle ilgili olmak üzere üç önemli sebebi vardır. İç politik bünye ile ilgili sebep, bu ülkelerin sömürgeci dönem kalıntısı siyasî yapılarıdır. Arap ülkelerinin çoğu, özellikle petrol şeyhlikleri, sağlam bir siyasî kültür oluşumu ve siyasî müesseseleşme olmaksızın devlet haline getirilmişlerdir. Bu da aşıl-

ması son derece güç bir siyasî meşruiyet bunalımı doğurmuştur. Sömürgeci güçler bu ülkeleri harita üzerinde ortaya çıkarmış fakat siyasî oluşumlarını bağımsız bir şekilde tamamlamalarına izin vermemiştir.

Böylece dini, etnik kökeni ve dili aynı olan bu toplulukların ayrı ayrı devletler oluşturmalarının yegâne gerekçesi olarak, güçlü liderliklerin ya da ailelerin ortaya çıkarak ya da çıkartılarak boşluğu doldurmaları kaçınılmaz olmuştur. Başka bir deyişle, siyasî liderlik devleti ikame etmiştir. 1950'lerde Mısır halkı için Mısır'dan önce Nasır'a bağlılık önemlidir; çünkü Nasır Mısır'ın ötesinde bütün Arap ideallerinin sembolüdür. Bugün Irak halkı Saddam ile devleti özdeşleştirmektedir; çünkü Saddam'ın şahsiyetinde Irak boyutlarını da aşan Arap ideallerini kavramak mümkün olmaktadır. Dolayısıyla karizmatik şahsiyetler siyasî oluşumdaki boşlukları doldurmakta ve küçük Arap devletçiklerinin halklarını daha üstün bir ideal için motive edebilmektedirler. Böylece mesela Iraklı olmakla Arap olmak arasındaki ikilem ortadan kalkmaktadır. Bu üstün idealleri gerçekleştirme şansı olmayan küçük şeyhlikler ise, olmayan kahramanlar türeterek kendi küçük ülkelerinin kültürel meşruiyetlerini kuvvetlendirmek istemektedirler. Kuveyt tarih kitapları bu konuda Kuveyt'in Osmanlı Devleti'ne karşı hiçbir zaman olmamış olan bağımsızlık savaşlarında üstün kahramanlıklar göstermiş hayalî kahramanların ilginç örneklerini yansıtır. Özetle, siyasî oluşumdaki eksiklikler karizmatik lider tipi için uygun bir zemin oluşturmaktadır.

Bölge politikası ile ilgili ikinci sebebe gelince; bu, bölgede sürekli tehdit unsuru olan ve bu ülkelere yönelik yayılmacı hedefler taşıyan İsrail'in varlığıdır. İsrail'le şimdiye kadar yaptığı her savaşı kaybetmiş olan Araplar bu tehdide karşı kuvvetli askerî ve siyasî liderliklerin gerekliliğine inandırılmışlardır.

Uluslararası sistemle ilgili sebebe gelince; bu da sadece Arap ülkeleri ve toplumları için değil bütün İslam ülkeleri ve toplumları için geçerlidir. Bu toplumlar haklı ve acı örnekler sonucunda uluslararası sistemin objektif ve adil bir mekanizmaya sahip olduğuna dair güvenlerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Filistin'le ilgili BM kararlarının uygulanmaması, İsrail'in Güney Lübnan'ı işgal etmesine sessiz kalınması, Bosna'daki soykırım teşebbüsüne uzun

süre seyirci kalınması gibi olgular bu ülkelerdeki güvensizliğin otokratik liderlik yapılanmalarının sürmesi doğrultusunda kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Soğuk Savaş süresince ve sonrasında yaşanan benzer örnekler sebebiyle Müslüman topluluklarda egemen olan güvensizlik psikolojisi karizmatik liderliklerin oluşturduğu istikrar görüntüsünde güvenlik sağlamaya yönelik bir psikolojik/kültürel atmosferin doğuşuna zemin hazırlamaktadır.

Ortadoğu Arap ülkeleri liderlik yapılanması itibariyle ciddi bir istikrar görüntüsü vermektedir. Bu bölgede siyasî gücü elinde bulunduranlar genellikle ölüm, şifasız bir hastalık, suikast gibi zarurî haller zuhur etmedikçe siyasî gücü terketmemektedirler. Bugün Arap dünyasının en önemli ülkelerinde siyasî gücü elinde bulunduranlar en az onbeş yıllık bir liderlik geçmişine sahipler. Ürdün kralı Hüseyin, Irak lideri Saddam, Suriye lideri Hafız Esed, Mısır lideri Hüsnü Mübarek, Fas kralı Hasan dünyanın çok büyük bir siyasî ve ekonomik değişim yaşadığı Soğuk Savaş döneminin ve sonrasının değişmeyen liderleri konumunu sürdürmüşlerdir.

Arap dünyasındaki bu tablo siyasî istikrar ile meşruiyet arasında her zaman doğrudan bir ilişki olmadığını gösteriyor. Siyasî istikrar eğer siyasî meşruiyetin en önemli göstergesi olmuş olsaydı Arap toplumlarının siyasî meşruiyet düzeyinin en yüksek olduğu toplumlar olması gerekirdi. Halbuki Arap dünyasında yaşanan siyasî lider istikrarı siyasî katılıma dayalı bir meşruiyetin değil siyasî katılımın engellenmesine dayalı zoraki bir dayatmanın eseridir. Bu nedenledir ki Arap dünyasındaki istikrar topluma ne siyasî ve sosyal güvenlik ne de ekonomik kalkınma motivasyonu verebilmektedir. Aksine siyasî gücü %99.5'lik oy oranlarıyla ele geçirdiği iddia edilen diktatörlüklerde siyasî liderlik süresi uzadıkça bireylerin özgürlük alanları daralmaktadır.

Siyasî baskı korkusu içinde yaşayan bu insanların temel meselesi siyasî liderlik ile çatışmaya girmeden asgarî hayat şartlarını temin etmeye çalışmak haline gelmektedir. Bu da toplumun kapasite kullanımını en asgarî düzeye indirmektedir. Arap toplumlarının siyasî tecrübesi toplumsal meşruiyet temeline dayanmayan siyasî istikrarın gerçekte bir değer taşımadığını ortaya koymuş bulunuyor. Aksi geçerli olmuş olsaydı Ürdün kralı Hüseyin'in ya da Irak diktatörü Saddam'ın sağladığı istikrarın İtalya'da kısa süreli liderliklere dayalı koalisyonlardan daha başarılı olmuş olması gerekirdi.

Toplumun devre dışı bırakıldığı siyasî değişim süreci Arap dünyasına zahirî bir siyasî istikrar görünümü veriyor. Bugün Arap toplumlarının siyasetindeki en önemli mesele siyasî yönetim değişikliğinin toplum nezdinde meşruiyeti olan bir süreç olarak görülmemesidir. Arap dünyasının siyasî liderlik oluşumunun aile-içi hesaplaşmaların belirlediği krallıklar ile ordu-içi hesaplaşmaların belirlediği diktatörlükler arasında sıkışıp kalmış olmasının temel sebebi de budur. Cezayir, Tunus, Ürdün gibi ülkelerde siyasî katılım denemelerinin başarısızlığı bir yandan iç siyasî kültür problemlerini, diğer yandan da dış unsurlarla iç siyasî yapı arasındaki bağımlılık ilişkisini ortaya koymuş bulunmaktadır.

Ortadoğu'daki Arap ülkelerinde siyasî sistemin meşru kanalları ile yaşanmayan siyasî liderlik değişimi liderlerin biyolojik ömürlerinin tamamlanması ile gerçekleşmeye başlamıştır. Ortadoğu'daki iki ana liderlik yapılanmasını oluşturan totaliter/bürokratik diktatörlüklerde de geleneksel kabilevî liderliklerde de bu anlamda bir değişimin ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır.

İkinci türün yaşayan sembol şahsiyeti olan ve Suudi Arabistan kralı Faysal'ın bir suikaste kurban olmasından sonra bu modelin en karizmatik lideri konumunu kazanan Kral Hüseyin'in vefatı ve Suudi Arabistan kralı Fahd'ın sağlık durumunun kötüleşmesi gerekçesiyle yönetim yetkilerini fiilen kardeşi Prens Abdullah'a devretmesi görünüşte bu ülkelerde ciddi siyasî bunalımlar doğurmamıştır. Ancak bu sembol şahsiyetlerin devre dışı kalması klasik liderlik modelleri ile ilgili meşruiyet zemini tartışmalarını beraberinde getirebilir. Bu ülkelerin çoğu Batı'da eğitim almış yeni neslinin siyasî katılım talepleri, sağlıklı bir geçiş süreci ve kurumsallaşma yaşanmaması durumunda bu ülkelerde orta dönemde ciddi gerilimler doğurabilir.

Totaliter/bürokratik diktatörlükler türünün en uzun ömürlü lideri olan Hafız Esed'in vefatı da bu modelle ilgili ilk ciddi geçiş tecrübesi niteliği taşımıştır. Aynı türün diğer önemli bir şahsiyeti olan Tunus lideri Burgiba'nın vefatından sonra Tunus'ta yaşanan kısa dönemli demokrasi tecrübesinin yarattığı kitlesel dalgalanmanın da muhtemel tesiriyle bu geçiş için emin bir yol bulmaya çalışan Suriye'deki Nusayrî azınlığa dayalı siyasî elit, çözümü Hafız Esed'in oğlu Beşşar'ı başa getirmekte bulmuştur. Azınlık dayanış-

masının da önemli rol oynadığı bu tercih, totaliter/bürokratik yapıların cumhuriyetçi ve devrimci retoriğe rağmen aslında kabilevî bir yapıya dönüştüklerinin en çarpıcı misalini oluşturmuştur.

Kral Hüseyin'in ve Hafız Esed'in vefatları yine de Ortadoğu'daki statik siyasî liderlik yapılanmasında ortaya çıkması muhtemel değişimlerin ilk işaretleri olarak görülebilir. Soğuk Savaşın sona ermesine rağmen Soğuk Savaş şartlarında ortaya çıkan siyasî yapıları muhafaza etmeye çalışan Arap ülkeleri bugün çok ciddi bir siyasî meşruiyet bunalımı ile karşı karşıyadır. Eğitimlerini sömürge dönemlerinde alan ve Soğuk Savaşın Ortadoğu parametrelerinin sınırları içinde siyaset yapmaya alışmış Arap liderliğinin yaşayan örnekleri önümüzdeki dönemde liderlik konumlarını doğal bir sonla noktalayacaklardır. Hastalıkları ve siyasî yıpranmaları artık gizlenemez bir şekilde gözlenen ve yakın dönemde ölümleri ya da siyasetten çekilmeleri sürpriz olmayacak olan Arafat, Saddam, Mübarek ve Kaddafi gibi sembol şahsiyetlerin de devre dışı kalmaları Arap dünyasındaki siyasî kültür ve yapı bunalımının yaygın bir şekilde gündeme gelmesinin önünü açabilecektir.

Bu otokratik yapıların çözülmesi, Arap dünyasında ellili ve altmışlı yıllarda gözlenen siyasî hareketliliğe benzer bir dinamizmi ve belirsizliği ortaya çıkarabilir. Bu açıdan, Ortadoğu'ya dönük stratejik ve taktik analizler ve planlar yapan aktörler bu değişimin ritmini ve sosyokültürel parametrelerini gözönünde bulundurmak zorundadır.

3. İsrail'in Yeni Stratejisi ve Ortadoğu[1]

Milletlerin siyasî tercihleri, uluslararası stratejileri ve ilişki türleri ile tarihî tecrübe birikimleri ve bu birikimi şekillendiren dünya görüşleri arasında doğrudan bir belirleyicilik ilişkisi vardır. İsrail'in bir bölge gücü olarak Ortadoğu'da doğuşu da kitabımızın ilk bölümünde ele aldığımız stratejik zihniyeti oluşturan tarih ve coğrafya parametreleri ile yakından ilgilidir. İsrail'in Soğuk Savaş sonrası dönemde geliştirdiği yeni stratejinin ana unsurları ve bu stra-

• • • •

1 İsrail'in yeni stratejisinin tarihî/kültürel arkaplanı ve temel özellikleri için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Yahudi Meselesi'nin Tarihî Dönüşümü ve İsrail'in Yeni Stratejisi", *Avrasya Dosyası*, 1994: 1/3, s. 87-99.

tejinin İsrail toplumundaki yansımaları da ancak ve ancak Yahudi Meselesinin tarihî seyrinden kaynaklanan bu zihniyet arkaplanı ile sağlıklı bir şekilde anlaşılabilir.

a. Tarihî Arkaplan

İsrail, sadece, Ortadoğu'da 20.700 kilometrekarelik (işgal altındaki topraklar hariç) bir alana ve yaklaşık beş milyonluk bir nüfusa sahip herhangi bir ulus-devlet değildir. İsrail semitizm, anti-semitizm, siyonizm ve Yahudilik gibi tarihî derinliği olan faktörlerin ortaya çıkardığı bir siyasî unsur olarak daha geniş boyutlu bir tarzda tahlil edilmek zorundadır. Aksi takdirde siyasî olayların kısa dönemli gelişim seyri ile tarihî olayların uzun dönemli dönüşüm seyri arasındaki bağlantıları yakalayabilmek mümkün olamaz. İsrail devletini ortaya çıkaran insan unsuru Yahudi toplumunun tarih hafızasının oluşturduğu kimlik, dünya görüşü ve tecrübe birikiminin ürünüdür. Bu toplumun siyasî davranış kalıpları, tepkileri, planları, başarıları ve zaafları bu uzun sürecin eseridir.

Yahudi kimliği bu kimliğin temelini teşkil eden Tevrat'ın öngördüğü seçilmiş Yahudi toplumu inancı ile tarih içinde dünyanın dört bir köşesine yayılan Yahudi toplulukların serencamı arasındaki ilginç bir bileşkeden oluşur. Bu bileşke, kimi zaman uzlaşmaz tezatları, kimi zaman da son derece kaynaşmış katı iç oluşumları beraberinde getirmiştir. Tevrat'ın öğretisi doğrultusunda teorik olarak kendini seçilmiş ve dünyayı yönetme ayrıcalığına sahip yegâne etnik grup olarak gören Yahudilerin son iki bin beşyüz yıllık tarihî realite içinde sürekli tahkir edilen, sürülen, dağınık bir toplum tecrübesi yaşamış olmaları Arthur Koestler'in *Yahudi Nörozu*[2] olarak nitelediği toplum psikolojisini ortaya çıkaran temel unsurdur.

Yahudi toplum psikolojisinde Yahudi teolojisinin öngördüğü seçilmiş millet dogması ile sosyal realitedeki diğer toplumların hakimiyeti altında yaşamanın getirdiği azınlık psikolojisi arasındaki gidiş gelişin ortaya çıkardığı kimlik Koestler'in deyimiyle kendine özgü bir "anormallikler" bileşkesi doğurmuştur. Sosyolojik ve psikolojik anormallikleri ve çelişkileri en iyi tahlil eden dü-

• • • •

2 Arthur Koestler, *Promise and Fulfillment: Palestine 1917-1949*, Londra: Macmillan, 1949, s. 3.

şünürlerin Yahudilerden çıkmış olmasında da tarih içinde yoğrula yoğrula pekişmiş bu birikimin önemli bir payı olsa gerektir. Spinoza'nın felsefe ile teoloji arasındaki çelişkiyi, Marks'ın ekonomik sınıflar arasındaki çelişkiyi, Freud'un psikolojik çelişkileri ve anormallikleri izah etmek üzere ortaya koydukları teorik çerçeve ve çözümler bu tarihî toplum psikolojisinin değişik akisleri olarak değerlendirilebilir.

Tarihî serencamın oluşturduğu bu psikoloji, Yahudileri birbirleriyle bağlantılı üç temel gayenin etrafında bütünleştirmiştir: Farklı toplum realiteleri ve siyasî konjonktür içinde varlığını idame, muhtemel tehlikeler karşısında her an taşınabilir bir güç oluşturma ve bu gücü teorik seçilmiş toplumun misyonu doğrultusunda kullanma. Bu üç gaye de Tevrat'ın öngördüğü dünya görüşü açısından tam bir sosyal meşruiyet kazanmıştır. Kendisini diğer toplumlardan farklı misyona sahip üstün bir topluluk olarak gören diğer bazı milletlerde de müşahede edildiği gibi dünya görüşü ile sosyal realite arasında kurulan bu meşruiyet ilişkisi Yahudi toplumuna azınlık oldukları dönemlerde direnme, güç sahibi oldukları dönemlerde mutlak anlamda hükmetme becerisi kazandırmıştır.

Farklı toplumlar içinde varlığını idame ettirme ve tarihî misyonu gerçekleştirme çabası Yahudi bireyin psikolojisinde yerellik ile evrensellik arasında bir gerilim alanı doğurmuştur. Ortaçağ boyunca bu çağların getirdiği yerellik içinde gettolara sıkışmış ikinci bir yerellik yaşayan Yahudiler aynı zamanda gelecekte seçilmiş millet olarak kuracakları evrensel hakimiyet idealini yaşatmaya çalışmışlardır. Yahudi toplumunun varlık sebebi olan dinî öğreti hem yerelliğin hem de evrenselliğin Yahudi toplum psikolojisinde çelişik ama vazgeçilmez unsurlar olarak nesilden nesile aktarılmasını sağlamıştır.

Geçen yüzyıl içinde Yahudi aydınlanmasına ve siyonizmin siyasî bir ideoloji olarak ortaya çıkışına öncülük eden şahsiyetlerin siyasî ve entellektüel serüvenleri bu çelişik ama toplumun misyonu itibariyle birbirleriyle uzlaştırılmaya çalışılan özellikler açısından ilginç ipuçları vermektedir. Mesela sosyalizmin insanları tek tek eşit bireyler olarak ele alan evrensel ideolojisine önemli katkılarda bulunmuş Moses Hess'in aynı zamanda etnik temelli siyonist ideallerin öncüsü olması Yahudi bireyindeki evrensellik ile ye-

rellik arasındaki çatışmanın yol açtığı şahsiyet bölünmesinin en güzel misalidir. 1835 yılında günlüğüne "Ne Yahudileri birarada toplayabilen ne de dinî ihtiyaçları karşılayabilen Musevî şeriatı ölmüştür, gerçek anlamda evrensel din ancak Hristiyanlıktır"[3] diye yazan Moses Hess 1862 yılında yazdığı *Roma ve Kudüs* adlı eserinde Yahudi Meselesinin ancak kutsal toprakların yeniden düzenlenmesi ve Yahudilerin burada yerleşmesi ile çözülebileceğini söyleyerek modern siyonizmin kurucusu olmuştur. Evrensel sosyalist ideolojinin gelişmesi doğrultusunda Marks'ı da etkilemiş olan Hess tam bir yerellik ürünü olan siyasî siyonizmin kurucusu olurken yine bir Yahudi olan Marks insanların tam eşitliğini savunan evrensel komünizmin kurucusu olmuştur.

Yahudi kişiliğinde entellektüel düzeyde görülen bu çatışma siyasî tavırda da kendini göstermiştir. Avrupa'daki anti-semitik saldırılar karşısında barışçıl ve evrensel mesajlar veren Yahudiler, Ortadoğu coğrafyasında aynı saldırgan yöntemleri benimseyen bir siyasî tavrı kendi içlerinde meşru kılabilmişlerdir. 1982 yılındaki Lübnan işgalinde Hristiyan güçlerle birlikte Sabra ve Şatilla kamplarında Filistinli çocuk ve kadınları öldüren Yahudi askerler muhtemeldir ki Nazi kamplarında soykırıma tabi tutulan insanların çocukları idiler.

Etnik üstünlük ve seçilmişlik dogmasını nesilden nesile aktaran toplumlarda bu ikili tavrın ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu dogma bu toplumları zayıf oldukları dönemde başka toplumların baskıları karşısında mağdur ve barışsever, güçlü olduklarında ise hakim ve baskıcı kılabilmektedir. Benzer bir çelişki Hint yarımadasında tam bir etnik üstünlük dogması ile kast sistemini kuran Arî ırkının tecrübesinde de görülebilir. Bu dogmanın dinî bir temel ile meşru kılınmış olması çelişkiyi daha da bariz kılmaktadır. İnsanoğlunun bir anne ve babadan (Adem ve Havva'dan) geldiği inancı ile Beni İsrail'in seçilmişliği ve tarihî misyonu inancını aynı potada meczetmeye çalışan Yahudi öğretisi biyoloji ile tarihi karşı karşıya getirmektedir. Nazizmin etnik ideolojisine karşı insanoğlunun eşit olduğu fikrini mizah ile ortaya koymaya çalışan Şarlo ile

• • • •

3 Barnett Litvinoff, *To The House of Their Fathers: A History of Zionism*, New York: Praeger, 1965, s. 19.

Filistin'de acımasız bir etnik arınma gerçekleştiren Yahudi liderler aynı geleneğin ürünüdürler. Bu geleneğin tarih içindeki dönüşümlerini ortaya koymadan İsrail'in bugünkü Ortadoğu realitesi içindeki yerini ve Barış Sürecinin bu çerçeve içindeki anlamını kavramak mümkün değildir.

Yahudi tarihi Babil sürgününden İsrail'in kurulmasına kadar bir sürgün ve azınlık tarihidir. Yahudi kimliği ve toplum psikolojisinin oluşmasında bu tarihin önemli bir payı vardır. Özellikle 1179 yılındaki Üçüncü Lateran Konsili'nin Yahudilerle birlikte yaşamaya cüret eden Hristiyanların afaroz edileceğine karar vermesi getto sisteminin dinî temelini oluşturdu. Yahudileri şehrin diğer kesimlerinden duvarlarla ayrılmış bölgelerde yaşamaya zorlayan ve bu bölgelerden çıkışı ancak belli zamanlarda özel izinlere bağlayan bu sistem hem anti-semitizmi hem de siyonizmi besleyen sosyal bir temel oluşturmuştur. Yaşadıkları bu tecrübe Yahudileri bir taraftan *kehillot* adı verilen kuvvetli iç organizasyonlara, diğer taraftan muhtemel tehlikelere karşı güvenli ve bankerlik gibi hareket kabiliyeti yüksek ekonomik alanlara yöneltti. 1694 yılında Frankfurt'ta yaşayan Yahudilerin ekonomik faaliyetleri üzerinde yapılan bir araştırma cemaatin %70'inin başta bankerler olmak üzere tüccarlardan, %10-15'inin özellikle cemaat işleri ile görevli profesyonellerden, %10'unun ise zenaatkârlardan oluştuğunu ortaya koymuştur.[4] Getto sistemi kimi Yahudileri vaftiz olarak Hristiyan toplumla bütünleşme çabasına yöneltmiş ise de Hristiyanlar tarafından *converso* (dönme) ya da *nuevos cristianos* (yeni Hristiyanlar) şeklinde isimlendirilerek getto dışında da özel muameleye tâbi tutulmaktan kurtulamamışlardır. Hristiyanlığa katılmakla bile Hristiyanlar nezdinde *Yahudi kanının kiri*nden kurtulamadıklarını farkeden Yahudiler, güvenlikleri için bir taraftan topluma sirayet çabalarını artırmışlar, diğer taraftan Yahudi aydınlanmasını teşvik edecek iç dayanışmayı sağlamlaştırmaya çalışmışlardır.

Avrupa'daki bu tecrübenin ortaya çıkardığı Yahudi Meselesi son üç asırda üç önemli dönüşüm geçirmiştir. Bu üç dönüşümde bu asırların son on yıllık dönemlerindeki önemli değişikliklerle şe-

• • • •

4 Gerald Lyman Soliday, *A Community in Conflict*, Hanover: Brandeis University Press, 1974, s. 60, 180 vd.

killenmiştir. Birinci dönüşüm 18. yüzyılın son on yılında Fransız Devrimini müteakiben ortaya çıkmıştır. Fransız Devriminin getirdiği eşitlikçi ilkeler Yahudilerin gettolara sıkışmış bir cemaat olma statüsünden siyasal haklara sahip bireyler olma statüsüne geçiş sürecini başlatmıştır. Yahudi tüccar ve entellektüel elitin Fransız Devrimine sağladığı desteğin arkasında Hristiyanlığın özünde varolan anti-semitik öğenin kırılması gayesi vardı.

Bu süreç içinde Yahudiler toplumun diğer kesimlerine sirayet etme imkanı kazanmışlardır. Bu yeni statü Yahudilerin kendi kimliklerini de yeniden tartışmaya başladıkları bir dönemi açmıştır. Napolyon'un Yahudi cemaatini yeniden organize etmek üzere toplantıya çağırdığı ve Yahudileri temsil eden liderlerden oluşan komisyona (*Sanhedrin*) sorduğu sorular Yahudilerin ortaya çıkan ulus-devlet oluşumunda karşılaştıkları temel çelişkileri de ortaya koymaktadır: "Yahudiler Fransızları eşit kardeşler olarak mı, yoksa yabancılar olarak mı görmektedirler? Her iki halde de Yahudi hukuku Fransızlara ne şekilde davranmayı öngörmektedir? Fransa'da doğan ve Fransız hukukuna tâbi olan Yahudiler Fransa'yı vatanları olarak benimsemekte midirler? Yahudi hukuku onları kendi kardeşlerinden faiz almaktan men etmekte midir? Aynı hukuk çerçevesinde yabancılardan faiz alınmakta mıdır?"[5] Medenî hukuk ve Yahudi cemaatinin iç organizasyonu ile ilgili diğer birçok sorunun daha ele alındığı bu oturumlarda Napolyon Yahudilerin Fransız toplumuna ve ulus-devletine entegrasyonunun kritik alanlarını tesbit etmeye çalışmıştır. Bu ilişki Napolyon açısından Fransa içindeki düzenlemelerin ötesinde uluslararası stratejisinde de önemli bir yer tutuyordu. Avrupa'daki yerleşik dinî hanedanlıklar sisteminin yıkılması konusunda Yahudilerle ortak bir çıkarda birleşilebileceğini ve Avrupa'da yaygın bir şekilde bulunan Yahudi toplulukların gücünden istifade edilmesinin önemini kavrayan Napolyon, Yahudileri 1798 yılında başlattığı Mısır seferine katılarak vaad edilen toprakları kurmaya davet etmiştir. Bazı Ka-

••••

5 Diogene Tama, *Transactions of the Parisian Sanhedrin*, Londra: Charles Taylor, 1807, s. 133-4, zikr. Calvin Goldscheider ve Alan S. Zuckerman, *The Transformation of the Jews*, Chicago: The University of Chicago Press, 1984, s. 38.

tolik yazarlar bu ilişki yüzünden Napolyon'un gizli bir Yahudi olduğunu iddia etmişlerdir.[6]

Napolyon'un Avrupa hanedanlıkları karşısında elde ettiği başarı Katolik Alman ve Ortodoks Slav anti-semitizmi karşısında Yahudilerin durumunu güçlendirmiştir. Yahudi aydınlanmasının ve reformasyonun bu dönemde hızlanmış olması da bir tesadüf değildir. Yine bu dönemde Yahudi asıllı Benjamin Disraeli'nin İngiltere başbakanlığına kadar gelmiş olması bireysel entegrasyonun önemli bir siyasal sonucu olarak değerlendirilebilir. Fakat Napolyon seferlerinin getirdiği dalga ikinci safhada Alman ve Slav milliyetçiliğinin gelişmesi ile birlikte yeni bir anti-semitik akımın da güçlenmesine sebep teşkil etmiştir.

Bu karşılıklı milliyetçilik 19. yüzyılın sonunda modern Yahudi tarihi açısından ikinci önemli dönüşümü beraberinde getirmiştir. Moses Hess'in hayatının iki döneminde farklı çizgiler ortaya koymasına sebep olan bu dönüşüm 1896'da gerçekleşen Siyonist Kongre ile kesin bir nitelik kazanmıştır. 18. yüzyılın son on yılında getto psikolojisinden sıyrılarak içinde bulundukları toplumlara siyasal bireyler olarak nüfuz eden Yahudiler 19. yüzyılın son on yılında bu siyasal bireyleri milliyetçi bir siyasal ideoloji etrafında biraraya getirmiştir. Bu yeni dönüşüm teorik temelini Siyonizmin babası olan Theodor Herzl'in *Judenstaat* (*Yahudi Devleti*) adlı eserinde, pratik temelini ise Birinci Siyonist Kongrede bulmuştur. Yahudileri dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar aynı siyasal topluluğun şuurlu üyeleri olarak niteleyen Siyonist Kongre Fransız Devrimini müteakip tek tek siyasal birey niteliği kazanan Yahudilerin evrensel bir siyasî ve ekonomik güç halinde ortaya çıkışını meşru kılmıştır. Dinî cemaat niteliğini gittikçe etnik/siyasî niteliğe dönüştüren bu oluşumun hedefi de Herzl'in kitabının adında somutlaşmıştır: *Yahudi Devleti*. Böylece bu bölümün başlarında ortaya konmuş olan üç temel hedefin uyumlu bir tarzda gerçekleştirilmesi mümkün hale gelmiştir.

Bu dönüşümün uluslararası siyasî ve ekonomik güç merkezinin Atlantik'e kaymakta olduğu bir dönemde gerçekleşmiş olması

• • • •

6 Bernard Lewis, *Semites and Anti-Semites*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1986, s. 103.

da bir tesadüf değildir. Birinci dönüşümü Fransa'da gerçekleştiren Yahudi toplumunun ikinci dönüşümü için uygun şartlar Atlantik ekseninde ortaya çıkmıştır. Anti-semitik akımların en zayıf olduğu İngiltere ve yeni ilkelerle birlikte yeni imkanlar da sunan Amerika, Kıta Avrupası'nda yaygınlaşan milliyetçi akımlara karşı yeni bir güvenlik alanı oluşturmuşlardır. Bunu daha 19. yüzyıl başlarında farkeden Yahudi liderler güç merkezinin Amerika'ya doğru kayışına hem destek olmuşlar hem de bu oluşumdan istifade etmeye çalışmışlardır. Rotshield ve kariyerine bu ailenin yanında başlayarak yükselen Belmont ailelerinin Amerika'daki büyük projelere sağladıkları maddî kaynaklar bunun en güzel misalleridir.[7] Yeni dünyada etkili olabilmek için dinini de değiştiren August Belmont'un ABD'de ve Disraeli'nin İngiltere'de sahip oldukları güç Yahudilerin Kıta Avrupası'ndan Atlantik'e yönelik bu eksen kaymasında ne derece etkili olduklarının iki ilginç misalidir.

Hitler'in Arî ırkçılığından kaynaklanan yayılmacı stratejisinin iki temel özelliği olan anti-semitik tavır ve güç merkezini tekrar Kıta Avrupası'na çekme çabası bu açıdan birbirini tamamlayan unsurlardır. Arî ırkını üstün ırk olarak görmenin seküler/ideolojik formu olan Nazizm ile Yahudi teolojisinden kaynaklanan seçilmiş millet dogmasının teolojik/ideolojik formu olan Siyonizm arasındaki mücadele böyle bir eksen kayması ile paralellik arzetmektedir.

Güç merkezinin Atlantik eksenine kayışı Yahudi toplumuna Siyonist Kongrenin belirlediği nihaî hedefi gerçekleştirmek için uygun zemin sağlamıştır. Bu asır içinde iki dünya savaşını ve Soğuk Savaşı müteakip ortaya çıkan üç önemli uluslararası değişim Avrupa'daki Yahudi Meselesinin kademeli bir şekilde Ortadoğu'daki İsrail Meselesine dönüşmesine zemin hazırlamıştır. I. Dünya Savaşı neticesinde Osmanlı Devleti'nin dağılmasını müteakip Ortadoğu'da ortaya çıkan hakimiyet boşluğu İngiliz ve Fransız manda yönetimleri ile doldurulmaya çalışılmıştır. Bölge dışından gelen bu müdahale, *Şark Meselesi* adı altında, Ortadoğu'nun asırlardır İslam kimliği etrafında şekillenen jeopolitik ve jeokültürel kimliğini değiştirmeye yönelik sürecin uzantısıdır. Ermeni ve Rum etnik temelli hareketlerin Anadolu'da İstiklal Harbi neticesinde başarısız

• • • •

7 Derek Wilson, *Rothschield: A Story of Wealth and Power*, Londra: Mandarin, 1990, s. 177.

kalmalarından sonra bu kimlik bütünlüğünü zedelemeye yönelik üçüncü atılım, savaşını müteakip gittikçe artan ve İngiliz manda yönetimince desteklenen Yahudi göç hareketidir. Bu açıdan bakıldığında İsrail Devleti'nin kuruluşunun temel taşı olan 1917 yılındaki Balfour Bildirisi, 1920 San Remo Konferansı ve Filistin üzerindeki İngiliz mandasının Milletler Cemiyeti tarafından 24 Temmuz 1922'de kabulü ile birlikte gerçekleşmeye başlayan Yahudi göçü birbirlerini tamamlayan adımlardır. Bu adımlar Yahudileri nerede olurlarsa olsunlar tek bir ulus olarak tanımlayan Siyonist Kongre ve Atlantik ekseninin Avrupa-merkezli uluslararası sisteme karşı ortaya koyduğu Wilson Prensipleri ile meşru kılınmışlardır. Bu göçlerle Filistin'de 1905'te 80.000 civarında olan Yahudi nüfus 1925'te 110.000'e, 1939'da 500.000'e ulaştı. Böylece İngiliz mandası denetiminde İsrail devletinin kuruluşu için gerekli altyapı gerçekleşmiş oldu.

b. Bir Ulus-devlet Olarak İsrail ve Küresel/Bölgesel Dengeler

Göçlerle ortaya çıkan bölgenin etnografik yapısına yabancı bu kitlesel eklemlenmenin II. Dünya Savaşından sonra İngiliz sömürge yönetiminin sona ermesi ve İsrail'in oluşması ile birlikte bir ulus-devlete dönüşmesi Ortadoğu'nun İslam-merkezli jeokültürel ve jeopolitik bütünlüğü üzerinde sarsıcı bir etki yapmıştır.

İsrail devletinin bir ulus-devlet olarak ortaya çıkışı Yahudi Meselesinin yeni boyutlar kazanmasına yol açmıştır. Her şeyden önce Batı bu yolla asırlardır Avrupa coğrafyasında Yahudi-Hristiyan çatışması olarak algılanan Yahudi Meselesini Müslüman-Yahudi çatışmasına dönüştürerek Ortadoğu'ya ihraç etmiştir. Bu tarihe kadar İslam coğrafyasında hiçbir zaman Avrupa'dakine benzer bir Yahudi Meselesi sözkonusu olmamıştır. Aksine İslam dünyası Avrupa'daki anti-semitik Hristiyan zulmünden kaçan Yahudilere sürekli olarak bir güvenlik alanı sağlamıştır. Savaş sırasında sözkonusu olan birkaç ihanetin cezalandırılması dışında İslam tarihi Yahudilere veya herhangi bir dinî/etnik gruba yönelik katliam veya getto uygulamalarına şahit olmamıştır. Yahudilerin Abbasî, Endülüs ve Osmanlı dönemlerinde sahip oldukları haklar ve sosyal mevkiler bunun en güzel misalleridir.

Avrupa ve İslam ülkelerinde sözkonusu olan farklı uygulamaların en önemli sebebi Yahudilere bakış tarzındaki farklılıktır.

Hristiyan Avrupa, Yahudileri Hz. İsa'nın, dolayısıyla Tanrı'nın katilleri (*Godkiller*) olarak görmüş ve bu cürümden -ilk günah inancında olduğu gibi- bütün Yahudi neslini mesul tutmuştur. Bu anlayış zamanla Arî kökenli bir anti-semitizme dönüşmüştür. Müslümanlar ise hiçbir etnik gruba ayrıcalık tanımayan inançlarının tabiî gereği olarak ne Yahudileri siyonizmin öngördüğü gibi seçilmiş bir millet ne de anti-semitizmin öngördüğü gibi Tanrı'nın öldürülmesi günahından arınması mümkün olmayan kanı kirli ikinci sınıf insanlardan oluşan bir güruh olarak görmüştür. Aksine İslam toplumlarında hakları İslam hukukunca garanti altına alınan *kitab ehli* olarak Yahudiler Hz. Peygamber'i kendi içinden çıkaran Arap kabilelerinin müşriklerinden daha üstün bir statüye sahip olagelmiştir.

İsrail'in kurulmasından sonra da Müslümanların bu konudaki tavırları değişmemiştir. İsrail'in Filistin'de ve Lübnan'da sürdürdüğü soykırım ve katliamlara tepki olarak hiçbir Müslüman ülkede Yahudi azınlıklara karşı toplu bir saldırı hareketi sözkonusu olmamıştır. Asırlar önce sözkonusu olan olaylar yüzünden yaşayan Yahudi nesilleri mesul tutan Avrupalılar ilk günah telakkisi ile hareket ederken hiçbir insanın cürmü dolayısıyla diğer insanların cezalandırılmayacağı inancı ile davranan Müslümanlar aynı dönemde yaşayan Yahudilerin davranışları yüzünden diğerlerini cezalandırmayı düşünmemişlerdir dahi.

Özetle söylemek gerekirse, Avrupa'da asırlardır süren Yahudi Meselesi Hristiyan teolojisinden kaynaklanan anti-semitik bir hareket iken II. Dünya Savaşından sonra Ortadoğu'ya empoze edilmiş olan İsrail meselesine karşı bölgedeki Müslüman toplumların gösterdiği tepki politik temelli anti-siyonist bir tepkidir. Yahudilerin seçilmiş bir millet olduğu ve vaad edilmiş topraklara ve ayrıcalıklara sahip olduğu temelinden hareket eden Siyonist söyleme dayalı bir hareket içinde olmayan Yahudilerin Müslüman toplumlarda herhangi bir problemleri sözkonusu olmamıştır. Peygamberleri ve ilk öncüleri de Samî ırkından olan İslam dini geniş Samî ve Arî kitleleri içinde barındıran yegâne din olarak içinde her iki yöndeki ırkçı sapmaların da yer almadığı bir siyasî gelenek oluşturmuştur.

İsrail'in kurulması ile birlikte Atlantik-eksenli Batı hem Yahudi Meselesini yabancı bir coğrafyaya ihraç etmiş hem de şuuraltlarında yer etmiş olan günah çıkarma psikolojisi ile asırlardır sürdürdükleri anti-semitik ırkçılığın en son misali olan Nazizm için gerekli diyeti ödemiştir. Bu psikoloji ile ABD'nin stratejik hesapları ve Siyonist Kongrenin öngördüğü hedefler belli bir kesişim alanında buluşmuştur. Nazizm ile özdeşleştirilen anti-semitizme duyulan tepki İsrail'in işlediği insan hakları suçlarını dile getirmeyi bile engellemiştir. Anti-semitizm ile anti-siyonizm arasındaki fark ortaya konamadığı için hiçbir zaman anti-semitik bir tavra sahip olmadığı halde İslam dünyası ve Filistin halkı Avrupa'nın anti-semitizm günahının bedelini ödemek zorunda bırakılmıştır.

Soğuk Savaş dönemi, İsrail Devleti'nin bu jeopolitiğe yabancı bir unsur olarak kendisini tanımak istemeyen bölge ülkeleri ile sürekli bir çatışması halinde geçmiştir. I. Dünya Savaşı sonrasında bölgeye kitlesel olarak göç eden, II. Dünya Savaşından sonra bu kitlesel birikimi devlet haline dönüştüren Yahudiler Soğuk Savaş sonrasında yeni ve belki de daha köklü bir dönüşümü hedeflemektedirler. I. Dünya Savaşından sonra bölgeye kitlesel bir şekilde eklemlenen Yahudi toplulukları varlıklarını yerleşik Arap topluluklarına karşı İngiliz sömürge idaresinin desteğinde verdikleri mücadele ile pekiştirmeye çalışmışlardı. Avrupa'da toprak sahibi olmaları asırlarca yasaklanan Yahudiler İngiliz sömürge idaresinin politik, diğer ülkelerdeki Yahudilerin maddî destekleriyle elde ettikleri topraklarda kök salmaya gayret etmişlerdir. II. Dünya Savaşından sonra kurulan İsrail ise bölge ülkeleri ile ilişkileri açısından uyum problemli politik bir yapı olarak ortaya çıkmıştı. Stratejik anlamda ABD'nin, sportif ve kültürel anlamda Avrupa'nın parçası olarak görülen İsrail bölge ile ilişkilerini Soğuk Savaş süresince sürekli çatışma psikolojisi içinde yürütmüş, bölgenin kaçınılmaz bir unsuru olabilmek için sürekli genişleme stratejisi takip etmiştir.

Başka bir açıdan bakıldığında İsrail Soğuk Savaş döneminde bir taraftan Ortadoğu'da bölge-içi ilişkiler anlamında bir getto psikolojisini yaşarken diğer taraftan Filistin'de işgal ettiği topraklardaki Arapları ikinci bir gettoya hapsetmiştir. Soğuk Savaş dönemi sonrası küresel düzeyde ortaya çıkan ilişkiler İsrail'in Yahudi tarihinde sözkonusu olan en köklü dönüşümlerden birini stratejik an-

lamda hayata geçirmeye karar vermiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu stratejik dönüşümün en önemli gerekçesi İsrail'in küresel düzenlemelerin gündeme geldiği bir dönemde Ortadoğu'nun yerelliğine fazlaca hapsolmuş olduğunu farketmesidir. Bu durum önceki sayfalarda ortaya koymaya çalıştığımız Yahudi psikolojisindeki yerellik ile evrensellik çelişkisinin en çarpıcı sonuçlarından birisidir. Atlantik hegemonyasının Ortadoğu coğrafyasında sınırlı bir gettoya sıkışmış karakolu görünümü, asırlar boyu varlığını ekonomik mobiliteye uyarlamış Yahudi toplumu için uygun bir taktik pozisyon temin etmiyordu. Ayrıca SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan jeoekonomik ve jeopolitik güç boşluklarını doldurmak üzere sözkonusu olacak küresel düzenlemeler için taktik manevra alanlarını genişletmek İsrail açısından hayatî bir önem arzetmekteydi.

c. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve İsrail'in Yeni Stratejisi

Körfez Müdahalesi İsrail için bu dönüşümü sağlayacak uygun bir zemin temin etti. Bu müdahale sonucunda İsrail ile çatışmacı politikayı sürdüren Arap ülkeleri tedip edilmiş ve İsrail'in bölgeye entegre edilmesinde yeni bir safha açılmıştır. Soğuk Savaş döneminde kendisi için gerekli güvenlik alanını temin etmek amacıyla sürekli yayılma politikası izleyen İsrail bu yeni dönemde barış yoluyla bölgeye sirayet kabiliyeti kazanma stratejisi izlemeye başlamıştır. Bu çerçevede önce FKÖ ile imzalanan barış anlaşmasını Ürdün ile imzalanan barış anlaşması takip etmiş, daha sonra da birçok İslam ülkesi ile doğrudan ve dolaylı görüşmeler süreci başlatılmıştır. FKÖ ve Ürdün'ün, Körfez Savaşı esnasında Irak yanlısı politika izledikleri düşünülürse bu operasyonun tedip edici rolünü ne ölçüde gerçekleştirmiş olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Irak'ın yediği darbenin akisleri Filistin halkını temsil kabiliyeti açısından sıkıntı çekmekte olan FKÖ ve pragmatik politikaları şiar edinmiş olan Ürdün'den gelmiştir.

Türkiye, Mısır ve Fas gibi ülkelerin bu sürece katılarak İsrail ile ilişkileri daha da sıkılaştırması Ortadoğu'da taşların yerinden oynamakta olduğunu ortaya koymaktadır. İsrail bu gelişmelerden sonra verdiği sınırlı özerklik karşılığında bölge içi taktik manevra kabiliyetini önemli ölçüde artırmıştır. Bu adım, kuruluşundan bu yana bölgeye yabancı kalmış bu ülkeye bölgenin aslî ve etkin bir gücü olma niteliği kazandırmıştır. Bu taktik alan genişlemesinden sonra

İsrail'in bölge içi ihtilafları çok daha etkin bir şekilde kullanabilmesi mümkün olacaktır. İsrail böylece diplomatik etki alanı ile güvenlik alanı arasında dinamik bir ilişki kurmuş bulunmaktadır.

Son barış süreci ile Fransız Devriminin Yahudi topluluklar üzerindeki etkisi arasında ilginç bir benzerlik vardır. Fransız Devrimi Yahudileri toplumun diğer kesimi ile entegre olamayan ve olması mümkün görülmeyen bir topluluk olmaktan çıkarmış, topluma hukukî ve politik olarak entegre olma hakkı kazanmış tek tek vatandaşlar haline getirmiştir. Böylece Fransız Devriminin getirdiği yeni prensipler etrafında Yahudiler bulundukları toplumların her kesimine nüfuz etme şansı kazanmışlardır. Bunun gibi son barış sürecine kadar Ortadoğu jeopolitiğine bir ur gibi yerleştirilmiş olarak görülen İsrail devleti bu süreç sonunda bölgeyi oluşturan diğer devletlere eşit bir ulus-devlet niteliği kazanmış ve bu niteliğin meşruiyeti bu döneme kadar İsrail'i dışlayan ülkeler tarafından da tescil edilmiştir.

İsrail'i bölgeye nüfuz etmeye yönelten bu stratejik değişikliğin en önemli sebebi uluslararası ekonomi-politik yapıda kendini göstermeye başlayan güç kaymasıdır. Uluslararası ekonomi-politikte güç merkezinin Atlantik ekseninin tekelinden çıkarak çok kutupluluğa doğru seyretmesi İsrail'i uluslararası manevra kabiliyetini genişletecek daha geniş perspektifli bir strateji oluşturmaya yöneltmiştir. İsrail'in Atlantik ile olan stratejik çıkar ilişkisini sürdürmekle birlikte uluslararası yapıda daha çeşitlendirilmiş ilişki tarzlarına girme çabası bölgesel blokajı kıran bir barış stratejisi takip etmeyi gerekli kılmıştır. Bu yüzden bölgeye intibakını en kısa zamanda tamamlayarak gerek küresel gerekse bölgesel alanda yeni açılımlara yönelmeyi düşünen İsrail, bölgedeki varlığı sadece hakim eksene dayayan bir ülke konumundan çıkmaya çalışmaktadır. İsrail liderlerinin FKÖ ile barış sürecini neredeyse ABD'den bağımsız olarak Avrupa'da başlatmaları, daha sonraki dönemde de özellikle Asya ve Afrika'ya yönelik girişimlerini artırmaları dikkat çekicidir.

İsrail devletinin kuruluşu Atlantik ekseninin ve bu eksendeki kozmopolit yapının eseridir. Yeni eksen yönelişlerindeki iki önemli güç olan Almanya ve Japonya'nın Yahudi kültürü gibi üstün etnik köken inancına dayalı olması Yahudiler için bu eksenlere nüfuzda önemli engeller oluşturacaktır. Özellikle Avrupa'da yükselmeye

başlayan yeni-milliyetçi hareketler İsrail'i muhtemel bir anti-semitik dalgaya karşı hem kendi nüfuz bölgesini oluşturmaya hem de Bosna'da olduğu gibi bu milliyetçi hareketlerden muzdarip olmaya başlayan Müslüman kesim ile ittifak arayışlarına yöneltmiştir. İsrail'in öncelikli hedefi uluslararası Yahudi finans gücünün de desteğini alarak kendi nüfuz bölgesini oluşturmaktır. Bölge içinde ve bu bölge ülkelerinin etkin olduğu, Soğuk Savaş döneminde Üçüncü Dünya, Soğuk Savaş sonrasında Güney ülkeleri olarak adlandırılan ülkeler nezdinde kötü bir sicile sahip olan İsrail Ortadoğu'daki statükoyu sürdürerek kendi nüfuz bölgesini oluşturamayacağını farketmiştir.

İsrail ayrıca gerek ekonomik kaynaklar gerekse ekonomik dinamizm açısından ekonomi-politik güç merkezinin Asya'ya doğru kaymakta olduğunun farkındadır. Gerçekten de Avrupa ve Atlantik'teki sermaye ve tecrübe birikimine rağmen ekonomik kaynak ve dinamizm açısından gelecek yüzyılda uluslararası ekonomi-politikteki hegemonya savaşı Asya üzerinde olacaktır. İsrail Soğuk Savaş süresince İngiltere sömürge imparatorluğunun devamı niteliğindeki Singapur ve Hong Kong gibi ülkeler istisna edilirse Asya ülkeleri ile problemli bir dönem geçirmiştir. İsrail bu ilişkileri yeniden düzenleyerek Asya'ya nüfuz etmenin ancak ve ancak bölgede meşruiyet kazanmak ve Barış Sürecini gerçekleştirmekle mümkün olacağını anlamıştır. Bu nedenle İsrail Barış Sürecinin getirdiği yeni imaj ile birlikte Çin, Hindistan ve Endonezya gibi nüfus açısından Asya'nın en büyük ülkelerine yönelik diplomatik bir atağa geçmiştir. İsrail'in Orta Asya ülkeleri ile en geniş çaplı ekonomik ilişkilere giren ülkeler arasında bulunması ile bu diplomatik atak biraraya getirildiğinde İsrail'in değişen stratejisinde Asya'nın rolü daha da iyi anlaşılabilir.

Soğuk Savaş süresince varlığını ve siyasî geleceğini uluslararası güç merkezini teşkil eden ülkeler ile geliştirdiği ilişkilere bağlayan İsrail bu sınırlı ilişkilerin küreselleşmenin hız kazandığı yeni dönemde yeterli olamayacağını bilmektedir. Bu hem küresel hem de bölgesel strateji için geçerli bir tesbittir. Küresel düzlemde sınırlı diplomatik ilişkilerin getirdiği engelleri aşmaya yönelen İsrail bölgesel olarak da daha etkin olabilmenin taktik araçlarını elde etmeye çalışmaktadır. Bölgesel stratejideki bu değişikliğin en önemli

sebebi de İsrail'in dar bir şeridi askerî yolla savunmaya yönelik Soğuk Savaş dönemi stratejisinin kendisini aslında Ortadoğu'nun iki önemli kaynağı olan su ve petrolden uzak tuttuğunu görmesidir. Bu kaynakları askerî yollarla kontrol etmenin imkansızlığı İsrail'i barışçı yollarla bu kaynaklarla buluşma stratejisine yöneltmiştir.

İsrail'in Soğuk Savaş sonrası dönemdeki stratejisi ve bu strateji içinde uygulamaya konan Barış Süreci küresel arkaplanın dışında önemli bölgesel unsurlar da ihtiva etmiştir. İsrail bir taraftan yükselen İntifada hareketini durdurmak, diğer taraftan küresel etki alanını genişletebilmek için birtakım yerel tavizler vermek zorunda olduğunun farkına varmıştır ki, son barış süreci bu stratejinin bir yansımasıdır. Pasif direnişin son dönemlerdeki en başarılı uygulamalarından birisi olan ve Filistin davasının terörle aynîleştirilmeye çalışılan imajını tümüyle değiştiren İntifada hareketi İsrail'i bu yerel tavizleri kendi stratejisine uygun bir konjonktür ile vermek zorunda bırakmıştır. Barış Süreci ile bu konjonktürü yakalayan İsrail bu süreci küresel etki alanını genişletmek için uygun bir zemin olarak kullanmıştır.

Bu yeni strateji İsrail içinde özellikle Batı Şeria'ya yerleştirilmiş Yahudiler açısından ciddi bir ikilem doğurmuş bulunmaktadır. Anlaşmazlıkların kutsal el-Halil (Hebron) şehri üzerinde yoğunlaşmış olması tarihî iddialarla yeni stratejik gereklilikler arasındaki uyumsuzluğun bir sonucudur. İsrail yayılmacılığı kutsal metinlerle de desteklenen belli bir psikolojinin ürünüdür ve bu bölgeye yerleştirilen Yahudiler kutsal bir misyonun öncüsü olarak algılanagelmişlerdir.

Bu açıdan İsrail'in dış politikası son barış sürecine kadar kutsal metinlerin, tarihî iddiaların, jeopolitik gerekçelerin ve seçilmiş millet psikolojisinin kesiştiği bir alan içinde yayılmacı stratejiyi hukukîleştirmek amacına yönelmişti. Mesela Batı Şeria'daki en büyük Yahudi yerleşim merkezi el-Halil şehri kenarında Kir'iath Arba'da kurulurken bu gayrihukukî durum Tevrat'taki bir rivayete istinaden hukukîleştirilmek istenmiştir. Bu rivayete göre (Tekvin, 23: 1-20) Hz. İbrahim 127 yaşında ölen hanımı Hz. Sara'yı defnetmek için bölgedeki Hittites kavminden bir yer göstermelerini istemiştir. Bu kavimden Ephron adlı şahıs müteveffayı kendi arazisine gömebileceğini söylemişse de Hz. İbrahim arazinin bedelini mut-

laka ödemek istemiş ve 400 Şekel karşılığında araziyi içindeki bir mağara ve ağaçlarıyla birlikte satın almıştır. Yahudiler Batı Şeria'yı işgal ettiklerinde Hz. İbrahim'in satın aldığı bu arazinin miras yoluyla onun torunları olan Yahudilere geçtiğini iddia ederek yerleşime açmışlardır. Arapların Hz. İbrahim'in torunları oldukları iddiasına karşı da, Arapların Hz. İbrahim'in kölesi Hz. Hacer'den doğan oğlu Hz. İsmail'in soyundan geldiklerini, dolayısıyla gayrimeşru oldukları için mirasa hak kazanamayacaklarını iddia etmişlerdir. Bugün işgal altındaki topraklardaki en büyük yerleşim merkezlerinden biri bu alan üzerindedir ve son anlaşma sürecindeki en büyük tartışmalar da bu yerleşim merkezleri konusunda olmuştur. Buraya yerleştirilen Yahudiler hem tarihî misyonları hem de büyük dedelerinden kalan mirası savundukları iddiası ile bu toprakları terketmemek hususunda direnmektedirler.

Ulusal stratejisini dinî sembol ve kutsal metinlerdeki iddialara dayandıran İsrailli aşırı kanat temsilcileri fundamentalizmin ve milliyetçiliğin kesiştiği bir siyasal kültür oluşturmuştur. Bugün İsrail yönetiminin ortaya koyduğu sınırlı barış sürecine bile tahammül edemeyen aşırı sağcılar böyle bir siyasal kültürün ürünüdür. Herhalde tarihte hiçbir millet asırlar boyu sürekliliği olan ve dinî metinlerle takdis edilmiş böylesi bir siyasal kültür ve stratejiye sahip olmamıştır. Bu yaklaşıma göre asırlar önce ödenen 400 Şekel, Filistinlilerin ellerindeki cari tapuları nasıl geçersiz kılmaktaysa nesilden nesile aktarılan seçilmiş millet ve vaad edilen topraklar iddiası da Yahudi-dışı toplumlar aleyhine bir yayılma stratejisini meşru kılmaktadır. Avrupa'daki gettolardan kurtulan Yahudiler bu siyasal kültürün bir sonucu olarak Filistinliler için sadece bir getto geleceği düşlemektedirler. İsrail'in bugünkü yöneticilerinin küresel ve bölgesel mekanizmalara nüfuz edebilmek için yerel yönetim düzeyinde bazı tavizler vermek zorunda kalmış olmalarının İsrail toplumunda ortaya çıkardığı sıkıntının kaynağı İsrail'in dinî sembol ve iddialarla dış politika stratejisi arasında doğrudan bağ kurma geleneğinde aranmalıdır.

İsrailli stratejisyenler bugün İsrail'in kurulmasını sağlayan psikolojik/kültürel/dinî sembollerle cari küresel/bölgesel konjonktür arasında yeni bir denge oluşturma çabası içindedirler. İsrail'in küresel ve bölgesel stratejisindeki bu yeni unsurların taktik safhaları

şu şekilde ortaya konabilir: (i) Barış Süreci neticesinde İsrail'in sınırlarındaki ihtilaf konularını hallederek bir güvenlik şeridi oluşturmak; (ii) bu güvenlik şeridi içinde bölgede meşru ve eşit haklara sahip bir ülke olarak entegrasyon sürecini tamamlamak; (iii) İsrail ile çatışma döneminde kendi aralarındaki ihtilafları erteleme psikolojisindeki bölge ülkelerinin bu barış sonrasında ortaya çıkacak iç çelişkilerini aktif bir diplomasi ile kullanabilir bir diplomatik esneklik kazanmak; (iv) bölgenin jeoekonomik kaynaklarını kullanabilmek için gerekli meşru ilişkiler ağını kurmak ve bu konuda uluslararası Yahudi finansmanının desteğinde çokuluslu projelere yönelmek; (v) bölgesel meşruiyetin getirdiği yeni açılımla öncelikle Asya'da olmak üzere Güney ülkeleri ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek; (vi) bu ilişkiler ağının getirdiği imkanlar ve değişik ülkelere yayılmış Yahudi grupların sağladığı avantajlar ile Ortadoğu'nun yerelliğinden çıkarak küresel strateji oluşumlarında etkin bir rol üstlenebilmek.

Özetle belirtmek gerekirse Barış Süreci İsrail'deki bu strateji değişikliği arayışının öncelikli şartı olarak ortaya çıkmış taktik bir adımdır. İsrail, Yahudi tarihinin en önemli dönüşümlerinden biri olan bu strateji değişikliğini kendisi için en uygun zamanlama ile yapabilme becerisini göstermiştir. Körfez Savaşı sonrasında Arap ülkelerini çok zayıf ve uluslararası ilişkilerde yalnızlaşmış bir anda yakalayan İsrail uygun gördüğü şartlarda bir barış yapma şansı elde etmiştir. Bu durumun ayrıca Arap ülkelerindeki siyasî elitin yaşadığı meşruiyet bunalımının yoğunlaştığı bir döneme rastlamış olması da İsrail'in bu barış yoluyla Arap ülkeleri arasındaki ve içindeki çelişkileri kullanma ve tırmandırma imkanı bulmasını sağlamıştır. Seksenli yıllarda İsrail'i insan hakları açısından çok zor duruma düşüren ve etkin bir mücadale yöntemi olan İntifada, Barış Sürecine kadar İsrail'in temel başağrısı iken Filistin özerk yönetiminin kurulmasından sonra Araplar arası bir mesele haline dönüşmüştür. FKÖ ile İntifada'nın motor gücü olan HAMAS arasında gittikçe gerginleşen ilişkiler İsrail'in taktik adımının ne derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

İsrail'in bu stratejiyi ve onun gerektirdiği adımları atabilmek için öncelikle bölgede İsrail'e yönelik güven bunalımını çözmek zorundadır. Bu güven bunalımını çözmek için bu dönüşüm ile bir-

likte Yahudi teolojisinden kaynaklanan tarihî iddialarda da ciddi bir reformasyona gitmesi kaçınılmazdır. Başka bir deyişle Fransız Devrimi sonrası Yahudi toplumunda yaşanan dönüşüm sürecinde Napolyon'un yönelttiği türde sorular bugün için de geçerliliğini sürdürmektedir: "İsrail, Yahudileri Filistin'e göçe motive eden vaad edilen toprakları kontrol altına alma idealini nasıl değerlendirmektedir? Vaad edilen topraklar bugünkü İsrail sınırlarının ötesinde Fırat'tan Nil'e kadar uzandığına göre bu coğrafyada yaşayan ülkelerin toprak bütünlüğü İsrail açısından ne kadar anlamlıdır? Arî ırkının üstünlük iddiasından büyük ızdırap görmüş Yahudiler kendi seçilmiş millet inançlarını nasıl telif edeceklerdir? Nerede olurlarsa olsunlar Yahudileri tek bir ulus olarak tanımlayan Siyonist Kongre prensiplerini kuruluşunun esası kabul eden İsrail diğer ülkelerde yaşayan Yahudileri o ülkelerin vatandaşları olarak mı, yoksa İsrail stratejisinin önemli unsurları olarak mı görmektedir? Geçmiş dönemde bölge içinde hayat alanı bulabilmek için etnik ihtilafları ve iç çelişkileri etkin bir şekilde değerlendiren İsrail bundan sonra da bu politikasını sürdürmeye devam edecek midir? Filistin meselesini, özünde Eriha ve Gazze meselesi olarak değil, Kudüs meselesi olarak değerlendiren Müslümanların Doğu Kudüs üzerindeki hakları bu yeni çerçevede nasıl ele alınacaktır?"

Bu ve benzeri sorular çözülmedikçe Yahudi toplumları etnik dogmatizme dayalı ilkel bir yerellik ile evrensellik arasındaki gerginliği yaşamaya devam edecek ve sadece Müslümanlarla değil Yahudi olmayan bütün diğer toplumlarla birlikte yaşama meselesi varlığını sürdürecektir. Bu tarihî meselenin çözülebilmesi için öncelikli şart sadece İsrail stratejisinin revize edilmesi değil Yahudi zihniyetinin ciddi bir reformasyondan geçirilmesidir. Aksi takdirde İsrail'in bölgesel ve küresel politikaya nüfuzu, tarihî Yahudi Meselesini çözmeye yaramayacağı gibi Avrupa'da gittikçe güçlenen yeni-milliyetçilik hareketleri ile vahim sonuçlar doğuracak yeni bir anti-semitik dalgaya da yol açabilir. Ortadoğu Barış Süreci içinde İsrail'de liberaller ile Ortodoks Yahudiler arasında yaşanan tartışmalar ve aşırı sağcı partilerin sürece yönelttiği tepkiler İsrail'in kendisinin de çok ciddi bir dönüşüm yaşamakta olduğunu göstermektedir.

4. Bölgesel Dengeler ve Ortadoğu Barış Süreci

Ortadoğu Barış Süreci büyük ölçüde Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan küresel ve bölgesel konjonktürün bir ürünüdür. Soğuk Savaşın sıcak bir savaş ile bitişinin sembolü olan Körfez Savaşı küresel ölçekli bir güç kullanımına dayanıyordu. Körfez Savaşını müteakip gerçekleştirilen ve bir barış süreci olmak açısından bu savaşı dengeleyen Ortadoğu Barış Süreci de küresel ölçekli bir çaba ile desteklenmiştir. Oslo ve Madrid süreçleri ile Avrupa'da başlatılan ancak zamanla ABD'nin himayesinde yürütülen bu süreç küresel barış döneminin başlangıcı olarak özel bir sembolik/diplomatik anlam taşıyordu. Körfez Savaşı yeni dönemde problem kaynağı olabileceklerin nasıl cezalandırılacağını gösterirken, Soğuk Savaş dönemi ile özdeşleştirilen Ortadoğu bunalımını çözmek iddiası taşıyan Ortadoğu Barış Süreci küresel nitelikli bir barış mekanizmasının nasıl işletilebileceğini ortaya koymaya çalışıyordu.

Bu idealist/iyimser barış söylemine ve çerçevesine rağmen sürecin kendisi son derece realist unsurlara dayanıyordu. Küresel dengeler açısından bakıldığında Körfez Savaşı Yeni Dünya Düzeni çerçevesindeki bütün idealist gerekçelere rağmen ABD'nin realist güç manevralarını yansıtırken, Ortadoğu Barış Süreci gerek Avrupalı büyük güçlerin gerekse ABD'nin realist diplomatik manevralarına dayanıyordu.

Bölgesel güçler açısından bakıldığında bu realist tablo daha da belirgin bir nitelik kazanmaktaydı. Önemli bölgesel aktörlerin Soğuk Savaşın bitişini müteakip karşı karşıya kaldığı siyasal dönüşümler Ortadoğu Barış Sürecine yaklaşım tarzlarını da etkilemiştir. Bu dönemde bu aktörlerin temel iç ve dış siyasî bunalım alanları ve bunları çözüm çabaları şu şekilde özetlenebilir: (i) Sürecin doğrudan tarafı olan İsrail için bu dönemdeki en önemli mesele Soğuk Savaş süresince karşı karşıya kaldığı uluslararası ve bölgesel nitelikli dış meşruiyet problemini aşabilmektir. ii) Sürecin diğer tarafını oluşturan Arap ülkeleri bu dönemde Körfez Savaşının daha da tırmandırdığı bir iç siyasal meşruiyet problemi ile karşı karşıyadır. (iii) Sürece karşı temel bölgesel direnç ve muhalefet odağını oluşturması muhtemel olan İran, Humeyni dönemindeki devrimci dış politika çizgisinden Rafsancani döneminin pragma-

tik/realist dış politika çizgisine geçiş dönemini yaşamaktadır. (iv) Sürecin doğrudan tarafı olmamakla birlikte bölgedeki ağırlığı bakımından dengeleri etkileyebilecek konumda olan Türkiye yeni uluslararası konjonktüre intibak ve Körfez Savaşının doğurduğu, özellikle Kuzey Irak merkezli bölgesel istikrarsızlıklara uyum çabası içindedir.

Bu dengeler içinde devreye giren Ortadoğu Barış Süreci, temelde İsrail'in dış meşruiyet arayışı ile Arap ülkelerinin iç meşruiyet bunalımlarının kesiştiği alanda ortaya çıkmıştır. Olaya İsrail açısından bakıldığında, İsrail'in, son derece iyi bir zamanlama ile, Arap ülkelerinin gerek iç gerekse dış politikada en ciddi bunalımlarından birini yaşadığı bir dönemde Sürecin başlatılmasına yeşil ışık yaktığı görülür. Arap ülkeleri ise Körfez Savaşında yıpranan prestijlerini Filistin'de ileri bir mevzi kazanarak aşma çabasına yönelmişlerdir. Barış Sürecine duyulan bu karşılıklı ihtiyaç "toprak karşılığı barış" formülüne hayat kazandırmıştır. Bu sürece en yoğun muhalefeti göstereceği beklenen İran'ın dış politikada girdiği revizyon dönemi bu ülkenin tepkilerinin Lübnan odaklı çıkışlarla sınırlanmasına yol açarken, Irak ve Libya gibi sürece karşı olan ülkelerin uluslararası sistemden dışlanmışlıkları Arap-içi direnç unsurlarının törpülenmesini sağlamıştır. Türkiye ise Körfez Savaşının oluşturduğu özellikle Kuzey Irak merkezli risk alanları ile Ortadoğu Barış Sürecinin getirdiği atmosfer arasındaki bağlantıyı Suriye-PKK işbirliğine karşı İsrail ile ilişkilerin yoğunlaştırılması doğrultusunda kullanmıştır. Bu tercih Türkiye'nin bölgede sürdüregeldiği denge politikasında İsrail ağırlığının artmasına, dolayısıyla da Türkiye'nin İsrail'in dış meşruiyet oluşturma çabalarında katalizör bir rol üstlenmesine yol açmıştır.

Ortadoğu Barış Süreci özellikle sürece doğrudan taraf olan aktörlerin sürece bakışlarını etkileyen üç ana safhadan geçmiştir. Birinci safha Eriha'nın Filistin tarafına terki ile otonom bir Filistin yönetiminin oluşturulmasıdır ki, bu safha nisbeten problemsiz bir şekilde geçmiştir. Böylesi bir problemsiz geçiş, bu safhanın temelde bir İsrail-Filistin meselesi düzleminde ve bu sınırlar içinde müzakereye taraf olan İsrailli ve Filistinli yetkililerce ele alınabilecek nitelikte olmasındandır. Eriha'da Filistin otonom yönetiminin oluşturulması her iki tarafın beklentilerini de tatmin eden sonuç-

lar doğurmuştur. İsrail Eriha gibi Filistin ölçeğinde bile küçük sayılabilecek bir toprak parçası karşılığında ihtiyaç hissettiği dış meşruiyet alanını açarken, Filistinliler İsrail-Arap çatışmasının başladığı kırklı yıllardan bu yana ilk defa ileri bir mevzi elde etmenin ve 1967 Savaşından sonra ilk defa sürgünden anavatana dönmenin tatminini yaşamışlardır. Bu karşılıklı tatmin Süreçle ilgili iyimser atmosferin yaygınlaşmasını kolaylaştırmış ve Sürece direncin kırılmasını sağlamıştır.

İkinci safha olarak görülebilecek olan Batı Şeria ve Gazze'de bağımsız bir siyasî entite olarak Filistin Devleti'nin doğuşu ise çok daha sancılı bir dönem olmuştur. Bu safhada mesele bir İsrail-Filistin meselesi olmaktan çıkarak genelde bir İsrail-Arap meselesi olma niteliği kazanmıştır. Doğacak olan Filistin Devleti'nin, bağımsız bir devletin yaşayabilir olmasının önşartı olan iç çoğrafî bütünlük, iç ekonomik yeterlilik, kaynakların dağılımı gibi meselelerde karşı karşıya kaldığı zaaf unsurları Sürecin özellikle İsrail tarafından yavaşlatılmasına yol açmıştır.

İlk safhada elde etmeyi amaçladığı dış meşruiyet alanını elde eden İsrail bir taraftan doğacak Filistin Devleti'nin kendi denetimi altında yarı-bağımsız bir statüde kalmasını sağlayacak şekilde toprak devirlerini geciktirirken, diğer taraftan Suriye ve Lübnan'ı da içine alabilecek genel bir İsrail-Arap barışı hedefini de Filistin ile yürümekte olan müzakerelerin bazen tamamlayıcı bazen alternatif bir unsuru olarak gündemde tutmaya çalışmıştır. Filistin'in bir devlet olarak sahip olması gereken toprakların statüsü ve devletin egemenlik alanı belirsiz kaldıkça Filistinliler arasındaki tedirginlik ve Sürece olan güvensizlik yaygınlaşırken, İsrail elde ettiği uluslararası ve bölgesel meşruiyet alanının sağladığı manevra kabiliyeti ile sürekli bir geciktirme politikası izlemeye başlamıştır. Süreç tamamlanarak Kudüs'ün nihaî statüsünün tartışılmaya açılması planlanan 1999 yılına gelindiğinde bile Filistin yönetiminin hâlâ Batı Şeria ve Gazze'de birbirinden kopuk ve savunulması güç dar alanlarda sınırlı bir egemenliğe sahip olması sürecin İsrail tarafından nasıl ince bir zamanlama ayarı ile yürütüldüğünü göstermektedir.

Sürecin en riskli ve kırılgan safhası olan Kudüs'ün nihaî statüsü tartışmalarının başlaması ile birlikte önce anlaşmazlıklar, daha

sonra da gerilimler ve tıkanmalar beraberinde gelmiştir. Herşeyden önce Kudüs'ün tartışılmaya başlanması ile birlikte rasyonel/realist diplomatik seyir, yerini kültürel/tarihî nitelikli psikolojik etkenlerin devreye girdiği bir sinir harbine terketmeye başlamıştır.

Kudüs'ün tarihî ve sembolik önemi gözönüne alındığında aslında bu beklenen bir gelişme olmuştur. Nihayetinde Eriha bir İsrail-Filistin meselesi, Batı Şeria ve Gazze bir İsrail-Arap meselesi düzleminde tutulabilirken Kudüs bütün İbrahimî dinler nezdindeki önemi dolayısıyla hemen küresel ölçekli bir bunalım haline dönüşebilmektedir. Aslında Ortadoğu ile ilgili meselelerin bölge ölçekli bir bunalım düzeyinde tutulamamasının temelinde de bu özellik vardır. Ruanda, Somali hatta Balkanlar'daki bunalımlar bölgeyle sınırlandırılabilirken, genelde Filistin'in özelde de Kudüs'ün taşıdığı tarihî önem bu bunalım alanının bölgeye hapsedilmesini güçleştirmektedir. Kudüs ile ilgili her mesele hemen dünya nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi toplulukların ilgi odağı haline dönüşmektedir.

Bu durum tarafların müzakere pozisyonlarını da etkilemektedir. Barak görüşmelerde bir taraftan Kudüs'ün terkini tarihî Yahudi davasına ihanet olarak gören radikallerin baskısını hissederken, diğer taraftan İsrail Devleti'nin kendi meşruiyetini üzerine kurduğu sembolik/tarihî/teolojik değerlerle çelişkiye düşmenin sıkıntısını yaşamaktadır. Arafat için bu durum daha kapsamlı bir problem oluşturmaktadır; çünkü Batı Şeria ve Gazze konularında ait olduğu Filistinlileri temsil konumundan emin olan Arafat mesele bütün İslam dünyasının ilgisinin yöneldiği Kudüs noktasına geldiğinde temsil gücünü kaybetmektedir. 2000 yazında Camp David'de Barak ile Arafat arasında yürütülen müzakerelerde Kudüs'ün statüsü ile ilgili olarak ortaya çıkan tıkanmadan Arafat'ın sorumlu tutulması bu yetkisizlik psikolojisi anlaşılmadan gerçekçi bir zemine oturamaz. İsrail'in uluslararası hukukun bütün normlarına aykırı olarak işgal altında tuttuğu Doğu Kudüs üzerindeki egemenliğini terketmeye yanaşmaması karşısında Arafat'ın herhangi bir tavize zorlanması bu kutsal şehrin taşıdığı ve bütün İslam dünyasını ilgilendiren önem dolayısıyla Arafat'ın temsil kabiliyetinin üzerinde bir beklentidir. Arafat Doğu Kudüs'ün, özellikle

de Mescid-i Aksa'nın egemenliğini İsrail'e terkeden bir anlaşmayı ne kendi halkı, ne Arap toplumları ne de genel İslam dünyası nezdinde anlatabilir. Böylesi bir taviz Arapların toplu olarak verebileceği bir tavizin bile ötesindedir; çünkü böylesi bir tavizin oluşturabileceği dalgalanma bu ülkelerin zaten hassas olan meşruiyet zeminlerinin daha da kaymasına yol açacaktır.

Camp David'de yaşanan bu tıkanmadan sonra Eylül ayında tırmanan gerilim, gelişimi veya arkaplanında taşıdığı potansiyel açısından tesadüfî ya da sürpriz bir gelişme değildir. Herşeyden önce sembolik bir ismin (Sabra ve Şatilla katliamlarının sorumlusu görülen Ariel Sharon), sembolik bir günde (Perşembe günü ki ertesi günün Cuma olması dolayısıyla kitlesel bir tepkiyi hesap eden bir zamanlama yapılmıştır) ve sembolik bir mekana (Mescid-i Aksa) sembolik olmayan bir askerî güçle (bini aşkın bir güvenlik gücü) girmesi siyasal, toplumsal ve diplomatik sonuçları hesap edilmemiş olan bir gelişme olarak görülemez. Arafat'ın bütün uyarılarına rağmen Barak'ın bu girişimi engellememesi bu tür adımlarda zamanlama faktörünü çok iyi değerlendiren İsrail'in Barış Sürecini durduracak böylesi bir gelişmeyi en azından öngördüğü intibaı uyandırmaktadır. İsrail Ortadoğu Barış Süreci ile elde ettiği kazanımları da elden çıkarmadan Kudüs üzerindeki egemenliğini sürdürecek bir formül arayışındadır. Dolayısıyla da Kudüs'ün nihaî statüsünün görüşüleceği bir safhada Barış Sürecini neredeyse sona erdirecek bir provokasyona göz yummuştur. Kontrollü bir gerginliğin Kudüs'ün nihaî statüsü ile ilgili kararı erteleyecek olması İsrail lehine olan statünün sürmesine zemin hazırlayacağı için İsrail açısından tercih edilmektedir: Böylesi bir gerilimin Ortadoğu Barış Sürecinin her safhasında sürekli taviz verir konumu dolayısıyla ciddi bir prestij ve meşruiyet kaybına uğrayan Arafat'ın da en azından kendi konumunu konsolide etmesini sağlayacak olması, her iki tarafın da müzakere psikolojisinden uzaklaşması sonucunu doğurmuştur.

2000 Sonbaharı itibarıyla üç farklı gelişme senaryosu sözkonusudur: (i) Barış Sürecine kaldığı yerden ve aynı psikolojik şartlarda devam edilmesi; (ii) gerilimin tırmanarak kapsamlı bir savaşa dönüşmesi; (iii) kontrollü gerginlik politikasının gölgesinde statünün sürdürülmeye çalışılması. Yaşanan bu çapta bir gerilimden sonra

Barış Sürecinin ilk safhasındaki ritmi, psikolojik hazırlığı ve siyasî iradeyi tekrar ve aynı ölçekte oluşturabilmek zordur. Öte yandan bu gerilimin kapsamlı bir bölgesel savaşa dönüşmesine yol açacak uluslararası ve bölgesel faktörlerin oluşması da çok güçtür. Uluslararası sistemik güçler de bölgesel güçler de böylesi bir riski üstlenmekten uzak görünmektedir. Ancak meselenin gittikçe kronikleşmesi Filistin ölçeğini aşan tepkilerin doğmasına da zemin hazırlayabilir. Gelişmelerin bu safhasında en gerçekçi beklenti bu gerilim ortamının Kudüs'ün nihaî statüsü ile ilgili belirsizliğin ortadan kalkmasına kadar sürmesidir. İsrail hükümeti, kendi lehine olan statünün korunması anlamına gelecek böylesi bir ertelemede fayda gördüğü için Ariel Sharon'un bu gerilimin tırmanmasını sağlayan provokasyonu karşısında sessiz kalmıştır.

Görünen odur ki, Soğuk Savaş sonrası bunalım alanlarında takip edilen "aşılamayan bunalımı dondurma" politikası büyük ölçüde Filistin için de geçerli olabilecektir. Irak, Bosna, Kosova ve Karabağ örneklerinde olduğu gibi *de facto* durum ile *de jure* durum arasındaki farklılaşma geçiçi bir dondurma işlemine dönüşmektedir. Genelde Kudüs özelde de Mescid-i Aksa meselesi çözülmeden Filistin ve Ortadoğu meselesinin de çözülebilmesi çok güçtür. Doğrudan bir formülle ortaya koymak gerekirse Ortadoğu meselesi Filistin meselesine, Filistin meselesi Kudüs meselesine, Kudüs meselesi de Mescid-i Aksa meselesine indirgenebilir.

Kudüs meselesinin gündeme gelmesi küresel ve bölgesel aktörlerin bunalıma ve sürece yaklaşım biçimini de kaçınılmaz bir şekilde etkilemektedir ve etkilemeye de devam edecektir. AB'nin son gerilimde Filistin tarafının pozisyonuna ABD'den daha yakın bir tavır takınmış olması Katolik dünyasının Kudüs'ün statüsüne verdiği önem dolayısıyladır. Hristiyan Arapların muhtemel bir Filistin egemenliğinde daha fazla söz sahibi olacak olması Kudüs üzerindeki Hristiyan hassasiyetinin siyasî iradeye yansımasını sağlayacaktır. Böylesi bir belirsizlik konjonktürünün kuruluşu da Mescid-i Aksa'ya yönelik bir tecavüz üzerine kurulan İKÖ'ye üye, Arap olmayan Müslüman ülkeleri de devreye sokacaktır.

Ortadoğu Barış Sürecinde yaşanan bu belirsizlik Türkiye'nin sadece süreçle ilgili pozisyonunu değil, genel Ortadoğu politikasını da gözden geçirecek sonuçlar doğurabilir. Bu süreç içinde Tür-

kiye'nin gerek Arap olmayan bir Müslüman ülke, gerek AB adayı bir bölge ülkesi, gerekse ABD ile yakın stratejik ilişkilerde bulunan bir NATO ülkesi olma konumu etkin bir diplomasi rolünü beraberinde getirebilir. Bu çerçevede İKÖ, AB, ABD nezdinde sürdürülecek temaslar Kudüs şehrinin tarihî mirasını ve arşiv belgelerini de elinde bulunduran Türkiye'ye önemli bir diplomatik konum kazandırabilir.

IV. Ortadoğu Politikasının Temel Dinamikleri ve Türkiye

1. Uluslararası Konjonktür Açısından Türkiye'nin Kuzey Ortadoğu Politikası

Soğuk Savaş sonrası dönemin getirdiği dinamik stratejik rekabet ortamı Türkiye'nin yeni bölgelerarası strateji arayışlarında ve Ortadoğu politikasının şekillenmesinde en fazla dikkate alması gereken hususlardan biridir. Bölge-dışı büyük güçlerle bölge-içi dengeler arasındaki dinamik ilişki, küresel faktörlerle bölgesel konjonktür arasındaki ilişkinin kesişim alanını oluşturmaktadır. Fransa'nın Suriye, İngiltere'nin de Irak'ın sömürge geçmişi üzerindeki etkileri, Almanya'nın Berlin-Bağdat demiryolu projesine kadar uzanan bölge politikası, Rusya'nın tarihi Avrasya stratejisinin Ortadoğu unsuru ve hepsinden önemlisi uluslararası sistemin hegemonik gücü olan ABD'nin Ortadoğu politikasını yönlendiren yegâne güç olma iradesi Türkiye'nin bölgesel politikalarındaki önemli parametrelerdir. AB-Türkiye ilişkilerindeki bunalım, Rusya ile Türkiye arasında süregelen Avrasya stratejisi çelişkisi ve ABD'nin özellikle Irak ve Kürt politikasında yeni opsiyonlara açık tavrı Türkiye'nin bölgesel ağırlığını etkileyebilecek önemli unsurlardır.

Soğuk Savaş döneminin çift kutuplu statik yapısı etkisini kaybettikçe Türkiye'nin Ortadoğu-Kafkaslar-Balkanlar üçgenine dayalı yakın kara havzası politikasını da radikal değişikliğe uğratmış bulunmaktadır. Daha önce NATO-Varşova Paktı dengesine dayalı statik Balkanlar ve Kafkaslar politikaları daha küçük ölçekli iç dengeleri stratejik ortama dinamik faktörler olarak sokarken, Ortadoğu bölgesi de yeni stratejik anlamlar kazanmaya başlamıştır.

I. Dünya Savaşından Soğuk Savaş sonuna kadar bölgeye doğrudan müdahil olmamaya çalışan ve NATO ve AB gibi bölge-ötesi yapılanmalara dayalı dış politika stratejileri geliştiren Türkiye bugün kendini bu bölgelerin iç parametrelerinin labirentinde bulmaktadır. Bölgede İran-Irak Savaşı ile başlayan aktif tarafsızlık politikası, Kuzey Irak müdahaleleri, Suriye gerginliği ve İsrail ile yürütülen stratejik işbirliği çerçevesinde aktif ve müdahil taraf olma politikasına dönüşmüş bulunmaktadır. Ancak, yeni bir uluslararası ve bölgesel stratejik planlamadan çok, PKK, su ve petrol boru hatları gibi biraz da dış faktörlerce belirlenen parametrelerin etkisiyle ortaya çıkan bu arayış hâlâ sağlam bir stratejik tanımlama ve temele oturmamış gözükmektedir. PKK faktörünün devre dışına itilmesinden sonra Suriye politikasının nasıl geliştirileceği, Irak'ın Körfez Savaşı sonrasındaki bölünmüşlüğünün ne tür sonuçlar doğuracağı, hassas Türk-İran ilişkilerinin hangi eksende yürütüleceği gibi sınır boylarını ilgilendiren sorular yanında bölge-içi ve bölgelerarası dengelerin ne tür etki alanları oluşturduğu ve bu etki alanlarının hangi güvenlik risklerini getirebileceği yönündeki sorular da tutarlı bir stratejik tanımlama ihtiyacını ortaya koymaktadır.

2. Ortadoğu Jeopolitiğindeki Değişim ve Türkiye'nin Kuzey Ortadoğu (Doğu Akdeniz-Mezopotamya) Politikası: Türkiye-Suriye-Irak

Soğuk Savaş sonrası dönemin belki de en önemli sonuçlarından birisi bölgelerarası etkileşim alanlarının yeniden tanımlanmasını gerektiren bir konjonktür doğurmuş olmasıdır. Çift kutuplu yapı dolayısıyla daha önceki dönemde birbirleriyle kopuk gibi görünen bölgeler arasındaki ilişkiler radikal bir şekilde değişmiş ve her türlü iç etkileşime açık yeni bir dinamik boyut kazanmıştır. Soğuk Savaş döneminde küresel düzeydeki çift yönlü kutuplaşmanın sıradan yansımalarına dayanan bölgesel politikaların karşılıklı etkileşim alanları genişlemiş ve çok aktörlü bir nitelik kazanmıştır. Türkiye'nin Kuzey Ortadoğu politikası ve bu politikanın gözetmek zorunda olduğu Türkiye-Suriye-Irak dengeleri, Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'dan oluşan yakın kara havzasının stratejik etkileşim alanı çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Bölgelerarası stratejik etkileşim bir taraftan bölgesel güçlere yeni manevra alanları açarken, diğer taraftan da yeni güvenlik

riskleri ile yüzleşme zorunluluğu doğurmaktadır. Mesela Türkiye bu bölgelerde artık sadece NATO'nun bir üyesi olarak değil, kendi ulusal stratejilerini de gözeten bir bölgesel aktör olarak davranmak zorundadır. Diğer bölgesel aktörler için de durum farklı değildir. Örneğin Suriye de artık SSCB'nin stratejik bir müttefiki olmanın ötesinde unsurlar içeren politikalar geliştirme ihtiyacı içindedir. Bölgesel aktörlerin manevra alanları genişlerken süper güçlerin güvenlik şemsiyelerinin daralması, bu yeni bölgelerarası etkileşim alanlarının önemini daha da artırmaktadır.

Bundan sonra bölgelerarası etkileşim alanlarının ortaya çıkardığı dinamik konjonktürü doğru bir zamanlama ve tutarlı bir stratejik planlama ile değerlendirebilen bölgesel güçler önemli mevziler kazanırken, bu dinamik konjonktürün avantajlarını değerlendiremeyen güçler ciddi güvenlik riskleri ile karşı karşıya kalacaklardır. Artık birbirinden bağımsız bölge politikaları dönemi değil, birbirlerini etkileyen ve belirleyen bölgelerarası etkileşim stratejileri ön plana çıkacaktır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye açısından Kafkaslar-Ortadoğu-Balkanlar yakın kara havzasının geçiş bölgesinde bulunan Kuzey Ortadoğu bölgesi ya da daha spesifik bir tanımlama ile Doğu Akdeniz-Mezopotamya havzası, dolayısıyla da Türkiye'nin güney sınırları, bu kuşak üzerindeki karşılıklı dengeler ve etkileşimler açısından önemli bir konuma sahiptir.

Kafkaslar ve Ortadoğu bölgelerinin etkileşim alanı Mezopotamya-Basra hattı, Balkanlar ve Ortadoğu bölgelerinin etkileşim alanı Ege-Doğu Akdeniz hattı, Balkanlar ve Kafkaslar bölgelerinin etkileşim alanı ise Karadeniz-Tuna-Boğazlar hattıdır. Dolayısıyla Kafkaslar-Ortadoğu-Balkanlar yakın kara havzasının ortak etkileşim alanı Karadeniz-Ege-Doğu Akdeniz-Mezopotamya-Basra kuşağını kapsamaktadır ki bu bölge Ortadoğu'nun merkezini ve kuzeyini teşkil etmektedir. Bu bölgeleri ilgilendiren her politika, stratejik bir bütünlük içinde değerlendirilmek zorundadır. Bu durum ikili ilişkileri de doğrudan yönlendiren, kimi zaman da belirleyen etkiler yapmaktadır. Bunun içindir ki, bölgelerarası etkileşim açısından Türkiye-Suriye ve Türkiye-Irak ilişkileri böylesi bir stratejik ortam içinde ve biri Mezopotamya-Basra, diğeri Doğu Akdeniz hattından oluşan iki temel hat üzerinde seyretmektedir.

Soğuk Savaşın çift kutuplu dengelerinin çözülmesi ile birlikte karşılıklı bağımlılık ilişkisi artan Kafkasya ve Ortadoğu bölgelerinin jeoekonomik ve jeopolitik geçiş havzası Kuzey Kafkasya'dan başlayan stratejik kuşağı Mezopotamya üzerinden Basra Körfezine, Toroslar ve Harran üzerinden Doğu Akdeniz'e indirmektedir. Birinci hat Türkiye'nin Irak politikasının, ikinci hat ise Suriye politikasının en temel unsurlarıdır.

a. Mezopotamya-Basra Hattı

Kafkaslar ve Ortadoğu, Soğuk Savaş süresince iki süper gücün stratejik parametrelerine dayalı iki ayrı bölge politikasının etki sahası içinde bulunagelmişti. Bu açıdan Türkiye-SSCB sınırı sadece iki devletin sınırı değil, iki ayrı kutbun ve paktın sınırı niteliğindeydi ve bu özelliği dolayısıyla süper güçler arasındaki nükleer terör dengesine bağlı olarak çok istikrarlı ve statik bir görünüm arzediyordu. Türkiye-Suriye ve Türkiye-Irak ilişkileri de SSCB'nin Suriye ve Irak ile giriştiği stratejik işbirliği çerçevesinde, aynı ölçekte olmasa bile belli bir istikrar düzeyini tutturmuştu.

İran-Irak Savaşı ve Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte her iki bölgenin de bu istikrarlı niteliği ciddi bir sarsıntı geçirmeye başladı. Bu durum sınırların yeni anlamlar kazanması sürecini de beraberinde getirdi. Soğuk Savaş döneminin çift kutuplu yapılanmasında NATO stratejileri içinde Akdeniz ve Ortadoğu'ya (Basra'ya) yönelen Sovyet yayılmacılığına karşı bir bariyer gibi görülen Doğu Anadolu bölgesi de bu çerçevede Kafkaslar ve Ortadoğu arasındaki bölgelerarası etkileşim alanının yeni sınır hattı olarak görülmeye başlandı. Bu dönemde bölgedeki su kaynakları ile ilgili bunalım senaryolarının artması ve PKK terörünün yeni bir faktör olarak uluslararası destek bulması kesinlikle bir tesadüf değildir. Türkiye'nin İran-Irak Savaşının doğurduğu otorite boşluğunu kapatmak için Kuzey Irak'a yönelik sınır ötesi operasyonlarda bulunmasının da bu dönemde başlaması dikkat çekicidir.

Bugün Kafkaslar ile Ortadoğu arasındaki bölgelerarası etkileşim daha da tebarüz etmiş bulunmaktadır. Bu etkileşim alanının eksenini Doğu Anadolu'dan Körfez'e inerek Kafkasya'yı Hint açık denizine bağlayan Mezopotamya-Basra hattı oluşturmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin kontrolündeki Kuzey Mezopotamya ile Irak'ın kontrolündeki Güney Mezopotamya arasındaki ilişki yeni boyutlar kazanmış bulunmaktadır. Kuzey ve Güney Mezopotamya

arasında süregelen ve Akad-Sümer, Asur-Babil, Bizans-Sasanî, Bizans-Selçuklu, Osmanlı-İran ilişkilerinde görülen tarihî çelişki ve karşılıklı bağımlılık ilişkisi yeni bir nitelik ile tekrar tarih sahnesine çıkmış bulunmaktadır.

Hazar petrolleri-Mezopotamya su havzası ve GAP-Musul ve Basra petrol bölgeleri, bu geçiş hattı üzerinde petrol-su-petrol dengesinden oluşan yeni bir bağımlılık ilişkisi doğurmuştur. Körfez krizinden sonra tırmanışa geçen PKK terörü biraz da bu jeoekonomik bağımlılık ilişkisinin ürünüdür. Kafkaslar-Doğu Anadolu-Mezopotamya havzalarının en kolay geçiş yolu Suriye üzerindendir. Yüksek dağlarla kaplı Irak sınırı ve Kuzey Irak ise I. Dünya Savaşının olağanüstü şartlarında ortaya çıkan ve bu havzayı sunî bir şekilde bölen arızî bir alternatif konumundadır. Kendisi petrol kaynakları açısından fakir olan Suriye bu geçiş bölgesi niteliği ile önem taşırken, Irak jeoekonomik kaynak hattının en önemli merkezi konumundadır. Türkiye, Suriye ve Irak ile olan ikili ilişkilerini de kapsayan bir bölge stratejisi geliştirirken Kafkaslar ile Ortadoğu arasındaki Mezopotamya-Basra eksenli geçiş hattının geleceği ile ilgili planları da gözetmek zorundadır.

b. Doğu Akdeniz Hattı ve Türkiye-Suriye İlişkileri

Kafkaslar-Ortadoğu-Balkanlar yakın kuşağının Türkiye açısından ikinci önemli kesişim bölgesi Doğu Akdeniz'dir. Türkiye artık birbirinden soyutlanmış Ege ve Kıbrıs gibi problem alanlarını da içine alan bir Doğu Akdeniz politikası geliştirmek ve bu politikayı Türk-Yunan ilişkilerinin kısır dengesinin ötesinde düşünmek zorundadır. Doğu Akdeniz politikası Karadeniz-Boğazlar-Ege hattını da, Adriyatik-Girit-Kıbrıs hattını da, Ortadoğu merkezini kuşatan Süveyş-Kızıldeniz-Basra hattını da ve nihayet Bakü (Hazar)-Ceyhan hattını da kuşatan bir deniz stratejisine dayanmak zorundadır. Artık Hazar-Karadeniz-Ege-Adriyatik-Doğu Akdeniz-Kızıldeniz-Basra yakın deniz havzasındaki her gelişme bir diğeri ile kaçınılmaz bir bağımlılık ilişkisine sahiptir ve Doğu Akdeniz bu ilişkilerin merkezinde yer almaktadır.

Türkiye-Suriye ilişkisi de Doğu Akdeniz politikası ve dengeleri açısından özel bir öneme sahiptir. Kendisi de Doğu-Akdeniz merkezli bir tür Levant stratejisi geliştirmeye çalışan Suriye'ye yönelik politika, doğu-batı ekseninde İskenderun Körfezinden Adriyatik'e,

kuzey-güney ekseninde Boğazlar'dan Süveyş'e uzanan Doğu Akdeniz ile ilgili stratejik planlamanın kaçınılmaz bir parçasını oluşturmaktadır ve bu yönüyle ikili ilişkiler yanında bölgesel ilişkiler zemininin karşılıklı dengelerini de gözetmek zorundadır.

Türkiye, Yunanistan, İsrail, Mısır, Suriye ve hatta Libya ve İtalya arasındaki ilişkiler artık bu bölgesel konjonktürün bir parçası olarak gelişecektir. Balkanlar ve Ortadoğu bölgesinin iç hatlarında ortaya çıkan bunalımlar ve ikili ve çok taraflı denge ilişkileri de etkilerini Doğu Akdeniz kuşağına yansıtacaktır. Türkiye-İsrail ilişkisinin Suriye-Yunanistan ilişkisi ile bir denkleme oturması, Doğu Akdeniz merkezli bu yeni jeostratejinin bir ürünüdür. İtalya'nın PKK terörünün tırmandığı dönemlerde sözde Kürt parlamentosuna sağladığı destek de, Kaddafi'nin dengesiz gibi görünen çıkışları da, bu denklem içinde bir yere oturmaktadır.

Bu yeni denklemde bundan sonra kalıcı ittifak ilişkilerinden çok dinamik denge ilişkileri devrede olacaktır. Aktörler de bu anlamda kendi çıkarlarını önceleyen değişken ve dinamik bir politika takip edeceklerdir. Türkiye ile ittifak ilişkisine giren İsrail'in bir taraftan da Suriye ile Ortadoğu Barış Süreci içindeki ilişkisinin kapılarını açık tutmaya çalışması, Türkiye ile Suriye arasındaki su problemini Ortadoğu Barış Sürecindeki faktörler arasına yerleştirmesi ve Güney Kıbrıs Rum Kesimi ile silah alışverişi içinde olması dikkat çekicidir. İsrail'in Türkiye ile Suriye arasındaki Öcalan krizi sürecinde takip ettiği bilinçli sessizlik politikası da bölgesel dengelerdeki hassas seyrin bir sonucudur.

Bundan sonra bölgede atılan her adım dinamik bir karşı dengenin oluşmasına yol açacaktır. Türkiye de bu çerçevede kalıcı gerginlik ve ittifak politikalarından çok denge denklemlerinin kısa dönemli seyirlerinde dahi aktif olarak tavır sergileyen müdahil bir aktör tavrına yönelmelidir. Ortadoğu Barış Süreci de bu çerçevede sadece bir Arap-İsrail anlaşmazlığı olarak görülmemeli ve Türkiye'nin bölgesel politikasının içinde yeni bir anlam kazanmalıdır. Bu sürecin daha önceki safhalarında gözlemci olarak dahi bulunmayan Türkiye'nin süreç içinde daha aktif bir rol benimsemesi sadece bölgesel etkinlik açısından değil, Türkiye'nin güvenlik parametreleri açısından da önemlidir; çünkü bu yeni dinamik konjonktürde Kıbrıs, Filistin ve Kürt meselelerinin birbirlerini etkile-

me biçimleri de değişecektir. Rusya'nın S-300 füzelerini Kıbrıs'a yerleştirme planı Kıbrıs'ı artık ikili bir problem alanı olarak değil, bölgesel bir bunalım alanı olarak gösterme çabasına dayanıyordu. Rusya bu adımla aslında kendi petrol stratejisine büyük darbe vuracak olan Bakü-Ceyhan hattının iniş noktasında kronik bir bunalım yaratarak Doğu Akdeniz'i petrol geçiş bölgelerinin dışına itmeye çalışmaktaydı. Son Türkiye-Suriye gerginliğinin petrol boru hatlarının tartışılacağı konsorsiyum toplantısının hemen öncesine rastlaması bu açıdan ciddi bir zamanlama zaafı doğurmuştur.

Bütün bu dengeler gözetildiğinde Türkiye, Suriye ile olan ilişkilerini daha büyük ölçekli bir Doğu Akdeniz politikasının ve bu politikanın dayandığı bir deniz stratejisinin parçası olarak değerlendirmeli ve bölge ile doğrudan ve dolaylı ilgili bunalım alanları ve denge politikalarını birlikte ele almalıdır. Bu açıdan Türkiye'nin manevra alanını daraltacak kalıcı ikili kutuplardan kaçınarak oluşabilecek karşı denge grupları engellenmeli ve mümkün olan en geniş alanda bölgesel politikalar geliştirilmeye çalışılmalıdır.

Bu genel ilkeye karşılık Türkiye-Suriye ilişkilerinin gerek Soğuk Savaş süresince gerekse Soğuk Savaş sonrası dönemde süregelen ve Öcalan krizinde bir değişim gözlenmekle birlikte tekrar eski rotasına oturan seyri, iki komşu ülke arasında benzeri az görülecek ve hiçbir rasyonel diplomasi anlayışına sığmayacak bir atalet ve inisiyatifsizlik örneği oluşturmaktadır. Her iki ülke de bir diğerinin en uzun kara sınırına sahiptir ve Türkiye Suriye'nin kuzeye ve batıya, Suriye de Türkiye'nin güneye açılan kapısı niteliğindedir. Şu anda bir çatışma alanı olarak görülen ortak su havzaları kullanımı yanında tarım, ticaret ve ulaşım alanlarında olağanüstü bir ilişki potansiyeli mevcuttur.

Açık coğrafi, ekonomik ve jeopolitik zorunluluklara rağmen iki ülke arasındaki ilişkiler sürekli birinci raundu oynanan ve boksörlerin karşılıklı olarak birbirlerini tartıkları bir boks maçını andırmaktadır. Bu karşılıklı tartma psikolojisi iki ülke arasındaki diplomasinin temel ve değişmez niteliği halini almıştır; taraflar ne birbirleri ile yakın bir çatışma alanına girmekte ne de raundu bitirip dostça yeni bir ilişki dönemi başlatmaktadırlar. Bu nedenledir ki, bırakın geniş ve kapsamlı bir savaşı hiçbir sıcak çatışma dahi yaşamamış olan bu iki ülke arasındaki ilişkiler, her ikisinin ayrı ayrı ça-

tıştıkları ülkelerle olan ilişkilerden daha alt düzeyde kalmıştır. Bugün Türkiye-Yunanistan, İsrail-Suriye ilişkilerindeki temas ve diplomatik çeşitlilik Türkiye-Suriye ilişkilerinden daha fazladır.

Tarafların bu psikolojilerinin ve diplomatik ataletlerinin farkında olan diğer taraflar ise bu durumu sonuna kadar istismar etmekte ve tarafları ikili, üçlü maçlarda zayıf ve edilgen bir müttefik olarak yanlarında tutmaya çalışmaktadırlar. İsrail'in Türkiye, Yunanistan'ın Suriye politikaları bitmez tükenmez Türkiye-Suriye gerginliğinin her iki tarafı da yıprattığı durumlarda ivme kazanmaktadır.

Ortak tehdit algılaması ile girilen ittifak ilişkilerinde kârlı çıkan taraf, bu ortak tehdidin manevra alanını daralttığı müttefiki mahkum durumda bırakan taraf olmaktadır. Türkiye-Suriye ilişkilerindeki gerginliğin Türkiye'yi sıkboğaz ettiği alanlarda İsrail, Suriye'yi sıkboğaz ettiği alanlarda ise Yunanistan ortak tehdit tanımlamasından kaynaklanan ittifakı daha etkin bir şekilde kullanan taraf olmaktadır. İsrail'in, Türkiye ile Suriye arasındaki su ihtilafını Ortadoğu Barış Süreci içine katarak Golan tepelerindeki su kaynaklarının İsrail'in denetimine bırakılması karşılığında Suriye'nin kaybedeceği su potansiyelinin Türkiye'den karşılanması fikrini İsrail-Suriye görüşmelerinde ortaya atması da, Yunanistan'ın Türkiye-Suriye gerginliğini kullanarak Kıbrıs konusunda Arap alemini nötralize etme çabaları da, bu ittifakların etken tarafı olma pozisyonunun ürünüdür. Türkiye ile Suriye arasındaki diyalogsuzluk sürdükçe kazanan taraflar Yunanistan ve İsrail olacaktır.

Potansiyeli takriben denk olan dost komşularla diplomasi yürütmek ve gücü yoklanabilen düşman taraflarla savaş yapmak kolaydır. Zor diplomasi, potansiyeli denk olmayan dostlarla girişilen ittifak ilişkilerinde ve mayınlı alanda seyreden gergin komşuluklarda; zor savaş da gücü tam bilinemeyen düşmanlarla ve aniden saf değiştirerek düşman haline gelmiş, dost bilinen müttefiklerle yapılan savaşlarda sözkonusu olur. Türkiye'nin diplomatik başarısı Pakistan'la ya da Çin'le yürütülen ilişkilerde değil, Yunanistan'la, Suriye'yle, İran'la, ABD ve Almanya ile yürütülen ilişkilerde belli olur.

Sık sık gündeme getirilen ve özellikle bölgesel bunalım dönemlerinde gündemde tutulan su meselesinin Suriye ile doğru-

dan aktif bir çatışma alanı doğurma ihtimali düşüktür, çünkü Suriye Türkiye ile savaşı göze alarak su meselesinde mesafe alamayacağının farkındadır. Her şeyden önce iki ülke arasındaki askerî denge ve jeopolitik konum Suriye'nin aleyhindedir ve hiçbir sıcak çatışma Fırat ile Dicle'yi Türkiye'nin denetimi dışına çıkaracak sonuçlar doğurmaz.

Su meselesi Suriye açısından ancak ve ancak bir diplomatik baskı unsuru olarak belli aralıklarla gündeme gelebilir. Ama Suriye-Türkiye arasındaki gerginlik başka sebeplerle ilgili olarak daha fazla tırmanış gösterebilir, ki bu da doğrudan ne Türkiye ne de Suriye ile alakalıdır. Böylesi bir çatışma su meselesini belli aralıkla ortaya çıkaran ikinci unsur ile ilgilidir. Su meselesinde zamanlamayı belirleyen ikinci ana unsur Türkiye'nin Balkanlar ve Kafkaslar'la ilgili dikkatinin yoğunlaşmasıdır. Türkiye'de bu bölgelere yönelik yoğun bir ilgi uyandığı dönemlerde ya da bu bölgelerle ilgili bazı diplomatik hamlelerin gerektiği dönemlerde güney tehlikesi ve su meselesi gündeme getirilmektedir. Türkiye'nin diplomatik ve askerî dikkatinin Balkanlar ve Kafkaslar'dan çekilmesi gerektiği zamanlarda Suriye-Türkiye ilişkilerindeki gerginlik tekrar tırmanışa geçmektedir.

Bir komşuyu yok saymak ya da sürekli bir gerginlik diplomasisi yürütmek aslında bir zaafın işaretidir. Gergin ilişkilerde inisiyatif kullanabilen taraf aynı zamanda kendine güvendiğini ve gücünden şüphe etmediğini de göstermiş olur. Türkiye-Suriye ilişkilerinin özellikle ekonomik alanda geliştirilmesi, kabına sığamayan Anadolu potansiyelinin tabiî uzantısı şeklindeki güney alanlarına daha etkin bir şekilde nüfuz etmesini sağlayacaktır. Ekonomik alışverişin önündeki engellerin kalkması Konya, Kayseri ve Adana'dan Kahramanmaraş ve Gaziantep istikametine doğru gelişen ekonomik dinamizm alanının sınır ötesi bir nitelik kazanarak Halep ve Şam'a hatta daha da güneye doğru genişlemesine yol açacaktır. Gergin siyasî ilişkilerin en etkili ilacı ortak ekonomik çıkar alanının oluşturulmasıdır.

Türkiye'nin güney komşularıyla ilişkileri Ortadoğu bölgesinin iç dengeleri açısından da önem taşımaktadır. Daha önce de vurguladığımız gibi, Ortadoğu'nun tarihî güç eksenleri Anadolu/Kuzey

Mezopotamya havzası (Türkiye), Nil/Suveyş havzası (Mısır) ve Güney Mezopotamya-İran havzası (İran) dış üçgeninden oluşmaktadır. Suriye-Irak-Suudi Arabistan iç üçgeni bu dış üçgenin dengelerine göre şekillenmektedir.

İsrail'in bölgeye yabancı niteliğine rağmen Ortadoğu'da tutunabilmesi de bu dengeleri etkin bir şekilde takip ve yönlendirme becerisinden kaynaklanmaktadır. İran-Irak Savaşı süresince oluşan İran-Suriye ve Irak-Mısır-Suudi Arabistan ittifakları bu dengelerin ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Son Suriye bunalımında Mısır ve İran'ın hemen devreye girmesi de bu dengelerin bir ürünüdür. Dolayısıyla Türkiye'nin gerek Suriye, gerek İsrail gerekse diğer bölge ülkeleriyle olan ikili ilişkilerinde takip edilecek politikada bu dengelerin mutlak surette gözönünde bulundurulması gerekmektedir.

Bu üçlü yapılanma içinde Irak ve Suriye politikaları kaçınılmaz bir şekilde Mısır ve İran politikalarını da devreye sokacaktır. Türkiye-İran-Irak üçgeni Mezopotamya-Basra hattının, Türkiye-Suriye-Mısır üçgeni Doğu Akdeniz hattının iç dinamiklerini belirleyen dengeler oluşturmaktadır. Bu üçlü ilişkilerde Türkiye dışlanan ve yalnızlaşan taraf olmamaya azamî özeni göstermek zorundadır. Bu ülkelerin hemen hemen tamamıyla bunalımlı ilişkiler sürdüren ve doğrudan ya da dolaylı savaş yaşayan İsrail dahi bu üçlü dengeleri son derece etkin bir diplomasi ile gözetmektedir.

Türkiye hangi gerekçe ile olursa olsun bu üçlü dengelerde ikili kutuplarla karşı karşıya kalmayacak bir esneklik içinde olmalıdır. Türkiye'nin önemli ekonomik avantajlar da elde ettiği İran-Irak Savaşı süresince takip ettiği aktif tarafsızlık politikasının başarısı bu üçlü dengeyi son derece iyi takip etmiş olmasındandır. Ne kadar güçlü olursa olsun hiçbir ülke Ortadoğu'daki bu hassas üçlü dengelerde yalnız kalmanın yükünü kaldıramaz. Irak'ın gerek İran gerekse Kuveyt savaşlarında hesap edemediği temel unsur budur ve askerî üstünlük bu unsurun doğurduğu diplomatik esneklik zaafını ortadan kaldıramamıştır. Ortadoğu'da diplomatik esneklik altyapısından yoksun hiçbir askerî üstünlük kalıcı bir zafer getiremez.

3. Türk-Arap İlişkileri Açısından Türkiye'nin Ortadoğu Politikası

a. Tarihî/Psikolojik Arkaplan

Türk-Arap ilişkileri gibi çok köklü tarihî derinliği haiz ilişkilerin güncel stratejik dengeler içindeki seyrini tahlil etmek için sadece varolan siyasî parametreleri değil, bu siyasî parametrelerin ortaya çıktığı zemini de çok yönlü bir şekilde ele almak gerekir. Özellikle stratejik zihniyeti belirleyen tarihî, psikolojik ve sosyokültürel unsurları gözönünde bulundurmayan bir tahlil, mekanik bir güç tahlili olmanın ötesine geçemez.

Bugünkü ilişkileri olumlu ve olumsuz yönde etkileyen tarihî arkaplanı ile Türk-Arap ilişkileri kültür-siyaset etkileşimleri açısından tarihte az görülen dinamik bir seyir takip etmiştir. Benzer bir etkileşim Avrupa'da Germen-Roma, Asya'da ise Japon-Çin ilişkilerinde sözkonusu olmuştur. Siyasî yapılanma açısından daha dinamik ve hareketli toplulukları oluşturan Germenlerin Roma'nın Hristiyanlığını, Japonların Çin'in Budizmini kültürü belirleyen bir din ve dünya görüşü olarak almaları gibi, Orta Asya'dan hareketli ve dinamik siyasî kitleler olarak o dönem Arap egemenliğinde olan bölgelere giren Türkler de İslamiyet'i benimseyerek çok yönlü bir medeniyet dönüşüm süreci içine girmişlerdir. Nasıl Hristiyanlık Germenlerin, Budizm Japonların tarihî kimliğini bir medeniyet idrakine dönüştürmüşse İslamiyet de Türklerin daha sonra kuracakları Selçuklu, Babür ve Osmanlı gibi büyük ölçekli siyasî yapıların medeniyet temelini oluşturmuştur.

Arapların Emevî ve Abbasî dönemlerinde ortaya koydukları kültürel birikim bu medeniyet yapısına intikal ederken Türklerin Asya-derinlikli siyasî/askerî dinamizmi ve örgütlenme becerileri bütün Arap coğrafyasını etkilemiştir. İran'ın köklü birikiminin izlerini de taşıyan bu etkileşim Osmanlı Devleti'nin kültür ve siyaset dokusunu belirlemiştir. Bugün Arap coğrafyasının başkentleri olarak görülen Kahire, Şam ve Bağdat gibi şehirler hâlâ Osmanlı-Türk izlerini barındırır. Buna karşılık İstanbul'da zirveye ulaşan hat sanatı Arap yazısının sanat zerafetine bürünmüş şeklidir. Urfa, Konya ve Bursa gibi klasik Türk şehirleri de Arap coğrafyasında kalan benzer şehirlerle şehir dokusu itibariyle bir kültür bütünlüğünü sürdüregelmişlerdir.

Bu ortak etkileşim alanı Fransız Devrimi ile yaşanan ulusçuluk akımlarının Osmanlı kültür-siyaset coğrafyasında yol açtığı idrak parçalanması ile zayıflamıştır. Ulus-devlet oluşum sürecinin getirdiği ulusal kimlik ve siyaset yapılanması ihtiyacı, bu parçalanmayı bir tür "öteki" algılamasının doğuşuna zemin teşkil edecek bir psikolojik tepkiye dönüştürmüştür. Sömürgeci güçlerin etkisi ve I. Dünya Savaşında yaşanan gelişmeler bu algılamayı tahrik etmiştir. Bu dönemden itibaren Türk milliyetçileri bağımsız bir Türk kültürünün oluşabilmesi için Arap tesirinden kurtulmayı olmazsa olmaz şart olarak görmeye; Arap milliyetçileri ise Arapların tekrar siyaset sahnesine dönüşünün Türk siyasetinin etkisinden arınmakla mümkün olabileceği kanaatini bir önkabul olarak benimsemeye başlamışlardır. Bu çerçevede Türk entellektüelleri Arap etkisinde geliştiği varsayılan Selçuklu-Osmanlı birikimini atlayarak İslam-öncesi Türk kültürü ile moderniteyi irtibatlandırmaya çalışırken, Arap entellektüelleri Arap dünyasının baskı altında tutulduğunu düşündükleri Selçuklu-Osmanlı dönemlerini atlayarak Emevî-Abbasî dönemine atfen yeni bir siyasal yapı ve kültür oluşturmaya çalışmışlardır.

Özellikle I. Dünya Savaşından sonra Arap-yoğunluklu topraklardaki Türk idaresinin sona ermesi ve sömürge idarelerinin kurduğu eğitim sürecinde yetişen Arap eliti -ki bugün Arap siyasetinin yaşlı temsilcileri bu nesle mensuptur- Selçuklu-Osmanlı dönemlerini Arapların tarih sahnesinden itildiği, dolayısıyla da yaşanan gelişmeleri takip edemediği bir tarih dilimi olarak görmeye başlamışlardır. Bu nesil Arap entellektüelleri için 1258'de Bağdat'ın düşerek Abbasî Devleti'nin fiilen yok olduğu tarih ile modern Arap milliyetçiliğinin ve Arap ulus-devletlerinin doğduğu tarih arasındaki dönem, özellikle de Osmanlı egemenliğindeki (1516-1918) dönem tarih idrakinin dışına itilmiştir. Albert Hourani bu açmazın Arap tarih bilinci üzerindeki tarihsizleşme etkisini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır: "Arap tarihi ile ilgili eski kitaplarda bu dönemle (1516-1918) ilgili fazla bir şey bulamazsınız. Ben bir keresinde bu Arap tarihlerinden birinin yazarına bu dönemi niçin kitabının dışında bıraktığını sorduğumda, bu asırlarda aslında bir

Arap tarihinin fiilen olmadığı gerekçesini ileri sürmüştü."[8] Bu bakış açısında, Osmanlı egemenliği olmasaydı Arap dünyasının yıkıcı Batı sömürgeciliği ile belki de birkaç asır önce yüzleşmek zorunda kalacağı ve muhtemelen de aynı dönemde sömürgeci idareler altında kalan diğer birçok bölge gibi yoğun bir tasfiyeden geçeği ihtimali gözardı edilmektedir. Osmanlı egemenliğinin Arap dünyasının gelişmesini engelleyen sömürgeci bir yapı değil, bu asırlarda dünyanın değişik bölgelerinin bir kasırga gibi kültür tasfiyesinden geçiren Batı sömürgeciliği karşısında koruyucu bir kalkan olduğu anlaşılmaksızın sömürge eğitiminden geçen Arap entellektüellerindeki anti-Osmanlı imajını kırmak çok güçtür.

Yaklaşık dokuz asırlık Selçuklu-Osmanlı asırlarını tarih idrakinin dışına iten her iki tepki de bir tür "tarihsizleşme" problematiğini beraberinde getirmiştir.[9] Bu yaklaşım biçimleri Batı'daki ulus-devlet oluşum tecrübesini de yeterince izleyememenin sonucunda tepki uçları haline dönüşmüşlerdir. Bu yaklaşımın aksine Roma ve Vatikan'ı bünyesinde barındıran İtalya'nın ulus-devlet oluşumu da, Germen unsurları bünyesinde barındıran Almanya'nın ulus-devlet haline dönüşmesi de ortak Kutsal Roma-Germen tarihî tecrübe birikimini reddederek değil, gerek kültürel gerekse kurumsal düzlemde bu tarihî tecrübe birikimini kullanarak gerçekleşebilmiştir.

Selçuklu-Osmanlı birikimlerinin modernleşme önünde bir engel teşkil ettiği konusunda ittifak eden her iki tepki de bir diğerinin kendisi üzerindeki etkisini modernleşememenin gerekçesi olarak görmüşlerdir. Bu dönem Türk seçkinleri için modernleşememenin önündeki engel Arap etkisindeki kültür birikimidir, dolayısıyla da bu birikimi temsil eden coğrafyanın tesirinden kurtulmadan modernleşmek mümkün olamaz. Bu nedenledir ki, genelde Türk seçkinlerindeki Ortadoğu imajı kültürel yönüyle terkedilmesi ge-

• • • •

8 Albert Hourani, "The Ottoman Background of the Modern Middle East", der. Kemal Karpat, *The Ottoman State and Its Place in World History*, Leiden: Brill, 1974, s. 61.

9 Ulus-devlet oluşumundaki tarihî süreklilik problematiği ve Osmanlı tarihinin anlaşılması üzerindeki etkileri için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Tarih idraki oluşumunda metodolojinin rolü: Medeniyetlerarası etkileşim açısından dünya tarihi ve Osmanlı", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, 1999/2, S. 7, s. 1-63.

reken geri kalmışlığı temsil ederken, I. Dünya Savaşındaki tecrübelerden beslenen siyasî yönüyle de mümkün oldukça uzak durulması gereken bir askerî/siyasî risk alanıdır. Edebî formunu Falih Rıfkı'nın *Zeytindağı* romanında, popüler formunu *"Ne Arabın yüzü ne Şam'ın şekeri"* deyişinde bulan bu algılama biçimi Türk diplomatlarını, araştırmacılarını ve siyaset yapımcılarını öylesine etkilemiştir ki, bölgeye dönük tahliller hemen hemen tümüyle dış kaynaklardan beslenir olmuştur. Türkiye'nin bölgenin kültürüne, siyasetine ve iç dengelerine yabancılaşması, hatta bir ölçüde kopuşu, bölgedeki değişmelerin ritmini yakalama imkanını yok etmiş ve Arap imajı ile ilgili oluşan genel önkabuller dış politika yapımının merkezine yerleşmiştir.

Arap seçkinleri için ise Arapların modernleşememelerinin sebebi Araplar ile Batı arasında bir perde teşkil eden Türk bariyeridir, dolayısıyla da Arapların rüştünü ispat etmesi Türk etkisinden kopuşla mümkün olabilir. Dört asırlık Osmanlı hakimiyeti Ortadoğu'nun Türk olmayan unsurları arasında Doğu Avrupa uluslarının Almanlara, Doğu Asya topluluklarının Japonlara duydukları türden bir gizli hayranlıkla keskin red psikolojisini doğurmuştur. Arapların tarih sahnesine dönüşünü Türk etkisinden kopuşa bağlayan bu yaklaşım biçimi gizli bir kendini ispat dürtüsü ile birleşince karşı bir kopuşu beraberinde getirmiştir. Türkiye ile Suriye'nin coğrafî ve kültürel olarak bu kadar yakın olmakla birlikte diplomatik ve siyasî olarak bu derece birbirinden uzak oluşları, ancak ve ancak bu karşılıklı kopuş psikolojisi ile izah edilebilir. Bölge insanının duygusal karakteri bu karşılıklı kopuş psikolojilerinin rasyonel diplomasiyi baskı altına almasına yol açmakta ve karşılıklı çıkarları maksimize edebilecek ortak unsurlar dahi rasyonel bir müzakere süreci içinde görüşülememektedir.

Özellikle seçkinlerin bilinçaltlarını etkileyen bu karşılıklı algılama biçimlerinin oluşturduğu psikolojik engeller Türk-Arap ilişkilerinin diplomatik düzeydeki seyrini de, küresel ve bölgesel düzeydeki muhtemel katkılarını da olumsuz yönde etkilemektedir. Bu etkilerin farkında olmakla birlikte rasyonel bir ilişki geliştirmeksizin Türk-Arap ilişkilerinin sağlıklı bir zemine kavuşması güçtür. Çok yakın bir döneme kadar devlet tecrübesine sahip olmayan ülkelerinin bu konuda psikolojik tepkilerle davranması mazur görü-

lebilir; ancak Türkiye gibi bölgede yaklaşık dört asırlık mutlak ve kesintisiz egemenlik kurmuş bir tarihî mirasa sahip bir devletin bu psikolojik engelleri aşarak bölgeyi bütün unsurlarıyla anlayabilen, tahlil edebilen, yönlendirebilen ve kuşatabilen bir stratejik yaklaşım biçimi geliştirmesi gerekir.

b. Ortadoğu Dengeleri ve Türk-Arap İlişkileri

I. Dünya Savaşında İngiltere'nin etkisiyle de tırmanarak yaşanan olumsuz tecrübeler ile bu tarih anlayışı birleşince Türkiye ile Ortadoğu'nun Arap unsuru arasındaki ilişkilerde meydana gelen bu kopuş psikolojisi iki dünya savaşı arasındaki dönemde birikerek ve artarak derinleşmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan çift kutuplu yapılanma bölgesel politikalarda oluşmaya başlayan bu karşıtlıkları besleyen sonuçlar doğurmuştur. Bu kopuş psikolojisi hem Türkiye'nin hem de II. Dünya Savaşından sonra sömürge devrimleri ile bağımsızlıklarını kazanan Arap ülkelerinin çift kutuplu blok yapılanmasına bölgesel politikalar açısından hazırlıksız yakalanmasına yol açmıştır.

II. Dünya Savaşından hemen sonra kuzeyden gelen Sovyet tehdidi baskısını derinden hisseden ve bu nedenle Batı Blokuna kayan Türkiye, Ortadoğu'da ortaya çıkan her yeni devletin muhtemel bir Sovyet müttefiki olmasının doğurabileceği kıskaca karşı psikolojik, diplomatik ve taktik hazırlığı iyi yapılmamış refleksler göstermiştir. Stratejik nitelikli bir bölgesel planlamadan çok bu blokeksenli reflekslerin sonucunda İsrail'i ilk tanıyan ülkeler arasında yer alınması, Süveyş bunalımı konusunda takınılan tavır, Bağdat Paktı'nın kurulması ve Suriye ile savaşın eşiğine gelinen gerilim zaten varolan psikolojik birikimi siyasî bir karşı kutup algılamasına dönüştürmüştür. Bu dönemde Batı ülkelerine karşı anti-sömürgeci bir siyasî söylem ve mücadele geliştirmeye başlayan Arap kamuoyunda Türkiye bu kez sömürge ülkelerinin bölgedeki stratejik ortağı olarak görülmeye başlanmıştır. Türkiye'nin mensubu bulunduğu Batı Blokunun genel tercihleriyle uyumlu bir şekilde geliştirdiği bölge politikası sadece bölgeyle ilgili sonuçlar doğurmakla kalmamıştır. Anti-sömürgeci söylemi alternatif bir uluslararası siyasî bloklaşmanın merkezine yerleştiren ve çoğu sömürge devrimleri ile kurulmuş olan ülkelerden oluşan Bağlantısızlar Bloku nezdinde de ciddi bir itibar kaybına yol açan bu politika doğu-

nun ilk anti-sömürgeci bağımsızlık savaşını yapmış Türkiye için önemli bir uluslararası yalnızlaşma sürecine de sebep olmuştur.

Altmışlı yıllarda Türkiye'nin Kıbrıs, Arap ülkelerinin de Filistin ekseninde yaşadığı gelişmeler her iki tarafın da bölge politikalarını blok-eksenli küresel politikalardan ayrıştırmaları sonucunu doğurmuştur. 1964 Kıbrıs bunalımı esnasında ABD ile yaşanan gerginlik ve Johnson Mektubu Türkiye'nin tek-yönlü ve blok-eksenli dış politika yapılanmasında ciddi bir değişimin önünü açarken, 1967 Savaşında alınan yenilgiden sonra Nasır liderliğindeki Arap milliyetçiliğinin düşüşe geçmesi de Mısır başta olmak üzere radikal Arap ülkelerinin tavırlarını gözden geçirmelerine yol açmıştır.

Her iki tarafın iki ulusal mesele etrafında yaşadığı şoklar farklı yönlerde dış politika revizyonuna sebep olmuştur. Türkiye Johnson Mektubundan sonra bir taraftan SSCB ile ilişkilerini geliştirirken diğer taraftan ilerleyen yıllarda bu konuda BM'deki yalnızlığını giderebilmek için başta İKÖ üyesi ülkeler olmak üzere Bağlantısızlar Bloku ülkeleri nezdindeki ilişki boşluğunu giderici çabalar içine girmiştir. Arap ülkeleri de bir taraftan kendi aralarında farklı blok tercihlerinden doğan çelişkileri giderici adımlar atmaya, diğer taraftan da özellikle Mısır örneğinde olduğu gibi 1967 yenilgisinden kısmen sorumlu tuttukları SSCB ile ilişkileri gözden geçirmeye başlamışlardır.

Karşılıklı diplomatik destek ihtiyacının getirdiği pragmatik konjonktür tarihî/psikolojik engellerin devre dışı kalmasına yol açınca Türk-Arap ilişkileri yetmişli yıllarda iyileşme temayülüne girmiş, seksenli yılların başlarında ise yoğun ekonomik bağlantılarla ortak çıkar alanları oluşmaya başlamıştır. Türkiye ile Irak'ı ortak bir çıkarda biraraya getiren Kerkük-Yumurtalık boru hattı gibi projeler bu dönemin eseridir. Seksenli yılların ilk yarısında Mısır, Irak ve Suudi Arabistan gibi önemli Arap ülkeleri ile farklı eksenlerde ve farklı araçlarla geliştirdiği ilişkiler Türkiye'nin bölge üzerindeki etkinliğini artırmıştır. İran-Irak Savaşında takip ettiği aktif tarafsızlık politikası ile Irak üzerindeki etkinin artırılması, Camp David Anlaşmasından sonra diğer Arap ülkeleri tarafından dışlanan Mısır'ın tekrar İKÖ'ye dönüşünün sağlanması, İran-Irak Savaşı dolayısıyla güvenlik riski altında bulunan Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkeleri ile güvenlik bağlantılarının kurulması Türki-

ye'nin belki de I. Dünya Savaşındaki geri çekilişinden sonraki en etkin Ortadoğu politikasının doğuşunu sağlamıştır.

Ortadoğu'da yaşanan üç önemli gelişme bu trendin değişmesine yol açmıştır. İran-Irak Savaşının sona ermesi, Körfez Savaşı ve Barış Süreci. Bölge barışı için önemli bir adım olan ve Türkiye'nin de desteklediği İran ile Irak arasında yapılan ateşkes bölge-içi güç dengelerinde Irak lehine bir tablonun ortaya çıkmasına yol açtı. Irak, İran'a karşı ciddi bir askerî başarı sağlayamamasına rağmen Arap ülkelerinden gelen malî destek ve İran-karşıtı küresel güçlerden gelen silah desteği aracılığıyla savaş sonunda gerek Arap ülkeleri arasındaki dengeyi gerekse genel bölge dengelerini etkileyebilecek bir silah stokuna sahip oldu. Irak'ın lehine ortaya çıkan bu güç dengesizliği bir taraftan İran'a karşı süren uzun savaşta Irak'ı Arap dünyasının koruyucu kalkanı gibi gören Suudi Arabistan, Mısır ve Suriye gibi ülkeleri tedirgin ederken, bu ülkeyle doğrudan sınırı bulunan ve savaş süresince bu sınır boyunda ortaya çıkan boşluklardan mustarip olan Türkiye'yi de yeni bir denge arayışına yöneltti. Bu dönemde tırmandırılan su meselesi ve güney tehdidi tanımlamaları Doğu Bloku ülkelerindeki değişim ile birleşince Türkiye'nin dikkatleri kuzeyden güneye çevrilmiş oldu. Bu dönemde PKK teröründe gözlenen artış ve PKK'nın Suriye'de barınıyor olması da güneyden gelen tehdit algılamalarını pekiştiren bir etki yaptı.

Irak'ın, elindeki silah stokunu Kuveyt üzerinden kalıcı bir jeopolitik ve ekonomi-politik ranta çevirme teşebbüsünün tetiklediği II. Körfez Savaşı Türkiye'nin bölge politikaları ve Arap ülkeleri ile olan ilişkilerinde önemli etkiler yapmıştır. Herşeyden önce bu savaş küresel dengeler ile bölgesel dengeler arasındaki etkileşimi maksimum düzeye çıkarmıştır. Bu da başta Türkiye olmak üzere küresel dengeleri gözetme zorunluluğu hisseden ülkelerin bölgesel manevra alanlarını daraltmıştır. Türkiye'nin uluslararası koalisyonun liderliğini üstlenen ABD'den daha talep gelmeden boru hattını kapatması ve İncirlik üssünü askerî operasyonlara açması yanında üst düzeyde ofansif bir söylem benimsemesi Arap dünyasında ellili yıllarda oluşan, Batılı güçlerin desteğiyle Ortadoğu'da operasyonlara girişen Türkiye imajını tekrar uyandırmıştır. Irak'ın oluşturduğu tehditten tedirgin olan Arap ülkeleri bile bu durumdan rahatsızlık duymuşlardır.

Bu savaş sonucunda Irak'ın fiilen üçe bölünmesinin kuzeyde ciddi bir güç boşluğu doğurması ve Türkiye için Türk-Irak sınırını sadece dış güvenlik için değil, iç güvenlik için de hassas bir hat haline dönüştürmesi karşılıklı güvensizliği daha da pekiştirmiştir. Bu hattın PKK sızmaları ile içe doğru, Türkiye'nin karşı müdahaleleri ile de Irak derinliğine doğru esnemeye başlaması Türkiye-Irak sınırını sadece iki ülke arasındaki sınır olarak değil, bir Türk-Arap sınırı olarak gören Arap ülkelerinin karşı tepkilerini doğurmaya başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde Irak'ın cezalandırılmasına yönelik İncirlik çıkışlı her askerî operasyon Türkiye ile Arap ülkeleri arasındaki gerilimi artırıcı bir etki yapmıştır. Özellikle Irak'ın komşu Arap ülkelerine yönelik aktif tehdidinin bitmesinden sonra bu operasyonlara yönelik ortak Arap tepkileri operasyonu yapan ABD ve İngiltere dışında Türkiye'ye de yönelmeye başlamıştır. Bu anlamda Türkiye uluslararası hukuk ile cari jeopolitik konjonktür arasında ortaya çıkan belirsizliğin bölgesel faturasını üstlenmek zorunda bırakılmıştır. Türkiye'nin bu yolla uğradığı ekonomik kayıplar ve tırmanan iç güvenlik problemi ile ilgili stratejik tablonun merkezine yerleşmeye başlayan su meselesi Türkiye ile Arap dünyası arasındaki çıkar çatışmalarını artırıcı bir rol oynamıştır.

Böylesi bir konjonktürde başlayan Ortadoğu Barış Süreci Türk-Arap ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye'nin bu sürecin merkezinde yer almaması ve bu sürecin özellikle ekonomik alanla ilgili toplantılarına dahi aktif bir üye olarak çağrılmaması Türkiye'nin bölge üzerindeki etkinliğini zayıflatmıştır. Türkiye'nin bu zayıflığı giderecek şekilde bütün bölgeyi kuşatacak projelere yönelmek yerine Barış Sürecinin sağladığı uygun konjonktürde İsrail ile yoğunlaşan ilişkilere girmesi, Türk-Arap ilişkilerindeki deklare edilmemiş gerilimi su yüzüne çıkarmıştır. Taktik gerekçelerle başlatılan İsrail ile ilişkilerin zamanla özellikle ortak güvenlik alanlarına yönelmesi, bu ilişkinin Arap ülkelerince stratejik bir ittifak gibi algılanması sonucunu doğurmuştur. İsrail ile üst düzeyde yürütülen temaslar Ortadoğu'da ABD destekli bir Türk-İsrail-Ürdün ekseni doğmakta olduğu yolundaki senaryolarla birleşince Türkiye ile zaten problemli ilişkileri olan Suriye gibi ülkelerin Arap kamuoyunu harekete geçirme şansı oluşmuştur.

Arap milliyetçiliğinin ellili yıllarda Batı sömürgecilerine, altmışlı ve yetmişli yıllarda İsrail'e, seksenli yıllarda İran'a yönelen tehdit algılaması doksanlı yılların ortalarında Türkiye'ye doğru yönelme riski taşımaya başlamıştır. 1996 yılındaki Arap Zirvesi bu yönelişin izlerini yansıtmıştır.

Arap dünyasındaki bunalımın Türkiye'nin de Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan yeni stratejik ortamı değerlendirme süreci içine girdiği bir dönemde yaşanmış olması, Türkiye-Suriye ve Türkiye-Irak ilişkilerinin yükselen bir ivme ile yeni bir dinamik ortama girmesi sonucunu doğurmuştur. Irak'ta ortaya çıkan boşluğun Kuzey Irak problemine endekslenen Irak politikasını, PKK terörü ve bu terörün sağladığı uluslararası desteğin bu faktöre indirgenen Suriye politikalarını devreye sokmuş bulunması, karşılıklı ilişkilerin gerilmesini tırmandırmıştır.

c. Ortadoğu ile İlgili Projeksiyonlar ve Türk-Arap İlişkilerinin Geleceği

Küresel ve bölgesel parametrelerin yeniden belirlendiği bir konjonktürde ve gerek Türkiye'nin gerekse bir bütün olarak ve tek tek Arap ülkelerinin ciddi bir dönüşüm süreci içinde bulunduğu bir dönemde Türk-Arap ilişkilerinin rasyonel bir zeminde tekrar kurulabilmesi sadece tarafların karşılıklı çıkarları açısından değil, bölgesel barış açısından da büyük bir önem taşımaktadır. Böylesi rasyonel bir zemin herşeyden önce karşılıklı psikolojik rezervlerin aşılması, ortak bir bölge kaderi bilincinin yerleşmesi ve karşılıklı ilişkilerin küresel denge kaymalarının yönlendirmesine bırakılmaması ile mümkün olabilir.

Bu çerçevede Türkiye her şeyden önce Arap dünyasının nabzını sürekli tutabilen, Arap toplumların bünyesindeki sosyal, kültürel ve siyasal değişimin ritmini yakalayabilen bir bakış açısını diplomasinin ön hazırlık safhası olarak geliştirmek zorundadır. Mesela Hafız Esed sonrası Suriye'nin alacağı yeni şekil ancak ve ancak son yıllarda Suriye'de gözlenen sosyal değişme süreci anlaşılarak yorumlanabilir ve bu ülkeye yönelik diplomasi ancak böyle bir yorum üzerinde sağlıklı bir zemine kavuşabilir.

Böylesi bir hazırlık safhasında Arap toplumlarını tek bir kategoriye indirgeyen genellemeci ve yüzeysel yaklaşımdan kaçınılmalıdır. Böyle bir yaklaşım Fas'tan Umman'a, Irak'tan Sudan'a ka-

dar geniş bir coğrafyaya yayılan ve bu yaygın coğrafyada farklı kültürel/siyasî özellikler taşıyan toplumlar arasındaki önemli nüansların görülmesini ve değerlendirilmesini güçleştirirken Arap dünyasını bir blok olarak görme temayülü de karşı-milliyetçilik duygularını pekiştirmektedir.

Gelecekle ilgili projeksiyonlar açısından bakıldığında Türkiye'nin bölgesel politikaları açısından en tehlikeli konjonktür karşı-milliyetçilik akımlarının yükselmesidir. Özellikle büyük güçlerce desteklenen milliyetçilik hareketleri Türkiye'nin Ortadoğu politikası için en tehlikeli dış politika opsiyonu durumundadır. Milliyetçilik hareketlerinin yükseldiği bir Ortadoğu konjonktürü, Türkiye'nin bölgede doğrudan etki kurma yollarını kapatacak ve Türkiye'yi diğer aktörlere bağımlı politika oluşumlarına mahkum bırakacaktır. Türkiye'nin ellili ve altmışlı yıllarda bölgede yaşadığı yalnızlaşmanın arkaplanında, yükselen Arap milliyetçiliğinin izleri vardır. Türkiye'nin özellikle Arap milliyetçiliğinin tırmandığı bir Ortadoğu'da etkin olabilmesi demografik açıdan mümkün değildir. Milliyetçilik akımlarının ve etnik-temelli siyasî hareketlerin tırmandırılması Osmanlı bakiyesi bütün unsurları barındıran Türkiye'nin iç bütünlüğü açısından da büyük sakıncalar doğuracaktır.

Bunun içindir ki Türkiye'nin Arap ülkelerini Türkiye-karşıtı bir milliyetçilik potasında birleştirecek konjonktürlerden kaçınması gerekir. Suriye ile yaşanan bunalım esnasında sık sık gündeme getirilen Arap dünyasının bölünmüşlüğü ve etkisizliği görüşü doğru gibi görünse de, kendi içinde bölünmüş olan Arap ülkelerinin özellikle tepki hareketlerinde biraraya gelebildiği ve Bağlantısızlar Bloku başta olmak üzere birçok uluslararası forumu harekete geçirebildiği unutulmamalıdır. Uluslararası forumlarda Rum ve Ermeni lobisinden sonra Arap lobisini de karşısına alan bir Türkiye'nin etkin diplomasi takibinde önemli engellerle karşılaşacağı bir gerçektir.

İsrail ile çok hızlı bir süreçte ve yayılarak gelişen, bu yönüyle de iddia edildiği taktik ve sınırlı niteliğinden uzaklaşarak stratejik bir görünüm kazanan ilişkiler dolaylı olarak Arap milliyetçiliği dalgasının yükselmesine yardımcı olmuş bulunmaktadır. Ortadoğu Barış Süreci ile İsrail'in Arap ülkeleriyle olan ilişkileri kademeli bir düzelme seyrine girerken Türkiye'nin ilişkileri kademeli bir bozul-

ma trendi kazanmıştır. Türkiye-Suriye gerginliğinden sonra Suriye-İsrail barış görüşmelerinin başlaması bu hassas dengenin nasıl değişebileceğini gözler önüne sermiştir.

İsrail ile geliştirilen ilişkilerin gölgesinde Suriye ve Irak gibi Arap ülkeleri ile yaşanan ikili gerilimlerin bu ikili niteliğinden uzaklaşarak bütün Arap dünyasını karşısına alacak bir politikanın takibi, Türkiye'nin fiilen bölgeden dışlanması anlamına gelecektir. Ortadoğu politikasındaki en büyük risk geniş cepheli bir bloklaşma hareketinin karşısında yalnız kalmaktır. Kendisi de bir Arap ülkesi olan Mısır'ın Camp David Anlaşmasından sonra diğer Arap ülkeleri tarafından bir blok şeklinde dışlanmasının Mısır'ın bölgesel etkinliğini ne derece olumsuz etkilemiş olduğu unutulmamalıdır. Körfez Savaşından sonra bölgede tam bir yalnızlaşma yaşayan Irak örneği ise bölgedeki güçler dengesi parametrelerini dikkate almayan politikaların risk yönünü göstermektedir.

Muhtemel bir kutuplaşma ihtimalinin en önemli engelleyici tedbiri Arap ülkeleri ile teketek yürütülen ikili ilişkilerin çeşitlendirilerek ve karşılıklı çıkar alanlarını genişletecek şekilde derinleştirilerek geliştirilmesidir. Böylesi bir politika odaklaşmış tepkilerin getirebileceği riskleri azaltacaktır. Türkiye-Ürdün ilişkilerinin genel seyri ile Camp David sonrası Türkiye-Mısır ilişkileri diplomatik açıdan, Kerkük-Yumurtalık boru hattının devreye girmesinden İran-Irak Savaşının sonuna kadar olan dönemdeki Türkiye-Irak ilişkileri ile Kıbrıs bunalımı esnasında ve ortak müteahhitlik projelerinin yoğunlaştığı seksenli yıllardaki Türkiye-Libya ilişkileri de ortak çıkar alanları açısından ikili ilişkilerin rolünü gösteren önemli örnekler oluşturmaktadır.

Zarurî olarak ortaya çıkan bir kutuplaşma ihtimali karşısında bölgedeki Arap olmayan diğer Müslüman ülke olan İran ile ilişkilere özen gösterilmelidir. Türk-Arap ilişkilerinin tıkandığı noktada devreye girebilecek Türk-İran ilişkileri bölgesel yalnızlaşmayı azaltacak yegâne faktör durumundadır. Türkiye'nin, İsrail ile olan ilişkilerinin Türk-Arap-İran dengesinde Türkiye'nin yalnızlaşmasına yol açacak sonuçlar doğurmamasına dikkat etmesi, Suriye ve Irak politikalarını da kapsayan bölge politikalarının önemli bir unsuru konumundadır.

Türk-Arap ilişkilerinde dikkat edilmesi gereken diğer önemli bir husus küresel dengeler ile bölgesel konjonktür arasındaki iliş-

kinin karşılıklı kutuplaşmaya yol açacak şekilde istismar edilmesinin önüne geçilmesidir. Türkiye'nin Arap kamuoyu tarafından küresel dengelere dayalı başka ülkelerin hesaplarının pivot ülkesi gibi görülmesi, bu küresel aktörün kimliğinden bağımsız olarak Türkiye'nin bölgesel imajını ve etkinliğini zaafa uğratmaktadır. Türkiye bölgeye sonradan entegre olmuş bir ülke olmadığı gibi, konjonktürel davranma lüksü de olmayan bir ülkedir. Kısa-dönemli taktik hesaplar kalıcı stratejik imaj bozukluklarına yol açmamalıdır. Bölgedeki tarihî derinliği ve tecrübe birikimi Türkiye'nin herhangi küresel bir blokun ya da gücün bölgedeki uzantısı olduğu imajı ile ters düşmektedir. Arap kamuoyundaki Türkiye-karşıtı lobilerin istismarına açık böylesi bir imaj sadece Türk-Arap ilişkileri açısından değil, bölgesel etkinlik açısından da sakıncalıdır.

Bu tür olumsuz imaj oluşumlarının önüne geçilebilmesi herşeyden önce yatay iletişimin ve kamuoyu oluşturma mekanizmalarının etkin bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. Genelde Ortadoğu'da, özelde Türk-Arap ilişkilerinde etkin olunmak isteniyorsa üst düzey diplomatik temaslardaki dikey etkinlik dışında yatay iletişim etkinliği de kazanılmak zorundadır.

4. Türkiye-İsrail İlişkilerinin Küresel ve Bölgesel Boyutları

Soğuk Savaş sonrası dönemde gerek bölgedeki genel dengeleri gerekse Türkiye'nin bölgedeki konumunu doğrudan ilgilendiren en önemli gelişmelerden birisi Türkiye-İsrail ilişkilerinde yaşanan hızlı ve kapsamlı gelişmelerdir. Türkiye-İsrail ilişkilerinin İsrail'in kuruluşundan bu yana gelen süreçteki gelişmesine baktığımızda bu ilişkinin biri küresel diğeri bölgesel parametrelerle ilgili iki düzlemde seyrettiğini görmekteyiz.

a. Küresel Boyut

Küresel parametrelerin temelinde, II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan uluslararası konjonktürde İsrail'in bir devlet olarak ortaya çıkışını sağlayan uluslararası güç ekseni ile Türkiye'nin bu dönemde Sovyet tehdidi dolayısıyla yapmak zorunda olduğu blok tercihi arasındaki uyum yatmaktadır. İsrail'in bir bölge gücü olarak tarih sahnesine çıkışını incelediğimiz bölümde de vurguladığımız gibi bu ülkenin doğuşu temelde Atlantik (İngiltere-ABD) ekseninin

desteği ile sözkonusu olmuştur. Türkiye de II. Dünya Savaşında sözkonusu olan Sovyet tehdidini aynı eksen doğrultusunda stratejik bir tercih yaparak aşmıştır. Bu küresel eksen paralelliği İsrail açısından Türkiye'yi kaçınılmaz bir bölgesel partner konumuna getirirken, Türkiye bölgesel politika oluşumunda İsrail'in küresel bağlantılarını ve özellikle ABD bünyesindeki ve üzerindeki etkisini sürekli gözönünde bulundurmuştur.

Bu küresel eksen paralelliğinde İsrail'in bölgesel nitelikli bir ulus-devlet olma niteliğinden çok, başta ABD olmak üzere küresel güçler üzerinde baskı gücüne sahip uluslararası Yahudi lobisinin gücü etkili bir rol oynamıştır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye-İsrail ilişkileri Türkiye-ABD ilişkileri ile karşılıklı bir geçişkenlik özelliği taşımıştır. Özellikle Rum ve Ermeni lobilerinin Türkiye-karşıtı etkinlikleri, Yahudi lobisinin desteğini bir karşı-denge unsuru olarak gündeme getirmiştir. Yahudi lobisi de bu dengeleyici rolünü Türkiye-İsrail ilişkilerinin önünü açıcı şekilde kullanmaya özen göstermiştir.

İsrail'in ABD üzerindeki bu etkisinin küresel ve blok-içi faktörleri yan destek unsurları olarak harekete geçirmesi Türkiye'nin İsrail ile olan bölgesel nitelikli ilişkilerinde ciddi bir baskı unsuru oluşturmuştur. Bir taraftan bölgedeki Arap ülkelerinin taleplerinden, diğer taraftan da blok-içi etkilerden gelen bu çift yönlü baskı, Türkiye'nin bölgesel politikalarında denge arayışlarına ve dalgalanmalara yol açmıştır. Özellikle Sovyet baskısının yoğun ve bölgede sosyalist yayılma tehdidinin yüksek olduğu, dolayısıyla da blok-içi dayanışmanın önem kazandığı ellili yıllarda bu kıskaçtan kaynaklanan politika zigzagları dikkat çekici olmuştur.

1964 Kıbrıs bunalımı ve Johnson Mektubu ile başlayan ve yetmişli yılların ortalarında Amerikan ambargosu ile tırmanan süreçte Türk-Amerikan ilişkilerinde yaşanan sıkıntılar Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerini de bir küresel parametre olarak etkilemiştir. Türkiye'nin bu dönemde SSCB ile özellikle ekonomik ilişkilere girmesi ve İsrail'in özellikle 1967 Savaşından sonra sadece Arap ülkelerince değil, başta Bağlantısızlar Bloku üyeleri olmak üzere Batı dışındaki bütün ülkelerce dışlanması Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerinde teenni ile davranmasına yol açmıştır. Petrol bunalımı ile daha da açıklık kazanan, İsrail'in Kudüs'ü *ebedî başşehir* ilan et-

mesi sonrasında ilişkilerin Türkiye tarafından ikinci katiplik düzeyine indirilmesi ile en üst düzeye çıkan bu yaklaşım biçimi küresel parametrelerin radikal bir değişikliğe uğradığı Soğuk Savaş sonrası dönemde terkedilmiştir.

Soğuk Savaşın sona ermesi ile ABD'nin tek süper güç niteliği kazanması ve bu niteliğini Körfez Savaşı ile Ortadoğu üzerinden deklare ederek *Yeni Dünya Düzeni* kavramını öne sürmesi, bu Yeni Dünya Düzeni ile birlikte Ortadoğu'da da yeni bir yapılanmaya gidileceği kanaatini pekiştirmiştir. Bu kanaat, Soğuk Savaş döneminde ABD ile olan blok ve ittifak ilişkileri, konjonktürel nitelikli düşük düzey sıkıntılara rağmen kesintisiz süren iki Ortadoğu ülkesi olan Türkiye ve İsrail'in bu düzenlemelerde mihver ülke konumunda olacakları ile ilgili beklenti ve senaryoların yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Ortadoğu Barış Sürecinin İsrail üzerindeki uluslararası blokajları kaldırması Soğuk Savaş döneminde yaşadığı çift yönlü baskı karşısında İsrail ile ilişkilerini genellikle deklare edilmemiş pozisyonlarda sürdüren Türkiye'nin daha rahat davranmasına yol açmıştır. İsrail ise Türkiye gibi Soğuk Savaş döneminde temel küresel blok tercihlerinde paralel davrandığı ülkelerle olan ilişkilerini derinleştirerek daha önce ele aldığımız yeni stratejisi için diplomatik ve ekonomi-politik açılımlar sağlamıştır. Öte yandan İsrail'in özellikle SSCB'nin boşalttığı alanlarda etkin bir politikaya yönelmesi, aynı alanlara yönelik doğal bir stratejik ilgi duyan Türkiye ile bu ülkenin Ortadoğu-dışı alanlarda da ABD-eksenli politikalarda işbirliği yapabileceği kanaatini yaygınlaştırmıştır.

Çabuk ve esnek nitelikli taktik hamlelerin yönlendirdiği dinamik güçler dengesinin seyrettiği uluslararası ilişkiler konjonktüründe, bu tarz sabit nitelikli ve stratejik görünümü statik bloklaşma görünümleri, zamanla bu görünümü veren aktörlerin hareket alanını daraltıcı bir etki yapar. Böylesi ittifak ilişkilerinde bu görünümü aşan esneklikte davranan aktörler kendi alanlarını açarken, özellikle deklaratif ve seremonyal nitelikli hamleler yapan aktörler bir alan daralması ile karşılaşırlar. Türkiye-İsrail ilişkilerinde de benzer sonuçlar ortaya çıkmış görünmektedir. İlişkilerin derinleştiği ilk dönemlerde her iki taraf için de küresel tercihler açısından uygun gibi görünen bu yöneliş zamanla diğer küresel ve

bölgesel aktörlerle ilişkiler açısından alternatif maliyetler oluşturmaya başlamıştır.

Bu ilişkinin sağladığı imkanlar İsrail açısından yeni alanlar açarken, ilişkilerin deklaratif, seremonyal, kimi zaman da ideolojik görünümlü boyutu Türkiye'nin diğer ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. ABD-İsrail-Türkiye üçgeni şeklinde formüle edilen yakınlaşma, Türkiye'nin başta AB olmak üzere Çin ve Rusya gibi diğer küresel aktörlerle olan ilişkilerinde belli rezervlerin oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Öte yandan başta İKÖ olmak üzere Asya-Afrika grubu ülkelerle olan ilişkilerde de bu statik görünümlü diplomatik angajman belli bir yük oluşturmaya başlamıştır.

b. İsrail'in Bölgesel Stratejisi, Ortadoğu Barış Süreci ve Türkiye-İsrail İlişkileri

İsrail'in bölgedeki konumunu incelediğimiz bölümde de vurguladığımız gibi, bölgede kendini dar bir şeride hapsolmuş hisseden ve ciddi bir güvenlik problemi ile karşı karşıya olduğu gerçeğini stratejik parametrelerin merkezine yerleştiren İsrail için bölgedeki varlığın ve etkinliğin üç temel şartı olagelmiştir: (i) Uluslararası güvenlik desteğinin ve hukukî meşruiyet temelinin sağlanması, (ii) ilk planda bir Arap-İsrail problemi olarak algılanan Ortadoğu problematiğinde Arap-olmayan Ortadoğu unsurlarının aktif desteğinin ya da en azından pasif tarafsızlığının sağlanması, (iii) Arap ülkelerinin bir blok haline gelmesini önleyecek manevralarla Araplar arası dengelerin ritminin kontrol edilmesi.

Daha çok küresel boyut çerçevesinde ele aldığımız birinci şart özellikle ABD'nin aktif desteği ve uluslararası örgütleri bu destek çerçevesinde yönlendirmesi ile temin edilmiştir. İsrail aleyhine BM'de alınan birçok kararın ABD tarafından veto edilmesi bunun açık bir göstergesidir.

İkinci şart İsrail'in kuruluşundan beri sürdüregeldiği politikanın önemli bir unsurudur. İsrail'in kuruluşundan hemen sonra geliştirilen dış çevre (*Periphery Pact*) kavramı İsrail'in Arap ülkelerini çevreleyen İran, Türkiye ve Etiyopya gibi Arap olmayan ülkelerle yakın işbirliği içine girmesini öngörüyordu. O dönemde Ben Gurion'un Türkiye'yi gayriresmî ziyaretinde de öngörülen bu işbirliği o günden bu güne İsrail'in sürekli gözönünde bulundurdu-

ğu bir parametre olmuştur. Şah döneminde İran ile yürütülen yakın ilişkide de aynı yaklaşımın izleri vardır. Bu ülkelerin Arap ülkeleriyle yaşadığı çelişkiler bölgesel manevra alanı açısından İsrail için büyük bir önem taşımaktadır. Bu çerçevede İran'da Şah'ın düşmesi ile birlikte yaşanan gelişmeler İsrail'in bölgesel denge oluşturma çabalarında bir zaaf oluşturmuşsa da, Mısır Camp David Anlaşması ile diplomatik anlamda enterne edilmiş olduğu için İsrail'in total bir bölgesel risk ile karşı karşıya gelmesi sözkonusu olmamıştır.

Arap olmayan ülkelerle geliştirilen ilişkiler İsrail için özellikle daha dinamik konjonktürün hakim olduğu geçiş dönemlerinde göreceli olarak istikrarlı bölgesel politikalar oluşturabilmek açısından büyük bir önem taşımaktadır. Soğuk Savaşın sona ermesiyle ortaya çıkan dinamik konjonktürde İsrail'in Körfez Savaşı ve Ortadoğu Barış Süreci ile oluşan son derece uygun konjonktürü de kullanarak Türkiye ile kademeli bir şekilde daha yakın işbirliğine yönelen adımları kararlı bir şekilde atması bu açıdan genel bölgesel strateji içinde süreklilik arzeden bir unsur niteliğindedir.

Bölgesel stratejinin üçüncü şartı olan Arap ülkelerinin bir blok haline gelmemesi ise gerek Arap politikasının iç dinamikleri, gerek uluslararası bağlantıların etkin kullanımı gerekse Arap ülkeleri arasındaki ikili ihtilaflar yoluyla gerçekleştirilmiştir. Bu bölümün başında ele aldığımız üçgen mekanizması dinamikleri İsrail tarafından son derece etkin bir diplomasi ve gerektiğinde reelpolitik güç kullanımı ile yönlendirilebilmiştir. Tek tek Arap ülkelerinin İsrail ile yürüttüğü ilişkilerin seyri bunun ilginç örnekleri ile yüklüdür. İsrail'in Ürdün ve Suudi Arabistan politikalarındaki İngiltere ve ABD bağlantılı süreklilik unsurları, bir dönem radikal Arap politikasının öncüleri olan Mısır ve FKÖ'nün İsrail ile doğrudan ilişkiler sathına çekilmesi esnasında uygulanan çok opsiyonlu diplomasi, İran için tehdit odağı haline gelen ve Arap dünyasında kitlesel hareketlenmeler doğurabilecek bir karizma oluşturan ellili yıllardaki Nasır Mısırının ve seksenli yılların sonlarındaki Saddam Irakının diğer kimi Arap ülkelerini de içine alan karşı koalisyonlarla etkisiz kılınması gibi politikalar bu açıdan dikkate şayan tecrübeler ve unsurlar ihtiva etmektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde hızlı ve kapsamlı bir artış gösteren Türkiye-İsrail ilişkileri İsrail açısından bu üç dayanağı da güçlendiren etkiler yapmıştır. Bölgenin en önemli güçlerinden biri olan Türkiye'nin İsrail ile yakın ilişkilere girmesi İsrail'in uluslararası meşruiyet çabalarını güçlendirmiştir. Arap-olmayan dış çevre ülkelerinden birinin yakın stratejik işbirliği içine çekilmesi ve bunun Arap kamuoyunda doğurduğu Türkiye-karşıtı atmosfer, problemler yumağı olan Ortadoğu'daki tek çelişkili alanın İsrail-Arap ilişkileri olmadığını, Türk-Arap ilişkilerinde de benzer gerilimlerin yaşanabileceğini göstermesi bakımından dikkatlerin bölge sathına yayılmasını sağlamıştır. Üçüncü şart açısından da bakıldığında, Türkiye'ye yönelik takınılacak tavır Arap ülkeleri arasında da yeni taktik farklılaşmalara yol açmıştır. Kahire Zirvesinde yürütülen müzakereler bu farklılaşmaların izlerini yansıtmaktadır.

Buna karşılık Türkiye resmî deklarasyonlarda İsrail ile yürütülen ilişkilerin hiçbir üçüncü tarafa karşı olmadığını ısrarla vurgulayarak bu ilişkinin kendi alanını daraltmasını engellemeye çalışmıştır. Ancak ilişkilerin hızlı gelişme gösteren seyri ve kapsamı bu konudaki bölgesel tedirginliklerin aşılmasını engellemiştir. Bu ilişkinin PKK'yı destekleyen ve Yunanistan ile Türkiye-karşıtı bir bağlantı oluşturma çabasında olan Suriye'ye karşı taktik nitelikli olduğu, anti-terör istihbaratını güçlendirmeye yönelik olduğu, Türkiye'nin askerî modernizasyon projeleri için yeni imkanlar oluşturduğu gibi argümanların da Türkiye'nin doksanlı yılların sonuna doğru bölgedeki diplomatik manevra alanının daralmasını önlemediği aşikârdır. Bugün Arap ülkelerinden gelmesi muhtemel baskılar birçok Arap ülkesini Türkiye ile ilişkilerde mesafeli davranmaya yöneltmektedir. Bu tavır kademeli bir şekilde İslam Konferansı Örgütü'nün diğer üyelerine de yayılmaktadır ki, son İKÖ toplantısında Türkiye'nin genel sekreterlik için aday olmasına hemen hemen hiçbir destek bulunamamasında bu ilişkinin oluşturduğu psikolojik atmosferin önemli bir payı olmuştur.

Ayrıca bu ilişki Türkiye gibi bölgenin tarihî ve coğrafî derinliği haiz en güçlü ülkesinin Ortadoğu Barış Sürecinde etkin bir rol almasını sağlayamadığı gibi bu süreçte edilgen bir faktör gibi görülmesine de yol açmıştır. Türkiye-İsrail ilişkilerinin ilk safhasında bölgenin diğer aktörleri ile yaşanan gerilimi telafi edecek bir sonuç

da Türkiye'nin her iki taraf nezdinde de diplomatik ağırlık kazanan bir konum elde etmesiydi. Ancak bu da gerçekleşemedi. Türkiye Ortadoğu'nun yeniden şekillendirilmesi ile ilgili ekonomik ve siyasî muhtevalı toplantılarda merkezî bir rol almadığı gibi barış görüşmeleri sürecinde görüşü alınan bir konumda bile görülmedi. Bu konuda 2000 yılının Temmuz ayında gerçekleşen Barak-Arafat görüşmelerinden sonra ortaya çıkan uygun konjonktürün de çok iyi değerlendirilebildiğini söylemek güçtür.

Gerek Ortadoğu'nun yeniden yapılanması gerekse Türkiye-İsrail ilişkilerinin bu yapılanma içindeki yeri yeniden değerlendirme gerektiren unsurlar barındırmaktadır. Birincisi, Körfez Savaşı sonrası dönemde Ortadoğu'da ortaya çıkan Barış Süreci ve yeniden yapılanma çabalarında Türkiye'nin misyonu güvenlik ile ilgili konularla sınırlanmış gibi bir görüntü ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu yapılanmada Türkiye, güvenlik meselesi ile ilgili konularda aktif olarak gündemde tutulurken ekonomik konularda özellikle devre dışında bırakılmıştır. Irak, Suriye ve İran gibi ülkeleri denetim altında tutabilmek için, Çekiç Güç başta olmak üzere bölgedeki birçok güvenlik yapılanmasının maliyetini paylaşan Türkiye, Ortadoğu'nun ekonomik kaynaklarının yeniden dağıtılmasını planlayan ekonomik zirvelerde aktif bir şekilde yer almadığı gibi, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattı gibi daha önceki kazanımlarını da kaybetmiştir.

Güvenlik maliyeti ile ekonomik çıkar arasındaki bu dengesizlik, Türkiye'nin Batı Bloku ile kurduğu ilişkilerin en temel özelliğidir. Geçmişte NATO'nun güney kanadının güvenlik yükünü taşıdığı halde uzun yıllar AB'nin ekonomik rantından uzakta tutulan Türkiye'nin, Soğuk Savaş sonrası dönemde de Ortadoğu'da İsrail ve Batı ülkelerinin güvenlik yükünü paylaşan ama ekonomik kaynaklardan uzak tutulan bir konumda tutulmak istendiği kuşkusu uyanmaktadır. Ortadoğu'nun ekonomik kaynakları üzerinde şu veya bu şekilde söz hakkına sahip olmadan bu bölgede güvenlik jandarması rolüne soyunmak ve bu yolla kendi iç güvenliğini sağlamaya çalışmak, çok kolay görünen ama çok riskli bir oyundur. Türkiye, bu yeni Ortadoğu politikasında niçin ekonomik forumlardan çok güvenlik aranjmanları ile ilgili olarak devrede tutulduğunu sorgulamak zorundadır.

İkincisi, İsrail güvenlik meselesi ile ilgili olarak da kendi manevra alanını açık tutma becerisini göstermektedir. İsrail, bir taraftan Türkiye ile güvenlik işbirliği görüşmeleri yaparken diğer taraftan aynı günlerde Kıbrıs Rum Kesimi'ne uzaktan kumandalı casus uçakları, zırhlı piyade taşıyıcıları ve elektronik muhabere sistemleri satma teklifinde bulunmuştur. İsrail'in Rusya ve Fransa'dan sonra Kıbrıs Rum Kesimi'ne silah sağlamaya çalışan üçüncü önemli ülke olması dikkat çekicidir. Türkiye-Suriye gerginliği yaşandığı günlerde İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizmann'ın Güney Kıbrıs Rum Kesimi'ne yaptığı resmî ziyaret hem Doğu Akdeniz'deki dengeler, hem bölgelerarası etkileşim hem de İsrail'in sürdüregeldiği diplomatik esneklik alanı açısından dikkat çekici özellikler taşımaktadır.

Bir İsrail cumhurbaşkanının Kıbrıs Rum Kesimi'ne gerçekleştirdiği ilk ziyaret olması bakımından da özel bir önemi bulunan bu temas bölgedeki diplomasi oyununun ne derece karmaşık bir labirent içinde seyretmek olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Weizmann bu gezide, Türkiye ile İsrail arasındaki askerî ve stratejik işbirliği konusundaki kaygılarını ve Rum halkının hissiyatını ifade eden Klerides'e cevaben üç temel vurguda bulunmuştur: 1. Türkiye-İsrail stratejik işbirliği ilişkisi kesinlikle Rum Yönetimine karşı bir nitelik taşımamakta ve bu çerçevede İsrail'e özel bir yükümlülük getirmemektedir. 2. Türkiye-Suriye gerginliğinin tırmanması durumunda da İsrail'den Suriye'ye yönelik herhangi bir ikinci cephe durumu sözkonusu olmayacaktır. 3. Kendi sıkıntıları ile uğraşan İsrail'in Türkiye ile Rum Kesimi arasında Kıbrıs'ta çözüme yönelik bir arabuluculuk girişiminde bulunması sözkonusu değildir.

Bu ifadeler İsrail'in Türkiye ile yürütülen stratejik işbirliği ile İsrail-Rum/Yunanistan ve İsrail-Suriye/Arap ilişkileri konusunda çizdiği ince ayrım hatlarını ortaya koymaktadır. Bu ayrım, İsrail'in ince bir diplomasi ile her üç hatta da kendisi açısından riskleri asgarîye indiren bir politika gütmekte olduğunu göstermektedir. Dikkat çekici husus İsrail'in Türkiye ile yürüttüğü işbirliği süreci içinde gerek Rum kesimi ile gerekse Yunanistan ile olan ilişkilerini de sıcak tutma konusunda gösterdiği hassasiyettir. İsrail ile yürütülen işbirliği sürecinin meşruiyetini Yunanistan-Kıbrıs Rum Kesi-

mi-Suriye arasındaki ittifakı dengeleme çabasına oturtan görüşlerin aksine, bu süreç içinde İsrail-Rum Kesimi ilişkileri de sıcak bir gelişme göstermiş ve silah ticareti de dahil geniş bir alana yayılmıştır. Bu süreç içinde Türkiye'nin Suriye ve Arap dünyasıyla ilişkileri gerilirken, İsrail'in Kıbrıs Rum Kesimi ve Yunanistan ile ilişkileri gelişme temayülü içine girmiştir.

İsrail yetkilileri kendileri açısından haklı bir tercihle İsrail-Türkiye ve İsrail-Rum-Yunan ilişkilerini birbirinden bağımsız işleyen iki hat üzerinde yürütmeye çalışmışlardır. Bu da onlar açısından anlaşılır bir tercihtir, çünkü İsrailli yetkililer Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi'nin Avrupa Birliği'nin Doğu Akdeniz bölgesine sarkan ucu olduğunun farkındadır ve bölgelerarası etkileşimi gözeten bir esneklik payı bulundurmaktadır.

Üçüncüsü, İsrail'in Suriye ile yürüttüğü barış görüşmelerinin gerek 1995 ayağında gerekse 2000 ayağında Golan'ın terki ile Doğu Anadolu'nun su kaynakları konusunda kurduğu ilişki Türkiye'nin stratejik güvenliğini büyük ölçüde belirleyecek bir önem taşımaktadır. Ortadoğu'da hızla değişen dengeler arasında değişmeyen yegâne unsur bölgenin su ve petrol kaynakları ile diplomatik mücadele arasındaki yakın ilişkidir. Ortadoğu'da doğrudan ya da dolaylı olarak su veya petrole dayanmayan savaş da olmaz; bu kaynakların dağılımının tartışılmadığı bir barış süreci de. İlk defa 1995 İsrail-Suriye görüşmeleri sürecinde dönemin İsrail başbakanı Şimon Peres, Golan Tepelerindeki su kaynakları konusunda kesin bir mutabakat sağlanmadan Suriye ile bir anlaşmaya varılamayacağını beyan ettikten sonra bu konudaki çözümün, Golan'ın Suriye'ye terk edilmesi halinde bile su kaynakları üzerindeki İsrail egemenliğinin sürmesi ve Suriye'nin buradaki su kaybının Türkiye'deki su kaynaklarından karşılanması olacağını ifade etmiştir. Yani bu yaklaşıma göre İsrail muhtemel bir anlaşmadan sonra da bölgenin en önemli su rezervini barındıran ve özellikle de İsrail'in su ihtiyacının 30%'unu karşılayan Taberiye gölünü besleyen Golan'daki su kaynakları üzerindeki kontrolünü sürdürecektir. Böylece İsrail anlaşma dolayısıyla herhangi bir su rezervi kaybına uğramayacaktır. Buna mukabil Golan tepelerinin toprağına sahip olacak olan Suriye verdiği bu taviz dolayısıyla kaybettiği su kaynaklarını Türkiye üzerinden sağlayacaktır.

Daha sonra 2000 yılındaki görüşmelerde de dile getirilen bu görüş Ortadoğu'daki dengelerin ne kadar kaygan bir zeminde seyrettiğini bir kez daha ortaya koymuştur. Türkiye artık İsrail ile yürütegeldiği ilişkilerin pasif ve edilgen tarafı görüntüsünden sıyrılarak bu ilişkileri genel Ortadoğu politikası ve bu politikanın bölgelerarası etkileşim alanları ile ilgili sonuçları çerçevesinde yeni bir değerlendirmeye tâbi tutma ihtiyacı ile karşı karşıyadır. Bölgenin bütününe dönük kapsayıcı stratejiler geliştirilmeden ortaya konan ikili taktik ilişkilerin stratejik mihver haline dönüşmesi, dinamik uluslararası konjonktürde kısıtlayıcı sonuçlar doğurması kaçınılmazdır. Ortadoğu'daki gelişmeler bugün Türkiye'ye her dönemdekinden daha fazla etkinlik kazandırabilecek özellikler taşımaktadır.

5. Tarihî Derinlikten Jeopolitik Etkileşime Türkiye-İran İlişkileri

Yakın kıta havzası ile ilgili bölümde bir örnek ülke olarak kısaca üzerinde durduğumuz gibi İran'ın en önemli özelliklerinden birisi bu ülkeyi jeopolitik etkileşim alanı haline getiren bölgeler ve kıtalararası geçiş niteliğine sahip olmasıdır. İran'ın tarihî seyrini de etkileyen bu özellik bu ülke ile Türkiye arasındaki benzerliklerin de temelini oluşturmaktadır. İran da Türkiye gibi herhangi bir bölgeyle sınırlandırılabilecek veya tek bir jeopolitik havzaya indirgenebilecek bir ülke değildir.

a. Türk-İran İlişkilerinin Jeopolitik ve Tarihî Arkaplanı

Türk ve İran jeopolitiği arasında yapılacak bir mukayese hem bu ülkenin jeopolitik özelliklerini hem de Türk-İran ilişkilerinin coğrafî zorunluluk alanlarını ortaya koyacaktır: (i) İran da Türkiye gibi Asya-Avrupa güney bağlantısının ana geçiş hattı üzerinde bulunmaktadır ve bu iki ülke kuzeyde Rusya'nın tek başına sağladığı step geçişinin alternatifini güneyde ılıman iklim kuşağındaki daha girift bir tabiî coğrafya üzerinden birlikte sağlamaktadır. (ii) Her iki ülke de Avrasya anakıtasının kuzey-güney merkezî geçiş hattını oluşturan Kafkaslar'la doğrudan sınıra sahiptir ve Türkiye bu kuzey-güney geçiş hattının batı yakasını oluşturan Balkanlar'a, İran da doğu yakasını oluşturan Orta Asya-Afgan-Hint hattına komşudur. (iii) Avrasya kıtasının dört önemli iç deniz ve körfezinden iki-

sinin bağlantısı Türkiye (Karadeniz ve Akdeniz), diğer ikisinin bağlantısı ise İran (Hazar ve Basra Körfezi) üzerinden sağlanmaktadır. (iv) Her ikisi de temel özellikleri itibarıyla Batı Asya gücü olan bu iki ülkeden Türkiye Güney Avrupa, İran ise Güney Asya ile doğrudan irtibatlıdır ki bu Avrasya anakıtasının güney bağlantıları açısından büyük bir önem taşımaktadır. (iv) Bu çerçevede Türkiye Afroavrasya anakıtasının kesişim alanında bulunan Ortadoğu bölgesinin Avrupa bağlantısını, İran ise Asya bağlantısını oluşturmaktadır. (v) Avrasya anakıtası için geliştirilen jeopolitik kavramlar kullanılarak bir tanımlama yapılırsa kenar kuşağın (*Rimland*) merkezî hattını oluşturan bu iki ülke mihver alana (*Heartland*) egemen olan gücün (Rusya) baskısını sürekli olarak hissetmişlerdir ki bu özellik iki ülkenin modern dönemdeki siyasî ve stratejik tercihlerini etkilemiştir.

Bu jeopolitik özellikler Anadolu coğrafyası ile İran'ı stratejik açıdan birbirine bağımlı kılmıştır. Tarih bize bu karşılıklı bağımlılığın ilginç örneklerini sunmaktadır. Anadolu'nun Balkanlar'la olan irtibatı da gözönüne alındığında Avrasya kıtasının güney kuşağını harmanlayan büyük ölçekli siyasî yapıların bu bağımlılığı stratejik bütünlüğe dönüştürebildikleri ölçüde başarılı oldukları görülür. Perslerden Büyük İskender'e, Bizans'tan Sasanîlere ve Selçuklulara, Osmanlı'dan Safevîlere kadar uzanan bölge tarihi, Balkanlar-Anadolu-İran hattının karşılıklı etkileşiminin eseridir. İmparatorluğunun çekirdeğini İran'da kurduktan sonra Anadolu'da emperyal yapının temerküzünü sağlayan ve emperyal açılımını Balkanlar'a taşıyan Darius'un doğu-batı doğrultusundaki stratejik yayılması Büyük İskender'de bir ayna etkisiyle batı-doğu istikametinde kendini göstermiştir. İmparatorluğunun çekirdeğini Balkanlar'da oluşturduktan sonra Anadolu'da emperyal temerküzü sağlayan Büyük İskender de stratejik açılımını İran üzerinden Hind'e doğru gerçekleştirmiştir. Roma/Bizans-Sasanî dengesi Darius ve Büyük İskender'in Avrasya'nın güneyini kuşatan stratejik sarkacının uzun asırlar süren bir stratejik denge haline dönüşmesini sağlamıştır. İran'ın İslam egemenliğine girmesi bu dengeyi aynı zamanda bir İslam-Hristiyan dengesine dönüştürmüştür.

Türklerin yoğun göçlerle ve dinamik bir askerî/siyasî güç olarak İran'a girmeleri Darius sarkacının biraz daha doğu-eksenli ola-

rak yeniden tarih sahnesine çıkmasını sağlamıştır. Orta Asya'daki dinamik ve hareketli göçebe geleneğinden yerleşik devlet geleneğine geçiş sürecinde devletin çekirdeğini Maveraünnehir'in batısında (Dandanakan) oluşturan Selçuklular güç temerküzünü İran'da sağladıktan sonra stratejik açılımlarını Anadolu istikametinde gerçekleştirmişlerdir.

İran ve Turan gelenekleri arasındaki bu etkileşim uzun dönemli siyaset sosyolojisi dönüşümü açısından da son derece önemli ipuçları barındırmaktadır. Selçuklu Türklerini İran'a taşıyan Alparslan hareketli Turan kültürünün sembolik bir isimlendirmesi olarak hem *Alp* hem de *Arslan*'dır; buna mukabil bu hareketli kitleleri yerleşik İran kültürüne intibak ettirerek Büyük Selçuklu Devleti'ni kurumsallaştıran Melikşah ise hem *Melik* hem de *Şah*'tır. Alparslan'ın hareketli göçebe kültüründen gelen yardımcılarının yerini ise Melikşah döneminin, yerleşik düzenin kurulmasını da yansıtan sembol ismi olan Nizamülmülk almıştır.

16. yüzyıldan sonra oluşan Osmanlı-Safevî dengesi hem bahsi geçen jeopolitik bağımlılıktan kaynaklanan zorunlulukların hem de bu siyasal dönüşümün izlerini taşımıştır. Osmanlılar Selçukluların yaşadığı süreci batıya doğru yayarak ve daha da pekiştirerek yaşamışlardır. Bu açıdan bakıldığında Orta Asya'dan gelen hareketli ve dinamik kültürü İran yerleşik kültür süzgecinden geçerek Anadolu'ya taşıyan Selçuklu birikimi üzerinde kurulan Osmanlı Devleti yeni siyasî yapının çekirdeğini Anadolu'da, temerküzünü Balkanlar'da gerçekleştirmiş; stratejik açılımını da batı istikametinde Orta Avrupa'ya, doğu istikametinde İran'a, kuzey istikametinde steplere, güney istikametinde ise Mısır ve Hind Okyanusuna doğru yapmıştır. Osmanlı Devleti'ni uzun ömürlü kılan jeopolitik unsurlardan bir tanesi de doğu-batı istikametindeki Darius sarkacı ile, batı-doğu istikametindeki Büyük İskender sarkacını bir bütün olarak gerçekleştirmiş olmasıdır. Bu başarının kuzey ve güney istikametindeki stratejik yayılmalar ile desteklenmiş olması Osmanlı Devleti'ni Afro-Avrasya kıtasının iç stratejik bütünlük taşıyan en uzun ömürlü siyasî gücü haline dönüştürmüştür.[10] Selçuk-

• • • •

10 Osmanlı Devleti'nin stratejik ve kültürel kuşatıcılığı için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Tarih idraki oluşumunda metodolojinin rolü: Medeniyetlerarası etkileşim açısından dünya tarihi ve Osmanlı", *Divân İlmî Araştırmalar*, 1999/2, S. 7, s. 1-63.

lu-Osmanlı birikimi ile kıyaslandığında daha sonra İran'a giren Turanî unsurlara dayanan Safevîlerin Mezopotamya'dan Maveraünnehir'e ve Hind'e kadar uzanan egemenlik alanları, Osmanlı-Safevî dengesini, Bizans-Sasanî dengesine benzer bir şekilde, Avrasya kıtasının güneyini kuşatan bu jeopolitik iç bütünlüğü parçalayan bir rekabete dönüştürmüştür. Bu iki devletin farklı mezhep tercihleri jeopolitik rekabet ile dinî rekabetin kesiştiği kalıcı bir rekabet dengesinin oluşmasına yol açmıştır.

Bütün bu tarihî ve coğrafî faktörler açısından bakıldığında Osmanlı/Türkiye-Safevî/İran ilişkisi bir açıdan Almanya-Fransa ilişkisine benzemektedir. Aynı jeokültürel ve jeopolitik hattın üzerinde bulunan bu ülkelerin kaderleri, savaşsalar da ittifak etseler de, birbirlerinden tamamen koparılamaz. Osmanlı'nın gövdesini Anadolu'ya dayayarak Avrupa içlerine yönelik yaptığı olağanüstü atılım biraz da Anadolu ve İran coğrafyasını bütünleştiren Selçuklu mirası üzerine oturmuştur. Bu miras, Şarlman imparatorluğunun, Almanya ve Fransa'nın Avrupa'yı tek bir bünyede bütünleştirme çabalarına yaptığı tarihî tesire benzemektedir. Almanya-Fransa ilişkilerinde olduğu gibi, Türkiye ve İran da kimi zaman anlaşmazlığa düşseler bile birbirlerini asla ihmal edemezler.

Bu iki Batı Asya gücünün karşılaşma ve yüzleşme hattı genelde bugünkü Irak coğrafyasını oluşturan ve Doğu Anadolu'ya uzanan Bağdat-Diyarbakır hattıdır. Almanya-Fransa rekabetinin Alsace-Lorraine hattına benzeyen bu hat üzerindeki kalıcı ve dengeli egemenlik iki tarafın kalıcı bir barışa yönelmesini sağlarken, bu hat üzerindeki jeopolitik bölünme iki gücün rekabetini kızıştırmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu hat üzerinde oluşturduğu kalıcı egemenlik Osmanlı-İran sınırını bölgenin en istikrarlı sınırı haline dönüştürmüştür. I. Dünya Savaşından sonra bu hattın güneyinde oluşan İngiliz egemenliği karşılıklı rekabet psikolojisini tırmandıran jeopolitik ve tarihî unsurları tekrar devreye sokmuştur. Irak'ta halen yaşanan istikrarsızlıkta bu hassas dengelerin de önemli bir payı bulunmaktadır.

Benzer tarihî ve coğrafî özellikler, bu iki ülkenin modern dönemdeki siyasî gelişim seyrini de hem dış hem de iç faktörler açısından etkilemiştir. Dış faktörler açısından ele alındığında her iki ülke de son iki asır içinde küresel ölçekli stratejiler geliştiren deniz

ve kara güçlerinin rekabet alanı olarak görülmüştür. Osmanlılar bu çerçevede 19. yüzyılda İngiliz-Rus dengesini devletin hayat alanının önemli bir parametresi olarak görürken, İran da aynı dönemde kuzeyindeki Rus etki alanı ile güneyindeki İngiliz etki alanı arasında paylaşılmış olmanın sıkıntılarını yaşamıştır.

Bu rekabet 20. yüzyılın ikinci yarısında da önemli ölçüde varlığını hissettirmiştir. SSCB II. Dünya Savaşı'dan sonra Türkiye'den Boğazlar'da imtiyaz ve Kars ile Ardahan'ı talep ederken, İran'dan da Kuzey İran'ın petrol kaynakları üzerinde imtiyaz talep etmiştir. Kuzey kara gücünden gelen bu tehdit her iki ülkeyi de deniz gücü ağırlıklı Batı güvenlik şemsiyesine yöneltmiştir. Türkiye bu güvenlik şemsiyesini demokrasiye geçiş ile sağlarken İran, Şah idaresinde Batı ile bağlantılı otoriter bir rejime yönelmiştir.

Bütün bu etkiler iç siyasal rejim dönüşümlerinde de önemli paralellikler ortaya çıkarmıştır. Türkiye'nin II. Meşrutiyet'e yöneldiği yıllarda İran'da da özellikle 1905-1911 yılları arasında anayasal meşrutiyet tartışmaları yaşanmıştır. Türkiye'de Cumhuriyet'in ilan edilmesinin hemen arefesinde, İran'da ise 1921-1923 yılları arasında cumhuriyet tartışmaları gündeme gelmiştir. II. Dünya Savaşından sonra her iki ülkede görülen demokrasi-otoriterizm dalgalanmaları Türkiye'de kesintilerle de olsa demokrasinin uygulanmasını beraberinde getirirken, İran Şah'ın katı otoriter idaresine mahkum olmuştur. Yetmişli yıllarda her iki ülkede gözlenen yaygın kitle hareketleri İran'da bir devrime, Türkiye'de ise bir askerî müdahaleye yol açmıştır. Doksanlı yılların özellikle ikinci yarısı ise her iki ülkenin de ideoloji-devlet ilişkisini ve gerilimini yoğun şekilde yaşadığı bir dönem olmuştur. İç siyasî gündemi belirleyen ideoloji-devlet ilişkisi dış politika yapımını da doğrudan etkilemiş ve bu ülkelerin gerek bölgesel politikalarına gerekse ikili ilişkilerine yansımıştır. İkili ilişkilerde dönemsel iniş-çıkışlar yaşanmasına sebep olan bu yansıma yine de iki ülkenin karşılıklı ilişkisinde tarihî tecrübe birikimine dayalı rasyonel/pragmatik boyutun zamanla devreye girmesini önleyememiştir. Bu nedenledir ki, Türkiye-İran sınırı Soğuk Savaş sonrası dönemin geçiş sürecinde bölgenin en istikrarlı sınırı olma niteliğini sürdürmüştür.

Soğuk Savaş sonrası dönemin küresel ve bölgesel konjonktürü, Türkiye-İran ilişkilerinin bütün bu coğrafî ve tarihî derinlik

unsurları da gözönünde bulundurularak yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu yeniden değerlendirme süreci coğrafî/tarihî zorunluluklar ile konjonktürel/sistemik özellikler arasında yeni bir uyum kurma çabası olarak başlıbaşına özel bir önem taşımaktadır.

b. Türkiye-İran İlişkilerinin Küresel Boyutu

İran Devriminin anti-Amerikan ve anti-sistemik özelliği ve bu devrimin özellikle Ortadoğu'da yol açabileceği dalgalanmalarla ilgili projeksiyonlar, İran'ın bölgesel etkisinin ötesinde küresel ölçekli bir önem kazanmasına yol açmıştır. Bu nedenledir ki, Devrim ile başlayan ve Rehineler Krizi ile tırmanan ABD-İran gerginliği İran'ı seksenli yıllarda küresel ölçekli bir gerilimin tarafı haline getirmiştir. ABD'nin İran'ı uluslararası alanda dışlama çabaları bu ülkeyi Şah döneminin ABD-eksenli klasik çizgisinin dışına çıkarak SSCB, AB ve Asyalı güçlere yaklaştırmıştır. İran'ın Avrasya ölçeğinde sürdürdüğü yeni dış politika alanı oluşturma çabaları özellikle Rafsancani'nin pragmatik restorasyon döneminde ağırlık kazanmıştır.

Türkiye'nin aynı dönemde 12 Eylül askerî müdahalesinin de etkisiyle Avrupa'dan uzaklaşması ve hâlâ temel küresel tehdit olarak SSCB'yi görüyor olması ABD'nin stratejik eksenine daha da derinlemesine yönelmesi sonucunu doğurmuştur. Bu dönemde Türkiye-İran ilişkileri küresel tercihlerle bölgesel denge zorunluluklarını arasında uyum kurma çabaları ile geçmiştir. Türkiye'nin seksenli yıllarda küresel stratejik tercih olarak İran'ın aksine ABD'ye yönelmesinin ortaya çıkardığı gerilim alanının Türk-İran ilişkilerine yansıması beklenirken ekonomi-politik ve bölgesel zorunluluklar aksine bir yönelişi beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin yetmişli yılların sonunda yaşadığı yoğun ekonomik krizden sonra benimsediği ihracata dönük ekonomik politikalar Ortadoğu piyasalarını Türkiye açısından stratejik önemi haiz alanlar haline dönüştürürken, İran-Irak Savaşının yol açtığı bölgesel dengeler Türkiye'yi aktif tarafsızlık politikasına yöneltmiştir. İran da Irak ile yürüttüğü savaş şartları içinde batıdaki ikinci büyük sınırını teşkil eden Türkiye ile olan ilişkilerinin gerilmemesine özen göstermiştir.

Bu karşılıklı zorunluluklar her iki ülkenin siyasî ve bürokratik elitinde ikili ilişkilerde zaten varolagelen teenni ve ihtiyat politika-

sının sürmesini sağlamıştır. Bu dönemde özellikle ABD-merkezli olarak geliştirilen İran Azerbaycanı'nın parçalanmasına yönelik senaryolara Türkiye'nin ihtiyatlı ve mesafeli bir tavır sergilemesi küresel ve bölgesel tercihler arasında kurulmaya çalışılan dengenin bir yansıması olarak görülmelidir.

Soğuk Savaşın sona ermesi ve SSCB'nin dağılması ile birlikte küresel tercihlerle bölgesel dengeler arasındaki rasyonel uyumun oluşturduğu istikrar yerini karşılıklı bağımlılık ile rekabetin dokuduğu dinamik bir konjonktüre bıraktı. SSCB'nin dağılmasının özellikle Kafkaslar ve Orta Asya'da yol açtığı jeopolitik boşluk alanları Türkiye ile İran'ın hem birbirine olan ihtiyacını ve bağımlılığını artırdı, hem de küresel tercihlerle bölgesel dengeler arasındaki çelişkilerin yol açtığı rekabet alanlarını genişletti. ABD'nin İran ve Irak'a uygulamaya başladığı çifte-kuşatma politikası ile Türkiye'nin yeni jeopolitik boşluk alanlarına ABD'nin stratejik ortağı olarak girme tercihi arasındaki paralellik, Türk-İran ilişkilerinin rasyonel nitelikli bölgesel ve ikili ilişkiler boyutlarının küresel tercihlerin gölgesinde kalması sonucunu doğurmuştur.

ECO mekanizmalarının Türk-İran ilişkilerindeki Avrasya ölçeğindeki karşılıklı bağımlılığı ortak çıkar alanlarına dönüştürememesi, küresel tercihlere dayalı rekabet ilişkisinin bölgesel dengelere dayalı rasyonel/pragmatik politikaların önüne geçmesine yol açmıştır. Bu durum doksanlı yılların ortalarından itibaren Türkiye'nin Ortadoğu politikalarında İsrail lehine ivme kazanan gelişmelerle daha da belirgin bir hal almıştır. Bu dönemde dış politika yapımı ile iç siyasal/ideolojik tercihler arasındaki belirleyicilik ilişkisinin her iki taraf nezdinde de artış göstermesi Türk-İran ilişkilerindeki periyodik gerilimleri tırmandırmıştır.

Doksanlı yılların sonuna doğru Türk-İran ilişkilerini etkileyen küresel dengelerde yeni unsurlar devreye girmeye başlamıştır. Bu unsurlardan birincisi ABD-İran ilişkisi ile ilgilidir. İran seçimlerinde Hatemi'nin kazandığı başarı ve dış politikada vermeye başladığı mesajlar İran-ABD ilişkilerindeki sert söylemin yumuşamasını beraberinde getirmiştir. İran'ın dış politikadaki dışlanmışlıktan kaynaklanan rahatsızlıkları ile ABD'nin özellikle Ortadoğu ve Orta Asya politikalarında İran faktörünü devre dışında tutma çabasının yol açtığı manevra alanı daralmaları, ikili ilişkilerin karşılıklı olarak

yeniden değerlendirilmesi sürecini hızlandıracaktır. Bu durum doğal olarak Türk-İran ilişkilerindeki ABD faktörünün yeni bir çerçeveye oturmasını gerektirecektir.

İkinci önemli unsur Türkiye'nin küresel tercih olarak Helsinki Zirvesi sonrasında AB ile girdiği yeni süreç ile ilgilidir. Türkiye-AB ilişkilerindeki yoğunlaşma ister istemez ortak dış politika yapım alanını da etkisine alacaktır. ABD'nin aksine Ortadoğu politikasında İran faktörünü sürekli bir şekilde devrede tutan AB ile Türkiye'nin dış politika tercihlerindeki muhtemel yakınlaşma Avrasya anakıtasının güney hattını batı-doğu istikametinde kesen Türkiye-İran hattının AB açısından önemine yeni unsurlar katacaktır. Türkiye-AB-ABD ilişkilerindeki yeni unsurlarla İran-AB-ABD arasındaki yeni unsurlar Türkiye-İran ilişkisini Avrasya dengelerinin önemli parametrelerinden birisi haline getirmeye adaydır.

Üçüncü unsur ise Putin döneminde tekrar Avrasya ölçekli politikalara yönelen ve bu çerçevede İran, Hindistan, Çin ve Japonya gibi Asya güçleri ile olan ilişkilerini geliştirmeye çalışan Rusya'nın bu parametrelerde alacağı konumla ilgilidir. Doksanlı yıllarda sözkonusu olan İran-Rus yakınlaşmasının Türkiye'nin Avrasya ölçekli politikaları üzerinde yaptığı etkiler gözönüne alındığında Asya güçleri arasında artması muhtemel ilişkiler Türkiye'nin İran politikasını da doğrudan etkileyebilecek unsurlar taşımaktadır.

Küresel dengelerde sözkonusu olabilecek olan ve uluslararası sistemdeki dinamik konjonktürden beslenen bütün bu gelişmeler Türk-İran ilişkilerinin bölgesel nitelikli unsurlarını da doğrudan ilgilendirmektedir.

c. Türk-İran İlişkilerinin Bölgesel Kanatları

Türkiye ve İran'ın çok yönlü jeopolitik yapılanması bu iki ülke arasındaki ilişkilerin, dolayısıyla da Türkiye'nin İran'a dönük politikasının, en azından üç kanatlı olmasını gerektirmektedir: Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya. Her iki ülkenin de temelde birer Batı Asya ülkesi konumunda bulunmaları gerek tek tek bu bölgelere yönelik politikalarda gerekse bu bölgeler arasındaki etkileşim alanlarında her iki ülkenin de bir diğerini gözeten politikalar geliştirmesini kaçınılmaz kılmaktadır.

Bu çerçevede İran'ın bu üç bölge arasında bir geçiş ülkesi konumunda bulunması Türkiye'nin bu üç bölgeyle ilgili politikala-

rında da İran faktörünü gözönünde bulundurmasını stratejik bir zorunluluk haline getirmektedir. Herşeyden önce belirtmek gerekir ki, dinamik uluslararası konjonktürün bu üç bölge üzerindeki etkileri ve iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihî derinliği, Türkiye-İran ilişkilerinin sadece üçüncü taraflarla ilgili küresel tercihlerin sıradan bir uzantısı olarak değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Bölge ötesi büyük güçlerin bu ilişkilerin belirleyici unsuru halinde tutulması bu tarihî birikime de, reelpolitik gerçekliklere de aykırıdır. Çarpıcı bir kıyas ile ortaya koymak gerekirse, şu anda geçerli olan Türkiye-İran sınırının tarihi (1639 Kasr-ı Şirin) bile ABD'nin tarihinden (1774) ve Alman birliğinin sağlanmasından (1871) daha eskidir.

Özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni durum Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya politikalarındaki İran ağırlığını önemli ölçüde artırmıştır. Daha önce NATO-Varşova Paktı ya da Türkiye-SSCB ilişkilerinin doğal ve statik bir boyutu gibi görülen Kafkaslar'daki stratejik yapılanma yeni dönemde küresel güç dengeleri ile Türk-Rus-İran bölgesel dengelerinin kesişim alanında şekillenmeye başlamıştır. Bölgeyi kuşatan önemli güçler olarak Türk-Rus-İran çapraz dengelerinin bölgede daha yerel güç niteliğinde bulunan Gürcü-Azeri-Ermeni dengeleri ile olan karşılıklı ilişkisi bölgeyi son derece dinamik çıkar ilişkilerinin seyrettiği bir alan haline getirmiş bulunmaktadır.

Benzer bir durum Orta Asya için de geçerlidir. İlgili bölümde daha detaylı bir şekilde incelendiği gibi Orta Asya'da ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanı ABD ve AB gibi küresel güçler yanında Rusya, Çin, Hindistan, İran, Japonya ve Pakistan gibi Asya güçlerini de devreye sokmuş bulunmaktadır. Türkiye'nin doksanlı yıllarda, seksenli yıllardakinin aksine, küresel tercihlerin bölgesel politikalar üzerindeki baskısını dengeleyememesinin bir sonucu olarak İran faktörünü sadece rekabet odağı olma niteliği ile değerlendirerek yürüttüğü politikalar, Türkiye'nin bu bölgelerde ABD, Avrupa ve Rusya karşısındaki dış politika esnekliğini zaafa uğratmıştır.

Türk-İran ilişkilerinin üçüncü kanadını oluşturan Ortadoğu bölgesi daha da hassas ve kırılgan denge unsurları barındırmaktadır. İran'ın Türkiye'nin Ortadoğu politikasındaki önemi birbirle-

riyle ilişkili farklı düzlemlerde ele alınabilir. Birincisi, Ortadoğu bölgesini kuşatan güç dengeleri içinde tarihî ve jeopolitik olarak ağırlık merkezlerini oluşturan Türkiye-İran-Mısır üçgeni içinde Türk-İran ilişkilerinin taşıdığı önemle ilgilidir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi bu ağırlık merkezlerindeki güç dengeleri Ortadoğu'nun genel stratejik yapılanmasını doğrudan belirlemektedir ve bu açıdan Türk-İran ilişkileri özel bir önem taşımaktadır.

Bu jeopolitik güç merkezlerine dayalı ikinci önemli boyut, Ortadoğu'nun Türk-Arap-Acem havzalarından oluşan ve bölgenin en temel yerleşik etno-kültürel dağılımını yansıtan jeokültürel hat ile doğrudan ilgilidir. İran ve Türkiye'nin Ortadoğu'nun Arap olmayan iki büyük ülkesi olmaları bu ülkelerin ikili ilişkilerini Arap ülkeleri ile olan ilişkilerine yansıtan unsurlar taşımaktadır. Arap dünyasında İran-Irak savaşı süresince yükselen İran-karşıtı ve Türkiye-İsrail ilişkilerinin yoğunlaştığı doksanlı yılların ortalarında yükselen Türkiye-karşıtı milliyetçi dalgalanmalarda Mısır'ın oynadığı rol bu açıdan dikkat çekicidir. İran böylesi bir Arap milliyetçiliği dalgalanmasına karşılık Suriye ile ilişkilerine ağırlık vererek kapsamlı bir blokaj ile karşılaşmamaya özen gösterirken, Türkiye özellikle Ürdün'e dönük politikalarında benzer bir tavrı sürdürmeye çalışmıştır.

Türk-İran ilişkilerinin bölge-içi dengeleri etkileyen üçüncü boyutu Ortadoğu bölgesinin bereketli kuzey hilal hattını oluşturan Mezopotamya-Basra hattı ile ilgilidir. Osmanlı-İran dengelerinin de şekillendiği bu hat üzerinde bulunan Irak'ın mezhep ve etnik nitelikleri itibarıyla taşıdığı iç çelişkiler ve Soğuk Savaş sonrası dönemde Irak-eksenli yaşanan bunalım Türk-İran ilişkilerini gerek bu hattın jeopolitik geleceği gerekse Irak'ın siyasî geleceği açısından önemli bir faktör haline getirmiş bulunmaktadır. Dünyanın en zengin petrol rezervlerini de barındıran bu hat üzerindeki küresel ve bölgesel rekabetin en hassas dengelerinden birini Türkiye-İran ilişkileri oluşturmaktadır.

İki ülke arasındaki ilişkilerin Soğuk Savaş sonrası dönemde gerek karşılıklı bağımlılık gerekse rekabet özellikleri ile hassas bir nitelik kazanmasına sebep olan dördüncü boyut Kafkaslar ile Ortadoğu bölgeleri arasındaki iç bağımlılık ilişkisinin artışıdır. Bu iç

bağımlılık Hazar'ın güneyinden Doğu Karadeniz'e kadar uzanan ve Mezopotamya-Basra hattının kuzeyini oluşturan Türk-İran etkileşim kuşağını önemli bir stratejik geçiş alanı haline getirmiş bulunmaktadır. Bu durum bu kuşak ile Mezopotamya-Basra hattının kesişim alanına Batı Asya dengelerinin stratejik kilidi niteliği kazandırmıştır. Bu da Türk-İran ilişkilerinin belirleyici etkisini önemli ölçüde artırmıştır.

Bu boyutlara göre daha dolaylı bir nitelik taşıyan bir diğer boyut ise İran'ın Basra Körfezinin bütün doğu yakasını oluşturan bir ülke olarak aynı zamanda bir Güney Asya ülkesi niteliği taşımasıdır. İran'ın dünyanın en önemli enerji üretim ve aktarım merkezlerinin başında gelen Basra Körfezinde sahip olduğu özel konum gelecekte küresel ve bölgesel dengeler arasındaki etkileşimi artırabilecek ve Türkiye'nin Ortadoğu politikasını etkileyebilecek özellikler taşımaktadır.

Bu çerçevede bir başka önemli husus da Basra Körfezi ile Doğu Akdeniz'in Türkiye'nin ilgi alanına giren deniz havzaları olarak taşıdıkları karşılıklı etkileşim potansiyelidir. Basra Körfezi temelde bölgesel dengeler açısından bir İran-Arap dengesini kendi içinde barındırırken, Doğu Akdeniz havzası bir Türk-Arap-İsrail ilişki havzası niteliği taşımaktadır. Türk-İran ilişkilerinin seyri bu iki havza arasındaki etkileşimi de, bu havzalar arasındaki dengeleri de doğrudan etkileyebilecek nitelikler taşımaktadır. Türkiye'nin Körfez bölgesindeki küçük Arap şeyhlikleri üzerindeki etkisi ile İran'ın Lübnan üzerindeki etkisi de karşılıklı ilişkilerin çapraz yönlerini ortaya çıkarabilecek unsurları haizdir.

Bütün bu boyutlar ortaya koymaktadır ki, Türk-İran ilişkileri Ortadoğu dengelerinin en temel belirleyici faktörlerinden birisidir. Türk-İran ilişkilerinin diğer iki önemli kanadı olan Kafkaslar ve Orta Asya dengelerinin Ortadoğu ile oluşturduğu etkileşim havzaları bu belirleyiciliği daha da artırmış bulunmaktadır. Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya gibi bölgesel kanatlarla ilgili politikaların genel Asya politikası çerçevesinde dengeli ve koordineli bir şekilde yürütülmesi Türk-İran ilişkilerinin temelini oluşturmaktadır. Böylesi kapsamlı ve koordineli bir yaklaşım Türkiye'nin yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta havzası politikaları açısından da büyük bir önem taşımaktadır.

6. Küresel ve Bölgesel Dengeler Açısından Kürt Meselesi, Kuzey Irak ve Türkiye

Daha önce çok kötü örülmüş bir duvara benzettiğimiz Ortadoğu'daki uluslararası sınırlar ile reel unsurlar arasındaki pergelin bugün en fazla açılan ucu Irak ve Filistin'dedir. Belirsizlik içindeki bu iki bölge arasındaki eş-zamanlı oluşumların arkaplanında da bu gerçek yatmaktadır. Irak ve Irak'taki belirsizliğe bağlı olarak gittikçe uluslararası bir nitelik arzeden "Kürt Meselesi" de bu açıdan soğukkanlı bir şekilde değerlendirilmek zorundadır.

Uluslararası hukuk söyleminde cari sınırların korunmasını öne çıkarmakla birlikte reelpolitikte *de facto* etkinlik alanları oluşturmaya çalışan büyük güçlerin sınır kavramını aşan çıkar tanımlamaları çerçevesinde "Kürt Meselesi"ne bakışlarının jeopolitik, jeoekonomik ve jeoetnik/jeokültürel temellerini soğukkanlı bir şekilde belirlemeden geleceğe yönelik sağlıklı projeksiyonlar yapabilmek çok güçtür. Kürt Meselesinin Soğuk Savaşın son döneminde tırmanış göstermesi de bu açıdan son derece ilginç bir boyut ihtiva etmektedir.

a. Kürt Meselesinin Jeopolitik, Jeoekonomik ve Jeoetnik/Jeokültürel Arkaplanı

Kürt nüfusun yayıldığı coğrafyayı gözönüne aldığımızda Kürt Meselesinin küresel ve bölgesel dengelerde taşıdığı önemi ve bölge içinde bir belirsizlik unsuru haline dönüştürülmesinin arkaplanındaki temel sebebi anlamak da kolaylaşır. Bu coğrafya, kendi içinde jeopolitik bir bütünlük oluşturması güç bir geçiş alanı teşkil etmektedir. Ortadoğu ve Avrasya'nın en önemli geçiş alanlarından birini oluşturan bu coğrafya bu yönüyle küresel ve bölgesel rekabetlerin çekim alanı haline gelirken, jeopolitik bir iç bütünlük oluşturamaması dolayısıyla da istikrarsızlık kaynağı olmaktadır.

Bölgenin bir geçiş alanı niteliği taşımasını sağlayan ve Kürt Meselesinin jeopolitik arkaplanını oluşturan ikisi kıtasal, diğerleri daha bölgesel dört ana nitelikten bahsedilebilir. Birincisi, bölgenin Avrasya anakıtasının doğu-batı ekseninde Hazar Denizinin güneyinden geçen kıtasal bağlantının en kritik geçiş hattı üzerinde bulunmasıdır. İkincisi ise kuzey-güney ekseninde Avrasya steplerini güney denizlerine bağlayan dört önemli geçiş kuşağının biri olan Kafkaslar'ı (diğerleri Balkanlar, Afganistan/Hayber ve Ti-

bet/Hind-i Çin) bir hat ile Basra Körfezine, bir diğer hat ile Doğu Akdeniz'e bağlayan jeopolitik bağlantı hattının da bu bölge üzerinde olmasıdır.

Daha bölgesel nitelikli bağlantılar açısından ele alındığında da, üçüncü olarak bu bölge İç Anadolu havzasını bir taraftan Mezopotamya havzasına, diğer taraftan İran üzerinden Asya derinliklerine bağlamaktadır ki Türkiye açısından bu bağlantı son derece büyük bir önem arzetmektedir. Dördüncü olarak Karadeniz-Hazar-Basra-Doğu Akdeniz deniz bağlantısının karasal merkezi de Kürt Meselesinin jeopolitik arkaplanının önemli özellikleri arasındadır. Bu jeopolitik arkaplandır ki, başta ABD olmak üzere önemli Avrupa güçlerini ve Rusya'yı meselenin içine doğru çekmekte ve Avrasya üzerindeki jeopolitik rekabet kaçınılmaz bir şekilde bölgeye yansımaktadır.

Geçiş bölgesi açısından bu derece önemli bir konuma sahip olan bu coğrafyanın bir iç jeopolitik bütünlük oluşturamamasının en önemli sebebi doğrudan bir deniz bağlantısının olmayışıdır. Bu da bu coğrafyanın deniz bağlantısı olan bir bölge ülkesi ile bütünleşmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Küresel ölçekli büyük bir gücün güvenlik garantisi bile bu coğrafyanın bağımsız bir jeopolitik alan oluşturması için yeterli olamaz. Bunun farkında olan büyük güçler de bölgesel güçler ile olan ilişkilerinde bu olguyu önemli bir parametre olarak gündemde tutmaktadır.

Kürt Meselesinin jeoekonomik arkaplanında ise bu jeopolitik yapının kaçınılmaz olarak kurduğu petrol-su-petrol dengesi yatmaktadır. Kafkasya ve Hazar petrollerini Mezopotamya su havzası üzerinden Körfez petrol kaynaklarına bağlayan jeoekonomik hat, bölgeyi uluslararası rekabetin odak noktasına çeken diğer önemli bir unsurdur. Türkiye'nin GAP projesi ile bu jeoekonomik hattın merkezinde yeni bir kaynak-güç ilişkisi kurmaya başlaması, diğer güçlerin bu meseleye yönelik ilgilerini artırmış ve belki de PKK terörünü tırmandıran bölge-dışı tahriklerin bir tür gerekçesi olmuştur.

Daha geniş ölçekli Ortadoğu Meselesini daha dar ölçekli Kürt Meselesi haline dönüştürme çabalarının arkasında da bu jeoekonomik altyapı vardır. Orta Asya'dan Akdeniz, Avrupa ve Hint Okyanusuna uzanan enerji kaynaklarının aktarım hatlarının oluşturdu-

ğu yeni reel coğrafya da cari sınırları aşan bölgesel inisiyatif alanlarının devreye sokulmasına yol açmaktadır.

Kürt Meselesinin jeokültürel/jeoetnik temelinde Kürt nüfusun Ortadoğu'nun diğer üç önemli yerleşik unsuru olan Türk, Arap ve Acem nüfusun etkinlik alanlarına yayılmış olması yatmaktadır. Bu sebepledir ki bu üç temel unsur ile ilişkili politika geliştiren her büyük güç Kürtleri şu ya da bu şekilde stratejik denklemin bir yerinde kullanmaya çalışmaktadır. Yetmişli yıllarda Sovyet yanlısı Baas rejimi karşısında baba Barzani liderliğinde bir Irak meselesi haline dönüşen Kürt Meselesi, İran Devriminden sonra bir İran meselesi haline getirilmiştir. Soğuk Savaşın sona erme sürecinin getirdiği dengelerde Türkiye'nin Asya derinliğini tehdit eden PKK terörü ile bir Türkiye meselesi haline getirilen Kürt Meselesi, Körfez Savaşına koşut bir tarzda da oğul Barzani öncülüğünde bir Irak meselesi olma niteliğini sürdürmüştür.

Önümüzdeki dönemde de bu jeoetnik yapılanma her türlü istismara açık bir görünüm arzetmektedir. Gerek Türk, Arap ve İran devletleri içinde gerekse bu devletler arasında vuku bulacak ihtilafların körüklenmesinde büyük güçlerce her an kullanılma tehlikesi içinde olan Kürt nüfus bu stratejik oyunun sürekli mağduru haline gelmektedir.

Bölgedeki aşiret yapısının doğurduğu asabiyet bu jeoetnik parçalanmayı daha da mikro düzeylere indirgemekte ve istismara açık yapısını tahrik etmektedir. Son on yıl içinde Kuzey Irak ve Afganistan'da yaşananlar mikro-etnik bölünmenin sonuçlarını ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Özellikle aşiret kültürünün oluşturduğu siyasî birlikler arasında İbn Haldun'un *asabiyet* teorisini teyit eder şekilde süren katı rekabet unsurları bütün tarafların gücünü uzun dönemde törpüleyen bir kısır döngü oluşturmaktadır. Dıştan bir gözlemcinin hemen farkedebildiği bu kısır döngü olgusu, döngü içinde bulunan taraflar tarafından yeterince kavranamadığı için kısa dönemli başarılar nihaî zaferin habercisi olarak yorumlanmakta ve bu psikoloji içinde gerçekleştirilen karşılıklı hamleler her yeni döngüde daha yıkıcı tesirler yapmaktadır.

Bu tür asabiyet temelli güç rekabetlerinde rasyonel bir bunalım çözücü mekanizmanın devreye girerek taraflarca meşru ve adil görülebilecek bir güç paylaşımını sağlayamaması küçük ihti-

laflar ile başlayan farklılaşmaları dahi büyük ölçekli silahlı çatışmalara dönüştürebilmektedir. Grupların iç dinamiklerinin baskısı her türlü rasyonel çözüm arayışını engellemektedir. Başka bir deyişle, grup prestiji ve onuru akla baskın çıkmaktadır. Böylesi bir psikolojik savaş atmosferinde yokolmak uzlaşmaktan daha uygun bir alternatif haline gelmektedir. Kan davalarının aileler arasında yol açtığı küçük ölçekli çatışmalar ile iç savaşın tarafları arasındaki büyük ölçekli çatışmalar arasında gerek psikolojik altyapı gerekse mantık silsilesi açısından hemen hemen hiçbir fark yoktur. Karşı tarafa son darbeyi vuran yeni bir karşı darbe yemenin tedirginliğini yaşamakta, darbe yiyen ise sözde onurunu kurtarmak uğruna mukabil darbe için en uygun konjonktürü ve fırsatı kollamaktadır. Böylece imkanları değerlendirme sanatı olan diplomasi yerine öldürücü darbe vurmaya yönelen askerî fırsatçılık devreye girmektedir.

Tarafların bu psikolojisini yakından bilen ve takip eden dış aktörler, bu çatışmanın devamının kendilerine sağladığı müdahale avantajının sürmesi için çoğu zaman bunalım çözücü bir rol üstlenmektense nihaî galibin olmadığı bir denge halinin sürmesini tercih etmektedirler. Bu da gerilemekte olan tarafa sağlanan lojistik destek ile gerçekleştirilmektedir. Satranç oyununda taşların kimliklerinden ziyade oyun içinde oynayabilecekleri rol önem taşımaktadır. Bütün bu oyun içinde en çok kaybeden ise kısır döngüde daha hızlı döndükçe zafere yaklaştığı vehmine kapılan, ama her dönüşte daha fazla enerji ve kaynak kaybeden bölge halkları olmaktadır.

Jeoetnik yapılanma ile jeoekonomik kaynak alanları arasındaki bu etkileşim Ortadoğu'nun geleceği ile ilgili projeksiyonlarda yeni bunalım senaryolarının kaynağını teşkil etmektedir. Bu tesbit üzerinde yoğunlaşan geleceğe yönelik projeksiyon, 20. yüzyılın ikinci yarısında Filistin-eksenli Arap-İsrail gerilimi ile özdeşleşen Ortadoğu Meselesinin 21. yüzyılın ilk yarısında su ve Kürt Meselesi üzerinde yoğunlaşan bir Türk-Arap-İran gerginliğine dönüşmesidir. Soğuk Savaş sonrası tehdit senaryoları içinde ele alınan güney faktörü ve zamanla bölgesel bunalım analizlerinin merkezine oturtulan su meselesi, Filistin ve petrol eksenli Ortadoğu problematiğinin kademeli bir şekilde değişmesine yol açmıştır. Daha ön-

ce önemli ölçüde Filistin-petrol denklemine oturtulan Ortadoğu meselesi son on yıl içinde Kürt-su denklemine dönüştürülmeye çalışılmış ve bunda da önemli bir mesafe alınmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Filistin, Irak ve Kürt meselelerindeki eş-zamanlılık (senkronizasyon) bu açıdan dikkat çekici boyutlardadır. Körfez Savaşını takip eden doksanlı yıllarda Ortadoğu'nun barış bölgesinin, daha önceki dönemlerin aksine, Filistin-Ürdün eksenine, savaş ve bunalım bölgesinin ise Irak-Körfez eksenine kaymış olması, bu yeni projeksiyonun taşıdığı anlam açısından özel bir öneme sahiptir.

Yeni bunalım odağının Irak'a kaymış olması son derece önemlidir, çünkü Irak Ortadoğu'daki otantik Müslüman toplulukların bütün çelişkilerini barındıran bir özelliğe sahiptir. Bir taraftan Türkmen-Kürt-Arap-Acem etnik unsurlarını, diğer taraftan da Sünnî-Şiî mezhep unsurlarını barındıran ve bu unsurları kendi iç bölgesel dengelerine yansıtan Irak, Ortadoğu'nun jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik kilidi konumuna gelmiştir.

Seksenli yıllara damgasını vuran İran-Irak Savaşı süresince İran'la, doksanlı yılların başında giriştiği Kuveyt macerası ile hemen hemen bütün büyük Arap ülkeleriyle çatışan, bu çatışmalar esnasında tırmanan PKK terörü ve Kuzey Irak dengeleri dolayısıyla Türkiye ile sürekli bölgesel gerilimler yaşayan ve bu bölgesel gerilimleri uluslararası güçlere verdiği manipülasyon imkanları ile daha da derinleştiren Saddam yönetimi bu projeksiyonların önünü açan bir manivela rolü oynamıştır. Doksanlı yıllar boyunca Ortadoğu'daki askerî hareketlilik ve risk İsrail ve Filistin sınır boylarında değil, Irak sınır boylarında ve Mezapotamya-Körfez derinliğinde olmuştur. Kuzey Irak'taki etnik-temelli gerilim ile güney Irak'taki mezhep-temelli gerilimin eş-zamanlı tırmanışlar göstermesi bunun önemli bir göstergesidir. 1999 yılında Kuzey Irak'ta yeni oluşumlara yönelindiği bir dönemde Şiî ulemadan Ayetullah Sadr'ın öldürülmesi de gözönüne alındığında Irak'ın bu projeksiyonların öngördüğü gerilim alanları açısından taşıdığı önem bir kez daha anlaşılır.

Ortadoğu'nun yakın geleceği ile ilgili bölgesel barışı tehdit edebilecek en geniş kapsamlı tehlike Türk, Acem, Arap ve Kürt unsurlar arasında etnik nitelikli bir çatışmanın çıkartılması ve bunun

sürekli problem kaynağı olan bir kangren haline dönüştürülmesidir. Seksenli yıllarda İran-Irak Savaşı esnasında sürdürdüğü dengeli politika ile böylesi bir kangrenleşme temayülüne set çeken Türkiye, PKK terörünün devre dışı kalmasından sonra da bölgeyi kuşatıcı barış inisiyatiflerine öncülük etmelidir.

İran-Irak Savaşı ve Körfez Savaşı ile tırmanan PKK terörü açıkça göstermiştir ki, bölgesel barışı temin etmeden iç barışı sağlamak da zordur. Türkiye'nin Osmanlı'nın bölge politikası ile ilgili tecrübelerinden çıkaracağı önemli dersler vardır. Ortak tarihî tecrübe dolayısıyla Kürt Meselesine yönelik en kalıcı, soğukkanlı ve kuşatıcı politika da Türkiye'den beklenebilir.

Türkiye bu jeoekonomik, jeopolitik ve jeoetnik unsurları da gözönünde bulundurarak en azından bin yıllık bir tarihi ortak olarak şekillendirdiği farklı kökenden gelen bütün unsurları barıştıran ve kuşatan bir kültürel açılım sağlamalıdır. Abdullah Öcalan'ın yakalanması büyük güçler açısından yeni bir stratejik oyunun başlamasından başka bir şey değildir. Türkiye, kendi bölgesel çıkarlarının da bölge insanının da bölge-dışı güçlerce istismar edilmesine izin vermeyecek bir stratejik basiret göstermek zorundadır.

b. Küresel Aktörler, Belirsizlik Alanları ve Kürt Meselesi

Artık kronikleşen iki belirsizlik alanı olan Filistin ve Irak'ın siyasî egemenlik alanı ile ilgili net düzenlemler yapılmaksızın Ortadoğu'da cari uluslararası hukuk sınırları ile *de facto* durum arasındaki gerilimin giderilmesi mümkün değildir. Kuzey Irak ve Kürt Meselesi bu eksende gerek bölgesel gerekse Irak-merkezli olarak problemlerin odağında yer almaktadır. Bölgesel dengeler ve olayların gelişimindeki zamanlama açısından bakıldığında önümüzdeki dönemde Ortadoğu'da artık kronikleşen iki belirsizlik alanının netleşmesi gündeme kaçınılmaz olarak gelecektir. Bunlardan birincisi 2000 yılının Eylül ayında nihaî statüye kavuşması planlanan Filistin'in yeni niteliğinin ne olacağı meselesi, diğeri de egemenlik alanı ile bölünmüşlük arasında hassas bir dengede gidip gelen Irak'ın statüsü ile birlikte Güney ve Kuzey Irak'ta bu belirsizlik döneminde ortaya çıkan statüsüz yapıların geleceğinin netleşmesidir.

Körfez Savaşı sonrasında Saddam'ı iktidardan indirerek Irak'ın uluslararası hukuk ile tanımlanmış sınırları içinde yeni bir rejim oluşturamayan ABD önderliğindeki sistemik güçler, Irak'ın gücü-

nü, sınırlarına dokunmaksızın budama yolunu tercih etmişler ve 36. paralelin kuzeyi ile 32. paralelin güneyinde *de facto* bir durum ortaya çıkarmışlardır. Böylece Irak'ın hukukî gücü ile fiilî gücü arasında bir fark doğmuş ve Saddam'ın tamamıyla kırılamayan siyasî ve askerî gücü BM kararları ile bu iki paralel arasında sınırlandırılmaya çalışılmıştır.

Böylesi bir statüko ABD stratejisi açısından Saddamsız ama uluslararası hukukun öngördüğü sınırlar içinde bütünlüğünü korumuş bir Irak alternatifinden daha uygun görülmektedir, çünkü BM sistemince dışlanmış ve gücü kırılmış Saddamlı bir Irak ABD'nin bölgedeki manevra alanını genişletmekte ve meşruiyet kazanmış müdahale imkanlarını artırmaktadır. Çekiç Güç ve diğer Amerikan stratejik askerî birliklerinin bölgede konuşlandırılmasını meşru kılan bu statüko, bölgede yeni bir otorite oluşturmak isteyen Kürt gruplara yakılan yeşil ışık ile desteklenmişse de son beş yıl içinde Kuzey Irak'ın uluslararası hukuk açısından anlam kazanamayan durumu süregelmiştir. Türkiye, İran ve Suriye'nin bölgesel hesapları da devreye girdiğinde ittifakların anlık güç kaymalarına göre şekillendiği tipik bir küçük ölçekli güç dengesi yapılanması ortaya çıkmış ve statükonun belirsiz bir şekilde sürmesini sağlamıştır.

ABD'nin gerek Kuzey Irak'taki belirsizlik ve iç çekişmelerdeki gerekse Irak'ı fiilen üçe bölen statükodaki uzun dönemli stratejik hesabı ve prensibi açıktır: Bölgeyi mümkün olduğunca daha küçük ölçekli birimlere indirerek bölgesel güç temerküzü gerçekleştirebilecek ülkelerin sayısını azaltmak ve bu küçük ölçekli birimlerin iç çekişme ve ittifaklarını kullanarak müdahil pozisyonunu sürdürebilmek. Bu stratejik hesabın arkasında da küresel güç merkezleri karşısındaki *arbiter* (arabulucu/denge sağlayıcı) konumunu muhafaza ederek küresel sistemin Atlantik eksenine dayalı özelliğinin sarsılmasının önüne geçme hesabı vardır. Ortadoğu'da etki gücü azalmış bir Amerika'nın Avrupa ve Doğu Asya karşısındaki güç pozisyonu büyük bir zaaf gösterir. Ortadoğu'nun daha küçük ölçekli güç merkezlerine ayrılması İsrail'in stratejik hesapları ile de tam bir uyum arzetmektedir.

Kuzey Irak'taki Kürt gruplar bu konjonktürün kendilerine bir devlet kurma şansı tanıyabileceği konusunda sürekli bir beklenti içinde tutulagelmişlerdir. Barzani ve Talabani'nin birbirlerini kol-

layan tutumlarının bu beklentinin net bir şekilde masaya konulmasını sürekli geciktirmiş olması, gerek böylesi bir devlet oluşumu konusunda özellikle Türkiye'yi ikna etmekte güçlük çeken ABD yönetimini ve gerekse de böylesi bir devletin doğuracağı stratejik sakıncaları hisseden Türkiye, İran ve Suriye'nin rahatsızlıklarını donduran bir statü doğurmuştur. Bu hedef için bölge-ötesi güçler olarak ABD ve İngiltere'ye, bölgesel güçler olarak da kimi zaman Türkiye'ye, kimi zaman da İran'a yakınlaşan, değişken ve esnek bir politika takip eden Kürt gruplar, ABD ve Avrupa'nın küresel hesapları ile Türkiye, İran ve Suriye'nin bölgesel hesaplarının kesişim alanlarında kendilerine bir hayat alanı açmaya çalışmışlardır. Barzani'nin tekrar Saddam'a yakınlaşan son politika değişimi, böylesi bir hayat alanının en iyimser ihtimalle bile özerkliğin ötesine geçemeyeceğini gördüğü anda gerçekleşmiştir.

İran destekli Talabani karşısındaki konumunun zayıflamakta olduğunu gören Barzani, çok yönlü hesapların kesiştiği bir ortamda doğan belirsiz bir statükonun sağlayabileceği garantisiz gelecek hesapları yapmaktansa, daha önce denenmiş olduğu için uygulanabilir gördüğü realist bir hedefe doğru kaymıştır. Türkiye'nin tercihinin de Irak'ın bütünlüğünü koruması yönünde değişmekte olduğunu gören Barzani, ulaşabileceği en iyi hedef olarak gördüğü kapsamlı bir özerkliğin ancak ve ancak Irak bünyesinde gerçekleşebileceğini farkederek konjonktürel olarak kimi zaman satrancın Irak ayağına kayma temayülü göstermiştir.

ABD ve İngiltere'nin Irak üzerindeki askerî baskılarını periyodik bir ritim ile sürdürmesi, Irak'ta kontrollü gerginlik politikaları ile bugüne kadar süregelen belirsizliğin genelde Ortadoğu, özelde Filistin ile bağlantılı şekilde doğurabileceği sonuçlarla doğrudan ilgilidir. Kürt Meselesini bu eksende temelde Irak probleminin bir unsuru olarak gören ABD, en azından meselenin bu safhasında Kürt Meselesini temelde Türkiye ile ilişkilerdeki problem alanlarından biri olarak gören Avrupa'dan farklılaşmaktadır. ABD ile Avrupa'nın Kürt Meselesine bakıştaki farkı, özetle vurgulamak gerekirse, şudur: ABD Kürt Meselesini ilk safhada temelde Irak probleminin bir parçası olarak görürken, Avrupa aynı meseleyi temelde Türkiye meselesi olarak görmektedir. Kürt Meselesinin Irak sınırları içinde ele alınması Avrupa'nın, Türkiye sınırları içinde ele alın-

ması da ABD'nin bu meseledeki çıkarlarını bütünüyle tanımlayamamaktadır.

Türkiye ise her iki tavırdan da ciddi bir tedirginlik hissetmeyi sürdürmektedir. Avrupa'nın Kürt Meselesini Türkiye'nin AB müracaatının bir unsuru yapma yanında başta Yunanistan ve Almanya olmak üzere Avrupa ülkeleri ile yürütülen ikili ilişkileri de etkileyen bir temel problem alanı olarak görmesi Türkiye'de hemen ve doğrudan tepkiler doğurmaktadır. ABD'nin Kürt Meselesini Irak ekseninde çözmeye yönelmesi ise ilk raundda doğrudan bir çatışma doğurmuyor görünse de, ikinci raundda Kuzey Irak'taki oluşumun Türkiye içinde yapacağı etkiler dolayısıyla Türkiye'nin ABD'nin tavrına da şüphe ile yaklaşmasına yol açmaktadır. Özellikle ABD'nin Kuzey Iraklı liderleri Türkiye'yi bilgilendirmeksizin Washington'da biraraya getirmesi bu konudaki kuşkuları daha da artırmıştır.

Gelişmelerin kesişim noktası da işte tam bu çerçevede ortaya çıkıyor gözükmektedir. Türkiye'nin, gerek İncirlik üssünün Irak'a karşı yoğun şekilde kullanılmasının doğurduğu rahatsızlık, gerekse Kuzey Irak ile ilgili girişimlerin sonuçları konusunda duyduğu kaygılarla, haklı olarak Irak politikasında bir denge arayışına yönelmesi ve Tarık Aziz'i Ankara'da misafir etmesi Öcalan'ın yakalanmasında etkili olmuştur. Öcalan'ın Türkiye'ye getirilmesi süreci şimdilik bilinmemekteyse de, gerek Yunanistan'ın ikna edilmesinde gerekse Kenya Operasyonunun yürütülmesinde ABD'nin dolaylı ya da doğrudan bir etkide bulunmuş olması çok yüksek bir ihtimaldir. ABD'nin bu konudaki desteğinin Irak ve Filistin meselelerindeki belirsizliklerin çözülmesine kadar sürmesi de muhtemeldir.

ABD bu yolla Türkiye'ye şu mesajı vermiştir: Öcalan'ın yakalanması ile artık Türkiye içindeki Kürt Meselesi kendi iç alanına ve Türkiye'nin tam denetimine çekilmiş bulunmaktadır; dolayısıyla da Irak'ın statüsünün ve Kuzey Irak'taki gelişmelerin Türkiye'yi tedirgin eden yönleri asgarîye inmiştir. ABD, böylece Kuzey Irak'taki gelişmeleri kendi iç bütünlüğünün bir parçası olarak gören Türkiye'nin kaygılarının bittiğini düşünmekte, dolayısıyla da Türkiye'yi Irak ile işbirliğine sevketmesi muhtemel saiklerin etkisini kaybedeceğini öngörmektedir. ABD Irak'la ilgili bundan sonraki hamle-

lerde Türkiye'nin daha esnek bir tavra yöneleceği kanaatini beslemektedir.

Avrupa ise Türkiye-AB ilişkileri ile Kürt Meselesi arasında kurduğu doğrudan bağlantının Kürt Meselesini aslında bir Avrupa meselesi haline getirdiğini görmekte ve Irak konusunda ulaşılacak herhangi bir çözümün, bu meselenin Avrupa ayağındaki sıkıntıları gidermeyeceğini farketmektedir. Genelde Avrupa, özelde Yunanistan Öcalan'ın yakalanma sürecinde diplomatik açıdan çok kötü bir imtihan vermiştir. Özellikle Türkiye karşısında PKK kartını kullanan Yunanistan'ın düştüğü açmaz, problemli alanlarda doğrudan diplomatik araçlarla dolaylı operatif araçlar arasında denge kuramamanın ne tür sonuçlar doğurabileceğinin en çarpıcı misallerinden biri olmuştur.

Öcalan'ın yakalanması ile ne Ortadoğu denklemi çözülmüş ne de Türkiye'nin bölge ile ilişkilerinden kaynaklanan satranç oyununun hamleleri sona ermiştir. Çok daha dikkatle yürütülmesi gereken yeni ve belki de riski daha yüksek bir oyun başlamaktadır. PKK konusunda Türkiye'ye destek verdiğini her fırsatta deklare eden ABD bundan sonra Ortadoğu'ya yönelik hamlelerinde Türkiye'nin kendi tercihlerine yakın bir politika benimsemesini talep edecektir. Bu taleplerin özellikle Irak ve Filistin'deki belirsizliklerin sona erdirilmesine doğru daha da yoğunlaşacağı unutulmamalıdır. Öte yandan terörist bir örgütle aynı safa düşmeme kaygısıyla Türkiye'ye yönelik baskılarda dikkatli davranmak zorunda kalan Avrupa ülkeleri de aslında Öcalan'ın yakalanması ile önemli bir ayakbağından kurtulmanın verdiği rahatlık içinde taleplerini artıracaktır. Helsinki Zirvesinden sonra bu bakış açısı daha da perçinlenmiş ve özellikle Kopenhag Kriterleri çerçevesinde Ortadoğu kapsamlı Kürt Meselesinin Avrupa'da bir Türkiye meselesi olarak görülmesi temayülü güçlenmiştir.

c. İç Siyasî Kültür ve Bölgesel Etkinlik

Ortadoğu'daki küresel ve bölgesel dengelerin odağında bulunan ve her türlü istismara açık bir nitelik arzeden Kürt Meselesi Türkiye'yi gerek dış politika ve bölgesel stratejik planlama gerekse iç bütünlük ve sosyokültürel ve sosyopolitik entegrasyon açılarından doğrudan ilgilendirmektedir. Bu meselenin taşıdığı jeopolitik önem yeni dönemlerde yeni çerçevelerle ortaya çıkabilecek çok

boyutlu bir karakter arzetmektedir. Öcalan'ın yakalanması bu boyutların daha soğukkanlı değerlendirilebilmesi açısından önemli bir fırsat olarak görülmelidir.

Türkiye'de mesele ya PKK ve terör eksenli olarak bir siyasî güvenlik problemi ya da ekonomik gerilik eksenli olarak bir "Doğu Meselesi" şeklinde görülmüştür. Bu iki husus da meselenin önemli boyutlarını ihtiva etmekteyse de uzun dönemli ve kalıcı bir çözüm için bizatihi yeterli değildir. Öcalan'ın yakalanması ile PKK'nın Türkiye sınırları içinde gerçekleştirdiği terör tehdidinin tamamen yok edilmesi durumunda bile, Irak'taki belirsizlik ve Kuzey Irak'ta her an karakter değiştirebilecek siyasî statü varoldukça "Kürt Meselesi"nin Türkiye'nin ve bölgenin gündeminden düşmesini beklemek çok güçtür.

Aksine, belki de Öcalan'ın yakalanması "Terör Meselesi"nin devre dışı kalmasıyla Kürt Meselesinin daha açık ve doğrudan bir şekilde ifade edilmesi sonucunu doğurabilir. Bu durum özellikle Kuzey Irak'taki düzenlemeler konusunda Türkiye'nin terör rezervini sürekli bir Demokles kılıcı gibi üzerinde hisseden Amerikan diplomasisi için geçerlidir. Öcalan'ın yakalanmasından sonra İncirlik'ten Kuzey Irak'a yönelik operasyonların neredeyse rutin bir nitelik kazanması ve bütün ikazlara rağmen Kerkük-Yumurtalık boru hattına yönelmiş olması dikkat çekicidir.

Öte yandan, bölgenin ekonomik kalkınmasının meseleyi uzun dönemde çözebileceği kanaati de, doğru unsurlar ihtiva etmekle birlikte, sonucu belirsiz bir iyimserliği kendi içinde barındırmaktadır. Ekonomik kalkınmanın getirdiği ilişkiler ağının kimi zaman bu tür gerilim alanlarını daha da tırmandırdığı yönünde önemli alan çalışmaları mevcuttur. Yugoslavya'nın parçalanmasının ülkenin en gelişmiş ekonomik altyapısına sahip olan Slovenya'dan başlaması, SSCB'den kopan ilk devletlerin yine göreceli olarak çok daha iyi bir ekonomik altyapıya sahip olan Baltık ülkeleri olması dikkat çekicidir.

Tarihî tecrübelerimizden de biliyoruz ki, 19. yüzyıldaki en kapsamlı bölgesel ekonomik kalkınma projelerini Tuna ve Bağdat vilayetlerinde uygulayan Osmanlı Devleti, her iki vilayetini de, iç gerilim alanlarını istismar edebilen dış konjonktür etkisiyle kaybet-

miştir. Ayrıca, ekonomik olarak bugünle kıyaslanamayacak şekilde geri olan bölge halkının I. Dünya Savaşında Rus destekli Ermeni hareketine karşı Osmanlı Devleti ile, Kurtuluş Savaşında da Batılı güçlerce desteklenen Yunan istilacılarına karşı Anadolu hükümeti ile kader birliği yapmış olmaları da aidiyet hissi ile ekonomik kalkınma arasında mutlak bir bağımlılık ilişkisi olmayabileceğini ortaya koymaktadır. Bugün daha iyi durumda olan bölge halkının problemlerini istismar eden PKK'nın Yunanlılarla ve Ermenilerle birlikte bir cephe oluşturmuş olması, üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir olgudur. Ekonomik kalkınma iç ve dış konjonktürü birbirine bağlayan bu tür meselelerde önemli bir araç olmakla birlikte, ana ekseni oluşturan yegâne araç niteliğinde değildir.

Meselenin uzun dönemli ve kalıcı çözümü kültürel, ekonomik, siyasî ve diplomatik boyutların entegre bir şekilde yeniden değerlendirilebilmesine bağlıdır. Bu boyutların hiçbiri tek başına yeterli değildir. Bütün bu boyutları ihtiva eden ve belirleyen temel çözüm unsuru ise kültürel, ekonomik ve siyasî meşruiyetin temelini oluşturan aidiyet hissidir. Bir siyasî sistem, bir ekonomik düzen ve nihayet bir kültürel çevre, toplumun bütün kesimlerini kuşatan bir aidiyet hissi doğuramıyorsa, dış jeopolitik çıkar çatışmalarından beslenen bu tür iç gerilim alanlarının yeni niteliklerle tekrar tekrar gündeme gelmesi şaşırtıcı olmayacaktır.

Böylesi bir dönemde Türkiye bir taraftan kendi içinde ülke bütünlüğünü gerçek bir siyasî meşruiyet anlayışı ile pekiştiren bir restorasyon sürecine girmek, diğer taraftan da Ortadoğu üzerindeki küresel ve bölgesel dengeleri gözeten ve kapsamlı bir uygulama planına oturtulan bir dış politika stratejisine yönelmek zorundadır. Yoksa içeride ve dışarıda yeni kutuplaşmalar ve düşmanlar üretmeye dayalı bir söylem Öcalan'dan daha yıkıcı ve bölücü sonuçlar doğurabilir. Toplumun bütün kesimlerini ve ülkenin bütün bölgelerini aynı vatandaşlık bağı ile kuşatan bir siyasî kültür geliştirmeksizin dış faktörlerin iç yapımızı etkilemesinin önüne geçebilmek mümkün değildir.

Bugün parçalanmış görünen ve bu parçalanmışlık içinde bölge üzerinde hesap kuran büyük güçlerce istismara açık bir yumuşak karın oluşturan "Kürt jeopolitiği" uzun dönemde aidiyet hissini en yoğun bir şekilde yaşadığı bölgesel bir güç ile bütünleşme

süreci içine girecektir. Uzun dönemde meselenin odak noktası bölge halkının aidiyet hissini pekiştiren bir kader birliği meşruiyeti ile çözümlenecektir.

Bu aynı zamanda Ortadoğu bölgesinin genel meşruiyet ve aidiyet probleminin de bir yansımasıdır. Türkiye teröre ciddi bir darbe vurulduğu bu dönemde toplumsal aidiyet hissini sarsma riski taşıyan bir söylem yerine, terörist grup ile Kürt halkını ayrıştıracak ve masum bölge halkını yeni bir aidiyet hissi ile kucaklayacak kültürel, siyasî ve ekonomik politikalar geliştirmek zorundadır.

Bu noktada Türkiye bölgeye müdahil olmak isteyen büyük güçlere ve Kürt nüfus barındıran diğer bölge ülkelerine göre önemli avantajlara sahiptir. Herşeyden önce yaklaşık bin yıl birlikte yaşamış olmakla birlikte etnik nitelikli hiçbir çatışmaya taraf olmayan Türk ve Kürt nüfus Batı karşısında son direniş noktası olan Osmanlı Devleti'ni birlikte savunmuşlar ve bu savunmanın yetersiz kaldığı bir dönemeçte de İstiklal Harbini birlikte yürütmüşlerdir.

Sabit veriler olan ortak tarih, coğrafya, din ve kültür unsurları Anadolu'nun değişik bölgelerinde yaşayan bu insanların ortak bir sosyal aidiyet hissi ile kaynaşmalarını sağlamıştır. PKK, bütün çabalarına rağmen, Kürt nüfus içinde yeterli bir destek bulamamışsa bunun sebebi sadece alınan askerî tedbirler değil, bu aidiyet hissinin getirdiği ortak hayat alanı bilincidir. Tarihî birikim ile desteklenen bu aidiyet hissinin zaafa uğratılması PKK'dan daha tehlikeli sonuçlar doğurabilir.

Geleneksel unsurlardan kaynaklanan ve toplumu birarada tutan bu aidiyet hissinin modern destekleyici aracı vatandaşlık bilincidir. Toplumun bütününü hiçbir ayırıma tâbi tutmadan kucaklayan bir vatandaşlık bilinci ve hukuku oluşturmaksızın toplumsal aidiyet hissini siyasî meşruiyet alanına taşıyabilmek mümkün değildir.

Dolayısıyla, kültürel, ekonomik ve siyasî çözüm tekliflerinin dayanması gereken iki ana ilke olmalıdır: (i) Toplumun aidiyet hissini bir bütün olarak güçlendirmek ve bu aidiyet hissini pekiştirecek tarihî, dinî, kültürel ve coğrafî unsurları desteklemek; (ii) siyasî meşruiyetin temeli olan eşit vatandaşlık bilincini hiçbir dış müdahaleye ihtiyaç hissettirmeksizin garanti altına almak.

Türkiye gerek dış konjonktür gerekse iç siyasî kültür açısından son derece kritik bir dönemden geçmektedir. Topluma yeni bir atılım gücü kazandıracak ana unsur toplumsal aidiyet hissinin sağlam bir zeminde yeniden kurulmasıdır. Toplumsal gerilimi tırmandıran ve değişik toplum kesimlerini birarada tutan kültürel dokuyu zayıflatan bir söylem, bazı kulaklara hoş gelse bile, basiret sahibi zihinlerde akis bulmamalıdır.

Ortadoğu politikasındaki belirsizliklerin, çatışma alanlarının ve tırmanma temayülü gösteren stratejik risk unsurlarının arkaplanında jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik parçalanmanın izleri vardır. Jeopolitik parçalanma kendi içinde bir bütünlük arzeden jeopolitik havzaların ve hat uzantılarının farklı siyasî birimler arasında paylaştırılmasının bir ürünüdür. Jeokültürel parçalanma, yine iç bütünlük arzeden kültür gruplarının katı politik çerçevelerle koparılmasından ya da içiçe geçen kültür grupları arasındaki ortak zeminin zayıflatılmasından kaynaklanmaktadır. Jeoekonomik parçalanma ise doğuşu, aktarımı ve kullanımı bir bütün arzeden ekonomik kaynakların farklı siyasî yapılar arasında dengesiz bir şekilde dağıtılmış olmasının sonucudur.

Jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik parçalanmanın örtüştüğü alanlar kronik ve her an tırmanmaya hazır çatışma alanlarını, bunlardan ikisinin örtüştüğü alanlar konjonktürel dalgalanmalar gösteren bunalım alanlarını, birinin olduğu alanlar ise potansiyel gerilim alanlarını oluşturmaktadır. Ortadoğu, her üç parçalanmanın da izlerinin görüldüğü bir bölgedir. Sömürgeci dönemde belirlenen çıkar alanlarından ulus-devlet yapılanmalarına dönüşüm sürecinde ortaya çıkan siyasî birimlerin belirlediği sınırlar ile bu jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik parçalanma arasındaki çelişkiler bölgeyi uluslararası ilişkilerin bunalım potansiyeli yüksek bölgelerinden birisi haline getirmiş bulunmaktadır.

Türkiye, bölgede sahip olduğu tarihî ve coğrafî derinlik ile bu jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik parçalanmanın yol açabileceği bunalımları önceden görebilen ve soğukkanlı bir şekilde değerlendirebilen aktif bir bölge politikası geliştirmek zorundadır. Bu parçalanma karşısında edilgen bir tutum takınmak Türkiye'nin bölgesel etkinliğini yok etmek yanında iç ve dış güvenliği ile ilgili ciddi riskler de doğurabilir. Böylesi bir parçalanmanın saiklerinin,

aktörlerinin ve sonuçlarının sıradan bir seyircisi olarak kalmak ise mümkün değildir. Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamik konjonktürü, statik ve edilgen tavır geliştiren ülkeleri kısa sürede diplomatik sürecin devre dışına itmektedir.

Bölgenin son jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik bütünlüğünün tarihî mirasçısı olan Türkiye, bu jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik parçalanmayı aşabilen ve bölgeyi bir bütün olarak kuşatabilen bir stratejik yaklaşım geliştirmek ve bu yaklaşımı taktik bir esneklik içinde kademeli bir şekilde uygulamaya koymak zorundadır. Böylesi bir stratejik yaklaşım, Türkiye'nin sadece bölge üzerindeki etkinliğini artırmakla kalmayacak, aynı zamanda, küresel dengelerle bölgesel dengeler arasında hiçbir aktörün gözardı etmesi mümkün olmayan bir işlev üstlenmesini de sağlayacaktır.

Soğuk Savaşa damgasını vuran "Ortadoğu Meselesi", Soğuk Savaş sonrası dönemde çok boyutlu çelişkiler taşıyan daha da karmaşık bir nitelik kazanmıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Ortadoğu-Balkanlar eksenli bir cihan devletinin büyük güçlerin müdahil olduğu etnik çatışmalarla kaybedildiği bir tarihi tevarüs eden Türkiye Ortadoğu'ya dönük politikasında jeopolitik parçalanmanın risklerini minimize eden, jeoekonomik parçalanmanın kaynak dağılımı üzerindeki etkilerini denetim altında tutan ve jeokültürel parçalanmanın çözücü etkilerini yok eden bölgesel politikalar geliştirmek zorundadır. Özellikle bu parçalanmanın kesişim alanları üzerinde uzun dönemli projeksiyonlara dayalı, stratejik koordinasyonu ve taktik kademelendirmesi iyi yapılmış politikalar geliştirme ihtiyacı vardır.

Ortadoğu'ya 21. yüzyılın ilk yarısında damgasını vuracağı düşünülen jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel gerilimler konusunda çok ciddi ve teenni yüklü bir tavır geliştirilmelidir. Balkanlar'ın jeokültürel yapısını yeterince değerlendiremeyen bir siyasî elitin girdiği Balkan macerasıyla Balkanlar'ı kaybettikten sonra İngilizlerin kışkırttığı Türk-Arap gerginliğiyle Ortadoğu omurgasını da yitirerek Anadolu'ya çekilmek zorunda kalan ve Osmanlı mirasından, imparatorluğun Müslüman-etnik tablosunu tümüyle barındıran bir ulus-devlet olarak çıkan Türkiye, 21. yüzyılın ilk yarısı ile ilgili bu senaryoları kapsamlı bir bölgesel strateji çerçevesinde değerlendirmek zorundadır.

Filistin ve petrol boyutlarıyla özdeşleşen Ortadoğu Meselesine Soğuk Savaş şartları içinde mesafeli ve dengeli bir şekilde yaklaşan ve doğrudan müdahil olmayan bir politika geliştiren Türkiye, istese de istemese de, 21. yüzyıla yönelik Irak-Kürt ve su eksenli bu yeni projeksiyonun merkezinde bulunmaktadır. Böylesi bir konjonktürde Türkiye'nin tutarlı bir Avrasya stratejisi içinde bir Asya derinliği kazanması kaçınılmaz bir stratejik tercih olarak önemini korumaktadır. Bu Asya derinliğinin olmazsa olmaz şartı da Ortadoğu politikası üzerindeki etkinliktir. Bu etkinliğin en önemli aracı olmakla birlikte en riskli alanı da olan ve petrol ve su havzalarını birleştiren Kuzey ve Güney Mezopotamya politikaları, aynı zamanda, bu yeni stratejik projeksiyonda öne çıkarılması muhtemel olan Kürt ve Irak meselelerini de kapsamaktadır.

Türkiye'nin Asya derinliğine dayalı Ortadoğu politikası, bölgelerarası etkileşimi gözönünde tutan ve bu etkileşimin ortaya çıkardığı gerilim alanlarını esnek ve tutarlı bir strateji ile aşabilen bir üst-politikanın ayrılmaz parçası olarak görülmelidir. Bu açıdan Türkiye, Ortadoğu'da çıkarılması muhtemel etnik-temelli gerginliklerin kısa dönemli ve taktik tarafı olmaktansa, kapsayıcı bir jeokültürel tanımlama ile bu gerginliklerin uzun dönemli çözüm merkezi olma konumunu kazanmalıdır. Bu da gerek Türkiye'nin iç siyasî kültürünün bölücü-kutuplaştırıcı tavırlardan uzaklaştırılarak bütünleştirici bir niteliğe bürünmesi gerekse Ortadoğu'da bölgesel barış kurucu rolünün benimsenmesi ile sağlanabilir. Kendi içinde kimlik bölünmesi yaşayan ve devlet-toplum ilişkisi zaafa uğratılmış bir Türkiye'nin bu yeni projeksiyonlarda yeni risklerle karşılaşması kaçınılmaz olacaktır.

Ortadoğu politikasında başarılı olmanın asgarî şartları Ortadoğu'yu jeokültürel ve jeoekonomik olarak kuşatan sağlam bir strateji, diplomatik ve askerî taktiklerin koordinasyonunu sağlayacak esnek bir dış politika ve bu bölgenin küresel politikalardaki etkisini değerlendirebilen basiretli bir kademelendirme becerisidir. Bunun için gerekli stratejik yaklaşımın ana unsurları şu şekilde özetlenebilir:

(i) Bölgeye dönük diplomatik açılımları olumsuz yönde etkileyen psikolojik engellerin aşılması,

(ii) Bölgesel gelişmeleri yakından takip eden ve derinlikli projeksiyonlarla değerlendirebilen araştırma merkezi, üniversite enstitüleri gibi kurumsal yapıların oluşturulması ve varolanların geliştirilmesi,

(iii) Küresel dengeler ile bölgesel reelpolitik arasında sağlıklı bir irtibat kurulması,

(iv) Bölgeyi bütünüyle kuşatıcı projeler üretilmesi,

(v) bölge barışını güçlendirecek ortak çıkar alanlarının oluşmasına öncülük edilmesi,

(vi) Bölge barışında jeopolitik ve jeokültürel risk alanları oluşturan karşı milliyetçi bloklaşmaların engellenmesi,

(vii) İkili ilişkiler çeşitlendirilerek, odaklaşmış tepkilerin azaltılması,

(viii) Ortadoğu Barış Süreci başta olmak üzere bütün bölgesel problem alanlarında etkin, aktif ve inisiyatif gücü yüksek bir yaklaşımın benimsenmesi,

(ix) Türkiye'nin bölgedeki imajını güçlendirecek yatay ilişkilere ve iletişime ağırlık verilmesi.

Bütün bu unsurların devreye sokulması için herşeyden önce Ortadoğu'yu Araplardan oluşan bir problem bölgesi olarak gören basitleştirici yaklaşım terkedilmelidir. Sağlıklı bir Ortadoğu politikası geliştirmeksizin ne küresel strateji kademelendirmesi yapabilmek, ne yakın kıta havzası politikalarını yönlendiren genel bir Asya politikası geliştirmek ve ne de Akdeniz, Kafkasya ve Basra gibi yakın kara ve deniz havzalarını ilgilendiren bölgelere dönük diplomatik açılımlar sağlamak da mümkün olabilir.

Dördüncü Bölüm

Avrasya Güç Denkleminde Orta Asya Politikası

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında hızlı ve nostaljik bir atmosfer ile başlayan, daha sonra kısmî bir rasyonelliğin ve teennînin devreye girdiği Orta Asya politikası, geçen yaklaşık on yıllık süre içinde kazanılan tecrübeler ışığında soğukkanlı bir şekilde yeniden değerlendirilmek zorundadır. Böylesi bir değerlendirme Orta Asya'nın uluslararası konumunu etkileyen faktörler, Türkiye'nin genel dış politikası içinde Orta Asya'nın yeri, Orta Asya'da yaşanan hızlı dönüşüm, bu dönüşümün Türkiye ile olan ilişkilerde oynadığı rol ve diğer küresel ve bölgesel güçlerin Orta Asya politikalarının gelişim seyri konularında yoğunlaşmak zorundadır.

Soğuk Savaş döneminin bitmesinin doğrudan etkilediği bölgelerin başında Orta Asya gelmektedir. Çift kutuplu sistemin çözülmesi ve SSCB'nin dağılması Orta Asya'nın uluslararası güç yapılanması ve Avrasya dengeleri içindeki yerini radikal bir şekilde değiştirmiştir. Çift kutuplu sistemin öngördüğü statik kutuplaşma Orta Asya'nın kendine has coğrafî ve tarihî parametrelerinin devreye girmesini engellemekteydi. Bu statik yapının dağılması bölgenin siyasî sınırları ile jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel hat ve havzalar arasındaki uyum problemini beraberinde getirmiştir. Bölgenin gerek kendi içinde gerekse Avrasya dengeleri içinde sahip olduğu özellikler bu hat ve havzalar arasındaki geçişkenliği ve karşılıklı etkileşimi artırmıştır. Bu yeni konumun ana parametrelerinin belirlenmesi Türkiye'nin bölgeye yönelik stratejisinin ana unsurlarının tanımlanmasını da kolaylaştıracaktır.

I. Orta Asya'nın Uluslararası Konumunu Etkileyen Faktörler

1. Coğrafî ve Jeopolitik Faktör

Coğrafî anlamda Asya'nın kıtayı çevreleyen okyanus ve deniz havzalarından en uzak bölgesi için kullanılan *Orta Asya* tabiri, kuzey-güney istikametinde Sibirya'dan Hint altkıtasını steplerden ayıran Himalayalar'a kadar olan bölgeyi, doğu-batı istikametinde de Ural-Hazar hattından Moğolistan ve geleneksel Çin bölgesine kadar uzanan alanı kapsamaktadır. Dünyada okyanuslardan en uzak alanlardan birini oluşturan, bu yönüyle de kara özellikleri belirgin olan bu bölgenin oluşturduğu jeopolitik havza büyük ölçekli Avrasya kara imparatorluklarının yayılma alanlarına merkezlik etmiştir. Cengiz ve Timur imparatorlukları bu jeopolitik özelliğin en çarpıcı tarihî misalleridir.

Bu tarihî misalleri 16. yüzyıldan itibaren ivme kazanarak Avrasya'yı doğuya ve güneye doğru kateden Rus emperyal yayılması ile de destekleyen Mackinder, bu havzayı Doğu Avrupa'ya kadar uzanan steplerle birlikte değerlendirerek Mihver Bölge'nin (*Heartland*) alanları içinde görmüştür. Modern kara jeopolitiğinin temel varsayımları arasına giren bu yaklaşım biçimi Avrasya'ya dönük modern stratejik rekabetin seyri ile daha da tebarüz etmiştir. 19. yüzyılda Rusya ve İngiltere arasında süren *Büyük Oyun* rekabetinin ayrım hattının da, 20. yüzyılın ikinci yarısına egemen olan ABD-SSCB Soğuk Savaş rekabetinin ayrım hattının da temelde bu bölgenin güney kuşağı üzerinde oluşmuş olması bölgenin coğrafî özelliklerinden kaynaklanan jeopolitik önemini sürekli gündemde tutmuştur.

Coğrafî ve jeopolitik tanımlamalardaki ortak unsurlara rağmen, büyük güçlerin her biri bölgenin coğrafî sınırları ile ilgili farklı bakış açıları geliştirmişlerdir. Bu bakış açıları, ilgili güçlerin stratejisyenlerinin kendi coğrafî mekanlarından ve tarihî tecrübelerinden kaynaklanan stratejik zihniyetlerinin izlerini taşımaktadır. Bu arkaplan Asya'nın kıta-içi tasnifi ile ilgili kategoriler üzerinde de tesirli olmuştur. Asya'nın güney kuşağını doğu-batı istikametinde kesen sömürge komuta alanlarına bölen İngiliz stratejisi-

nin tanımladığı Ortadoğu ve Hint komuta alanları bir taraftan ayrı komuta merkezlerine bağlı komşu alanları birbirine yabancılaştırırken diğer taraftan içiçe geçen kesişim hatları oluşturmuştur. Mesela, Ortadoğu komuta alanı kuzey kuşağında Kuzey Afrika'dan geçerek Mısır üzerinden İran'a kadar uzanırken, güney kuşağında Sudan ve Doğu Afrika'yı da bünyesine almaktaydı. Öte yandan Hint komuta alanı ise Hong Kong'dan Mısır'a kadar uzanan ve Güney ve Güneydoğu Asya ile Ortadoğu'yu birbirine bağlayan bir alanı kapsamaktaydı. Orta Asya birinci komuta alanının doğusunu, ikinci komuta alanının ise kuzeyini oluşturan bölgeyi kapsıyordu.

ABD'nin Soğuk Savaş döneminde sürdürdüğü yaklaşım da Spykman'ın *Rimland* kuşağı tanımlaması çerçevesinde hemen hemen aynı jeopolitik yaklaşımı sergiliyordu. Avrasya'yı kuşatan okyanuslarda deniz-ağırlıklı hakimiyet oluşturan küresel bir gücün Avrasya'nın kara derinliğine bakışını yansıtan her iki jeopolitik yaklaşım için de Orta Asya bir yönüyle step-merkezli kara gücünün temerküz alanı, diğer yönüyle de kara ve deniz güçlerinin rekabetlerinin yoğunlaştığı geçiş havzasıdır.

Modern dönemde Avrasya derinliğindeki kara gücünün temsilcisi olan Rusya ve SSCB liderlerinin jeopolitik algılamasında ise Orta Asya (*Srednyaya Aziya*) Fas'tan Basra Körfezine kadar uzanan Yakın Doğu (*Blizhniy Vostok*) ile Pasifik Okyanusu kıyılarına bakan Uzak Doğu (*Dal'niy Vostok*) arasında kalan Ortadoğu'nun (*Sredniy Vostok*) bir parçasıdır. Rus yayılmasına paralel bir şekilde güney ve doğu istikametine dönük olarak şekillenen bu tanıma göre Ortadoğu ve Orta Asya sınırları batıda Kafkaslar ve Basra Körfezinden başlamakta ve doğuda Moğolistan'a, güneyde Hint yarımadasına kadar uzanmaktaydı. Bu ayrım sadece jeopolitik bir ayrım hattı değil, Osmanlı ile İran ve Hint dünyasını ayıran jeokültürel bir ayrım hattı olarak da kullanılmıştır.

İlk defa 1829 yılında Alexander von Humboldt tarafından kullanılan ve Alman ve Fransız literatüründe yaygınlık kazandıktan sonra Rusçaya *Tsentral'nya Aziya* şeklinde geçen *Merkezî Asya* tabiri denize irtibatı olmayan bütün Asya toprakları için kullanılmıştır ki, bunun jeopolitik karşılığı Rusya'nın Avrasya mihveridir (*Heartland*). Jeopolitik olmaktan ziyade jeoetnik bir tanımlama

olarak kullanılan İç Asya (*Vnutrenyaya Aziya*) tabiri ise Türkistan ve Moğolistan'ı kapsayacak şekilde 40. ve 50. paraleller arası için kullanılmıştır.[1]

Bu coğrafî ve jeopolitik çerçeve içinde 19. yüzyılda *Büyük Oyun* rekabetinde İngiltere karşısında, 20. yüzyılın ikinci yarısında da Soğuk Savaş rekabetinde ABD karşısında Avrasya mihverini elinde tutan Rusya ve SSCB'nin güney ve doğuya yönelik en önemli stratejik ayağını oluşturan Orta Asya her iki rekabette de küresel ölçekli statik dengelerin edilgen unsuru konumunda kalmıştır. Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte Orta Asya jeopolitiğindeki en önemli değişim Avrasya ölçeğinde süren statik jeopolitik dengenin çözülmesi ile birlikte başta Orta Asya olmak üzere bu dengenin oluşum hattındaki bölgelerde önemli bir jeopolitik boşluk alanı doğmuş bulunmasıdır.

Bu jeopolitik boşluk alanı Avrasya politikasındaki bölgesel aktörler ile Orta Asya bünyesindeki bölge-içi aktörlere önemli bir manevra alanı açmış ve son ikiyüzyıldır belki de ilk defa Orta Asya'nın kendi iç dinamiklerini devreye sokan yeni bir stratejik konjonktürün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bugün Orta Asya'da küresel, kıtasal ve bölgesel dengelerin içiçe geçtiği ve karşılıklı olarak birbirlerini etkilediği son derece dinamik bir jeopolitik yeniden yapılanma süreci sözkonusudur. Türkiye gibi aktörlerin bölge üzerinde gelecekte sahip olacakları etki bu jeopolitik yeniden yapılanma sürecinde oynayacakları role bağlı olacaktır.

2. Tarihî ve Jeokültürel Faktör

Coğrafî olarak Avrasya kara kütlesinin denizlerden en uzak merkezî eksenini oluşturan Orta Asya, yeryüzünün bu en büyük kara kütlesinin denize açıldığı bölgelerdeki yerel medeniyet havzaları ile hem siyasî hem de kültürel açıdan son derece dinamik bir ilişki içinde bulunagelmiştir. Hareketli Orta Asya kültürü yerleşik Hint, İran ve Çin medeniyet havzaları ve daha sonra Rus etkisinde

• • • •

1 Bu tanımlamalar ve kullanışlarındaki değişim için bkz. Milan Hauner, "Soviet Eurasian Empire and Indo-Persian Corridor", *Problems of Communism*, (January-February 1987), s. 25-27; Milan Hauner, *What is Asia to Us?*, Boston: Unwin Hyman, 1990, s. 72-73.

kalacak olan engin step kültürü ile doğrudan ve çok yönlü bir etkileşim içinde olagelmiştir.

Orta Asya merkezli insan hareketliliklerinden kaynaklanan yoğun göçler kimi zaman bu yerleşik medeniyet havzalarını harmanlayarak yeni sentezler oluşturmuş, kimi zaman da bu bölgelerden gelen etkiler Orta Asya'nın kültürel, siyasî ve ekonomik yapısını köklü değişimlere uğratmıştır. Selçukluların İran'da, Gaznelilerin ve Babürlülerin Hindistan'da, Moğollar ve Kubilay'ın Çin'de, Timur'un Moskova Prensliği'ne kadar uzanan engin stepler üzerinde ortaya çıkardıkları siyasî ve kültürel hakimiyet alanları Orta Asya merkezli etkileşimin ürünleri olmuştur.

Bu etkileşimin tarihî ve jeokültürel ekseni -klasik tanımlamaları kullanırsak- İran, Hind ve Turan havzalarının kesişim alanı üzerinde oluşmuştur. Orta Asya'nın güneyi (özellikle Maveraünnehir) ve Afganistan'ı kapsayan bu alan İran, Turan ve Hind arasındaki geçişkenliklerin belirlendiği bir kırılma alanı rolünü oynamıştır. Büyük İskender Karadeniz ve Hazar'ın güneyinden seyreden Avrasya hakimiyetini bu alanda düğümlemiş, Gazneli Mahmud Turan'dan Hind'e yönelen akınlarının temerküz hattını bu alanda kurmuş, Cengiz'in orduları bu alandaki hakimiyetten sonra İran ve Hind'e yönelik akınların önünü açmıştır.

1197'de Delhi'nin fethinden sonra bu üç tarihî ve jeokültürel hattın da İslam medeniyetinin merkezi haline dönüşmüş olması İran, Turan ve Hind arasındaki ilişkilerin İslam medeniyeti içindeki liderlik mücadelesi halinde seyretmesi sonucunu doğurmuştur. Sömürgeciliğe kadar sürecek bu iç liderlik rekabetinin ilginç bir yönü de bu rekabeti üç havzada da sürdüren unsurların hemen hemen tamamının Turan kökenli insan unsurundan kaynaklanmış olmasıdır. Timur'un kurduğu siyasî hakimiyet Orta Asya merkezli en kapsamlı yayılmalardan birinin ürünüdür ve Turan, İran ve Hind eksenlerindeki hakimiyetten sonra bu üç havzanın batısında bulunan Osmanlı ile kuzeyinde bulunan Rusya'ya yönelmiştir. Semerkand'ı bir Avrasya medeniyet merkezi haline dönüştüren bu yayılma Orta Asya merkezli ve Turan nitelikli son büyük ölçekli hakimiyet alanını oluşturmuştur. İslam medeniyeti ve Turan kökenli siyasî hakimiyet açısından bakıldığında bir iç rekabet olarak görülebilecek olan Bayezid-Timur rekabeti bir anlamda Avrasya

ölçeği içinde Akdeniz-Balkanlar-Anadolu havzası ile Turan-İran-Hind rekabetinin en çarpıcı misalini oluşturmuştur.

Orta Asya Timur'un kurduğu siyasî hakimiyetten sonra hanlıklar arasında bölüşülürken İslam medeniyeti bünyesindeki iç rekabette Balkanlar-Anadolu (Osmanlı), İran (Safevî), Orta Asya (Özbek), Hind (Babür) hakimiyet alanları öne çıkmıştır. Bu hakimiyet alanlarının yerleşik medeniyet birikimleri ile Orta Asya kökenli idareci insan unsuru arasındaki etkileşimler İstanbul, Konya, İsfahan, Şiraz, Semerkand, Buhara, Delhi ve Lahor gibi medeniyet ekseni şehirlerin doğmasına yol açmıştır. Bütün bu iç rekabete rağmen sağlanan kültürel ve stratejik atılım 16. yüzyılda Viyana'dan Çin'e kadar uzanan alanda ortak bir jeokültürel havzanın oluşmasını sağlamıştır.

Bu rekabette mezhep farklılıkları dolayısıyla Osmanlı-İran, İran-Özbek, İran-Hind ilişkileri gergin geçerken İran ve Rus faktörüne karşı Osmanlı-Özbek, Portekiz ve İngiltere faktörüne karşı da Osmanlı-Hind ilişkileri genellikle ittifak ilişkisi içinde seyretmiştir. Sokullu Mehmed Paşa'nın Rusların Astrahan'a inmesine yönelik stratejik bir tepki olarak görülebilecek olan Don-Volga kanal projesi ve Astrahan seferinde Osmanlı-Orta Asya ilişkilerindeki Rus faktörünün, Yavuz Sultan Selim'den IV. Murad dönemine kadar süren Osmanlı-Özbek temaslarında Safevî faktörünün, Seydi Ali Reis'in Hind seferi ve Türkistan seyahatlerinde sömürgecilik faktörünün izlerini görmek mümkündür.

18. yüzyılın ortalarından itibaren Rusların Osmanlı üzerinde Doğu Avrupa, Kırım ve Kafkasya'da; Orta Asya üzerinde de Kazak bozkırlarında kurduğu baskı Osmanlı ile Orta Asya arasındaki kader ortaklığını pekiştirirken, İngilizlerin Mısır ve Hind'i eksen alan sömürgeci yapılanması Osmanlı-Hind yakınlaşmasını bir varoluş ittifakı haline dönüştürmüştür. Bu kader ortaklıkları 15. ve 16. yüzyıllarda yükselen Avrasya İslam medeniyeti havzalarını ve ortak jeokültürel alanı bu kez anti-sömürgeci mücadelenin dayanışma alanı haline dönüştürmüştür. Bu süreç içinde Osmanlı ve Orta Asya havzalarında canlanan Türkçülük akımları ile Osmanlı ve Hind havzasında yükselen İslamcılık akımları hep bu Avrasya vizyonunun izlerini taşımıştır. Batılı güçlerden gelen baskılar karşısında bir Avrasya derinliği kazanmak isteyen Osmanlı yöneticileri bu ka-

der ortaklığını stratejik bir parametre haline dönüştürmeye çalışmışlardır. Bu izleri hem II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasetinde hem de onu tahttan indirerek işbaşına gelen İttihad Terakki'nin Türkçülük ve İslamcılık siyasetlerinde görmek mümkündür. İkbal'in Balkan şehitleri ve Edirne savunması için Lahor'da yazdığı şiirde de, Enver Paşa'nın Orta Asya'daki dramatik sonunda da Anadolu-Hind-Orta Asya arasındaki bu kader ortaklığı idrakinin yansımaları yakalanabilir.

Orta Asya'nın modern siyasî tarihi Avrasya tarihinin bu genel çerçevesi içinde özel bir anlam kazanmaktadır. 19. yüzyılda, Rusların engin kuzey stepleri üzerinden güneye, İngilizlerin Hindistan üzerinden kuzeye doğru ilerleyişleri ile birlikte Orta Asya sömürgeciliğin kıskacı altına girmiştir. Rusların Avrasya'yı doğrudan kontrole dayalı kara jeopolitiği ile İngilizlerin Avrasya'yı kuşatmaya ve deniz kıyılarından merkeze yönelik yayılmaya dayalı deniz jeopolitiği arasındaki rekabetin oluşturduğu *Büyük Oyun*'un kurbanı olan Orta Asya kültürel, siyasî, ekonomik ve demografik bir dağılma ve çöküş dönemi yaşamıştır.

Böylece Orta Asya belki de tarihinde ilk defa çevre medeniyet havzalarının baskı altında tuttuğu edilgen bir bölge durumuna düşmüştür. Bu çöküşün ortaya çıkardığı bunalımlar hem iç bütünlüğü çözmüş hem de dış etkilere açık bir konjonktür doğurmuştur. Bu çöküşün en kötü dönemi Rusya'nın ve Çin'in, komünist idarelere geçerek, Orta Asya'yı doğudan ve batıdan tam anlamıyla sömürgeleştirmeleri olmuştur.

Soğuk Savaş sonrasında yaşanan başdöndürücü değişmelerle beklenmedik bir şekilde tekrar hürriyetlerine kavuşan bölge ülkeleri çelişkili ve karmaşık bir dönüşüm süreci içine girmişlerdir. Bu dönüşüm sürecinin bölge halklarını ortak kader anlayışına yönelten tarihî ve jeokültürel temelini güçlendiren bir psikolojik dayanışmayı cari güç dengelerini gözeten rasyonel bir strateji ile bütünleştirmesi halinde Türkiye, Avrasya derinliğindeki jeokültürel boyut ile stratejik rasyonaliteyi birlikte değerlendirebileceği bir manevra alanı oluşturabilecektir. Aksi takdirde jeokültürel derinliği sürekli vurgulamak Avrasya stratejisi üzerinde etkin diğer aktörleri tedirgin ederken, jeokültürel derinliği gözardı eden bir yakla-

şım ise bu bölge halklarını ortak bir stratejik paydaya yöneltebilme kabiliyetinde zaaflara yol açacaktır.

3. Demografik ve Jeoekonomik Faktör

Demografik açıdan ele alındığında Orta Asya'yı stratejik açıdan farklılaştıran en temel özellik kendisini çevreleyen bölgelere göre son derece az bir nüfus yoğunluğuna sahip olmasıdır. Kuzeydeki Sibirya kıyısı bölgeler ele alındığında bu özellik daha da belirginleşmektedir. Birkaç çarpıcı kıyasla ortaya koymak gerekirse, tek başına AB ülkelerinin toplam alanından daha fazla alana sahip olan Kazakistan AB'nin yaklaşık onbeşte biri (17 milyon) bir nüfusa sahip iken Çin'in yüzölçümünün yaklaşık altıda birini kapsayan Doğu Türkistan, nüfusun yaklaşık altmışta birini oluşturmaktadır. Bütün Afrika kıtasının yaklaşık yarısına tekabül eden bir alana sahip olan Sibirya'nın nüfusu ise sadece 40 milyondur.

Bu nüfus yapılanması uzun dönemli stratejik seyir açısından son derece önemli unsurlar ihtiva etmektedir. Avrasya bir bütün olarak ele alındığında Çin ve Hindistan bir milyarı aşan nüfusları ile güney ve doğuda son derece yoğun nüfus baskısı altında olan ülkelerdir. Rusya'nın merkezinde ve batısında yoğunlaşan Slav nüfus ile AB'nin doğuya doğru genişleyen haritası da gözönüne alındığında Avrasya'nın doğu, güney ve batısında gittikçe yoğunlaşması muhtemel nüfus baskısı karşısında Orta Asya göreceli olarak bu nüfus baskısının yönelebileceği potansiyel alanlardan birini oluşturmaktadır. Tarih boyunca hemen hemen her istikamette dışarı doğru insan hareketliliklerine kaynaklık eden Orta Asya'nın zorunluluklar karşısında kendisinin bir çekim alanı haline gelmesi de önümüzdeki yüzyıl için gözönünde bulundurulması gereken bir ihtimaldir.

Dünya nüfusunun ve enerji kaynaklarının dörtte üçünü, toplam üretimin yüzde altmışını barındıran Avrasya'nın jeoekonomik özellikleri ve kaynakları ile bu anakıtanın merkezini teşkil eden Orta Asya'nın demografik yapısı arasındaki dengesizlikler bölgeyi muhtemel stratejik rekabetin önemli alanlarından birisi haline getirebilecek özellikler taşımaktadır. Mesela, hızlı ekonomik gelişme trendinin yol açtığı enerji sıkıntısı ile karşı karşıya bulunan Çin'in önümüzdeki yıllarda enerji talebinin yaklaşık yüzde seksenini kö-

mürden karşılayacağı, buna mukabil dünya kömür rezervinin yine yaklaşık yüzde sekseninin Rusya'nın Sibirya ve Uzak Doğu bölgelerinde yer aldığı düşünülürse Avrasya'da tırmanması muhtemel stratejik rekabetin jeoekonomik temelleri daha rahat anlaşılabilir. Çin'in insan kaynağı fazlası ile Orta Asya ve Sibirya'nın doğal kaynak fazlalığı arasındaki denge problemi Avrasya dengelerinin önemli jeoekonomik gerilim alanlarından birini oluşturmaya adaydır.

Orta Asya, doğal kaynaklar açısından, içinde barındırdığı insan unsurunun değerlendirme potansiyelini çok aşan bir kapasiteye sahiptir. Asrın başında Avrasya mihver alanının Kuzey Amerika'nın toplam doğal kaynak ve mineral potansiyeline eş bir potansiyele sahip olduğunu söyleyen ve bu yargıyı jeopolitik teorilerine önemli bir dayanak kılan Mackinder'in yaklaşımı son verilerle büyük ölçüde teyit edilmiş görünmektedir. Orta Asya, gündeme ağırlığını koyması bakımından daha yaygın bir şekilde bilinen ve tartışılan doğal gaz ve petrol kaynakları dışında stratejik açıdan son derece önemli mineral kaynaklarına da sahiptir.

Ülkeler bazında genel bir değerlendirme yaparsak, Tengiz petrol kaynaklarından yılda elli milyon ton civarında bir üretim yapmayı planlayan Kazakistan ayrıca zengin doğal gaz, kömür, bakır, çinko, talyum, bizmut ve altın kaynaklarına sahiptir. Ülkenin özellikle kömür ve altın kaynakları dikkat çekicidir. SSCB'nin 1989 yılı itibarıyla kömür üretiminin yüzde yirmisi Kazakistan'da üretilmekteydi. Tamamen Moskova tarafından denetlenen yıllık altın üretimi ise 500 ton civarındaydı. Elektronik mühendisliğinde, roket yapımında ve nükleer güç istasyonlarında kullanılan zengin talyum, bizmut ve kaynakları stratejik mineraller açısından Kazakistan'ı önemli bir konuma getirmektedir.

Doksanlı yılların başındaki 85 milyar metreküp yıllık üretimle BDT ülkeleri arasında ikinci, dünyada dördüncü büyük doğal gaz üreticisi konumunda bulunan ve ispatlanmış gaz rezervi 2.8 trilyon metreküp, tahmini toplam gaz rezervi ise 13 trilyon metreküp civarında olan Türkmenistan ise bu temel kaynağı dışında petrol, altın, kömür, platin, kalsiyum klorid, sülfür, potasyum, barit, iyot, magnezyum, bromür, sulfat, cıva, bentonit, celestine ve ozoserit gibi önemli doğal kaynaklara ve minerallere sahiptir. Türkmenis-

tan'ın iç tüketiminin çok düşük düzeylerde olduğu düşünülürse, bu kaynakların dış dünyaya ihracatının ve bu ihracatın takip edeceği güzergâhın nasıl bir stratejik önem kazandığı daha rahat anlaşılabilir.

Orta Asya'da göreceli olarak daha yoğun bir nüfusa ve tarihî birikim ile de desteklenen merkezî bir siyasî öneme sahip olan Özbekistan bu zengin jeoekonomik kuşağın önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Güney Afrika'dan sonra dünyanın önemli altın üreticileri arasında yer alan Özbekistan, aynı zamanda doğal gaz ve petrol ihracatçısıdır. Uluslararası piyasa değeri 1 milyar doları bulan gümüş üretimine sahip olan Özbekistan yaygın olarak bilinen bu kaynaklarının dışında zengin kömür, bakır, uranyum ve çinko kaynaklarını barındırmaktadır. Özbekistan'ın yoğun ve kaliteli pamuk üretimi de ülkenin tarım potansiyeli açısından büyük bir önem taşımaktadır. Diğer iki Orta Asya cumhuriyeti olan Kırgızistan ve Tacikistan'da da başta maden cevheri, altın, cıva ve bakır olmak üzere zengin mineraller bulunmaktadır.

Kafkaslar bölgesinde bulunmakla birlikte Hazar Denizine olan kıyısı ve jeokültürel irtibatı dolayısıyla Orta Asya bölgesinin doğal bir uzantısı gibi görülen Azerbaycan'daki zengin petrol, doğal gaz, kobalt ve demir piriti kaynakları da gözönüne alındığında bölgenin jeostratejik önemi daha da açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yanlış sanayileşme stratejisinin yol açtığı çevre felaketlerine rağmen dünyanın hâlâ en bakir alanlarını oluşturan bölge önemli potansiyelleri bünyesinde barındırmaktadır. Mesela, derinliği ile meşhur Baykal Gölü tek başına dünyanın toplam tatlı su kaynaklarının beşte birine sahiptir.

Böylesi zengin doğal kaynaklara sahip olan Orta Asya'nın bu kaynaklarının uluslararası ekonomi-politik sistemin üretim çemberinin içine sevkedilmesi meselesi Avrasya ölçekli stratejik kaynak aktarımı ve ticareti meselesini beraberinde getirmektedir. Bu problem aslında tarihî bir arkaplana da sahiptir. İktisadî tarihin en önemli ticaret yolu olan ve bütün Avrasya'yı doğu-batı istikametinde birleştiren İpek Yolu klasik dönemlerde böylesi dinamik bir aktarım hattını oluşturuyordu. Bu jeoekonomik aktarım hattı aynı zamanda Hind, Çin, Ortadoğu, Akdeniz ve Avrupa arasındaki jeokültürel etkileşimi de yönlendiriyor ve Avrasya'yı doğu-batı ve ku-

zey-güney istikametlerinde birleştiren bir rol oynuyordu. Orta Asya'nın merkezî bir role sahip olduğu bu jeoekonomik hat önce Hint Okyanusu üzerinden geçen yeni ticaret yollarının keşfi ile önem kaybetmeye başlamış, daha sonra da Rusya'nın Kafkaslar ve Batı Türkistan'ı, Çin'in Doğu Türkistan'ı ve İngiltere'nin Hint altkıtasını istila etmesiyle ciddi bir parçalanma yaşamıştır. 19. yüzyılda kuzeyde Rusya'dan, güneyde İngiltere'den ve doğuda Çin'den gelen emperyal/sömürgeci baskılar İpek Yolu eksenli klasik Avrasya ekonomisini tamamıyla çökerterek Orta Asya'nın bağımlı bir ekonomik alan haline dönüşmesine zemin hazırlamıştır. İpek Yolu'nun önemini kaybetmesi ve devre dışı kalması aynı zamanda Orta Asya'nın modern dönemde Ortodoks/sosyalist Rus/Sovyet imparatorluğu, Konfuçyanist/sosyalist Çin imparatorluğu ve Protestan/kapitalist İngiliz imparatorluklarının oluşturdukları yeni merkezlerin periferisi olma sürecini hızlandırmıştır.

Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşü ve zengin doğal kaynaklarıyla Orta Asya'nın tekrar bir çekim alanı haline gelmesi klasik İpek Yolu omurgasına dayalı Avrasya ekonomisinin tekrar canlanması için bir ümit ışığı olmuştur. Ancak, uluslararası ekonomi-politikte etkin olan büyük güçler Orta Asya'nın doğal kaynaklarının stratejik transfer hatları üzerinde yeni kontrol mekanizmaları kurarak Orta Asya'yı edilgenleştiren yeni-sömürgeci yapılanmayı sürdürmeye çalışmaktadırlar. Orta Asya'nın tekrar önem kazanması Sovyet sistemindeki periferileşme sürecini ikame edecek yeni süreçler oluşturmakla değil, kaynakların en rasyonel bir şekilde kullanımını sağlayacak bir ekonomi-politik yapılanma ve yöneliş-le mümkün olabilir.

II. Sovyet Sonrası Dönem ve Orta Asya'daki Dönüşüm

Sovyet sisteminin çöküşünün Orta Asya'da yol açtığı hızlı dönüşüm kültürel, ekonomik ve siyasî nitelikli üç ana başlık altında değerlendirilebilir. Kültürel dönüşümün en çarpıcı yanı Orta Asya'daki kimlikler üzerinde yaptığı etkidir. Yetmiş yıllık Sovyet politikasında kimlik meselesi, yerel toplulukları birisi ideolojik üst Sovyet kimliği ile sistemle bütünleştirme, diğeri alt yerel kültür kimlikleri ile bölgesel anlamda çözme hedefine yönelik çift uçlu

bir denkleme oturtulmuştu. Böylece bir taraftan sistemin ortak kimliği oluşturulmaya çalışılırken diğer taraftan sisteme yönelebilecek muhalefet akımları alt kimlikler teşkil edilerek birbirleriyle dengelenmişti. Bunun için de ideolojik nitelikli supranasyonalist kimlik olan Sovyet kimliği güçlendirilirken, yine supranasyonalist nitelikli dinî kimlik olan İslam tam anlamıyla yok edilmeye çalışılmıştı. Dil temelli bütünleştirici Türk kimliği de Özbek, Türkmen, Karakalpak, Kırgız, Kazak, Uygur gibi alt kültür kimlikleri ile parçalanmıştı.

Soğuk Savaş sonrasında kimlik farklılaşması ve aidiyet hissi yeni unsurlarla birlikte daha da kompleks bir hal almıştır. Dinî kimlik, dil temelli ulusal kimlik, sınır temelli ulus-devlet kimliği ve etnik kimlik, değişik düzlemlerde etkili olabilmekte ve birçok kültürel, siyasî ve ekonomik iletişime aracılık edebilmektedir. Mesela bir Karakalpak hem Müslüman, hem Türk, hem Özbekistan vatandaşı hem de belli bir otonomiye sahip Karakalpak topluluğundandır. Bazılarının hâlâ eski sosyalist kimliği de sürdürmeye çalıştıkları düşünülürse, kültürel ve toplumsal kimlik konusunda ortaya çıkan farklılaşma ve çeşitlenme kendini açık bir şekilde göstermektedir.

Ateist bir eğitim politikası ile İslam kimliğini, küçük ölçekli etnik kimlikleri geliştirmeyi hedef edinen yerelleştirme (*nativization*) politikası ile Orta Asya düzeyinde bütünleşmeyi sağlayabilecek Türk kimliğini yok etmeye çalışan Sovyet sisteminin çöküşü, bütünleştirici reel kimliklerin etkisini artırması için uygun bir zemin temin etmiştir. Ancak geçen süre içinde gerek eğitim sistemi gerekse yeni Orta Asyalı aydın prototipi konusunda yeterli atılımların yapılamamış olması ve altyapı yetersizlikleri dolayısıyla varolan statükoyu sürdürme çabalarının ön plana çıkması, bütünleştirici kimliklerin etkisini engellemiş ve kimi siyasî provokasyonlarla yerel kimlikler arasındaki çatışmalar körüklenmiştir.

Ekonomik yapıda da geçiş dönemi problemleri etkisini sürdürmektedir. Orta Asya'nın Sovyet döneminde oluşmuş periferal ekonomik yapısı temelde iki önemli sonuç doğurmuştur: Sosyoekonomik ve sosyopolitik yapının monolitik niteliği ve dış ekonomik ilişkilerdeki bağımlılık. Eski sistemin verimsiz ekonomik yapıya, bozulmuş iş ahlâkına, ekonomik kurumsallaşmadaki zaaflara ve

Rus ekonomisine irrasyonel bir bağımlılığa yol açan özellikleri tasfiye edilmeye başlanmışsa da, ekonomik yapının tam bir dönüşüme uğradığını iddia edebilmek güçtür. Ekonomik sistemin ve kurumların yeniden yapılanması ve yeni bir kamu idaresi ile dinamik bir bürokrasi anlayışının yerleşmesi, köklü bir zihniyet ve sistem değişikliği zaruretini beraberinde getirmektedir. Her geçiş döneminde ortaya çıkan bunalımlar Orta Asya ekonomilerinde de kendini göstermiş ve geniş çaplı bir dönüşümün sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesini engellemiştir.

İç ekonomik yapıdaki bu bunalım dış ekonomik ilişkilerde süregelen bağımlılık ilişkisi gerçeğinde de kendini göstermektedir. Denetim altında tutulan entegre bir ekonomik düzen kurmayı hedef edinen Sovyet sistemi zamanla merkezî Slav cumhuriyetleri ile periferal Orta Asya cumhuriyetleri arasında irrasyonel bir bağımlılık ilişkisi doğurmuştur. Sovyet sistemini tek bir birim olarak gören ve iç bölgesel otonomiler oluşmasını engelleyen devletçi yapı gerek üretim özelliklerini gerekse tüketim kanallarını Moskova-merkezli bir çerçevede düzenlemişti. Bu ekonomik planlama anlayışı cumhuriyetler ve bölge bazında dengeli ve kendi kendine yeten ekonomik iç üniteler doğmasını da, bu cumhuriyetlerin doğrudan dünya ekonomilerine açılmalarını da engellemiştir.

Bağımsızlıklarını kazanan her cumhuriyet öncelikle bu tekelci ekonomik yapının kendi ihtiyaçları ile üretim yapıları arasında muazzam bir uçurum doğurmuş olduğunu farketmişlerdir. Mesela Sovyet pamuk üretiminin %65'ini sağlayan Özbekistan'da ciddi bir tekstil sanayinin geliştirilmemiş olması ve bütün bu üretimin Slav cumhuriyetlerindeki tekstil sanayiinde hammadde şeklinde değerlendirilmiş olmasının getirdiği çarpıklık bağımsızlıkla birlikte bütün açıklığı ile ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu tekelleşme sadece bölgesel üretim-tüketim ilişkilerinde değil, stratejik bakımdan önemli görülen sanayiler üzerindeki etnik denetimde de kendini göstermektedir. Mesela Tataristan'daki savunma sanayii tesislerinde çalışan uzman ve işçilerin büyük çoğunluğu hâlâ Rustur.

Bağımsızlık sonrasında yaşanan geçiş dönemi sosyoekonomik ve sosyopolitik meşruiyet, ekonomik zihniyet ve kurumsallaşma açısından ciddi sancıları da beraberinde getirmiştir. Geniş kapsamlı psikolojik, hukukî, ekonomik, sosyal ve siyasî dönüşüm ge-

rektiren bu döneme hazırlıksız girilmiş olması belli sektörlerde ciddi üretim düşüşlerine yol açmıştır. Eski yapı ve alışkanlıkların yeni bir söylem çerçevesinde sürmesi iyiniyetli atılımlardan da istenen neticelerin alınmasını engellemiştir.

İç ekonomik sistemin verimli bir hale dönüştürülmesi, Orta Asya ekonomilerinin avantajlı olduğu sektörlerde ciddi bir dışa açılım içine girilmesi, küçük ve orta ölçekli işletmelerle ekonomiye dinamizm kazandırılması, özelleştirme programları ile verimsiz bürokratik işleyişten rasyonel bir ekonomik uygulamaya geçilmesi ve finans yapısının re-organizasyonu, Orta Asya'daki ekonomik dönüşümün önemli problem alanları olmaya devam etmektedir.

Siyasî alanda da geçiş dönemi sancılarını yaşayan Orta Asya cumhuriyetleri sistem-içi süreklilik unsurları ile kaotik çatışma alanları arasındaki hassas dengeyi korumaya çalışmaktadır. Tacikistan'da yaşanan iç savaş, Karabağ ve Çeçenistan meselesi, bazı bölgelerde bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan etnik çatışmalar, Sovyet dönemindeki etkin siyasî kadroların çok büyük bir değişiklik olmadan yapıyı sürdürme çabalarını nisbeten kolaylaştırmıştır. Geçen süre içinde özellikle Orta Asya cumhuriyetlerinde hızlı bir siyasî dönüşümden ziyade istikrarlı bir geçiş sağlama yöntemi tercih edilmiş görünmektedir.

III. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Uluslararası Güçler Dengesi ve Orta Asya

Soğuk Savaş süresince çift kutuplu yapılanma içinde Doğu Blokunun Asya mihverini oluşturan Orta Asya, Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanı çerçevesinde küresel, kıtasal ve bölgesel strateji geliştiren bütün aktörlerin ilgi alanı içine girmiştir. Bu ilgi Asya'nın genelinde oluşmaya başlayan güçler dengesi parametrelerinin Orta Asya'daki stratejik yapılanmaya yansıması sonucunu doğurmaktadır. ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, Çin ve Japonya gibi küresel ölçekli strateji geliştirme gücüne sahip aktörler, Türkiye, Hindistan, Pakistan, İran hatta Ukrayna ve Kore gibi bölgesel güçler ve Özbekistan, Kazakistan, Türk-

menistan, Azerbaycan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi bölge-içi güçler arasındaki yatay ve dikey ilişki ve ittifak biçimleri bu güçler dengesi parametrelerinin gittikçe karmaşık ve hassas bir nitelik taşımasına yol açmaktadır.

Bu çerçevede Orta Asya'nın uluslararası konumundaki değişime büyük güçlerin ve bölgesel aktörlerin gösterdiği tepkiler üç ana tahlil düzleminde ele alınabilir: (i) Küresel dengeler içinde Orta Asya ve büyük güçlerin stratejik bakışları; (ii) genelde Asya'daki, özelde de bölgedeki değişmelerden etkilenebilecek ve bu değişimleri yönlendirebilecek ölçekteki bölgesel güçlerin stratejik bakışları ve (iii) bölge-içi aktörlerin dengeler karşısında stratejik konum belirleme çabaları.

1. Küresel Güçler ve Orta Asya

Yukarıda çerçevesini çizdiğimiz jeopolitik, jeoekonomik, jeokültürel ve demografik faktörleri gözönünde bulunduran küresel aktörler Soğuk Savaş döneminde Orta Asya ile ilgili olarak geliştirdikleri stratejik projeksiyonları radikal bir şekilde gözden geçirmişler ve yeni şartlara uygun bir stratejik bakış açısı geliştirmeye çalışmışlardır. Başta ABD olmak üzere AB ve bünyesindeki önemli aktörler (Almanya, İngiltere ve Fransa), bölgede sahip olduğu stratejik etkiyi sürdürmeye çalışan Rusya ve aralarında Çin ve Japonya gibi ekonomik ve demografik devlerin bulunduğu Asya kökenli güçler bölgeye dönük olarak uluslararası ekonomi-politik ve jeopolitik dengeleri gözönünde bulunduran yeni politikalar oluşturmuşlardır.

Çift kutuplu yapının çözülmesi ile birlikte uluslararası sistemin ve organizasyonların belirleyici gücü haline gelen ABD'nin bölgeye dönük politikaları radikal bir değişim geçirmiştir. ABD, Soğuk Savaş süresince, mihver bölgeden (*Heartland*) kenar kuşağa (*Rimland*) yönelebilecek stratejik tehditlere ayarlı bir Avrasya politikası takip etmişti. ABD'nin Vietnam'a doğrudan, Afganistan'a ise dolaylı olarak müdahil olması Avrasya ölçekli stratejik dengeyi koruma çabasının bir sonucuydu.

Soğuk Savaşın sona ermesi, bu stratejik dengenin Batı Bloku lehine hemen hemen tümüyle değişmesi ve bu çerçevede Avrasya mihver bölgesinin de Batı Bloku içinde yer almaya başlaması, Batı

Bloku açısından bir zafer olmakla birlikte küresel stratejik dengenin patronajını üstlenen ABD açısından yeni stratejik riskleri barındıran bir konjonktür doğurmuştur. ABD bu yeni konjonktürde stratejik nitelikli küresel ekonomi-politik kaynak dağılımı ile Avrasya güç dengeleri arasında bir uyum sağlamaya ve bu güç dengeleri içindeki kıtasal ve bölgesel güç unsurlarının nabzını tutmaya dayalı bir stratejik çerçeve geliştirmeye gayret etmiştir.

Uluslararası ekonomi-politik dengeler açısından daha önce Doğu Blokunun oluşturduğu statik yapıda büyük ölçekli bir paylaşım mücadelesine sahne olmayan bölgeler uluslararası ekonomi-politik rekabete açıldıktan sonra yeni paylaşım hesaplarının konusu olmaya başlamışlardır. Öte yandan çift kutuplu yapıda çok daha belirgin olan jeopolitik unsurların parçalanarak çok farklı siyasî aktörlerin etki alanına girmesi uluslararası ekonomi-politik rekabete paralel seyreden bir jeopolitik alan mücadelesinin de önünü açmıştır.

Bu bölgelerin başında da Orta Asya gelmektedir. Soğuk Savaş süresince Doğu Bloku ve SSCB bünyesinde bir paylaşım mücadelesine sahne olmaksızın kaynakları SSCB merkez eliti tarafından Sovyet ekonomisinin kapasitesi ölçüsünde kullanılan Orta Asya, o dönemde dinamik bir seyir takip eden kapitalist ekonomi-politik paylaşım alanının dışında bulunuyordu. Soğuk Savaşın bitmesi ile birlikte uluslararası ekonomi-politik paylaşımda yer almak isteyen ve bunun için de çetin bir çıkar çatışmasını göze alabilecek olan devletlerin ve çokuluslu şirketlerin bu kaynakların kullanımında söz sahibi olmak istemeleri son derece zengin stratejik kaynaklara sahip olan bölgeyi hassas bir çıkar çatışması alanı haline dönüştürmüştür. Bu durum jeopolitik rekabet açısından da geçerlidir. Daha önce Doğu Blokunun oluşturduğu jeopolitik kalkan içinde gerek diğer küresel güçlerin gerekse bölgesel güçlerin jeopolitik ilgisinin önemli ölçüde dışında kalan bölge daha küçük ölçekli devletlerin etki alanına bölündükçe yeni jeopolitik hesaplara açık bir nitelik kazanmıştır.

Bu durumun ortaya çıkardığı stratejik boşluk alanının bölgeyi uluslararası stratejik denge ve barışın korunması açısından riskli bir alan haline getirmiş olması ABD'nin bölgeye yönelik ilgisinin odak noktasını oluşturmaktadır. ABD kendini bölgeye yönelik ola-

rak çift yönlü bir hesap geliştirmek zorunda hissetmektedir: (i) ABD'nin uluslararası ekonomi-politik ve jeopolitik çıkarlarının maksimize edilmesi; (ii) bu stratejik boşluğun uluslararası sistemin istikrarı açısından yol açabileceği risklerin giderilmesi.

ABD'nin bu iki hedefi birlikte gerçekleştirmesi tutarlı, derinlikli ve çok alternatifli bir Avrasya politikası sürdürebilmesine bağlıdır. ABD'nin Avrasya'dan kopuk bir ada-kıta devleti olması bu ülkenin "Avrasya'daki stratejik riskleri tek başına üstlenmeksizin Avrasya'da etkin olma"ya dayalı bir politika geliştirmesini gerektirmektedir. Bu politikada risk üreten iki uç nokta vardır: Avrasya'dan kopmak ya da Avrasya'daki stratejik rekabetin her unsurunda müdahil olmak. Avrasya'dan kopuk bir strateji ABD'yi küresel bir güç olmaktan uzaklaştırırken, her alanda müdahil olmak son derece maliyetli ve riski yüksek bir jandarma rolünü beraberinde getirecektir.

Bu iki uç arasında, riski azaltan ve stratejik etkinliği artıran optimum çözüm arayışı ABD yetkililerini Avrasya dengelerinin nabzını tutabilen bir diplomasi geliştirmeye ve jeopolitik geçiş alanlarında doğrudan ya da ittifaklar aracılığıyla sürdürülecek kontrol mekanizmaları kurmaya yöneltmektedir. Avrasya'da oluşan dinamik güçler dengesinin dengeleyici ve yönlendirici dış aktörü konumunu pekiştirmeye çalışan ABD bu rolün gerektirdiği diplomatik manevra alanını açık tutmaya özen göstermektedir.

Bu çerçevede ABD yetkilileri bir taraftan kısa dönemde Avrasya'da bir karşı koalisyon kutbu ile karşı karşıya kalmayı engelleyebilecek diplomatik manevra alanını koruyabilmek için güçler dengesinin nabzını kontrol etme gerekliliğini, diğer taraftan da orta dönemde Avrasya'yı kuşatan bir güvenlik sisteminin kaçınılmazlığını görmektedir. ABD, AB ve Japonya'nın uluslararası ekonomi-politik dengeler içindeki konumları ile Çin ve Rusya'nın Asya-içi jeopolitik dengeler içindeki karşılıklı konumlarını da gözeten bir stratejik denge arayışını Orta Asya'yı doğrudan ilgilendiren bir parametre olarak görmektedir. Orta Asya'ya yönelik ekonomi-politik ve jeopolitik etki alanı oluşturma çabalarının küresel bir bunalıma dönüşmemesi bu güçler arasındaki dengelerin korunmasına bağlıdır. Bu dengeler de hem küresel ilişkilere hem de Avrasya denklemi içindeki güç faktörlerine doğrudan bağlıdır. Bu açıdan AB-Rus-

ya, Almanya-Rusya, AB-Japonya, Çin-Rusya, Çin-Japonya ve Rusya-Japonya ikili ilişkilerinin seyri ve bu seyrin ortaya çıkarabileceği kısa dönemli ve çıkar merkezli ittifakların yol açabileceği yeni dengelerin ABD'nin küresel konumunu doğrudan etkileyebilecek olması bütün bu aktörlerin doğrudan müdahil olabileceği Orta Asya gibi bölgelerdeki ABD politikasının hassas bir ayar içinde oluşturulmasını gerekli kılmaktadır.

Öte yandan Avrasya ölçekli istikrarın korunması ve yüksek maliyetli operasyon gerektirebilecek risklerin azaltılması için NATO'nun etkinlik alanının doğuya doğru kaydırılması, AGİT benzeri kıtayı kuşatan örgütlerin devrede tutulması, Avrupa içinde ve Asya-Pasifik'te oluşan güvenlik mekanizmaları ile Orta Asya'daki irtibatların pekiştirilmesi gibi unsurlar ABD açısından büyük bir önem taşımaktadır. Özetle ABD hem uluslararası örgütlerin aktif kullanımı yoluyla hem de güçler dengesinin sağladığı manevra imkanlarıyla coğrafî açıdan çok uzak olduğu Avrasya'da stratejik ritmi kontrol eden konumunu sürdürmeyi, uzun dönemli küresel etkinliğin olmazsa olmaz şartı olarak değerlendirmektedir. Bu gereklilik Türkiye gibi jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik açıdan güçlü ve derinlikli Avrasya bağlantısına sahip bölge güçlerine ABD açısından önemli stratejik aktörler konumu kazandırmaktadır. Bazı Amerikan stratejisyenlerinin Türkiye'ye yeni dönemin mihver ülkeleri arasında özel bir konum vermelerinin arkasında bu stratejik gerekçe vardır.[2]

Soğuk Savaş süresince Doğu Blokunun ve SSCB'nin merkezî gücü olan ve SSCB'nin dağılmasından sonra da bu yapının uluslararası varisi konumunu sürdüren Rusya, Orta Asya'daki etkinliğini sürdürebilmeyi küresel bir aktör konumunu muhafaza edebilmenin öncelikli şartları arasında görmektedir. Bunun tarihî, jeopolitik ve ekonomi-politik gerekçeleri de Rus-Sovyet stratejik zihniyetinin önemli parametreleri arasında mevcuttur. Yakın kıta havzası ile ilgili bölümde Asya çerçevesinde de değerlendirdiğimiz

• • • •

2 Bu mihver ülkeler arasında Türkiye dışında Endonezya, Hindistan, Pakistan, Mısır, Cezayir, Güney Afrika, Meksika ve Brezilya da zikredilmektedir. Bu tanımlama ve gerekçelerine dair örnek bir çalışma için bkz. Robert S. Chase, Emily B. Hill ve Paul Kennedy, "Pivotal States and US Strategy", *Foreign Affairs*, 1996/75:1, s. 33-51. Benzer bir yaklaşım Zbigniew Brzezinski'nin çalışmalarında görülmektedir. Bir örnek için bkz. "A Geostrategy for Eurasia", *Foreign Affairs*, 1997/76:5, s. 51-64.

gibi, Rusya'nın tarih sahnesine önemli bir güç olarak çıkışı, Rusların 16.-18. yüzyıllar arasında Baltık, Karadeniz, Hazar ve Pasifik'te sağlam stratejik dayanaklar elde etmesi ile devreye giren jeopolitik arkaplan ile mümkün olmuştur. Baltık ayağı Doğu Avrupa kıta bağlantısının, Karadeniz ayağı Balkanlar ve Kafkaslar kıta bağlantısının, Hazar ayağı Kafkaslar ve Orta Asya bağlantısının, Pasifik ayağı da Sibirya-Orta ve Doğu Asya kıta bağlantılarının oluşmasını sağlamıştır. Bu bölgelerin stratejik olarak Rusya'nın etki alanı altına girmesi, demografik olarak Ruslaştırılması ve ekonomik olarak Rusya'ya bağımlı hale getirilmeleri Moskova Prensliği'nin zamanla Rus İmparatorluğu'na dönüşebilmesinin güç parametrelerini oluşturmuştur. SSCB'yi çift kutuplu sistemin iki temel gücünden biri haline getiren unsurlar arasında bu jeopolitik zeminin önemli bir payı vardır.

Rus/Sovyet stratejik tarihi içinde bu bölgelerin herhangi birinde sözkonusu olan kayıplar başka bölgelerdeki yayılmalarla telafi edilmiştir. Mesela 19. yüzyılın ortalarında yaşanan Kırım Savaşındaki yenilgi Orta Asya'ya yönelik Rus yayılması ile telafi edilmiştir. Avrasya ölçekli bu tür ayarlamalar Ruslar açısından büyük bir önem taşımaktadır. Soğuk Savaşı ideolojik ve ekonomik açıdan tam bir yenilgi ile kapatan Ruslar, kendilerini küresel güç haline getiren jeopolitik zeminin ayaklarının altından kaymakta olduğunu farketmekte ve bu zemini güçlendirecek yeni bir stratejik bakış açısı geliştirmeye çalışmaktadırlar. Soğuk Savaş sonrası düzenlemelerle Doğu Avrupa'yı ekonomik olarak AB'ye, stratejik olarak da NATO'ya terkeden, Ukrayna'nın bağımsızlığını almasıyla Karadeniz'de ciddi bir stratejik zaafla karşı karşıya kalan Rusya, Hazar-eksenli Kafkasya ve Orta Asya etkinliği ile bu zararları telafi edecek psikolojik ve jeopolitik açılımlar gerçekleştirmeye hayatî bir önem atfetmektedir.

Orta Asya'daki etkinliğini kaybetmesi durumunda küresel bir güç olma ötesinde bir Avrasya gücü olma niteliğini de kaybedebileceği kuşkusunu yaşayan Rusya, Avrasya ölçeğinde yaşanan güçler dengesi sistemi içinde her bir aktörle kendi pozisyonunu karşı taraf nezdinde anlamlı kılan diplomatik bir yol takip etmeye yönelmektedir. ABD'ye, Avrasya'da ortaya çıkan jeopolitik boşluk alanındaki istikrarın sağlanmasında en temel güç olma konumuna

sahip olduklarını göstermeye özen gösteren Rus yetkililer, Rusya'nın kendi içinde ve mücavir bölgede zayıflamasının Avrasya'da yol açabileceği güvenlik boşluklarının dünya barışını tehdit edebileceği riskini sürekli gündemde tutmaktadırlar. NATO ile yürütülen müzakerelerde takınılan tavır, Çeçenistan'da yürütülen operasyonlara yönelik meşruiyet arayışları, Çin'in yükselen ekonomik ve askerî gücünü dengeleyebilecek yegâne Asya aktörü olma konumu ile ilgili doğrudan ve dolaylı göndermeler, Rusya'nın Avrasya'daki istikrarın korunmasındaki en yetkin partner olduğu konusunda ABD'yi ikna etme çabaları olarak görülebilir.

ABD ile ilişkilerde Avrasya'daki istikrarı öne çıkaran Rusya, genelde AB, özelde Almanya ile olan işbirliği çabalarında Avrasya'da ekonomi-politik partner olma vurgusuna daha fazla ağırlık vermektedir. AB'nin doğuya yayılması ve tabiî sınır olarak Rusya ile temasa geçmesi, AB'nin Avrasya derinliği kazanması açısından Rusya'yı öne çıkaran unsurlar oluşturmaktadır. Gorbaçev ile başlayan *Ortak Avrupa Evi* söylemi Soğuk Savaş sonrası dönemde de Rusya'yı Avrupa'dan kopmayan bir Asya gücü konumunda tutma çabası ile sürdürülmüştür.

Batı Bloku ile bu dengeleyici ilişkileri yürüten Rusya, Çin ile olan ilişkisinde ise Asyalılık ve Batı-dışı tepki ortaklığı vurgusunu devrede tutmaya özel bir önem vermektedir. Putin'in 2000 yılında Japonya'da yapılan G-8 zirvesi öncesinde, uluslararası ekonomi-politik sistemin ana unsurlarını oluşturan bu yapının dışında bulunan ve kapitalist sisteme geçiş çabasındaki başarısına rağmen hâlâ sistemik bir güç gibi görülmeyen Çin'i ve sistemin tamamen dışında tutulan Kuzey Kore'yi ziyaret etmesi bu açıdan son derece anlamlı bir mesaj olmuştur. Rusya bir taraftan da bu yaklaşımı besleyecek şekilde Orta Asya Cumhuriyetleri ve Çin ile birlikte ortak güvenlik toplantıları düzenlemektedir. Güçler dengesinin getirdiği pragmatik alanı kullanarak Orta Asya üzerinde kendisiyle nihaî bir egemenlik mücadelesine girmeyi kaçınılmaz gördüğü Çin'e karşı ABD kartını Avrasya istikrarı sloganı ile devrede tutan Rusya bir yandan da Çin ile girdiği ilişkilerin düzeyini ve temposunu yükselterek ABD karşısındaki konumunu güçlendirmeye çalışmaktadır. Rusya'nın klasik emperyal araçlarıyla Avrasya'daki güçler dengesinin yeniden oluşumu arasında bir uyum bulmaya çalışan Putin, bir

taraftan Rus politikasındaki kaosu aşarak Kafkaslar ve Orta Asya başta olmak üzere etkinlik alanlarını yeniden oluşturma, diğer taraftan da uluslararası düzeyde meşruiyet ve saygınlık kazanma çabası içindedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni stratejik açılımlar ve opsiyonlar arasında alternatif stratejiler oluşturma konusunda farklı perspektifler kazanan Almanya[3] da gerek AB bünyesinde gerekse ulusal dış politika oluşumunda genel Avrasya stratejisi ve bu strateji içinde Orta Asya'nın yeri konusunda yeni arayışlara yönelmiştir. Almanya'nın stratejik yönelişi açısından gittikçe daha fazla önem kazanmaya başlayan Avrasya faktörü özellikle ekonomi-politik alanda küresel ölçekli rekabetin izlerini taşımaktadır. Özellikle NAFTA-AB rekabetinin tırmanması ya da Almanya'nın Avrupa içinde İngiliz-Fransız eksenli bir blokla karşı karşıya kalması durumunda Almanya açısından daha da büyük bir önem taşıması muhtemel olan Avrasya opsiyonu, Almanya'nın Asya derinliğine yönelik politikalarını yoğunlaştırması anlamına gelecektir.

Almanya'nın Asya derinliğine yönelik politikalarını geliştirmesi Almanya-Rusya ilişkilerine Avrupa-içi denge parametrelerinin ötesinde küresel bir anlam da katacaktır. Almanya-Rusya ilişkisinin Avrasya eksenli olarak gelişmesi, özellikle Orta Asya'nın doğal kaynaklarının Rusya-Doğu Avrupa-Almanya hattı üzerinden Avrupa'ya aktarılması başta olmak üzere jeoekonomik faktörler açısından Almanya'nın doğu stratejisine uygun bir nitelik taşımaktadır. Almanya'nın Çin, Hindistan ve İran ile sürdüregeldiği yoğun ekonomik ilişki ve dış yatırımlar Almanya'nın Asya projeksiyonu ve bu üç ülke arasında bulunan Orta Asya'ya bakışı açısından son derece önemli ipuçları oluşturmaktadır.

Alman tarihî stratejik bilinci içinde de özel bir yeri olan *Avrasya* kavramının özellikle uluslararası ekonomi-politik rekabetin bir unsuru olarak devreye girmesi Orta Asya'yı doğrudan ilgilendiren sonuçlar doğurmaktadır. AB'nin üretim kapasitesi ile bu birliğin pazar ve doğal kaynak ihtiyacı arasındaki uçurum Almanya'yı ister

• • • •

3 Almanya'nın Soğuk Savaş sonrası dönemdeki stratejik yönelişi ve opsiyonları için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Zihniyet-Strateji İlişkisi ve Tarihi Süreklilik: Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Alman Stratejisi", *Tarihten Geleceğe Türk Alman İlişkileri*, haz. Erhan Yarar, Ankara 1999, s. 141-201.

istemez AB şemsiyesi altında ya da kendi ulusal stratejisinin bir parçası olarak diğer ekonomik havzalara ve hammadde kaynakları açısından zengin bölgelere yöneltecektir.[4] Orta Asya bu açıdan hem bir doğal kaynak havzası hem de bir bağlantı ve geçiş bölgesi olarak büyük bir önem taşımaktadır.

Bu çerçeve içinde genelde Asya, özelde Orta Asya, Almanya'nın öncelikli açılım alanlarından birisi olmaya adaydır. ABD'nin NAFTA ile Amerika kıtasındaki ortak çıkar ve birlik bilincini, APEC ile Asya-Pasifik'te bir *Asiamerica* kavramını uyandırmaya çalıştığı, Japonya'nın doğrudan dillendirmese bile Doğu Asya ve Pasifik ekseni etrafında bir ekonomik arkabahçe oluşturduğu, Çin'in Doğu Asya'daki Çin diasporasına dayalı geniş bir ekonomik etki alanı kurmaya çalıştığı bir dönemde Almanya'nın Avrasya eksenli bir stratejik açılıma yönelmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Alman jeopolitikçi Karl Haushofer'in II. Dünya Savaşında geliştirdiği askerî ağırlıklı *Transkontinental Blok* (Amerika, Avrasya, Asya-Pasifik) kavramı bugün uluslararası ekonomi-politik hatlar olarak tekrar gündeme gelmektedir.

Bu stratejik yönelişin Avrasya güç dengeleri açısından orta ve uzun dönemde ciddi riskler barındırması Almanya'yı teenniye ve soğukkanlı bir yol izlemeye yöneltmektedir, çünkü Almanya'nın AB şemsiyesi altında bir Avrasya stratejisine yönelmesi ABD'yi, kendi ulusal stratejisinin bir parçası olarak böyle bir açılıma yönelmesi de başta İngiltere ve Fransa olmak üzere diğer Avrupa ülkelerini rahatsız edecek sonuçlar doğurabilir. Böylesi bir rekabet ortamının doğurabileceği riskler ekonomi-politik rekabet unsurlarının ortak konsorsiyumlarla aşılmasına dayalı politikaların oluşturulmasına yol açmaktadır. Birçok ulusal nitelikli aktörü aynı anda bünyesinde barındıran çokuluslu şirketlerin Orta Asya'da süren ekonomi-politik paylaşım mücadelesinde öne çıkması bu açıdan dikkate şayandır.

Böylesi bir güçler dengesi konjonktüründe Rusya stratejik kilit ülke konumu kazanırken, Çin uluslararası ilişkilere daha fazla ağırlık koyma şansı elde edecektir. Muhtemel bir Alman-Rus işbir-

• • • •

4 Alman ekonomik çıkarlarının dış politika üzerindeki etkileri ve Almanya'nın Asya'ya yönelik ilgisi için bkz. Norbert Walter, "Okonomische Interessen und Aussenpolitik", *Internationale Politik*, 1995/8, s. 53-58.

liğine Çin'in de katılması Avrasya-eksenli kara devletleri ile Avrasya'yı çevreleyen okyanuslara dayalı deniz imparatorlukları arasındaki tarihî rekabetin tekrar uyanmasına yol açabilir ki, bu durum tarihin görebileceği en çetin kutuplaşmalardan birinin tohumunun atılması anlamına gelir. Bu tür bir kutuplaşmanın risklerini rasyonel bir şekilde gören Almanya Soğuk Savaş sonrası dönemde Avrasya-ABD dengeleri açısından son derece dikkatli bir politika takip etmiş ve dış politika kademelendirmesinde Avrupa-içi yapılanmalara ağırlık vermiştir. Yine de önümüzdeki dönemde uluslararası ve Avrupa-içi dengenin hassas rekabet alanlarının Asya üzerinde seyredeceği unutulmamalıdır. Fransa ve İngiltere gibi AB'nin diğer önemli güçleri de AB'nin ortak Avrasya politikası ile kendi ulusal stratejileri arasında uyum sağlama problematiği yaşamaktadırlar. Fransa'nın Almanya, İngiltere'nin de ABD'nin stratejik çıkar tanımlamalarına daha yakın bir tavır içinde oldukları bu denklemde Avrupa-içi ve Batı Bloku dengeleri de etkili olmaktadır.

Küresel ölçekli önemli Asya güçleri arasında yer alan Japonya ve Çin de Soğuk Savaşın bitmesi ile birlikte genelde Asya'ya, özelde Orta Asya'ya yönelik stratejik bakış açılarını yeniden düzenleme ihtiyacı hissetmişlerdir. SSCB'nin aksine ekonomik hayatta gerçekleştirdiği kademeli liberalleşmeyi siyasî alana yansıtmayan Çin, Soğuk Savaş sonrası dönemde, Tianenmen olayı ve Doğu Türkistan ile Tibet'te yoğunlaşan muhalefet hareketleri istisna edilirse, ciddi bir iç siyasî çalkantı yaşamaksızın önemli bir ekonomik büyüme gerçekleştirdi. BM Güvenlik Konseyi üyesi olarak uluslararası düzenin belirleyici aktörleri arasında bulunan Çin'in gösterdiği bu ekonomik performans ve sahip olduğu olağanüstü demografik güç Çin'i eksen alan Avrasya ölçekli stratejik analizlerin geliştirilmesine yol açtı. Huntington benzeri kimi Batılı stratejisyenler Çin'i muhtemel bir Batı-karşıtı blokun başat gücü olarak gösterirken, Brzezinski gibi diğer bazı stratejisyenler ise Çin'in artan jeopolitik etki alanının ABD'nin Avrasya ölçekli çıkarları ile çatışmayabileceği, aksine bu çıkarlar doğrultusunda yönlendirilebileceği tezini ileri sürmektedir.[5]

• • • •

5 Zbigniew Brzezinski, "A Geostrategy for Euroasia", *Foreign Affairs*, 1977/76:5, s. 59-61.

Çin'in önemli bir uluslararası aktör olarak yükselişi Güneydoğu Asya ekonomisinde önemli bir paya sahip olan Çin diasporasının gücü ile de desteklenmek suretiyle kıta-ölçekli önemli bir çekim alanı oluşturmaktadır. Güneydoğu Asya'da Çinlilerin sahip oldukları 500 önemli şirketin toplam ekonomik değerinin 500 milyar doları aşması ve Çin'e akan ve bu diasporadan da beslenen yıllık yabancı sermayenin 50 milyar doları geçmesi, siyasal alanda sosyalist söylemi sürdüren Çin'in ekonomik alanda kapitalist uluslararası ekonomi-politik yapılanmayı etkileyebilecek bir potansiyele ulaştığını göstermektedir. Çin'in bu konumu gerek uluslararası ilişkilerdeki gerekse Çin'i çevreleyen bölgelerdeki problem alanlarında bu ülkeyi etkin kılacak araçlar sağlamaktadır.

Dünyanın en yoğun nüfuslarından birine sahip olan Çin ile Orta Asya arasındaki hammadde ve demografik yapı dengesizlikleri bu ülkenin orta ve uzun dönemli stratejik projeksiyonlarında Orta Asya'nın önemli bir yer tutmasını beraberinde getirmektedir. Bu projeksiyonlar Çin'in ekonomik ve siyasî bağlantılarını etkilemektedir. Çin uzun dönemde Doğu Asya'daki ekonomik/demografik genişleme ile Orta Asya ve Ortadoğu'nun kaynak zenginliği arasında stratejik bir irtibat kurulmasının kaçınılmazlığını görmekte ve bu çerçevede gerek iç kaynaklarını gerekse dış bağlantılarını harekete geçirmeye çalışmaktadır. Çin'in küresel nitelikli stratejik dengelerde alacağı tavır Asya-içi güç yapılanması kadar Ortadoğu ve Pasifik dengelerini de etkileyecek unsurlar barındırmaktadır. Orta Asya sahip olduğu konum dolayısıyla bu stratejik hesapların kesiştiği bir alan oluşturmaktadır.

Çift kutuplu yapı içinde Doğu Bloku bünyesinde yer aldığı için statik bir ayrıma tâbi olan Orta Asya'nın Çin'e yakın bölgeleri bugün bu statik koruma şemsiyesini kaybetmiş olmak dolayısıyla Çin etkisine açık bir nitelik kazanmışlardır. Mesela daha önce bir süper güç olan SSCB'nin sınır boyu olarak statik bir güvenlik hattı içinde bulunan Kırgızistan bugün küçük ölçekli bir ülke olarak Çin'in doğrudan komşusu haline gelmiştir. Çin'in SSCB gibi bir süper güç yerine çok daha küçük ölçekli aktörlerle karşı karşıya gelmesi bu ülkenin Orta Asya'ya yönelik stratejik iştihasını kabartacak bir konjonktür doğurmuştur.

Orta Asya Çin'in iç siyasî yapısı açısından da özel bir önem taşımaktadır. Çin'in uluslararası platformlarda sık sık gündeme ge-

len iki önemli problem alanı olan Doğu Türkistan doğrudan, Tibet ise dolaylı olarak Orta Asya ile bağlantılıdır. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur, Kazak ve Kırgız Türklerinin SSCB'den bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile yakın kültürel akrabalık bağları olması Çin açısından iç ve dış ilişkileri birbirine bağlayan bir sonuç doğurmaktadır. Çin'in çok sayıda etnik ve linguistik unsur barındırması ve insan hakları açısından başta ABD olmak üzere uluslararası sistem açısından eleştirilmesi Doğu Türkistan, Tibet ve İç Moğolistan gibi Çin'in merkezî karakterinden farklılaşan toplulukları barındıran bölgeleri Çin'in yumuşak karnı haline getirmektedir. Çin Orta Asya dengelerinde etkin bir konum kazanarak bu hassas alanlardaki muhtemel zaafları da örtmeye çalışmaktadır.

Uluslararası ekonomi-politik güç yapılanmasının önemli belirleyicilerinden birisi olan Japonya, ABD ve AB ile olan ilişkilerindeki dengeyi sürekli gözönünde tutmakta ve Asya politikalarını bu çerçevede şekillendirmeye özen göstermektedir. Bu ekonomi-politik dengenin bir benzeri de Japonya'nın Asya-içi jeopolitik dengelerine bakışında kendini göstermektedir. Güneydoğu Asya'da kurduğu ekonomik etki alanı konusunda Çin ile, kuzeydoğuda da tarihî ihtilaf alanları çerçevesinde Rusya ile rekabet içinde bulunan Japonya Asya'daki Çin-Rus jeopolitik dengesinin kendisini doğrudan etkileyebileceğinin farkındadır. Bu da Çin ile Rusya arasındaki jeopolitik rekabetin en doğrudan karşılaşma alanı olan Orta Asya'ya özel bir önem kazandırmaktadır. Orta Asya'daki rekabetin doğrudan tarafı görünmeyen Japonya bölge üzerinde seyreden ekonomi-politik ve jeopolitik rekabette önemli bir denge unsuru olma konumu kazanabilir. Orta Asya'nın dış finansal desteğe olan ihtiyacı ile Japonya'da yaşanan Doğu Asya krizine rağmen hâlâ varolan finansal fazla arasındaki muhtemel geçişkenlik de bu rolü pekiştirecek sonuçlar doğurabilir.

2. Asya-içi Dengeler, Bölgesel Güçler ve Orta Asya

Küresel aktörlerin Soğuk Savaş sonrası dönemde genelde Asya, özelde Orta Asya ile ilgili stratejik pozisyonlarında gözlenen radikal değişme Asya-içi dengelerde etkili kıtasal ve bölgesel güçleri de etkilemiştir. Bu güçler bir taraftan küresel güçlerin pozisyonla-

rındaki değişmelere ayak uydurmaya, diğer taraftan kendi bölgesel konumlarını kıta-ölçekli stratejik parametreleri etkileyebilecek şekilde güçlendirmeye çalışmaktadırlar. Soğuk Savaş dengelerinin çözülmesi ile birlikte ortaya çıkan stratejik boşluk ve bu boşluk konusunda küresel güçlerin yeni denge oluşumlarında sergiledikleri rekabet bölgesel güçlerin hareket alanını genişleten sonuçlar doğurmuştur.

Asya-içi dengeler açısından bakıldığında nisbeten daha küresel ölçekli aktörler olarak kabul edilebilecek olan Rusya, Çin ve Japonya dışında kalan Hindistan, Pakistan, İran ve Türkiye Orta Asya dengelerini doğrudan etkileyebilecek araçlara sahiptir. Orta Asya çevresinde yer alan bu aktörlerin dışında biraz daha geniş bir halka içinde yine Asya güçleri olan Kore, Endonezya, Malezya ve Singapur başta olmak üzere diğer Güneydoğu Asya ülkeleri, İsrail ve hatta Avrasya ülkesi olmakla birlikte tarihî ve siyasî bağlarla Orta Asya ile irtibatlı olan Ukrayna da Asya-içi dengelerde Orta Asya'daki güç yapılanmasını etkileyebilecek konumdaki ülkelerdir.

Orta Asya'yı merkez almak üzere içiçe geçen hatlar ve dengeler oluşturan bu Asya-ölçekli yapılanmada Soğuk Savaş sonrası dönemde özellikle Türkiye, Rusya, İran, Pakistan, Hindistan ve Çin arasındaki ilişkiler kıta-içi stratejik dengeleri ve bu dengelerin küresel ve bölge-içi dengelerle olan irtibat noktalarını etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Orta Asya mihver bölgesinden kenar kuşağa inen stratejik nitelikli koridor ve geçiş yolları ile Avrasya'yı doğu-batı istikametinde kesen enerji, ulaşım ve ticaret hatları, bu kıta ve bölge güçlerini karşı karşıya getirmiş ve genellikle kısa-dönemli ve çıkar-temelli ittifak arayışlarına yöneltmiştir. Bünyesinde bulundurduğu Hayber, Hocak ve Gomal geçiş yolları ve Vahan Koridoru ile Orta Asya'dan Hint altkıtasına geçişin atardamarlarını kontrol eden Afganistan'da Soğuk Savaş döneminde çift kutuplu sistemin bir sonucu olarak başlayan, Soğuk Savaşın bitmesi ile birlikte bütün bu kıta ve bölge güçlerinin değişik biçim ve ölçülerde müdahil oldukları bir iç savaşa dönüşen çatışmalar aslında kıta-ölçekli stratejik dengelerin izlerini taşımaktadır. Büyük İskender'in Asya seferinden bu yana stratejik tampon bölge niteliği taşıyan bu hattın genelde Asya, özelde Orta Asya stratejik dengeleri yerine oturmadan istikrara kavuşması güç görünmektedir.

Soğuk Savaş döneminde Avrasya mihver bölgesinin merkez gücü olma konumunu Orta Asya'daki egemenliğine dayalı olarak koruyan ve Afganistan'da hakimiyet kurarak tampon bölge üzerinden güneye sarkmaya çalışan SSCB birikimini devralan Rusya Soğuk Savaş sonrası dönemde ilk tepki olarak bu kritik stratejik kesişim alanı üzerindeki etkisini kaybetmemeye çalışmıştır. SSCB'nin dağılması ile birlikte tırmanan Tacik iç savaşına doğrudan müdahalede bulunulması ve Afgan-Tacik sınırının Rusya'nın bir ileri sınırı olarak deklare edilmesi Rus-Sovyet-Rus stratejik zihniyetindeki sürekliliği ve bu süreklilik içinde aktarılan Orta Asya parametrelerini ortaya koymuştur.

Bu stratejik zihniyete göre, Rusya'nın sınırları uluslararası hukuk açısından Kazakistan'ın kuzeyine ve Hazar'ın doğusuna çekilmiş olsa da jeopolitik hat sınırlarının Avrasya'nın stratejik düğümünü oluşturan Afgan-Tacik-Keşmir üçgeninde olduğu iddiasını taşımaktadır. Çin-Hindistan ve Hindistan-Pakistan arasındaki sınır anlaşmazlıkları ve bu anlaşmazlıklara dayalı ittifaklar da Orta Asya'nın hemen güneyindeki bu jeopolitik düğüm bölgesinin kıta dengeleri açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Mintaka geçişini kontrol eden Çin'in Karakurum geçişi ve bu geçişte stratejik bir öneme sahip olan yol bağlantıları üzerinde de denetim kurmaya çalışması ve Hindistan ile Pakistan'ın Keşmir üzerinde sürdüregeldikleri mücadelenin Soğuk Savaşın sona ermesinin yol açtığı jeopolitik boşlukla daha da tırmanış göstermesi, kıta-ölçekli ve bölgesel güçlerin stratejik hesaplarının çatışmasının sonuçlarıdır. Bu açıdan Soğuk Savaş döneminde oluşan Hindistan-Rusya ve Çin-Pakistan ittifakları yeni şekillerle sürdürülmektedir. Afganistan ve Kafkaslar'daki dengelerin İran'ı da Hindistan-Rusya ittifakına yakın bir çizgiye getirmesi bu güçlerin nasıl ince stratejik hesaplar içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Orta Asya'nın güneyinde süren bu stratejik rekabet Orta Asya'nın batısında da çetin ve dinamik bir nitelik kazanmıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye'nin inisiyatifi ile ECO'nun Orta Asya ülkelerini ve Afganistan'ı kapsayacak şekilde genişletilmesi Türkiye-İran-Pakistan kuşağında bir stratejik temerküz oluşturmuştur. İlk anda Orta Asya'nın Hazar'ın güneyinden geçen Avrasya bağlantısını ve tarihî İpek Yolu ekonomi-politiğini canlandı-

racağı düşünülen bu hamlenin hem Rusya'yı hem de ABD'yi tedirgin etmiş olması bu önemli çıkar uzlaşmasını zamanla bu örgütün üç temel ülkesi arasında bir tür çıkar çatışmasına dönüştürmüştür. ABD, İran'ın ECO üzerinden Avrasya sisteminde etkin bir konum kazanma ihtimalinden, Rusya da bu adımın tarihî Türk-Rus rekabetinde Türkiye'nin stratejik potansiyelini güçlendirmesi ihtimalinden dolayı tedirgin olmuştur. Öyle ki bu adım üzerine Hindistan'ı ziyaret eden ABD senatörü Pressler, Hindu yetkilileri kuzeyde oluşmakta olan İslam kuşağına karşı uyarma ihtiyacı hissetmiş, Rusya da Türkiye'nin etkinliğini önlemeye yönelik hamleleri arka arkaya yapmaya başlamıştır.

Türkiye'nin Rusya'nın tedirginliğini gidermek ve AB'ye bir alternatif mesaj ulaştırmak için KEİ'yi devreye sokması bu kez İran'ı ECO konusunda tedirginliğe sevketmiştir. Türkiye'nin bu süreç içinde ABD ile ortak strateji arayışları içine girmesi ve birlikte bir Orta Asya açılımına yönelmesi Rusya ile İran'ı birbirine yaklaştırmıştır. Özellikle petrol ve doğal gaz boru hatları konusunda son derece farklı alternatiflerin sürekli gündeme getirilmesi bu dinamik seyirdeki denge değişmelerine intibak edebilme çabalarının ürünüdür.

Özetle, doksanlı yılların ikinci yarısında Rusya, Çin, Hindistan ve İran arasında ikili ve üçlü çerçevede yoğunlaşma temayülü içine giren ilişkiler Türkiye'nin genel Asya stratejisi ve Orta Asya politikası açısından ciddiyetle takip edilmesi gereken bir süreci başlatmış bulunmaktadır. Rusya bir taraftan NATO ile anlaşma masasına otururken, diğer taraftan NATO'nun genişlemesi karşısında Doğu Avrupa'da kaybettiği mevzileri Asya içinde yeni dengeler oluşturarak aşma çabası içindedir. Batı tarafından dışlanma tehlikesi içinde bulunan İran ve ABD ile zaman zaman bunalım yaşayan Çin de Asya içinde oluşacak bir güç konsolidasyonunda fayda mülahaza etmektedir. İran ve Rusya ile zaten iyi ilişkiler içinde bulunan Hindistan da, Pakistan'ın ABD desteği ve Taliban aracılığıyla Afganistan'da kurduğu hakimiyeti dengeleyecek bir biçimde bu iki ülke ile olan ilişkilerini daha da geliştirme yolunu tercih etmektedir. Rusya'nın dış kredi ve NATO politikası ile Çin kartı arasında kurduğu korelasyon ve yaptığı zamanlama, diplomasi oyununun inceliklerini yansıtan özellikler taşımaktadır. Son olarak

Putin'in uluslararası ekonomi-politik sistemin merkezî gücünü oluşturan G-8 zirvesinden hemen önce hâlâ sistem-dışı aktörler gibi gözüken Çin ve Kuzey Kore'yi ziyaret etmesi dikkate şayandır. Soğuk Savaş döneminde ABD Çin kartını SSCB'ye karşı kullanmaktaydı. Şimdi Rusya aynı kartı gerektiğinde kullanılmak üzere elinde tutmaya çalışmaktadır.

Asya içinde ortaya çıkan bu dengeler Orta Asya ülkelerinin dış politika pozisyonunu da etkilemektedir. Demografik, ekonomik ve siyasî açıdan Çin, Hindistan ve Rusya'dan gelebilecek tek yönlü ya da koordineli bir baskı karşısında direnme gücü zayıf olan Orta Asya ülkeleri bu devler arasında kendilerine hayat alanı açmaya çalışmaktadır. 1997 yılında Rusya ve Çin'in öncülüğüyle bölge ülkeleri arasında bir sınır güvenlik anlaşması imzalanması ve belli bir istikrar politikası takip edilmesi bu açıdan son derece ilgi çekicidir. Orta Asya'yı çevreleyen Rusya, Çin, İran ve Hindistan arasında geliştirilen ilişkiler NATO'nun genişleme planlarına karşı bir Asya cephesi oluşmakta olduğunun ilk işaretleri olarak değerlendirilebilir.

Rusya'nın ekonomik açıdan rehabilitasyon sürecine girmesi ile Rus-Çin yakınlaşmasının eşzamanlı olarak gerçekleşmesi Türkiye açısından çok sakıncalı bir dış politika konjonktürü ortaya çıkarabilir. Rus-Çin yakınlaşmasının Orta Asya üzerinde yapacağı baskı bölge ülkelerini uluslararası ekonomi-politik güç merkezleri tarafından rehabilite edilmeye çalışılan Rusya ile ilişkilerini güçlendirmeye sevkedecekt r. Kazakistan ve Kırgızistan'ın Rus-Çin yakınlaşmasına uygun adımlar atmaya başlaması bu konuda klasik Orta Asya dengelerinin işlemeye başladığını göstermektedir.

3. Bölge-içi Dengeler

Bu küresel ve kıtasal faktörler siyasî, kültürel ve ekonomik açıdan çok çetin bir dönüşüm yaşayan Orta Asya'nın bölge içi dengelerini de etkilemektedir. Orta Asya'nın son on yıl içinde beklenenden çok daha az bir iç çatışmaya sahne olmasına rağmen gerek küresel ve kıtasal aktörlerin bölgeye yönelik rekabetlerinin doğurduğu dinamik konjonktür, gerekse bölge-içi çıkar çatışmalarına yol açabilecek unsurlar bölgenin orta ve uzun vadede istikrara kavuşmasını olumsuz yönde etkilemektedir.

Dünya ölçeğinde II. Dünya Savaşından sonra yaşanan sömürge devrimleri benzeri bir olguyu Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşayan Orta Asya toplumları emperyal bir yapıdan teritoryal ulus-devlet yapılanmasına geçişin sancılarını yaşamaktadır. Orta Asya'daki dönüşümü incelerken de vurguladığımız gibi bu durum İngiliz ve Fransız sömürge imparatorluklarından koptuktan sonra aynı jeokültürel yapıda farklı ulus-devletler oluşturmak zorunda kalan Arap dünyasının karşılaştığı problemlere benzer problemler ortaya çıkarmıştır. Herşeyden önce ortak dil, din ve kültür unsurlarına rağmen Sovyet döneminden kalan etnik tanımlamalar ve bu etnik tanımlamaların doğurduğu biz-öteki ayrımları bölge ölçekli bir jeokültürel parçalanmayı beraberinde getirmiştir. Özbek, Kırgız, Kazak, Türkmen ve Tacik unsurların içiçe yaşadığı alanların siyasî sınırlar ile ayrılmış olması ve bu siyasî sınırlar içinde kalan ulus-devletlerin her birinin kendi territoryal ulusal kimlik ve egemenlik alanlarını kurma çabaları karşılıklı kaygıların ve tedirginliklerin kaynağı olmaktadır.

Bu jeokültürel parçalanmayı destekleyen jeoekonomik kaynak paylaşımı sorunları potansiyel bunalım odakları olmaya adaydır. Ülke sınırlarının tarihî ve jeopolitik geçerlilikleri ile ilgili tartışmalar bu parçalanmaları jeopolitik risk alanlarına rahatlıkla dönüştürebilecek unsurlar ihtiva etmektedir. Çarpıcı bir misal vermek gerekirse Özbekistan-Kırgızistan sınırı Sovyet idaresince öylesine bir yapıda çizilmiştir ki, Kırgızistan'ın kuzeybatısı ile güneybatısı arasındaki seyahat ancak ve ancak Özbekistan sınırları içinde kalan Fergana vadisi üzerinden yapılabilmektedir. Kırgız tarihçilerinin Fergana vadisinin Hokand egemenliği altında uzun bir dönem Kırgız idaresi altında kaldığına dayalı tarih argümanları ile bu jeopolitik parçalanma biraraya getirildiğinde iki ülke arasında ciddi bir çatışma potansiyeli sözkonusu olmaktadır.

Jeokültürel, jeoekonomik ve jeopolitik parçalanmadan kaynaklanan karşılıklı iddialar ve argümanlar Orta Asya cumhuriyetlerini Arap ülkelerine benzer iç çatışma potansiyelleri ile karşı karşıya bırakma riski taşımaktadır. Bütün bir Batı Türkistan'ın tarihî olarak kendi egemenlikleri altında bulunduğu, bölgenin Semerkand ve Buhara gibi tarihî merkezlerinin kendi sınırlarında olduğu kanaatini taşıyan Özbekistan sahip olduğu insan potansiyelinin gö-

receli üstünlüğünü de gözönünde bulundurarak bölgede daha etkin bir rol üstlenmeye çalışmaktadır. Buna mukabil Avrasya steplerini birbirine bağlayan olağanüstü bir coğrafyaya sahip olan Kazakistan bu coğrafyanın getirdiği avantajları kullanarak Asya'daki küresel ve kıtasal dengelerin kilit unsuru konumunu öne çıkarmaktadır. Zengin doğalgaz kaynaklarına sahip olan ve bu kaynaklara dayanarak kısa zamanda bölgenin finansal ve ekonomik gücü haline gelme ümidi taşıyan Türkmenistan da bu gücü bölge etkinliğine dönüştürme yolları arayacaktır. Türkmenistan ile Özbekistan arasındaki insan unsuru ve doğal kaynaklar açısından varolan ciddi uçurum bu ülkeler arasındaki ilişkileri Irak-Kuveyt benzeri çelişkilere gebe kılabilir. Kendi kültür merkezlerinin Özbekistan sınırları içinde kaldığını düşünen Tacikler ile kendi tarihî ve ekonomik alanlarının parçalandığını düşünen Kırgızlar karşısında Özbeklerin her iki ülkeyi de tabiî arkabahçe gibi algılaması da potansiyel bir bunalım kaynağı olmaya adaydır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde bölgede yaşanan jeokültürel, jeoekonomik ve jeopolitik parçalanma ile bahsi geçen iç bunalım unsurları, SSCB geçmişine dayanan siyasî kariyerleri açısından zaten otokratik rejimlere temayülü olan liderleri yine Arap tecrübesine benzeyen siyasî yapılar kurmaya yöneltmektedir. Son on sene içinde Azerbaycan'daki tartışmalı değişim hariç bölgedeki siyasî aktörler hemen hemen hiç değişmemiştir. Türkmenistan'da bu yapılanmanın daha da ötesine geçilmiş, Türkmenbaşı hayatının sonuna kadar doğal lider ilan edilmiştir.

Bütün bu bölge-içi faktörler bahsi geçen küresel ve kıtasal güç dengeleri karşısında bölge-içi unsurları daha kırılgan yapmaktadır. Asya-içi dengelerdeki hassas seyir ve tarihî Rus-Çin rekabetinin doğurduğu tedirginlik hemen hemen bütün Orta Asya ülkelerini mümkün olduğunca ABD yanında görünmeye sevketmektedir. ABD'nin Soğuk Savaşın galibi konumu uluslararası saygınlık ve ekonomik kalkınma arayışı içindeki bu ülkelerin ABD'ye yakın durma çabalarının gerekçelerini oluşturmaktadır. Öte yandan bölgede insan unsurunun gücü ile öne çıkan Özbekistan doksanlı yılların sonlarına doğru Rusya'nın desteğini alarak bir ortak etkinlik alanı kurmaya çabalarken, Kazakistan Rus-Çin dengesinin kendi varoluşu için kaçınılmaz olduğu bilinci ile diplomatik esnekliği

yüksek bir politika takip etmektedir. Bir taraftan kıta-ölçekli dinamik rekabet konjonktürü içinde, diğer taraftan Özbekistan ve Kazakistan gibi bölge-içi güçler arasında ayakta durmaya çalışan Kırgızistan ise bunu daha açık bir siyasî yapı ile sağlamaya çalışmaktadır. Kırgızistan'ın bölgede demokrasiye en yakın uygulamaya yönelmesi bu açıdan dikkate şayandır.

Sahip olduğu doğal kaynakları mümkün olan en maksimum getiri ile dünya piyasalarına ulaştırma çabasını sürdüren Türkmenistan ise bu doğal kaynakların tabiî müşterisi olan veya bu kaynaklar üzerindeki etki alanı ile uluslararası ve bölgesel güç oluşturmaya çalışan kıta ölçekli aktörleri birbirleriyle dengeleyen ve her birine yeşil ışık yakan bir politika sürdürmektedir. Bir taraftan Türkiye ile en yakın ilişkiler geliştiren bölge ülkesi olan, diğer taraftan İran ile sahip olduğu ulaşım ve ticaret ilişkisini yoğunlaştıran, öte yandan belli aralıklarla Rusya'ya yakın mesajlar gönderen Türkmenistan Batı Asya'daki rekabetin kendi üzerinden seyretmekte olduğunun bilinci ile bir tür denge diplomasisi uygulamaktadır. Soğuk Savaşın sona ermesinden bu yana yıpratıcı bir iç savaş yaşayan Tacikistan ise bütün bu dengelerin en edilgen ülkesi olma özelliğine sahiptir.

Öte yandan, Orta Asya'yı çevreleyen kıta-ölçekli güçler arasındaki dengeler, bölge-içi aktörleri de kendi anaforu içine çekmektedir. Özbekistan'ın Afganistan iç savaşında Pakistan destekli Taliban karşısında Hint-Rus-İran ittifakınca desteklenen muhalefet cephesi içinde yer alması, Türkmenistan'ın 1997'de İran-Hindistan-Türkmenistan üçlü anlaşmasına katılması, Kazakistan ve Kırgızistan'ın Çin-Rus-Hint dengelerini kollayan bir diplomatik seyyaliyet sergilemeleri, Özbekistan'ın Tacik iç savaşına müdahil olması, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın Batı Asya'daki Türkiye, Rusya ve İran arasında diplomatik bir labirent hassasiyeti içinde ilişkilerini sürdüregelmeleri hep bu güç dengelerinin dolaylı sonuçlarıdır.

IV. Türk Dış Politikası ve Orta Asya Stratejisi

1. Söylemden Stratejiye Türkiye'nin Orta Asya Politikası

Türk dış politika yapımında Orta Asya ile ilgili son on yıl içinde yaşanan gelişmeler sadece bu bölgeyle sınırlandırılamayacak

önemli dersler ve tecrübeler edinilmesini sağlamıştır. Bu tecrübelerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi, aynı anda birçok yakın kara, deniz ve kıta havzasında strateji geliştirmek ve uygulamak zorunda olan Türkiye'nin bundan sonraki benzer ölçekte etkilerde bulunacak dış politika açılımları için büyük bir önem taşımaktadır. Bu unsurlar hazırlık safhası ve uygulama safhası ile ilgili iki ana başlık altında toplanabilir.

a. Psikolojik, Teorik ve Kurumsal Hazırlıksızlık

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönem Orta Asya politikasının değerlendirilmesinde öncelikle çok yönlü uluslararası konjonktür değişimlerinin yaşandığı dönemler için gerekli olan hazırlık safhası ele alınmak zorundadır. Türkiye Soğuk Savaşın sona ermesi ile ortaya çıkan uluslararası dinamik konjonktüre intibak noktasında da, bu konjonktürle birlikte çok kısa bir sürede Türkiye'nin en temel dış politika alanlarından birisi haline gelen Orta Asya'ya dönük stratejilerin geliştirilmesi konusunda da maalesef ciddi bir ön hazırlık yetersizliği ile karşı karşıya kalmıştır.

Bu hazırlıksızlığın ilk görünen belirtisi psikolojik alanda yaşanmıştır. Türkiye Orta Asya ile ilgili gelişmelerin ilk safhasında gerek seçkinler gerekse halk düzeyinde soğukkanlı bir diplomasinin ilk şartı olan rasyonel değerlendirme yapabilmek için gereken psikolojik teenniyi devreye sokamamıştır. Orta Asya'nın bir strateji ve siyasî kültür parametresi olarak hemen hemen hiç gündemde olmadığı bir dönemden gündemin birden merkezine yerleştiği bir döneme geçiş psikolojik bir hazırlık sürecinin yaşanmasını engellemiştir. İlk dönemde gösterilen ani, nostaljik ve hissî tepkiler ve bu tepkilere dayalı olarak geliştirilen, psikolojik ön hazırlığı iyi yapılmamış deklarasyonlar, bu deklarasyonlara muhatap olan taraflarla rasyonel bir dış politika ilişkisi geliştirilmesini güçleştiren tepkiler doğurmuştur. Orta Asya ülkelerinde büyük ve çoğu da karşılıksız kalma riski taşıyan beklentiler oluşturan bu deklarasyonlar, bölge üzerinde tarihî ve coğrafî derinliğe dayanan hazırlıklı politikalar geliştirme süreci yaşayan kıtasal ve bölgesel güçleri tedirgin etmiştir. Bu tedirginliği dengelemeye yönelik olarak atılan adımlar da bu sefer karşı etki uyandıran sonuçlar doğurmuştur.

Psikolojik hazırlıksızlığın daha çabuk su yüzüne çıkmasına yol açtığı diğer önemli hazırlık alanları da stratejik analiz ve kurumsal

yapılanma ile ilgili alanlardır. Türkiye böylesi bir radikal değişim sürecine stratejik analiz gücü ve yetkinliği olan kurumsal yapılardan yoksun bir şekilde girmiştir. Değişim sürecinin başında genelde Asya, özelde ise Orta Asya ile ilgili teorik çalışma yapan hiçbir destek kurumunun olmaması, üniversitelerin ve diğer araştırma kurumlarının hâlâ Soğuk Savaş döneminden kalan birikimlere dayanan yapılara sahip olması nedeniyle sağlıklı stratejik analizler yapacak ve bu analizler çerçevesinde psikolojik tepkilerin dozunu düşürerek rasyonel politikaların önünü açacak bir atmosfer oluşamamıştır. Türk diplomasisinin Soğuk Savaş süresince özellikle Türk-Yunan gerilimlerine ayarlı bir arkaplan içinde faaliyet göstermiş olması bu stratejik analiz boşluğunun diplomatik çevrelerce kapatılmasını da mümkün kılmamıştır.

Bu hazırlıksızlığın birisi tarihî, diğeri ise ideolojik iki temel sebebi üzerinde durulabilir. Modern Türk diplomasi tarihi, kökenlerine gidilirse Karlofça'dan, biraz daha yakın dönem esas alınırsa Tanzimat'tan bu yana, temelde Avrupa parametrelerini kollayan ve Ortadoğu/Balkanlar ekseninde savunma hatlarına yoğunlaşan bir arkaplana sahiptir. Bu dönemde stratejik zihniyet, kültürel ve psikolojik faktörler, kurumsal yapılanma, dış politika refleksleri daha çok Avrupa-merkezli büyük güçlerin diplomasi kulvarlarına ayarlı bir seyir takip etmiştir. Diplomatik gelenekle ilgili bu arkaplan Asya-ölçekli stratejik oluşumlar için yeterli bir tecrübe birikiminin oluşmasını engellemiştir.

İkinci önemli sebep genellikle stratejik bakış açısını yönlendiren ideolojik tavır alışla ilgilidir. Bu da biri Batılılaşma tecrübesi, diğeri de Soğuk Savaş konjonktürü ile ilgili iki ana grupta toplanabilir. Batılılaşma tecrübesi ve bu tecrübenin öngördüğü Avrupa'ya dönük politika oluşturma çabası genelde Asya, özelde Orta Asya'ya dönük psikolojik, teorik ve kurumsal hazırlığı bir ölçüde anlamsızlaştırmış, en azından ikincil bir konuma indirmiştir. İttihat ve Terakki'nin rasyonel hiçbir stratejik hesaba dayanmayan Orta Asya politikasının ve Enver Paşa macerasının stratejik zihniyeti oluşturan toplumsal hafızada edindiği yer Doğu'nun ve Asya'nın geri kalmışlığına dayanan Aydınlanma felsefesi varsayımları ile birleşince Orta Asya uzun süre Türkiye'nin siyasî ve kültürel atmosferinde en azından kayıtsız kalınan bir bölge olmuştur.

Stratejik hazırlığı engelleyen ikinci ideolojik parametre Soğuk Savaş şartları ile ilgilidir. Soğuk Savaşın katı ideolojik kalıpları içinde Orta Asya'nın Doğu Bloku ve SSCB bünyesinde kalması, bölgeye yönelik herhangi bir hazırlık gerektirmeyen çok daha statik bir yaklaşım biçimini egemen kılmıştı. İki blokun karşılaştığı alanlarla ilgili stratejik kararların süper güçlerce alındığı, dolayısıyla da bu güçlerin doğrudan etki alanına giren bölgelerdeki stratejik pozisyonun hemen hemen hiç değişmediği bu konjonktür bölgeye dönük hazırlıkların gereksiz görülmesine sebep oluyordu. Bu statik konumun ideolojik kalıplarla kategorik kutuplara indirgenmesi bölgeye dönük çalışmaların önünde engeller oluşturuyordu. Bu çalışmalar ya sınırlı alanlarda bizzat resmî kanallarca yürütülüyor ya da tamamen ihmal ediliyordu. O dönemde sivil kişi ve kuruluşların ilgileri hemen karşı kutbun ideolojik temsilcisi gibi algılanmalara yol açıyordu. Daha önce de vurguladığımız gibi, bu durum en stratejik komşumuz olan Rusya'nın dilini kullanabilen araştırmacıların bile yetişmesini imkansız kılıyordu.

Dış politika yapımını olumsuz yönde etkileyen psikolojik, teorik ve kurumsal hazırlıksızlık böylesi radikal bir değişimin yaşandığı Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk yıllarında ciddi bir insan unsuru sıkıntısını beraberinde getirmiştir. Psikolojik ağırlıklı iddialı söylemin gerektirdiği adımları atacak insan unsurunun devreye sokulamaması dış politika etkinliğini önemli ölçüde zaafa uğratmıştır. Geçen on yıla rağmen hâlâ bölge politikalarında uzmanlaşmış ve Rusça başta olmak üzere bölge dillerini ve lehçelerini etkin bir şekilde kullanabilen eleman sıkıntısı yaşanmaktadır.

b. Stratejik Koordinasyon ve Kademelendirme

Soğuk Savaşın sona ermesini ve SSCB'nin dağılmasını takip eden ilk dönemde planlı ve rasyonel bir dış politika açılımından çok, ani tepkilere dayalı nostaljik ve hissî bir yaklaşımın benimsenmiş olması, özellikle bu hissî yaklaşımın prim topladığı ilk dönem sonrasında ciddi tutarsızlıkların ve aksaklıkların oluşmasına yol açmıştır. Sovyet sonrası dönemin hızlı ve dinamik değişimine hazırlıksız yakalanmamız hem Orta Asya'da yaşanmakta olan bunalımlı geçiş sürecine rasyonel ve planlı tepkiler gösterilmesini engellemiş, hem de Orta Asya politikası ile diğer bölgesel politikalar arasında sağlıklı bir koordinasyon kurulmasını imkansız kılmıştır.

Her şeyden önce Orta Asya'nın genel Türk dış politika stratejisi içindeki yeri ve önemi yeterince incelenmemiştir. Bu sadece Orta Asya ile ilgili değil, genel Asya politikası ile ilgili önemli bir eksikliktir. Bu eksiklik, genel Asya stratejisi ile özel Orta Asya politikası arasında tutarlı, kademeli ve koordineli bir ilişki biçiminin oluşmasını engellemiştir.

Diğer birçok ülkenin, değişen konjonktüre paralel olarak, Asya'nın kendi stratejileri içindeki yerini tekrar yorumlamaya çalıştığı bir dönemde Orta Osya, Batı Asya, Ortadoğu ve Karadeniz havzaları ile ilgili genel stratejik öncelikleri tanımlamadan bölgesel politikalar oluşturmuş olmak, konjonktürel değişikliklerden etkilenen bir dış politika yapımına yol açmış bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Türk dış politika yapımında her zaman hissedilen kademelendirme ve koordinasyon eksikliği en çarpıcı şekilde Orta Asya ile ilgili gelişmelerde kendini hissettirmiştir.

Türk dış politika yapımının farklı bölgesel politikalar ile ilgili koordinasyonda karşı karşıya kaldığı sıkıntı Türkiye'nin kendine has coğrafi özelliklerinden de önemli ölçüde etkilenmektedir. Avrasya'daki birçok önemli aktörün aksine Türkiye, coğrafyasının büyüklüğünün çok ötesinde bir jeopolitik çeşitlenme ile karşı karşıyadır: Yakın kara, deniz ve kıta havzaları ile ilgili değerlendirmelerimizde teferruatlı bir şekilde ele aldığımız gibi, Türkiye aynı anda ve aynı yoğunlukta birçok bölge ile ilgilenmek zorundadır. Bir kıyas ile ortaya koymak gerekirse Türkiye ile kıyaslanmayacak derecede büyük ölçekli coğrafi ve demografik yapıya sahip olan Çin, temel özellikleri itibarıyla bir Doğu Asya ve Pasifik ülkesi, Hindistan bir Güney Asya ve Hint Okyanusu ülkesi iken, Türkiye bu ülkelere göre daha küçük ölçekli coğrafyasına ve insan unsuruna rağmen aynı anda bir Doğu Avrupa ve Batı Asya, bir Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu ülkesi olmak yanında Afroavrasya anakıtasının en önemli deniz havzalarına ya doğrudan ya da dolaylı müdahil olabilecek bir konuma sahiptir.

Bu konum bölgesel politikalar arasındaki koordinasyon ihtiyacını dış politika oluşumunun en temel meselesi haline getirmektedir. Türkiye'nin müdahil olduğu bölgeler arasındaki jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel ayrım çizgilerinin Soğuk Savaş sonrası dönemde gittikçe anlamsızlaşmaya başlaması ve bölgelerarası et-

kileşimin büyük bir hız kazanması bu koordinasyon ihtiyacını daha da artırmıştır. Türkiye'nin Orta Asya politikası kimi zaman bu koordinasyon eksikliğinden olumsuz yönde etkilenmiştir. Mesela ECO ve KEİ'nin hedef ve araçları konusunda yaşanan çelişkilerin Orta Asya'ya yansıması genelde olumsuz seyretmiş ve kendi alanlarında önemli işlevler üstlenebilecek bu iki örgütün bu alanlarla ilgili konularda bile atalete düşmesine yol açmıştır.

Orta Asya'ya dönük politikalarla ilgili diğer önemli bir koordinasyon zaafı da dış politika etkinliğinin resmî aktörleri ile yatay iletişimi hızlandıran sivil aktörleri arasında yaşanmıştır. Orta Asya'nın yeni bir alan olarak devreye girmesi özellikle ekonomik ve kültürel sahada büyük bir potansiyel işbirliği alanının doğmasına ve karşılıklı insan akınının süratle artmasına sebep olmuştur. Ancak önemli bir karşılıklı etkileşim alanı doğurabilecek olan bu yatay iletişim hattı resmî aktörlerce yeterince teşvik edilmediği, yönlendirilmediği, kimi zaman da denetlenmediği için özellikle ekonomik alanda maceraperest girişimlere ve sukût-ı hayallere zemin hazırlamıştır.

Ülkenin makrostratejik yaklaşımını belirleyen ve yönlendiren resmî aktörler arasındaki uyum ve koordinasyon problemi de diğer önemli bir etkendir. Azerbaycan'da yaşanan iç siyasî bunalımlarda Türkiye adına sergilenen tavırlarda ve tercih edilen politikalarda resmî aktörler arasında ortaya çıkan farklılaşmalar bu koordinasyon probleminin çarpıcı bir misali olarak zikredilebilir.

Özetle Türkiye'nin Orta Asya politikasında psikolojik, teorik ve kurumsal hazırlıksızlık, mikrostrateji ile makrostrateji arasındaki uyum, bölgelerarası etkileşimin öne çıktığı alanlardaki kademelendirme problemi, kurumlararası koordinasyon ve dinamik şartlara uyum sağlamanın asgarî şartı olan taktik-strateji bağlantısı konularında önemli sayılabilecek zaaflar gözlenmiştir. Bu geçiş döneminde Türkiye'de yaşanan siyasî istikrarsızlığın da beslediği dış politika önceliklerini tanımlamada yaşanan gelgitler, bu zaafların kısa dönemde dış politika açmazlarına dönüşmesine yol açmıştır. Türkiye'nin bu zaafları diğer aktörlerin manevra alanını genişletmiştir. Rusya'nın Putin ile birlikte bölgeye yeni bir aktörmüşçesine tekrar nüfuz edebilmesi biraz da Türkiye'nin zaaflarının yol açtığı manevra alanı dolayısıyladır.

2. Türkiye'nin Orta Asya'ya Yönelik Stratejik Öncelikleri

Soğuk Savaş sonrasında Avrasya ekseninde yaşanan gelişmeler temelde Doğu Avrupa ve Orta Asya'da odaklanmıştır. Balkanlar Doğu Avrupa ile Akdeniz, Kafkaslar da Orta Asya ile Karadeniz arasındaki etkileşim açısından önemli gelişmelere şahit olmuştur. Orta Asya'nın Türk dış politikasındaki yeri ve öneminin anlaşılması için her şeyden önce Türkiye'nin yukarıda zikredilen küresel, kıtasal ve bölgesel aktörlerle olan ilişkilerinin genel Avrasya dengeleri içindeki yerini tanımlamak gerekmektedir.

a. Küresel Aktörler ve Türkiye'nin Orta Asya Politikası

Küresel aktörlerin Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Asya'ya dönük bakış açılarındaki değişmeler kıtasal ve bölgesel güç olarak çok yönlü bir jeopolitik önem taşıyan Türkiye'yi doğrudan etkilemiştir. Soğuk Savaş döneminde Batı Blokunun güvenlik örgütü olan NATO'nun Asya derinliğine sahip yegâne üyesi olan Türkiye'nin önemi Doğu Blokunun çökmesine rağmen azalmamış, aksine daha karmaşık denklemler içinde çok boyutlu bir nitelik kazanmıştır. Soğuk Savaş döneminde Doğu Avrupa'da yoğunlaşan uluslararası stratejik gerilim alanının Avrasya derinliğine ve Balkanlar ve Kafkaslar koridorlarına doğru yayılması bir güvenlik örgütü olan NATO'nun misyon alanını ve tanımlamasını da daha doğuya doğru kaydırmıştır.

NATO'yu yeni dönemde daha kapsamlı uluslararası misyonlarla donatmaya çalışan ABD'nin Asya derinliğinde etkin konuma sahip olan bir müttefik olarak gördüğü Türkiye'ye bakışı da bu çerçevede yeni unsurlar kazanmıştır. Karadeniz ve Hazar'ın kuzeyinden geçen, hatta Almanya ve Rusya gibi diğer küresel ölçekli güçlerle aynı stratejik alanda bulunmak zorunda olan ABD, kendisi için Soğuk Savaş dönemi boyunca da büyük stratejik önem taşıyan kenar kuşak bölgesinin merkezini oluşturan Avrasya'nın güney hattında çok daha fazla aktörle stratejik denge kurmak zorunda olduğunun farkındadır. Bu güney hattının ABD'nin bir dönem çifte-kuşatma politikası uyguladığı Irak ve İran'ı da kapsıyor olması, bu bölgedeki stratejik dengeler açısından, Türkiye'ye kaçınılmaz bir stratejik ortak niteliği kazandırmaktadır. Asya dengeleri içinde de kuzey ve kuzeybatıda Rusya, doğuda Çin ve güneyde Hindistan'ın baskın gücü karşısında Batı Asya'da bir güç temerküzünün olma-

yışı ABD'yi jeoekonomik ve jeopolitik açıdan önemli stratejik riskler barındıran bu bölgede Türkiye'ye dayalı politikalar geliştirmeye sevketmektedir.

ABD'nin Türkiye'yi Avrasya dengelerinde önemli bir bölgesel stratejik partner olarak görmesi ve bu doğrultudaki senaryoların yaygın bir şekilde kullanılması, yeni konjonktürde Asya dengelerine küresel bir aktörün desteğini alarak girme temayülü içindeki Türkiye'de de genellikle uygun bir stratejik seçenek olarak görülmüştür. Özellikle AB-Türkiye ilişkilerinde sıkıntıların yaşandığı ve Türkiye-Rusya rekabetinin keskinleştiği dönemlerde bu stratejik yakınlık Türkiye açısından daha da özel bir önem taşımaya başlamıştır.

Avrupa Birliği'nce aday ülkeler arasına alındığı Helsinki Zirvesinden sonra Türkiye diğer bölgesel politikalarda olduğu gibi Orta Asya ile ilgili politikalarda da ABD-AB dengesini tekrar ayarlama ihtiyacı ile karşı karşıyadır. Bu ihtiyaç, doksanlı yılların ortalarında yoğunlaşan ve temelde Türkiye'nin Ortadoğu politikasını şekillendirmekle birlikte Orta Asya politikasında da etkili olan ABD-İsrail eksenine dayalı yaklaşımın AB'nin Orta Asya tercihleri ile dengelenmesi zorunluluğunu beraberinde getirecektir.

Önümüzdeki dönemde ABD-AB-Rusya küresel dengelerinin Orta Asya'ya yansıyış biçimi Türkiye'nin bu bölgeye dönük politikalarında önemli bir rol oynayacaktır. Türkiye bu küresel dengelerdeki ritmi ve eksen değişmelerini iyi takip etmesi durumunda Orta Asya denkleminde güç kaymalarını etkileyebilecek bir aktör pozisyonu kazanabilir. Böyle bir durumda Türkiye ile küresel konum itibarıyla daha dolaylı ilişkilere sahip olan Japonya ve Çin ile yürütülen ilişkilerin yoğunluğu ve etkinliği Türkiye'nin bu dengelerdeki manevra alanını daha da genişletecektir.

Buna karşılık Türkiye'nin stratejik esneklik alanını iyi kullanamaması, taktik-strateji uyumunu sağlayamaması, diplomatik manevra kabiliyetini daraltması gibi durumlarda bu küresel dengelerdeki muhtemel ittifak ve güç kaymaları belki de en olumsuz sonuçlarını Türkiye üzerinde gösterecektir. Bunun içindir ki, Türkiye küresel, kıtasal ve bölgesel güçler arasındaki çapraz ilişkileri ve bu ilişkilerin küresel dengeleri etkileme biçimini çok yakından izlemek zorundadır.

b. Asya Dengeleri ve Türkiye'nin Orta Asya Politikası

Asya kıtasının iç dengeleri açısından bakıldığında da benzer bir tablo geçerlidir. Soğuk Savaş döneminin sona ermesinin belki de en önemli sonuçlarından birisi Avrupa'ya göre çok daha köklü bir siyaset ve diplomasi geleneğine sahip olan Asya'nın bütün bu renkli yapısıyla tarih sahnesine geri dönme sürecine girmiş olmasıdır. Son iki yüzyıldır önce sömürge, sonra da ideolojik imparatorlukların tesiri ile kendi stratejik iç dengesini ve bu dengenin gerektirdiği diplomasi birikimini yitiren ve genelde İngiltere, Fransa, Rusya ve ABD gibi kıta-dışı aktörlerin etkisi altında kalan Asya bu anlamda tarihî bir dönemeçtedir.

Modern Avrupalı aktörlere nisbetle tarihin derinliğine doğru uzanan Çin, Hind, İran, Turan, Japon vb. geleneklere dayalı Asya tecrübesi yeni parametrelerle diplomasi sahnesindeki yerini almaktadır. Daha geleneksel unsurları bünyesinde barındıracak olan bu yeni parametrelere intibak edemeyen aktörler Asya denkleminde güç kaybedeceklerdir. Mesela Konfüçyanist değerlerin Çin siyasî tarihi içindeki yeri ve Çin diplomatik davranışını etkileyiş biçimini gözönünde bulundurmayan bir yaklaşımın kültürel faktörlerin diplomatik ilişkiler üzerindeki etkisini değerlendirme şansı olmayacaktır. Benzer ölçüler Hind, Japon, Turan ve İran havzaları için de geçerlidir.

Asya kültür haritasının diplomasi sahnesine ağırlığını koymaya başlaması aslında Türkiye gibi bu haritadan beslenen ve hemen hemen bütün bu birikimlerle şu veya bu şekilde temasta bulunagelmiş olan bir ülke için önemli avantajlar sağlayacak bir unsurdur. Ancak Türkiye'nin özellikle seçkinler düzeyinde bu kültür haritasına yabancılaşma zaafı yanında bu havzaların ruhuna nüfuz ederek etkileyebilecek bilgi ve beceriye sahip insan unsuru konusunda hemen hemen tamamıyla yetersiz olması Asya dengelerini anlama ve yönlendirme gücünü kırmaktadır.

Yine çarpıcı bir misal ile ortaya koymak gerekirse, Asya'nın doğu-batı ve kuzey-güney uç eksenleri açısından Türkiye, Rusya, Japonya ve Çin arasındaki karşılıklı dengeler gelecekte özel bir önem kazanacaktır. Türkiye ile Rusya arasında sözkonusu olan ve Batı Asya'yı kuzey-güney istikametinde etkileyen tarihî rekabetin bir benzeri Doğu Asya'da Japonya ile Çin arasında geçerlidir. Buna

karşılık da Çin ile Rusya arasında Orta Asya üzerinden, Rusya ile Japonya arasında da Rusya'nın Pasifik kıyıları ve Sakhalin adaları üzerinden bir rekabet sözkonusudur. Bu ilişkilerdeki her çapraz ittifak teşebbüsü Orta Asya'yı doğrudan etkileyecektir. Bu açıdan ele alındığında Orta Asya'da uzun vadede etkili olmak isteyen bir Türkiye, bu dörtlü arasındaki ilişkilerin ritmik seyrini sürekli takip etmek ve Türk-Rus, Türk-Japon ve Türk-Çin ilişkilerini bu seyre göre ayarlamak zorundadır. Bu kıta ölçekli ilişkilerin küresel aktörlerle bağlantısı Avrasya dengelerinin genel uluslararası ilişkileri etkileme gücünü de ortaya koymaktadır. Mesela ABD-Japonya işbirliği karşı bir çapraz ittifak tepkisi olarak Rus-Çin yakınlaşmasını beraberinde getirirken ABD-Çin ilişkilerindeki iyileşme AB-Rusya-Japonya ilişkilerine yeni boyutlar katacaktır.

Bu çok yönlü denklemler bütün bu aktörlerin stratejik zihniyetine nüfuz edebilen ve bu stratejik zihniyetin günümüz reelpolitiğine yansımalarını görebilen bir stratejisyen prototipini gerekli kılmaktadır. Bu gereklilik açık bir şekilde ortada iken, bu zorunluluğun gereğini yerine getirecek insan unsuru ne stratejisyen, ne diplomat ne de ara unsurlar olarak yeterlidir. Bugün Çin kültür haritası içinde Çin siyaset ve diplomasi geleneğini takip edebilen, bu tarihî tecrübe birikiminin cari reelpolitik içindeki muhtemel tepkilerini anlayabilen ve tabiî bütün bunlar için de Çinceyi kullanabilen yetişmiş insan unsuru yoktur. Benzer bir durum Japonya, Hindistan ve Güneydoğu Asya ülkeleri için de geçerlidir.

c. Orta Asya'nın Dünyaya Açılması ve Batı Asya Rekabeti

Deniz bağlantısından yoksun olan Orta Asya ülkelerinin Soğuk Savaş sonrası dönemde dünyaya açılması için dört alternatifleri bulunmaktaydı: Birincisi, Hazar Denizinin kuzeyinden Rusya aracılığıyla Avrupa ve Atlantik'e; ikincisi, doğudan Çin aracılığıyla Pasifik'e; üçüncüsü, güneyde Afganistan üzerinden Hindistan ve Pakistan aracılığıyla Hint Okyanusuna; dördüncüsü ise Hazar Denizinin güneyinden İran ve Türkiye aracılığıyla Akdeniz'e. Bu yollar açısından değerlendirildiğinde, Batı'ya açılım konusunda Türkiye, İran ve Rusya arasında ciddi bir rekabet yaşanmıştır. Ara yollar olarak gündemde tutulan Hazar Denizi üzerinden Kafkaslar-Karadeniz bağlantısı Türk-Rus ilişkilerinde, İran üzerinden Basra bağlantısı ise Türk-İran ilişkilerinde bir rekabet ortamı oluşturmuştur.

Rusya ve İran'ın bölgenin kendi üzerlerinden dünyaya açılması yolunda yaptıkları ataklar, alternatif stratejiler takip eden bu üç ülkenin elde ettikleri dış politika sonuçlarını mukayese etmemizi gerekli kılmaktadır. Bu üç ülke Soğuk Savaş sonrası şartlara intibak edebilmek için birbirinden farklı üç yol takip etti. Rusya bölge ülkelerinin siyasî eliti ve kurumları üzerindeki sosyalist dönemden gelen etkisini kullanmaya dayalı bir politika izlerken, İran uluslararası sisteme rağmen reelpolitik yoluyla bölgesel etki kurmaya, Türkiye ise özellikle başta ABD olmak üzere uluslararası sistemik güçlerin desteğini alarak bölgeye nüfuz etmeye yönelen stratejiler geliştirdiler.

Rusya iç siyasî yapısındaki çalkantılara ve ekonomik bunalıma rağmen bölgenin siyasî eliti üzerindeki etkisini kullanarak bölge ülkelerinin iç siyasî mekanizmaları üzerinde SSCB döneminde kurduğu doğrudan etkiyi dolaylı yönlendirmeye dönüştürmeye çalıştı. Bunun için de bir taraftan bu mekanizmaların sürmesine çalışırken, diğer taraftan özellikle Kafkaslar ve Tacikistan politikaları ile askerî güce dayalı reelpolitik taktiklere yöneldi. Rusya, bu stratejide, özellikle Amerika'nın bu ülkeyi tekrar ayakları üzerinde tutabilme gayretlerini de etkin bir şekilde kullandı. Ermenistan ve Gürcistan ile yapılan askerî anlaşmalarla Kafkaslar geçidini tutan Rusya son olarak Putin döneminde Orta Asya ülkeleri ile imzaladığı bir dizi anlaşmayla da jeoekonomik aktarım güzergâhı konusunda önemli kazanımlar elde etti.

İran ise uluslararası sistemik güçlerle olan çatışma ve dışlanma ilişkisini gözönünde bulundurarak bir taraftan Rusya ile rasyonel bir çıkar ilişkisine girerken, diğer taraftan bölgenin iç yapısını ve dengelerini iyi etüd eden bir yaklaşım sergilemeye çalıştı. İran'ın bölge dengelerine dayalı politikası, bölge ülkelerindeki siyasî elitin İslamî gelişmelerden duydukları kaygılara rağmen İran karşıtı bir politika izlememeleri sonucunu doğurdu. İran bölgede istikrarsızlığa yol açacak bir devrim dalgası oluşturmaktan çok, cari yapıları gözeten, dolayısıyla da bölgesel reelpolitiğe uyum sağlamaya çalışan daha rasyonel bir politika izleyeceği intibaını verdikçe hem bölgenin siyasî elitindeki kaygıları dağıttı, hem de başta ABD olmak üzere sistemik güçlerin dışlama çabalarını etkisiz kıldı. İran'ın karşı denge politikaları bu ülkenin bölgede dışlanma teşebbüslerini sonuçsuz bıraktı.

Uluslararası sistemden dışlanmaya çalışılan İran, Meşhed-Serahs-Tecen demiryolu projesi, Azerbaycan'ın Şahdeniz petrol yataklarından elde ettiği pay ve Kazakistan ile petrol nakli konusunda imzaladığı anlaşmalar yoluyla kolayca devre dışına itilecek bir ülke olmadığı mesajını göndermiştir. Bu politika bölgesel etkinlik ile uluslararası sistem baskısı arasındaki hassas dengeyi göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Aktif diplomasiye dayalı bölgesel etkinliği başarılı bir şekilde kullanan bir ülkenin uluslararası sistemin baskılarına karşı taktik avantajlar sağlayabileceğinin en önemli ve ilginç göstergelerinden birisi İran'ın Orta Asya diplomasisidir.

Geçmiş tecrübe birikimine dayalı olarak bölge elitini kullanan Rusya ve zorunlu olarak bölge reelpolitiğine uyum göstermeye çalışan İran'ın aksine Türkiye, Orta Asya'ya yönelik dış politikasını başta ABD olmak üzere uluslararası sistemik güçlerin stratejik tercihleri ile uyumlu bir eksene oturtmaya çalıştı. Küresel dengeler açısından avantajlı görünen bu dış politika pozisyonu bölgesel dengeler ve yapıların yeterince etkin bir şekilde değerlendirilmediği durumlarda karşı dengelerin oluşmasına yol açan bir tablo oluşturdu. Sistemik küresel güçlerin sağlayacağı düşünülen dış desteğe duyulan güven dolayısıyla hem Rusya hem de İran ile aynı anda yaşanan gerginlikler Türkiye'nin bölge politikalarındaki taktik esnekliğini zayıflatmıştır. Son yıllarda Özbekistan örneğinde olduğu gibi bölgenin siyasî liderlik kadrosu ile yaşanan gerilimler bu taktik esnekliğin tümüyle devre dışına itildiği durumlar da doğurmuştur. Türkiye'de sık sık yaşanan hükümet bunalımları da etkin ve koordineli bir politikanın kararlı bir şekilde sürdürülmesini güçleştirmiştir.

Bölgesel politikalar arasındaki koordinasyon eksikliğinden en çok etkilenen bölgelerden birisi Batı Asya olmuştur. Bu bölgenin Ortadoğu ve Orta Asya arasında son derece önemli bir geçiş havzası oluşturması Ortadoğu ve Orta Asya ile ilgili stratejik tercihlerde ciddi çelişkiler yaşanmasına yol açmıştır. ECO'nun Orta Asya'ya doğru genişletilmesi İran ile yakın bir işbirliğini zarurî olarak gündeme getirmiştir. Ancak, İran ile İsrail arasındaki kronik gerilim Türkiye-İsrail ilişkilerinin stratejik bir niteliğe dönüşmeye başladığı doksanlı yılların ortalarından sonra Batı Asya dengelerine

de yansımaya başlamış ve ECO'nun etkin bir işlev üstlenmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Batı Asya'nın kuzey hattında Rusya, güney hattında da İran ile yaşanan periyodik gerginlikler Türkiye'nin manevra alanını daraltmıştır. Rusya ile yaşanan gerginlikler büyük ümitlerle devreye sokulan KEİ'nin etkinlik kazanmasını engelleyerek kuzey hattındaki manevra kabiliyetini azaltırken, İran ile yaşanan periyodik gerginlikler ECO'nun güney kuşağında işlevsel bir rol üstlenme imkanını yok etmiştir. ECO ve KEİ gibi bölgesel nitelikli örgütlerin etkili kullanımı yerine, sadece bölge-dışı sistemik faktörlere dayalı politikalar geliştirilmiş olması bu üç ülke arasındaki rekabete en avantajlı başlayan ülke olan Türkiye'nin etkinliğinin zamanla azalmasına yol açmıştır. Bu da uluslararası sistemik güç merkezleri ile olan ilişkisini bölgesel etkinlik temeline dayandırmayan bölge güçlerini bekleyen, kaçınılması güç bir neticedir. Bu açıdan Türkiye'nin Ortadoğu ve Orta Asya politikalarında ortaya çıkan zaafların temelinde aynı sebep vardır.

Coğrafya'nın ortaya koyduğu basit bir gerçek vardır. Orta Asya ile kara bağlantısı kurmak isteyen bir Türkiye'nin Rusya ve İran ile aynı anda bir çatışmaya girmesi de, bu ülkelerden herhangi biri ile sürekli bir gerginlik yaşaması da doğru değildir. Yapılması gereken şey, bu tür dinamik şartlarda hareket alanını daraltan değil genişleten bir diplomasi uygulamaktır. Bu konuda Rusya'nın son yıllarda uygulamaya çalıştığı diplomasi örnek gösterilebilir. Rusya ile Çin'in Orta Asya üzerindeki çıkar çatışması, Türkiye ile İran'ın çıkar çatışmasından çok daha büyük ölçeklidir. Buna rağmen Rusya ile Çin'in karşılıklı siyasî irade ile yakınlaşma sürecine girmeleri Batı karşısındaki konumunu güçlendirmek isteyen Rusya'nın da, Tayvan yüzünden ABD ile gergin ilişkiler yaşayan Çin'in de hareket alanını genişletmiştir. Türkiye ise gerek Rusya gerekse İran ile ilişkilerinde periyodik gerginlikler yaşayarak müzakere gücünü önemli ölçüde zaafa uğratmıştır. Böylece bir taraftan ABD'yi Türkiye güzergâhına zorlama şansını yitirmiş, diğer taraftan da Hazar Denizinin güneyinden geçen İran-Türkiye hattını müzakere masasının dışında tutarak Rusya'nın Türkiye karşısındaki hareket alanını genişleten yanlış bir yol takip etmiştir.

Türkiye'nin bölgesel politika uygulamalarında gözlenen en ciddi zaaflardan birisi dış politika alanları arasındaki taktik bağlantıları da gözeten büyük ölçekli stratejiler geliştirilememiş olmasıdır. Bölgelerarası etkileşim ile ilgili sonuçlar görülmeden uygulanan politikalar orta dönemde ciddi manevra alanı daralmalarına yol açmaktadır. Türkiye'nin jeopolitik konumu, farklı aktörlerin stratejik tercihlerine dayalı statik politikaları değil, her türlü alternatifi değerlendirebilen çok yönlü dinamik politikaları gerekli kılmaktadır. Nasıl akıllı bir tacir elindeki pazar alternatiflerini daraltmazsa, akıllı bir diplomat da elindeki dış politika opsiyonlarını azaltmamalıdır.

Türkiye bundan sonra gerek küresel gerekse kıtasal dengeler açısından Avrupa ile yoğun temas halinde olmakla birlikte Asya diplomatik havzası içinde strateji geliştirmek zorundadır. Bu zorunluluk uzun dönemli bir perspektif ile değerlendirilmedikçe Asya dengelerinde etkin bütün büyük güçlerin yoğun bir faaliyet içinde bulundukları Orta Asya üzerinde sağlıklı bir strateji geliştirebilmek ve uygulayabilmek çok güçtür.

Orta Asya Türkiye'nin derinlemesine bir Asya stratejisi oluşturmasının anahtarı konumundadır. Türkiye bir yandan ABD ve AB gibi Asya dışı ülkelerle girdiği ilişkileri Asya içinde kullanabilme becerisini göstermek, diğer yandan Asya-içi dengelerdeki değişmeleri sürekli takip ederek bu bölgede bir blok karşısında yalnız kalmayacak aktif bir diplomasi takip etmek zorundadır. Bu da Türkiye'nin Asya-Avrupa denklemi içindeki stratejik önceliklerini tesbit ederek Orta Asya ile olan ilişkilerini bu zeminde geliştirmesini gerekli kılmaktadır. Büyük ölçekli bir Avrasya stratejisi ile Orta Asya'ya yönelik dış politika arasında kurulacak tutarlı ve uzun dönemli bir ilişki Türkiye'nin küresel etkinliği için önemli bir alt yapı oluşturacaktır.

Öte yandan Türkiye'nin bölgeye yönelik politikası açısından bakıldığında, küresel, kıtasal ve bölgesel aktörlerle ilişkiler ne düzeyde seyrederse seyretsin, bölgedeki uzun dönemli kalıcı tesiri bölge-içi faktörleri anlayabilme, kullanabilme ve yönlendirebilme kabiliyetine bağlı kalacaktır. Tarihindeki en yoğun ve kapsamlı dönüşümlerinden birini yaşayan Orta Asya toplumlarının psikolojilerini, sosyokültürel yapılarını, iç ilişkilerini, karşılıklı bağımlılıkla-

rını ve çelişkilerini, liderlik ve elit formasyonlarını yeterince sağlıklı bir şekilde değerlendiremeyen bir yaklaşım geçici parıltıların ötesinde kalıcı bir etkinlik kuramaz. Sürecin başında yaşanan hissî tepkiler, asırların biriktirdiği psikolojik bir patlama olarak anlaşılabilir ve maruz görülebilir. Ancak artık kısa dönemli hissî tepkilerin yerini, bu çok yönlü dönüşümlerin nabzını tutabilen ciddi analizlere dayalı rasyonel bir stratejik planlama anlayışı almalıdır.

Beşinci Bölüm

Avrupa Birliği: Çok Boyutlu ve Çok Düzlemli Bir İlişkinin Tahlili

Yaklaşık 40 yıllık bir süreçten geçerek bugüne gelen Türkiye-AB ilişkileri, yakın kıta havzaları ile ilgili olarak ele aldığımız son derece yoğun bir tarihî derinliğe sahip olan Türkiye-Avrupa ilişkilerinin modern döneme yansıyan ve süreklilik arzeden bir devamı mahiyetindedir. Bu ilişkinin tarihî ve psikolojik arkaplanı ile diplomatik ve rasyonel görünümü arasındaki bağlantılar Türkiye'nin diğer bölge ve ülkelerle olan ilişkisinden çok farklı boyutları beraberinde getirmektedir. Türkiye'nin Avrupa kıtası içindeki konumu, bir bütün olarak AB ile olan ilişkileri, AB üyesi ülkelerle yürüttüğü tek tek ilişkilerin oluşturduğu girift kompozisyon bir dış politika analizinin sıradan unsurlarının çok ötesinde bir bakış açısını gerekli kılmaktadır.

Her türlü hissîlikten ve son dönemlerde gittikçe tırmanan ideolojik ve sloganik söylemden bağımsız bir soğukkanlılıkla yapılması gereken böyle bir değerlendirme, AB'nin uzun dönemli stratejik dönüşümü ve bu dönüşümün uluslararası ilişkiler tarihi içindeki yeri, Türkiye'nin medeniyet kimliği çerçevesinde stratejik yöneliş açmazları ve nihayet AB-Türkiye ilişkilerinin bu stratejik tercihlerin kesişim alanı içindeki seyri başlıklarından oluşan ve birbirinin içine geçen çerçevelerde ele alınmalıdır. Böylesi kapsamlı bir değerlendirme Türkiye'nin üyeliği konusundaki engellerin anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır.

AB-Türkiye ilişkilerinin bütün yönleriyle, kapsamlı ve derinlikli bir şekilde anlaşılmasını engelleyen en temel etken bu ilişkinin tahlili ile ilgili çabalarda takip edilen yöntemdir. Bu ilişkinin talep edilen bir merkezle talep eden bir aday arasında görülmesi ve bu

çerçevede yorumlanması üç temel yöntem problemini beraberinde getirmektedir. Birincisi, bu ilişki biçimi iki statik yapı varsayımına dayanmaktadır. Tarihî akış dondurulup bir resim çekildiğinde doğru gibi görünen bu yaklaşım biçimi gerek AB ve Türkiye'nin yaşamakta oldukları dinamik süreci, gerekse bu iki yapı arasındaki ilişkinin kendisinden kaynaklanan dinamik unsurları gözardı etmektedir. Ne AB iç çelişkilerini aşarak oturmuş statik bir yapıdır, ne de Türkiye istenildiği an mekanik bir şekilde tekrar kurgulanabilecek bir hüviyet arzetmektedir.

Aksine, AB Avrupa tarihinin en dinamik ve en yoğunluklu değişim sürecinden geçmekte ve kendini yeni niteliklerle sürekli şekilde dönüştürmektedir. Türkiye ise belki de tarihinin en geniş kapsamlı hesaplaşmalarının, bunalımlarının ve yüzleşmelerinin yaşandığı ve genç nüfusun bu dinamizmin ivmesini katlayarak artırdığı bir dönüşüm sürecinin etkisi altındadır. Yerleşik kültür kalıpları, sosyal normlar ve ideolojik çerçeveler yeni unsurlarla sürekli bir evrilme içine girerken, AB ile bütünleşme sürecinin öncüleri olan seçkinler bu evrilmenin nabzını tutabilme yeteneklerini aynı hızda yenileyememenin sıkıntılarını yaşamaktadırlar. Dolayısıyla, AB-Türkiye ilişkileri, talep eden ve edilen iki statik yapının değil, sürekli kendini yenileyen iki dinamik yapının ilişkisidir. Hem hedef tahtasının hem de bu tahtaya yöneldiği düşünülen okun sürekli konum değiştirerek hareket ettiği bir ilişkinin anlaşılması ancak ve ancak dinamik unsurları gözönünde bulunduran çok boyutlu ve çok düzlemli bir yöntemin benimsenmesi ile mümkün olabilir.

Bu dinamik ilişki sürecinin statik bir şekilde yorumlanmasından kaynaklanan ikinci yöntem engeli, bu ilişkinin tek yönlü seyrettiği yanılsamasıdır. Ne AB ne de Türkiye, birbirleriyle olan ilişkilerini, sadece iki aktörün olduğu ve bu iki aktörün tek yönlü bir ilişkinin şartlarını karşılıklı olarak kabul ettikleri bir boşlukta yürütmektedirler. AB Türkiye ile olan ilişkilerini küresel, kıtasal ve bölgesel faktörlerle birlikte ele alırken Türkiye de aynı faktörlerin etkilerini ilişkilere yansıtmaktadır. Mesela AB'nin Türkiye'nin yakın kara havzasını oluşturan Ortadoğu, Kafkaslar ve Balkanlar'a yönelik politikalarının seyri ile Türkiye ile olan ilişkilerinin seyri arasındaki uyum meselesi tek yönlü bir ilişkinin sınırlı parametre-

lerinin çok ötesindedir. Ayrıca AB'nin bir bütün olarak ilişkisi ile üye ülkelerin ikili ilişkileri arasındaki uyum meselesi de ilişkilerin çok yönlü çıkarlar bileşkesinin yansımalarını taşımaktadır. Türkiye ile Almanya arasındaki ikili ilişkilerin AB-Türkiye ilişkilerinin akış seyri üzerindeki etkisi son derece açıktır. Son Helsinki zirvesinde Türk-Yunan ilişkilerinin AB-Türkiye ilişkilerine vurduğu damga da çok yönlü ilişki biçiminin izlerini taşımaktadır.

Üçüncü temel yöntem problemi ise ilişkilerin tek düzlemde seyreden bir nitelik taşıdığı varsayımından kaynaklanmaktadır. Bu ilişkinin birçok düzlemin karşılıklı etkileşiminden oluşan çok daha karmaşık bir özellik arzetmesi, tek-düzlemli tahlillerin ulaştığı aşırı genellemeci sonuçları anlamsız kılmaktadır. Çok düzlemli bir tahlil yönteminin uygulanmasını gerekli kılan bu durum, iki dinamik aktör arasındaki -ki bu aktörlerden birisi kendi içinde de çok sayıda aktörü barındırmaktadır- değişken ilişki sürecinin çok yönlü özelliklerinin tabiî bir sonucudur.

Bu yöntem problemlerini de gözönüne alarak, AB-Türkiye ilişkilerini diplomasi, ekonomik/sosyal yapı, hukuk, strateji ve medeniyet/kültür düzlemlerinden oluşan beş ayrı çerçevede ve bu çerçevelerin gerektirdiği zaman ve yöntem boyutlarını da ihtiva edecek şekilde ele almaya çalışacağız.

I. Diplomatik/Siyasî İlişkiler Düzlemi

Bu düzlemin en temel özelliği siyasî rasyonalite, diplomatik esneklik ve pragmatizm gerektirmesidir. Günbegün işleyen diplomatik seyir içinde kısa dönemli ve kimi zaman da anî kararlara dayalı bir nitelik taşıyan bu düzlem tarihî, psikolojik ve kültürel unsurların izlerini taşımakla birlikte diplomatik ilişkilerin çıkar ilişkisine dayalı soğuk ve formel yönünü ön plana çıkarmaktadır. İlişkinin tek yönlü akışını mutlaklaştıran ideolojik söylemler ve kitle düzeyinde mazur görülmekle birlikte diplomasi düzeyinde mazur görülmeyecek psikolojik refleksler, bu düzlemin objektif bir şekilde tahlil edilebilmesini imkan tanımamaktadır.

Bu düzlemin gerektirdiği rasyonalitenin dışında seyreden davranış biçimleri her iki tarafın da ilişkiye soğukkanlı bir şekilde yak-

laşmasını engellemektedir. AB'yi bir Hristiyan Klubü olarak takdim eden Avrupalı siyaset yapımcıları da, bu ilişkiyi iki uç refleksle ya asırlık bir rüyanın gerçekleşmesi ya da Sevr'in mimarı olan Avrupa sömürgeciliğinin yeni bir versiyonu olarak gören Türkiye kaynaklı tepkiler de, bu düzlemin gerektirdiği soğukkanlılıktan kopuşu beraberinde getirmektedir. Özellikle Türkiye'nin gerek siyaset yapımcıları gerekse seçkinler düzeyinde iç siyasete dönük psikolojik reflekslere dayalı tepkiler göstermesi AB ile yürütülen diplomatik ilişkilerin yoğun bir bütünleşme-cepheleşme sarkacının getirdiği gelgitlerden etkilenmesi sonucunu doğurmuştur.

1959 yılında kamuoyunda hemen hemen hiç tartışılmadan, Yunanistan ile diplomatik rekabete dayanan son derece pragmatik bir kararla başlatılan ilişkiler sürecinin altmışlı ve yetmişli yıllarda, çağdaşlaşma ile sömürgecilik retorikleri arasında ve ithal ikamesi politikaları ile çelişik konumu dolayısıyla sürüncemede kaldıktan sonra 1987'deki tam üyelik müracaatı ile birlikte ince uzun bir yola dönüşmesi, bu ince ve uzun yoldaki her dönemecin diplomatik rasyonaliteden ziyade psikolojik bir refleksle değerlendirilmesine yol açmıştır. Bahsettiğimiz gerilim, ilişkilerin her safhasında ritmik bir hareketlilik ile kendini göstermiştir.

Türkiye'nin AB'ye ortaklık başvurusunu yaptığı 3 Temmuz 1959 tarihinde başlayan ilişkiler 1 Aralık 1964'te yürürlüğe giren Ankara Anlaşması ile diplomatik süreç açısından bir çerçeveye oturmuştur. Türkiye'nin ithal ikamesi politikası ile koruma altına aldığı sanayii, AB'nin de serbest dolaşım hakkının getireceği insan akını konusunda sürdürdüğü rezervler, altmışlı ve yetmişli yıllara egemen olan inişli çıkışlı diplomatik sürecin karşılıklı gerekçelerini oluşturmuştur. 1980 yılına kadar bu çerçeve içinde tarafların karşılıklı rezervleri ile inişli çıkışlı bir seyir takip eden süreç, 12 Eylül Müdahalesi ile durma noktasına gelmiştir. İlişkilerde seksenli yılların ortalarından itibaren görülen canlanmada hem AB'nin hem de Türkiye'nin yeni ekonomik ve diplomatik araçlarla etkinliklerini artırma çabaları etkili olmuştur. Alman ekonomisinin yükselen trendinin rüzgarı ile bütünleşme ve genişleme politikalarına hız veren AB uluslararası ekonomi-politik dengelerde yeni bir çekim alanı oluştururken, Türkiye de özellikle Ortadoğu'ya yönelik ihracatın getirdiği açılım ile bölge gücü konumunu güçlendir-

miştir. Özal'ın yine kamuoyunda çok da fazla tartışılmadan kullandığı inisiyatif ile yapılan tam üyelik müracaatı her iki taraf için de diplomatik hazırlık süreci bakımından sürpriz bir gelişme olmuş, ancak buna rağmen kısa bir süre içinde Türkiye'de tam üyelikle ilgili gerek muhteva gerekse zamanlama açısından aşırı iyimser bir beklentinin oluşmasına yol açmıştır.

Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte dikkatlerini güneye doğru genişleme planlarından doğuya doğru genişleme planlarına çeviren ve Almanya'nın Orta ve Doğu Avrupa'da artan etkisine paralel bir seyir takip eden gelişmeler ilişkilere yeni boyutlar katmış ve işlemekte olan diplomatik süreçteki aktörlerin çeşitlenmesine yol açmıştır. Seksenli yılların sonlarındaki beklentilerin aksine doksanlı yılların başlarında Türkiye'nin tam üyelik müracaatında bekleme odasındaki statüsündeki belirsizliğin yoğunlaşması ile birlikte iyimserliğin yerini tekrar sukût-ı hayal almıştır. PKK'nın Avrupa'da destek bulmasının bu sukût-ı hayali bir tür "öteki" algılamasına dönüştürmüş olması diplomatik süreci de etkileyen sonuçlar doğurmuştur.

Gümrük Birliği süreci bu psikolojik gerilimin sarkacında işlemeye başlamıştır. Tek yönlü bir iradeyi göstermesi bakımından diplomatik esneklikten ve ekonomik rasyonaliteden uzak bir tavrı simgeleyen "Ya gireceğiz, ya gireceğiz" sloganı ile yürütülen Gümrük Birliği görüşmeleri sonucunda imzalanan anlaşma, duygusal bir söylemle, asırlık rüyanın gerçekleştiği bir olay olarak değerlendirilmiştir. Aşırı iyimser bir duygusallık taşıyan bu tepki, Türkiye'nin aday ülkeler arasına alınmasının reddedildiği ve özel bir statü ile beklemeye alındığı 1997 Lüksemburg Zirvesinde tam aksi bir duygusal tepkiye dönüşmüş ve Avrupa-karşıtı psikoloji diplomatik rasyonaliteyi aşan bir muhteva kazanmıştır. Sevr söylemi ile ivmesi artan bu karşıtlık psikolojisi Öcalan'ın Avrupa'ya sığındığı dönemlerde toplumsal bir yaygınlık kazanmıştır. 1999 yılının ilk yarısına egemen olan ve AB'nin Türkiye'nin bütünlüğünü tehdit eden bir karşı kutup olarak görülmesine yol açan bu atmosfer, 1999'un ikinci yarısında özellikle 17 Ağustos depremi sonrası gelişmelerle birlikte ani bir değişime uğramıştır. AGİK Zirvesinden Helsinki Zirvesine geçiş sürecinde daha da belirginleşen bu psikoloji değişimi Helsinki Zirvesi ile tekrar Gümrük Birliği'nin imzalandığı dönemdeki duygusal iyimserliğe dönüşmüştür.

Avrupa Birliği ile yürütülen ilişkilerde süregelen bu psikolojik gelgit, aşırı iyimser duygusallığın egemen olduğu dönemlerde teenninin, düşmanlık deklarasyonlarını da içeren aşırı kötümser duygusallığın egemen olduğu dönemlerde de soğukkanlılığın devreye girmesini engellemektedir. Siyasîlerden seçkinlere ve toplum kesimlerine son derece hızlı bir şekilde yansıyan bu gelgit psikolojisi bu tür geçiş dönemlerinde çok daha soğukkanlı diplomasi uygulaması gereken diplomatların manevra alanını da daraltmakta ve adım adım ilerlenecek müzakere süreçlerini ya hızlı ve kontrolsuz adımlarla yürüyen ya da tamamıyla duran hatta gerileyen diplomatik dalgalanmalara dönüştürmektedir. Psikolojik refleksler kimi zaman diplomatik sürecin bir unsuru olarak da kullanılabilir. Ancak, sık sık devreye giren ve süreci tümüyle egemenliği altına alan psikolojik gelgitler, bir araç olmaktan çıkarak, diplomasinin ayak bağları halini alırlar ki, bu durum AB-Türkiye ilişkilerinin neredeyse değişmez niteliği halini almış bulunmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında, Helsinki Zirvesinde alınan sonuç da sağlıklı ve soğukkanlı bir değerlendirmeye tâbi tutulmaksızın tekrar aşırı duygusal iyimserliğin oluşturduğu bir çerçeveye indirgenmiştir. Konu ile ilgili iki bakanın, biri zirve kararlarının tarihî bir fırsat olduğunu savunan, diğeri aynı kararların Türkiye'nin menfaatlerine karşı olduğu tezini kabul eden iki farklı görüş beyan etmesi zirve kararlarının aslında mutlak ifadeler ihtiva eden bir söylemle değerlendirilmesinin doğru olmayacağını ortaya koymuştur. Buna rağmen gerek Yunanistan ile ilişkilerde yaşanan gelişmeler gerekse iç siyasî konjonktür, bu kararların diplomatik sonuçlarının objektif bir şekilde değerlendirilmesine imkan tanımamış ve yine aşırı iyimser bir psikolojinin diplomatik sürece egemen olmasına yol açmıştır.

Helsinki Zirvesinin en önemli sonuçlarından birisi 2004 gibi çok da uzun olmayan bir tarih hedefi ortaya konarak diplomatik sürece bir zaman boyutunun katılmış olmasıdır. Bu dönemde herşeyden önce diplomatik süreç sık sık yaşanan iyimserlik-sukût-ı hayal sarkacının labirentinden kurtarılmalı ve diplomatik sürecin gerektirdiği rasyonalite ve esneklik genel stratejik tercihler çerçevesinde devreye sokulmalıdır. Stratejik düzlemde daha teferruatlı bir şekilde ele alacağımız gibi Türkiye gerek küresel, gerek kıtasal

gerekse bölgesel stratejik tercihlerinde genel olarak Avrupa, özel olarak da AB faktörlerini temel parametrelerden birisi olarak sürekli gözönünde bulundurmak zorundadır.

Helsinki Zirvesi ile ortaya konan çerçeve ve bu çerçevenin belirlediği konjonktür çok daha dinamik bir diplomatik sürecin izlerini taşımaktadır. Genel olarak ele alındığında Helsinki Zirvesi ile bir kez daha kendisine atıfta bulunulan Kopenhag Kriterleri iç ve dış politika arasındaki kategorik ayrımı esnetmekte ve iç politikadaki gelişmeleri dış politikayı doğrudan etkileyen unsurlar haline getirmektedir. Artık diplomasi kulvarları ve koridorları ile sınırlı dış politika yapımı anlamını kaybetmekte ve total bir diplomasi uygulaması kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu durum diplomasi ile iç politikaya dönük bürokrasi arasındaki kesişim alanlarını artırmakta ve bu aktörler arasındaki koordinasyonu dış politika yapım sürecinin odak meselelerinden birisi yapmaktadır. Maastricht Kriterleri açısından bakıldığında benzer bir durum diplomasi ile ekonomi bürokrasisi arasında geçerli olmaktadır. Ulusal egemenliği öne çıkaran ekonomi-politik araçlar ile Helsinki Sürecinin gerektirdiği uluslararası etkileşim alanı arasındaki ilişki bundan sonra psikolojik refleksleri kaldıramayacak hassasiyetler taşıyacaktır.

Türkiye'nin ana dış politika gündem maddeleri için de son derece dinamik bir diplomatik süreç başlamaktadır. Helsinki Süreci daha önce Türkiye ile Yunanistan arasında ikili ilişkiler düzleminde ele alınan Kıbrıs ve Ege meselelerini AB'nin de müdahil olabileceği çok (en az üç) boyutlu bir diplomatik sürecin içine çekmiş bulunmaktadır. Helsinki Zirvesinde alınan kararların Türkiye tarafından onaylanması Türkiye'nin bu temel meselelerle ilgili sürdüregeldiği diplomatik pozisyonlarda ciddi bir değişim anlamına gelmektedir. Ege meselesinin uluslararası hukuk organları aracılığıyla çözümü ve Türkiye'nin, bu meselenin Lahey Adalet Divanı'na gidilmeksizin ikili görüşmelerle çözülmesi gereken bir mesele olduğu yönündeki görüşü ile ilgili pozisyonu, Helsinki Zirvesinin öngördüğü süreç ile terkedilmiş görünmektedir. Aynı şekilde, Kıbrıs'ın Türkiye'nin üye olmadığı uluslararası organizasyonlara üye olmasını engelleyen anlaşmalara dayanarak Kıbrıs Rum Kesimi'nin AB'ye üyeliğine blokaj uygulayan Türkiye'nin zirve kararları ile bu konudaki tavrında da değişikliğe gitmesi bu dinamik kon-

jonktürün yeni işaretleri olarak görülmelidir. Ayrıca 2004 gibi bir tarihin ortaya konması kronikleşen problemleri uzayan müzakerelere bağlamaya yönelik statüko-merkezli diplomasi yapımının sürdürülmesinin artık güç olduğunu ortaya koymaktadır. Zirve kararları ile Yunanistan her iki meselede de ciddi bir manevra alanı kazanırken AB bir bütün olarak ve birliğin önemli üye ülkeleri olarak Ege ve Doğu Akdeniz'e yönelik politikalarda önemli mesafe almış bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında AB'nin etkinlik alanı Doğu Avrupa'dan sonra Güneydoğu Avrupa ve Doğu Akdeniz'e kaymış bulunmaktadır ki, bu durum AB'nin dış politika etkinliğini artıran sonuçlar doğuracaktır.

Türkiye'nin gelecekte AB ile diplomatik/siyasî düzlemde yürüttüğü ilişki sürecinde karşı karşıya kalacağı en ciddi problem alanları AB'nin Ortak Dış Politika (CFP: *Common Foreign Policy*) yapımındaki bölgesel tercihler ile Türkiye'nin sürdüregeldiği bölgesel politikalar arasındaki uyum meselesi olacaktır. Şu anda gündemde olmamakla birlikte, yakın bir gelecekte Türkiye'nın özellikle Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslar gibi yakın kara havzaları ile ilgili tercihleri ile AB'nin son derece karmaşık bir süreçten geçerek oluşturmakta olduğu dış politika tercihleri arasında yaşanması muhtemel gerilimlere şimdiden ayak uydurabilecek ve bu gerilimleri Türkiye'nin bölgesel çıkarları doğrultusunda aşabilecek bir diplomasi becerisi gösterebilmesi, Türkiye'nin gerek bu bölgelere gerekse AB'ye yönelik politikalarının en temel meselelerinden birisi olacaktır. Şu ana kadar her üç bölgede de daha çok ABD ile uyumlu politikalar sürdüren Türkiye'nin farklılaşan küresel, kıtasal ve bölgesel tercihler karşısında alacağı tavır ve bu tavrın AB politikaları ile uyumlu hale getirilmesi meselesi ilişkilerin geleceği konusundaki en kritik alanlardan birini oluşturmaktadır.

Bu konularda günbegün atılan diplomatik adımların orta ve uzun vadeli perspektifte birbirleriyle tutarlı bir bütün oluşturması daha kapsamlı ve derinlikli bir stratejik planlamanın olmazsa olmaz şartıdır. Aksi takdirde birbirleriyle çelişik reflekslerden, biri diğerinin etkisini yok eden anlık tepkilerden ve derinlemesine stratejik bir perspektif içermeyen günlük tavır alışlardan oluşan bir diplomasi uzun dönemde daha oturmuş bir dış politika yapım geleneğine sahip olan AB'nin Türk diplomasisini manipüle edebil-

me kapasitesinin artışına yol açabilir. Şu ana kadar sürdürdüğü politika ile, Türkiye'nin tam üyelik müracaatını en uzun döneme yayarak ilişkilerin ritmini elinde tutma becerisini gösteren AB, bundan sonra da çelişik tepkileri de gerekçe göstererek Gümrük Birliği ile elde ettiği tavizleri koruyan ve talep edilen konumundan kaynaklanan etkin pozisyonunu kullanarak sürecin belirleyici unsuru olma özelliğini sürdürmeye çalışacaktır. Türkiye'nin kabulü halinde ortaya çıkması muhtemel maliyetlerle Türkiye'nin AB'den kopması ile doğabilecek riskler arasında bir optimizasyon sağlamaya dayanan AB politikası karşısında Türkiye artık psikolojik reflekslerden kaçınarak kendi manevra alanını genişletecek ve her türlü gelişmeye alternatif politikalarla yaklaşabilecek bir diplomatik dinamizm kazanmak zorundadır.

II. Ekonomik/Sosyal Analiz Düzlemi

Ekonomik ve sosyal yapı ile ilgili düzlem günbegün işleyen diplomatik düzlemden daha uzun dönemli bir perspektifi gerekli kılmaktadır. Ülkenin seçtiği ekonomik kalkınma modeli, dış ekonomik ilişkiler perspektifi, sektörel tercihler ve öncelikler gibi ekonomik yapı ile doğrudan ilişkili konular, girilen entegrasyon sürecine bakışın da ana parametrelerini oluşturur.

Bu açıdan bakıldığında AB-Türkiye ilişkilerinin üç ana safhadan geçtiği söylenebilir. Ankara Anlaşmasının imzalandığı 1964 yılından seksenli yıllara kadar süren birinci safhada ithal ikamesi politikasını temel kalkınma yöntemi olarak benimseyen Türkiye gümrük politikaları aracılığıyla iç sanayiini koruma ve geliştirme çabası ile AB'ye entegrasyon çabası arasındaki çelişkiyi yaşarken, AB serbest dolaşım ilkesi ile Türkiye'den Avrupa'ya dönük göç baskısının doğurduğu kaygılar arasındaki çelişki ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Türkiye, gelişmiş bir sanayi altyapısına ve buna dayalı rekabet gücüne sahip Avrupa mallarının serbest dolaşımına, Avrupa da son derece dinamik bir özelliğe ve nüfuz edebilme kabiliyetine sahip Türk nüfusun serbest dolaşımına rezerv koymaya çalışmıştır. Mal ve insan dolaşımı ile ilgili bu karşılıklı tedirginlik bu safhada ilişkilerin biraz da bilinçli bir şekilde yavaşlatılmasına zemin hazırlamıştır.

Bu karşılıklı rezervler Ankara Anlaşmasının uygulamasında entegrasyon sürecinden çok karşılıklı çıkar ilişkilerinin öne çıktığı bir yaklaşım tarzını egemen kılmıştır. AB gümrük tarifelerini ve tarifedışı engelleri 1973 yılı itibarıyla kaldırırken, Türkiye'nin en temel ihracat kalemleri olan tekstil ve tarım ürünleri ile ilgili rezervlerini sürdürmüştür. 1973 yılında Almanya'nın AB üyesi ülkeler dışından gelen göçmen işçi alımını yasaklaması ve takip edilen süreçte Türklere vize uygulamasını başlatması ile birlikte insan dolaşımı ile ilgili ortaya çıkan Türk-Alman gerginliği AB-Türkiye ilişkilerini doğrudan etkileyen ana konulardan biri haline gelmiştir.

Buna mukabil Türkiye de gümrük indirimleri konusunda anlaşmanın öngördüğü uygulamaları geciktirmiştir. 1973 ve 1976 yıllarında yapılan indirimler dışında ortak dış gümrük tarifeleri uygulaması da, tarım politikalarındaki uyum da sürekli ertelenmiştir. Ekonomik ilişkilerin ticaretin liberalleşmesine dayalı boyutunu tek-yönlü bir taviz olarak değerlendiren Türkiye, bu tavizin karşılığını görmediğini düşündüğü dönemlerde liberalleşme yönündeki adımlar konusunda teenni ile davranmaya yönelmiştir. Bu dönemde AB'nin seksenli ve doksanlı yıllara göre çok daha mütevazı bir seyir takip eden iç bütünleşme süreci de Türkiye'nin bu ilişkiyi zamana yayarak sanayiinin yeterince olgunlaşmasını beklemeye dayalı yaklaşımını sürdürmesini kolaylaştırmıştır. Çıkarların uzlaştırılmasında karşılaşılan güçlükler 1978 yılında beş yıllık moratoryum uygulamasını bile gündeme getirmiştir.

Seksenli yıllarla birlikte başlayan ikinci safhada birbiriyle çelişik iki görüntü öne çıkmıştır. Türkiye'de gerçekleşen askerî müdahale siyasî ilişkilerde çok ciddi sıkıntıları beraberinde getirirken, 24 Ocak kararları ile birlikte tercih edilen yeni ekonomik modelin öngördüğü kalkınma stratejisi AB-Türkiye ilişkilerinin ekonomik boyutunu canlandırabilecek gelişmelerin önünü açmıştır. Avrupa'da askerî bir idare altında bulunan Türkiye'ye yönelik tenkitler ve kurumsal dışlamalar ilişkilerin geneline yansıyan bir gerginliği beraberinde getirmiştir. Öte yandan, Türkiye'nin ithal ikamesi politikasını terkederek temel kalkınma stratejisi olarak ihracata dayalı kalkınma modeline yönelmesi ticaretin liberalleşmesi konusunda süregelen tedirginliklerin aşılmasını kolaylaştırmıştır. İlişkilerin ekonomik olmaktan çok siyasî gelişmelerin etkisi altında kal-

ması yeni kalkınma modelinin getirdiği avantajların etkisini göstermesini engellemiştir.

Bu dönemin diğer önemli özelliği de, özellikle Alman ekonomisindeki canlanmanın rüzgarını da arkasına alan AB'nin bütünleşme sürecinin ivme kazanmasıyla bu birliğin önemli uluslararası çekim alanlarından biri haline gelmeye başlamış olmasıdır. İthal ikamesi politikasını terketmeye yönelen Türkiye'nin ekonomisini dışarıya açması bir önceki safhada sözkonusu olan korumacı refleksi etkisiz kılmıştır. Buna mukabil AB'nin serbest dolaşım ile ilgili rezervi güçlenerek sürdürülmüştür. Bu rezervin gerekçeleri de gittikçe ekonomik alandan siyasal ve kültürel alana kaymıştır. Türkiye'deki askerî idare döneminde artan iltica talepleri siyasî gerekçelerin dozunu artırırken, Batı'da yeniden yükselmeye başlayan ırkçı temayüller kültürel unsurları da devreye sokan sonuçlar doğurmuştur.

Türkiye'nin 1987'deki tam üyelik müracaatı bu yeni safhanın bir ürünü olmuştur. Seksenli yılların ortalarında Türkiye'nin artan ihracatla gösterdiği ekonomik performans müracaatın psikolojik altyapısını hazırlamıştır. Bu yıllarda ekonomik politikalardaki öncelikler ve tercihler değişmiş ve küresel ekonomiye entegrasyonla uyumlu yapısal bir dönüşüm sözkonusu olmuştur. AB'nin İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ı tam üyeliğe alarak Akdeniz'e doğru genişlemesi de Türkiye'nin tam üyelik müracaatının zamanlamasını etkilemiştir.

Türkiye'nin tam üye olmadan Gümrük Birliği'ne girmesi ile başlayan üçüncü safha, entegrasyon süreçleri ve AB tecrübesi açısından da ilk olma niteliği taşımaktadır. Türkiye böylesi bir modeli benimsemekle ilişkilerin seyri ve tarafların talepleri açısından ilk safhadan itibaren birbirlerini dengeleyen unsurlar olarak gözüken serbest mal ve insan dolaşımı arasındaki irtibatın tamamen kopmasını onaylayarak AB'nin yetmişli yıllardan beri sürdürdüğü politikayı kabul etmiş ve klasik pozisyonunu terketmiştir. Serbest insan dolaşımı ile ilgili bütün sınırlamalar artarak devam eder ve sadece göçmen işçileri değil, işveren ve profesyonel düzeydeki yöneticileri de kapsayan vize uygulamaları katı bir şekilde sürerken, Türkiye'nin kendi pazarını tamamıyla AB'ye açması Türkiye'nin yetmişli yıllardaki politikaları ile tamamıyla çelişkili, seksenli yıl-

lardaki ekonomik modelle de uyumlu bir tercih olmuştur. AB ise Gümrük Birliği ile dinamik Türk pazarlarında önemli avantajlar elde ederken, bu dinamik pazarın ana unsuru olan dinamik nüfus faktörünün getirebileceği riskleri ve baskıları kontrol altında tutmaya devam etmiştir.

Öte yandan, Türkiye tam üye olmadan Gümrük Birliği'ne girmekle tam üyeliğe geçiş sürecinde diğer ülkelere daha önce yapılan malî yardımları elde edememiş, düşük düzeyde tutulan malî yardımlar da Yunan engeline takılmıştır. Gümrük Birliği öncesinde AB ile yapılan ticarette AB lehine seyreden ticaret dengesinin bu özelliği Gümrük Birliği ile daha da pekişmiş ve Türkiye'nin AB'nin çevre ekonomik havzası haline gelme süreci hız kazanmıştır. AB'nin, Türkiye'nin toplam ihracatı içinde 1990'da %53.2 olan payı, 1991'de %51.8'e, 1993'de %47.5'e, 1994'te %45.7'ye gerilerken, toplam ithalatı içinde 1989'da %38.5 olan payı kademeli bir şekilde artarak %44.2'ye yükselmiştir.[1]

Aynı dönemde başta tekstil olmak üzere Türkiye'nin avantajlı olduğu alanlarda bile yaşanan ekonomik krizler, Gümrük Birliği türü entegrasyon modellerinin bir bütün halinde algılanmaması durumunda, tamamıyla, güçlü ekonomik yapıya sahip olan tarafların lehine işlediğini bir kez daha ortaya koymuştur. Aslında AB'ye entegrasyon sürecinde Yunanistan, Portekiz ve İspanya gibi diğer aday ülkelere yapılan yardımlar da bu dengesiz göreceli avantajlar durumunun tazminine yönelik bir uygulamadır. Türkiye'ye böylesi bir tazminin yapılmaması ve diğer ülkelerin intibak sürecinde elde ettikleri desteklere göre çok düşük düzeyde kalan malî yardımların dahi Yunan engeli ile karşılaşması dengesiz entegrasyon sürecinin çarpıcı bir misalini oluşturmaktadır.

Türkiye'nin tam üyelik müracaatından bu yana sürdürülen müzakerelerde önemli bir unsur da ikili ilişkiler ile topluluk ilişkileri arasındaki gri alanlarda sözkonusu olmuştur. Almanya'nın serbest dolaşım, Yunanistan'ın özellikle Kıbrıs ve malî yardımlarla ilgili politikaları dönemsel olarak AB-Türkiye ilişkilerine yansımıştır. AB mekanizmaları ikili ilişkilerle ilgili kaygıları kimi zaman

• • • •

1 *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Makroekonomik Göstergeler 1990-1994*, Ankara: DPT, s. 61.

kendi tutumunu örten mazeretler olarak kullanmış, kimi zaman da Türkiye'nin AB'ye talip bir ülke olması ikili ilişkilere yansıyan sonuçlar doğurmuştur.

Yine bu çerçeve ile ilgili olarak AB üyesi ülkelerin, topluluk politikaları dışında, Türkiye ile rekabet ettikleri alanlarda AB'yi kullanmalarının önüne de geçilmek zorundadır. Türkiye'nin üçüncü taraflarla girdiği ilişkilerde elini ayağını bağlayan, aynı alanlarda rakip AB üyesi ülkelerin ise rekabet gücünü artıran unsurlara karşı alternatif politikalar ihtiva eden, esnek ve dinamik bir yol takip edilmek zorundadır. Aksi takdirde, AB ile yürütülen her müzakere sürecinde Türkiye kendi ikili ekonomik ilişkileri konusunda yeni sıkıntılarla karşı karşıya kalabilir.

Helsinki Zirvesi ile girilen süreç ekonomik ve sosyal yapı açısından çok daha kapsamlı bir meydan okumayı beraberinde getirmiş bulunmaktadır. Tam üyelik için öngörülen Maastricht Kriterleri açısından bakıldığında gerek enflasyon rakamları, gerek kişi başına düşen gelir gerekse Türk ekonomisinin diğer göstergeleri, ortaya konan kriterlerin çok uzağında seyretmektedir. Türk ekonomisinin yapısal bunalım unsurları yok edilmeksizin ve genel ekonomik dengeler yerine oturtulmaksızın girilecek her türlü entegrasyon süreci Türk ekonomisindeki edilgenleşme ve çevre havzası niteliği kazanma özelliklerini pekiştirecektir. Türk ekonomisinin AB'nin gittikçe büyüyen ve büyüdükçe yarı-sömürge niteliği taşıyan bir pazarı ya da AB'ye yükü ve riski gittikçe artan niteliksiz bir nüfus yığını gibi görülmemesi için ekonomik ve sosyal yapı ile ilgili temel parametrelerin radikal bir şekilde yeniden değerlendirilmesi kaçınılmazdır. Türkiye, AB'ye entegrasyon sürecinin seyrinin hiç de belirli olmayabileceği ihtimalini de gözönünde tutarak sadece kendi iç potansiyelini değil, coğrafyasından kaynaklanan destek potansiyelleri de gözönünde tutan yeni bir ekonomik kalkınma stratejisi geliştirmek zorundadır.

Bu ekonomik strateji bir yandan iç ekonomik dengelerin yeniden kurulmasını ve verimliliğin artırılmasını sağlayacak şekilde sektörel önceliklerin tekrar gözden geçirilmesine dayanan unsurlar ihtiva ederken, diğer taraftan da dış ekonomik ilişkilerdeki yönelişi çeşitlendirecek, alternatif alanları her an devrede tutacak bir çok yönlü ilişkiler ağı geliştirmek zorundadır. Böylesi bir ekonomik

strateji daha önceki bölümlerde incelediğimiz yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta havzaları politikalarını gözönünde tutan bir coğrafî derinlik anlayışına dayanmak durumundadır. Türkiye'yi kendi yakın havzalarının ekonomik potansiyeline yabancılaştırarak sadece AB'nin ekonomik parametrelerine eklemleyecek politikalar Türkiye'nin AB karşısındaki kırılgan özelliklerini daha da hassaslaştıracaktır. Türkiye yeni ekonomik etkinlik alanları oluşturdukça AB nezdindeki göreceli ekonomik ağırlığını da artıracaktır.

III. Hukukî Analiz Düzlemi

Hukukî analiz düzlemi temelde Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasî, ekonomik ve sosyal yapının gerektirdiği hukukî çerçeve ile AB'nin derinleşmesine bütünleşme süreci için öngördüğü temel hukuk ilkeleri arasındaki uyum problemi ile ilgilidir. Bu uyum problemi sıradan formel mevzuat uyum sürecinden daha derin unsurlar ihtiva etmektedir. Mevzuat uyumu ile ilgili problemler temel ilkelerle ilgili psikolojik arkaplanın izlerini taşımaktadır.

Bu analiz düzleminin kritik eşiği doğrudan *egemenlik* kavramı ile ilgilidir. AB benzeri entegrasyon çabaları herşeyden önce birliği oluşturan ulus-devletlerin ulusal egemenlik anlayışlarının bir üst egemenlik alanını kabul edecek şekilde dönüşmesini öngörmektedir. Gerek birlik bünyesinde oluşturulan kurum ve organların yetki alanları ve bu alanların ulus-devlet düzeyinde benzer işlevler üstlenen kurum ve organlarla ilişkileri, gerekse ortak dış politika, ortak tarım politikası, ortak para politikası gibi bir ulus-devletin temel egemenlik alanları içine giren konularda ulusal düzeyi aşan siyasî kararların doğuracağı hukukî sonuçlar birlik üyeliği ile ulusal egemenlik arasındaki gri alanları oluşturmaktadır. Kopenhag Kriterleri bu gri alanlar konusunda birliğin olmazsa olmaz ilkelerini ortaya koymaktadır. Genel ilkeler olarak ele alındığında fazla problemli görülmeyen demokrasi, insan hakları, azınlık hakları gibi kriterler, uygulama alanına yönelindiğinde AB-Türkiye ilişkilerinin her iki taraf açısından da en kritik konularının başında gelmektedir.

AB bu kriterlerin bütün üye ve aday ülkeler için geçerli olduğunu ve Türkiye'ye özel uygulamalar olamayacağını vurgulamakta-

dır. Entegrasyon süreci açısından haklı görülebilecek bu husus, Türkiye'deki yerleşik ulus-devlet merkezli egemenlik anlayışı ve tarihî bilinçaltına dayalı siyaset psikolojisi ile ciddi çelişkiler barındırmaktadır. Herşeyden önce üye ve diğer aday ülkelerin aksine, Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupalı güçlerin Anadolu'yu paylaşma planlarına karşı yürütülen bir İstiklal Savaşının sonucunda kurulmuş olması, Türkiye'deki siyasî karar sürecini psikolojik açıdan etkileyen tarihî bilinçaltına dayalı bir refleksi devreye sokmaktadır. Ulus-devletin egemenlik alanının daraltılması ile etnik-temelli *azınlık hakları* kavramı biraraya getirildiğinde bu refleks, çoğu zaman devletin en üst makamlarınca da dile getirilen Sevr psikozuna dönüşmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Avrupalı güçlerce önce din-temelli, daha sonra da etnik-temelli farklılaşmalarla bölünerek küçültülmesinin getirdiği tarihî tecrübe refleksi, başka ülkeler için çok daha objektif unsurlar taşıyan Kopenhag Kriterlerinin Türk siyaset yapımcıları tarafından kuşkuyla ve teenniyle karşılanmasının temel sebebidir. Osmanlı Devleti'nin külleri üzerinde doğan Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan'da gerekli egemenlik ve güvenlik garantilerine kavuştuğunu düşünen siyaset yapımcıları Lozan dengelerinin değişmesinin doğurabileceği risklere karşı son derece hassas bir tavır benimsemektedirler. Lozan'da din-temelli olarak tanımlanan *azınlık* kavramının AB'ye entegrasyon süreci ile birlikte bu kriterler çerçevesinde etnik-temelli olarak yeniden tanımlanması ve AB'nin bu çerçevede bir Kürt politikası benimsemiş olması Lozan dengeleri ile AB ilişkilerinin en kırılgan unsurunu oluşturmaktadır.

Hukukî analiz düzlemini bu çerçevede doğrudan etkileyen diğer önemli bir siyaset psikolojisi parametresi de Türkiye'de yerleşik olan "Türkiye'nin kendine özgü nitelikler taşıyan bir ülke olduğu" varsayımıdır. Avrupalı makam ve yetkililerce objektif gibi görünen birçok kriter, bu varsayım ışığında Türkiye açısından kendi şartlarına uydurulması gereken daha subjektif unsurlar taşımaktadır ve bu nedenle de belli bir esneklik içinde ele alınmak zorundadır. Bu varsayım ciddi şekilde tartışılmaya açılmaksızın her aday için uygulanacak kriterlerin objektif niteliklerinin ne anlama geldiği ve uygulamada ortaya çıkabilecek subjektif alanların aşılabilmesi meseleleri yeterince anlaşılamayacaktır.

Bu nedenledir ki, mevzuata dair formel hukuk çerçevesi ile ilgili düzenlemelerden önce bu düzenlemelerin Türk siyasetinin ve devlet yapısı ve anlayışının temel parametreleri içindeki yerinin açıklığa kavuşması gerekmektedir. Varolan karşılıklı çelişkiler düzeltilmedikçe masaya getirilen her formel hukuk düzenlemesi yeni kuşkuları beraberinde getirecektir. İlişkilerin eşit ve sağlıklı bir düzlemde yürütülebilmesi için AB yetkililerine egemen olan ve Türkiye'nin düzeltilmesi gereken hasta bir yapıya sahip olduğu kanaati ve bu kanaatin yol açtığı deklaratif ve buyurgan tavır, karşı tarafın hassasiyetlerini ve psikolojilerini gözardı etmeyen onurlu bir müzakere tarafı tavrına dönüşmek zorundadır. Aksi takdirde tarihî refleksler diplomatik rasyonalitenin hukuk formelliğinin çok ötesinde etkilerde bulunmaya devam edecektir. Türkiye ile ilişkileri yürütürken takınılacak yeni-sömürgeci bir tavır Türkiye'nin egemenlikle ilgili kaygılarını artıracak ve zaten iç siyaset yapısı gereği yapılması gereken düzenlemelerin bile tepki ile karşılanmasına yol açacaktır.

Buna karşılık Türkiye kendi iç siyasî, ekonomik ve sosyal yapısı ile ilgili zaten gerçekleştirmek zorunda olduğu yapısal değişiklikleri AB yönlendirmesi ve şemsiyesi olmaksızın da yürütecek bir siyasî irade ortaya koymak zorundadır. Bu siyasî irade bir taraftan AB bünyesindeki dinamik seyri takip etmek, diğer taraftan da şu ana kadar sürdürülegelen önemli çelişik tutum ve tepkileri yeni bir dengeye oturtmak zorundadır. Kabul edilmek istenmese de, AB'ye giriş süreci ulusal egemenlik alanlarının dönüşmesini beraberinde getirmektedir. Tahkim yasası bu dönüşümün en çarpıcı misallerinden birisidir. Hem klasik *egemenlik* kavramını tümüyle savunmak hem de AB'ye girişi en stratejik hedef olarak göstermek ciddi bir çelişki oluşturmaktadır. Kendisi bizatihi federal bir yapı oluşturan AB bünyesine katılmak üniter devletin *egemenlik* kavramını esnetecek sonuçlar doğuracaktır. Bu sonuçlara hazırlıklı olmadan AB'yi çağdaşlaşma retoriğinin bir önşartı görerek meşrulaştırmak, sonra da onun gereğini sürekli tehir etmeye çalışmak zaman kazanmaya yönelik bir maslahat olarak değerlendirilebilir. Ancak bu tavır, Türkiye'nin uzun dönemli stratejik hedefleri konusunda net tercihlerde bulunmasını da sürekli olarak geciktirir.

Öte yandan iç siyaset içindeki yerleşik etki alanlarını muhafaza ederek de Kopenhag Kriterlerinin iki temel unsuru olan demokrasi ve insan hakları ilkelerini yerine getirebilmek çok güçtür. Siyasî alanı denetim altında tutmaya çalışan anayasal çerçeve ve bu çerçevenin öngördüğü sistemik kontrol mekanizmaları ile bu kriterleri uzlaştırabilmek de çok güçtür.

Bu noktada kendi toplumu üzerinde yeterli meşruiyet araçlarına sahip olan devletlerin çekinmesini gerektirecek bir durum yoktur. Burada temel mesele siyasî meşruiyet alanı ile yeni egemenlik alanı arasında anlamlı bir bütünlük oluşturulup oluşturulamayacağı meselesidir. Hukukî düzenlemeler bu meşruiyet alanı ile bütünlük arzettiği ve toplumsal değişmelere uygun cevaplar üretebildiği oranda bahsettiğimiz temel çelişkileri ve korkuları aşacak bir çerçeve oluşturabilir. Aksi takdirde AB'ye intibak süreci için tepeden gelen düzenlemeler bir müddet sonra toplumsal meşruiyet alanını kaybedebilir ya da bu süreçteki olumsuz gelişmelere bağlı olarak tamamıyla iptal edilebilir. Türkiye siyasî kültürü, psikolojiyi, kurumları ve sistemi yeniden inşa etme ihtiyacı ile karşı karşıyadır. Bu inşa faaliyeti olmaksızın yapılacak hukukî düzenlemeler yeterli toplumsal meşruiyetten ve motivasyondan yoksun kalacaktır.

IV. Stratejik Analiz Düzlemi

Uluslararası ilişkilerde yeni bir düzen arayışının ortaya çıktığı dönemlerde bütün toplumlar bu yeni düzen arayışının içinde alacakları konumla ilgili dinamik bir teorik ve pratik sürecin içine girerler. "Biz bu Yeni Dünya Düzeninin tarihî akışı içerisinde neredeyiz ve bulunduğumuz coğrafya bu yeni düzende nasıl bir anlam ifade ediyor?" sorusu böylesi geçiş dönemlerinde hangi güç ölçeğinde olursa olsun bütün toplumların seçkinlerinin ciddi ve yoğunluklu bir şekilde ilgilenmek ve cevaplamak zorunda oldukları bir soru halini alır. İçinde diplomatik, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasî alt soruların da bulunduğu bu temel soruya verilen muhtemel cevaplar bu soruya cevap arayan toplumun dünyada kendisini nerede gördüğü ile ilgili genel bir stratejik tahlilin ana çerçevesini de oluşturur. Burada stratejik tahlilin ana dayanak unsuru o toplumun kendi tarihî birikimini ve coğrafî mekânını yeniden an-

lamlı bir çerçeveye oturtmasıdır ki, bu durum bu tahlilin diplomatik/siyasî, ekonomik/sosyal ve hukukî düzlemlerden çok daha uzun dönemli bir boyut taşımasını gerekli kılar.

Uluslararası düzenle bir şekilde ilgili bütün aktörleri yeni bir stratejik anlamlılık oluşturmaya sevkeden bu tür kapsamlı ve yaygın arayışlar genellikle büyük ölçekli savaşlar sonrasında ortaya çıkar. Otuz Yıl Savaşları sonrasında oluşan Vestfalya sistemi, Napolyon Savaşları sonrasında oluşan Viyana Kongresi sistemi, I. Dünya Savaşından sonra oluşan Cemiyet-i Akvam ve II. Dünya Savaşından sonra oluşan BM sistemi ve çift kutuplu yapılar bu arayışlara hem zemin olmuşlar hem de bu arayışları yönlendirmişlerdir. Soğuk Savaş, farklı nitelikler taşımakla birlikte, çift kutuplu sistem içinde süren dolaylı bir savaştı. Dolayısıyla, bu savaşın bitişi de bu savaşın süregeldiği uluslararası düzenin temel parametrelerini değiştirmiştir. Bu değişim, küresel, kıtasal ve bölgesel aktörlerin konumlarını yeniden belirleme çabalarını kaçınılmaz kılmıştır.

Bu zorunluluk Türkiye için de geçerlidir ve çalışmamızın değişik bölümlerinde de üzerinde durduğumuz gibi çok kapsamlı bir yeniden anlamlandırma meselesini beraberinde getirmiştir. AB ile yürütülen entegrasyon süreci olmasa da geçerli olacak olan bu zorunluluk, entegrasyon süreci ile yeni boyutlar ve nitelikler kazanmaktadır. Bu nitelikler aynı zamanda stratejik düzlemle ilgili tahlillerde AB'nin nerede durduğu sorusuna tahlilin diğer unsurları ile tutarlı bir cevap verme ihtiyacını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Daha önce ele aldığımız düzlem ve yapılarla ilgili yönelişleri de etkileyecek olan bu tanımlamalar daha uzun dönemli tarih ve coğrafya derinliğine dayanan bir analiz düzlemini gerekli kılmaktadır. Böylesi bir analiz küresel, kıtasal ve bölgesel ölçeklerde sağlıklı bir zemine oturabilir. AB ile yürütülen entegrasyon sürecinin her bir ölçekteki etkisi farklı olacaktır.

1. Küresel Boyut

Soğuk Savaşın sona ermesi AB'nin de, Türkiye'nin de küresel dengeler içindeki konumunu büyük ölçüde etkilemiştir. Soğuk Savaş süresince siyasî, ekonomik ve askerî parametreler açısından bir bütün olarak değerlendirilen Batı Blokunun Avrupa-merkezli bölgesel bir ekonomik entegrasyon ünitesi olarak çift kutuplu blok

yapılanmasının bir ekonomik alt birimi gibi görülen AB, özellikle Varşova Paktı'nın dağılması ve Almanya'nın birleşmesi ile birlikte gittikçe artan bir hızla önce Batı Bloku içinde özerk bir hüviyet kazanmış, daha sonra da Maastricht Anlaşmasını mütakiben başlıbaşına bir güç ve çekim alanı halini almıştır. NAFTA'nın Kuzey Amerika'da, APEC'in Pasifik'te yeni ekonomi-politik yapılanmalar olarak devreye girmesi AB'nin kuzeyden güneye doğru inen üçlü ekonomik-politik çekim alanlarının (Kuzey Amerika-Avrupa-Pasifik) Avrupa ayağı gibi görülmesine zemin hazırlamıştır. Böylece AB Soğuk Savaş döneminde aynı zamanda ekonomi-politik bir bütünlük arzeden Batı Blokunun bir alt ünitesi olma vasfından çıkarak kapitalist işleyişe sahip Batı Blokunun diğer merkezlerine alternatif teşkil eden yeni bir merkez niteliği kazanmıştır.

Bu durum siyasî ve askerî güvenlik alanlarını ilgilendiren stratejik bakış açısı için de geçerlidir. Soğuk Savaş süresince kendi güvenlik konseptlerini Batı Blokunun güvenlik şemsiyesini oluşturan NATO çerçevesinde kuran Avrupa ülkeleri Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte sadece ekonomik alanda değil, siyasal ve stratejik alanda da bütünleşme sürecine hız vermişlerdir. AET'den AT'ye, oradan da AB'ye geçiş, siyasal ve stratejik alanı da kapsayan böylesi bir bütünleşme iradesinin ürünüdür. Batı Bloku içindeki özerklik alanını gittikçe genişleten ve iç kurumsallaşmaya dayalı derinlemesine bütünleşme sürecine hız veren AB, küresel dengeler içinde artık kendi başına bir değer ifade etmektedir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında uluslararası sistemin merkezinde bulunan, II. Dünya Savaşından sonra ise biri Avrasya derinliğinde, diğeri Atlantik ufkunda güç merkezi haline dönüşen iki kutuplu yapıda önemini kaybeden Avrupalı güçler bugün AB nezdinde güçlerini birleştirerek küresel sistem içindeki manevra alanlarını genişletmeyi sürdürmektedirler.

Uluslararası sistemin belirleyici güç merkezi olmakla iki kutup arasındaki mücadele alanı olmak arasında büyük bir gerilim yaşayan Avrupalı güçler, AB'nin uluslararası dengeler içindeki yeni konumu ile daha büyük ölçekli bir güçler dengesinin aktörlerinden birisi olma süreci içindedirler. Bu süreç içinde AB'yi bekleyen önemli imtihan, birlik üyesi ülkelerin ulusal çıkarları ile AB'nin total çıkarı arasında nihaî bir uyum sağlayarak küresel dengeler

içinde hem bir bütün olarak hem de üye ülkeler olarak etkin bir konum kazanabilme çabasıdır. AB'nin iç ve dış dinamikler arasında dengeli bir strateji oluşturmasına yönelik bu çaba, birliğin önümüzdeki yüzyılda küresel dengeler içinde alacağı yeri de belirleyecektir.

Türkiye de Soğuk Savaş sonrası süreç içinde benzer bir strateji değişimi baskısını yaşamıştır. Soğuk Savaşın statik dengeleri içinde Batı Bloku üyesi olarak çok daha belirli parametreler içinde strateji geliştirmeye alışmış olan Türkiye, Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte kendi yakın havzası ile son derece yoğun bir stratejik ilişki içine girmeye başlamıştır. Türkiye, bu yoğun stratejik ilişkiyle bir taraftan kendi coğrafyasındaki manevra alanını açar ve bu manevra alanındaki tarihî referansları tekrar gündeme getirirken, diğer taraftan bu manevra alanının getirdiği riskleri yeni stratejik güvenlik tanımlamaları ile aşmaya çalışmıştır.

Bu durum dış uluslararası konjonktürden de doğrudan etkilenmiştir. Daha önce aynı stratejik bütünlük içinde görülen ABD ve AB arasındaki pergelin açılmaya başlaması, AB içindeki aktörlerin özellikle Balkanlar gibi bölgesel politikalarda farklılaşan tercihlerde bulunmaya başlaması, Rusya'nın ideolojik bir imparatorluktan sıyrılmakla birlikte klasik Rus stratejisinin parametrelerine geri dönme süreci yaşaması, Çin'in büyük bir Asya gücü olarak bütün küresel forumlarda etkinliğini artırması gibi unsurlar Türkiye'nin küresel dengelerde çok yönlü tercihlerde bulunma zorunluluğu hissetmesine yol açmıştır.

Bu açıdan bakıldığında AB-Türkiye ilişkileri küresel konumu ciddi bir değişim yaşayan ve bu dinamik değişim içinde yeni stratejik bağlantılar kurarak etkinliğini artırmaya çalışan tarafların ilişkisi olarak son derece hassas bir seyir takip etmiştir. Bu hassasiyet karşılıklı etkileşimlerin oluşturduğu stratejik alanın sürekli kaygan bir nitelik taşımasına yol açmıştır. Türkiye-AB ilişkilerindeki her gerilim Türkiye'yi küresel ilişkilerde ABD eksenine mahkum kılarak stratejik esnekliğini azaltırken, bu ilişkilerde Avrupa-merkezli bir yoğunlaşma başta ABD olmak üzere diğer küresel aktörlerle olan ilişkileri yeniden tanımlama zorunluluğu doğurmaktadır. Türkiye bundan sonra da uluslararası ilişkilerdeki kaotik durum çözülene ve daha istikrarlı bir güç dengesi oluşana kadar, AB ile olan ilişkilerini, özellikle

ABD-AB-Rusya üçgeninde ortaya çıkacak küresel güç dengesi kaymalarının nabzını tutarak yönlendirme çabası içinde olmak zorundadır. AB-Türkiye ilişkileri küresel dengeler açısından bir boşlukta seyretmemektedir ve Türkiye'nin stratejik çıkarları bu dengelerde tek bir aktörle yalnız kalmamakta yatmaktadır. Aktörlerle ilişkilerdeki yalnızlaşma Türkiye açısından stratejik bir edilgenliği beraberinde getirecektir ki, bunun uzun dönemli stratejik maliyeti Türkiye'nin kıtasal ve bölgesel etkinliğinde kendisini gösterir.

2. Kıtasal Boyut

Bu küresel denge değişimleri kıta-içi stratejik dengeleri de doğrudan etkilemiştir. Soğuk Savaş süresince Batı Avrupa'ya yoğunlaşan bir ekonomik entegrasyon faaliyeti olarak görülen AB, Soğuk Savaşın bitmesi ile birlikte seksenli yıllarda güneye, Akdeniz'e doğru yönelen genişleme stratejisini doğuya yönelterek Avrupa kıtasının tümünü ortak bir aidiyet altında toplayan bir birlik haline dönüşmeye başlamıştır. Böylece Avrupalılık kıta kimliği, AB'nin çekirdek ülkelerinin daha önce çok daha sınırlı olarak yorumlayageldikleri AB üyeliği kimliğini genişletme yönünde bir baskı oluşturmuştur.

Bu durum Avrupa-ölçekli kıta güvenlik konseptinin geliştirilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Önce Varşova Paktı'nın, daha sonra da SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan yeni aktörlerin AB'ye üyelik talepleri sıradan bir entegrasyon faaliyetinin sınırlarını çoktan aşarak bir kıta stratejisi halini almaya başlamıştır. Bu durum Avrupa güvenliğinin ana unsuru olan NATO ile AB arasındaki geçişkenlik alanlarının muğlaklaşmasına ve Avrupa'da ortaya çıkabilecek güvenlik boşluklarının nasıl ve hangi mekanizma ile giderileceği konusunda yeni tartışmaların ve görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. NATO-AGİT-AB ilişkilerindeki geçişkenlikler ve bu geçişkenlikler konusunda sözkonusu olabilecek görüş farklılıkları hâlâ Avrupa-ölçekli stratejik yaklaşımların en kritik alanlarından birini oluşturmaktadır.

AB'nin Batı Avrupa'da yoğunlaşan çekirdek üyeleri ile Doğu Avrupa'da yoğunlaşan çevresel üyeleri arasındaki ilişkilerin ortaya çıkardığı kıta-ölçekli stratejik yönelişlerle ilgili meseleler Avrasya-eksenli yeni bir kıta tanımlaması ile daha da girift bir hal almıştır. *Avrasya* kavramının yaygın kullanımı ile Avrupa ve Asya sınırlarını da aşan daha büyük ölçekli bir kıta stratejisi tanımlamasının yapılma-

ya başlanması Avrupa'nın stratejik sınırları konusunda ciddi bir esnekliğin doğmasına yol açmıştır. Bu esnekliğin sürmesi halinde AB'nin doğrudan ilgi alanına girecek coğrafî alanlarda da ve bu alanların getirebileceği risk ve avantajlarda da ciddi bir ölçek büyümesi beklenebilir.

Bu durumdan en doğrudan etkilenecek aktörlerin başında Türkiye, Rusya ve Ukrayna gibi Avrasya ölçekli kıta stratejisi tanımlamalarının kaçınılmaz olarak göze almak zorunda olduğu kuzey ve güney geçiş hatlarının kavşak ülkeleri gelmektedir. Avrasya stratejik kıta tanımlamasının geçiş güçlerini oluşturan bu üç ülke arasında Türkiye'yi farklılaştıran temel özellik, Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde AB ile aynı blokta bulunması ve AB ile olan anlaşmalara dayalı ilişkilerin hemen hemen Soğuk Savaşın bütün dönemlerinde sürmüş olmasıdır. NATO içindeki yükümlülükleri gereği Soğuk Savaş süresince son derece yoğun bir güvenlik politikası oluşturan ve bu politikalar çerçevesinde SSCB'nin Avrupa üzerindeki baskılarını azaltacak şekilde Kafkaslar'da sürekli bir cephe ülkesi konumunu sürdüren Türkiye'nin, birçok AB yetkilisi tarafından, AB bünyesine alınması çok güç olan üç Avrasya ülkesinden birisi olarak görülmesi çarpıcı bir çelişki oluşturmaktadır.

Türkiye de Soğuk Savaşın bitmesi ile birlikte ortaya çıkan dinamik konjonktür içinde kıta bağlantılarının stratejik sonuçlarını tekrar değerlendirme ihtiyacı hissetmiştir. Türkiye'nin hem bir Avrupa hem de bir Asya ülkesi olması, Avrupa ile Asya arasında jeokültürel geçiş hattı üzerinde bulunması gibi unsurlar Avrupa ile Asya arasındaki stratejik hattın esneklik kazanması ile birlikte yeni unsurlar getirmiştir. Türkiye son on yıl içinde bir taraftan kendisine Orta Asya'da açılan yeni stratejik alan içinde Asyalılığı tekrar keşfederken diğer taraftan Avrupa'dan kopmadan ve AB ile çelişkiye düşmeden bir Avrasya stratejisi geliştirmenin sıkıntılarını yaşamıştır. Türkiye tarih ve coğrafyası ile Asya'ya, stratejik ve ekonomik tercihleri ile Avrupa'ya irtibatlı olmak arasında anlamlı bir ilişki kurmak zorundadır. *Avrasya* kavramının uluslararası strateji literatüründe yaygın bir kullanım alanı bulması bu açıdan Türkiye için bir avantaj olarak görülmelidir. Türkiye AB ile olan ilişkilerinde Asya derinliğini ihmal etmeyen bir stratejik pozisyon geliştirmek zorundadır. Aksi takdirde ne Avrupa nezdinde kendi tarih ve coğrafya derinliğinden kay-

naklanan bir itibar sahibi olabilir ne de Asya'nın kadîm stratejik kulvarlarında sözü dinlenen bir ülke olabilir.

3. Bölgesel Boyut

Türkiye'nin yakın kara havzasını oluşturan bölgelerin Soğuk Savaş sonrası dönemde kazandığı yeni stratejik anlamlar AB-Türkiye ilişkilerini de etkileyebilecek boyutlar taşımaktadır. Herşeyden önce Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkaslar'dan oluşan bu bölgelerin hem AB hem de Türkiye nezdindeki öneminde ciddi değişimler yaşanmıştır.

Soğuk Savaş süresince Doğu Avrupa'nın güneye uzantısı şeklinde algılanan Balkanlar bu yönüyle hem AB hem de Türkiye tarafından içinde bulunulan çift kutuplu yapıda karşı-kutupla temasa geçilen bölge olarak hem büyük ölçüde statik hem de hassas bir bölge olarak görülüyordu. Bu ilişkilerde denge ve geçiş ülkesi görünümü kazanan Yugoslavya, kutuplararası temasın gerilimini azaltan bir role sahipti. AB'nin bu bölge ile doğrudan temasa geçen önemli ülkelerinden Almanya *Ostpolitik* ile doğuya dönük politika arayışlarında Balkanlar'a ilgisini sürdürürken, Fransa ve İngiltere ikili ilişkilerle bölgesel alanda etkili olmaya çalışıyorlardı. Fransa'nın Romanya üzerindeki tarihî etkisi bu ikili ilişkilere açıklayıcı bir misal teşkil etmektedir. Aynı dönemde Türkiye bölgeye yönelik ilgisini iki temel unsura yöneltmişti: (i) Çift kutuplu yapının getirdiği gerilim alanları ki, Bulgaristan ile ilişkilerde yaşanan sıkıntılar bunun çarpıcı bir misalini oluşturmaktadır; (ii) Yunanistan ile ikili ilişkilerde yaşanan blok-içi gerilimler ve bunun yol açtığı bölge-içi denge arayışları.

Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde yaşanan dalgalanmalar ve bu dalgalanmaların Balkanlar üzerindeki etkileri dışarıda tutulacak olursa Soğuk Savaş süresince Türkiye ve bir bütün olarak AB ve AB'nin önemli üyelerinin ulusal politikaları arasında bölgeye bakış konusunda ciddi çelişkiler olmamıştır. NATO bünyesindeki ortak stratejik planlamalar bu aktörlerin bölgeye bakışını büyük ölçüde birbirine yaklaştırmıştır.

Ancak Soğuk Savaş sonrası dönemde bu aktörler arasında Balkanlar'a yönelik stratejik bakışta ciddi bir değişim gözlendiği gibi, ortaya çıkan bölgesel problem alanlarına bakışlarda da, uzlaşılması güçleşen farklılaşmalar sözkonusu olmuştur. Bu değişimin en gözle görülür testi Bosna'da yaşanmıştır. AB'nin Almanya, Fransa ve İngil-

tere gibi önemli üyelerinin Bosna meselesine bakışındaki farklılaşmalar AB'nin bir bütün olarak ortak bir strateji geliştirmesini güçleştirmiştir. Öte yandan bölgedeki gelişmelerden birinci derecede etkilenebilecek ülkeler arasında yer alan Türkiye'nin yaklaşımı da hem AB'nin ortak politika arayışlarıyla, hem de üye ülkelerin yaklaşımlarıyla önemli çelişkiler barındırmaya başlamıştır.

Tarihî faktörlerin devreye girmesi ile Almanya'nın Doğu Avrupa ve Balkanlar'a yönelik etki alanını statükoyu zorlayıcı bir şekilde genişletmesi, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin de statükoyu koruyucu bir tavır sergilemesi, Yugoslavya'nın parçalanması ve Bosna bunalımı sürecinde Türkiye'yi tedirgin eden bir tablonun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Türkiye bir taraftan Almanya öncülüğünde bölgenin tümüyle AB'ye entegre olması sonucunda bölgede yalnızlaşma riski karşısında rahatsızlık duyarken, diğer taraftan özellikle Bosna bunalımı esnasında Fransa ve İngiltere'nin sürdürdüğü karşı-denge politikalarının bölgede Türkiye'nin en ciddi risk faktörü olarak gördüğü Sırp-Yunan hattını güçlendirmesinden tedirgin olmuştur. Bu durum Türkiye'nin haklı olarak bölgede AB'ye karşı NATO etkinliğini öncelemesine ve bu konuda da ABD ile daha yakın bir stratejik pozisyon belirlemesine yol açmıştır. ABD'nin Bosna ve Kosova bunalımlarından sonra bölgedeki Osmanlı bakiyesi Boşnak ve Arnavut unsurların güvenliği ile Balkanlar'daki istikrar arasında kurduğu bağlantılar, ABD ile Türkiye arasındaki bölgeye dönük yakın stratejik pozisyonu daha da güçlendirmiştir.

Balkanlar, önümüzdeki dönemde AB-Türkiye ilişkilerinin önemli bölgesel anahtarlarından birisi olmaya devam edecektir. Tarafların bölgeye yönelik politikalarındaki farklılaşmaların derinleşmesi sadece bölgeye yönelik çelişkileri artırmakla kalmayacak aynı zamanda AB-Türkiye ilişkilerini ve entegrasyon sürecini de olumsuz yönde etkileyecektir.

Diğer önemli bir yakın kara havzası olan Kafkaslar'la ilgili genel stratejik tablo da benzer özellikler taşımaktadır. Çift kutuplu yapının statik bir hat oluşturduğu Kafkaslar'da Türkiye ve bir bütün olarak AB ve AB'nin önemli üyeleri arasında stratejik açıdan ciddi bir paralellik vardı. Türkiye'nin Soğuk Savaş süresince Kafkaslar'da SSCB ve Varşova Paktı'na açtığı cephe Avrupa üzerindeki baskıları nisbî bir şekilde azalttığı için başta Almanya olmak üzere AB üyeleri Türkiye'yi kaçınılmaz bir stratejik ortak olarak görürken, Türkiye de

SSCB'nin II. Dünya Savaşı sonrasında dikte ettiği talepler karşısında NATO bünyesinde Avrupa ile kurduğu kader ortaklığını bölgesel tehditleri dengeleyen stratejik bir güvenlik garantisi olarak değerlendiriyordu.

Çift kutuplu yapıya dayanan Soğuk Savaş parametrelerinin belki de en radikal değişikliklere yol açtığı bölgelerin başında gelen Kafkaslar'daki bölgesel ölçekli stratejik değişimler AB ile Türkiye arasında süregelen stratejik kader ortaklığının yerini ciddi çıkar çelişkilerinin almasına yol açmıştır. Özellikle Hazar petrol havzasının doğal kaynaklarının aktarılması ile ilgili politikalardaki farklılaşmalar ve bölgeye yönelik politikalarda özellikle Rusya ve Almanya arasında sözkonusu olan müzakereler ve ortak tavır arayışları bölgedeki ABD-AB-Rusya-Türkiye denklemindeki dengelerin dinamik bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Türkiye'nin KEİ'yi oluşturmada öncülük etmesinin Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk yıllarında AB ile yaşadığı bunalımlarla ilişkilendirilmesi ve AB'ye bir alternatif gibi sunulması bu denklemlerdeki hassasiyetin ilk önemli göstergelerinden birisi olmuştur.

Bu denklemdeki ikili yakınlaşmalar karşı dengeler oluştururken aktörler diğer üçlü karşısında yalnız kalmamaya özel bir çaba sarfetmektedir. Kimi zaman İran'ın da denklem içinde yer alması AB-Rusya ikilisinin yakınlaştığı dönemlerde bu denklemdeki alternatif oluşumların çeşitlenmesi sonucunu doğurmakta ve Ortadoğu bölgesine de sarkma potansiyeli gösteren yeni dengelerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kafkaslar'daki konjonktürel etkiye açık dinamik yapılanma ve dengeler AB-Türkiye ilişkilerinin seyrini etkileme potansiyeli taşıyan önemli bir bölgesel parametre olmaya devam edecektir.

AB-Türkiye ilişkileri Ortadoğu bölgesi sözkonusu olduğunda daha da girift stratejik ilişki ağlarını bünyesinde barındırmaktadır. AB ile Türkiye arasındaki çelişki potansiyeli taşıyan bölgesel ölçekli stratejik farklılaşmalar Ortadoğu bölgesi sözkonusu olduğunda, Balkanlar ve Kafkaslar'ın aksine, Soğuk Savaş dönemine kadar uzatılabilecek unsurlar barındırmaktadır. Ortadoğu'da sömürge geçmişi olan Fransa ve İngiltere gibi ülkeleri de bünyesinde barındıran AB bir bütün olarak ve birliğin üyesi ülkeler olarak Soğuk Savaş süresince Ortadoğu'da çift kutuplu yapının barındırdığı statik dengelerin dışında daha özerk politikalar geliştirmeye özen göstermiştir. Bu ne-

denledir ki, NATO bünyesinde stratejik ortaklık içinde bulundukları ABD ile AB ülkeleri arasında bölgeye dönük politikalarda farklılaşmalar yaşanmıştır. ABD'nin bölgesel strateji açısından tehdit unsuru ülkeler olarak gördüğü İran, Suriye ve Irak benzeri ülkelerin özellikle Almanya ve Fransa ile yakın siyasî ve ekonomik ilişkileri sürdürmesi bunun açık bir göstergesidir. Benzer bir zorunluluk karşısında kalan ve özellikle seksenli yılların başlarında Ortadoğu'da daha etkin bir politika oluşturma çabası içine giren Türkiye de Ortadoğu'da dönemsel dalgalanmalar gösteren politikalar takip etmiştir.

Soğuk Savaşın bitişinde önemli dönemeç noktalarından birini oluşturan Körfez Savaşı bütün bu aktörleri Irak karşısında birleştirmiş görünmesine rağmen gerek savaş öncesi diplomaside gerekse savaş sonrası düzenlemelerde ABD ile AB arasındaki stratejik yaklaşım farklılıkları dikkat çekici olmuştur. Almanya'nın seksenli yılların ortasından itibaren artan bir şekilde Irak ile teknolojik ve ekonomik ilişki içinde bulunması, Fransa'nın Körfez bunalımının savaşa doğru seyrettiği günlerde Irak'a yönelik yoğun bir diplomasi atağı sürdürmüş olması, Ortadoğu Barış Sürecinin Avrupa'da başlatılması gibi faktörler bu açıdan değerlendirildiğinde AB'nin Ortadoğu'da ABD'den farklılaşan bir strateji arayışını sürdürdüğü söylenebilir. Soğuk Savaş sonrası dönemde Ortadoğu'da etkisini artıran ABD-İsrail eksenine rağmen Fransa'nın Suriye, Fransa ve Almanya'nın İran ile olan ilişkilerini özellikle ekonomik alanda artırarak sürdürmeleri bu farklılaşmanın önemli bir göstergesi sayılmalıdır.

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde seksenli yıllarda takip ettiği politikadan uzaklaşarak İsrail ile iyi ilişkileri de aşan stratejik yakınlaşmaya dayalı bir politika benimsemesi ile gündeme gelen ABD-İsrail-Türkiye ekseni gibi senaryolar AB ile Türkiye arasında Ortadoğu'ya dönük politikalarda sözkonusu olan stratejik farklılaşmayı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. AB, bugün Ortadoğu'da ABD ve Türkiye'nin en problemli ilişkilere sahip olduğu İran ve Suriye gibi ülkelerle yakın ilişkilerini sürdürmektedir. Türkiye'nin Ortadoğu politikasında yeni açılımlara girmemesi ve ABD-İsrail eksenine katı bir şekilde sadık kalması durumunda AB ile Türkiye'nin ortak bölgesel strateji geliştirmesi çok güç olacak ve bölgede çıkabilecek her bunalımda farklılaşması muhtemel politikalar tarafların ilişkilere ve entegrasyon sürecine bakış açısını etkileyecektir. Bu konuda da ilişkileri gerebilecek en riskli alan, ABD-İsrail eksenine yakın duran Türkiye

ve AB ile ilişkilerini yoğun bir şekilde sürdüren Suriye ve İran'ın yanında yalnızlıktan kurtulmaya çalışan Irak'ı da doğrudan ilgilendiren Kürt meselesi ve Kuzey Irak'ın statüsü konusu olacaktır.

Özetle söylemek gerekirse, stratejik düzlemde etkili olan bölgesel politikalar konusunda AB ile Türkiye'nin sürdüregeldiği pozisyonların uzlaştırılabilmesi, entegrasyon sürecinin en çetin alanlarından birini oluşturmaktadır. Soğuk Savaş sonrası dönemde Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'da sürdürülegelen politikalarda sözkonusu olan farklılaşmalar bundan sonrası için de ortak bir stratejik planlama yapılmasını güçleştirebilecek unsurlar taşımaktadır. Türkiye bir taraftan kendi jeopolitik konumunu merkez alan, diğer taraftan da bu unsurları tutarlı bir çerçeve içinde uzlaştırabilen yeni bir stratejik bakış açısı geliştirmek zorundadır. Aksi takdirde AB ile girişilen entegrasyon süreci bölgesel çıkarları karşı karşıya getiren bir çatışma alanı haline dönüşebilir.

4. İkili Bir Stratejik Analiz Örneği: Tarihî Derinlik ve Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Almanya İlişkileri[2]

Türkiye-Almanya ilişkileri Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte tarihinin en kritik geçiş dönemlerinden birini yaşamaya başlamıştır. Modern dönemde Prusya'nın Avrupa içinde yeni bir güç merkezi olarak doğuşundan bu yana genellikle doğal müttefik konumunu sürdüren bu iki ülke arasında belki de ilk defa karşılıklı bir güvensizlik ve ihtiyat payı taşıyan bir diplomatik atmosfer oluşmuş bulunmaktadır. Kimi zaman diplomatik söylemlere de yansıyan bu durumun arkaplanı açık bir şekilde ortaya konmadıkça ilişkilerin uzun dönemde sağlıklı bir şekilde seyretmesi güç olacaktır.

Prusya/Almanya ve Osmanlı/Türkiye devletlerinin modern siyasî tarih içindeki yakınlaşmaları 18. yüzyıl Avrupa dengelerine kadar götürülebilir. 18. yüzyılda temelde Avrupa'nın kuzeyindeki üç ülke ile güneyindeki üç ülke arasında bir rekabet sürmekteydi. Batı Avrupa'da İngiliz-Fransız, Orta Avrupa'da Prusya-Avusturya, Doğu Avrupa'da da Rusya-Osmanlı arasında süren kıyasıya rekabet bu ülkeleri

• • • •

2 Alman stratejik zihniyetindeki süreklilik unsurları ve Türk-Alman ilişkileri için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Zihniyet-Strateji İlişkisi ve Tarihî Süreklilik: Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Alman Stratejisi", *Tarihten Geleceğe Türk Alman İlişkileri*, haz. Erhan Yarar, Ankara: 1999, s. 141-201.

çapraz denge politikalarına yöneltmişti. Kuzey ülkeleri lehine gelişen bu rekabet zamanla İngiltere-Avusturya (Napolyon karşıtı koalisyonda olduğu gibi), Prusya-Osmanlı (II. Frederik ve II. Wilhelm-Sultan Abdülhamid'in politikalarında olduğu gibi) ve Rusya-Fransa (I. ve II. Dünya Savaşı politikalarında olduğu gibi) yakınlaşmalarını beraberinde getirmiştir.

Bu denge arayışları içinde kimi zaman Napolyon'un Rusya seferinde olduğu gibi istisnaî iniş-çıkışlar yaşanmışsa da, bu dengelerin ana çizgileri ile bugüne kadar sürdüğü söylenebilir. 18. yüzyıldan bu yana İngiltere Avrupa-içi dengeleri kontrol edebilmek için Prusya/Almanya ile Rusya arasında Avusturya benzeri tampon ülkeleri koruma politikasını sürdürürken, Avrupa-içi her denge değişiminde bir tür Fransız-Rus yakınlaşması kendini göstermiştir.

Bu çerçevede tarihî süreklilik çizgisi içinde bakıldığında Prusya/Almanya ve Osmanlı/Türkiye'nin son iki yüzyıllık dış politika tercihlerinde birbirine yaklaşmasında iki temel stratejik unsur özel bir ağırlığa sahip olmuştur. Bunlardan birincisi, gerek Orta ve Doğu Avrupa'da yükselen güç olan Prusya/Almanya'nın gerekse Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkaslar'da hakimiyetini sürdürmeye çalışan Osmanlı/Türkiye'nin son iki yüzyıllık siyasî tarih içinde Rusya/SSCB'nin batı ve güney istikametindeki ilerleyişi karşısında ortak bir tehdit algılamasına sahip oluşlarıdır. Prusya Orta ve Doğu Avrupa'da tabiî bir hinterland etkisi ile modern bir devlet olarak doğarken ister istemez Asya steplerini arkasına alarak Avrupa'ya sarkmaya çalışan Rusya gibi bir step devi ile hesaplaşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti de aynı step devinin baskısını hem Balkanlar hem de Kafkaslar üzerinden hissedegelmiştir. Daha önce İsveç-Osmanlı ilişkilerinde görülen Rusya'nın batı ve güney istikametindeki yayılmacı politikalarını dengeleme çabası İsveç'in göreceli olarak zayıflaması ve Prusya'nın yükselmesi ile yeni bir nitelik kazanmıştır. II. Frederik'in Osmanlı'ya ittifak teklifi ile başlayan Prusya-Osmanlı ilişkileri böylesi bir ortak jeopolitik zorunluluğun sonucu idi.

Bu durum Soğuk Savaş dengelerine kadar bir süreklilik içinde devam etmiştir. SSCB'nin bir taraftan Doğu Avrupa, diğer taraftan Kafkaslar, Balkanlar ve Boğazlar üzerinde II. Dünya Savaşından hemen sonra başlayan ve Soğuk Savaş süresince yoğunlaşarak artan baskısı bu tarihî denge mekanizması çerçevesinde Türkiye ve Almanya'yı stratejik bir hat üzerinde tekrar buluşturmuştu.

Bu ilişkilerin tarihî süreklilik içindeki ikinci önemli unsuru Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni doğrudan etkileyebilecek bir sömürge geçmişine sahip olmamasıdır. Bu nedenledir ki, İngiltere'nin sömürge politikalarının bir taraftan Osmanlı üzerinde paylaşım hesaplarına yöneldiği, diğer taraftan da Almanya ile küresel bir ekonomi-politik rekabete girdiği dönemlerde Osmanlı-Almanya ilişkileri hızlı bir ivme ile gelişme temayülü göstermiştir. Hele hele İngiliz-Rus yakınlaşmasının olduğu dönemler tabiî bir şekilde ortaya çıkan Osmanlı-Alman birlikteliğini kaçınılmaz kılmıştır. I. Dünya Savaşında ortaya çıkan ittifak böylesi bir sürecin sonucudur. Kırım Savaşında Rusya karşısında İngiltere'yi yanında bulan Osmanlı Devleti Almanya'nın ittifak arayışlarına teenni ile yaklaşırken, sömürgeci İngiltere ile yayılmacı Rusya'nın yakınlaştığı dönemlerde Almanya'ya yakınlaşan politikalara ağırlık vermiştir.

Alman stratejik zihniyeti de iki ülke arasındaki bu yakınlaşmayı özellikle Avrasya stratejik safhasına geçişin olmazsa olmaz şartı olarak görmüştür. Berlin-Bağdat demiryolu projesinin devreye girişi böylesi bir stratejik bakış açısının tipik bir göstergesidir.

Almanya-Osmanlı ilişkilerinin kısa bir özetini vermek gerekirse, bu ilişki Almanya'nın Avrupa içindeki *Mittellage* konumu ile Osmanlı Devleti'nin Avrasya geçiş yollarındaki *Mittellage* konumunun jeopolitik kesişim alanının bir ürünüdür. Her iki ülke de bu jeopolitik kesişim alanını Rusya ve İngiltere karşısında stratejik bir optimizasyona yöneltmek istemiştir. İngiliz-Rus yakınlaşmasının olduğu dönemlerde bu optimizasyon çabası azamî ölçüye ulaşırken, İngiliz-Türk ya da Alman-Rus yakınlaşmasının olduğu dönemlerde ittifak arayışlarına olan ilgi ve ihtiyaç azalmıştır.

II. Dünya Savaşı süresince Türkiye'nin gerek Almanya'dan gerekse İngiltere'den gelen baskılara direnmesi, dönemin idarecilerinin tarihî bir refleks ile İngiliz-Rus ittifak denkleminin karşısında yer almamaya, ama denklemi güçlendirici bir konumda da bulunmamaya özen göstermelerindendir. Savaşın ilk yıllarında Almanya'nın başarılarına rağmen onun safında savaşa girmeyen Türkiye, savaşın sonunda da İngiliz-Rus ittifakına en son katılanlar arasında yer almıştır.

Bu çapraz dengelerin ve tarihî reflekslerin II. Dünya Savaşından sonra da yeni söylem ve tavırlarla sürdüğü söylenebilir. Değişen en

önemli olgu İngiltere'nin rolünü ABD'nin üstlenmiş olmasıdır. 19. yüzyılın step devi Rusya'nın evrensel sosyalist ideolojinin kazandırdığı motivasyon ile bir dünya devi haline dönüşmesi, gerek Orta ve Doğu Avrupa, gerek Balkanlar ve Boğazlar gerekse Kafkaslar ve Ortadoğu üzerindeki baskıların artışı sonucunu doğurmuştur. Bu da Alman-Türk stratejik ortaklığına sadece askerî açıdan değil, ekonomik açıdan da önemli bir boyut kazandırmıştır. Bölünmüş Almanya'nın batı kanadı kendi ekonomik sisteminin işleyişinin adale gücünü II. Dünya Savaşında budanmamış taze ve genç Türk nüfusundan alırken, Türkiye de Sovyet tehditleri karşısında tercih ettiği Batı Bloku içindeki ekonomik potansiyelinin kaynağını yükselen Alman ekonomisinin döviz ve ihracat kapasitesinden temin etmeye çalışmıştır.

Türkiye bu dönemde ABD ile artan güvenlik işbirliğini Almanya ile yoğunlaşan ekonomik işbirliği ile birbirini tamamlayan dış politika unsurları olarak görmüştür. Bu da Soğuk Savaş süresince gelişen Türkiye, Almanya ve ABD arasındaki çapraz ikili ilişkilerin çelişik değil, birbirlerini destekleyen nitelikte seyretmesini sağlamıştır.

Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte ortaya çıkan uluslararası konjonktür Türk-Alman ilişkilerinin bu temel parametrelerini ciddi şekilde etkilemiştir. Herşeyden önce küresel dengelerde ikili yapının dağılması ve klasik güçler dengesinin ağırlığını hissettirmesi Almanya'nın dış politika önceliklerini değiştirmiştir. Sovyet tehdidinin ortadan kalkması ile birlikte Türkiye'nin Almanya nezdindeki stratejik önemi de büyük bir değişime uğramıştır.

Soğuk Savaş süresince Türkiye'deki NATO varlığının Orta ve Doğu Avrupa'ya yönelik Sovyet tehdidini dengeleyici bir rol oynaması ve iki kutuplu gerilimin Almanya'yı doğrudan ilgilendiren Orta ve Doğu Avrupa'dan çok Kafkaslar ve Ortadoğu'da cereyan etmesine yol açması Türkiye'nin Almanya açısından vazgeçilmez önemde bir stratejik ortak olmasını sağlamıştı. Sovyet tehdidinin yok olması ve Varşova Paktı'nın dağılması Türkiye'nin bu rolüne olan ihtiyacı azalttığı gibi Almanya'nın tabiî hinterlandı olarak gördüğü Orta ve Doğu Avrupa üzerindeki baskıları da azaltmış ve bu bölgede ciddi bir boşluğun doğmasına yol açmıştır.

Bu boşluğun doldurulması zaruretinin doğal bir sonucu olarak AB'nin Orta ve Doğu Avrupa'ya yayılması ile Almanya'nın Soğuk Savaş süresince sürdürdüğü AB'nin Batı Avrupa'da derinleşmesi hedefi

arasındaki çelişki, Almanya'nın AB'ye bakışını da, Türkiye'nin AB'ye müracaatını değerlendiriş biçimini de etkilemiştir. Türkiye'nin stratejik önemindeki değişim ve Orta ve Doğu Avrupa'da Almanya lehine doğan boşluk bu bölgedeki ülkelerin AB'ye üyelik müracaatlarına öncelik verilmesine yol açmıştır.

Stratejik önceliklerdeki bu değişim Soğuk Savaş süresince Türk-Alman dostluğunun köprüsü olarak görülen göçmen işçilere bakışı da etkilemiştir. İki Almanya'nın birleşmesinin doğurduğu ekonomik ve sosyal sıkıntılar Almanya'nın ülkedeki Türklerin konumunu bir tür nüfus baskısı olarak görmesine sebep olmuştur. Bu yeni konjonktürde, Türkiye'nin AB'ye üye olmasının getireceği serbest dolaşım hakkı Almanları ciddi şekilde tedirgin eden bir unsur haline dönüşmüştür.

Böylece, Soğuk Savaş süresince Sovyet tehdidinin önündeki en önemli engeller arasında görülen Anadolu'daki genç ve dinamik Türk nüfusu, bu tehdidin kalkışı ve AB içindeki dengeler dolayısıyla Avrupa'ya yönelik bir nüfus tehdidi olarak algılanmaya başlanmıştır. İdeolojik nitelikli Soğuk Savaşın bitmesinden sonra medeniyet temelli yeni bir Soğuk Savaş deklarasyonu olarak algılanan *Medeniyetler Çatışması* tezi bu yaklaşımı maalesef bir tür dışlamaya dönüştürmüş bulunmaktadır.

Türkiye'de uyanan Avrupa'dan dışlanma ve yalnızlaşma psikolojisi kamuoyunda ve siyasî elitte Avrupa'ya yönelik kuşkulu bakışı yoğunlaştırmıştır. PKK'nın Avrupa'daki faaliyetleri ve Kürt ve Kıbrıs meselelerinin Türkiye-AB müzakerelerinde Avrupa'nın önşartları şeklinde algılanış biçimi bu kuşkuyu millî bütünlüğe yönelik bir tür tehdit algılamasına dönüştürmüştür.

Öte yandan Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte ortaya çıkan yeni bölgesel etkinlik alanlarına bakışta da ciddi farklılaşmalar gözlenmiştir. Orta Asya'nın doğal kaynaklarının Avrupa'ya aktarılması ile ilgili seçeneklerde Karadeniz'in güneyinden ve Anadolu üzerinden geçen yolu temel stratejik çıkar olarak gören Türkiye ile ana hatlarıyla Karadeniz'in kuzeyinden veya Tuna üzerinden geçen yola sıcak bakarak Rus tezine yakınlaşan Almanya arasındaki bakış tarzı farklılığı buna bir misal olarak zikredilebilir.

Bu noktada öne çıkan diğer önemli bir boyut da Avrasya-içi entegrasyon faaliyetlerinin Alman ve Türk stratejik tercihleri ile olan

uyum-çelişki ilişkisidir. Baltık ülkeleri arasındaki Baltık Denizi işbirliği çabası, Türkiye'nin öncülüğü ile başlatılan Karadeniz Ekonomik İşbirliği, Rusya-merkezli Slav ülkelerini biraraya getirmeye çalışan projeler ve Balkan ülkelerini kapsayan değişik eksenli teşebbüsler, son yıllarda devreye girmeye başlayan Güneydoğu Avrupa Forumu benzeri çalışmalar ve bütün bu diplomatik adımların AB ile olan ilişkileri, AB'nin merkez gücü olan Almanya ile bu birliğin dışına itilerek yalnızlaştırılmak istendiğini düşünen Türkiye arasındaki çelişkileri artırmaktadır.

Her iki ülkenin gerek NATO bünyesinde gerekse bölgesel bağlantılar dolayısıyla müdahil olduğu Balkanlar ile ilgili meselelerde de ortak bir tavır arayışından çok, kuşkulu bir yaklaşım sezilmektedir. Balkanlar'daki meselelere NATO müdahalesini millî çıkarları için daha uygun gören Türkiye ile bu bölge ile ilgili nihaî çözümün AB'den geçtiğini düşünen Almanya arasındaki görüş farklılıkları Türk-Alman ilişkilerini etkilemeye devam edecektir. Son olarak Almanya'nın bölgede Türkiye'nin tabiî müttefikleri arasında yer alan Bosna-Hersek, Arnavutluk, Hırvatistan ve Makedonya'yı AB'ye davet etmesi kısa ve orta vadede birliğe katılması güç görünen Türkiye'de ciddi kaygılar uyandırmaktadır. Bu ülkelerin AB içinde Yunanistan ile birlikte bulunması ve zamanla Türkiye dışındaki bütün Balkan ülkelerinin birlik bünyesine alınması ihtimali Türkiye'nin Balkanlar'a yönelik politikalarını Türkiye-Avrupa ilişkilerinin bir parametresi haline getirebilir ki, bu durum Türkiye için önemli sakıncalar ihtiva etmektedir. Bu tür projeksiyonların oluşturduğu kuşkular Türk-Alman ilişkilerinin Türkiye-AB ilişkilerindeki problem alanlarının tümünden birden etkilenmesini beraberinde getirmektedir.

AB-Türkiye ilişkilerinde ortaya çıkan tıkanmaların fiilî problem alanlarına taşınması Türkiye'nin AB ve Almanya'dan çok, NATO ve ABD eksenlerine dayalı dış politika seçeneklerine ağırlık vermesine yol açmaktadır. Bu yöneliş NATO-AB ve ABD-Almanya ilişkilerindeki problem alanlarının Türkiye-Almanya arasındaki ikili ilişkilere de yansımasına sebep olmaktadır. Son NATO zirvesinde NATO'nun Avrupa içindeki müdahalelerde karar verme sürecinin Türkiye'nin üye olmadığı AB mekanizmalarına bağlanmasının doğurduğu bunalım bunun son çarpıcı misalini teşkil etmektedir. Türkiye bu konuda haklı olarak kendisinin karar verme sürecinde bulunmadığı bir organın alacağı kararların yükümlülüklerini taşımasının mümkün ol-

madığını beyan ederek bu düzenlemeye karşı çıkmış ve kararın tashihini sağlamıştır.

Özetle, Türkiye-Almanya ilişkileri, Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan bu konjonktürde, dinamik güçler dengesinin olduğu tarihî örneklerin aksine bir bunalım sürecine girmiş görünmektedir. İkili ilişkilerde karşılıklı güven ve işbirliği ortamının istenilen düzeyde oluşturulamaması, Balkanlar ve Ortadoğu başta olmak üzere bölgesel bunalım alanlarına bakıştaki farklılıklar, Türkiye-AB ilişkilerindeki tıkanmalar, ABD, Almanya ve Rusya arasındaki ilişkilerin yeni unsurlarla Soğuk Savaş döneminin statik dengelerinin dışına çıkmış olması gibi olgular ikili ilişkileri doğrudan etkilemektedir.

Ancak, gerek siyasî tarih içindeki tecrübeler gerekse reel jeopolitik ve ekonomi-politik dengeler Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilere bu tür konjonktürel etkilerin ötesinde boyutlar katmaktadır. Bu çerçevede kalıcı ortak çıkar alanları, Türkiye ve Almanya'nın ilişkilerdeki konjonktürel sıkıntıları rasyonel bir bakış açısı ile aşmasını zorunlu kılmaktadır. Ne Almanya ele aldığımız stratejik tercihlerden herhangi birinde Türkiye'yi ihmal edebilir, ne de Türkiye küresel ve bölgesel dengelerde Almanya ile olan ilişkilerini gözardı eden bir dış politika yapımına yönelebilir. İkili ilişkilerde rasyonel, iki ülkenin müdahil olduğu bunalım alanlarında esnek bir politika takip edilmesi bu geçiş sürecinin sağlıklı bir şekilde aşılmasına yardımcı olacaktır.

V. Medeniyet/Kültür Dönüşümü Düzlemi

1. Yeni-Gelenekçi Bir Tepki Olarak AB'nin Tarihî Arkaplanı

Uzun dönemli medeniyetler tarihi perspektifinden bakılarak tarihî derinlik içinde değerlendirildiğinde, AB, Batı medeniyetinin yeni-gelenekçi tepkisi niteliğindedir. Medeniyetler hegemonik dönemlerinin sonlarına yaklaştıklarında ve değer-mekanizma uyumuna bağlı iç dengelerinde sarsıntı geçirmeye başladıklarında, evrensel ve kuşatıcı bir açılımdan çok kendi içlerine ve merkezî coğrafyalarına kapanma temayülü içine girerler. Bugün Doğu Avrupa içlerine doğru genişlemeye çalışan AB aslında Türkiye'nin üyeliği konusunda takınageldiği tavırla bir tür içe kapanma temayülü içine girmiş bulunmaktadır. Seksenli yılların sonunda Türkiye ve Kuzey Afri-

ka ülkeleri gibi farklı medeniyet aidiyetlerine sahip toplumlara açılmayı tartışan AB, Soğuk Savaş sonrası dönemde Avrupa'nın Kutsal Roma-Germen birikimini önceleyen bir genişleme stratejisini benimsemiş görünmektedir.

Kültürel ve tarihî faktörler açısından farklı bir medeniyet havzasına ait olduğu düşünülen Türkiye'ye yönelik politika böylesi bir yeni-gelenekçi tepkinin ürünüdür. Kendi kıtası içinde genişlediğini düşünen Avrupa aslında bu zihniyetle kendi içine kapanmakta ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun tepkilerini gösterir bir tavır sergilemektedir.

Avrupa tarihi incelendiğinde, Roma İmparatorluğu'nun mirası ile ilgili gizli bir diyalektiğin işlediği ve Avrupa'daki diplomasi-savaş ikileminin bu diyalektik içinde gerçekleştiği görülebilir. Şarlman'ın Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nu üç varis arasında paylaştıran 843 tarihli Verdun Anlaşması ile ortaya çıkan sınırlar bugünkü Fransa ve Almanya'nın tabiî alanları ve problem bölgeleri ile hemen hemen birebir uyuşmaktadır. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, bu bölünmeden sonra ilk defa Habsburg hanedanının hanedanlar arası evliliklere dayanan diplomasisi ile birleştirilmiş; bu birleşme karşısında oluşan Protestan koalisyonunun ortaya çıkardığı hesaplaşma, 1648 Vestfalya sistemi ile noktalanan Otuz Yıl Savaşlarına yol açmış ve Kutsal Roma-Germen mirası tekrar bölünmüştür. Daha sonra Napolyon aynı mirası bütünleştirmiş; ona karşı oluşan koalisyon sonucunda da Avrupa-içi bölünmüşlüğü yansıtan Viyana Kongresi sistemi ve güçler dengesi doğmuştur. Aynı mirası Almanya etrafında toparlamaya çalışan Bismark ve II. Wilhelm'in stratejileri I. Dünya Savaşına, Hitler'in çabası II. Dünya Savaşına yol açmıştır.

Avrupa Birliği, bu mirasın askerî araçlar yerine ekonomik ve siyasî araçlarla tekrar toparlanması çabasından başka bir şey değildir. Bundan sonraki süreçte birliğe katılması düşünülen ülkeler arasındaki ayrım bile bu mantığı yansıtmaktadır. İlk altıyı oluşturan ülkelerin dördü (Macaristan, Polonya, Slovenya, Çek Cumhuriyeti) bu mirasın tabiî yayılım alanı içindedir ve bu katılımlarla birlikte Kutsal Roma-Germen mirası tekrar toparlanmış olacaktır. İkinci altı ülke içine girenler ise genellikle ya Bizans-Slav ya da Osmanlı etki alanı içinde kalmış bulunan Doğu'yu kapsayan ülkelerdir ve belki de birleşme süreçleri bu açıdan biraz daha sancılı olmaya adaydır.

Ancak bu genişlemenin Avrupa-içi diplomasi oyununu tümüyle devre dışı bırakarak kalıcı bir bütünleşmeyi ve barışı sağlayacağını düşünmek yanıltıcı olacaktır. Yine tarihin bize öğrettiği bir ders vardır ki, Avrupa-içi her bütünleşme çabası kendi içinden karşı güçlerini çıkarmakta ve iç hegemonik çatışma zamanla son derece yıkıcı savaşlara dönüşebilmektedir. Birliğin derinlemesine gelişmesi yani varolan üyelerle daha sıkı bir birliğe doğru yönelmesi ile üye sayısı artırılarak yaygınlaştırılması tercihleri aslında biri diğerini geciktiren iki yönlü bir çekim alanı oluşturmaktadır. Birliğin derinleşme tercihi ile sıkı bir birlik haline dönüşmesi yeni üyelerin intibakını güçleştirerek yaygınlaşmayı geciktirmektedir. Buna mukabil yaygınlaştırma tercihi, yeni üyelerin cari yapıya intibakları için gereken geçiş süreci dolayısıyla, derinleşmeyi engellemektedir.

Görünen o ki, AB'nin önemli güç merkezleri olan Almanya, İngiltere ve Fransa gibi sürükleyici ülkeler arasında bu konuda bir mutabakat hâlâ sağlanmamıştır. Bu konudaki görüş farklılıkları çekim alanlarının güç oranlarına göre işleyen ve çelişkili bir seyir takib eden bir sürecin devreye girmesine yol açmaktadır. İngiltere'nin -özellikle muhafazakâr iktidarlar döneminde- ulusal egemenlik alanından fedakârlık gerektirecek derinlemesine gelişme formüllerini sürekli olarak engellemeye çalışması karşısında başta para politikası olmak üzere birçok alanda daha sıkı bir birlikten yana tavır koyan Almanya ve Fransa'nın süreci hızlandırma çabaları, iki ayrı bütünleşme düzleminin eşzamanlı bir şekilde varlığını öngören iki vitesli Avrupa fikrinin ortaya atılmasına yol açmıştır. Birlik içinde yeni dengelerin oluşmasına yol açacak olan bu görüş, derinleştirme ve yaygınlaştırma çabaları arasında bir orta yol bulma arayışıdır. Net bir stratejik tercih barındırmayan bu çelişkili tutumlar, AB'nin gerek iç işleyiş gerekse dış ilişkiler konusundaki karar sürecinin çok yavaş işlemesine yol açmaktadır.

İngiltere'nin Avrupa-içi derinleşme çabalarına gösterdiği direnç, Fransa'nın dil milliyetçiliği ve uluslararası ilişkilerde bağımsız güç alanı oluşturma çabaları, Almanya'nın stratejik opsiyon farklılaşması, muhtemel bir iç hesaplaşmanın nüvesi olabilecek ölçekte etkenlerdir. Ayrıca Slovenya dışında kalan eski Yugoslavya bakiyesi alan hâlâ ortak bir çözüme ulaşılamamış problem konularından biridir. Avrupa diplomasisinin iç zaafının Bosna konusunda nasıl bir anda bütün haşmetiyle tecessüm ettiği de gözlerden ırak tutulmamalıdır.

Özetle karşımızda tek bir Batı olmadığı gibi, her zaman tek bir Avrupa da olmayacaktır. Bütün bütünleşme çabalarına rağmen, karşımızda her zaman iç çelişkilere ve çıkar çatışmalarına yol açabilecek güçlü ulusal stratejilerin de yer aldığı bir Avrupa diplomasi geleneği vardır. Bu durum AB ile bir bütün olarak yürütülen ilişkiler ile birlik üyesi ülkelerle yürütülen ikili ilişkiler arasında ince bir diplomasi ayarını gerekli kılmaktadır.

2. Cepheleşme/Bütünleşme Sarkacında Tarihî Arkaplan ve AB-Türkiye İlişkileri

Türkiye-Avrupa ilişkileri tarihte çok az örneği görülen bir ikilemi kendi içinde barındırmaktadır. Coğrafî ve tarihî parametreler açısından bakıldığında Türkiye Avrupa kıtasının ve tarihinin tabiî bir parçasıdır. Avrupa coğrafyasının Avrasya bütünlüğü içindeki tabiî ayrım hatları gerek kara gerekse deniz bağlantıları açısından, Türkiye coğrafyası gözönüne alınmaksızın anlamlı ve tutarlı bir çerçevede tanımlanamaz.

Öte yandan Türkiye coğrafyasından kaynaklanan tarihî gelişmeler anlaşılmaksızın ve yorumlanmaksızın Avrupa tarihini yazabilmek de çok güçtür. Türkiye coğrafyası içinde vücud bulmuş kadîm medeniyetlerin Avrupa kültürüne ve kimliğine yaptıkları katkı olmaksızın ilk modernitenin başlangıcı sayılan 11. ve 12. yüzyıla kadar insanlığın medeniyet birikimine ciddi bir katkıda bulunmamış ve medeniyetlerarası etkileşim hatlarının dışında kalmış olan Batı Avrupa merkezli modern Batı medeniyetinin tarihî bir eksene oturtulabilmesi mümkün değildir.

Yaklaşık altı asır kıtanın önemli bir bölümünü bizzat hakimiyeti altında tutan, diğer bölümündeki gelişmeleri de kurduğu ittifak ilişkileri ve diplomatik müdahale araçları ile etkileyen Osmanlı Devleti'nin tarihi anlaşılmaksızın Avrupa tarihini yazabilmek ve bu tarihin iç dengelerindeki değişmeleri yorumlayabilmek de çok güçtür. Osmanlı Devleti Avrupa içlerine ilerlerken de, kıtanın merkezinden doğusuna doğru çekilirken de, Avrupa siyasî tarihini doğrudan etkileyen en önemli güçlerden birisi olmuştur. Orta Avrupa ve Akdeniz'e yönelik ilerleme döneminde Batı Avrupa'da temerküz eden Avrupalı güçleri yeni ticaret yolları aramaya zorlayan Osmanlı Devleti Avrupa-içi dengeleri doğrudan belirleyebilecek ve yönlendirecek bir güce ulaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu *Millet sistemi* ile Batı Avrupa'da Vestfalya düzeni ile şekillenmeye başlayan ulus-devlet yapılanması arasındaki çelişkiler Orta ve Doğu Avrupa tarihinin hâlâ süren en temel çelişkilerinin altyapısını oluşturmuştur. Fransız Devriminin ivme kazandırdığı milliyetçi akımlar Osmanlı siyasî düzeninin kendine has şartları içinde yeni nitelikler ve unsurlar kazanarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Osmanlı Devleti gerileyerek Doğu Trakya hattına çekilirken de bu kıtanın geleceğini belirleyecek dinamikleri arkasında bırakmıştır.

Bu derece içiçe geçmiş ilişkiler iki farklı medeniyet havzasının yüzleşmesinin ürünü olan Avrupa-Osmanlı ilişkilerinin günümüze kadar yansıyan yönlerini ve her iki medeniyetin varislerinin tarihî tecrübe birikiminden kaynaklanan zihniyet parametrelerini anlamaksızın ilişkileri sağlıklı bir zeminde değerlendirebilmek çok güçtür. Malazgirt Savaşı ile Avrupa'nın ön kapısı niteliğindeki Anadolu'ya giren Selçuk Türklerine tepki olarak başlatılan Haçlı Savaşları bu yüzleşme ve cepheleşme ilişkisinin başlangıç noktasını oluşturur.

Bu yüzleşme ilişkisinin yaklaşık dokuz yüz yıllık seyri açısından kendi içinde bütünlük arzeden üç ana dönemden oluştuğu söylenebilir. İlk üç yüz yıllık dönemde (1071-1355) yüzleşme Ön Asya'da, yani Avrupa'nın eşiğinde seyretmiştir. Bu dönemde Selçuklu-Bizans, Haçlı-Selçuklu, Osmanlı-Bizans ilişkileri Avrupa'daki Türk imajının ilk tohumlarını atmış ve karşılıklı tarihî bilinç şekillenmeye başlamıştır. Selçuklu ve Osmanlı Türklerinin, dönemin Hristiyan Avrupa bilincinin karşı medeniyet olarak telakki ettiği İslam medeniyetinin ve Doğu'nun önüne geçilmesi güç bir dinamik unsuru olarak görülmesi, gittikçe güçlenen bir Türk imajı olarak Avrupa zihniyetinin "öteki" tanımlamasının merkez unsuru haline dönüşmüştür. Haçlı Seferleri esnasında yaşananlar benzer bir "öteki" bilincini Anadolu'ya henüz girmiş bulunan Türk unsurların bilinçlerine de yerleştirmiştir. Bu "öteki" bilincine rağmen her iki güç de kendi arkabahçelerinden ve tarihî birikimlerinden gelen çelişkilerle iç zaaflar yaşamıştır. Selçuklu-Moğol ve Latin-Bizans çatışmaları, bu yüzleşmenin iç çelişkiler de taşıyan dinamik bir süreci kendi içinde barındırdığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı Türklerinin Avrupa kıtasına geçişleri ile başlayan ve II. Viyana Kuşatmasına kadar sürdüğü söylenebilecek olan ikinci üç yüz yıllık dönemde (1355-1683) Osmanlı Devleti, kadîm medeniyet

havzalarının tümünü kendi bünyesinde barındırarak yükselen ve üç kıtaya yayılan hakimiyet alanının en yoğun bir şekilde tecessüm eden unsurlarını Doğu Avrupa'da yeniden şekillendiren bir güç haline dönüşmüştür. Osmanlı'nın Roma'dan sonraki en istikrarlı düzeni (*Pax Ottomanica*) kurduğu bu dönemde Batı Avrupa iç savaşlar, salgın hastalıklar ve din çatışmalarının yönlendirdiği dinamik ve son derece bunalımlı bir tarihî süreç yaşamaktaydı.

Bu dönemde Osmanlı bu yüzleşmenin yükselen ve etkin gücü, Avrupa (özellikle Batı Avrupa) ise bu ilerleme karşısında direnmeye çalışan, edilgen gücü konumundadır. Avrupa'da modern merkezî devlet oluşumunun siyasî teorisyeni olarak görülen Bodin Osmanlı düzenini Fransa için örnek alınması gereken bir model olarak görürken, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nda Aventinus gibi aydınlar Osmanlı sistemini överek bu sistemin kendi imparatorluk yapılarına aktarılması gerektiğini vurgulamış, İmparatorluğun Fronsperger ve Schwendi gibi önde gelen stratejisyenleri ve komutanları modern ordu sistemine geçerken Osmanlı askerî düzeninden istifade edilmesi gerektiğinin altını çizmişlerdir.[3] Bu dönemin sonunu getiren II. Viyana Kuşatması Osmanlı karşısında ortak bir Avrupa bilincinin de doğuşuna yol açmıştır.

Son üç yüz yıllık dönemde ise yüzleşmenin dengesi Avrupa lehine değişmiştir. Endüstri Devrimi ile ekonomik, Fransız Devrimi ile kültürel ve siyasî bir atılım gerçekleştiren Avrupa bu dönemde kendi iç çelişkilerinin ve rekabet unsurlarının da etkili olduğu süreç ile Avrupa dışındaki bütün medeniyet havzalarını sömürgeleştirerek Avrupa düzenini evrensel kılmaya çalışırken Osmanlı için yeni bir "öteki" kavramsallaştırması geliştirmiştir. Bu kez Osmanlı ilerleyen Avrupalı için Doğu'nun, *kadîm*in ve İslam'ın Avrupa hakimiyeti karşısında direnen son gücünü ve Avrupa ile diğer medeniyet havzaları arasındaki ayrım çizgisini temsil etmiştir.

• • • •

3 Bu konudaki bazı çalışmalar için bkz. Gunther E. Rotenberg, "Aventinus and the Defense of the Empire against the Turks", *Studies in the Renaissance*, 1961/10, s. 60-67; Hans Schnitter, "Johann Jacobi von Wallhausen: Ein fortschrittlicher deutscher Militartheoretiker des 17. Jahrhunderts", *Militargeschichte*, 1980/6, s. 709-712; Hans Helfritz, *Geschichte der preussischen Heeresverwaltung*, Berlin: 1938, s. 41-42; zikr. yer Gunther E. Rotenberg, "Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli and the 'Military Revolution' of the Seventeenth Century", *Makers of Modern Strategy*, ed. Peter Paret, Princeton: Princeton University Press, 1986, s. 36.

Osmanlı Devleti ise Avrupalı güçlerin bu ilerleyişi karşısında bu dönemin ilk yarısında (1683-1839) kendi sistemini muhafaza ederek direnmeye çalışmış, ikinci yarısında ise (1839-1987) Avrupa sistemine intibak ederek bu sistemin kurucu unsuru olan medeniyet havzası ile bütünleşmeye yönelmiştir. Tanzimat ile başlayan intibak dönemi Kırım Savaşı sonrasında diplomatik olarak Avrupa sisteminin bir parçası olma çabasına dönüşmüştür.

Bu intibak dönemi Cumhuriyet'in muasır medeniyet düzeyine ulaşma ideali ile mutlak bir yöneliş haline gelirken, AB'ye tam üyelik müracaatı ile nihaî safhasına girmiştir. İntibak ve bütünleşme çabasının bütün idealist söylemine rağmen, Osmanlı-Türk bilincinde de Avrupa yeni bir "öteki" tanımlaması içinde her an ülkeyi küçültecek ve parçalayacak senaryolar üreten bir karşı kutup olarak görülmeye devam edilmiştir. AB'ye nihaî üyelik sürecinin yaşandığı son on yıllık dönemde aynı zamanda Avrupa karşıtlığına dayalı bir karşı milliyetçilik oluşumunun yaşanmaya başlanması bu güvensizliğin bir ürünüdür.

Bugün Avrupa-Türkiye ilişkilerinde cepheleşme/bütünleşme sarkacının oluşturduğu bu ikilemin izleri görülmektedir. Bu izler rasyonel bir diplomatik süreç olarak işlemesi gereken AB-Türkiye ilişkilerini de etkisi altına almakta ve karşılıklı güvensizlik ortamının doğurduğu atmosfer, ilişkileri inişli çıkışlı bir seyre dönüştürmektedir. Türkiye, Avrupa kıtası içindeki konumunu tarihî ve coğrafî unsurları da gözeten rasyonel bir yeniden tanımlamaya tâbi tutmaksızın AB ile olan ilişkilerini de, genel dış politika parametrelerini de sağlıklı bir zemine oturtamaz.

3. Medeniyetlerarası Etkileşim ve Türkiye-AB İlişkileri

Türkiye-AB ilişkileri, medeniyetler tarihi ve medeniyetlerarası etkileşim açısından bakıldığında her parametresi ile incelenmesi gereken son derece özgün bir nitelik taşımaktadır. Üçer asırlık üç dönem içinde ele aldığımız tarihî derinlik boyutu yeni niteliklerle yeni bir dönemin başlangıcının işaretlerini vermektedir. Bu durum sadece diplomatik, ekonomik, sosyal ve hukukî düzlemlerde değil, kültür ve medeniyet etkileşimi çerçevesinde de son derece canlı, çok-boyutlu ve dinamik bir sürecin izlerini taşımaktadır.

Herşeyden önce özellikle son iki asrın zihin dünyasına damgasını vuran Avrupa-merkezli tarih idraki ve medeniyet akış şemaları,[4] hem bu anlayışın doğduğu Batı medeniyeti havzasında hem de gittikçe kendi idraklerini yeniden kurma çabası içine giren Batı-dışı yerel medeniyet havzalarında ciddi bir meydan okumayla karşı karşıya kalmış bulunmaktadır. Aydınlanma felsefesi ve bu felsefeye dayalı sömürgeci/oryantalist bakış açısının dayandığı temel varsayımlar bugün geçerliliklerini yitirmeye başlamışlardır. İnsanlık tecrübe birikiminin tümüyle tek bir nehre akarak Batı medeniyetinde son bulduğu iddialarını ve diğer medeniyet havzalarının zamanla yok olacağına yönelik beklentilerin aksine özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yüksek bir ivme ile canlanma ve alternatif oluşturma temayülüne giren Batı-dışı medeniyet idrakleri ve havzaları önümüzdeki yüzyıl içinde çok ciddi medeniyet hesaplaşmalarının, sentezlerinin, yüzleşmelerinin ve etkileşimlerinin habercisi sayılmalıdır.

Önümüzdeki dönem, bütün medeniyetlerin tek yönlü ve monolitik bir Batılılaşma ve Avrupalılaşma tecrübesine yöneldikleri 19. yüzyılın tümüne ve 20. yüzyılın ilkyarısına egemen olan modernizasyon anlayışlarının değil, insanlık birikimine kendi tarihî tecrübelerine dayalı katkıda bulunma çabalarının yoğunlaştığı ve karşılıklı kültürel etkileşimin hız kazandığı bir dönem olacaktır. Yerel medeniyet değerlerinin antik kalıntılar gibi görüldüğü ideolojik ve dogmatik modernleşme söylem ve uygulamalarının yerini, kendi zaman ve mekan idraklerini yeniden keşfetmekle birlikte bütün insanlığın arayışına çözüm üretebilecek evrensel açılımlara yönelen farklı medeniyet tecrübeleri alacaktır. Bu anlamda, Batı-dışı medeniyet havzaları sömürge-sonrası modernleşme tecrübesini yeni bir eksene oturturken, Batı da Doğu erdemini tekrar keşfetme çabası içine girecektir.

Böylesi bir dönemde farklı medeniyet birikimlerine beşiklik etmiş, Batı-dışı son büyük medeniyet tecrübesinin merkezi olmuş ve canlanmakta olan medeniyet havzaları arasında da tam bir jeokültürel geçiş niteliği taşıyan Türkiye için olağanüstü imkanlar sözko-

• • • •

4 Bu tarih idraki ve medeniyet akış şemalarının dayandığı metodolojik varsayımlar ve problemler için bkz. Ahmet Davutoğlu, "Tarih idraki oluşumunda metodolojinin rolü: Medeniyetlerarası etkileşim açısından dünya tarihi ve Osmanlı", *Divân İlmi Araştırmalar*, 1999/2, S. 7, s. 1-63.

nusudur. Türkiye medeniyetlerarası etkileşimi doğrudan etkileyebilecek kendi özgün tecrübe birikimini ve niteliklerini hayata geçirebilirse sadece AB ile olan ilişkilerde değil, küreselleşme sürecinin getirdiği bütün bunalım alanlarında son derece itibarlı ve onurlu bir yere sahip olur. Bunun aksine, AB ile girilen entegrasyon sürecinin her olumlu safhasında total bir tarih reddi ve Avrupa yönünde radikal bir medeniyet kırılması söylemi benimsenirse, karşı karşıya kalınan her olumsuz tavırda da psikolojik bir refleksle vulgarize Avrupa-karşıtlığı yapılırsa ne sağlam ve süreklilik arzeden bir kültürel aidiyet kimliği oluşturulabilir ne de temasa geçilen toplumlar nezdinde bir saygı kazanılabilir. Tarihte hiçbir zaman etken olma becerisi göstermemiş tarihsiz toplumlara has bir onursuzluk da, hiçbir kültürel etkileşime giremeyen tepkisel bir içe kapanma da, yeni dönemde toplumsal atılım gücümüzü kıracak yanlış tavırlardır.

Son iki asırlık tecrübe göstermiştir ki, bir toplumun kültür ve medeniyet aidiyetinin radikal bir şekilde dönüştürülebilmesi sadece uluslararası konjonktürün, radikal bir entellektüel tercihin ya da siyasî bir deklarasyonun sonucu olarak gerçekleştirilemez. Mao'nun Kültür Devriminden sonra Çin'de Konfüçyanist değerlerin yeni bir ivme kazanması, bütün klasik Ortokos/Slav değerleri feodal kalıntılar olarak gören Sovyet Devriminden yetmiş yıl sonra bu değerlerin devlet başkanlığı seremonilerine kadar tekrar keşfedilmesi, uzun sömürge tecrübelerinden sonra İslam ve Hint medeniyet havzalarının kendini tekrar keşfetme ve yeniden kurma çabaları içine girmesi bunun değişik misallerini oluşturmaktadır. Medeniyetlerin kendi sürekliliğini koruyabilmesi, kendini yeniden üretebilmesi ya da yeni bir yapıya bürünmesi çok daha uzun dönemli zihinsel, felsefî, yapısal ve kurumsal süreçlerin ürünüdür.

Türkiye örneğinde bu süreçler belki de en özgün nitelikleri taşımaktadır ve bu toplumun gelecek perspektifini oluşturabilecek seçkinleri her şeyden önce bu süreçlerin zihinsel arkaplanını, sosyopsikolojik temellerini, değişim ve akış ritmini anlamak, değerlendirmek ve yorumlamak zorundadır. Toplumu, istediği anda, istediği kararla değişecek bir yığın olarak görmek, bu sürecin dışında ve üstünde bir tavırla tek-boyutlu ve tek-yönlü bir dogmatizme yönelmek neo-oryantalist bir tavırdan başka bir şey değildir. Bu anlamda AB ile yaşanan dinamik ilişkinin uzun dönemli medeniyetlerarası etkileşim süreci içinde değerlendirilmesi yepyeni bir yaklaşımın benim-

senmesi ile mümkün olabilir. Bu yaklaşım kısa dönemli psikolojilerden ve siyasî hesaplardan uzak tutulmalıdır.

Bu çerçevede sorulması gereken temel sorulardan birisi Türkiye'yi AB'nin merkez ülkelerinden ve aday ülkelerinden ayıran niteliklerin ne olduğu sorusudur. Mesela niçin Avrupalı seçkinler ve siyaset yapımcıları nezdinde Slovakya'nın, Estonya'nın, Romanya'nın, Bulgaristan'ın üyelik süreci bir medeniyet tartışması başlatmıyor da Soğuk Savaş süresince AB'nin merkez ülkeleri ile stratejik anlamda kader birliği yapmış olan Türkiye'nin üyeliği bir medeniyet problematiğini beraberinde getiriyor? Hatta ve hatta niçin AB-Japonya ya da AB-Çin ilişkilerinde çok daha rasyonel bir süreç egemen olabiliyor da doğrudan temas içinde olan ve üyelik süreci içinde bulunan Türkiye ile olan ilişkilerde medeniyet ve kültür farklılığı olumlu bir etkileşimden ziyade olumsuz bir dışlama konusu olarak gündeme getiriliyor?

Bunda yukarıda incelediğimiz tarihî tecrübenin önemli bir rolü vardır. Türkiye diğer aday ülkelerin aksine Avrupa'nın yarısına yakın bir bölümünde bugünkü AB'nin merkez ülkelerinden farklı bir medeniyet aidiyeti ile egemen olmuş ve Avrupa tarihinin akışını belirlemiş bir geçmişin varisidir. Farklı bir medeniyet aidiyetine sahip olan Çin ve Japonya'nın Avrupa üzerinde böylesine bir egemenliği olmamıştır. Öte yandan Avrupa-merkezli sömürgecilik döneminde de Türkiye böylesi bir sömürgeci dalgaya karşı direnebilmiş nadir ülkelerden birisidir. Bu durum Avrupa seçkinlerinde ve siyaset yapımcılarında *öteki* algılamasının Türkiye ile özdeşleşmesi sonucunu doğurmuştur.

AB'nin yetmişli yıllarda ekonomik ve sosyal gerekçelerle karşı çıktığı serbest dolaşım hakkının seksenli yılların sonlarından itibaren gittikçe kültür ve medeniyet aidiyeti ile ilgili bir problem şeklinde kendini göstermiş olmasının arkasında da bu psikolojik arkaplan vardır. Artan ırkçı temayüller ve İslam-karşıtı psikoloji AB'nin çoğulculuk idealini tümüyle gözardı eden bir tavra yönelmiştir. Bosna bunalımı İslam medeniyetinin Avrupa kimliği konusunu bir kez daha gündeme getirmiş olmasına rağmen bu kriz esnasında takınılan tavır AB'nin temel ilkeleri konusundaki samimiyetinde ciddi tereddütler doğurmuştur.

Huntington'un *Medeniyetler Çatışması* tezi ve bu tez içinde Türkiye'nin iki medeniyet arasında parçalanmış ülke olarak takdim

edilmesi uzun dönemli medeniyet etkileşimi sürecinin stratejik bir hedef için nasıl bir manivela gibi kullanılabileceğinin çarpıcı ve tehlikeli yüzünü göstermiştir. Batı-dışı medeniyet havzalarındaki kültürel canlanmayı stratejik bir tehdit gibi gösteren ve Batılı stratejisyenlere bu medeniyet havzaları arasındaki çelişkileri manipüle etmeyi öneren Huntington'un yaklaşımı sadece Batı-dışı medeniyetlerin, özellikle de İslam ve Çin medeniyetlerinin ciddi tepkilerine maruz kalmamış, aynı zamanda *West-Rest* (Batı-Diğerleri) gibi kategorik bir ayrımın doğuracağı riskleri sezen Batılı seçkinler ve siyaset yapımcıları nezdinde de ciddi kuşkular uyandırmıştır. Clinton'ın 1999 sonlarındaki Türkiye ve 2000 başlarındaki Hindistan ziyaretlerinde bu ülkelerin medeniyet geçmişlerinin insanlık birikimine yapabilecekleri katkılara özel atıflarda bulunması *Medeniyetler Çatışması* tezinin doğurduğu güvensizlik ortamını gidermeye yönelik mesajlar olarak görülmelidir. Gerçekten dünya nüfusunun dörtte birini oluşturan Çin'i ve dünya nüfusunun yaklaşık diğer dörtte birini barındıran ve dünya jeopolitiğinin en hassas kuşağını ve geçiş yollarını elinde tutan İslam dünyasını karşı-medeniyet kutupları olarak gören bir yaklaşımın dünya düzeni oluşturmada ne derece riskli sonuçlar doğuracağı açıktır.

Bu tez en çok Türkiye gibi medeniyetlerarası geçiş bölgeleri üzerinde bulunan ve tarihteki etkin konumu dolayısıyla rahatlıkla *öteki* kategorilerine sokulabilecek olan ülkeleri yakından ilgilendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Huntington'un parçalanmış ülke tanımlamasına sebep olan farklı ve kimi zaman da değişik medeniyet tecrübelerini yaşamış olmak uzun dönemli perspektifte bir risk değil, önemli bir zenginliktir. Yeter ki, ülkenin kültür hayatını yönlendiren seçkinler ve siyasî geleceğini şekillendiren siyaset yapımcıları bu farklı tecrübeleri sosyokültürel ayrışma haline dönüştürmesinler ve bu tecrübelerden özgün bir açılımın ufkunu yakalayacak beceriyi gösterebilsinler. Maalesef son on yıl içinde yaşananlar Türkiye'nin seçkinlerinin bu konuda yeterli psikolojik özgüvene, kültürel aidiyet hissine, tarih bilincine, zihinsel donanıma sahip olmadığını göstermiştir. Bugün yapılması gereken, AB sürecini de etkileyecek olan kültür parametreleri ile ilgili önyargıdan uzak, ufuk açıcı ve derinlikli bir açılımın önündeki engelleri kaldırmaktır.

AB-Türkiye ilişkileri hem insanlık birikiminin genelini ilgilendiren medeniyetlerarası etkileşim, hem AB'nin çoğulcu niteliği hem de

Türkiye'nin engin medeniyet tecrübe birikimini harekete geçirebilme kabiliyeti açısından önemli bir sınav olacaktır. Bu konuda AB'yi bekleyen temel sınav Avrupa-merkezli Kutsal Roma-Germen kimliği ve sömürgeci tecrübe ile post-kolonyal dönemin çoğulcu Avrupa kimliği arasındaki gerilim ile ilgilidir. AB'nin klasik Avrupa parametreleri içinde Kutsal Roma-Germen birikimine, yani inanç olarak Hristiyanlığa, tarihî tecrübe olarak Roma birikimine dinamik insan unsuru olarak Germen kavimlere dayalı bir çerçevede tanımlanması inanç olarak Hristiyan olmayanların, Roma siyaset geleneğini bir şekilde tevarüs etmemiş olanların ve etnik orijin olarak Arî unsurdan gelmemiş olanların dışlandığı bir yapı demektir.

Gizli bir sömürgeci bilinci ve bu bilincin dayandığı ırk ve din fanatizmini barındıran böylesi bir yaklaşım sadece bütün bu unsurların dışında görülen (belki Doğu Roma tarih tecrübesi hariç) Türkiye'nin dışlanmasını değil, AB'nin çoğulculuk konusunda ciddi bir zaaf göstermesi sonucunu da beraberinde getirecektir. Bu durum sadece AB'nin evrensel bir ilke olarak benimsediği çoğulculuk ilkesinin zamanla dumura uğraması sonucunu doğurmakla kalmayacak, aynı zamanda AB'nin büyük aktörlerinin iç siyasî ve sosyal yapısında da önemli etkilerde bulunacaktır, çünkü bu ülkeler artık geçen yüzyıldaki monolitik ve homojen yapılara sahip değillerdir. Başta İngilitere, Fransa ve Almanya olmak üzere, özellikle şu veya bu şekilde sömürgeci bir geçmişe sahip olan Avrupa ülkeleri gittikçe çok daha fazla kozmopolit bir sosyokültürel yapıya dönüşmektedirler. Bu ülkelerin tümü sömürgeci dönemde mallarını sömürdükleri ülkelerin bu kez insanlarının akınlarına uğramakta ve yeni bir çehre kazanmaktadırlar. Hint kökenlilerin İngiltere'de, Cezayir kökenlilerin Fransa'da artan dinamik nüfus baskısı bu olgunun bir yansımasıdır. Mezkur ülkelerin futbol takımlarına kadar yansıyan bu çeşitlenme, zamanla bu ülkeleri, Avrupa kimliğini çok daha esnek bir tanımlamaya tabi tutma zorunluluğu ile karşı karşıya bırakacaktır. Bu yüzleşme bütün Avrupa için aslında bir demokrasi ve çoğulculuk sınavı anlamına gelecektir, çünkü şu anda Avrupa-kökenli olmayan Avrupalı nüfus gerek siyasî katılımda, gerek kamu idaresinde gerekse hukuk alanında nüfusları ölçüsünde temsil edilmemektedirler.

Bu noktada gelecekle ilgili iki senaryodan bahsedilebilir. Birinci senaryoda bu temsil problemi aşılarak Avrupa-kökenli olmayan ye-

ni Avrupalıların sistemin içine adil bir şekilde çekilmesi Avrupa kimliğinin uzun dönemde dönüşmesine yol açacak ve Kutsal-Roma-Germen prototipine dayalı kimlik tanımlamasının aşınması sonucunu doğuracaktır. Bu medeniyet tarihi açısından bakıldığında, İbn Haldun'un *asabiyet* tezinin yeni bir misalini teşkil edecektir. Başta AB olmak üzere Batılı sistemik güçlerin güneyden gelen nüfus baskısı konusundaki tedirginlikleri ve nüfus zirveleri ile dünya nüfusunu denetim altına alma çabaları böylesi bir senaryonun oluşturduğu psikolojinin ürünüdür.

İkinci senaryo olarak eğer bu yeni Avrupalıların Avrupa sistemi içine çekilmesinin engellenmesi sözkonusu olursa Kutsal-Roma-Germen prototipine dayalı klasik Avrupa kimliği korunabilir, ancak AB'nin kendisini küresel bir güç haline getirecek çoğulculuk ilkesi tümüyle devre dışı kalmış olur. Bu tavır, ayrıca bir yandan Avrupa-kökenli olmayan Avrupalıların Batıdan tasfiyesini öngören ırkçı temayülleri hortlatırken, diğer yandan ciddi sosyoetnik çatışmaların ortaya çıkmasına yol açabilir. Bu çerçevede AB'nin Türkiye'nin üyeliğine yönelik tavrı aynı zamanda çok daha derinden seyreden bir Avrupa bunalımının geleceği ile ilgili ciddi ipuçları verecektir. Avrupa bu sınavı er ya da geç yaşamak ve kendi tarihi ile bir kez daha yüzleşmek zorunda kalacaktır.

Türkiye'nin yaşamakta olduğu ve gelecekte daha da doğrudan yüzleşeceği temel problem ise uzun dönemli perspektif içinde kendi özgün medeniyet birikim ve kimliğini bütün insanlığa açık yeni formlarla üretebilme ve uluslararası ilişkilerde saygın bir yer edinebilme çabası ile bu kimlik arasında bir uyum kurabilme meselesidir. Bu mesele aynı zamanda Türkiye'yi kimlik açısından parçalanmış bir ülke olarak gören Huntington benzeri yaklaşımların öngörüsünün de test edilmesi olacaktır. Önümüzdeki yüzyılda uzun dönemli medeniyet dönüşümü itibariyle sahip olduğu tarihî birikimi değerlendirebilen, kendine güvenden kaynaklanan güçlü bir psikolojik altyapıya sahip olan, bulunduğu coğrafyayı kendine merkez edinebilen ve bu zaman-mekan idrakinde kendi içinde tutarlı bir stratejik zihniyet geliştirmekle birlikte son derece rasyonel ve esnek bir diplomasi uygulayabilen ülkeler öne çıkacaktır.

Bu çerçevede gelecekte ülkeler uluslararası ilişkiler hiyerarşisinde sahip oldukları jeopolitik, jeostratejik ve jeokültürel derinlik ile

sağlam bir yer edinebileceklerdir. Bu açıdan Türkiye için riskli gibi görülen alanlar aynı zamanda en büyük imkanları ve avantajları oluşturmaktadır. Türkiye'nin tarihî derinliğe dayanan bir medeniyet aidiyetine sahip olmakla birlikte en yoğun Batılılaşma tecrübesini de yaşamış olması, iyi değerlendirildiğinde, yeni dönemin temel özelliği olan medeniyetlerarası etkileşimin en sağlıklı örneklerinden birini oluşturulabilir ki, böylesi bir örnek stratejik yönelişin de önünü açabilir. Aksi bir tutum Türkiye'yi sürekli karşılıklı iç tehdit algılamaları ile uğraşmasına ve total toplumsal enerjisini içe dönük olarak harcamasına yol açan bir kısır döngüye sokar.

Bu açıdan Batılılaşma/çağdaşlaşma söylemi ile medeniyet aidiyeti ve millî/yerel kimlik arasındaki gerilimin aşılması Türkiye'yi bekleyen en ciddi medeniyet hesaplaşmalarından birini oluşturmaktadır ki, girilen AB süreci bu hesaplaşmayı derinlemesine ve yaygınlığına etkileyen yan sonuçlar doğuracaktır. Türkiye'de çoğu zaman varsayılan görüşün aksine Türkiye AB ile onurlu bir ilişkiyi kendi jeokültürel aidiyet derinliğini reddederek sağlayamaz. Aksine, bu derinlik tahkim edildikçe ve yeni açılımlar için uygun bir zemin haline dönüştükçe hem AB ile ilişkilerde hem de genel uluslararası zeminde saygın bir konum elde edilebilir. Türkiye hakkında AB'ye giriş doğrultusunda olumlu görünen bir karar alınan her zirve sonrasında medeniyet ve kültür kırılmasının nihayet tümüyle gerçekleştiği rüyası ile sloganik bir tavır içine giren bir toplumun uluslararası alanda kendisine saygı duyulan bir konum kazanabilmesi çok güçtür. Kendi tarihî varoluşunun jeokültürel derinliğini reddeden bir toplumun çetin bir müzakerenin tarafı olarak görülmesi de mümkün olamaz. Jeokültürel anlamda ne ölçüde derinliğe sahip olursak AB üzerinde de o ölçüde etkin olabiliriz.

Özetle önümüzdeki dönemde stratejik ya da demografik güce sahip olmakla birlikte kendi yerelliğinden evrensel mesajlar üretebilen medeniyet havzaları öne çıkacaktır. Bu çerçevede AB belki de Avrupa tarihinde ilk defa gerçekten kuşatıcı ve çoğulcu bir kültür havzası oluşturabilme imtihanı ile karşı karşıya kalırken, Türkiye sahip olduğu jeokültürel ve tarihî derinliği kapsamlı bir medeniyet açılımına dönüştürebilme imtihanını yaşayacaktır.

AB'nin bu süreçte yaşamakta olduğu imtihan en az bizim yaşadığımız imtihan kadar çetindir. AB, Türkiye ile olan ilişkilerini ger-

mesi ve kendi etnik/dinî kabuğuna çekilip Türkiye'yi dışlaması durumunda sadece Türkiye'yi kaybetmiş olmayacak, yeni sömürgeci bir dalgayı ve görüntüyü ortaya çıkaracaktır. Böylesi Avrupa-merkezli yeni sömürgeci bir anlayış AB'yi Avrupa kıtasına hapsedecek sonuçlar doğurabilir. Türkiye ile yürütülen süreçte sık sık görüldüğü gibi ekonomik, siyasî ve diplomatik problemlerin kültür farklılığına gerekçe teşkil etmesi için kullanılması uzun süre devam ettirilebilecek bir politika değildir. Türkiye AB'yi artık kendi jeokültürel derinliğini terkederek her ne suretle olursa olsun eklemlenebileceği ve bu yolla kendi iç çelişkilerini aşabileceği bir medeniyet merkezi olarak görme temayülünü de, sık sık depreşen Türkiye'yi bölmeye çalışan Avrupa imajını körükleyen savunmacı refleksi de terketmek zorundadır. Önce tarihî, felsefî derinliği ihtiva eden zihniyet boyutunu esas alan bir perspektif benimsemek, sonra da diğer bütün alanları bununla birlikte değerlendiren ve her birini kendi mantığı içinde ele alan bir yaklaşım geliştirmek zorundayız. Türk toplumu günün birinde ileriye yönelik olarak insanlık tarihine ciddi bir katkıda bulunacaksa, bu kendisini tarihte özgün kılan jeokültürel derinliğinden hareketle mümkün olabilir.

VI. Tarihî Reflekslerin Kıskacında Türkiye-AB İlişkileri

Türkiye-AB ilişkileri bu tarihî miras ile diplomatik rasyonalite arasında gidip gelen bir seyir takip etmektedir. Rasyonel ve teknik düzeyde yürümesi gereken diplomatik süreçlerde dahi hiç umulmadık tarihî/psikolojik zihniyet parametrelerinden kaynaklanan refleksler devreye girmektedir. Her fırsatta evrenselliği ve çoğulculuğu temel Avrupa ilkeleri olarak vurgulayan Avrupalı liderler ve entellektüeller Türkiye ile ilişkiler sözkonusu olduğunda sık sık Avrupa kimlik ve kültürünün Hristiyan temelini gündeme getirirken; Türkiye, bütünleşmek üzere kendi iradesiyle müracaat ettiği AB'yi, kimi zaman bütünüyle, kimi zaman da bazı üyelerini öne çıkararak, Türkiye'yi bölme senaryolarının merkezinde görmekte ve bunu diplomatik deklarasyonlara yansıtmaktadır.

Bu tarihî/psikolojik arkaplan ile reel coğrafî ve diplomatik konumun çelişkileri arasında inişli çıkışlı bir seyir takip eden bu ilişki biçimi, AB'nin genişleme planları çerçevesinde Türkiye açısından cid-

di riskler barındırmaktadır. Daha önceki birçok çalışmamızda da belirttiğimiz gibi,[5] AB Türkiye'nin üyelik müracaatından bu yana son derece soğukkanlı bir tercih ile Türkiye'yi bünyesine almaksızın ve tam olarak reddetmeksizin bir bekleme sürecinde tutma tavrını sürdürmüştür. Bu bekleme sürecini mümkün olan en uzun zamana yayarak ilişkileri askıda tutan özel bir statü oluşturmaya yönelen AB, rasyonel bir diplomasi aktörü olarak, Türkiye'nin tam üyeliğinin doğuracağı riskleri üstlenmeksizin, Türkiye'nin dışlanmasının doğurabileceği riskleri bertaraf etmeye çalışmaktadır. Yani, kendisi açısından öylesine bir optimum çözüm arayışı içindedir ki, bu optimum çözümün getirdiği konjonktürde Türkiye'den en büyük tavizleri alıp en az ödemeyi yapmak mümkün olabilsin. Bunun da en pratik formülü, Türkiye'yi bağlamakla birlikte AB'yi serbest ve esnek bırakan bir özel statü oluşturulması ya da bekleme sürecinin mümkün olduğunca uzatılmasıdır. Özel statü için uygun bir araç olan Gümrük Birliği devreye sokularak Türkiye kısa bir süre için tatmin edilmiştir.

Eğer diğer bekleyen ülkeler için bir karar alma zorunluluğu olmamış olsaydı, GB ile istenen diplomatik sonuç AB açısından elde edilmiş olacaktı. Ancak, diğer bekleyen ülkelerden gelen baskılar, AB'yi Türkiye ile ilgili istenenden daha önce bir karar almaya zorladı. Yine de bu karar GB sürecinin belirsizliğini sürdürecek bir karar olmuştur. Lüksemburg Zirvesinden sonra gündeme gelen 11+1 formülü böylesi bir belirsizliğin matematiksel simgesidir.

AB tarafından dile getirilen insan hakları, Kıbrıs, Ege, ekonomik parametreler gibi unsurlar Türkiye'yi sürekli bir belirsizlik içinde tutma politikasının gerekçeleri değil, bahaneleridir. Yani bu unsurlar olduğu için böylesi bir karar alınmamakta, belirsizlik stratejisi uygulandığı için bu unsurlar öne çıkarılmaktadır. Bu unsurların oluşması AB'nin zaten uygulamayı düşündüğü ve uygulayageldiği stratejinin uygulanmasını kolaylaştırmaktadır. Türkiye bir gün insan hakları hususundaki eksikliklerini AB istediği için değil, kendi insanına ve toplumuna saygı duyduğu için düzeltme iradesi gösterdiği zaman uluslararası ilişkilerde saygın bir konum kazanacaktır.

• • • •

5 Bu konuda farklı yıllara ait iki örnek için bkz. Ahmet Davutoğlu, "İki Medeniyet, İki Farklı Çoğulculuk Anlayışı", *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Sempozyumu*, İSAV, İstanbul, Aralık 1989; a.mlf. "Tarihi Açıdan Türkiye-AB İlişkileri", *İzlenim*, Ocak 1996, S. 29, s. 25-32.

Bu rasyonel diplomasi oyununun psikolojik arkaplanı yakın kara havzası ile ilgili bölümde ele aldığımız Türkiye-Avrupa ilişkilerinin tarihî seyri ile ilgilidir. Başka bir kültür çevresine ait olan, nüfusu kalabalık ve dinamik bir Türkiye'nin AB'ye girişi, tarihi çok iyi okuyan AB yetkililerini kaygılandırmaktadır. Roma İmparatorluğu'nu çözen dinamik Germen ve Hun akınlarının benzeri bir baskı ile karşı karşıya olduklarını düşünen AB yetkilileri, güney ülkelerinden gelen bu baskının Avrupa'ya en yakın ucu olarak Türkiye'yi görmektedirler. Avrupalı lider ve aydınların büyük çoğunluğu, Türkiye'yi, kültürel olarak İslam-merkezli Doğu'nun, ekonomik ve siyasî olarak da Güney'in bir uzantısı şeklinde görmektedir. Bu nedenle, Türkiye'yi hazmı güç bir unsur şeklinde gören Avrupalılar, tam üyeliğe evet demekte, ama hayır demenin getireceği maliyetleri de hesap ederek ilişkileri askıda tutmaktadırlar.

Soğuk Savaşın sona ermesinden sonra Orta ve Doğu Avrupa'da yaşanan gelişmelerle birlikte AB'ye üyelik için yeni adayların devreye girmesiyle daha da kronik bir nitelik kazanan bu politika, AB sürecini daha başından "uzun ince bir yol" olarak deklare eden Türkiye'nin şüphelerinin artmasına ve ilişkilerin gerilmesine yol açmıştır. Birliğin üye sayısının 27'ye çıkartılması planlanan önümüzdeki 15-20 yıllık genişleme döneminde Türkiye'nin adı yer almamaktadır. Bu da Birliğin Türkiye ile ilgili tercihinin, "GB ile denetim altında tutulmakla birlikte tam üyeliğe alınmaması" şeklinde belirlendiğini ortaya koymaktadır. Avrupa Türkiye ile olan ilişkilerini Türkiye'nin başka eksenlere ve arayışlara kayışını engelleyen ama tam üyelik ile ilgili hiçbir garantiyi içermeyen bir düzeyde kalmasını istemektedir.

Gümrük Birliği sürecinin en tehlikeli yanı da budur. Türkiye kendi iç ve dış ekonomik parametrelerini Avrupa'ya uyarlarken, Avrupa Türkiye'nin birlik ile ilişkilerinde tam anlamıyla karar bağımsızlığına sahip olmaktadır. AB'nin her önemli karar öncesinde Yunan vetosu yoluyla Türkiye'den taviz koparma şansı mevcutken, Türkiye'nin AB'ye ya da bu birlik üyesi ülkelere karşı herhangi bir yaptırımı devreye sokma hakkı bulunmamaktadır. Bu ilişki biçimindeki belirsizliğin sürmesi, Türkiye'nin uluslararası ekonomik tercihlerini ciddi bir şekilde sınırlayacak ve gittikçe Avrupa'ya ortak değil bağımlı bir ekonomik yapılanma oluşacaktır.

Çok açık bir şekilde görülmektedir ki, Gümrük Birliği politikası ile Türkiye'yi ekonomik hinterlandı içinde tutan AB, Türkiye'nin de-

mografik gücünün serbest dolaşım hakkı ile Avrupa üzerinde baskı yapmasını engellemeye çalışmakta ve ekonomik rasyonaliteye ve kendi ilan ettiği evrensel değerlere aykırı jeokültürel bir dışlama politikası takip etmektedir. Ekonomik olarak Avrupa'ya tek taraflı olarak eklemlenmiş, ancak jeokültürel olarak dışlanmış bir Türkiye, cepheleşme/bütünleşme sarkacının kıskacı içine alınmaya çalışılmaktadır.

Bu kıskacın stratejik bir çıkmaza dönüşmemesi Türkiye'nin çeşitlendirilmiş bir yakın kıta havzası politikasını uzun dönemli bir stratejik planlama çerçevesinde devreye sokabilme kabiliyetine bağlıdır. Önümüzdeki yirmi yıllık dönemde Doğu Avrupa ile tümüyle bütünleşmiş bir AB karşısında Türkiye'nin yalnızlaşmasını engelleyecek alternatif kıta havzası politikaları oluşturularak her türlü alternatife açık bir manevra alanı geliştirilmesi zorunluluğu Türkiye'nin yakın gelecekteki en temel stratejik parametrelerinden birisi olacaktır.

Türkiye ne coğrafî ne de tarihî olarak Avrupa'dan kopabilir. Ancak, Avrupa ile ilişkilerde yeni bir dönemin başlayabilmesi, tarihî/psikolojik zihniyet parametrelerinin rasyonel diplomatik süreçleri etkisi altına almamasına bağlıdır. Askıda tutulan bu ilişki biçiminin yol açtığı kısır döngüden çıkmanın öncelikli şartı Türkiye'nin dış ilişkiler stratejisini, AB'yi de içine alan ama kesinlikle tek bir faktör olarak ona indirgemeyen bir bakış açısı ile yeni bir değerlendirmeye tâbi tutmaktır. Rasyonel bir zeminde yapılacak böylesi bir yeniden değerlendirme, iç siyasî yapılanma açısından da büyük bir önem taşımaktadır. Türkiye'de seçkinleri de, siyaset yapımcılarını da bu noktada bekleyen en ciddi sorumluluk diplomatik sürecin getirdiği rasyonalite ve esneklik ile medeniyetlerarası etkileşim sürecinin gerektirdiği derinlik ve uzun dönemli perspektifi tutarlı bir bütün içinde geliştirebilmek ve bunu siyasî, ekonomik, sosyal ve hukukî pratiğe aksettirecek bir özgüven oluşturabilmektir.

Sonuç

Stratejik teorileri kalıcı kılan temel unsur tasvir, açıklama ve anlama düzlemlerindeki nesnellik ile anlamlandırma ve yönlendirme düzlemlerindeki öznellik arasında sağlıklı bir irtibat kurabilme kabiliyetleridir. İçinde yaşanan stratejik realitenin uluslararası konjonktür çerçevesinde ortaya konabilmesi, anlamlandırma ve yönlendirme düzlemlerindeki öznel perspektifi hem sağlam bir zemine dayandırır, hem de uygulanabilir politikalara dönüştürülebilmesini sağlar.

Bu stratejik teorileri kalıcı kılan diğer önemli unsur, bu yaklaşımların, inceleme nesnesi olarak merkeze aldığı ülkenin/toplumun sabit verileri olan tarihini ve coğrafyasını, daha soyut bir ifadelendirme ile, zaman ve mekan boyutlarını kapsayan çift yönlü bir derinlik ile incelenmesidir. Geçmiş-konjonktür-gelecek bağlantısını kuracak olan tarihî derinlik bir yandan yaşanan realitenin zaman boyutu içinde kavranabilmesini sağlarken diğer yandan her bir uygulama alanındaki aktörlerin algılamalarının, davranış biçimlerinin ve stratejik zihniyetlerinin bu boyut içindeki etkisini ortaya koyar. Tarihî derinliğine nüfuz edilememiş bir uluslararası ilişkiler alanının konjonktürel yönünü tasvir etmeye çalışmak incelenen kişinin hafıza kayıtlarını yok sayarak bir psikoloji tahlili yapmaya benzer. Böylesi bir tahlilin konjonktürel bunalımları anlayabilmesi de, stratejik bir süreklilik içinde gelecek perspektifi çizebilmesi de mümkün değildir.

Coğrafî derinlik ise incelenen ülkenin/toplumun mekan sürekliliğini gösterir ve karşılıklı etkileşim içinde olduğu stratejik alanı tanımlar. Bir toplumun iç parametreleri, etkileşimde bulunduğu bölgesel alanlar ve genel uluslararası konjonktür arasında içiçe geçen daireler şeklinde doğrudan bir bağımlılık ilişkisi vardır. Bu daireler arasındaki hukukî ayrımlara işaret eden sınırlar, statik dönemlerde daha belirleyici iken dinamik dönemlerde diğer faktör-

lerce belirlenmeye başlar ve yeni bir anlamlılık çerçevesi oluşana kadar kaçınılmaz bir esneme yaşarlar. Dinamik dönemlerde yapılan kapsamlı coğrafî derinlik analizlerinin iç tutarlılığı, kalıcı stratejik yönlendirme kriterlerinin başında gelir.

Kalıcı ve kapsamlı bir stratejik yaklaşım, geçmiş-konjonktür-gelecek bağlantısını kurabilen bir tarihî derinlik analizi ile iç-bölgesel-uluslararası parametreler arasında sağlıklı bir geçişkenlik kurabilen coğrafî derinlik analizinin kesişim alanında ortaya çıkar. Bir ülkenin stratejik derinliğinin zeminini oluşturan jeokültürel, jeopolitik ve jeoekonomik unsurlar bu kesişim alanı içinde anlamlılık kazanır.

Türkiye'nin stratejik derinliğini ortaya koymaya çalıştığımız bu eserde bu stratejik zeminin teorik boyutu ile pratik uygulama alanları arasındaki ilişkileri ve etkileşimi göstermeye çalıştık. Birinci Kısımda bu stratejik analize zemin teşkil eden kavramsal ve tarihî çerçeve tanımlandı. Bu kavramsal ve tarihî çerçeveden hareketle, İkinci Kısımda, Türkiye'nin öznel şartlarının oluşturduğu stratejik derinliğin ana esasları teorik bir çerçevede incelendi. Son kısımda ise bu ana esasların hayata geçirilmesini sağlayacak stratejik araçlar ve bölgesel politikaların tarihî ve coğrafî derinliğe dayalı uygulama alanları gösterilmeye çalışıldı.

Genel bir tasvir çerçevesinde ele alındığında Türkiye tarih, coğrafya, nüfus ve kültür gibi sabit veriler açısından total güç kapasitesini reel güce dönüştürebilecek köklü bir altyapıya sahiptir. Ancak stratejik anlamda büyük avantajları beraberinde getiren bu durum aynı zamanda ciddi riskleri de bünyesinde barındırmaktadır.

Türkiye'nin coğrafî derinlik anlamında oturduğu zemini tahlil ederken yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta havzaları gibi tanımlamalar geliştirdik ve ilgili bölümlerde bu havzaların iç yapılarını ve uluslararası sistem içindeki konumlarını Türkiye'nin stratejik yapılanmasındaki önemleri açısından ele aldık. Böylesi bir analiz Türkiye'nin cari sınırları gözönüne alınarak yapılacak bir tasvirin ötesinde yeni açıklama, anlama ve anlamlandırma zeminleri oluşturmaktadır. Türkiye'yi çevreleyen Balkanlar-Kafkaslar-Ortadoğu kuşağından oluşan yakın kara havzası, Karadeniz-Boğazlar-Marmara-Ege-Doğu Akdeniz-Kızıldeniz-Basra-Hazar iç denizleri ve su geçiş yollarından oluşan yakın deniz havzası ve nihayet Avrupa-Kuzey Afrika-Batı ve Orta Asya'dan oluşan yakın kıta havzası ayrı ayrı ele alındıklarında da, bir bütün olarak incelendiklerinde de, coğra-

fî olarak dünya anakıtasının merkezini, tarihî olarak da insanlık tarihinin ana damarının şekillendiği alanları kapsamaktadır.

Bu nedenledir ki, Türkiye'nin bu alanlar içinde karşı karşıya kalabileceği ya da bir şekilde müdahil olabileceği hiçbir uluslararası ilişkiler olgusu tek boyutlu bir tasvir ile anlaşılamaz. Bunun son derece doğal bir sonucu olarak, Türkiye'nin bu uluslararası ilişkiler olgularına ve çerçevelerine yönelik dış politika oluşumu da tek yönlü ve tek eksenli nitelik taşıyamaz. Aksine, her bir havza ile ilgili uluslararası ilişkiler olgularının bu havza bütünlüğü içindeki çok boyutlu tahlilinin ötesinde bu havzalar arasındaki etkileşimin de anlaşılabilmesi gerekmektedir. Bu etkileşim alanlarındaki dış politika ritminin sürekli takip edilmesi ve Türkiye'nin stratejik tercihleri açısından yönlendirilebilmesi, stratejik bir analizin ve dış politika yapımının olmazsa olmaz gereklilikleri arasındadır.

Türkiye'nin birbirinden farklı özelliklere sahip olmakla birlikte birbirleriyle etkileşim içinde bulunan yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta havzalarının oluşturduğu zeminde strateji geliştirme zorunluluğu ile karşı karşıya kalması avantaj ve riskleri en üst düzeye çıkarabilecek bir çeşitliliğe sahiptir. Türkiye'nin kendi bünyesinde barındırdığı farklı tarihî tecrübeler de bu zeminlerle ilişkisi bakımından dinamik bir etkide bulunmaktadır. Teknolojik, ekonomik ve askerî kapasiteden oluşan potansiyel verilerin bu dinamik çerçeveden doğrudan etkilenmesi dönemsel sıçramalara ya da tıkanmalara yol açmaktadır.

Sabit ve potansiyel verilerdeki bu dinamik çeşitlilik ve diyalektik etkileşim, stratejik oluşumda çarpan etkisine sahip faktörlerin ağırlığını artırmaktadır. Türkiye için de bugün temel mesele, tarih ve coğrafya sabit verilerini etkin bir şekilde kullanabilecek, kültür faktörünün birleştirici ve kuşatıcı niteliğini öne çıkarabilecek, dinamik nüfus unsurunu harekete geçirebilecek ve bu sabit verilerden hareketle ekonomik, askerî ve teknolojik kapasiteyi maksimum düzeyde artırabilecek bir stratejik zihniyeti uygun bir stratejik planlama ve tutarlı bir siyasî irade ile devreye sokabilmektir. Stratejik zihniyet, stratejik planlama ve siyasî irade düzeyinde yaşanan bunalımlar sabit ve potansiyel verilerin sağlayabileceği avantajları azalttıkça stratejik risk unsurlarını artırmaktadır.

Soğuk Savaş sonrası konjonktürde Türkiye ile ilgili yapılan tasvirlerin mihver ülke (*pivotal state*) ile parçalanmış ülke (*torn country*) uçları arasında gidip gelmesi aslında bu çok yönlü dinamizmin ortaya çıkardığı bir çelişkidir. Bir ülkenin farklı parçalar için-

de gerilim yaşıyor gibi görülmesi bile kendi içinde barındırdığı güç potansiyelinin bir işareti sayılmalıdır. Farklı parçaları bünyesinde asırlarca barındırmış olan ve dinamik bir konjonktürde bu farklı parçaların çekim alanlarında diyalektik bir gerilim yaşayan bir toplum, bu parçalardan yeni ve iddialı bir bütün oluşturabilme potansiyelini de kendi özünde taşır. Bir ülkeyi parçalanmış olmakla birlikte aynı zamanda mihver kılan ana damar da budur.

Bu stratejik çerçeve, kendi ana bünyesine farklı aşılar almış bir ağacın birbirinden çok farklı toprak türlerinin bulunduğu zeminlerde aynı anda kök salmaya, büyümeye ya da tutunmaya çalışması gibi dinamik ve diyalektik bir çeşitlilik barındırmaktadır. Bu ağacın beslendiği her bir farklı toprak türünden kendi bünyesinde barındırdığı farklı aşılara uygun besleyici kaynaklar sağlaması ağacın küllî zenginliğini ve kuşatıcılığını artıracak, bu zeminler ve aşılar arasındaki farklılaşmanın doğurduğu uyumsuzluklar ise ağacın kendi kaynaklarını tüketmesi ve karşılıklı çelişkilerle içten içe çökmesi sonucunu doğuracaktır.

Kişiler gibi toplumların da güçleri aynı zamanda zaaflarıdır; ya da tersinden bir söyleyişle zaaf görüntüleri aynı zamanda kendilerini bir iç muhasebe ile dönüştürebilecekleri güç potansiyelleridir. Güç kaynaklarını iyi kullanamayan ve harekete geçiremeyen topluluklara bu güç kaynakları zaaf odakları şeklinde geri dönerken, bunalım kaynaklarını bir hayatiyet belirtisi olarak güce dönüştürebilen topluluklar için bu zaaf unsurları dahi yeni güç kaynakları oluştururlar.

Medeniyet tarihi ve bu tarihin şekillendirdiği siyasî tarihte bunun sayısız misalleri mevcuttur. Stratejik teoriler gibi stratejik açılımlar da bunalım dönemlerinde yaşanan parçalanmışlıklara üretilen cevapların eseri olmuştur. Alman stratejisinin temelini dokuyan disiplin ve dakik kararlılığın temelinde Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun asırlar süren parçalanmışlığından Alman birliğine geçişin sancıları vardır. *Pax Britannica*'yı tarih sahnesine çıkaran kurumların ilk nüveleri İngiliz İç Savaşının parçalanmış tablosunun içinde oluşmuştur. Fransız kimliğinin ve stratejisinin temel unsuru olarak görülen dil ve kültür milliyetçiliği mezhep savaşları ile parçalanmış Fransa'yı bütünleştirme çabası veren Kardinal Richeliue'nün eseri olduğu gibi, Napolyon dönemi Fransız egemenliğinin sütunları Devrim Fransasının parçalanmışlığı içinde yükselmiştir. SSCB'yi Soğuk Savaş döneminin ikinci süper gücü konumuna getiren süreç de I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan

Devrim ve parçalanma sancılarının eseri olmuştur. 20. yüzyılı Amerikan yüzyılı yapacak olan temel değerler, kurumlar ve mekanizmalar 19. yüzyılın ortalarında yaşanan İç Savaşın külleri arasında tarih sahnesine çıkmıştır. Amerikan İç Savaşını ortaya çıkaran toplumsal parçalanmışlıklardan kaynaklanan temel bunalım unsurları aynı zamanda Amerikan çokkültürlülüğünün de hazırlayıcısı olmuştur. Bu özelliği tarihî tecrübemizden bir misalle desteklemek gerekirse, Osmanlı Devleti'ni, daha önce birçok benzeri görülmüş bir devlet niteliğinden çıkararak, Fatih döneminde gerçek bir dünya gücü haline dönüştüren temel yapı ve kurumlar da en son acı misali Anadolu beyliklerinin parçalanma sürecinde gözlenen siyasal parçalanma tecrübesinden alınan derslerin sonucunda şekillenmiştir.

Özetle, kendi bunalımından ve parçalanmışlığından dahi güç üretebilen toplumlar tarihe ağırlık koyma hakkını ve imtiyazını da elde ederler. Aksine, kendi güç unsurlarını bile bunalım kaynağı olarak gören ve bu şekilde takdim eden toplumların mevcudiyetlerini sürdürebilme şansları dahi olamaz.

Dinamik bir süreç içinde bu dinamizmin kaçınılmaz parçası olarak farklı nitelikte ve düzeyde bunalımlarla yüzleşmek zorunda kalan toplumların kimileri bu bunalımları içine kapanarak, kimileri ise alabildiğine bir stratejik açılma ile bu bunalımlara meydan okuyarak aşmaya çalışırlar. Bir kıta devleti olan ABD'nin iç savaş sonrası yaşadığı izolasyon politikası, bir ada devleti olan Japonya'nın sömürgecilikle karşılaştıktan sonra kapılarını dış dünyaya kapatarak bir iç temerküz alanı oluşturma çabası, içe kapanarak bunalımı aşma çabasının başarılı misalleri arasında yer alır.

Bazı toplumların tarihî tecrübeleri ve coğrafî konumları ise buna kesinlikle el vermez. Dünya anakıtasının merkezinde ya da jeostratejik havzaların kesişim bölgelerinde bulunan veya çok kültürlü bir yapıyı kendi paradigması içinde sürdüregelmiş olan toplumların dış faktörlere tepki olarak içe kapanmaları ise ya mümkün değildir ya da kısa dönemli olarak mümkün olsa dahi çözüm üretici değildir. Bu şartlarda içe kapanan toplumlar ya dış faktörlerle ya da iç parçalanmaya yol açan bunalım çelişkileri ile içten içe çözülmeye girerler.

Türkiye ikinci grup ülkeler arasındadır ve içe kapanarak değil, yeni bir özgüven ve iddia ile dışa açılarak bunalım unsurlarını güç unsurları haline dönüştürebilir. Dünyanın kuzey-güney ve doğu-batı istikametindeki en stratejik kuşağının merkez hattı üzerinde

bulunan Türkiye'nin içe kapanması coğrafî açıdan mümkün değildir. Türkiye'yi 20. yüzyılın konjonktürel şartları içinde ortaya çıkan sıradan ulus-devletlerden ayıran tarihî miras farkı da içe kapanmayı imkansız hale getirmektedir.

Bu tarihî miras farkının ayırdedici özelliği tesbit edilmeksizin Türkiye'nin neden bu denli kapsamlı bir dinamik stratejik ortamda bulunduğu sorusunun açıklama, anlama ve anlamlandırma çerçevesi geliştirilemez. Türkiye'yi aynı yakın kara ve deniz havzalarında yer alan ülkelerden ayıran temel özellik vurgulanmaksızın açıklayıcı bir cevap oluşturmak da çok güçtür. Mesela Suriye'nin Ortadoğu'daki, Bulgaristan'ın Balkanlar'daki, Gürcistan'ın Kafkaslar'daki konumundan Türkiye'yi ayıran ve bu yakın kara havzalarını birbirine irtibatlandıran ana özellik aynı zamanda Türkiye'nin böylesi dinamik bir stratejik ortamda bulunmasının da gerekçesini oluşturmaktadır.

Bu ana özellik yakın kara ve yakın deniz havzası politikalarını doğrudan ilgilendiren tarihî merkez konumu ile irtibatlı bir şekilde ortaya konabilir. Tarihî merkez konumunun ana unsurlarından birisi, Türkiye'nin, 20. yüzyıla birçok jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel parçayı bir bütün halinde bünyesinde barındıran büyük ölçekli siyasal yapı (imparatorluk) olarak giren sekiz ülkeden biri olan Osmanlı birikimi üzerinde kurulmuş olmasıdır. Bu büyük üniteden küçük ünitelere bölünme esnasında yaşanan her jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel parçalanma böylesi büyük siyasal yapıların merkezi konumunda bulunan ülkeleri tarihî bir sorumluk ve yüzleşme alanı ile karşı karşıya bırakmıştır.

Asrın başında imparatorluk yapılarına sahip olan ve bu yapıların I. ya da II. Dünya Savaşı neticesinde çözülmesine şahit olan İngiltere, Rusya, Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Çin ve Japonya da benzer bunalımları yaşamış ve kendi özgün sentezleri ile bu bunalımdan konjonktürel uluslararası şartlara uyum gösterebilen yeni siyasal üniteler çıkarma çabası içine girmişlerdir.

Bütün bu ülkeler de Osmanlı gibi yoğun bir jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel parçalanma yaşamışlar ve bu parçalanmanın yol açabileceği zaafları yeni stratejik araçlarla aşmaya çalışmışlardır. İngiltere, *Commonwealth* sistemi, İngiliz dilinin egemenliği ve kendisini stratejik açıdan ikame eden ABD ile sahip olduğu paradigmatik yakınlığı kullanarak stratejik ağırlığını sürdürmeye çalışırken, Rusya önce ideolojik bir dönüşümün sağladığı motivasyonla bir süper güç haline gelmiş sonra aynı ideolojik çerçevenin çö-

küşü üzerine yeni kapasitesine uyumlu bir küçülme süreci ile hesaplaşmak zorunda kalmıştır. Almanya kaybettiği emperyal birikimi tekrar toparlayarak bir dünya gücü haline gelebilmek için iki dünya savaşı çıkarmayı göze alırken, Fransa Avrupa-içi diplomatik dengelerle sömürge birikimi arasında rasyonel bir optimizasyon yapmaya çalışmıştır. İki emperyal Asya ülkesinden biri olan Japonya, Almanya örneğine benzer şekilde Pasifik'teki etki alanını askerî güçten ekonomik etki alanına kadar değişik stratejik araçlarla tekrar kurmaya çalışmış, Çin ise Rusya örneğine benzer şekilde bir ideolojik dönüşüm ile yeni bir merkez konumu kazanmaya gayret etmiştir. Bu ülkelerden yalnızca Avusturya-Macaristan tabiî sınırları içinde küçülerek sınırlı bir etki alanına doğru gerilemeyi kabullenmiştir. Bunun da temel sebebi aynı havza içindeki emperyal sorumlulukların Almanya tarafından üstlenilmiş olmasıdır.

Büyük ölçekli siyasal yapılardan küçük ölçekli siyasal yapılara yönelik bu daralmayı kendi Anadolu-eksenli mihver alanına çekilip burada yeni bir siyasal rejim kurarak durduran Türkiye'nin zamanla kendi coğrafyasının ve tarihinin tabiî zorunlulukları ile yüzleşmesi ve bu yüzleşmeden kaynaklanan bunalımlarla hesaplaşması kaçınılmazdır. Türkiye'nin dünya anakıtasının merkezindeki coğrafî konumu bu yüzleşmeye daha da çetin bir boyut katmaktadır. Mesela hakimiyeti altında tuttuğu bölgelerle kendi anavatanı arasında doğrudan irtibat olmayan İngiltere'nin bu bölgelerdeki jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel parçalanmanın etkisini hissetmesi çok daha dolaylı olmuştur. Hatta, kimi zaman İngiltere kendisi bu tür parçalanmaları hızlandıracak sınır oluşumlarına yol açarak dolaylı etki alanını korumaya çalışmıştır. Benzer bir durum Fransa ve Japonya için de geçerlidir.

Buna mukabil Osmanlı Devleti'nin bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın kara havzaları olan Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'dan çekilmesi ve yakın deniz havzaları üzerindeki etki alanını kaybetmesinin doğurduğu jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel parçalanmadan kaynaklanan her türlü bölgesel bunalım alanı Türkiye'yi doğrudan etkilemektedir. Bu etki çift yönlü olarak sürmektedir. Kimi zaman Türkiye'nin kendi içinde yaşadığı siyasal, ekonomik ve kültürel dalgalanmalar bu havzalardaki gelişmeleri doğrudan etkilemekte, kimi zaman da Türkiye bu havzalardaki gelişmelerden etkilenmektedir. Bu etkilenmenin eşzamanlı olarak seyrettiği dinamik dönemlerde yoğun iç hesaplaşmalar ve dış bunalımlar yaşanmaktadır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde kısa bir süre içinde yaşanan iniş çıkışlar bunun son örneklerini oluşturmaktadır. Soğuk Savaş benzeri statik uluslararası konjonktürlerde kontrol altında tutulan bu etkileşim, küresel ve bölgesel belirsizlik alanlarının arttığı dinamik uluslararası konjonktürlerde çok yönlü ve derinlikli bir yüzleşme ve hesaplaşma sorumluluğunu beraberinde getirmektedir.

Bu yüzleşme ve hesaplaşma, hakkı ile yapıldığında bir zaaf değil, bir güç kaynağıdır. Soğuk Savaş sonrası dönemde çift kutuplu statik yapılanmanın örttüğü jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel faktörlerin devreye girmesiyle birlikte Türkiye'nin kendisini Balkanlar-Ortadoğu-Kafkaslar'dan oluşan en yakın kara havzasından, yakın deniz havzasına ve yakın kıta havzasına doğru genişleyen bir hâle içinde birçok bunalımla karşı karşıya bulması, bir risk alanı oluşturduğu gibi önemli bir potansiyel etki alanı da oluşturmaktadır. Türkiye'nin kendi içinde yaşadığı çelişkiler, tedirginlikler ve gerginlikler de aslında bu yeni coğrafî/tarihî çevreye uyum gösterme çabasının sonuçlarıdır.

Böylesi bir konjonktürde Türkiye'nin bu yüzleşme ve hesaplaşmanın ortaya çıkardığı meydan okumayı kendi içine kapanarak aşabilmesi çok güçtür. Bu tür dinamik konjonktürlerde ve dış etkilere açık bir coğrafyada içe kapanan ve sürekli iç tehdit ve risk unsurlarını tartışan bir ülkenin derinliğine bir çözülme ile karşılaşma riski artar. Aksine, kendi tarihî tecrübe birikiminden özgün bir stratejik zihniyet kurabilen, bunun araçlarını oluşturabilen ve bu stratejik zihniyeti doğru bir yöntemle uygulayabilen ülkeler, sadece kendi iç çelişkilerini aşmakla kalmaz, önemli stratejik ve kültürel açılımlar da gerçekleştirirler.

Türkiye'nin en yakın havzasından başlayarak dışa açılması kaçınılmaz ise, mesele bu açılımın ne tür bir psikoloji ile, hangi yöntem ve kurumlarla gerçekleştirilebileceği meselesidir. Daha önceki bölümlerde teferruatlı bir şekilde incelendiği gibi, Türkiye'nin stratejik derinliğinin yakın kara, yakın deniz ve yakın kıta bağlantıları ile yeniden tanımlanması, bu derinliğin jeokültürel, jeopolitik ve jeoekonomik boyutlarının dış politika parametreleri olarak kapsamlı bir değerlendirmeye tâbi tutulması, bu değerlendirmenin gerektirdiği stratejik araçların dengeli ve koordineli bir bütünlük içinde devreye sokulabilmesi ve nihayet uygulama alanlarında ön hazırlıkları iyi yapılmış, rasyonel ve uzun dönem perspektifine dayanan dış politika yapımına yönelinmesi yeni dengelerin oluşa-

cağı daha istikrarlı uluslararası konjonktürlere daha uygun şartlarda girilmesini sağlayacaktır.

Unutulmamalıdır ki, Soğuk Savaş fiilen bitmiş olmakla birlikte Soğuk Savaş sonrası dönemin uluslararası dengelerini ve hukukunu belirleyecek olan nihaî düzenlemeler ve anlaşmalar halen yapılmamıştır. Bu açıdan ele alındığında Soğuk Savaşı bitiren ateşkesler yapılmış, ancak yeni güç dengelerini yansıtan nihaî düzenlemeleri de kapsayan geniş ölçekli bir yeni dünya düzeni oluşturulamamıştır. Bosna, Karabağ, Filistin, Kosova ve Kuzey Irak gibi birçok bunalım alanında bunalımın nihaî çözümünden çok dondurulması yolunun tercih edilmesi de aslında yeni düzenin ana parametrelerinin belirlenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Belirsizliklerle dolu bu dinamik geçiş dönemini stratejik tutarlılık ve esneklik içinde değerlendirebilen ülkeler oluşacak yeni düzene çok daha avantajlı bir pozisyonla gireceklerdir. Soğuk Savaşın galipleri safında bulunan ve bunun için Soğuk Savaş süresince çok ciddi bir bedel ödeyen Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde bu bedelin karşılığını aldığını söyleyebilmek çok güçtür. Soğuk Savaşın bitişinden sonraki on yıl içinde hissî dış politika söylemi dışında reel parametrelerde sürekli sınır boyu ve sınır ötesi stratejik risklerle karşı karşıya kalan, Soğuk Savaşın mağlubu olan ülkeler AB adayı statüsü kazanırken AB ile ilişkilerinde inişçıkışlar yaşayan, Avrupa ordusunun kurulması sürecinde dışlanma tehlikesi karşısında NATO üyeliğinin içinin boşalması riski ile karşılaşan ve nihayet son olarak da bir soykırım müsebbibi olarak takdim edilmek suretiyle psikolojik/diplomatik bir dışlanma baskısını üzerinde hisseden Türkiye çok yönlü bir stratejik yenilenme ihtiyacı içindedir.

Bu stratejik yenilenme herşeyden önce yeni bir stratejik anlamlandırma çerçevesini ve bu çerçevenin dayandığı yeni bir duruşu gerekli kılmaktadır. Bu anlamlandırma sürecinde temel çıkış noktası toplumsal psikolojinin bir özgüven ile yeniden inşa edilmesidir. Bütün bir dünyanın karşılıklı etkileşim süreci içine girdiği bir dönemde özgüvenini ayakta tutabilen toplumlar yeni güç merkezlerinin nüvelerini oluşturacaklardır. Bunun aksine, özgüvenini kaybederek başka toplumların çevre unsurları olmayı kabullenenler ise psikolojik bir yıkımdan sonra stratejik bir çözülüşü de yaşama tehlikesi ile karşı karşıya kalacaklardır.

Bu psikolojik özgüven yenilenmesinin olmazsa olmaz şartı da stratejik zihniyetin yeni şartlara uyum sağlayacak şekilde yeniden

oluşturulmasıdır. Daha önce birçok kez de vurgulamış olduğumuz gibi toplumların uluslararası ilişkilerdeki konumu zaman ve mekan sabiteleri olan tarih ve coğrafya sütunları üzerinde yükselir. Kendi tarih ve coğrafyalarını yeniden anlamlandırma gücü gösteremeyen toplumların atılım yapma güçleri olmadığı gibi yeni şartlara intibak etme kabiliyetleri de olamaz. Hiçbir resmî ya da gayriresmî ideoloji ve dış politika söylemi, toplumları tarih-ötesi (zaman-ötesi) bir konuma sıçratamaz, coğrafya-ötesi (mekan-ötesi) bir boşluğa da yerleştiremez.

Tarihte edilgen değil etken olmak, tarihi okumak değil yazmak ideal ve iddiasındaki her toplum, önce içinde bulunduğu sabit veriler olan zamanı ve mekanı yeniden yorumlamak zorundadır. Mekan açısından bakıldığında kimi toplumlar sadece belli bir coğrafyaya aittir. Bu toplumların o coğrafyadan diğer mekanlara açılımı sadece istila ve sömürgeleştirme hedefine yöneliktir. Yayıldıkları mekandaki toplumlarla kaynaşma ve birlikte bir coğrafyayı paylaşma idealleri yoktur. Kendi coğrafyaları mutlak merkez, diğer bütün coğrafyalar ise mutlak periferidir. Belli bir dünya görüşünü de yansıtan bu mekan anlayışının en son ve tipik misali başta İngiliz ve Fransız sömürgeciliği olmak üzere Batı yayılmacılığıdır. İngilizler Hindistan'a bu dünya görüşü ve mekan anlayışı ile gitmişler ve mümkün olan en büyük çaplı kaynak aktarımını gerçekleştirdikten sonra asıl coğrafyalarına geri dönmüşlerdir.

Bazı toplumlar ise dünya görüşleri itibarıyla kuşatıcı, ait oldukları coğrafya itibarıyla köprü durumundadırlar. Bu toplumlar tarihî geçiş yolları üzerinde seyyal haldedirler ve gerek yükseliş gerekse düşüş dönemlerinde kendi merkez vatan tanımlarını sürekli değiştirerek o coğrafyada yaşayan diğer unsurlarla kaynaşma yolunu seçerler. Medeniyet tarihindeki simgesel bir misalle göstermek gerekirse, Tarık bin Ziyad'ın gemilerini yakması sadece başarılı bir askerî taktiğin değil, aynı zamanda mekan anlamında kuşatıcı bir dünya görüşünün yansımasıdır. Tarık bin Ziyad için evrensel bir dünya görüşünün merkez coğrafyası değil, her türlü kavimle birarada yaşanabilecek bir ufuk coğrafyası vardır. Onun için Endülüs, bu ülkedeki çokkültürlü yapıyı tümüyle yok eden Katolik İspanyollar gelene kadar, birçok farklı kavim ve kültürün asırlar boyu bir potada kaynaştığı kuşatıcı bir köprü coğrafyası olmuştur. Aynı şekilde Orta ve Batı Asya'dan Hindistan'a akan Müslüman Türk topluluklar da, İngiliz sömürgeciliğinin aksine, o bölgelere yerleşmek ve yerleşik topluluklarla aynı coğrafyayı paylaşmak üzere bir siya-

sî otorite oluşturmuşlardır. Bunun içindir ki, Hindistan, Babür egemenliğinde çok yönlü ve çok kültürlü bir medeniyet etkileşimine sahne olmuştur.

Osmanlıların Balkanlar'a yönelişi de farklı değildir ve benzer bir kültürel çeşitliliğin istikrar içinde yaklaşık beş asır sürmesini sağlamıştır. İlk öncüler Mostar'ın da ötesinde Blagay Külliyesini kurarken yeni bir coğrafyanın ufuklarını da göstermişlerdir. Aynı tavır gerilerken de sürmüştür. 19. yüzyıl ortalarında Namık Kemal için Vatan Silistre'dir, 20. yüzyıl başlarında Mehmet Akif için Çanakkale'dir. Etnik köken itibarıyla Anadolu'yu merkez görmesi gereken Namık Kemal'in Türk, Balkanlar'ı merkez vatan görmesi gereken Mehmet Akif'in Arnavut oluşu da bu tanımlamada hiç mi hiç etkili değildir. Avrupa istikametine doğru ilerlerken Viyana önlerinde düşenler ile Avrasya hakimiyeti için Ruslar tarafından Karadeniz'in kuzeyindeki Özi kalesinde kılıçtan geçirilenler, Asya ideali için Allahüekber Dağlarında donanlar ve Anadolu'nun kalbini savunmak için Sakarya'nın suyunu kanlarının rengine dönüştürenler hangi kökenden olurlarsa olsunlar aynı tarih/mekan anlayışının ve aynı milletin unsuruydular.

Dolayısıyla bu stratejik zihniyet yenilenmesini destekleyecek temel stratejik yöneliş de kategorik ayrışmaların yerini jeokültürel ve jeostratejik nitelikli bütünleşmelerin almasıdır. Bu bütünleşme zorunluluğunu yakın dönem tarihimizde sürekli tartışılagelen Asyalılık-Avrupalılık ya da Doğu-Batı diyalektiği çerçevesinde örneklendirebiliriz. Avrasya ana kıtasının doğu-batı ve kuzey-güney istikametindeki hatlarının kesişim bölgelerinde bulunan köprü ülkelerinden birisi olan Türkiye sıradan Avrupalılık ve Asyalılık arasında süregelen anlamsız kategorileştirmelerin tesirinden kurtularak uzun dönemli strateji ve bu stratejinin gerektirdiği jeokültürel altyapının temel unsuru olan kimlik meselesinde kapsamlı bir yenilenme süreci içine girmek zorundadır.

Uluslararası ekonomi-politik yapılanma açısından Kuzey ile Güney arasında, uluslararası jeokültürel yapılanma açısından Doğu ile Batı arasında bir geçiş hattı üzerinde bulunan Türkiye, bu konumunun yeni jeoekonomik, jeopolitik ve jeokültürel parçalanmalara yol açmasını önleyen bir strateji geliştirmek zorundadır. Aksine, bu konum Türkiye'nin bölgesel ve küresel rolünü artıran bir jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel bütünleşme aracı olarak görülmelidir.

Yine tarihî bir tecrübe ve misal ile ortaya koymak gerekirse, doğu-batı istikametinde ilerleyen Selçuklu-Osmanlı tarihî birikimi için Asya-Avrupa ilişkisi yay ile ok ilişkisi gibidir. Yay geriye doğru ne kadar gerilirse ok ileriye doğru o denli hızla gider. Bu nedenledir ki İran'daki hakimiyetini pekiştiren Selçuklu Devleti bir ok hızıyla Anadolu'da ilerlemiş, Anadolu birliğini kurarak Asya yayını geren Osmanlı'nın Avrupa yönündeki ilerlemesi önlenemez bir ivme kazanmıştır. Coğrafî kavramlar bile bu ilişki biçimini yansıtacak şekilde muhteva değiştirmiştir. Her iki halde de *Rumeli* Avrupa ya da batı istikametindeki ilerleyişin yeni merkezi olarak görülmüştür. Selçuklu için Rumeli şimdiki Anadolu'dur -bunun için Mevlana'nın ismi Celaleddin-i Rûmî'dir-, Osmanlı için ise Balkanlar'dır. Ne yay ne de ok bu ilişki biçiminde ikincil konumda değerlendirilebilir. Mesele yayı ve oku yerli yerince ve birbirini destekler tarzda kullanacak strateji iradesinin oluşturulmuş olmasıdır.

Toplumların uzun dönemli kimlikleri ve bu kimliklerin yönlendirdiği stratejileri, araçlardan bağımsız bir şekilde etkide bulunurlar. Bu stratejilerin araçları kimi zaman askerî, kimi zaman kültürel, kimi zaman ekonomik, kimi zaman ise bütün bu unsurları içeren kapsamlı bir medeniyet oluşumu ve hakimiyeti olabilir. Öncelikli mesele, hangi araçların hangi zamanlama ile kullanılması olduğu kadar, hangi stratejik kimlik ve zihniyetin hangi hedefler doğrultusunda harekete geçirileceği meselesidir. Araçlar ve zamanlama bu meseleden sonra kaçınılmaz olarak devreye girerler. Mesela Selçuklu-Osmanlı birikimindeki askerî ilerleme, bugün uluslararası ekonomik ilişkiler açısından yeni bir tanımlamaya oturtulabilir. Türkiye'nin ekonomisini ve uluslararası ekonomik ilişkilerini AB çerçevesine indirgeyen ve sadece bu boyut ile sınırlayan bir yaklaşım yaysız bir oku eli ile bilinmeyen bir istikamete atma tavrı sergilemektir. Onun için de ok ile hedef arasında hiçbir mantıklı ilişki kurulamadığı gibi yayın gerilim gücünü oluşturan toplumsal motivasyon da gerçekleştirilememiştir. Asya'ya ayaklarını sağlam basamayan bir Türkiye'nin gözlerini ve ufkunu Avrupa'ya dikebilmesi de güçtür. Osmanlı'nın Asya derinliğinde bunalım yaşadığı dönemlerde Avrupa'daki ilerleyişinin yavaşlaması gibi, Asya'daki ekonomik ve siyasî potansiyelini harekete geçiremeyen bir Türkiye'nin de AB içinde, Avrupa'ya pazar ve turistik mekan olmaktan başka şansı ve seçeneği de olamaz.

Askerî/siyasî ve ekonomik stratejiler arasında zamanlama farkı ile birlikte ortaya çıkan uyumun en canlı misalleri Japonya ve

Almanya'nın II. Dünya Savaşı esnasındaki askerî yayılım stratejileri ile II. Dünya Savaşı sonrası uyguladıkları uluslararası ekonomik stratejiler arasındaki uyumdur. II. Dünya Savaşında Alman tanklarının girdiği her bölgede bugün Alman markı ve ekonomik etkisi, Japon donanmalarının ulaştığı her noktada Japon ekonomik modeli hakimdir.

Yayı hakkınca gerebilen toplumlar oku da istediği uzaklığa, istediği zamanlama ile gönderebilen toplumlardır. Ne yayı unutarak oku rastgele sağa sola gönderenler ne de oku unutarak yayı sürekli sloganik tarzda germekle uğraşanlar uzun dönemli kimlik ve strateji oluşturabilirler. Yapılması gereken şey, yayı Türkiye'nin sınırlarının ötesindeki potansiyelini de kapsayacak çapta ve ölçekte gerebilmek, oku da rasyonel bir stratejik planlama ile iddialı bir ufuk perspektifi arasında uyum sağlayan bir hedefe, aynı anda yöneltebilmektir.

Yoğun bir medeniyet bunalımının yaşandığı, insanoğlunun bütün doğrularını yeniden kurma çabası içine girdiği, bu çerçevede de bütün tarihî kültür birikimlerini yeniden keşfetmeye çalıştığı bir dönemde Türkiye gibi köprü ülkelerin farklı medeniyet birikimlerini bünyesinde barındırıyor olmaları yeni bir medeniyet açılımı için ciddi bir kaynak oluşturmaktadır. Bizi diğer toplumlardan farklılaştırarak tarih sahnesine özel bir konumla çıkartacak olan da temelde bu özgün niteliklerimizdir.

Modernite Avrupa-merkezli bir tarihî sürecin eseriydi; küreselleşme ise kaçınılmaz bir şekilde başta Asya olmak üzere bütün insanlık birikimini tarihin akış seyrinde tekrar devreye sokacak unsurlar taşımaktadır. *Mesnevî*'nin ABD'de en çok satan kitaplar arasında yer alması, İslamiyet'in birçok Batı ülkesinde ikinci büyük din haline gelişi, Hind ve Çin medeniyetlerinin klasik değerlerinin hızlı bir yükseliş trendine girişi, Huntington'ın öngördüğü gibi sadece bir medeniyet çatışmasını değil, yeni bir medeniyet sentezi ve açılımını gerekli kılacaktır. Tarihî birikimi böylesi bir açılıma temel sağlayacak toplumların öne çıkacağı bu süreçte Türkiye, tarihî derinliği ile stratejik derinliği arasında yeni ve anlamlı bir bütün oluşturma ve bu bütünü coğrafî derinlik içinde hayata geçirme sorumluluğu ile karşı karşıyadır. Mihver bir ülke olan Türkiye bunu yapabilmesi durumunda jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik bütünleşmeyi gerçekleştiren merkez bir ülke konumu kazanacaktır.

Dizin

1974 Barış Harekâtı 42-43, 123, 184
7B 62
93 Harbi 53, 55, 56, 125
AB 12, 18, 23, 25, 26, 45, 51, 82, 139, 142, 148, 161, 175-177, 184-186, 197, 199, 201-203, 205, 210-216, 221-224, 229, 230, 234-240, 243, 256, 262, 264, 267-269, 276-282, 284, 285, 295, 303, 314, 321, 344, 348, 350, 351, 395-397, 420, 423, 425, 431, 433, 434, 445, 446, 462, 469, 471-477, 479, 482, 493, 495, 499, 501, 502-527, 530-537, 539-550, 562; ~ mekanizmaları 512, 532; ~ ortak dış politikası 348; ~ sistemi 85; ~ süreci 216, 543, 546; ~ üyeliği 216, 237, 521
Abbasî dönemi 380, 406, 407
ABD (bkz. Amerika) 3, 19, 20, 25-29, 36, 38, 41, 75-77, 85, 105-110, 117, 124, 126, 135, 139, 155, 156, 174-177, 179, 186, 187, 189, 191, 197, 200, 203, 204, 210, 214, 222, 223, 225-232, 234, 235, 237, 239-243, 251, 255, 260, 262, 270, 271, 283, 284, 286, 293-299, 311, 312, 314-316, 321, 325, 327, 334, 336, 337, 341-353, 359, 365, 367, 379, 382, 384, 390, 395, 396, 403, 411-413, 417-421, 431-434, 438, 442-446, 456-458, 468-474, 476, 477, 479, 482, 483, 485, 492-499, 508, 520, 521, 524-526, 530, 533, 557, 559; ~ jeopolitiği 226; ~'nin *dual containment* (ikili çevreleme) doktrini 139; ~'nin küresel hakimiyeti 227; ~'nin stratejisi 40, 41, 51, 227; ~-AB stratejik rekabeti 211; ~-İran gerginliği 431; ~-İsrail ekseni 353, 493, 526; ~-Japonya işbirliği 495
Abdiç, Fikret 54
Abdullah (Ürdün kralı) 359, 360
Abdullah (Suudi Arabistan prensi) 371
Abdülaziz, Sultan 152, 153
Abhazya 112, 126
Acem 330, 435, 439, 441
açıklama 1, 2, 3, 7, 8, 10, 11, 553, 554
ada; ~ konumu 20; ~-kıta devleti 226, 471; ~-kıta ülkesi 20
Adana 147, 404
Adem, Hz. 99; ~ ve Havva 375
Aden 175, 176, 255, 326
Adenauer, Konrad 61
Adriyatik 45, 56, 102, 110, 118, 124, 128, 153, 170, 173-175, 214, 216, 221, 231, 240, 295, 299, 301, 307, 309, 315, 317, 318, 400
AET (bkz. AB, AT) 519
Afganistan 69, 105, 107-109, 113, 114, 135, 182, 203, 205, 227, 247, 250, 258, 260, 268, 269, 437, 439, 459, 469, 480-482, 486, 495; ~ işgali 4, 155, 352
Afrika 22, 71, 80, 88, 101, 109, 116, 138, 162, 175, 176, 190, 195, 197, 202, 206-209, 215, 216, 218, 222, 223, 248, 250, 256, 261, 263, 264, 266, 267, 281, 282, 286, 288, 298, 324, 354, 384, 420, 462; ~ açılımı 199, 206, 208; ~ aydınları 208; ~ derinliği 217; ~lılık 190; Doğu ~ 129, 188, 190, 206, 207, 254, 332, 457; Güney ~ 192, 285, 286, 464; Kuzey ~ 20, 54, 102, 118, 119, 153, 175, 176, 182, 183, 189, 194, 195, 199, 206-209, 214- 216, 218, 243, 251, 267, 457, 533, 552; Sahra-güneyi ~ 267
Afro-Asya 247, 248, 250; ~ birliği 189
Afroavrasya 38, 110, 131, 132, 162, 163, 167, 169, 170, 186, 187, 195, 214, 217, 233, 247, 254, 255, 276, 282, 324, 325, 327, 332, 341, 344, 427, 490
AGİT 201, 202, 224, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 472, 521; ~ Zirvesi 246
Ahlâk-ı Alâî 15
Ahmed b. Süleyman et-Tancî 101

Akabe Körfezi 358
Akdeniz; Batı ~ 102, 195, 206; Doğu ~ 101, 118, 128, 151, 152, 153, 15-159, 169, 170, 174-181, 194, 202, 215-217, 292, 317, 318, 327, 336, 362, 397-402, 405, 424, 425, 436, 438, 508, 552; Güney ~ 194, 215; Orta ~ 102, 216
AKKA (Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Anlaşması) 245, 246
Akka kalesi 133
aktif tarafsızlık politikası 405, 411, 431
ALB (*Hava-Kara Harbi Doktrini*) 108
Aliyev, Haydar 127
Allahüekber Dağları 34, 561
Alman; ~ askerî gücü 68; ~ atılımı 28; ~ bilinci 29; ~ birliği 28, 315, 434; ~ etkisi 230; ~ jeopolitiği 103; ~ jeopolitik havzası 21; ~ kimliği 18, 61 ; ~ stratejisi 32, 40, 51, 61, 68, 554; ~k zihniyeti 18, 29, 527, 529; ~ tehdidi 349; ~-Türk stratejik ortaklığı 530
Almanya 18, 21, 23, 35-37, 60-62, 75-78, 86, 105, 106, 111, 124, 126, 134, 144, 145, 153, 176, 187, 189, 202, 210, 230, 239-243, 251, 269, 271, 283, 284, 286, 293-298, 301, 312, 314-316, 325, 333, 344, 345, 348, 350, 351, 384, 396, 403, 408, 429, 445, 468, 469, 472, 474-477, 492, 503, 505, 510, 512, 519, 523-535, 544, 556, 557, 563; Batı ~ 201, 243; Doğu ~ 212
Alparslan 428
Alsace-Lorraine hattı 429
Amerika; Kuzey ~ 77, 109, 162, 186, 200, 209, 242, 244, 286, 463, 519; Orta ~ 108, 286
Amerikan; ~ ambargosu 184, 259, 418; ~ askerî yapılanması 29; ~ bağımsızlık hareketi 210; ~ çevreleme (*containment*) doktrini 135; ~ dış politika yapımı 49; ~ diplomasisi 447; ~ hegemonik düzeni 232; ~ hegemonyası 28; ~ İç Savaşı 40, 555; ~ jeostratejisi 104, 105; ~ Millî ve Askerî Stratejik Konsepti 62; ~ stratejisi 52, 62, 167, 213, 225, 227, 297, 341, 342; ~-Avrupa rekabeti 28; ~-Sovyet rekabeti 113
Anadolu 23, 55, 69, 70, 104, 116, 122, 124, 125, 131, 134, 151, 163, 171, 179, 194, 195, 206, 257, 273, 317, 325, 328, 332, 379, 404, 427-429, 438, 449, 451, 460, 461, 515, 531, 537, 557, 561, 562; ~ anakarası 146; ~ beylikleri 555; ~ coğrafyası 322, 427; ~ hükümeti 448; ~ ülkesi 119; ~ yarımadası 115, 116, 151, 157, 171, 179, 276; Batı ~ 195; Doğu ~ 54, 56, 111-113, 125, 128, 161, 176, 178, 336, 337, 399, 400, 425, 429; Güney ve İç ~ 179; Güneydoğu ~ 57; Güneydoğu ~ su havzası 139; İç ~ havzası 438
Anadolu ve Rumeli hisarları 163
Anavatan 143, 156, 309, 392
Anaximander 98
Anaximenes 98
anayasal; ~ meşrutiyet 430; ~ vatandaşlık kimliği 79
andoreik drenaj bölgesi 104
Anglo-Saksonlar 200
Ankara 249, 258, 275, 445; ~ Anlaşması 504, 509, 510
anlama 1-3, 8, 11, 551, 552
anlamlandırma 1-3, 7, 8, 10, 11, 551, 552
anti-Semitizm 339, 373, 375-382, 385, 389
anti-Siyonizm 382
anti-sömürgecilik 8, 69, 87, 207, 248, 259, 348, 410, 411, 460
anti-Türk imajı 316
antik; ~ dönem 15, 328, 332; ~ medeniyet havzaları 30, 98; ~ Yunan 100
Apartheid 188
APEC 186, 203, 476, 519
Arabistan yarımadası 130
Arafat, Yaser 141, 343, 351, 358-360, 366, 372, 393, 394, 423
Arap; ~ Birliği 356, 361, 362, 363; ~ Bloku 343, 358; ~ coğrafyası 196, 406; ~ dünyası 249, 329, 356, 357, 360-366, 370-372, 407, 408, 412-416, 421, 425, 435, 484; ~ Ligi 356; ~ lobisi 415; ~ milliyetçiliği 330, 334, 340, 342, 343, 360, 365-367, 368, 407, 411, 414, 415, 435; ~ siyaseti 407; ~ tarih bilinci 407; ~ Zirvesi 365, 367, 414; ~ -İsrail gerginliği 349, 361; ~çılık 361; ~lık 190
araştırma kurumları 48-50, 58, 204, 488
Ardahan 35, 54, 55, 125, 166, 239, 430
Arî ırk 375, 379, 381, 389, 544

Arjantin 75, 285-287
Arnavut; - etnik kimliği 319; - Meselesi 311-313
Arnavutluk 38, 123, 124, 127, 132, 144, 246, 250, 275, 301, 302, 309-311, 313, 317-320, 532; - bunalımı 319
asabiyet 15, 310, 439, 545
Asi nehri 336
askerî; - harekat 56, 127, 171, 207, 295, 311; - ittifak 26, 153, 181, 229; - modernizasyon projeleri 422; - strateji 38, 40, 56, 62, 73, 104, 106
Astrahan 460
Asur 353, 400
Asya 22, 71, 88, 92, 100, 104, 106, 109, 124, 131, 161, 162, 167, 175, 176, 181, 186-188, 190-195, 197, 199-206, 209, 212, 213, 215-218, 222, 248, 250, 256, 261-264, 266-268, 270-272, 274, 276, 281, 285, 286, 288, 324, 325, 332, 333, 348, 352-354, 384, 385, 388, 406, 426, 427, 431, 433, 434, 436, 438, 439, 452, 453, 456-458, 468, 469, 471, 472, 474-480, 482, 483, 485, 488, 490, 492-494, 499, 520-523, 528, 557, 561-563; -- Afrika grubu ülkeler 420; --içi dengeler 72, 479, 480, 485, 499; --Pasifik 472, 476; Batı -119, 127-129, 139, 176, 178, 189-191, 194, 199, 204, 208, 209, 216, 218, 223, 270, 271, 281, 427, 429, 433, 436, 486, 490, 492, 494, 495, 497, 498, 552, 560; Doğu - 27, 72, 80, 108, 109, 118, 161, 183, 187-189, 203, 204, 218, 223, 282, 286, 409, 443, 473, 476, 478, 479, 490, 494; Güney - 106, 118, 161, 176, 183, 191, 218, 250, 267, 268, 281, 286, 427, 436, 490; Güneydoğu - 162, 286, 457, 478-480, 495; İç - 109, 458; Merkezî - 457; Orta - 12, 45, 56, 58, 80, 86, 89, 104, 110, 113-115, 126, 129, 134, 139, 147, 148, 176, 181, 182, 191, 192, 194, 203-205, 221, 223, 233, 235, 246, 247, 255, 260, 267-269, 271, 281, 282, 325, 352, 385, 406, 426, 428, 432-434, 436, 438, 455-499, 522, 531, 552, 560; Orta - jeopolitiği 458; Ön - 538
Asyamerika 78, 187, 203, 244
aşırı sağ 387, 389
AT (Avrupa Topluluğu) (bkz. AB, AET) 72, 75
Atatürk 57, 69, 196
Atay, Falih Rıfkı 409
Atlantik 19, 27, 77, 102, 111, 182, 186, 197, 199, 200, 208, 210-212, 218, 222, 225, 226, 228, 230, 241, 242, 244, 281, 282, 324, 325, 327, 378, 379, 381, 384, 385, 417, 495, 519; - ekseni 71, 239, 379, 380, 384, 443; - havzası 209, 210, 211, 214; - hegemonyası 383; - kimliği 186; - kurumsallaşması 211
Atlas Okyanusu 162
Atlas 101
Atlas-ı Humâyûn 101
Aventinus 539
Averof zırhlısı 153
Avrasya 19, 20, 28, 38, 62, 69, 78, 101, 104-106, 109-111, 113, 114, 116, 119, 120, 124, 129, 132, 151, 152, 155, 156, 159, 161, 163, 164, 167, 175, 178, 187, 188, 192-199, 200-206, 210, 212-214, 223, 226-229, 232, 233, 235, 240-244, 246, 247, 250, 254, 268, 270, 271, 275-277, 280, 286, 291, 324, 325, 332, 352, 396, 426, 427, 429, 431-433, 437, 438, 452, 455-465, 469-477, 480-482, 485, 490, 492, 493, 495, 499, 519, 521, 522, 529, 531, 536, 561; - kara imparatorlukları 456; - kenar kuşak hattı 349; Step -sı 256
Avro-atlantik 244
Avrupa 16, 19-23, 28, 37, 38, 57, 66, 67, 77, 78, 80-82, 85, 86, 92, 101-103, 108, 118, 120, 121, 124, 131, 133, 142, 145, 152, 162, 163, 165, 167, 173-176, 180-182, 184-187, 191-193, 196, 197, 199-202, 204-206, 209-218, 223, 225, 226, 228-230, 232, 234-236, 238-243, 245-247, 251, 256, 262, 267, 276, 278, 282, 284, 286, 291, 293-300, 312, 315, 321, 324, 325, 329, 333, 334, 338-340, 344-354, 375, 377-382, 384, 385, 387, 389, 390, 406, 409, 427, 429, 431, 434, 438, 443, 444, 446, 464, 472, 474-477, 488, 494, 495, 499, 501, 502, 504, 505, 507, 509, 510, 515, 518-523, 525-529, 531, 532, 534-547, 549, 550, 552, 557, 559, 561-563; - entegrasyonu 186; - Güvenlik Modeli 245; - Güvenlik ve İşbirliği Anlaşması 250; - Güvenlik ve İşbirliği

Konferansı (AGİK) 201; ~ Güvenlik ve Savunma Kimliği (AGSK) 186, 236, 300; ~ ordusu 559; ~-i Osmanî 120; Topluluğu Enstitüsü 51; ~lılık bilinci 66; ~lılık kıta kimliği 521; Batı ~ 80, 99, 102, 105, 109, 111, 119, 129, 133, 199, 201, 202, 228, 333, 521, 527, 530, 536-538; Doğu ~ 22, 37, 80, 104, 108, 109, 145, 161, 174, 175, 191, 193, 194, 199, 201, 202, 205, 207, 209, 212, 214-216, 223, 228, 229, 231, 232, 234-239, 241, 267, 281, 286, 292, 294, 295, 297, 299, 300, 321, 328, 340, 346, 352, 409, 456, 460, 473, 482, 490, 492, 505, 508, 521, 523, 524, 527, 528, 530, 531, 533, 537, 538, 549, 550; Güney ~ 202, 206, 215, 216, 427; Güneydoğu ~ 121, 508; Kıta ~sı 37, 379; Orta ~ 133, 145, 161, 199, 201, 202, 212, 214-216, 231, 236, 237, 297, 299, 328, 340, 349, 527, 528, 530, 531, 536, 537, 549; Step ~sı 202
Avustralya 162, 187, 286
Avusturya 38, 121, 164, 301, 315, 528
Avusturya-Macaristan 7, 556, 557
Aydınlanma Felsefesi 88, 488, 540
ayrım hattı 113, 168, 212, 213, 336, 456, 457
Azerbaycan 73, 112, 126, 127, 144, 179, 181, 221, 275, 317, 464, 469, 485, 486, 491, 497
Azeri-Ermeni Savaşı 126, 128, 143, 434
azınlık; ~lar 58, 67, 86, 123, 184, 244, 251, 263, 267, 298, 302, 372, 374, 376, 381, 514, 515; ~bilinci 252; ~psikolojisi 373; ~statüsü 70
azimutal projeksiyon 107
Baas Partisi 134, 340, 342, 355, 362, 363, 366, 439
Babil 98, 132, 376, 400
Babü'l-Mendeb Boğazı 162
Babür Devleti 192, 273, 406, 459, 460, 561
Bağdat 57, 62, 196, 197, 296, 356, 360, 362, 396, 406, 407, 410, 429, 447, 529; ~Paktı 354, 356; ~vilayeti 181
bağımsızlık savaşları 369
Bağlantısızlar Bloku 190, 192, 207, 208, 353, 410, 411, 415, 418
Bakü 127, 128, 168, 176, 178, 400, 402; ~ petrol boru hattı 129; ~ petrolleri 127; ~-Ceyhan projesi 129
Balasagun 101
Balfour Bildirisi 380
Balkan; ~ Bloku 123; ~ jeokültürü 316; ~ Meselesi 120, 302
Balkanlar 9, 12, 22, 23, 41, 53-56, 58, 70, 73, 82, 87, 89, 92, 110, 116, 118-124, 126-130, 132, 134, 143, 144, 148, 152, 157, 158, 170, 174-178, 182, 194, 196, 202, 205-207, 212-214, 216, 232-238, 245, 246, 248, 260, 273, 278, 279, 281, 291-296, 298, 300-303, 306, 308, 310, 311, 313-322, 324-327, 338, 351, 393, 396-398, 400, 401, 404, 426-428, 437, 451, 460, 473, 488, 490, 492, 502, 508, 520, 523-525, 527, 528, 530, 532, 556-558, 561, 562
Baltık 110, 111, 156, 193, 214, 291, 447, 473, 532
Banja Luka 304
Barak, Ehud 351, 393, 394, 423
barbar 100, 195, 292
Barbaros Hayrettin Paşa 152
Barzani, Mesut 358, 360, 439, 443, 444
Basra 135, 159, 182, 324, 327, 332, 335, 362, 398- 400, 405, 435, 436, 438, 453, 495, 552
Basra Körfezi (bkz. Körfez) 111, 135, 157-159, 162, 170, 180, 181, 255, 368, 399, 427, 436, 438, 457
Batı Avrupa Birliği (BAB) 185, 230
Batı; ~ Bloku 73, 111, 112, 116, 155, 166, 207, 235, 259, 281, 301, 337, 342, 348, 353, 410, 423, 469, 474, 477, 492, 518, 519, 520, 530; ~ değerleri 136, 253, 294; ~ finansal sistemi 335; ~ medeniyeti 82, 92, 102, 248, 273, 294, 533, 536, 540; ~ sömürgeciliği 120, 408; ~cılık 46, 84, 88, 90; ~lılaşma 80, 201, 262, 488, 540, 546, 547
Batı Şeria 358, 386, 387, 392, 393
Batı Trakya 179, 183, 196, 302, 317, 321
Batı Türkistan 465, 484
Batlamyus 98; ~ geleneği 100
Batum 147
Bayezid, Sultan 459
Baykal, Deniz 91
Baykal Gölü 464
BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) 188, 463
Belçika 259
Belhî 100
Belisarius 151

Belmont, August 379
belt 19, 20
ben-idraki 97, 101
Bengalce 267
Bengaldeş 267
Beni İsrail 375
Berlin 62, 76, 108, 145, 167, 201; ~ Anlaşması 165; ~ Duvarı 146, 229; ~-Bağdat demiryolu projesi 396, 529; ~-Bağdat hattı 134; Doğu ve Batı ~ 201
Berossus 98
Beserabya 315
Bihaç 307, 317
Bir Organizma Olarak Devlet (*Staten som Lifsform*) 103
Birinci Siyonist Kongre 378
Birleşik Arap Cumhuriyeti 356
Birunî 101
Bismark, Otto von 28, 36, 61, 534
Bizans Devleti 151, 162, 163, 165, 195, 273, 353, 400, 427, 534, 537; ~-Sasanî dengesi 429
Blagay Külliyesi 561
BM 72, 75, 77, 186, 208, 225-229, 232, 253, 259, 267, 283, 300, 304, 321, 322, 342, 344, 352, 353, 411, 420; ~ Genel Sekreterliği 289; ~ Güvenlik Konseyi 77, 187, 189, 244, 282, 284-286, 289, 295, 310, 346, 347, 352, 477; ~ kararları 141, 345, 369, 443; ~ sistemi 232, 300 339, 349, 443, 518
Bodin, Jean 538
Bodrum Körfezi 98
Boeing-Airbus rekabeti 28
Boğazlar 123, 125, 129, 153-157, 159-169, 175, 176, 178, 194, 2)6, 239, 276, 326, 401, 430, 529, 530, 554; ~ Komisyonu 165, 166
Boğazların Tâbi Olacağı Usule Dair Mukavelename 165
Bolivya 109
Bolşevik Devrimi 69, 81, 247
bolşevizm 250
Bosna 7, 41, 42, 54, 56, 73, 76, 87, 110, 111, 122-124, 136, 144, 179, 185, 195, 213, 230, 231, 244, 246, 250, 253, 254, 260, 261, 265, 266, 291-293, 295-297, 299, 302-311, 313, 315-317, 319-322, 351, 369, 385, 395, 523, 524, 535, 542, 559; ~ meselesi 524; ~ ordusu 307; ~ Sırp Cumhuriyeti 303; ~-Hersek 291, 303, 305, 306, 307, 308, 310, 317, 319, 532; ~-Sancak ekseni 318; Doğu ~ 304, 306, 309, 317; Orta ~ 305, 306, 307, 310, 317
Boşnak-Hırvat Federasyonu 305-307
boundary/territory 19
Bölünmüş Benlik (*Divided Self*) 59, 60
Brandenburg 21
Brandt, Willy 61, 242
Braudel, Fernand 97
Brcko 296, 306
Bretton Woods 186, 285
Brezilya 6, 75, 109, 285, 286, 287, 472
Britanya; ~ adaları 102; ~İmparatorluğu 62
Brüksel 218
Brzezinski, Zbigniew 52, 106, 136, 477
Budizm 286, 406
Buhara 460, 484
Bulgaristan 41, 54, 120, 122, 123, 129, 144, 157, 159, 160, 179, 183, 184, 238, 275, 278, 280, 291, 301-303, 311, 313, 315, 319, 320, 523, 542, 556
bunalım 21, 41, 59, 80, 83, 84, 93, 110, 113, 120, 157, 167, 173, 176, 183, 197, 203, 204, 213, 239, 243, 244, 246, 248, 252, 253, 267, 269, 279, 284, 289, 294-296, 313, 319, 320, 328, 330, 337, 338, 340, 361, 366, 390, 393, 395, 399, 402, 403, 415, 435, 440, 441, 450, 467, 482, 484, 485, 513, 532, 533, 541; ~ çözücü mekanizma 244, 264, 265, 288, 439; ~ı erteleme 296; ~ı zamana yayma 311; ~ın dondurulması 296, 561
Burgiba, Habib 371
Burma 108, 253
Bursa 406
Büyük İskender 98, 99, 100, 101, 113, 131, 191, 194, 328, 427, 428, 459, 480
Büyük Oyun (*Great Game*) 34, 113, 164, 191, 203, 456, 458, 461
Büyük Sahra 195, 207, 327
Büyük Sırbistan ideali 307, 309
Camp David 343, 351, 356, 393, 394, 416; ~ Anlaşması 334, 343, 356, 364, 367, 411, 416, 421
Canbulad, Velid 358
Carter Doktrini 106

Cebelitarık 20, 162, 255, 326
Celâlî isyanları 63
Cem, İsmail 315
Cemayel, Emin 358
Cemiyet-i Akvam 518
Cenevre 258
Cengiz 456, 459
CENTO 105, 197, 226, 268, 270, 343
Ceyhan nehri 129, 168, 176, 178, 400, 402
Cezayir 54, 86, 206, 243, 251, 259, 348, 350, 368, 371, 472, 544
CHP 91
Churchill, Winston 132
Clausewitz, Carl von 15, 31
Clinton, Bill 255, 347, 351, 543
coğrafî ; ~ algılama 98-101; ~ çevre idraki 97; ~ derinlik 8, 12, 450, 514, 552, 563; ~ hayat alanı 29; ~ keşifler 102
coğrafya 17, 18, 23, 30, 34-36, 38, 39, 42, 43, 46, 47, 59, 65, 81, 83, 93, 97, 98, 100-104, 106, 116, 121, 129, 130, 134, 139, 140, 147, 149, 151, 186, 190, 191, 194-196, 199, 201, 205, 224, 235, 247, 250, 251, 254-256, 273, 318, 322, 324, 326-328, 332, 372, 375, 380, 382, 383, 389, 406-408, 415, 426, 427, 429, 437-439, 449, 485, 490, 498, 513, 517, 520, 522, 533, 536, 545, 551-553, 557, 558, 560, 561; ~ derinliği 6, 518, 523; ~ idraki 98, 99
Cohen, Saul 109
COMCEC 249
Commonwealth 556
converso 376
core areas 20
Cos (İstanköy) 98, 253
Cosmas Indicopleustes 99
Cvijic, J. 121
Çanakkale 153, 162, 163, 164, 165, 167, 255, 326, 561
çapraz; ~ denge 234, 235, 434, 528, 529; ~ ittifak 495
Çeçenistan 56, 112, 126, 178, 245, 246, 250, 253, 468, 474
Çek Cumhuriyeti 229, 231, 237, 297, 299, 534
Çekiç Güç 423, 443
Çekoslovakya 108, 111, 241
çift kutuplu; ~ sistem 4, 8, 41, 71, 72, 82, 83, 107, 109, 110, 113-115, 134, 138, 139, 158, 159, 168, 177, 184, 185, 198, 200, 201, 207, 210, 213, 226-229, 232, 233, 243, 248, 249, 259, 261, 275, 277, 291, 293, 298, 301, 326, 327, 334, 336, 339, 340, 342, 344, 345, 348, 351, 352, 361, 362, 396, 397, 399, 410, 455, 468, 469, 470, 473, 478, 480, 518, 523, 525, 526; ~ statik yapılanma 560
çifte-kuşatma (*double containment*) politikası 351, 432, 492
Çin 26, 27, 78, 80, 100, 105, 113, 124, 182, 188, 192, 203, 227, 244, 271, 286, 310, 325, 332, 353, 420, 456, 458, 462, 465, 469, 471, 474, 477-480, 482, 483, 493-495, 520, 541-543, 556, 557, 563; ~ diasporası 476, 478; ~ diplomatik davranışı 494; ~ kültür haritası 495; ~ Seddi 45, 221, 240
çoğulculuk 542, 544, 545
çok-uluslu şirketler 66, 228
çokdinlilik 70, 111
çokkültürlülük 329, 560
d'Halloy, D. Omalins 121
D-8 12, 221-224, 281, 282
Dağıstan 112
Dağlık Karabağ 127
Dandanakan 428
Danimarka 38; ~ geçişleri 255
Darius 194, 427, 428
Dârü'l-İslâm 251
Darwin, Charles 103
Davison, H. 132
Dayton Anlaşması 295, 297, 302-309, 351
De Gaulle, Charles 211, 242, 350
değer 60, 116, 117, 208, 292, 370, 519; ~ mekanizma uyumu 533
Delhi 273, 459
Deli Petro 28
Demirel, Süleyman 82
Demirperde 291, 315
demokrasi 76, 77, 230, 243, 245, 287, 341, 366, 371, 430, 486, 514, 517, 544
Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi 244
deniz jeopolitiği 106, 325, 326, 341, 461
detant; ~ dönemi 271; ~ politikası 271
Devlet-i Ebed-müddet 30, 195
dış kuşak 104
dış çevre (*Periphery Pact*) 420

Dicle 132, 138, 152, 153, 181, 336, 404
Dinyeper 152, 157, 161, 193, 213, 277
Dinyester 152, 157, 161, 193, 213, 277
Disraeli, Benjamin 378
Dîvânü Lugâti't-Türk 101
Doboj 306
doğal gaz 255, 463, 464; ~ boru hatları 482
Doğu Bloku 72, 112, 243, 275, 277, 334, 344, 412, 468, 470, 472, 478, 489, 492
Doğu Harekâtı 35, 55, 56, 125
Doğu Roma 273, 545
Doğu Timor 249
Doğu Trakya 55, 56, 120, 124, 202, 247, 317, 537
Doğu Türkistan 114, 462, 465, 477, 479
Dominik Cumhuriyeti 108
Dominiken Tarikatı 100
Domuzlar Körfezi 227
Don nehri 152, 157, 161, 213, 277
Don-Volga kanal projesi 460
Drava-Sava ekseni 41, 111, 291, 303
Drina 304, 305, 306
DSP 90, 91
Dudayev, Cevher 87
dünya; ~ algılaması 97; ~ anakıtası 29, 81, 175, 187, 325; ~ Bankası 226, 232, 285, 300; ~ ekonomileri 467; ~ görüşü 373, 374, 406; ~ idraki 97, 98; ~ Ticaret Örgütü (WTO) 232, 300
ECO 12, 161, 223, 224, 262, 265, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 278, 279, 280, 281, 282, 432, 481, 482, 491, 497, 498; ~ ülkeleri 268, 269
Edirne Anlaşması 164; ~ savunması 461
Ege 42, 98, 102, 148, 151, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 180, 183, 195, 202, 315, 398, 400, 507, 508, 548, 552; ~ adaları 123, 154, 171; ~ meselesi 507; ~ su havzası 171; ~ ülkesi 170; Doğu ~ 153, 171; Güney ~ adaları 171; Kuzey ~ 171; Kuzey ve Doğu ~ adaları 153 (Bkz. Kuzey Sporat)
eklektik imparatorluk yapıları 328
eklektizm 86
ekümenik iddia 123
El Salvador 108
Elçibey, Ebulfeyz 127
Emanullah Han 258
Emeviler dönemi 406, 407
Endonezya 38, 162, 203, 207, 249, 266, 282, 285-287, 385, 472, 480
Endülüs 92, 380, 563
Endüstri; ~ Devrimi 539; ~yel sömürgecilik 332
Enver Paşa 55, 461, 488; ~ idealizmi 89
Ephron 386
Eratosthenes 98
Eriha 389, 391, 392, 393
Ermeni; ~ler 67, 126, 127, 379, 415, 418, 448; Azeri-~ Savaşı 126, 128, 143, 434
Ermenistan 126, 127, 144, 179, 275, 496; ~ işgali 112
Erzurum yaylası 54, 55, 56, 125, 194, 196
Esed, Beşşar 372
Esed, Hafız 370-372, 414
Estonya 542
Etiyopya 135, 420
etkileşim alanı 7, 8, 22, 37, 158, 170, 175, 212, 235, 245, 272, 301, 337, 397, 398, 399, 407, 491, 507
etnik; ~ ayrım 88, 303; ~ çatışma 213, 302, 303, 451, 468, 545; ~ grup 70, 373; ~ ideoloji 375; ~ kıyım 122, 229, 231, 232, 260, 292, 295, 300, 304, 305, 306, 308-310; ~ köken 70, 369, 384, 561; ~ temizlik 303, 306, 309-311, 317
evrensellik 374, 383, 389
Fahd (Suudi Arabistan kralı) 371
Falk, Richard 136
Falkland 109
Fârâbî 15
Fas 6, 243, 254, 260, 324, 368, 383, 414
Fatih (Sultan Mehmet) 165, 557
Faysal (Suudi Arabistan kralı) 35
federalizm 79
Fener Patrikhanesi 123
feodal yapı 66
feodalizm 200
Fergana Vadisi 484
Fırat 132, 138, 152, 153, 181, 195, 336, 389, 404
Fiji 254
Filipinler 6, 105, 108
Filistin 34, 108, 141, 248, 249, 253, 260, 265, 266, 331, 343, 351, 355, 357-359, 362, 363, 366, 369, 375, 376, 380-383, 386-389, 391-393, 395, 401, 411, 437, 440, 441, 442, 444-446, 452, 559

FIR hattı, 171
Fischer, T. 121
FKÖ 141, 343, 346, 383, 384, 388, 421
Foça 304, 306
FOFA *(Birbirini İzleyen Kuvvetler Üzerindeki Taarruz Doktrini)* 108
Franklar 200, 297
Frankfurt 376
Fransa 26-28, 57, 66, 75, 86, 134, 140, 145, 153, 163, 164, 189, 210, 215, 239, 241, 242, 251, 257, 259, 269, 285, 286, 293, 296-298, 347-351, 377, 379, 396, 424, 429, 468, 469, 476, 477, 494, 523, 524-526, 528, 534, 535, 538, 544, 554, 556, 557
Fransız; - Devrimi 16, 81, 85, 200, 377, 378, 384, 389, 407, 537, 538; - kimliği 556
Fransisken Tarikatı 100
Freud, Sigmund 374
Frigya kördüğümü 131
Fronsperger 538
frontier 19; - algılaması 19; - vizyonu 19
Fukuyama, Francis 136, 253, 294
fundamentalizm 252, 253
füzeler krizi 179 227
G-20 12, 224, 245, 246, 279, 282, 283, 285, 287-289
G-8 77, 187, 210, 244, 245, 278, 282-289, 474, 483
Ganj havzası 324
GAP 129, 138, 146, 147, 161, 336, 337, 400, 438
GATT 186, 226
Gaziantep 146, 404
Gazneli Sultan Mahmud 113, 459
Gazneliler 273, 459
Gazze 389, 392, 393
geçiş alanları 8, 170, 198, 263, 437, 471
Gence 127
Germenler 200
getto 307, 310, 374, 376- 378, 380, 382, 383, 387
Girit 153, 175, 400
Glasnost 243
Godkiller 381
Golan tepeleri 138, 403, 425
Gomal Geçidi 113, 480
Gorajde 87, 306
Gorbaçev, Mikhail 474
Grenada 108
Grozni 56
Guatemala 108
Gurion, Ben 420
Gümrük; - Birliği 236, 278, 505, 509, 511, 512, 548, 549; - politikaları 509
Güney Afrika Cumhuriyeti 188, 286, 472
Güney Amerika 109, 162, 186, 209, 286
Güneydoğu Avrupa Forumu 532
güney; - bağlantı kanadı 113; - faktörü 440; - kanat 113, 237, 238
Gürcistan 112, 126, 127, 144, 160, 275, 280, 496, 556
Gürcü-Abaza çatışması 126
Habeşistan 99, 258
Habsburg hanedanı 534
Hacer, Hz. 387
Haçlı Seferleri 131, 215, 328, 537
Hahn, I.G. von 121
Haiti 108, 228
Halbinsel Griechenland 121
Halep 146, 404
Haliç 152
Halife Memun 100
Halil kenti 386
HAMAS 366, 388
Hamidiye krüvazörü 153
harita 97, 98, 99, 100, 101, 102, 107, 173, 195, 256, 323, 331, 335, 369, 462, 494, 495; -cılık 98
Hasan (Fas kralı) 370
hat; - uzantıları 450; --sınır problemleri 339
Hatay 17, 57, 362
Hatemi, Muhammed 191, 432
Hauner, Milan 204
Haushofer, Karl 51, 104, 105, 133, 476
hava;- jeopolitiği 103, 106, 107; - sahası 171; - savunma sistemi 231, 299, 300; --Kara Harbi Doktrini 108
Havsa dili 267
hayat; - alanı (*Lebensraum*) 103, 152, 154, 155, 169, 170, 172, 174, 179, 196, 239, 257, 258, 309, 312, 340, 342, 389, 430, 444, 449, 483
Hayber Geçidi 113, 437, 480
Hazar 99, 126, 128, 151, 159, 168, 175, 178, 180, 181, 191, 194, 217, 276, 324, 327, 400, 427, 436, 438, 456, 459, 473, 481, 492, 552; - bölgesi 116; - deniz havzası 157, 181, 223; - Denizi 98, 118, 125, 181, 182, 191, 317, 437, 464, 495, 498; - petrol havzası 178, 235, 525

Hazar Türkleri 121
Heartland 23, 104, 105, 110, 204, 254, 324, 427, 456, 457, 469; ~ hakimiyeti 104
Hebron 386
Hegel, G. W. Friedrich 29
Helsinki; ~ Güvenlik İşbirliği Anlaşması 145, 181; ~ Nihaî Senedi 242; ~ Süreci 278, 507; ~ Zirvesi 82, 201, 242, 245, 433, 446, 493, 503, 505, 506, 507, 513
Herzl, Theodor 378
Hess, Moses 374, 375, 378
Hess, Rudolf 104
Hırvat faktörü 303
Hırvatistan 244, 291, 295, 301, 302, 305, 307, 308, 315, 319, 320, 351, 532
Hilafet 67, 68, 70, 256, 258, 273
Himalayalar 456
Hind 98-100, 113, 130, 162, 192, 195, 251, 252, 255, 272, 286, 325, 332, 426, 427, 429, 457-459, 460, 461, 464, 486, 494, 542, 545, 565; --i Çin 108, 325, 438
Hindistan 21, 75, 86, 92, 105, 113, 114, 182, 188, 190-193, 203, 207, 249, 252, 255, 269, 271, 273, 285-287, 327, 385, 433, 434, 459, 461, 462, 468, 472, 475, 480-483, 486, 490, 492, 495, 543, 560, 561
Hindu; -lar 255, 482; ~ Bomba 252
Hint; ~ açık denizi 399; ~ altkıtası 248, 267, 456, 465, 480; ~ Denizi 191; ~ havzası 113, 180, 252; ~ komuta alanı 457; ~ medeniyeti 273; ~ Okyanusu 99-101, 114, 151, 156, 161, 162, 180, 182, 190-192, 206, 255, 332, 438, 465, 490, 495; ~ Okyanusu İşbirliği Örgütü 189; ~ yarımadası 119, 130, 375, 457; ~ yolu 133, 333
hinterland 37, 67, 68, 69, 70, 75, 93, 118, 174, 205, 215, 217, 528, 530, 549
Hitit 353
Hitler, Adolf 29, 36, 61, 105, 133, 155, 379, 534; ~ dönemi Almanya'sı 35
Hittites 386
Hocak Geçidi 113, 480
Hogarth 132
Hollanda 133, 163, 209, 259
Homer 98
Hong Kong 385, 457
Hourani, Albert 407
Hristiyan; ~ alemi 100; ~ dünyası 99; ~ kimlik 256; ~ teolojisi 381; -lık 62, 99, 100, 121, 133, 136, 328, 329, 351, 375-377, 381, 393, 395, 406, 427, 504, 537, 544, 547
Humboldt, Alexander von 457
Humeyni 191, 360, 390; ~ imajı 354
Huntington, Samuel 2, 3, 9, 51, 136, 137, 196, 253, 294, 477, 542, 543, 545, 563
Huzistan 362
Hünkar İskelesi Anlaşması 164
Hürmüz Boğazı 162, 175, 180, 255, 326
Hüseyin (Ürdün kralı) 359, 360, 370-372, 380
Hüseyinoğlu, Albay Suret 127
I. Dünya Savaşı 16, 20, 32, 34, 40, 56, 68, 70, 120, 122, 130, 134, 141, 153, 165, 167, 196, 212, 247, 257, 338-340, 348, 349, 379, 382, 397, 400, 407, 409, 410, 412, 448, 518, 528, 529, 534, 554, 556
I. Körfez Savaşı 335
ICCI 249
ICDT 249
ICECSA 249
IDB 249
II. Abdülhamid, Sultan 35, 53, 67, 86, 461, 528
II. Dünya Savaşı 16, 18, 20, 24, 36, 40, 57, 62, 71, 75, 104-106, 108, 116, 141, 145, 154, 155, 166, 167, 184, 197, 200, 207, 210, 225-227, 229, 232, 239, 240, 241, 248, 259, 260, 280, 281, 283, 284, 291, 292, 297, 298, 300, 329, 333, 338-340, 342, 348-350, 352, 366, 380-382, 410, 417, 418, 430, 476, 484, 518, 519, 525, 528-530, 534, 556, 563
II. Frederik 36, 528
II. Kılıç Arslan 273
II. Körfez Savaşı 335, 412
II. Meşrutiyet 35, 89, 430; ~ aydınları 88
II. Viyana kuşatması 537, 538
II. Wilhelm 36, 61, 528, 534
III. Alexander (Papa) 100
III. Reich 29
IV. Innocent (Papa) 100
IV. Murad 460
ırkçılık 30, 339, 379, 382 (bkz. milliyetçilik)
IMF 225, 232, 285

IRA 62
Irak 21, 80, 108, 111, 112, 129, 135, 138, 139, 142-144, 258, 259, 296, 300, 327, 334-336, 338, 345-347, 350, 352, 354-359, 361- 364, 369, 370, 383, 396, 399, 400, 405, 411-414, 416, 421, 429, 431, 432, 435, 437, 439, 441-446, 452, 485, 526, 527; Büyük ~ ideali 362; Güney ~ 442; Kuzey ~ 128, 141, 146, 148, 183, 357, 391, 397, 399, 400, 414, 437, 439, 441-443, 445, 447, 527
IRCICA 249, 263
ISESCO 249
Islahat Fermanı 273
Islamic Bomb 252
İber yarımadası 325
İbn Haldun 15, 439, 545
İbrahim, Hz. 386, 387; ~î dinler 393; ~î gelenek 324
İbrahim Paşa 206
ideoloji 16, 29, 30, 49, 53, 355, 374, 378
iç kuşak 104
İKÖ (İslam Konferansı Örgütü) 12, 72, 197, 222, 224, 247-249, 254, 255, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 321, 322, 395, 396, 411, 420, 422
İncirlik hava üssü 174, 180, 233, 412, 413, 445, 447
İngiliz; ~ İç Savaşı 554; ~ Lordlar Kamarası 255; ~ Milli ve Askerî Strateji Konsepti 62; ~ sömürge sistemi 68, 86, 190, 325, 333, 542, 543, 549; ~-Fransız bloku 295, 297, 311, 348; ~-Rus dengesi 430; ~-Rus rekabeti 113; ~ Rus stratejisi 51
İngiltere 7, 20, 38, 75, 76, 85, 86, 105, 106, 126, 133, 134, 152, 153, 163, 164, 167, 189, 191, 210, 230, 251, 257, 259, 285, 286, 293, 298, 325, 342, 347-350, 378, 379, 385, 396, 410, 413, 421, 444, 456, 458, 460, 465, 468, 469, 476, 477, 494, 523, 524, 525, 528-530, 535, 544, 556, 557; ~adası 101; ~-Fransa rekabeti 210; ~-Hollanda rekabeti 209
insan; ~hakları 244; ~ hakları ihlalleri 27; ~ hareketlilikleri 23, 132, 143, 213, 215, 459, 462
İntifada 386, 388
İpek Yolu 114, 464, 465; ~ ekonomi-politiği 481
İran 69, 98, 99, 108, 111, 112, 114, 125, 126, 127, 135, 139, 140, 142, 144, 146, 147, 181, 182, 190, 191, 193, 203, 227, 247, 258, 265, 267-272, 278, 282, 324, 328, 334, 335, 344-345, 351, 354-358, 362-365, 390, 391, 405, 406, 412, 414, 416, 420, 421, 423, 426-444, 457-460, 468, 475, 480-483, 486, 492, 494-498, 525-527, 561; ~ Azerbaycanı 432; Kuzey ~ 111, 191, 430; ~ Devrimi 111, 112, 136, 191, 260, 268, 336, 343, 360, 430, 431; ~ Körfezi 130; ~ ve Turan gelenekleri 428; ~-Irak Savaşı 112, 141, 157, 343, 358, 363, 364, 397, 399, 405, 411, 412, 416, 431, 435, 441, 442
İsa, Hz. 381
İsfahan 460
İskandinav yarımadası 200, 325
İskender-türevli şehirler 98
İskenderiye 98, 99, 101
İskenderun Körfezi 170, 176, 194, 400
İskitler 99
İslam 54, 55, 68-70, 84, 86, 88, 92, 100, 132, 136, 191, 192, 216, 248-253, 255-257, 260-262, 264, 273, 286, 315, 316, 321, 324, 328, 329, 360, 366, 367, 379, 380, 381, 383, 407, 427, 460, 461, 466, 482, 538, 541-543, 549; ~ Birliği fikri 68; ~ dünyası 46, 67, 69, 86, 87, 100, 136, 188, 247-254, 256-268, 308, 321, 322, 380, 382, 393, 394, 543; ~ haritacıları 100; ~ medeniyeti 92, 97, 100, 101, 132, 192, 215, 247, 248, 250, 251, 253, 254, 273, 328, 339, 459, 460, 537, 542; ~ ülkeleri 67, 258-261, 363, 380; ~cılık 68, 69, 84, 86, 88, 248, 257, 460, 461; ~ cılık politikası 86; ~iyet 253, 406, 565
İsmail, Hz. 387
İspanya 20, 100, 102, 133, 215, 511, 512
İsrail 57, 89, 135, 138, 141, 142, 144, 159, 243, 248, 260, 261, 275, 329, 334, 338-340, 342, 343, 347, 350-352, 355, 358, 359, 362-367, 369, 372, 373, 376, 379-395, 397, 401, 403, 405, 410, 413-426, 432, 441, 443, 480, 497, 526
İstanbul 55, 56, 69, 101, 116, 124, 153, 162, 163, 169, 206, 246, 263, 275, 276, 406, 460; ~ Anlaşması 164

İstiklal Savaşı 71, 147, 153, 166, 207, 258, 379, 449, 515
İsveç 214, 528; -Osmanlı ilişkileri 528
İtalya 92, 99, 210, 215, 258, 286, 301, 319, 325, 350, 370, 401, 408; Güney - 102, 215; -n Barış Andlaşması 154
İthal ikamesi 511
İttihat ve Terakki 53, 68, 89, 368, 488
İzzetbegoviç, Aliya 54, 87, 316
Japonya 556-559, 562, 565
jeoekonomi 16, 115; -k ayrım çizgisi 110; -k boşluk 110, 115; -k bütünleşme 561, 563; -k hat 21, 113, 128, 188, 255, 438, 465; -k parçalanma 336, 450, 451, 556, 557, 561; -k yapılanma 135
jeoetnik 437, 439, 442, 457; - parçalanma 439; - yapılanma 439, 440
jeokültür 16, 115, 317; -el ayrım çizgisi 110; -el derinlik 545-547; -el etkileşim 171, 464; -el geçiş 196, 522, 540; - harita 256, 331; -el hat 20, 21, 111, 130, 131, 162, 168, 303, 339, 435, 455, 459; -el parçalanma 329, 330, 331, 450, 451, 484, 556, 557, 561; -el yapı 21, 132, 134, 137, 168, 190, 205, 255, 291, 310, 327, 329, 451, 484
jeopolitik; - algılama 457; - ayrım çizgisi 110, 111; - bağımlılık 138, 428; - güç boşluğu 109-113, 115, 140, 141, 203, 212, 231, 233, 240, 291, 299, 432, 434, 458, 468, 473, 481; - etkileşim 326, 327, 336, 426; - hakimiyet havzaları 189; hat 19-21, 109, 135, 139-141, 232, 303, 327, 429, 481; - kırılma alanları 19; - kuşak 18, 19, 20, 118, 239; - ön-hat 18, 19; - parçalanma 450, 451, 484, 485, 556, 557, 561; - teori 97, 102, 107, 118, 155, 203, 326, 463; - yapılanma 5, 140, 336, 337, 358, 433
jeostrateji 16, 104, 335, 401; -k hat 336; -k havza 555; -k teori 102
Jirinowski, Vladimir 239
Jivkov, Todor 54
Johnson Mektubu 42, 72, 242, 411, 418
Judenstaat (*Yahudi Devleti*) 378
Justinyen dönemi 151
Kaddafi, Muammer 372, 401
Kafkaslar/Kafkasya 7, 22, 34, 53-56, 70, 82, 87, 92, 110-113, 116, 118, 119, 123-129, 134, 135, 139, 144, 148, 158, 161, 178, 182, 194-196, 205, 213, 221, 233, 245, 247, 254, 260, 269-271, 276, 278, 279, 281, 317, 318, 325, 326, 327, 336, 338, 352, 396-400, 404, 426, 432-438, 453, 457, 460, 464, 465, 473 475, 481, 490, 492, 495, 496, 502, 508, 522, 523, 525, 527, 528, 530, 552, 556-558; Güney - 125-127; Kuzey - 56, 86, 111, 112, 126, 336, 337, 399; Kuzey - cumhuriyetleri 128, 181
Kahire 362, 365, 406, 422
Kahramanmaraş 146, 404
Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Anlaşması 164
Kamboçya 108
Kanada 186, 243, 286
kapitalizm 102, 192, 200, 286, 334, 342, 465, 470, 474, 478, 519
kapitülasyon 163
kara; - jeopolitiği 324, 325, 456, 461; - jeopolitik alanı 309; - ve deniz havzası 199, 211, 218, 233; -, deniz ve hava jeopolitiği 103; -yoğunluklu askerî gücü 153
Karabağ 561
Karabekir, Kazım 35, 55, 56
Karaçay-Çerkez otonom bölgesi 126
Karadağ 313
Karadeniz 99, 101, 118, 124, 126, 129, 138, 151, 156-168, 170-174, 176, 180-182, 188, 191, 193-195, 200, 202, 204, 206, 212, 214, 217, 223, 247, 255, 275-281, 301, 324, 327, 332, 398, 400, 427, 436, 438, 459, 473, 490, 492, 495, 531, 552, 561; - İşbirliği Örgütü (KEİ) 12, 161, 188, 202, 206, 214, 221-224, 269, 275, 276-282, 321, 482, 498, 525, 532
Karaibler 108
Karakalpak 466
Karakurum 114; - geçişi 481
karar bölgesi 107
karar verici unsur 77
Kardak kayalıkları 154, 173-175
Karlofça 66, 488
Kars 35, 54, 55, 125, 166, 239, 430
Kartacalılar 206
Kasr-ı Şirin 21, 434
Kaşgarlı Mahmud 101
Katolik; -ler 111, 206, 252, 253, 286, 316, 350, 351, 377, 378, 560; - dünyası 395

kavim göçleri 124, 132, 200, 212
kavramlaştırma 2
Kayseri 404
Kayzer 213
Kazak bozkırları 460
Kazakistan 125, 181, 188, 203, 462, 463, 468, 481, 483, 485, 486, 497
Kazan 250
Kehillot 376
Kelbecer 127
Keltler 99
kenar kuşak hattı 105
Kennedy, Paul 2, 345
Kenya Operasyonu 445
Kerkük 54, 113; ~-Yumurtalık boru hattı 180, 363, 411, 416, 423, 447
Keşmir 21, 114, 253, 283, 481
KFOR 298, 312, 313, 314
Kıbrıs 42, 43, 72, 75, 108, 143, 148, 153, 156-170, 174-180, 183, 197, 249, 259, 283, 289, 400-403, 411, 416, 418, 424, 507, 512, 531, 548; ~ meselesi 178, 179, 289, 318; ~ Rum Kesimi 170, 176, 178, 179, 401, 424, 425, 507
Kınalızade Ali 15
Kırcaali 317
Kırgızistan 464, 469, 478, 483, 484, 486
Kırım 206, 250, 460; ~ Hanlığı 206; ~ Savaşı 67, 71, 240, 473, 529, 539
kıta; ~ havzası tanımlaması 184, 199, 201, 202, 217; ~ sahanlığı 171; ~-aşırı hava operasyonları 226; ~-aşırı müdahale kapasitesi 229; ~-eksenli havza politikaları189, 190, 191; ~lararası etkileşim 162, 199, 208, 209, 211-217, 223, 233; ~lararası geçiş 131, 214, 215, 426
Kızıl Ordu 189
Kızıldeniz 118, 153, 162, 170, 173, 180, 190, 195, 206, 217, 324, 332, 400, 552
Kiklat 171
kimlik; ~ bilinci 31; ~ bölünmesi 452; ~ bunalımı 23, 91, 329; ~ çelişkisi 33; ~ meselesi 122, 465; ~ tanımlaması 256, 545
Kir'iath Arba 386
Kissinger, Henry 52
kişver 98
kitle imha silahları 346
kitlesel katliam 304
Kjellen, Rudolf 103
KKO 313
KKTC 179
Klerides, Glafkos 424
Koestler, Arthur 373
Kohl, Helmut 61
Komnenos 273
komünist; ~ idareler 461; ~ Sovyet tehditi 62
Konfüçyanist değerler 286, 494, 542
kontrollü gerginlik politikası 346, 347, 394
konvansiyonel; ~ dünya haritası 107; ~ güç 246; ~ müdahale 226-228; ~ savunma sentezi 108; ~ ve paramiliter çatışma 291
Konya 404, 406, 460; ~ 56
Kopenhag Kriterleri 446, 507, 514, 515, 517
Kore 105, 109, 114, 203, 227, 298, 325, 468, 480; ~ Çıkarması 226-228, 344; Güney ~ 243, 285, 286; ~ Kore 108, 474, 483
Kosova 41, 77, 111, 122, 123, 175, 186, 211, 213, 226, 228- 232, 239, 244, 246, 253, 283, 284, 289, 291-293, 296-300, 302-304, 306-319, 321, 322, 395, 524, 561
Köln Zirvesi 283, 285
Körfez (bkz. Basra Körfezi, İran Körfezi) 128, 173, 180, 336, 337, 346, 399; ~ bunalımı 265, 266, 346, 360, 400, 526; ~ Müdahalesi 75, 76, 139, 226, 228, 344, 383; ~ Savaşı (bkz. I. Körfez Savaşı, II. Körfez Savaşı) 87, 110, 136, 141, 177, 221, 228, 233, 252, 293, 294, 296, 300, 327, 335, 338, 344-347, 350, 351, 357, 358, 360, 383, 388, 390, 391, 397, 412, 416, 419, 421, 423, 439, 441, 442, 526; ~ ülkeleri 334, 411
Köstence 147, 161
Krajina 309
Kubilay 459
Kudüs 5, 328, 331, 351, 352, 359, 375, 392, 393, 394, 395, 396, 418; ~ Meselesi 328, 389, 395; Doğu ~ 389, 393
kuşatma politikası 105, 270
Kutsal Roma-Germen 18, 29, 36, 37, 110, 111, 200, 212, 213, 214, 215, 315, 408, 534, 538, 544, 554
Kutup Denizi 104

Kuveyt 112, 113, 140, 300, 350, 357, 362, 363, 364, 369, 405, 412, 441, 485
Kuzey Alpler 213
Kuzey Denizi 193
Kuzey Kutbu 107
Kuzey Sporat 171
Kuzey-Güney; - ayrımı 244; - geçiş hatları 110; - gerginliği 287
Küba 108, 109, 114, 179, 227, 228, 298; - bunalımları 298
Küçük Kaynarca Anlaşması 67, 163, 164, 167, 329
Kültür Devrimi 542
küresel strateji 36, 51, 53, 78, 102, 111, 135, 162, 179, 189, 211, 213, 228, 232, 233, 283, 301, 314, 321, 341, 388, 431, 453, 470
küreselleşme 197, 261, 286, 287, 385, 541, 563
Kürt Meselesi 88, 437-440, 442, 444-447, 452, 527, 531
Lahey Adalet Divanı 507
Lahor 460, 461
Laing, R.D. 59
Latin 286, 538; - Amerika 71, 80, 298; -/Katolik 286
Lebensraum (bkz. hayat alanı) 103, 104, 314
Lehistan 193, 214, 315
Levant strateji 362, 400
Libya 153, 206, 215, 345, 350, 368, 391, 401, 416
LIC (*Düşük Yoğunluklu Çatışma*) 108
Lizbon Zirvesi 245
Lombok Boğazı 162, 255
Londra Anlaşması 165
Lozan Anlaşması 70, 123, 165, 166, 515
Lübnan 108, 329, 330, 336, 343, 350, 355, 357, 358, 362, 363, 375, 381, 391, 392, 436; - İç Savaşı 343; Güney - 363, 369
Lüksemburg Zirvesi 82, 505, 549
Maastricht; - Anlaşması 185, 519; - Kriterleri 507, 513
MacArthur, Douglas 226
Macar Ali Reis 101
Macaristan 108, 111, 229, 231, 237, 291, 297, 299, 300, 301, 303, 315, 319, 320, 535
Mackinder, Halford J. 2, 51, 104, 105, 107, 456, 463
Madrid Konferansı 294; - süreci 390
Mahan, Alfred Tayer 2, 41, 51, 106, 107, 109, 130, 341
Makdisî 100
Makedonya 41, 98, 123, 124, 194, 291, 297, 301, 302, 309, 310, 311, 312, 313, 317, 318, 319, 320, 532; - Arnavutluk ekseni 318
Makyavel 15
Malaylar 251, 266, 267
Malazgirt Savaşı 538
Malezya 249, 266, 282, 285, 480
Malta 175
Mandela, Nelson 208
Mare Interum 99
Mare Nostrum 99
Marksizm 30, 207
Marmara 101, 160, 166, 169, 171, 172, 552; - adaları 165
Marmaris geçidi 171
Mataram Boğazı 255
Maveraünnehir 191, 217, 429, 459
medeniyet; - aidiyeti 22, 136, 137, 324, 534, 541, 542, 546; - çatışması 563; - ekseni 93, 249, 273, 460; - havzası 66, 70, 99, 113, 191, 216, 252, 255, 273, 328, 534, 537-541, 543, 546; - idraki süreci 97; - kırılması 541; - paradigması 92; - tarihi 92, 256, 545, 554, 560; -lerarası etkileşim 100, 215, 256, 262, 263, 536, 539, 541, 543, 546, 550
Medeniyetler Çatışması 3, 87, 136, 137, 253, 255, 286, 294, 531, 542, 543
medeniyetlerin ben idraki 97
el-Medinetü'l-fâzıla 15
Mehdî hareketi 207
Mehmet Akif 561
Mehmet Ali Paşa 206
mekan; - algılaması 29, 97, 98; - idraki 23, 98, 99, 100, 101, 102, 256, 546
Mekke-merkezli haritacılık 100
Meksika 186, 285, 286, 287, 472
Melikşah 428
memleketü'l-İslâm 100
Memun, Halife 100
Mercidabık seferi 206
merkantilizm 102, 332
merkez-kıyı 152
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 256
Mescid-i Aksa 248, 394, 395
Mesnevî 563

Meşhed-Serahs-Tecen demiryolu projesi 497
meşruiyet 16, 22, 36, 37, 48, 50, 52, 58, 76, 79, 80, 81, 86, 103, 104, 125, 134, 196, 227-229, 231, 232, 241, 248, 254, 267, 283, 284, 287, 291, 297, 300, 304, 329, 330, 339-341, 345, 346, 360, 361, 363-372, 374, 384, 385, 388, 390-394, 420, 422, 424, 443, 448, 449, 467, 474, 475, 517; sosyo-politik ~ 48, 50, 467; toplumsal ~ 367, 370, 517
metafizik 88, 90
metahistorik düzlem 60
metodoloji 2, 4, 6-8
Mevlana Celaleddin-i Rûmî 562
Mezopotamya 98, 99, 111, 112, 124, 158, 181, 191, 194, 217, 327, 328, 332, 362, 397-400, 405, 429, 435, 436, 438; ~ havzası 158, 181, 398, 438; ~ Basra hattı 398, 399, 405, 435, 436; Güney ~ 140, 399, 405, 452; Kuzey ~ 399, 404
MGK 48
MHP 90, 91
Mısır 140, 194-196, 206, 207, 215, 227, 243, 275, 282, 324, 327, 328, 332, 333, 343, 353-358, 361-364, 366, 368-370, 377, 383, 401, 405, 411, 412, 416, 421, 428, 435, 457, 460, 472
mihver; ~ bölge 254, 325, 456, 469, 480, 481; ~ ülke (*pivotal state*) 419, 472, 553,
millet sistemi 329, 537
Milletler Cemiyeti 380
milliyetçilik 30, 68, 85, 87, 89-91, 248, 259, 330, 352, 360, 364-368, 378, 379, 385, 387, 415, 435, 453, 535, 537, 539, 554; yeni ~ 367
Miloseviç, Slobodan 30, 253, 292, 299, 309, 311
Mindanao 249
Mintaka Geçidi 114, 481
Mîsâk-ı Millî 69, 134, 196, 258
Misid Türkleri 143
Mitroviça 314
Mittellage (merkez konum) 21, 529
modernite 407, 536, 563
modernizasyon 43, 422, 541
modernleşememe 408, 409
modernleşme süreci 93
Moğollar 459, 537
Moğolistan 456-458, 479
Mondros Mütarekesi 165
Montrö (Montreux) Boğazlar Sözleşmesi 154, 166, 167, 168
Mora 102
Morava-Vardar ekseni 41, 111, 291, 303, 308
Morgenthau, Hans J. 15, 16
Moskova 28, 463, 467; ~ Prensliği 28, 459, 473
Mostar 303-305, 561
Muhammed (s.a.v.) 381
Musaddık olayı 334
Musevî şeriatı 375
Musul 54, 139, 153, 176, 336, 400; ~/Körfez petrol havzası 139
Mübarek, Hüsnü 370
Myriokephalon 273
NAFTA (*North America Free Trade Agreement*) 77, 186, 203, 211, 475, 476, 519
Nahcıvan 55, 143
Namık Kemal 85, 561
Napolyon 20, 61, 81, 133, 190, 377, 378, 389, 518, 528, 534, 554
Nasır, Cemal Abdü'n- 134, 190, 340, 342, 343, 354, 356, 360, 362, 363, 366, 367, 369, 411, 421
NATO 12, 41, 56, 71, 75, 105, 108, 117, 125, 148, 156, 157, 159, 175, 185, 186, 197, 201, 202, 210,-214, 222-226, 228-243, 245, 246, 282, 284, 294-300, 303, 307, 308, 310, 311, 321, 322, 361, 396-399, 423, 434, 472-474, 482, 483, 492, 519, 521-526, 530, 532, 559
Navarin 152
Nazizm 375, 379, 382
neo-oryantalizm 542
Netanyahu hükümeti 365
Nijerya 282
Nikaragua 108
Nil 138, 195, 217, 324, 332, 336, 389
Nizâm-ı Âlem 63
Nizamülmülk 428
Normandiya Çıkarması 226, 228, 344
Norveç 105, 156, 226
Novorossisk 168, 178
nuevos cristianos 376
Nuh Tufanı 99
Nusayrî azınlık 371

nükleer; ~ hedef 108; ~ savaş doktrini 108; ~ tehdit dengesi 108; ~ teknoloji 107; ~ terör dengesi 399; ~ üstünlük 226, 227
Oceanus 98
OICC 249
Oklahoma saldırısı 62
Okyanusya 109
Oniki Ada 146, 154, 171, 179
OPEC 108, 334
Orbay, Rauf 153
Ortadoğu 7, 12, 22, 36, 41, 53, 54, 56-58, 73, 80, 82, 92, 104-108, 110, 111, 114, 116-119, 121, 122, 124, 126-129, 130-136, 138-142, 144, 147, 148, 157, 158, 161, 170, 171, 174,-178, 180, 182, 184, 190, 191, 194, 196, 204-206, 209, 216, 227, 234, 236, 238, 248, 255, 261, 267, 270, 271, 286, 293, 294, 296, 299, 300, 314, 315, 318, 321, 323-343, 345-363, 365, 367, 368, 370-373, 375, 376, 379-386, 388-391, 393-401, 403-405, 408-410, 412-417, 419-423, 425-427, 431-444, 446, 448-453, 457, 464, 478, 488, 490, 493, 497, 498, 502, 504, 508, 523, 525-528, 530, 533, 552, 556-558; ~ barış görüşmeleri 57, 138, 260, 297, 308, 338, 347, 416, 423, 425; ~ Barış Süreci 5, 138, 140, 141, 142, 180, 189, 294, 328, 331, 338, 350, 351, 360, 361, 363, 365, 366, 367, 376, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 394, 395, 401, 403, 412, 413, 415, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 453, 526; ~ kavramı 122, 129, 130, 131, 132, 189, 216, 324; ~ Kumandanlığı (*Middle East Command*) 130, 457; ~ Meselesi 5, 141, 248, 331, 395, 438, 440, 441, 451, 452
Ortak Avrupa Evi 243, 474
Ortak Dış Politika (CFP: *Common Foreign Policy*) 508
Ortak Dış Siyaset ve Güvenlik Politikası (CFSP) 185
ortak; ~ dış politika yapım alanı 433; ~ güvenlik sistemi 181
Ortodoks; ~lar 67, 214, 253, 287, 316, 352, 378, 465; ~ Rus Çarlığı 30; ~ Yahudiler 389; ~-Slav etki 315; ~-Slav kuşağı 216
Oslo Süreci 294, 390; ~-Madrit ekseni 35
Osmanlı; ~ bakiyesi unsurlar 22, 38, 54-56, 69, 70, 122, 123, 143, 179, 196, 306, 308, 317, 318, 415, 524; ~ coğrafyası 81; ~ Devleti 7, 15, 30, 32, 34, 41, 52, 53, 66, 67, 68, 69, 70, 82, 84, 86, 90, 91, 101, 111, 120, 122, 124, 132, 133, 134, 143, 147, 151, 152, 153, 161, 163, 164, 165, 178, 181, 190, 191, 193, 195, 196, 206, 207, 212, 214, 215, 247, 248, 257, 258, 261, 316, 322, 329, 335, 339, 352, 369, 379, 406, 428, 429, 447, 448, 449, 515, 527-529, 536, 537, 539, 555, 557; ~ diplomasisi 167, 214; ~ düzeni 30, 101, 538; ~ haritacılığı 101; ~ kara ve deniz stratejisi 63; ~ mekan idraki 102; ~ sistemi 66, 133, 329, 538; ~ stratejisi 102; ~ şehri 195; --Türk dış politika geleneği 52, 53, 67; --Türk dış politikasının 53, 55, 179
Osmanlıcılık 84, 85, 257
Ostpolitik 145, 242, 271, 350, 523
Otuz Yıl Savaşları 16, 20, 209, 518, 534
Öcalan, Abdullah 89, 221, 442, 445, 446, 447, 448, 505
"öteki" 60, 407, 505, 537-539
Özal, Turgut 84, 85, 86, 90, 505
Özbekler 460, 466, 484, 485
Özbekistan 114, 125, 143, 181, 203, 464, 466-468, 484-486, 497
Özi kalesi 563
Pakistan 21, 105, 114, 135, 182, 192, 203, 248, 249, 251, 252, 267,-270, 272-274, 324, 343, 354, 403, 434, 468, 472, 480-482, 486, 495; ~'ın bağımsızlık mücadelesi 272
Pamuk Birliği 273
Pan-Arabizm 361-363
Pan-Suriye 361
Panama 108, 228; ~ Kanalı 162
Pantürkizm 68
Papa 321; ~lık 209
parçalanmış ülke (*torn country*) 9, 137, 542, 543, 553
Paris 154, 311; ~ Sözleşmesi 165
Pasifik; ~ derinliği 19; ~ ekseni 148, 186, 476; ~ kimliği 186; ~ Okyanusu 162, 457; ~ stratejisi 62; Batı ~ 156; Güney ~ 286
Pax Americana 349
Pax Britannica 554
Pehlevi, Rıza 258

Peloponez Savaşları 15
Perestroika 243
Pers İmparatorluğu 194
Persler 427
petrol; ~ alanları 128, 129; ~ ambargosu 334; ~ jeoekonomisi 139; ~ jeostratejisi 335; ~ krizi 73, 349; ~ rafinerileri 172
Pireneler 256
Piri Reis 101
pivot area 104
PKK 84, 88, 89, 141, 145, 176, 178, 391, 397, 399, 400, 401, 412-414, 422, 438, 439, 441, 442, 446-449, 505, 531
Politbüro 127
Polonya 111, 229, 231, 237, 275, 297, 299, 315, 534
Portekiz 133, 209, 460, 511, 512
Pounds, N.J.G. 132
pozitivizm 90
pragmatizm 53, 86, 90, 191, 244, 284, 360, 383, 390, 430-432, 474, 503, 504
Pressler 482
Prester John 100
Prijedor 306
Priştine havaalanı 239, 298, 314
Prizren 298
Protestan 286, 465; ~ koalisyonu 534; ~/Anglo Sakson 286
Prusya 21, 164, 527, 528; ~-Osmanlı ilişkileri 528
Prut Savaşı 240
Putin, Vladimir 433, 474, 482, 491, 496
radikalizm 252
Rafsancani, Haşimi 191, 390, 431
Ratzel, Friedrich 103
RCD 197, 268
reaksiyoner dış politika 147, 148
Red Cephesi 343, 345
reelpolitik 16, 22, 76, 110, 175, 271, 294, 304, 345, 421, 434, 437, 453, 495, 496
Refah Partisi 84, 90
Refahyol hükümeti 87
reformasyon 389
Rehineler Krizi 431
Richeliue, Kardinal A.J. du Plessis 554
Rimland 105, 109,-111, 135, 155, 167, 203, 233, 254, 325, 427, 469; ~ kuşağı 105, 106, 108, 109, 113, 115, 188, 324, 457; ~ teorisi 342
Ritter, K. 121
Roma 375; ~ birikimi 545; ~ İmparatorluğu 99, 100, 151, 194, 200, 206, 207, 315, 316, 328, 406, 408, 427, 534, 538, 544, 549; ~ medeniyet havzası 215; ~ siyaset geleneği 544; ~ Zirvesi 230, 299; ~-Kartaca savaşları 215; ~lılar 99
Romanya 6, 38, 123, 159, 160, 238, 275, 278, 280, 301, 302, 303, 319, 320, 523, 542
Roosevelt Theodor 106, 341
Rotshield ailesi 379
Rönesans canlanması 92
Ruanda 393
Ruhr havzası 279
Rum; ~lar 379, 418, 424; ~ azınlığı 123; ~ ve Ermeni lobisi 415
Rumeli 564; ~-i Şâhâne 120
Rumenler 315
Rus; ~ baskısı 166, 167; ~ birlikleri 56, 239, 302; ~ Çarlığı 352; ~ Devrimi 89, 257; ~ etki alanı 213, 430; ~ hakimiyet alanı 125; ~ Kazakları 206; ~ kimlik bilinci 30; ~ step havzası 21; ~ stratejisi 40, 51, 55, 125
Rusya 4, 7, 38, 55, 58, 69, 78, 81, 86, 105, 106, 114, 123-127, 129, 134, 144, 154, 159, 160, 164, 167, 168, 176-179, 181, 182, 188, 189, 191-193, 202-205, 210, 224, 232, 235, 238-240, 243, 251, 257, 269, 271, 275, 278-280, 282-284, 286, 289, 293, 295-298, 301, 310, 312, 314-316, 325, 347, 348, 352, 396, 402, 420, 424, 426, 427, 433, 434, 438, 456-459, 461-463, 465, 468, 469, 471-476, 479-483, 485, 486, 489, 491-498, 520-522, 525, 527-530, 532, 533, 556, 557; Çarlık ~sı 352
S-300 füzeleri 176, 177, 402
Sabra ve Şatilla katliamları 394
Sadabad Paktı 258, 259
Saddam Hüseyin 143, 252, 341, 344, 346, 347, 360, 369, 370, 372, 421, 441-444
Sadr, Ayetullah 441
Safevî Devleti 192, 354, 427-429, 460
Said, Edward 363, 365
Sakarya 561; ~ havzası 195
SALT görüşmeleri 242
Samî ırkı 381
San Remo Konferansı 380
Sanayi Devrimi 130, 133, 192, 210, 333

Sancak 123, 306, 307, 317, 318, 319
Sanhedrin 377
Sara, Hz. 386
Saraybosna 56, 195, 303, 306
Sarp köyü 125
Sasaniler 400, 427, 428
savunma sanayi 25, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 467
Schmidt, Helmut 61
Schwendi 538
SEATO 105, 226
seküler 29, 363, 368; ~ kimlikli 54; ~/ideolojik form 379
Selçuklu; ~ Devleti 131, 133, 273, 328, 353, 400, 406-408, 427, 428, 429, 459, 537, 562; ~ hakimiyeti 273
Selimiye camii 273
Semerkand 459, 460, 484
semitizm 373
Senusî hareketi 207
serbest dolaşım 23, 306, 504, 509, 511, 512, 531, 542, 550
SESRTCIC 249
Seversky, A.P. de 107
Sevr Anlaşması 61, 165 504, 505
Sevr psikozu 515
Seydi Ali Reis 460
Seylan 99
Sharon, Ariel 394, 395
shatterbelt 20
sınır (*boundary*) 19
Sırbistan 229, 231, 291, 295, 296, 299-302, 305-313, 315, 319, 320
Sırp; ~lar 30, 54, 231, 232, 238, 292, 294, 296-298, 300, 302-313, 315-317, 320, 524; ~ Cumhuriyeti 304, 313; ~ katliamı 87, 322
Sibirya 456, 462, 463, 473; Doğu ~ 105
Sicilya 98, 215
Sihler 255
Silistre 563
Singapur 385, 480
siyasal; ~ birey 378; ~ entite 392; ~ felsefesi 15; ~ sosyolojisi 428
siyaset yapımcıları 51, 52, 54, 58, 130, 136, 224, 225, 409, 503, 515, 542, 543, 550
siyasî; ~ coğrafya 93, 103, 106, 134, 140, 201; ~ irade 17, 32, 33-35, 37, 40, 41, 44, 46, 47, 50, 65, 162, 266, 267, 269, 274, 277, 278, 329, 345, 395, 498, 516, 553; ~ katılım 346, 366, 370, 371, 544; ~ kültür 53, 54, 58, 68, 70, 79-81, 83-85, 87-92, 118, 143, 185, 222, 316, 330, 368, 371, 372, 446, 448, 450, 452, 487; ~ meşruiyet 80, 86, 360, 361, 368-370, 372, 448, 449; ~ müesseseleşme 368; ~ tarih 15, 104, 461, 494, 527, 528, 533, 536, 554
Siyonist Kongre (bkz. Birinci Siyonust Kongre) 378-380, 382, 389
siyonizm 373-376, 378, 379, 381
Slav; merkezî ~ cumhuriyetleri 467
Slovak unsur 111
Slovakya 275, 542
Slovenya 238, 295, 301, 315, 320, 350, 447, 534, 535
Slovogreece 121
Sokrat 15
Soğuk Savaş 8, 18, 22-24, 32, 41, 47, 49, 55, 56, 58, 62, 67, 71-76, 84, 106, 108, 109-113, 115-117, 120, 124, 125, 128, 134-137, 139, 141-143, 154-160, 164, 166-170, 176, 177, 183-186, 188, 190,-192, 197-205, 208-212, 215, 217, 221-229, 231, 232, 234, 239-244, 248, 252, 253, 265, 271, 275, 276, 281-284, 286-288, 291-294, 299-301, 309, 310, 312, 316, 325, 326, 335-338, 340, 342-349, 351-353, 360-363, 368, 370, 372, 379, 382, 383, 385, 386, 390, 395-397, 399, 402, 419, 421, 432, 437, 439, 440, 451, 452, 455-458, 461, 466, 468-470, 472, 473, 477, 480, 481, 483, 485-489, 492, 494, 496, 505, 518, 519, 520-525, 528, 530, 531, 542, 554, 558, 559; ~ sonrası dönem 12, 17, 18, 22, 24, 25, 26, 30, 43, 54, 63, 71, 73, 74, 76, 79, 80, 82, 83, 85, 87-90, 97, 109, 110, 115, 125, 127, 128, 134, 135, 137, 139, 141, 143, 158, 168-170, 176, 177, 181, 182, 184, 185, 193, 197, 202, 203, 205, 210, 211, 213, 222-225, 228, 229, 232-235, 239-242, 244-246, 250, 252, 254, 260, 261, 264, 268-270, 275, 282, 283, 285, 292, 293, 298, 301, 314, 339, 342, 343, 347, 353, 361-363, 366, 372, 383, 386, 390, 396, 397, 402, 414, 417, 419, 422, 423, 430, 435, 441, 451, 468, 474, 475, 477, 479-481, 484, 485, 487, 489, 490, 492, 495, 523, 525-527, 530, 531, 533, 534, 549, 553, 558, 559

Sokullu Mehmed Paşa 460
Somali 393; ~ Çıkarması 76
sosyal meşruiyet 374
sosyalist 30, 76, 83, 111, 134, 138, 277, 286, 315, 334, 352, 360, 363, 368, 375, 418, 465, 466, 478, 496, 530
sosyalizm 248, 340, 342, 362, 363, 366, 374
Sovyet 49, 71, 72, 113, 114, 116, 125, 138, 156, 167, 186, 197, 210-212, 215, 216, 227, 228, 240, 241, 250, 259, 270, 281, 337, 340, 342, 349, 352, 353, 362, 399, 410, 417, 418, 439, 465-468, 470, 472, 473, 481, 484, 489, 530, 531, 541; ~ İmparatorluğu 78, 181, 465; ~ Paktı 201; ~ sistemi 465, 466, 467; ~ sonrası dönem 148, 193, 465, 489; ~ Sosyalist Cumhuriyetler Birliği bkz. SSCB
soyutlama 2
sömürge 16, 18, 39, 52-54, 66-70, 83, 86, 87, 100, 102, 103, 113, 133, 134, 140-142, 152, 175, 190-192, 196-198, 203, 207, 208, 215, 216, 225, 226, 247, 248, 251, 257-260, 288, 325, 326, 329, 333, 335, 339, 340, 346, 348-350, 361-363, 368, 369, 372, 380, 382, 385, 396, 407, 408, 410, 414, 450, 456, 459-461, 465, 484, 494, 504, 513, 516, 526, 529, 540-542, 547, 555, 557, 560; ~ devrimleri 71, 72, 207, 215, 248, 259, 348, 349, 410, 484; ~cilik 67, 71, 86, 133, 191, 200, 207, 215, 252, 256, 460, 504, 542, 555
sözde Kürt parlamentosu 401
Spinoza, Baruch 374
Spykman, N.J. 2, 51, 104, 105, 107, 109, 132, 135, 342, 457
Srebrenica 304
SSCB 4, 30, 72, 75, 76, 82, 89, 105-108, 111, 112, 114, 117, 135, 148, 154-157, 159, 160, 166-168, 174, 176, 188-200, 202, 203, 207, 210, 212, 221, 226, 239-242, 259, 260, 266-268, 271, 278, 280, 281, 301, 323, 325, 336, 342, 343, 346, 351-353, 362, 366, 383, 398, 399, 411, 418, 419, 430-432, 434, 447, 455-458, 463, 470, 472, 473, 477-479, 481, 483, 485, 489, 496, 521, 522, 525, 528, 554
stepler 199, 208, 233, 239, 275, 332, 459
Strabo 98
stratejik; ~ derinlik 8, 305, 552, 558; ~ eklemlenme 158, 170; ~ eksen 158, 351, 431; ~ hat 109, 110, 112, 171, 186, 188, 233, 305, 522; ~ kademelendirme 20, 209; ~ kimlik ve zihniyet 84, 87; ~ kuşak 78, 112, 114, 142, 231, 281, 299, 305, 309, 320, 337; ~ planlama 11, 15, 17, 31, 34, 35, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 56, 61, 62, 65, 74, 75, 139, 149, 175, 189, 275, 279, 333, 397, 398, 401, 446, 500, 508, 524, 527, 550, 553, 563; ~ pragmatizm 254; ~ üçgen mekanizması 353; ~ zihniyet 17-19, 23, 29-31, 34, 46, 58, 59, 62, 63, 65, 66, 69, 97, 352, 372, 406, 456, 472, 481, 488, 495, 529, 545, 551, 553, 558, 559, 561
su; ~ meselesi 137, 335, 337, 338, 357, 403, 404, 412, 413, 440; ~ yolları 110, 124, 151-153, 157-159, 161, 175, 181, 193-195, 212, 213, 354
Sudan 140, 362, 414, 457
Sunda Boğazı 162, 255
Suriye 57, 108, 112, 135, 138, 140, 142, 144-147, 177, 179, 215, 221, 261, 330, 336, 338, 343, 346, 350-352, 355-358, 361-364, 368, 370, 371, 391, 392, 396-405, 409, 410, 412-416, 422,-425, 435, 443, 444, 526, 527, 556
Suudi Arabistan 35, 140, 176, 285-287, 334, 355, 356-358, 363, 368, 371, 405, 411, 412, 421; ~ petrolleri 176
Südosteuropaische Halbinsel 121
Süveyş 157, 162, 170, 173, 175, 176, 180, 190, 255, 326, 343, 400, 401; ~ bunalımı 259, 348, 354, 410
Svahili 267
Şah 343, 421, 428, 430, 431
Şahdeniz petrol yatakları 497
Şam 57, 362, 404, 406, 409
Şark/Doğu Meselesi 134, 248, 379, 447
Şarlman 36, 37, 429, 534
Şarlo 375
Şattü'l-Arap 362
Şerif ve Suud aileleri 366
Şeyh Edebali 91
Şeyh Şamil 54, 87, 125
Şili 109
Şintoist 286
Şiraz 460
Taberiye gölü 425

Tac Mahal 273
Tacik; -ler 481, 484, 485; ~ iç savaşı 481, 486
Tacikistan 114, 245, 246, 250, 464, 468, 469, 486, 496
Tahkim yasası 516
Tahran-Yalta-Potsdam özel görüşmeleri 105
taktik; ~ kademelendirme 22, 47, 50, 68, 451; ~ manevra alanı 53, 67
Talabani, Celal 360, 443, 444
Taliban hareketi 482, 486
tampon ülke 213, 358
Tanzanya 254
Tanzimat 81, 83, 85, 86, 205, 488, 539
tarafsızlık politikası 166, 358, 397
Tarık Aziz 445
Tarık bin Ziyad 20, 256, 560
tarım havzaları 137-139, 217, 255
tarih; ~ analizi 8; ~ bilinci 29, 59, 60, 544; ~ derinliği 6, 327; ~ hafızası 60, 373; -î derinlik 6, 8, 199, 274, 352, 426, 430, 527, 533, 539, 551, 552; -î miras 41, 42, 65, 66, 69, 79, 83, 93, 132, 190, 315, 316, 331, 396, 410, 451, 548; -sizleşme 59, 407, 408
Tarihin Sonu 87, 136, 253, 294
tasvir 1-3, 6-8, 10, 11, 551, 552
Tataristan 467
Tayland 108, 285
TBMM 48, 49
Tebriz 147
teknoloji casusluğu 26-28
Temas Grubu 260, 322
Tengiz petrol kaynakları 463
terör 62, 84, 88, 108, 142, 145, 146, 178, 242, 252, 291, 326, 386, 399-401, 412, 414, 422, 438, 439, 441, 442, 447, 449
Terra ultra Oceanum 99
Tevrat 373, 374, 386
"The Geographical Pivot of History" 104
Thucydides 15
Thyrasymakhos 15
Tianenmen 27, 477
Tibet 437, 477, 479
Timur 113, 456, 459, 460
Tito, Josip Broz 301
Topographia Christiana 99
totaliter; ~ rejim 248; ~ ve baskıcı yapılanma 366
Trablusgarp Savaşı 54, 153
Trabzon 147, 161
trans-Atlantik örgüt 186
Transilvanya 302
Transkafkasya 111
Transkontinental Blok 476
Tuna 38, 129, 152, 157, 159, 160, 195, 196, 276, 301, 302, 309, 320, 447, 531
Tunus 206, 243, 275, 346, 368, 371
Turan 200, 428, 459, 460, 494; -cılık 89
Tuzla 303
Türk dış politikası 12, 23, 47, 53, 55, 71, 72, 122, 124, 147, 148, 158, 179, 183, 184, 197, 222, 224, 242, 282, 486, 492 (bkz. Osmanlı); ~ diplomasisi 117, 147, 281, 488, 508; ~ dünyası 45, 69, 221, 222, 223; ~ kimliği 466; ~-Alman ilişkileri 530, 532, 533; -çülük 68, 69, 84, 89, 257, 460, 461
Türk Tarih Kurumu 82
Türkistan 458, 460
Türkiye; ~ Cumhuriyeti 23, 30, 70, 90, 122, 143, 196, 515, 557; ~ jeopolitiği 117
Türkmenbaşı 485
Türkmenistan 125, 181, 463, 469, 485, 486
Ukrayna 160, 190, 193, 194, 214, 235, 275, 280, 468, 473, 480, 522
ulus-devlet 6, 7, 15, 16, 18, 25, 66, 69, 102, 200, 248, 249, 251, 310, 329, 330, 333, 335, 338, 339, 340, 349, 361, 362, 373, 377, 380, 384, 407, 408, 418, 450, 451, 466, 484, 514, 515, 537, 556
Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği 244
ulusçuluk 90, 407
uluslararası; ~ düzen 16, 165, 230, 232, 233, 288, 294, 344, 345, 347, 477, 518; ~ ekonomi-politik 24, 25, 76, 78, 197, 208, 210, 218, 263, 279, 282-286, 288, 332-334, 344, 345, 384, 385, 464, 465, 469, 470, 471, 474,-476, 478, 479, 482, 483, 504; ~ hukuk 18, 26, 27, 54, 75, 110, 112, 114, 118, 122, 123, 173, 225, 226, 242, 259, 289, 292, 293, 296, 304, 305, 310, 344, 393, 437, 442, 443, 481, 507; ~ ilişkiler teorisi 16; ~ kamuoyu 294, 305; ~ sistem 18, 66-69, 71, 74-78, 83, 87, 107, 118, 200, 210, 225, 226, 254, 282, 287, 292-

294, 339, 344, 346, 368, 369, 380, 391, 396, 433, 469, 471, 479, 496, 497, 519; - strateji 372, 377, 522
Umman 260, 414
Ural-Hazar hattı 456
Urallar 200, 201, 212, 213, 281, 282
Urfa 406
Uygur 466, 479
Uzak Doğu 43, 226, 457, 463
Üç Tarz-ı Siyaset 84
üçkutupluluk (*tripolarity*) 353
üçlü dengeler diyalektiği 355
üçüncü dünya 46, 385
Üçüncü Lateran Konsili 376
Üçüncü Roma ideali 315
Ürdün 108, 243, 336, 346, 355,-360, 362, 363, 368, 371, 383, 413, 416, 421, 435, 441
Ürdün-Filistin-Lübnan üçgeni 355
Vahan Koridoru 108, 113, 480
Van 147
Vancouver 243, 244
Varşova Paktı 108, 125, 156, 160, 168, 201, 229, 239, 242, 361, 396, 434, 519, 521, 525, 530
vatandaşlık 51, 79, 85, 320, 448, 449
Vatikan 351, 408
Vehhabî ayaklanması 206
Vestfalya (Westphalia) Anlaşması 16, 66, 200; - düzeni 16, 537; - sistemi 102, 200, 518, 534
Veraset Savaşları 210
Verdun Anlaşması 534
Versay 61
Vietnam 107, 108, 109, 114, 203, 227, 469; - Çıkarması 226
Vistül Irmağı 212, 213
Vişegrad 304
Viyana 256, 460, 561; - Kongresi 61, 85, 518, 534; - Kuşatması 66, 537, 538
Vladivostok 243, 244
Volga 152, 157, 161, 193, 213, 277, 460
Voyvodina problemi 231, 300
Wagner 121
Washington 445; - Zirvesi 186, 211, 225, 230, 235, 236, 299
Weimar Cumhuriyeti 35
Weizmann, Ezer 424
West-Rest (Batı-Diğerleri) 3, 253, 544
What is Asia to Us? 204
Wilson Prensipleri 380
Yahudi; - aydınlanması 374, 376, 378; - cemaati 377; - finansmanı 388; - göç hareketi 380; - göçü 141; - hukuku 377; - kimliği 329, 373, 376; - kültürü 384; - Meselesi 339, 373, 375, 376, 379, 380, 381, 389; - tarihi 376, 378, 382, 388; - teolojisi 373, 379, 389; -ler 329, 330, 351, 374; -lik 373
Yahudi Nörozu 373
yakın; - çevre kuşağı 215; - deniz havzası 12, 552, 553, 556, 558; - deniz kuşağı 180; - havza stratejisi 318; - kara havzası 12, 552, 553 556-558; - kıta havzası 552, 553, 558
Yakın Doğu 121
Yavuz Sultan Selim 206, 460
Yemen 140, 153, 356; Güney - 108, 135
Yeni Dünya Düzeni 51, 85, 110, 139, 229, 244, 293, 335, 340, 341, 344, 390, 419, 517
yeni düzen 85, 344, 345, 517
Yeni Zelanda 105
yeni-gelenekçi tepki 534
Yeni-Osmanlıcılık 84, 85, 90
yerellik 71, 374, 375, 383, 389
Yermuk 336
Yıldız Savaşları 4, 326
Yılmaz, Mesut 314
yönlendirme 1-3, 8, 10, 11, 551, 552
Yugoslavya 41, 111, 121, 177, 207, 292, 294-296, 299-301, 307-313, 315, 319, 323, 340, 350, 447, 523, 524, 535
Yunan; - adaları 171; - donanması 153; - İç Savaşı 108; - medeniyet havzası 215; - mekan idraki 98
Yunanistan 41, 54, 72, 123, 129, 144, 145, 147, 148, 152, 154, 156, 157, 159, 170-174, 177, 179, 184, 237, 238, 275, 277, 278, 291, 301, 302, 311, 315, 319, 320, 401, 403, 422, 424, 425, 445, 446, 504, 506-508, 511, 512, 523, 532
Yusuf Akçura 84
Yüz Yıl Savaşları 20
zaman - algılaması 29, 97; - idraki 6; - ve mekan derinliği 7
Zedung, Mao 541
Zepa 304
Zeune, A. 121
Zeytindağı 409
Zvornik 30

Ahmet Davutoğlu, 1959 yılında Konya/Taşkent'te doğdu. Ortaöğrenimini İstanbul Erkek Lisesi'nde tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi ve Siyaset Bilimi bölümlerinden mezun oldu. Aynı üniversitenin Kamu Yönetimi bölümünde yüksek lisans, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde doktorasını tamamladı. 1990-1995 yılları arasında yurtdışında görev yaptıktan sonra 1996-1999 yılları arasında Marmara Üniversitesi'nde çalıştı. 1993'te doçent, 1999'da profesör oldu. 1999-2004 arasında Beykent Üniversitesi'nde öğretim üyeliği ve Uluslararası İlişkiler bölüm başkanlığı, 2002-2009 arasında büyükelçilik ve başbakan başdanışmanlığı yaptı. 1 Mayıs 2009 itibariyle Dışişleri bakanlığı görevini yürütmektedir.

Alternative Paradigms (Lanham: University Press of America, 1993), *Civilizational Transformation and the Muslim World* (K.L.: Quill, 1994) ve *Küresel Bunalım* (Küre Yayınları, 11. bs. 2009) başlıklı kitapları yayınlanmıştır. Ayrıca, özellikle uluslararası ilişkiler, bölgesel analizler, mukayeseli siyaset felsefesi, mukayeseli medeniyet tarihi araştırmalarını kapsayan değişik alanlarda disiplinlerarası bir yöntemle kaleme alınmış çalışmaları farklı dillerde yayınlanmıştır.

STRATEJİK DERİNLİK

AHMET DAVUTOĞLU

TÜRKİYE'Yİ ÇEVRELEYEN YAKIN KARA, YAKIN DENİZ VE YAKIN KITA HAVZALARI, COĞRAFÎ OLARAK DÜNYA ANAKITASININ MERKEZİNİ, TARİHÎ OLARAK DA İNSANLIK TARİHİNİN ANA DAMARININ ŞEKİLLENDİĞİ ALANLARI KAPSAMAKTADIR. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMİN GETİRDİĞİ DİNAMİK ULUSLARARASI VE BÖLGESEL KONJONKTÜRDE EN YAKIN HAVZASINDAN BAŞLAYARAK DIŞA AÇILMASI KAÇINILMAZ OLAN TÜRKİYE'NİN STRATEJİK DERİNLİĞİNİN YAKIN KARA, YAKIN DENİZ VE YAKIN KITA BAĞLANTILARI İLE YENİDEN TANIMLANMASI VE BU DERİNLİĞİN JEOPOLİTİK, JEOEKONOMİK VE JEOKÜLTÜREL BOYUTLARININ DIŞ POLİTİKA PARAMETRELERİ OLARAK KAPSAMLI BİR ŞEKİLDE YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ GEREKMEKTEDİR.

MODERNİTE AVRUPA-MERKEZLİ BİR TARİHÎ SÜRECİN ESERİYDİ. KÜRESELLEŞME İSE KAÇINILMAZ BİR ŞEKİLDE BAŞTA ASYA OLMAK ÜZERE BÜTÜN İNSANLIK BİRİKİMİNİ TARİHİN AKIŞ SEYRİNDE TEKRAR DEVREYE SOKACAK UNSURLAR TAŞIMAKTADIR. TARİHÎ BİRİKİMİ ETKİN BİR AÇILIMA TEMEL SAĞLAYACAK TOPLUMLARIN ÖNE ÇIKACAĞI BU SÜREÇTE TÜRKİYE, TARİHÎ DERİNLİĞİ İLE STRATEJİK DERİNLİĞİ ARASINDA YENİ VE ANLAMLI BİR BÜTÜN OLUŞTURMA VE BU BÜTÜNÜ COĞRAFÎ DERİNLİK İÇİNDE HAYATA GEÇİRME SORUMLULUĞU İLE KARŞI KARŞIYADIR. STRATEJİK AÇIDAN MİHVER BİR ÜLKE OLAN TÜRKİYE, BU SORUMLULUKLARININ GEREĞİNİ YERİNE GETİRMESİ DURUMUNDA, YENİ DENGELERİN OLUŞACAĞI DAHA İSTİKRARLI ULULARARASI KONJONKTÜRLERE DAHA UYGUN ŞARTLARDA GİREN BİR MERKEZ ÜLKE KONUMU KAZANACAKTIR.

Ahmet Davutoğlu (d. 1959, Konya/Taşkent) İstanbul Erkek Lisesi ve Boğaziçi Üniversitesi'nde okudu. Marmara ve Beykent üniversitelerinde çalıştı. 1993'te doçent, 1999'da profesör oldu. 2002-2009 arasında büyükelçilik ve başbakan başdanışmanlığı yaptı. 1 Mayıs 2009 itibariyle Dışişleri bakanlığı görevini yürütmektedir. Kitapları: Alternative Paradigms, Civilizational Transformation and the Muslim World, Küresel Bunalım.

9 789756 614518